

ISSN 1332-2362

UDK 323.15 (497.5)

Bošnjačka pismohrana

Svezak 10

broj 32-33, Zagreb, 2011.

Časopis “Bošnjačka pismohrana” tiskan je uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske

ZBORNİK RADOVA
XVI SIMPOZIJA

“CAZINSKA KRAJINA U XX. STOLJEĆU – POLITIKA, LJUDI, DOGAĐAJI”

Organizatori:

Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju

Islamska zajednica u Hrvatskoj
Medžlis Islamske zajednice Zagreb

Povodom:

60 godišnjice “Cazinske bune – 1950 godine” i
23 godina od otvorenja zagrebačke džamije

Za Organizatore:

Dževad Jogunčić, dipl. inž.
Mirsad Srebreniković, dipl. iur.

Pokrovitelj:

Općina Cazin
Načelnik Nermin Ogrišević

OPĆINA CAZIN

Zagreb, 23. i 24. 04. 2010.

Sadržaj

CAZINSKA KRAJINA I BOŠNJAČKA SUVREMENOST

Dževad Jogunčić: Cazinska krajina u XX. stoljeću – politika, ljudi, događaji ...	9
Nermin Ogrješević: Djelovati na rasvjetljavanju događaja, ljudi i političkih zbivanja u Cazinskoj krajini	12
Dr. sc. Šaćir Filandra: Bošnjačka krajišta – regionalizam i partikularizam u političkom mišljenju Bošnjaka	13
Dr. sc. Senadin Lavić: Narod pod opsadom	17
Akademik Muhamed Filipović: Cazinska Krajina i pitanje o Ustanku Krajišnika 1950. godine	23
Sulejman Tihić: Šezdeset godina od Cazinske bune	30
Mr. sc. Senad Šepić: Od rovite Krajine do evropske perspektive	32

KULTURA I DRUŠTVO CAZINSKE KRAJINE U PRVOJ POLOVINI XX STOLJEĆA

Dr. sc. Filip Škiljan: Cazinska krajina i svakodnevni život krajiške obitelji u prvoj polovini 20. stoljeća	37
Sead Muhamedagić: Jezične osobitosti Cazinske krajine	65
Dr. sc. Elvira Islamović: Obrazovna politika Austro-ugarske uprave u Okrugu Bihać 1878.-1918.	68
Dr. sc. Adnan Jahić: Vjerske i kulturne prilike Bošnjaka Cazinske krajine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918.-1941.)	93
Dr. sc. Edin Mutapčić: Neke specifičnosti agrarne reforme u bihačkoj oblasti (1918.-1929.)	109

REIS DŽEMALUDIN ČAUŠEVIĆ

Akademik Enes Karić: Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini na razmeđu starog i novog i prosvjetiteljski rad Mehmeda Džemaludina Čauševića	135
Dr. sc. Nevzet Veladžić: Društveno-politički aspekt djelovanja reisa Džemaludina Čauševića	148
Dr. sc. Ismet Bušatlić: Bihaćke muftije i njihov značaj u Cazinskoj krajini	164

CAZINSKA KRAJINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU

Dr. sc. Zlatko Hasanbegović: Iz arhivskog gradiva o Bihaćko-cazinskoj krajini u Drugome svjetskom ratu. Izvješće ustaškog satnika i logornika ustaškog logora Bihać Muhameda Hadžiabdića o stanju u Cazinsko-bihačkoj krajini i pokretu Huske Miljkovića	177
Mr. sc. Fikret Midžić: Muslimanska milicija Huske Miljkovića u Cazinskoj krajini	189

CAZINSKA BUNA 1950.

Dr. sc. Denis Bećirović: Protukomunističke grupe i organizacije u Bosni i Hercegovini prije izbijanja Cazinske bune (1948.-1950.) – historijski kontekst, aktivnosti, hapšenja i suđenja	225
Dr. sc. Vera Kržišnik-Bukić: Cazinska buna 1950. kao simbolna koordinata društvenih zbivanja u Cazinskoj krajini u 20. stoljeću	238
Dr. sc. Izet Šabotić: Cazinska buna u svjetlu novih historijskih izvora	261
Mr. sc. Ahmet Čović: Stradanje obitelji Ale Čovića	276
Hase Čoralić: Cazinski ustanak 1950. – svjedočenje sudionika	292

NURIJA I HAMDIIJA POZDERAC

Mr. sc. Alaga Dervišević: Nurija i Hamdija Pozderac – najistaknutije političke ličnosti Cazinske krajine i Bosne i Hercegovine	317
Dr. sc. Adib Đozić: Bosansko-hercegovačka državna autonomija u spisateljskom opusu Hamdije Pozderca	344
Dr. sc. Mujo Demirović: Nepravедna znanstvena šutnja	357
Dr. sc. Esad Zgodić: Ekskomunikacija Hamdije Pozderca u kontekstu dekadencije partije	
Mr. sc. Admir Mulaosmanović: Razvoj Agrokomerca u svjetlu odbrambenog koncepta općenarodne odbrane (ONO)	368

AGRESIJA NA BOSNU I HERCEGOVINU

Dr. sc. Nikica Barić: Bihaćko-cazinska krajina u političkim i vojnim planovima Hrvatske i Srbije 1992.-1995.	393
Mr. sc. Smail Kličić: Međubošnjački sukob u Cazinskoj Krajini	450
Dr. sc. Jakša Raguž: Operacija “Mač – 1” – primjer vođenja specijalnog rata “Srpske vojske krajine” protiv Cazinske krajine 1995. godine	460
Dokumenti-prilog	509
Foto galerija	523
Programski list simpozija, promocija knjiga i izložba	533

1

**Cazinska
krajina i
bošnjačka
suvremenost**

**Dževad Jogunčić
Nermin Ogršević
dr. sc. Šaćir Filandra
dr. sc. Senadin Lavić
akademik Muhamed Filipović
Sulejman Tihić
mr. sc. Senad Šepić**

Dževad Jogunčić

Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske

Cazinska krajina u XX. stoljeću – politika, ljudi, događaji ...

**Izvod iz uvodnog obraćanja predsjednika Organizacijskog
odбора simpozija**

Cazinska krajina predstavlja brdoviti prostor između rijeka Une, Gline i Korane. Turci Osmanlije su ga osvojili i zaposjeli sedamdesetih godina XVI stoljeća i od tog vremena on se oblikuje kao zasebna regija u Bosni i Hercegovini – prepoznatljiva po svojoj klimi i geografiji, društveno-političkom razvoju, ekonomskim mogućnostima, mentalitetu svojih ljudi, demografskim karakteristikama U periodu Osmanlija bio je poznat kao Turska krajina, potom Krajina a onda, po svom najvećem gradu, Cazinska krajina. Zbog svog graničnog položaja prema Habsburškoj monarhiji, usljed niza godina ratovanja i sukobljavanja, ova regija je stekla obilježja jednog vojnički i politički turbulentnog i nestabilnog prostora, čije se historijsko trajanje neminovno prelamalo preko ukupnosti društveno-političkih zbivanja u Bosni i Hercegovini i susjednim zemljama. Naročito je dvadeseto stoljeće bilo historijska manifestacija i zorna potvrda osebujnog identiteta Cazinske krajine i njenih ljudi – Krajišnika.

Narod Cazinske krajine je živio od poljoprivrede i stočarstva, kao i većina stanovništva u Bosni i Hercegovini, ali su njen strateški položaj i historijske okolnosti doveli do toga da su mnogim Krajišnicima oružje i ratovanje postali glavno zanimanje, što je uticalo na psihologiju i društvene odnose u ovoj regiji. Za vrijeme Osmanlija Krajišnici su izražavali svoju nemirnu narav i ponos brojnim bunama protiv centralnih osmanskih vlasti. Bili su nezadovoljni socijalnim prilikama, ali i reformama u kojim su gledali prijetnju za svoju sigurnost i opstanak. Kad je Austro-Ugarska u ljeto 1878. godine odlukama Berlinskog kongresa ušla u Bosnu, posljednja nepokorena regija bila je upravo Cazinska krajina. Uz teške gubitke austrijska carska vojska je konačno uspjela slomiti žilavi otpor ljutih Krajišnika, zaposjesti utvrđena mjesta Podzvizd, Vrnograč i Bužim, a zatim 20. oktobra 1878. i tvrđavu u Kladaši, čime je cijela Bosna sa vojničkog gledišta bila zauzeta i okupirana.

Stalno ratovanje – lijevanje i ustajanje s oružjem kraj kreveta – uticalo je na pojavu poligamije među krajiškim muslimanima, koji su ovom vjerezakonskom mogućnošću nastojali osigurati vlastiti opstanak, u nemirnom i nesigurnom prostoru gdje je cijena ljudskog života stalno bila obezvjeđivana.

Cazinska krajina je oblast s izrazito većinskom bošnjačkom (muslimanskom) etničkom masom. Godine 1879. registrirano je 24.902 muslimana, 2.867 pravoslavaca i samo 3 katolika, što je imalo značajnog odraza na ukupne političke, vojne, ekonomske i druge tokove u regiji. Poučeni iskustvima muslimana iz Ugarske, Slavonije, Like i drugih zemalja koji su bili predmet progona i istrebljenja nakon osmanskih vojnih poraza i uzmicanja u XVII i XVIII stoljeću, krajiški muslimani su tvrdokorno vezali svoju sudbinu za osmansku muslimansku državu, usljed čega su hiljade muslimanskih porodica reagirale na austro-ugarsko (katoličko) prisustvo u njihovoj zemlji tako što su se selili na prostore osmanske države. Konzervativni karakter krajiških muslimana, praćen velikim siromaštvom, neukošću i povodljivošću, bio je idealan saveznik ljudima u njihovim namjerama da prodaju svoju imovinu u bescijenje i odlaze daleko od svoje domovine – u čežnji za vremenom, poretkom i odnosima kojih više nije bilo.

Dvadeseto stoljeće je bilo poprište novih izazova za narod Cazinske krajine. U novom državnom i političkom ambijentu, bez statusa i uloge koje je nekada imala, Cazinska krajina je postala crna rupa u mozaiku bosanskohercegovačke stagnacije i nerazvijenosti, predmet nečinjenja i zanemarivanja. Razlog tome je u činjenici da je taj prostor naseljavalo stanovništvo prema kojem vladajući režimi nisu imali blagonaklono držanje, ispoljavajući interes i entuzijizam samo kada je trebalo dobiti glasove na izborima odnosno pojačati vojsku koja se borila za uspostavu novog društvenog poretka. Muslimani Cazinske krajine, kao i muslimani Bosne i Hercegovine, trebali su čekati kasne šezdesete da dožive svoje nacionalno priznanje u novoj Jugoslaviji. Puna nacionalna afirmacija, a to znači i politička, ekonomska, kulturna, ipak, morala je čekati neka bolja vremena. U međuvremenu, Cazinska krajina je postala arena političkog nasilja, unutarnjeg sukobljavanja, ratnih iskušenja i nove osebuje afirmacije.

Znanstveni simpozij “Cazinska Krajina u XX stoljeću – politika, ljudi, događaji ...” ima za cilj da motivira i potakne znanstvenike i stručnjake različitih profila na izučavanje i predočavanje saznanja i obavijesti o kompleksnom pitanju modernog društveno-političkog razvoja Cazinske krajine i njenog stanovništva, od austro-ugarske vladavine na ovim prostorima do današnje suverene i nezavisne države Bosne i Hercegovine. Okupljanjem historičara, sociologa, politologa i drugih stručnjaka iz Bosne i Hercegovine, Republike Hrvatske i drugih zemalja u regionu organizatori ovog skupa žele dati doprinos boljem sagledavanju različitih karakterističnih točaka novije povijesti Cazinske krajine, kao što su:

- uloga JMO i Nurije Pozderca kao građanskog političara i antifašiste;
- doprinos reisa Džemaludina ef. Čauševića u organiziranju i prosvjetiteljstvu Bošnjaka i Islamske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji;
- mentalitet, psihologija i kultura Bošnjaka u Cazinskoj krajini;
- NOB u Cazinskoj krajini;
- povijesne činjenice vezane za Husku Miljkovića;
- Cazinska buna 1950. godine;
- doprinos obitelji Pozderac razvoju Cazinske krajine;
- montiranje afere Agrokomerc;

- agresije i odbrana cjelovite BiH od 1992 – 1995. godine;
- unutarbošnjački sukob za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu i druge teme koje se tiču društvenih odnosa, kulturnih prilika i mentaliteta krajiških ljudi u prijelaznom vremenu nove institucionalne izgradnje i modernizacije;
- perspektive pomirenja na istini i pravdi, iznošenjem znanstvenih podataka.

Uvjereni smo da će ovaj znanstveni skup pomoći našem boljem shvatanju prošlosti i našim većim nadama u budućnost ispunjenu duhom razumijevanja i zajedništva.

Hvala za pažnju uz lijepi pozdrav i selam.

Djelovati na rasvjetljavanju događaja, ljudi i političkih zbivanja u Cazinskoj krajini

(obraćanje načelnika Općine Cazin)

Uvaženi domaćini, poštovani prijatelji, najsrdačnije Vas selamim i pozdravljam. Zahvaljujem se Bošnjačkoj nacionalnoj zajednici u Zagrebu, Islamskoj zajednici Hrvatske, odnosno Medžlisu Islamske zajednice Zagreb na organizaciji ovog simpozija.

Moram reći da je, kada nam se g. Dževad Jogunčić obratio prije 7 – 8 mjeseci i najavio u ime organizacionog odbora da bi tema ovogodišnjeg simpozija mogla biti Cazinska krajina u XX stoljeću, općina Cazin je dala punu podršku ovoj inicijativi i organizaciji.

Očito da je XX stoljeće interesantno kada je Cazinska krajina u pitanju. Bilo je događaja i ljudi čije uloge treba valjano rasvijetliti. Isto tako, razne politike su ostavile traga na Cazinskoj krajini, kao i na život u Cazinskoj krajini općenito.

Koristim priliku da se zahvalim prije svega naučnim radnicima, a vidim da ih je puno po pobrojanim temama, što su uzeli učešće kroz svoje radove na ovom simpoziju i uložili truda da se bave određenim temama. Također, najavljujem ispred općine Cazin našu obavezu i otvorenost da se zajedno sa našim naučnim radnicima bavimo ovim temama i da ovo ne stane samo na ovom o čemu smo razgovarali prije simpozija.

Mislim da je naša zadaća, same općine Cazin, Unsko-sanskog kantona i države Bosne i Hercegovine da nastavimo djelovati na rasvjetljavanju događaja, ljudi i političkih zbivanja u Cazinskoj krajini, gdje ćemo ustvari sa jedne distance reći da Cazinska krajina ima jednu određenu specifičnu poziciju zbog svega ovoga što se događalo u i oko Cazinske krajine u XX stoljeću. Naravno, koliko je moguće, u naučnom smislu treba rasvijetliti i definisati određene stvari, radi nas koji smo živi, ali i zbog budućih pokoljenja koja dolaze. Na kraju, još jednom iskrena čestitka i zahvala organizatorima, a svima vama želim svako dobro, uspješan i plodonosan rad. Hvala.

Dr. sc. Šaćir Filandra
Fakultet političkih nauka u Sarajevu

Bošnjačka krajišta – regionalizam i partikularizam u političkom mišljenju Bošnjaka

Apstrakt: *Ovaj rad govori o fenomenima regionalizma i partikularizma u političkom mišljenju Bošnjaka, sa akcentom na recentne političke tokove i previranja koja oblikuju bošnjačku savremenost. Autor ukazuje na odsustvo bošnjačkog personalnog i institucionalnog autoriteta koji bi bio u stanju posredovati u prevladavanju sukoba i nadilaženju partikularizma u političkoj praksi Bošnjaka.*

Ključne riječi: *Bošnjaci, Krajina, partikularizam, regionalizam, politika, sukob, integritet.*

Pitanja autoriteta, jedinstva i morala kod Bošnjaka su kao i kod većine tradicionalnih naroda usko povezana. Da li Bošnjaci pate od nedostatka moralne odgovornosti kao manjka unutarnje koherencije, osjećaja odgovornosti cjeline prema dijelu i dijela prema cjelini? Da li je tu, više već kod drugih, prisutan nedostatak normativne strukturiranosti oko pouzdanih stavova, postignuća i vrijednosti koje se jednostavno u našoj djelatnosti internaliziraju i ne propitivaju?

U pojmu jedinstva nacije nužno je razlikovati voljni, emocionalni i umni, vrijednosno-normativni aspekt. Pojam jedinstva nacije u bošnjačkoj političkoj praksi se još dominantno emocionalno i ideološki razumijeva kao centralizacija i instrumentalizacija moći, kao podložnost jednom i jedinom (aktualnom) autoritetu, bio on lični ili partijski. Autoritarnost, oportunitizam i licemjerje oblici su ponašanja ljudi u na takav način jedinstvenim nacijama. Ideološki jedinstvene nacije su nesretne i porobljene nacije, jer tamo gdje vlada takvo nametnuto, ideološko jedinstvo nema mišljenja, a gdje nema mišljenja nema slobode, gdje nema slobode nema inicijative, gdje nema inicijative nema razvoja i progresa. Ovakav oblik društvenog jedinstva Bošnjaci su političkom i stranačkom diversifikacijom danas prevazišli. No, prilike uvijek nisu bile takve. U postkomunizmu i godinama agresije na Bosnu i Hercegovinu, on, tj. ovaj oblik jedinstva je usljed spoljnog pritiska visio kao Damoklov mač nad demokratskim i pluralnim karakterom političkih procesa unutar Bošnjaka ali je široko zasnovanim nacionalnom pokretu u liku Stranke demokratske akcije takav redukcionizam izbjegnuto.

Suprotno pojmu jedinstva zasnovanim na volji i moći, odnosno, u političkoj praksi diktatu jedne političke stranke – čega smo najeklatantniji primjer imali tokom komunizma – možemo govoriti o nacionalnoj jedinstvenosti koja proizlazi iz svjesne djelatnosti i

slobodnog odabira vrijednosti svakog člana nacije. Ovaj oblik umnog jedinstva društvene zajednice pretpostavlja njeno konstituiranje na liberalnim načelima i vrijednostima. U bošnjačkom, kao i svakom drugom slučaju, to konkretno znači uvažavanje prava na samoorganiziranje i političko izražavanje svakog pojedinačnog i grupnog stava. Ovakvo načelo može dovesti, i u političkoj praksi često dovodi, do parcijalizacije stranačke scene, do pojave mnoštva malih stranaka koje bespotrebno rasipaju nacionalnu energiju, kako se to kolokvijalno kaže. Pojava mnoštva stranaka unutar nacije, kakav je slučaj i s Bošnjacima, prije svega je odraz percepcije demokratije unutar te nacije i nužna je faza u procesu unutarnje demokratizacije nacije. U pokušaju izgradnje velike jedinstvene demokratske stranke u bošnjačkom primjeru prednost se davala jedinstvu nad demokracijom. Jedinstvo se interpretiralo kao poslušnost baze vodstvu, provincije centru, organa stranke njenom vodi. To je u praksi nužno vodilo do narušavanja demokratskog karaktera stranke i uspostave nezamjenjive personalne strukture moći na vrhu stranke. Drugačijem mišljenju tu nije bilo mjesta i izlaz je nalažen u formiranju novih stranaka. Princip demokratije u političkoj zbilji, ili realpolitici, prije svega je princip podijeljene moći, pa tek potom prava i odgovornosti. Unutar postkomunističke bošnjačke stranačke historije svjedočimo pravilnost da kada nije bilo spremnosti na podjelu moći dobijali smo nove stranke. Kada je SDA u pitanju prvo smo imali Zulfikarpašićevu Muslimansko-bošnjačku organizaciju, potom Silajdžićevu Stranku za Bosnu i Hercegovinu i u konačnici kao zadnje izdvajanje, a nadati se i posljednje, imamo stranku A-SDA. Naravno, svaka izdvojena stranka nastojala se teorijski i ideološki legitimirati te time prikriti da su u osnovi njenog nastanka personalni i interesni razlozi. (Ovdje ne navodimo slučaj Fikreta Abdića zato što je on nastupao prema izvandemokratskim procedurama budući je prvo osnovao državu, zatim vojsku a potom stranku.) Takvu legitimnu želju za podjelom moći, nažalost i ovdje autoritarnim vladanjem osujećenu, susrećemo i unutar SDP BiH, iz kojeg je u postratnom periodu nastalo nekoliko stranaka, da spomenemo samo posljednju stranku Socijaldemokratsku uniju (SDU).

Do umnog jedinstva nacije moguće je doći njenim obrazovanjem. U bošnjačkom, kao i svakom drugom slučaju, obrazovanje nacije znači suočavanje s vlastitim povijesnim iskustvom; znači spremnost na radikalnu autorefleksiju, osvješćivanje vlastitih prednosti ali i slabosti, nedostataka, grešaka i promašaja iz prošlosti; raspoznavanje prijatelja i neprijatelja; odgovorno odnošenja prema zadacima duha vremena; znači prestajanje optuživanja drugih za vlastito stanje. Iz takvog kritičkog znanja proizlazi odgovornost, iz odgovornosti moralnost, a iz moralnosti podložnost načelima. U zajednicama koje su podložne načelima, a ne ljudima, vladaju po objektivnim kriterijima sposobni i obrazovani (kakav je slučaj, recimo sa Sjedinjenim Američkim Državama u 20. stoljeću), dok se u siromašnim nacijama, kakva je, recimo, bošnjačka, kadrovska politika vodi po subjektivnim kriterijima uz davanje prednosti poslušnim i prosječnim nad obrazovanim i inteligentnim. Proces učenja kod Bošnjaka bit će dugotrajan, a uspostavljena mreža univerziteta jamči da postoje valjane institucionalne pretpostavke za njegovo odvijanje.

Kod Bošnjaka danas se susrećemo s previranjima na rubovima nacije, gdje se pitanja jedinstva i integriteta naroda postavljaju na jedan nov način. Prije svega mislim na

procesu unutar dva već izronjena slučaja, na Novopazarski sandžak (Republika Srbija) i Cazinsku krajinu, gdje su međustranačka trvenja Bošnjaka dovela dotle da se politička i stranačka nesuglasja rješavaju čak i ubojstvima.

Novopazarski slučaj, kako ćemo imenovati sva dosadašnja zbivanja oko zadnjih godina posvađanih Islamskih zajednica Republike Srbije, sasvim je konkretan i na individualiziranoj je razini, što govori i činjenica da on ne prestaje da se autonomno odvija i pored svih prijelomnih povijesnih zbivanja u Srbiji. Da li u tom sukobu dvojice duhovnih i političkih vođa ima već neke zlokobnosti koja cijelu stvar nezaustavljivo vuče ka nesretnom kraju, ili je ipak u pitanju političko rivalstvo konkretnih pojedinaca koje vješto koriste, pored drugih, i srbijanske političke i obavještajne strukture za svoje interese? Mimo ambicije da se cjelovitije odgovori na ovo pitanje mora se reći da je cijela stvar zabrinjavajuća. Da li se radi, a kako se često u neformalnim sarajevskim krugovima može čuti, o vještoj manipulaciji srbijanske vlasti Ljajićem i Ugljaninom, odnosno Zukorlićem i Zilkicom, ili je u pitanju nedostatak demokratske političke kulture tog dijela bošnjačkog naroda, kako se to može zaključiti? Ono što je važno, ali i zabrinjavajuće, jeste otvaranje bošnjačkog pitanja u Srbiji kao muslimanskog u trenutku kada se pitanje Kosova riješilo. U zraku vise sljedeća pitanja: da li će i kako će Sandžak nadomjestiti Kosovo u svijesti i nacionalističkoj strasti brojnih Srbijanaca? Da li će srpski nacionalizam svoj jed iskaliti na Bošnjacima Sandžaka? Da li Bošnjaci Sandžaka mogu postati potencijalno ugrožena grupacija po osnovi vjerske i etničke različitosti? Jesu li na tom području mogući novi slučajevi kolektivnog obespravljivanja, nasilja, ili čak eliminacije? Ili je očekivati samo intenzivnija migriranja ka Bosni i Turskoj? Da li su sve bošnjačke razjedinjenosti u Novom Pazaru dio tog i takvog scenarija? Je li bošnjačka zajednica Srbije toliko nekvalitetna da može biti pocijepana izvana – što je oprobani model optužbi drugih za svoje probleme – ili je ona jednostavno bez autonomne političke etike, odgovornosti i bilo kakve kulture postala objekt manipuliranja svojih nezajažljivih, nezamjenjivih i primitivnih tzv. lidera (što jeste primaran problem)? Sva ova pitanja sama od sebe izranjaju. Niko ih ne izmišlja! Bosni i Bošnjacima je demokratska Srbija potrebna iz hiljadu razloga, a jedan od njih, i to vrlo važan, jeste i pitanje Sandžaka.

Stanje u Cazinskoj krajini je zasada, a nadati se da će tako i ostati, umnogome drukčije. Unutarnjarski obračun s vodstvom SDA Cazina doveo je do formiranja nove stranke A – SDA, čime se bošnjačka politička scena usložnila ali, na drugi način i obogatila. Formiranje ove zadnje bošnjačke stranke svjedoči kako se samo Sarajevo zna ignorantski odnositi prema provinciji!? Tako je u ovom slučaju od gotove stvari – to da svi cazinski muslimani u Sarajevu vide i osjećaju svoj politički, nacionalni i duhovni centar – napravljeno stanje zbuđenosti i preispitivanja te populaciju o svom položaju i valjanom utočištu. Fikret Abdić je primjer da se u tom traganju može i zalutati, pa i gadno pogriješiti.

Fizička odvojenost ovog područja od preovlađujućih bošnjačkih prostora unutar Bosne i Hercegovine povijesno je nova činjenica. Ona će zahtijevati praćenje i analiziranje, njene konsekvence po cjelinu nacije i države u ovom trenutku nisu nam do kraja jasne. U svakom slučaju krajiški etnoregionalizam ova fizička izokruženost će sama po sebi potencirati. I u najgorem scenariju, a kojeg prvo oprezni i dalekovidni ljudi trebaju imati na

umu, u Cazinskoj krajini, odnosno današnjem administrativnom prostoru Unsko-sanskog kantona, u budućnosti nisu očekivana secesionistička događanja. Toga, naravno, ni u zloj primisli danas nema. Jedino ima, to je ono što se ističe, naglašenog nacionalno-političkog stava, optuživanja komunista za stvari iz prošlosti i nepotrebnog koketiranja sa islamom u politici. Na ovom području u budućnosti je očekivati znatnije refleksije teritorijalne izdvojenosti Cazinske krajine od ostatka nacionalne matice na političku kulturu njenih ljudi. Već se sada može reći da nije slučajnost to što se vlada Unsko-sanskog kantona mijenja skoro svakog mjeseca. Pri tome se mora naglasiti da takvoj političkoj turbulenciji ni na koji način ne doprinose Srbi i Hrvati, budući su na području Kantona zanemarljivo prisutni. Destabilizacija iz okruženja i nedoraslost vlastitih političkih subjekata zadugo će ostati determinante političkog stanja ovog područja zemlje.

U oba navedena slučaja krajnji polovi bošnjačke nacije demonstriraju prilično odvojeni, da ne kažemo autonomni politički život. Demokratski nivo političke kulture u oba slučaja je dokazano manji u odnosu na cjelinu nacije i u oba slučaja se radi o tipično tradicionalnoj i autoritarnoj zajednici. Sarajevo, političko središte nacije, prema ovim zbivanjima se odnosi prilično ignorantski. U oba slučaja se dešava, mada kod cazinskog to još nije izašlo na površinu, korištenje religije u političke svrhe. Da stvar bude još gora, u oba slučaja se tradicionalna bosanska muslimanska zajednica prilično pocijepala izvana. Uticaj izvanjskih, srpskih i hrvatskih, obavještajnih službi na političko ponašanje bitnih aktera bjelodano se demonstriralo u više navrata do sada, mada potvrdu te umiješanosti ne treba nikada očekivati. I pored toga, u oba slučaja nije došlo, a pretpostaviti je i da u budućnosti neće dolaziti, do uspostave regionalizma kao ideologije koji bi negativnom instrumentalizacijom konkurirao političkom integritetu nacije. Slučaj s Abdićem još možemo smatrati ekscesom, nesretnim slučajem u nepovoljnim okolnostima, a ne mogućnošću ili pravilnošću razvoja budućih unutarnacionalnih odnosa u Krajini. Ovaj raskol može poprimiti nove trajnije negativne dimenzije ukoliko se bude nastavio tretirati na dosadašnji način. U oba slučaja, dakle i u novopazarskom i u cazinskom, ne postoji bošnjačka instanca koja može postići posredništvo između podijeljenih strana. Nema bošnjačkog personalnog niti institucionalnog autoriteta koji bi mogao smiriti sukobe i normalizirati stanje jer su sve potencijalno takve instance već dobrim dijelom i same element tih sukoba.

Summary

This work tells about the phenomena of regionalism and particularism in political thinking and behaviour of Bosniaks, in the context of recent political events and contemporary development in Bosnian society and politics. The author insists that Bosniaks are facing extremely complex turmoil, where the question of integrity and unity of the people is being put in a completely new way. But, at the same time, there is no Bosniak personal nor institutional authority capable of overwhelming the existing conflicts and neutralize negative aspects of contemporary fragmentation among Bosniaks.

Dr. sc. Senadin Lavić
Fakultet političkih nauka u Sarajevu

Narod pod opsadom

Kontinuitet nepriznavanja i onemogućavanje opstanka bošnjačkog naroda

Apstrakt: *Ovaj rad govori o naporima na destabilizaciji i negiranju Bošnjaka kao naroda, nepriznavanju njihovog prava na opstanak i ravnopravnost u Bosni i Hercegovini, o stalnoj težnji velikosrpskih i velikohrvatskih krugova da se Bosna drži u neizvjesnosti, napetosti, ovisnosti i nemoći. Autor analizira pojam etničkog ekskluzivizma i njegove pogubne posljedice po savremeno bosanskohercegovačko društvo.*

Ključne riječi: *Bošnjaci, narod, nacija, država, velikodržavlje, etnonacionalizam.*

Uvod

Ovaj naslov upućuje na neku neprirodnu poziciju ili neopravdan pritisak na egzistenciju jednog etničkog bića. Naslov, pored toga, može ukazivati na dramatičnu poziciju koja graniči s nehumanim uslovima postojanja. Naslov je pak potaknut nizom događaja u 19. i 20. stoljeću koji su imali bitan uticaj na bošnjački narod, na njegovu političku, kulturnu i nacionalnu strukturu i djelovanje. Među tim događajima je primjerice period od 1830. do 1850. kada je slomljen ekonomski i intelektualni vrh bošnjačkog naroda u 19. stoljeću, 1878. godina kada je Bosna okupirana od vojske Austro-Ugarske monarhije, 1908. godina kada je izvršena aneksija Bosne, 1918. godina kada je Bosna uključena u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, 1929. godina kada je ostvorena šestojanuarska diktatura srpskog kralja i ukinut Vidovdanski ustav iz 1921. godine u kojem je članom 135, tzv. "turskim paragrafom", određeno da Bosna i Hercegovina "ostaje u svojim sadašnjim granicama", 1939. godina kada je ostvaren sporazum Cvetković-Maček o podjeli Bosne, 25. i 26. novembar 1943. godina u Varcar-Vakufu / Mrkonjić Gradu kad je Bosni vraćena državnost i ona je kao posebna federalna jedinica i ravnopravna republika, tj. država činila buduću Demokratsku Federativnu Jugoslaviju (DFJ), Cazinska buna 1950. godine u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ), pad komunizma u Evropi 1989. godine i višestranački izbori 1990. za bosanski parlament, strašna agresija velikosrpskog režima 1992. godine, nepravedni i opasni Dejtonski sporazum iz 1995. godine... Vidimo da je moguće razlučiti događaje koji predstavljaju kontinuitet zlodjela nad Bosnom kao objektom velikodržavnog ekspanzionizma.

Mnoštvo datuma koji imaju svoju semantičku i povijesnu potenciju, političku pozadinu i koji bitno određuju naše današnje stanje, priziva nas da pokušamo ocrtati neki,

znanstvenim sredstvima dopušten oblik i sadržaj koji bi nam pomogao da shvatimo o čemu se radi u vezi s jednim etnicitetom i njegovom vizijom života u savremenosti. Unazad stotinu i pedeset godina Bosna se pokazuje kao prostor kojem se ne dozvoljava stabiliziranje, smirivanje, predah. Bosna se drži u stanju neizvjesnosti, napetosti, ovisnosti i nemoći. To naravno izaziva određene posljedice kod bošnjačkog naroda – psihičke, intelektualne i kulturne, koje mu daju prepoznatljivu formu odnosa prema zbilji u kojoj je zadešen. Cazinska buna je također jedan strašan događaj za Cazinsku krajinu koji ju je stigmatizirao i izopćio kao antidržavnu regiju i narod s tog prostora pretvorio u opasnu pobunjeničku skupinu. Decenije su prošle dok se je smirila strašna stigmatizacijska hajka na ljude koji su pozatvarani, pokoreni, streljani, raseljeni, poništeni u svojim zahtjevima da kao seljaci mogu slobodno živjeti i ne biti poniženi od “proletera”.

Povijesno-kulturni kontekst Cazinske bune 1950.

Cazinska buna 1950. godine može nam pomoći da razumijemo povijesni, socijalni i politički kontekst bosanskohercegovačkog društva nakon Drugog svjetskog rata. Ne treba, naravno, izbjegavati stav da se radi o agrarnom, seljačkom društvu u Krajini, o dijelu “jugoslovenske muslimanske izolacije” (A. Muradbegović). Na djelu su mnoge manipulacije, mentaliteti, predrasude, osjećanja zapostavljenosti i beznađa. Naravno, stvari je najlakše objašnjavati *teorijom zavjere*, ali to je često najpogrešnije objašnjavanje događaja u ljudskoj povijesti.

Tokom Narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. Bošnjaci su pod imenom Muslimani tretirani kao poseban i ravnopravan narod što su ZAVNOBiH (Mrkonjić-Grad, 25. 11. 1943.)¹ i AVNOJ (Jajce, 29/30. 11. 1943)² izričito naglasili. Tako su tretirani sve do kraj rata protiv fašizma i oblikovanja Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) 1945. godine. Izgledalo je u prvi mah da je konačno riješeno bošnjačko pitanje u novoj Jugoslaviji – čak je i Velika antifašistička skupština Srbije 1945. godine priznala sve odluke AVNOJ-a i bosanske Muslimane kao poseban narod. Ali, već u jesen 1945. godine stare pretenzije Srbije i Hrvatske prema Bosni i Hercegovini ponovo su izbile na svjetlo dana.³ Bošnjački narod, međutim, nije nikako pristajao da ga se ponižava i pretvara u

¹ Treba napomenuti da su vijećnici bosanskih Srba na Zasedanju u Mrkonjić-Gradu 1943, Đuro Pucar, Rodoljub Čolaković i drugi, predložili rukovodstvu NOP-a da Bosna bude ravnopravna i jedna od federalnih jedinica novonastajuće Jugoslavije, a ne dio ili autonomna pokrajina u sastavu velike Srbije ili Hrvatske. Nakon 480 godina obnovljena je državnost Bosne i Hercegovine.

² Odlukama AVNOJ-a 29/30. novembra 1943. Bosna i Hercegovina je ušla kao ravnopravna država u sastav nove Jugoslavije.

³ Zapad je, naime, zahtijevao od Tita da u okviru nove Jugoslavije dozvoli legalan rad građanskim partijama i da uvede višepartijski sistem. Građanska opozicija u okviru Narodnog fronta bila je ujedinjena protiv politike KPJ. Opozicija u Srbiji nije uopće priznavala postojanje crnogorske i makedonske nacije, a BiH je smatrala svojom zemljom i nije priznavala bošnjačku specifičnost i postojanje. Tako je isto počelo sa strane opozicijskih partija u Hrvatskoj da se gleda na Bosnu. Ovim snagama su se vremenom priključili najviši funkcioneri KPJ iz Srbije, Hrvatske i Slovenije. Tito je, nažalost, popustio pred ovim snagama, da ne bi izgubio njihovu podršku, i odustao od daljnjeg priznavanja identiteta i integriteta Muslimana-Bošnjaka. U tome su se posebno isticali Veselin Masleša i Milovan Đilas. Nestalo je Muslimana-

nešto što on nije nikada bio. Stoga je srpsko-hrvatski dogovor o “nacionaliziranju muslimana” u širokim masama bošnjačkog naroda doživio potpuni neuspjeh bez obzira što se pojavio pokoji “intelektualac” koji je svoj nacionalni identitet izokrenuo. “Najveći otpor pružali su zemljoradnici i rudari (putem pasivne rezistencije). Značajan otpor pružili su Muslimani Cazinske krajine 1950. godine (zbog kolektivizacije zemljišta i nasilnog otкупа živežnih namirnica). Međutim, njihov pokušaj oružane pobune bio je brzo i surovo ugušen. Zato je čitava Cazinska krajina bila kažnjena i kolektivnom stagnacijom – višegodišnjom obustavom bilo kakvih investicija i potpunim nepovjerenjem države u to stanovništvo (tu je živjelo preko 95 % Muslimana)”.⁴

Područje Krajine bilo je interesantno u planovima stvaranja srpskih etničkih teritorija, no brojno bošnjačko stanovništvo je stajalo na tom putu. Na osnovu zadnjih stopedeset godina može se govoriti o projektima velikodravnog ekspanzionizma koji su imali za cilj da se Bosna stalno drži u konfliktnosti, izvan prava, u neredu, pod optužbom, pod krivnjom, bez mogućnosti da se izvrši unutarnja konsolidacija i progres. Nacionalizam i ekspanzionizam se tako međusobno potpomažu i osiguravaju. Na Bosni i nad Bosnom “dokazivali” su se veliki i mali ekspanzionisti-osvajaci iz okoline, iz susjedstva, uvijek pokušavajući uništiti njezinu multilateralnu strukturu i pluralistički sadržaj, da bi sve reducirali na *jedno* koje će biti dominirajuće.

Knjiga Vere Kržišnik-Bukić o seljačkoj buni u Cazinu 1950. godine pruža nam sadržajni osnov historijske pozadine na kojoj možemo interpretirati jedan proces destrukcije Bosne. Jezgra bune je “ekonomska problematika”, smatra Vera Kržišnik-Bukić.⁵

U banjalučkim *Nezavisnim novinama* 2008.⁶ Vera Kržišnik-Bukić kaže o svojoj knjizi *Cazinska buna 1950*:

“Zbog raznih anonimnih prijatelja koje sam svakodnevno dobijala morala sam čak napustiti BiH. Prijetili su mi u smislu: “Niko nije o tome pisao, niti je smio pisati, pa nećete ni vi”. To je bila tabu tema. Cazinska buna, koja je predstavljala najveći seljački ustanak koji se ikada zbilo u Evropi među seljaštvom u vrijeme socijalizma, tema je o kojoj se nije smjelo pričati u bivšem režimu i koja je ovom knjigom najzad ugledala svjetlo dana. Knjiga je pisana sedam godina, a izdata je 1991. Ova knjiga je zbog svog sadržaja specifična i nju je veoma teško prepričavati. Upravo zbog toga nisam dozvolila da se ikada feljtonizira u “Oslobođenju”,

Bošnjaka iz prvog Ustava FNRJ (januara 1946. godine), a uskoro i iz Ustava Republike Bosne i Hercegovine. Ponovo je Bošnjacima bilo pripremljeno, kao u Kraljevini Jugoslaviji, da se opredjeljuju između Srba i Hrvata. Otad su Bošnjaci ostali bez nacionalnih institucija (1948.) koje su tek 1990. uspjeli obnoviti i ustanoviti. U ateističkom komunističkom političkom sistemu Muslimani su “isprali” i kao vjerska skupina. Oni su postali “narod koji ne postoji” i namijenjena im je antropofagija. Husaga Čišić je pitao u Beogradu gdje je šesta baklja! Tek je Ustav iz 1963. godine (Povelja samoupravljanja), kad je FNRJ promijenila ime u SFRJ, ponovo priznao Muslimane, a Saveznim Ustavom iz 1974. godine Bosna i Hercegovina je ponovo dobila svoju suverenost kao i ostale jugoslavenske republike.

⁴ Mehmedalija Bojić, *Uzroci genocida u Bosni*, El-Kalem, Sarajevo, 2001, str. 85.

⁵ Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 38.

⁶ Vidjeti: <http://www.nezavisne.com/kultura/vijesti/31329/Vera-Krznisnik-Bukic-Najljepsi-period-zivota-provela-sam-u-Banjalucl.html> (posjetio: 2. veljače 2010)

jer se iz nje ne mogu vaditi dijelovi, može se samo cijela knjiga preraditi. A onda je to uradio “Večernji list” u Zagrebu, pa sam ih tužila i dobila tu tužbu.”

Smatramo važnim naglasiti da je Cazinska buna bila dio ili jedan događaj iz povijesnog kontinuiteta destabilizacije bošnjačkog naroda, ali i događaj njegove borbe za slobodu i znak rezistentnosti pred mnogobrojnim nasrtajima na njegovo biće. Svijest o tome da je bošnjački narod doveden u nezavidnu poziciju – što sopstvenim djelom, što činjenjem drugih, postala je dio bošnjačke samosvijesti u 20. stoljeću. Iz te i takve samosvijesti, koja obuzima bošnjačku inteligenciju, profilira se posebna reflektirana misao o sopstvenom određenju među drugim evropskim narodima. Prva stvar koja je jasna kao dan, a tiče se bošnjačkog naroda, ogleda se u tome da bošnjački narod ne smije ponoviti etnonacionalističku matricu srpskog i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, jer će takva matrica voditi do nesagledivih konflikata. Sav bošnjački potencijal određen je nužnim poštovanjem bosanskohercegovačkog državnog okvira – ko to ne razumije, a hoće da određuje politička pitanja naroda, nanosi nenadoknadivu štetu državi BiH i bošnjačkom narodu.⁷

Etnonacija i etnički ekskluzivizam

Pojam etnonacija u sociologiji označava naciju koja je izgrađena na osnovu etnije; ovaj pojam, također, koristi se da bi se razlikovalo između nacija koje su konstituirane prema *građanskom načelu* (državljeni, stanovnici, građani jedne države) i nacije koja je određena samo *etničkom pripadnošću* kao ključnim faktorom njene uspostave. Ovaj pojam je uslovan, jer je ovisan od načina i razloga definiranja pojmova nacija i etnija. Pod pojmom nacija danas se gotovo u cijelom svijetu misli na *državu*, dok etnonacija ima određen uži interes za dostizanjem, posjedovanjem ili promoviranjem javne vlasti, ali ne i suvereniteta. Kada pak etnonacija mobilizira etniju (narod) u proces da se postane nacija (dostizanje suvereniteta i političke nezavisnosti), onda je riječ o etnonacionalizmu koji se uglavnom ne može sprovesti bez zločina nad manjinama i onima koji se ne slažu s njim.⁸

Smatramo da se ključni problem današnjeg bosanskohercegovačkog društva može prepoznati u *etničkom ekskluzivizmu*. Ovim pojmom, naime, mislimo na ideologiju i politiku koje su porodile rat i destrukciju, iz kojih neprestano zrači mržnja i konflikt.

Iz etničkog ekskluzivizma proistječu:

- Jednodimenzionalno etničko predstavljanje
- Institucionalizirana negacija individualizma
- Ideologije etnicizma, provincijalnog cinizma i neodgovornosti

⁷ Bošnjački narod ne može svoju budućnost temeljiti na tzv. “bošnjačkoj republici” koja bi bila dio Unije republika, opkoljena srpskom i hrvatskom republikom u BiH, te državama Srbijom i Hrvatskom. Takav redukcionistički politički i kulturni pristup definitivno bi onemogućio državotvorno postojanje Bošnjaka i enklavizacijom bi ih doveo do potpunog nestanka. Svaka izolacija, u kojoj je naprimjer živjela Cazinska krajina, vodi u opasno i neodbranjivo polje opstanka.

⁸ Altermatt, Urs (1997): *Etnonacionalizam u Evropi*. *Svjetonik Sarajevo*, Jež, Sarajevo.

- Zapadanje demokratije u samovolju oligarhije
- Zloupotreba religije u najmizernije političke svrhe
- Opća korupcija i kriminal

Ove značajke nas upozoravaju da se bitni elementi društveno-političkog života u zajednici svode na predmoderne (predpolitičke) crte upravljanja koje su dezavuirane s građanskim revolucijama, gdje politička oligarhija postaje suveren, despot, u čijim rukama je sudbina zajednice. Glas građana se isključuje i ne čuje. Glas pojedinaca ne postoji izuzev kao oda kolektivnoj slavi. Etnički kolektivism nam vraća u već proživljena iskustva totalitarizma i političke samovolje. Etnički ekskluzivizam nam pokazuje da je kolektiv primarna egzistencijalna, politička i kulturna jedinica povijesnog i društvenog života čovjeka. On je izraz kolektivističke ideologije koja etnička pitanja pretvaraju u opasan etnicizam i nacionalizam.

Na tlu BiH, od prvih parlamentarnih višestranačkih izbora 1991. godine, glavno pitanje političkih partija su *mape* ili, drugim riječima, dogovaranje o *razgraničavanju etnija* na tlu države. U tome procesu sudjeluju vodeće etnoklerikalne stranke tri naroda. Nadređenost etničkog pitanje je gotovo vještačka i neprirodna. Ona je pak lukavstvom *etnoideologije* nametnuta kao primarna, primordijalna i esencijalna. Ona je izvedena iz teološko-plemenske derivacije velikodržavne ideologije najbrojnijih naroda bivše Jugoslavije i kroz cijelo 20. stoljeće predstavljala se i nametala se kao jedina prava politička ideja i misao. Svi koji su bili njezin objekti znaju stravu njezinog ostvarenja na konkretnom terenu. Etnički ekskluzivizam kreće u 19. stoljeću, a svoj vrhunac pokazuje u zadnjoj deceniji 20. stoljeća. On je zasnovan na barbarstvu, prevari i nepoštivanju prava.

Svođenje života jedne grupe ljudi na skup ograničenih elemenata koji označavaju “zajednički identitet” kazuje nam da je redukcionizam uvijek krivotvoreći, uskogrud, neprecizan, slučajan i neodgovoran. Ta redukcija vodi ka suprotstavljanju nametnutih identiteta i onda pitanje etničkog identiteta postaje ključno kulturno i političko pitanje jedne etnoklerikalne grupe ljudi koja ga tumači i nameće cijeloj zajednici. Jedino u građanskoj republici građani BiH mogu imati ostvarena svoja pojedinačna i kolektivna prava i slobodu.

Velikosrpsko barbarstvo polazi od kolektivističke ideologije i straha od individualizma, iz nesposobnosti za kulturu, pluralizam i drugo/drugačije, te iz tog polazišta za sebe ostavlja povlašteno mjesto, prostor (prostranstvo), posebnost koju niko drugi ne može dostići niti imati. Taj palanački, baštinski i antikulturni ekscelencijalizam, iz kojeg se omogućava djelovanje bez odgovornosti, omogućava barbarsku destrukciju bez srama, kako je to bilo u zadnjoj deceniji 20. stoljeća u strašnom ponavljanju već doživljenog užasa.

U etničkom ekskluzivizmu *narod* ili *etnička* grupa (zajednica) se pojavljuje kao *nacija* – ne građani jedne države.⁹ To podmetanje odgovara religijskim institucijama da stupe na scenu kao pravi tumači narodnog bića, naravno, uz književnike i historičare. Njih

⁹ U građanskoj demokratiji nacija je država i nju sačinjavaju svi građani koji žive na njezinom internacionalno priznatom teritoriju.

predvodi vođa “našeg naroda”. Svi ostali koji se nalaze izvan nominacije povlaštenog naroda se zaboravljaju – velikosrpsko barbarstvo ih iskorjenjuje, vrši genocid nad njima, ruši njihove materijalne objekte kao znakove postojanja. Iz tog osnova se uništavaju džamije, sinagoge, crkve, kuće, biblioteke, spomenici, haremi ili greblja, posebno značajni arhitektonski objekti (Begova kuća u Trebinju, Aladža džamija u Foči, Careva džamija u Stocu, džamije u Vitini i Livnu, džamija Ferhadija u Banjaluci itd.). Sve to nam kazuje da je etnički ekskluzivizam, kakav se naprimjer pokazuje od strane velikosrpskog barbarstva na tlu bivše države, u osnovi *rušilački*. Ta opasna destruktivnost drži milione ljudi u jednoj formi izolacije od bitnih tokova savremenog života i novih povijesnih vrijednosti izvan teološko-etničke slike svijeta.

U verziji velikosrpskih nacionalista Bošnjaci se pojavljuju kao “islamizovani Srbi”¹⁰, što je najopakija podvala bošnjačkom narodu, jer ona podrazumijeva da nisu svoji, da nisu posebni i da nisu prepoznatljivi po narodnom određenju, nego po vjerskom. Njihova specifičnost je samo vjera te im ne treba država i državno-pravni poredak. S druge strane, Bošnjaci nikada nisu zanjekali Srbima pravo na ime i narodno određenje.

Summary

The author writes about the contemporary efforts to destabilize and disable Bosniaks to live as sovereign and equal nation in Bosnia and Herzegovina during different political regimes in the 20th century. In the visions of Serbian nationalists, Bosniaks are nothing more than ‘Islamized’ Serbs, which is a huge fake, because it means they do not have their own national identity but only the religious one. The concept of ethnic exclusiveness has become a dominant threat to survival and development of Bosnian society. It undermines the very substance of Bosnian historical, cultural and social being.

¹⁰ Dobrica Ćosić, *Vreme zmiya*, Službeni glasnik, Beograd 2008, str. 199.

Cazinska Krajina i pitanje o Ustanku Krajišnika 1950. godine

U našoj nauci još ne postoji ni jedna temeljita studija o tzv. Cazinskoj ili Serhat krajini, tj. o onom dijelu Bosne i Hercegovine koji se prostire duž lijeve obale rijeke Une, da kažemo, od Izačića i Tržačkih Raštela, pa do Bosanske Otoke, a koji je ne samo geografski nego i historijski, a osobito po uvjetima, načinu života i običajima dosta drugačiji od ostalih bosanskohercegovačkih mikroregija. To je geografski, historijski i ekonomski, ali i sociopsihološki kompaktan prostor koji se u odnosu na cijelu ostalu teritoriju Bosne i Hercegovine i na sve ostale njene regije, odlikuje nekim jedinstvenim crtama i u pogledu vremena i načina njegove inkorporacije u Bosnu i Hercegovinu i u pogledu naseljavanja i porijekla njegovog sadašnjeg stanovništva, a također i u pogledu historije tog prostora i karakteristika i načina života njegovog stanovništva. Po nekim osobinama ljudi koji tamo žive, a koje podrazumijevamo pod pojmom krajišničkog mentaliteta, morala, načina mišljenja i odnosa prema susjedima i s jedne i s druge strane, tj. i preko Une i preko Korane i drugih rijeka koje ga dijele od Like, Korduna i Banije u Hrvatskoj, se veoma mnogo razlikuju od ostalih stanovnika tih krajeva. Krajina i Krajišnici, kako sebe vole nazivati stanovnici opisanog prostora, koji u centru ima mjesto i tvrđavu Cazin, a na krajnjim tačkama Veliku Kladašu, na jednoj strani, a Vrnograč i Bužim, na druge dvije strane, su po svojoj historiji, po njome uvjetovanom načinu života, po životnoj filozofiji, običajima i načinu reagiranja na sve životne situacije, u dobroj mjeri drugačiji u odnosu na stanovništvo Bihaća i njegove okoline, i ostale Bosanske krajine koja se prostire od Vrbasa do Une, a pogotovo od onih stanovnika Bosne i Hercegovine koji žive na ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine. Taj dio Krajine se od kraja XVI vijeka pa nadalje smatrao integralnim dijelom Bosne, a to je i bio i po teritorijalnoj pripadnosti Ejaletu Bosna i po svim kasnije nastalim oblicima uređenja bosanske teritorije i države i po sastavu njenog stanovništva, dok su njeni stanovnici bili među najgorljivijim Bošnjacima i prvi na liniji obrane Bosne u tri stotine godina dugim i teškim obrambenim borbama za očuvanje teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. U tome su upravo oni, kao i cijela Krajina, od Duvna, Livna, Glamoča, Bosanskog Petrovca, Kulen Vakufa i Bihaća, a posebno Cazinska krajina, imali velikog uspjeha, pa se dobro zna da ti krajevi, mada su stalno bili izloženi napadima regularnih trupa Austrije ili lokalnih trupa Banovine Hrvatske, nikada nisu bili pokoreni i da je Velika Kladaša bila zadnje bosanskohercegovačko mjesto koje je zauzela vojska Austro-Ugarske Carevine prilikom tromjesečne kampanje okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Niko nikada nije uspio pobijediti i pokoriti Krajiš-

nike. Ne bi bilo tačno kada bi rekli da o tom prostoru, njegovoj historiji i stanovnicima nije uopće pisano i da nema dosta literature, još od putopisa Benedikta Kuripešića, pa do novijih studija, posebno onih Hamdije Kreševljakovića. Napisani su određeni radovi o izvjesnim institucijama i događajima koji se odnose na Cazinsku krajinu, a u kojima se mogu naći i vrijedni nalazi, kao i korisne opservacije o mnogim stranama života tog kraja. Međutim, istina je da niko do sada nije detaljno naučno istražio, opisao i definirao cjelinu tog prostora i u dijakroničkoj i u sinkroničkoj dimenziji, da nije osvijetljena njegova složena i specifična historija, da nije analizirana specifična ekonomija i otkrivena tajna kako je bilo, sve do najnovijeg vremena, tj. do pojave “Agrokomerca”, da tolika aglomeracija stanovnika – a Cazinska krajina je bila najgušće naseljeni dio naše zemlje – opstane na tada sasvim neplodnoj kiseloj zemlji uz ekonomiju zasnovanu na malo poljoprivrednoj produkciji i iskorištavanju kestenovih šuma. Isto tako je istina da je taj dio Bosne i Hercegovine, odnosno da su Krajina i Krajišnici, u dosadašnjoj literaturi bili uvijek opisivani i izučavani u kontekstu izučavanja zbivanja u kojima su bili njihov dio i koji su se odnosili prvenstveno na druge krajeve Bosne i Bosanske krajine u cjelini, ali nikada nisu istraživani kao zaseban historijski i društveni fenomen, nisu temeljito istraživani i u odnosu na posebnost njihove historije, položaja i svega što ih je odredilo kao u mnogim aspektima zasebnu socijalnu i socijalnokulturnu grupaciju bosanskohercegovačkog stanovništva. Ono što je najgore, do sada se često o tom prostoru i ljudima koji ga naseljavaju pisalo u vezi sa bizarnošću nekih oblika njihovog života i nekim događajima koji su pokazali da oni drugačije misle, reaguju i ponašaju se u odnosu na ostalo bosanskohercegovačko stanovništvo. U tom smislu se pisalo o snažnom utjecaju njihove epske tradicije i epskom duhu tih ljudi uopće, o osobinama njihovog načina života uvjetovanog stalnim ratnim stanjima i pohodima ili obranama teritorije koja su angažirala muški dio stanovništva u bitkama i ratovima, dosta se pažnje poklanjalo njihovim pobunama protiv vladajućih stanja i režima, od pobuna protiv osmanskih sultana, Karađorđevićevog poretka, ustaškog, do partizanskog vladanja, odnosno o njihovim reakcijama protiv nepravdi na koje su oni uvijek bili i ostali osobito osjetljivi. Pisalo se i to više anegdotski i literarno nego istraživački i studiozno o njihovim odlascima na sezonski ili stalni rad u susjedne krajeve i u inozemstvo zbog nužde da ishrane djecu i porodice, do čega je dolazilo osobito često u novije vrijeme. Naime, ranije je rat putem ratnog plijena nadoknađivao ono što im zemlja nije mogla dati, a migracije nije moglo biti zbog ratnih stanja na granicama. Kad su ti krajevi bili uključeni u šire državne zajednice, kao što su bile Austro-Ugarska ili Jugoslavija, tada je bilo moguće odlaziti na privremeni ili stalni rad u druge krajeve tih zemalja, a kasnije i u Austriju i Njemačku gdje Krajišnici najviše vole da odlaze na rad. Pisalo se i o načinu funkcioniranja njihove domaće privrede i one na zemlji i one kućne, o porodicama i njihovoj strukturi i posebno o osobito značajnoj, ali i često bizarnoj, ulozi žena u njihovom životu i sličnim događanjima. Zbog svega toga oni su upravo zbog svojih osobitosti uzimani kao kuriozitetna sredina, ali o njihovoj stvarnoj historiji, o socijalnom i socijalnopsihološkom i kulturološkom i posebno o etičkom profilu Krajišnika i o njihovim naporima da se održe i da sebi osiguraju egzistenciju i prava, nije pisano

na način koji bi zadovoljio ni naučne interese za proučavanjem tih ljudi i krajeva, ali ni životne interese tih ljudi i njihovog kraja.

Osobito su površnost i kurioznost u odnosu naše historijske nauke i politike prema problemu Cazinske krajine i Krajišnika dolazile do izraza u činjenici da je veći interes te nauke za Krajinu i Krajišnike dolazio do izraza jedino u vezi sa dvije epizode u njihovoj novijoj historiji. Ne toliko nauka, kao publicistika, koja se kod nas često zamjenjuje sa naukom, pokazivala je osobito snažan interes za fenomen Huske Miljkovića i njegovu vojsku, odnosno za jedan aspekt razvoja prilika i ponašanja Krajišnika u zbivanjima tokom Drugog svjetskog rata i Narodnooslobodilačke borbe protiv fašizma, gdje je došlo do izraza nešto od toga što bi se moglo nazvati krajišničkim mentalitetom i moralnim shvatanjima i načinom odnosa Krajišnika prema jugoslavenskim i bosanskim politikama uopće, pa i prema njemačkoj, ustaškoj i partizanskoj politici u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Drugi fenomen koji je zainteresirao našu nauku i politiku, a potom i publicistiku bio je problem tzv. Cazinske bune, do koje je, kako se zna, došlo 1950. godine. Ta buna je držana pod embargom istraživanja i objavljivanja dokumenata dugo godina, zapravo od 1950. godine pa sve do 1986. godine, kada je nastala inicijativa da se zbivanja u vezi sa tom tzv. Cazinskom bunom rasvijetle i skine sa nje tajnovitost, na jednoj i legendarnost i netačnost, odnosno segmentiranost usmenog pamćenja kao glavnog izvora spoznaje o tim događanjima, na drugoj strani. Iz te inicijative nastala je jedino studija gospođe Vere Kržišnik-Bukić o tom pitanju, ali je temeljitije istraživanje cijelog tog slučaja bilo spriječeno teškim događajima do kojih je došlo 1987. godine, a koji se podvode pod pojam "Afera Agrokomerc". Ta afera konstruirana je u Beogradu u krugovima velikosrpskog nacionalističkog pokreta i preko javnih glasila lansirana kao afera izdavanja mjenica bez pokrića. Bila je to samo inicijalna kapisla za otvaranje jednog sasvim drugog procesa, koji nema veze sa jednom mjeničnom aferom kao eventualnim finansijskim deliktom. Pravi cilj afere je bio, kako sam dokazao u svojoj knjizi *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca* da se uništi jedan model odnosa stanovništva i privrede koji je u Bosni i Hercegovini pokazao svoju efikasnost, a koji se sastojao i neposrednom učešću stanovništva u razvoju ekonomije, da se zaustavi vidljivi porast bosanskog patriotizma i svijesti da Bosna i Hercegovina može sama da opstoji, da se likvidira političko jezgro (Pozderac-Mikulić) koje je predvodilo takvu politiku, te da se otvore sva vrata, prvo beogradskoj policiji i sudstvu, a zatim i propagandi i time omogućiti njen porazni pohod na Bosnu i Hercegovinu i na Krajinu i Krajišnike. To je bila u stvari generalna proba metoda i stanja kadrova i odnosa u Bosni i Hercegovini pred planiranu agresiju. Najbitniji aspekt emancipacije stanovništva Krajine je našao svoj izraz u napredovanju i efektima izgradnje giganta prehrambene industrije Jugoslavije koji se zvao "Agrokomerc", koji je nastao u Velikoj Kladuši. U stvari je to bio prvi veliki uspjeh nove države i ekonomske politike koja je razvijena u Bosni i Hercegovini tokom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina i koji se proširio na cijelu Bosansku krajinu, Bosnu i Hercegovinu i Jugoslaviju. Uništenje tog giganta imalo je dva cilja, tj. da dokaže kako niko sam i bez dozvole političkog vrha iz Beograda ne može da izgrađuje i rješava probleme razvoja, a kriminalizacija tog privrednog uspjeha je, s druge strane, imala zadatak da omogućiti političku i opću

kriminalizaciju najvećeg dijela političkog vrha Bosne i Hercegovine koji se zalagao za to da Bosna misli i postupa bosanski, a time i na najbolji način jugoslovenski i pokazao uspjeh u razvoju bosanske državnosti, patriotizma i svijesti njenih građana da Bosna i Hercegovina ne mora ovisiti o Jugoslaviji i posebno o dominaciji Srbije u njoj. Takav razvoj koji je bio stimuliran nastankom Ustava iz 1974. godine je trebalo po svaku cijenu onemogućiti i vratiti stvari na staro stanje. Trebalo je pokazati kakva budućnost čeka svakog ko se bude ugledao na pozitivne rezultate novog bosanskohercegovačkog koncepta politike u Bosni i Hercegovini, ali i u Jugoslaviji. Događaji do kojih je došlo tokom srpske i hrvatske agresije na Bosnu i Hercegovinu i srpskog genocida nad muslimanima, potvrdili su ovakva predviđanja i ocjene te afere. Ono što je nastalo imalo je negativan utjecaj na budućnost Bosne i Hercegovine jer je oslabilo njenu obrambenu sposobnost i državno jedinstvo, pa je bilo veoma lahko upotrebiti državne institucije Bosne i Hercegovine protiv nje same, što su činili i Srbi, a u određenoj mjeri i Hrvati, odnosno srpska i hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini. Nastala situacija je naglasila sve moguće nesporazume, nerazumijevanja i protivrječnosti našeg složenog bosanskog društva i posebno bošnjačkog dijela tog društva, što je dovelo do tragičnih zbivanja na prostoru Bihaćke krajine, a ta zbivanja su dovela u pitanje čak i tradicionalnu i nikada nepomućenu povezanost osjećanja zajedničke sudbine kod Krajišnika. Tako je, po prvi puta u historiji Cazinske krajine došlo do unutrašnjeg rata među Krajišnicima, tj. do apsurdna međusobnog rata između braće po rođenju, vjeri, naciji i pripadnosti Cazinskoj krajini kao zasebnom i specifičnom dijelu bosanske krajine i Bosne i Hercegovine. Sve to zahtijeva od nas da konačno započnemo sa jednim odgovornim i naučno dobro utemeljenim istraživanjem novije historije Cazinske krajine i da, polazeći od spoznaja koje bi nam mogle donijeti jedno takvo, od svake politike ili pristranosti i svakog unaprijed postavljenog suda i kriterija, osim onih kriterija koje zahtijevaju nauka i njen kodeks, odnosa prema predmetu istraživanja, pokušamo odgovoriti na pitanja o tome šta je to što je specifično u Krajišnicima u njihovoj historiji, mentalitetu, načinu mišljenja i ponašanja, a šta je to što je zajedničko i njima i svim ostalim Bošnjacima, kako su se odista razvijale prilike na tom dijelu naše domovine i koje su sve sile i sa kakvim namjerama na tom prostoru djelovale i kako su na njihovo djelovanje odgovarali krajišnici, te, na kraju, šta je nužno učiniti, prvo, na jačem integriranju Krajine i Krajišnika u državni, društveni, politički i kulturni organizam Bosne i Hercegovine i Bošnjaka i kako je moguće izvršiti rekoncilijaciju Cazinske, a potom i Bosanske krajine i njenih ljudi u narodni, socijalni, kulturni i politički život jedinstvene Bosne i Hercegovine, odnosno, šta Bosna i Hercegovina i Bošnjaci duguju Krajini i Krajišnicima, a šta oni duguju svojoj domovini Bosni i Hercegovini. Problemi sa kojima će se susretati takvo jedno istraživanje su tako veliki, složeni i u velikoj mjeri skriveni, ali i namjerno prikrivani slojem patine raznih vrsta, da će posao kojeg se treba prihvatiti, a bez kojeg nema odgovarajućeg mišljenja i kvalitetnog govora, a pogotovo efikasnog pomaka u sređivanju stanja u Cazinskoj i Bosanskoj krajini, a time i u Bosni i Hercegovini, biti složen i veoma težak. Za početak je nužno osloboditi pristup toj problematici od svih predrasuda bilo koje vrste, pogotovo onih političkih, ali i onih vjerskih i psiholoških koje su nanijele debeo sloj krivih interpretacija i predrasuda i de-

formacija u načinu gledanja na stvarne probleme u poglede mnogih ljudi na pitanja o kojima se radi. Drugo, nužno je prije svake odluke da se otvori ozbiljan razgovor o tim problemima, načini jedna kritička revizija i ocjena dosadašnje literature o Krajini i Krajišnicima, polazeći od Kuripešićevih zapisa, pa preko nekih kvalitetnijih novijih historiografskih i geografskih studija i velikog broja tekstova pseudohistoriografskog karaktera, od kojih neki važe kao nesumnjive historiografske istine, pa tek onda, na temelju jedne publikacije koja bi bila izrađena za tu svrhu, pristupiti konsultaciji onih istraživača i eksperata koji mogu unijeti više svjetla u do sada neistražene ili malo istražene aspekte ovog problema. Ono što nikako nije potrebno jeste da se u cijeli taj posao miješaju političari čija je kompetencija univerzalna upravo zbog toga što nije ono što svaka kompetencija mora biti, a to je specifična.

Izaći iz vrzina kruga, ili iz labirinta, a bez Arijadnine niti stroge naučne kriteriologije je nemoguće. Dok se čvorovi mogu rasjeći, a vrzini krugovi presjeći kao seoska kola, labirint je nešto što se mora spoznati u konstrukciji i tek tada se iz njega lagano izlazi. Upravo je takav posao pred nama kada se radi o Cazinskoj krajini. Stoga, tj. zbog nepostojanja odgovarajuće historiografski i na drugi način obrađene i poznate pozadine svega što se zbiva u Cazinskoj krajini, pa i onoga što je vezano za Cazinsku bunu, uzaludno je govoriti sa pretenzijom otkrivanja istina, a i biva samo od sebe relegirano na antikomunističku pamfletistiku govoriti danas o tom pitanju. Veoma je lagano sada krajiške seljake pretvarati u svjesne antikomuniste i socijalne buntovnike i time ih na određeni način ponižavati. Ispada kao da oni nisu bili svjesni da ulazeći u avanturu pobune ulaze u sukob sa jednim nervoznim režimom koji je bio maksimalno ugrožen od dvije velike sile, Amerike, na jednoj i SSSR-a, na drugoj strani i da nisu mogli da znaju da će odgovor režima na svaku mogućnost njegovog ugrožavanja, ili stvaranja eventualnog povoda neprijateljskim silama za intervenciju, biti drastičan. Ako otpada pretpostavka o nekoj intelektualnoj osnovi procjene i odluke o tome da se uđe u avanturu pobune, tada se mora stati na stajalište o spontanitetu cijelog tog zbivanja. Ja sam, iz razloga koji su mi poznati, a tiču se činjenice da sam bio svjedok u pogledu donošenja procjena situacije u vezi sa tom seljačkom pobunom, zbog činjenice da je moj brat bio onaj koji je dao sud o tim zbivanjima, a koji je spriječio obratnu avanturu, tj. namjeru bosanskohercegovačkog političkog vodstva da se buna uguši masivnom vojnom silom, sklon da vjerujem da su se događaji odvijali sasvim spontano, neorganizirano i po starom Krajiškom načelu: "Ljudi, idemo po svoju pravdu, Sultanu, Caru, Veziru ili Titu, svejedno". Međutim, sve ostaje samo pretpostavka i konstrukcija na nedovoljno izučenom materijalu, osim dijela sudskih i policijskih spisa koji uvijek mnogo više skrivaju nego što otkrivaju i iz kojih su vidljive tek posljedice zbivanja, ali nikada dovoljno jasno i njihovi uzroci, tako da je zadatak prije svega studirati, a zatim govoriti. U tom smislu je i govor o temi "Cazinska buna" u mnogome samo improvizacija i pokušaj savremene političke eksploatacije jednog događaja koji, nažalost, nije još dovoljno, a kamo li potpuno, historiografski istražen i prikazan, što svaki govor o njemu čini u biti političkim govorom; kako je jedan od najvažnijih naglasaka današnjeg govora o historiji druge polovine XX vijeka u našoj historiografiji uglavnom intoniran jakim antikomunizmom i revizionizmom u kojem se poku-

šava rehabilitacija fašističkih i parafašističkih pokreta, institucija i ličnosti, to je i govor o Cazinskoj buni deformiran i sveden na njegov navodni antikomunistički značaj i sadržaj, mada se u jednom ozbiljnijem govoru o tome pitanju takav tretman i ocjena tog događaja ne može dati sa stopostotnom izvjesnošću i mada je daleko vjerovatnije da se tu radilo o dva slučajno povezana elementa tadašnje situacije u kojoj se nalazila i cijela zemlja i posebno Cazinska krajina. Naime, cijela zemlja se 1950. godine nalazila u jako teškoj situaciji, koja je osobito pogađala one krajeve koji su najviše ovisili od seoske proizvodnje, a takav kraj je bila Cazinska krajina. U zemlji je u tim godinama izvršena masovna mobilizacija i vojska se nalazila, kako na granicama prema zemljama komunističkog bloka, tako i na granicama prema zemljama koje su bile pod kontrolom NATO pakta, a prije svega prema Italiji, jer je tada Austrija još bila pod kvadridominijumom i još nije došlo do sporazuma u Beču o osamostaljenju te države. Vojska je bila raspoređena na granicama Albanije, Grčke (posebno zbog epizode sa Markosovim partizanskim ustankom u Grčkoj koji je tada u okvirima Jaltskog sporazuma bio likvidiran uz saglasnost SSSR-a), Bugarske, Rumunije i Mađarske. Veliki dio stanovništva, u uzrastu koji je omogućavao angažman u industriji, bio je transferiran sa sela u gradove, što je dovelo do velikog pada seoske produkcije, a tu produkciju je dodatno umanjivala i prisilna kolektivizacija koja je još trajala i koja je u situaciji sukoba sa Informbiroom bila još i povećana. Glavni unutrašnji problem zemlje je bio problem ishrane radništva i uopće gradskog stanovništva u uvjetima male produkcije i nemogućnosti kupovine žita na svjetskom tržištu uslijed embarga SSSR-a i zapadnih zemalja. Zbog toga je došlo do povećanih zahtjeva za isporuku žita i mesa sa seoskih područja među koja je ubrajano i područje Cazinske krajine, a kako je poznato, to područje nije nikada bilo znatniji proizvođač žita, a ni mesa. Ono malo proizvodnje nije moglo da zadovolji ni lokalne potrebe gusto naseljenog kraja, a kamo li da omogući značajnije isporuke za potrebe gradova. Nasilni otkup i mjere u vezi sa njim bile su glavni ekonomski, socijalni i politički, ali i policijski problem u mnogim krajevima, a osobito u Cazinskoj krajini, jer je policija vršila prisilno oduzimanje žita i mesa seljacima. U toj situaciji došlo je do razumljivog masovnog nezadovoljstva stanovništva, a tome se pridodala i nikada dovoljno rasvijetljena uloga određenog broja ljudi, od kojih su neki bili učesnici NOR-a od početka i koji su u stvari izvršili paljenje štapina i aktiviranje potencijala pobune, da je ona došla do izraza na način kako se to dogodilo. Pobuna nije bila usmjerena protiv samog režima ni protiv njegovih predstavnika, jer učesnici pobune nisu preduzeli masovnije akcije protiv predstavnika i institucija režima kao takvog, nije bilo velikih paljevina, nasilja i sličnih akcija karakterističnih za pobune protiv režima, nego samo protiv institucija koje su simbolizirale ekonomski teror nad njima, a prije svega prema magazinima žita i ostalih namirnica. Svi ti elementi ne daju za pravo da se izvode zaključci kako je to bila antidržavna i antikomunistička pobuna i to može biti samo unošenje današnjih mjerila i kriterija u prošlost. Radilo se o pobuni jednog ponosnog i buntovnog naroda osobito osjetljivog na nepravde, naroda koji nije mogao izdržati određeni sistem odnosa na selu koji mu je bio nametnut i on je svoj stav izrazio na tradicionalan krajišnički način, a to znači masovnim okupljanjem i pohodom na centar iz kojeg je smatrao da dolazi nepravda koju je osjećao. Ta pobuna

nije, osim marginalno, imala kontekst odnosa prema režimu u cjelini i državi kao takvoj. Upravo ta ocjena je i spasila stanovništvo Cazinske krajine da ne bude masovno uništeno, kako je to bilo prvobitno predlagano i planirano i kako se to iz naredenih pokreta trupa prema ovom kraju može zaključiti da je bilo u fazi izvršavanja, a što je Titovom intervencijom, na osnovu analize o prirodi pobune koju je on uvažio, i izvršeno. Naime, prijedlozi nekih ljudi iz policijskog vrha Bosne i Hercegovine i stavovi rukovodstva u Sarajevu su bili upravo suglasni onim ocjenama koje danas čujemo kod nekih interpretatora tih događanja, a to je da je to bila antikomunistička pobuna protiv režima i države, zbog čega je i predlagano da jedinice tri divizije koje su bile aktivirane, sa tri strane opkole Cazinsku krajinu i izvedu operaciju likvidacije pobune na način kako je to rađeno u klasičnim situacijama sličnih pobuna u mnogim zemljama, tj. likvidaciju ljudskog potencijala te navodne pobune. Na sreću, nije se dogodilo kako su neki željeli, ali je reakcija režima bila ipak drastična, a ona je bila izraz straha režima da bi zbog unutrašnjih nereda moglo doći do intervencije stranih sila u unutarne stvari države, koja nije bila ništa novo u historiji naše zemlje i koja je visila u zraku cijelo vrijeme od 1948. godine pa do uspostavljanja snažnijih veza sa SAD i zapadom koje je dovelo do značajnijih isporuka žita i oružja Jugoslaviji i stavljanja naše zemlje pod izvjesnu zaštitu tih zemalja. U tim okvirima, autor ovih redova je uvjeren, treba istraživati i ocjenjivati ovaj slučaj, mada je za potpuniju ocjenu nužno izvršiti mnogo obimnije izučavanje i analizu cijelog kompleksa problema Cazinske krajine i Krajišnika nego što je to okvir jednog događaja kao što je bila pobuna iz 1950. godine.

Šezdeset godina od Cazinske bune

Obraćanje sudionicima naučnog simpozija

Sve vas pozdravljam i selamim. Organizatorima čestitam na organizaciji ovoga znamenitog skupa. Zahvaljujem za poziv i počastvovan sam što sam večeras ovdje.

Posebno zahvaljujem što ste odlučili otvoriti novu etapu u izučavanju ove interesantne, nedovoljno istražene i još uvijek aktualne teme *Cazinske bune iz 1950. godine*.

Pored ove, ima još mnogo drugih tema iz povijesti Bosne i Hercegovine i Bošnjaka koje bi mogle biti predmet ovakvih i sličnih naučnih simpozija jer brojni događaji i pojave iz naše bliže i dalje prošlosti nisu do kraja istraženi.

Ova tema – *Cazinska buna iz 1950. godine*, osim što ni do danas nije u cijelosti proučena i istražena, važna je i zato što, nažalost, nemamo cjelovitu istinu o tom događaju. Taj po mnogo čemu specifičan mentalitet Cazinjana, poseban je u okviru krajiškog korpusa i u našem literarno-epskom naslijeđu poznat kao *Ljuta Krajina*.

Vjerujem da će i ovaj simpozij dati odgovore za bolje razumijevanje Cazinske krajine i njenog stanovništva i doprinijeti našoj potrazi za istinom.

Cazinska krajina poznata je po bunama koje su rezultat temperamenta njenih žitelja, nažalost, ponekad i unutarnjim sukobima kao što je bio slučaj u periodu 1992-1995. godine. Moramo učiniti sve da se te podjele prevaziđu i da više nikada ne bude takvih razmimoilaženja među samim Bošnjacima.

Ako se izuzme ovaj tragični sukob, ipak postoji jedna konstanta u prirodnom reagiranju Bošnjaka i bosanskohercegovačkih patriota u izvjesnim historijskim trenucima, a to je da smo jedinstveni kada nas zadesi zajednička nesreća. Period odbrane Bosne i Hercegovine od agresije 1992-1995. godine je najbolja potvrda. Bosnu i Hercegovinu su zajedno i svim srcem branili Krajišnici, Hercegovci, Sandžaklije, Posavci, Podrinjci, Srednja Bosna i Sarajlije. Iz toga je nastao fenomen nazvan *čudo bosanskog otpora*.

Iako možda nije baš najprikladnija prilika, želim spomenuti dvojicu znamenitih Cazinjana – Krajišnika, Bošnjaka i Bosanaca, dokazanih antifašista koji su obilježili noviju povijest ne samo Bosanske krajine, već i Bosne i Hercegovine. To su **Nurija** i **Hamdija Pozderac**.

Nemoguće je sada detaljnije i šire govoriti o ovim dvjema ličnostima o čijoj ulozi postoje različita mišljenja u zavisnosti iz koje perspektive se na njih gleda. Želim, međutim podsjetiti da je Nurija Pozderac predsjedavao Prvim zasjedanjem AVNOJ-a u Bihaću 1942. godine kada su postavljeni temelji vraćanja državnosti Bosne i Hercegovine, dok

je Hamdija Pozderac bio jedan od glavnih kreatora Amandmana na Ustav SFRJ iz 1974. godine kojima su stvorene ustavne pretpostavke za suverenitet bivših jugoslavenskih republika.

Sudionicima ovog naučnog simpozija želim uspješan rad, sa željom da ovakvih prigoda bude još više i češće.

Hvala.

Od rovite Krajine do evropske perspektive

Obraćanje sudionicima naučnog simpozija

Pripremajući se za simpozij o Cazinskoj krajini, za ovaj važan susret u organizaciji Bošnjačke nacionalne zajednice Grada Zagreba i Zagrebačke županije i Islamske zajednice u Hrvatskoj, te Medžlisa IZ Zagreb, bio sam pod dojmom filma Andrzeja Wajde *Katinska šuma*, kojeg je prikazala Hrvatska televizija, a povodom tragične smrti poljskog predsjednika Lecha Kaczynskog, njegove supruge i visokih dužnosnika te zemlje. Katyn je simbol poljske tragedije, simbol stradanja jednog naroda i države.

Taj film kroz historijske činjenice govori o tome šta zadesi narod i državu kada je pregaze i ponize drugi. Njemačka i Sovjetski savez, dva zaraćena vuka, raskomadale su Poljsku i ubile njenu elitu u Katinskoj šumi 1940. Upravo je u blizini spomenute Katinske šume, kod Smolenska 2010. godine, 70 godina kasnije, ponovo stradao poljski državni vrh i tako taj nesretni simbol tragedije jednog naroda učinio nepovratno upečatljivim i prepoznatljivim u čitavom svijetu. Mi Bosanci i Hercegovci smo posebno osjetljivi na bilo čiju bol, jer smo kroz historiju često bili metom raznih napadača i često nam je ta ista bol nanošena.

Bosna i Hercegovina se tokom devedesetih našla u sličnoj poziciji kao Poljska u Drugom svjetskom ratu, ali zahvaljujući svojoj armiji uspjela se očuvati kao država i mi Bošnjaci kao politički narod. Bez obzira na svu nepravdu prema nama, nismo dali da nas ponize, niti je bosanskohercegovačka armija ponižavala druge – to je odlika samo hrabrih. Cazinska krajina, opet, bila je i simbol hrabrog otpora prema agresoru, ali nažalost i simbol stradanja i sukoba bošnjačkog naroda. Ona simbolizira i vjekovnu borbu za teritoriju, za državne granice, za opstanak naroda. Ona simbolizira naše ognjište i mjesto koje će trajno ostati naše, krajiško i mi smo to tokom agresije 1992. – 1995. i dokazali.

Vidjeli smo da se Katinska šuma ponovila u Srebrenici, mjestu gdje je srpska vojska i policija počinila genocid. Naši heroji nisu dopustili da se to desi i u Krajini. Ostali smo slobodni.

Danas smo se okupili u Zagrebu da govorimo o onome što je bila Krajina, ko su Krajišnici, šta se događalo u proteklim stoljećima, posebno u posljednjem, ali i da kažemo kakvu budućnost ovoga kraja želimo. Da bismo mogli brže krenuti evropskim putem, potrebno je dati valjane znanstvene odgovore na našu prošlost, tako da ponovno ne bismo zbog pogrešnih interpretacija i površnog prezentiranja bili stavljeni u neravnopravan

položaj, kao što je to bio slučaj nakon Cazinske bune iz 1950. godine. I institucije države svih nivoa mogu i trebaju dati svoju ocjenu svih tih događaja i odrediti se spram toga. Podržat ću svaku takvu inicijativu.

Naš kraj je dao velike historijske ličnosti, poput Nurije Pozderca, krajiškog vođe antifašističke borbe u Drugom svjetskom ratu, čija je kuća prošle godine proglašena nacionalnim spomenikom BiH i država se aktivno uključila u sanaciju tog objekta, preko Hamdije Pozderca koji je otvorio Krajinu, ekonomski je i infrastrukturno ojačao, ali je ovaj čovjek odigrao i jednu od ključnih uloga u državotvornom i nacionalnom identitetu Bosne i Hercegovine, te rahmetli Irfana Ljubijankića, pa do naših heroja generala Atifa Dudakovića i rahmetli Izeta Nanića koji su bili na čelu naše pravedne borbe za slobodu tokom devedesetih.

Ovi ljudi su u određenim historijskim etapama odredili sudbinu ove regije, odredili su to da budemo na strani antifašizma, na strani za naš nacionalni preporod Bosne i Hercegovine, na strani države Bosne i Hercegovine. Ove ljude ne smijemo zaboravljati. Narod koji zaboravlja svoje velikane, koji zaboravlja prošlost, ne može računati ni na vlastitu budućnost.

Mi moramo biti ponosni na našu historiju, ona je zasnovana na hrabrosti naših predaka, na borbi za pravdu i istinu. Naša prednost je u tome što smo se borili za svoju zemlju i ta je vojska najjača. Danas države svoju snagu crpe iz znanja, ono je danas najjače oružje.

Nakon stoljeća borbe za goli život, Krajišnici u XXI stoljeću konačno mogu biti okrenuti integracijama, te boljem životu koji će biti baziran na obrazovanju, modernim tehnologijama i proevropskom načinu razmišljanja. Mi drugog izbora nemamo. Budućnost Cazinske krajine je u evropskoj Bosni i Hercegovini, u zajednici evropskih naroda i regija i sve političke aktivnosti, djelovanje nevladinog sektora, obrazovnih institucija i pojedinaca moraju biti okrenute ka tom cilju, jer nam to garantira da će sve naše pobjede izvojevane u prošlosti imati svoj priznati status. Narodu Krajine mora biti priznata viteška povijest, a to se može učiniti samo putem društva znanja i institucija državnog sistema.

Jasno je da će u 21. stoljeću evropski standardi diktirati način života i jasno je da će jedinstveno tržište biti temelj evropskih napora. Ono će građanima omogućiti rad i život u drugoj državi, u EU, te pristup većem izboru kvalitetnih proizvoda i usluga po nižim cijenama. Za firme će to značiti djelovanje na tržištu koje će obuhvatati preko 500 miliona ljudi, na temelju zakonskih propisa, uz uzajamno poštovanje i povjerenje. Jedinstveno tržište će biti važnije no ikada. Ono će sigurno jačati i prilagođavati se globaliziranom svijetu 21. stoljeća.

U takvom društvu samo konkurentne zemlje i regije moći će sa svojim resursima, bilo ljudskim ili drugim, parirati i nametati se kao ravnopravan partner. Krajina ima sve predispozicije da postane prosperitetna evropska regija, veliki broj ljudi već decenijama radi van zemlje, kulturno-historijske pretpostavke su tu, infrastruktura također, socijalni i ekonomski uslovi itd. – sve su to garancija našeg napretka. Regionalizacija na zdravim osnovama je sigurno dobar program i ona će pomoći u međuregionalnoj saradnji, te za-

stupanju interesa u evropskoj politici. Tu najviše mora pomoći obrazovanje i zato raduje da je država Bosna i Hercegovina u proteklih par godina napravila nekoliko važnih iskoraka ka boljem sistemu u obrazovanju.

Poznato je da smo na državnom nivou usvojili set zakona o obrazovanju, da su uspostavljene tri nove agencije koje će pomoći studentima i stvarati okvire da se naše obrazovne institucije razvijaju u evropskom duhu. Za nas je svakako važan Bihački univerzitet, koji će biti nosilac aktivnosti razvoja ovoga kraja i mi moramo svi pomoći i asistirati u njegovoj integraciji. To mora biti institucija koja će promovisati evropske vrijednosti, ali nas i uporno podsjećati na naše korijene i na naše ponosne Krajišnike.

Cijenjeni Krajišnici, Bosanci i Hercegovci, dragi prijatelji, Zagrepčani, radimo na tome da buduće generacije znaju svoje korijene, ali i da znaju da put ka uspješnoj zajednici može biti samo trasiran na znanju. Obrazovanje i nauka moraju biti jedan od prioriteta, i oni moraju sistemski biti tretirani na nivou države i ne smiju biti zarobljeni u postojeće dnevno-političke okvire.

Također, treba nam zajednička patriotska snaga i tu Krajišnici nikada nisu zakazali. “Znanje i pravda govore, dok neznanje i nepravda urliču”, rekao je italijanski književnik Arturo Graf. Neka ovaj simpozij otvori nove perspektive, otvori saradnju i neka pomogne ovoj zemlji i Cazinskoj krajini u njoj da bude bolja, neka u njoj pobijedi znanje i pravda.

I kako je to već u osamdesetim napisao jedan od najvažnijih pjesnika Zagreba i bivše države toga doba, Branimir Johnny Štulić, *Poljska je u njegovom srcu*. Ona je i u mom, jer je nad njom napravljena nepravda. Ona je u srcu svih ljudi kojima je napravljena nepravda. U mom srcu je i Bosna i Hercegovina, jer je i nad njom napravljena nepravda. U mom srcu je posebno Krajina, jer je i nad njom napravljena nepravda. Svi se moramo boriti da te nepravde ispravimo a vidim da na ovom skupu znamo i kako. Zato još jednom čestitam organizatorima i želim svako dobro u daljnjem radu ovoga simpozija.

2

**Kultura
i društvo
Cazinske
krajine u
prvoj polovini
XX stoljeća**

**dr. sc. Filip Škiljan
Sead Muhamedagić
dr. sc. Elvira Islamović
dr. sc. Adnan Jahić
dr. sc. Edin Mutapčić**

Cazinska krajina i svakodnevni život krajiške obitelji u prvoj polovini 20. stoljeća

Apstrakt: Cilj ovog rada je da se kombinacijom etnološkog i historijskog istraživanja podastru obavijesti o kulturnim, ekonomskim, socijalnim, psihološkim i drugim aspektima života stanovnika Cazinske krajine tokom prve polovine XX stoljeća. Autor ulazi u mikroprostor životne svakodnevice Krajišnika, bilježi i iznosi opće i posebno u ljudskim pričama i iskustvima, portretirajući sredinu koja je po svojim bitnim odlikama bila i ostala kulturno-socijalna zasebnost Bosne i Hercegovine i šireg južnoslavenskog prostora.

Gljučne riječi: Cazinska krajina, Cazin, muslimani, obitelj, običaji, tradicija, vjera.

Svakodnevni život privlači pozornost brojnih istraživača različitih struka: etnologa¹, demografa, antropologa i sociologa, a u posljednje vrijeme i povjesničara. Gospodarske i društvene promjene unutar jedne mikroregije odražavaju se daleko šire na društvenim i gospodarskim procesima u svijetu i stoga nije prenategnuto kazati da povijest svih ljudi čini svjetsku povijest. "Te pojedinačne priče o teškom ili lagodnom djetinjstvu, radu, vjeri, obitelji i prijateljima, o onom malom svijetu jednako anonimnih pojedinaca, u kojem se netko kretao, govore tek o njegovom/njenom životu."² Međutim, kada se prikupi nekoliko tih priča (uz uvjet da su ih ispričali pripadnici iste društvene skupine iz istog zemljopisnog područja), one postaju ogledalo društvenih procesa u određenom periodu

¹ Etnološka istraživanja na temu obitelji poduzeo je prvi Antun Radić i u svojem kapitalnom djelu (A. Radić, Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, II (1897), 1-88). Nezaobilazna su djela (na temu obitelji) etnologa Jasne Čapo Žmegač [J. Čapo Žmegač, et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998.; J. Čapo Žmegač, Pogled etnologa na proučavanje kvantitativne građe o kućanstvima u: *Narodna umjetnost*, 27 (1990), 50-61; J. Čapo Žmegač, Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj u: *Narodna umjetnost*, sv. 33, 2, (1996), 179-196], Dunje Rihtman Auguštin [D. Rihtman Auguštin, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb 1984; D. Rihtman Auguštin, O slugama u zadruzi ili o jednom periodu u: *Naše teme*, sv. 33(10) (1989), 2683-2687], Vesne Konstantinović-Čulinović [npr. V. Konstantinović-Čulinović, Etno-sociološke karakteristike narodnog života na Petrovoj gori i oko nje u: *Simpozij o Petrovoj gori*, Zagreb 1972, 213-234; V. Konstantinović-Čulinović, Procesi društvenog razvoja u selu Zaile na Papuku u: *Zbornik za narodni život i običaje*, sv. 49(1983), 151-171], M. Gavazzija [M. Gavazzi, The Extended Family in South Eastern Europe u: *Journal of Family History*, 7 (1982), 89-102] i socijalnog antropologa Vere Stein Erlich (V. Stein Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji, studija o tri stotine sela*, Zagreb 1971). Ovdje je dat samo manji izbor iz opsežne etnološke literature o obitelji.

² S. Leček, Seljačka obitelj u Hrvatskoj 1918. – 1960. Metoda usmene povijesti (oral history), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 29 (1996), 249.

na određenom prostoru. U svojem sam istraživanju pokušao iz “žablje perspektive” prikazati neke probleme stanovnika Cazinske krajine promatrajući život pojedinih obitelji u općinama Cazin i Velika Kladuša kroz probleme koji su se odražavali u čitavoj regiji. Istraživanje je najvećim dijelom zasnovano na metodi usmene povijesti, odnosno na razgovorima vođenim s kazivačima rođenim između 1922. i 1954. godine. Unatoč tome što ova metoda ima već poznate slabosti, ona je u principu nezamjenjiva za proučavanje povijesti seljačke obitelji, koja sama ne ostavlja pisanog traga za sobom, a o kojoj najčešće pišu drugi, tj. pripadnici školovane elite, kako navodi Suzana Leček, “često neobjektivno, tendenciozno, a svakako nepotpuno”³. Do današnjih dana kod nas se od povjesničara tom metodom u istraživanju služila ponajviše spomenuta autorica, pa sam stoga njezin model istraživanja i sam primijenio u svojem radu⁴.

Morao sam pritom kreirati jasna pitanja i postaviti ih u logičan sklop. Pri ispitivanju susreo sam se s brojnim problemima, poput problema konciznosti, selekcije pitanja i odgovora, nepovjerljivosti ispitanika, nedozvoljavanja davanja podataka imena i prezimena. Isto tako, moj je izbor kazivača bio slučajan, pa je činjenica da se svjedoci izrazito razlikuju po kvaliteti sjećanja, mogućnosti izražavanja i nastojanju da se prikažu u što boljem svjetlu ili prešute neugodne događaje. Velik problem za ispitivača jesu financijska i etička komponenta. Naime, vrlo su često pojedinci udaljeni i po više kilometara od asfaltiranih putova, pa je dolazak k njima bio iscrpljujući. Što se etičke komponente tiče, zalaženje u intiman život pojedinaca ponekad je vrlo neugodna okolnost, a još je neugodnije kada se od pojedinaca traži dozvola za objavljivanje tih podataka. Stoga su neka ispitivanja u konačnici propala.

Ispitivanja su izvršena na području čitave Cazinske krajine, ali i izvan nje, u pograničnim dijelovima Hrvatske gdje žive Bošnjaci rođeni u Cazinskoj krajini⁵, a ispitano je sveukupno 16 osoba⁶. Brojnost iskaza nije bila presudno važna, jer je raznolikost životnih okolnosti i navika u tom razdoblju i na tom području izrazito slaba. Postojao je

³ S. Leček, *Struktura seljačke obitelji Prigorja i Hrvatskog zagorja (1918. – 1941.)*, *Časopis za suvremenu povijest*, 31/2 (1999), 284.

⁴ M. Cupek Hamill, *Arhivistika i usmena povijest*, *Arhivski vjesnik*, 45(2002), 219-226; D. Dukovski, *Povijest mentaliteta, metoda oral history i teorija kaosa*, *Časopis za suvremenu povijest*, 33 /1 (2001), 155-162 i 199-200; S. Leček, ‘A mi smo kak su stari rekli’: mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata, *Etnološka tribina*, 29/23 (1999), 231-246; S. Leček, ‘Nisu dali gospodaru ‘z ruk...’: starost u prigorskim i zagorskim selima između dva svjetska rata, *Etnološka tribina*, 30/23 (2000), 25-47; S. Leček, *Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa*, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/1 (2001), 149-154; S. Leček, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2003.

⁵ Iz Cazinske krajine u Maljevac i Bogovolju (džemate na području Republike Hrvatske) preneseni su običaji i način života. Kako napominje Admir Muhić, imam maljevački, to su pravi “krajiški džemati” na području Republike Hrvatske.

⁶ Muhamed Đogić, r. 1939, Šumatac (Velika Kladuša), sada Svinica (Vojnić); Hasib Dukić, r. 1934., Vrnograč (Velika Kladuša), sada Maljevac (Cetingrad); Ibrahim Hozanović, r. 1939, Šturlić (Cazin), sada Bogovolja (Cetingrad); Hasib Šabić, r. 1926, Šumatac (Velika Kladuša), sada Bogovolja (Cetingrad); Mehmed Čović, r. 1935, Šturlić (Cazin), sada Bogovolja (Cetingrad); Redžo Đogić, r. 1943, Liskovac (Cazin), sada Bogovolja (Cetingrad); Ale Kajtezović, r. 1922, Gornja Lučka (Velika Kladuša); Mehmed Muminović, r. 1930, Čehići (Cazin); Bećir Bašić, r. 1926, Glavica (Velika Kladuša); Hasnija Kekić (r. Muratović), r. 1925, Vrnograč (Velika Kladuša); Muzafer Bašić, r. 1936, Kudići (Velika Kladuša), sada Crni Potok (Topusko); Emina Mahmutović (r. Hadžić), r. 1929, Skokovi (Cazin), sada Svinica (Vojnić); Sead Muhamedagić, r. 1954, Skokovi (Cazin), sada Zagreb; Sulejman Muhamedagić, r. 1925, Šumatac (Velika Kladuša); Sead Purić, r. 1948, Todorovo (Velika Kladuša); Arif Obić, r. 1926, Podzvizd (Velika Kladuša). Za prikupljanje

univerzalan obrazac pitanja, i ona su prilagođavana pojedinom ispitaniku. Prva skupina pitanja odnosila se na obitelj (strukturu obitelji, rad u obitelji, djetinjstvo, broj djece, dječje igre, školovanje, zanate, upoznavanje parova, vjenčanja, prela, izbor bračnog partnera, društveni život obitelji, podjelu poslova, starost u obitelji, smrt, bolesti i vjerski običaji), a druga skupina pitanja odnosila se na zemlju, plodove zemlje i općenito rad (nadnice, trgovina, sajmovi, rad u šumi, jelo, obrti...).

Geografski i vjerski okvir

Područje Cazinske krajine obuhvaća zonu između Une na jugu, Gline na sjeveru i Korane na zapadu, dok je na istoku granica povučena prema općinama Glina i Dvor po tzv. "suvoj međi". Područja današnjih općina Cazin, Bužim i Velika Kladuša pripadaju u cijelosti Cazinskoj krajini, a područje općine Bosanska Krupa samo djelomično. U vrijeme između dva svjetska rata današnja općina Velika Kladuša pripadala je u cijelosti kotaru Cazin. Na području današnjih općina Cazin, Velika Kladuša i Bužim muslimani su u svim popisima između 1879. i 1991. godine činili uvijek najveći dio stanovništva. Najveći broj muslimana u postotku na području općine Cazin bio je u posljednjem popisu 1991. godine (97,29%), a najmanji 1921. godine kada je muslimana bilo 82,85%: Pravoslavni su u popisu iz 1991. godine činili 1,23%, a u popisu iz 1921. godine 16,40%. Na području današnje općine Velika Kladuša muslimani su, kao i na cazinskom području, činili najveći dio stanovništva. Godine 1991. na području općine Velika Kladuša bilo je 91,3% muslimana, 4,28% pravoslavaca i 1,4% katolika. Najmanji je bio broj muslimana 1921. godine, kada je na današnjem području općine Velika Kladuša bilo 62,36% muslimana, 35,14% pravoslavaca te 2,5% katolika. Na području današnje općine Bužim 1991. godine bilo je 97,02% muslimana i 1,98% pravoslavaca dok je 1921. godine bio najmanji broj muslimana (64,21%), a najveći broj pravoslavaca (35,75%)⁷.

Obitelj i diobe zadruga

U Cazinskoj krajini, kao što je to slučaj i u ostalim dijelovima peripanonskog i dinarskog prostora početkom 20. stoljeća, većina obitelji bile su još uvijek složene obitelji. Naime, uglavnom su tri generacije živjele skupa pod istim krovom.⁸ U Bosni nikada nisu posto-

kazivača zahvaljujem se gospodinu Admiru Muhiću, gospodinu Dževadu Jogunčiću, gospodinu Seadu Muhamedagiću, gospodinu Hajrudinu Muhamedagiću, gospodinu Ismetu Kasumoviću i svojem kumu Harisu Kadeniću.

⁷ Na području današnje općine Bužim muslimani su u popisu 1910. godine imali 64,39%, pravoslavci 35,56%, a 1948. godine muslimani 91,79%, a pravoslavci 7,78%. Na području općine Cazin muslimani su 1910. godine imali 85,45%, a pravoslavci 13,98%. Godine 1948. muslimani su imali 91,87%, a pravoslavci 7,11%. Na području općine Velika Kladuša muslimani su 1910. godine imali 66,11%, a pravoslavci 31,77%. Godine 1948. muslimani su činili 75,30%, a pravoslavci 19,68%. Podatke o vjerskoj strukturi općina Bužim, Velika Kladuša i Cazin preuzeo sam iz: M. Kozličić, *Stanovništvo i naselja unsko-sanskog područja 1879. – 1921. godine*, Bihać 1999, 463-471, 513-515.

⁸ O broju stanovnika po jednom domaćinstvu govori činjenica da je 1935. godine na području kotara Cazin bilo 47727 stanovnika i svega 8237 domaćinstava (dakle 5,79 stanovnika po domaćinstvu).

jale velike stare zadruge (zadruge s više desetaka članova u kojima nije bilo samo više generacija već i više različitih obitelji s istim prezimenom).⁹ Međutim, postojale su proširene obitelji s više članova. Većina mojih ispitanika još su uvijek odrastali u takvim proširenim obiteljima. Obitelji su uvijek patrilokalne, tj. za njezin životni put karakteristična je bila i ovdje praksa da ženski članovi udajom napuštaju roditeljski dom, a muški ga proširuju i nastavljaju stvaranjem vlastite obitelji. Stare karakteristike proširene obitelji su: zemlja kao zajedničko vlasništvo svih članova obitelji, raspored poslova prema spolu i dobi, zajednička novčana sredstva iz kojih se mladi opremaju za brak, školuju djeca i plaćaju zajedničke novčane obaveze, zajedničko odlučivanje o poslovima, kućegospodar – osoba koja zastupa obitelj, rad članova obitelji prvenstveno za potrebe čitave zajednice, ravnopravno korištenje dobara velike obitelji i adekvatno ispomaganje članova koji žive izvan kuće, nasljeđivanje nepokretnih dobara i doma s pripadajućim materijalom od članova koji ostaju na tom imanju, dok druge smatraju isplaćenima onom pomoći koju su primali, život pod zajedničkim krovom pretežnog broja članova i njihova zajednička prehrana.¹⁰

U većini obitelji kućegospodar bio je otac ili djed. Visoko strahopoštovanje prema ocu ili djedu pokazuje se kroz potpunu podložnost kućegospodaru (u svim aspektima života – od raspodjele rada, novca, fizičkog kažnjavanja, do odluke o izboru žene za sina ili muža za kćeri). Otac ili djed održavaju autoritet u Cazinskoj krajini ne upotrebljavajući nikakva posebna sredstva za uspostavu ili očuvanje toga autoriteta (što je običaj u nekim drugim krajevima). Istraživači taj očev autoritet nazivaju naravnim autoritetom ili prirođenim poštovanjem prema starijima.¹¹ Nene ili majke imale su potpunu vlast samo u kućnim poslovima, odgoju djece i nadgledanju rada snaha. U patrijarhalnim sredinama kao što je sjeverozapadna Bosna, žena ima prilično nizak rang. Upravo činjenica da ženin autoritet nije odviše visok omogućuje majci da očituje nesmetano svoju nježnost prema djeci. Međutim, zbog česte odsutnosti muškaraca žena je ta koja odgaja djecu i koja ih po potrebi i fizički kažnjava. Budući da se kćeri rano udaju i odlaze od kuće, u kući ima samo dovedenih mladih žena, među kojima nema velikih razlika u rangu (uglavnom po bračnom stažu). Snaha su stoga najčešće u svemu ovisne o svekrvi. Oženjeni sin, koji je doveo snahu, u pravilu podupire roditeljski autoritet. Zahtjev i očekivanje čitave sredine da snaha mora poštivati svekrvu obično “pod silu”, tada nije u tim obiteljima imao za posljednicu neku ishitrenu, lažnu snahinu odanost, nego često pogoduje stvaranju iskrene privrženosti snahe prema svekrvi.¹²

⁹ V. Stein Erlich, *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Zagreb 1971, 352. Ipak, budući da se svako selo sastoji od brojnih zaselaka koji nose prezimena pojedinih obitelji, to nas upućuje na čuvanje spomena na stare rodove sve do današnjih dana. I danas su postojeći zaseoci s obiteljima istog prezimena ostaci starih oblika naseljavanja, kada su srodnici u specifičnim uvjetima života bili upućeni više jedni na druge negoli su to danas. Poseban su problem i nadimci koji su se s vremenom pretvorili u prezimena. Tako su se u Podvizdu, prema kazivanju Arifa Obića nadimci Čelko i Karlo koji su nosili pripadnici “plemena” Obića pretvorili u prezimena Čelkan i Karalić.

¹⁰ V. Konstantinović-Čulinović, Etnosociološke karakteristike narodnog života na Petrovoj gori i oko nje, u: *Simpozij o Petrovoj gori*, Zagreb 1972, 220-221.

¹¹ O očevom autoritetu vidi u: V. Stein Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 35-70.

¹² V. Stein Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 71-85.

Diobe proširenih obitelji stalna su pojava od starine. Velika se obitelj dijeli u nekoliko slučajeva: poslije smrti kućegospodara ili zbog nesloge među mlađim ženama. Obitelji se obično dijele tako da je iz jednog nastane tzv. inokosno domaćinstvo, a drugi dio tvori manja velika obitelj.¹³

Iskazi mojih sugovornika/kazivača svjedoče da se obiteljski život u Cazinskoj krajini u tom razdoblju uglavnom organizirao i odvijao u skladu s istim običajima i istim pravilima ponašanja kakva su karakteristična i za ostale muslimanske sredine tadašnje Bosne; ali su, s druge strane, postojale i neke regulacije tog života specifične za obiteljske odnose u Cazinskoj krajini. Osim toga, iz njihovih je svjedočanstava vidljivo da je bilo i takvih odstupanja od općepriзнatih normi na koja sredina nije reagirala osudom ili zgražanjem.

Samo je uža obitelj Muhameda Đogića imala 11 članova. “Bilo nas je sedmero braće i dvije sestre. Jedna je sestra umrla još kao malo dijete.” Uz oca i majku u kući su živjeli nena (baka), stric, strina i stričeva djeca. U obitelji je kućegospodar bio isprva djed, kojeg se Muhamed ne sjeća, a potom otac. Iako je stric bio stariji od oca, otac je bio “sposobniji” pa je zato vodio gospodarstvo. Nena je bila kućegospodar ženskog dijela obitelji. “Imali smo drvenu škrinju u kojoj se čuvala hrana i najvrednije stvari, a nena je imala ključ od te škrinje”, veli Muhamed Đogić. Ova se obitelj podijelila tek pedesetih godina dvadesetog stoljeća, ali se broj članova jedva nakratko smanjio, budući da su Muhamed i njegova braća dovodili svoje supruge u obitelj. Muhamed veli kako je njegova supruga bila petnaesta po redu u obitelji, i kako se zbog velikog broja članova obitelj podijelila (“Više nismo svi mogli stati oko sofre [okruglog stolića za jelo]”). Muhamed, njegova supruga i njegova tek rođena djeca, morali su odseliti zbog prenapučenosti očinskog imanja te su se 1972. godine nastanili u selo Svinica Krstinjska kod Maljevca gdje i danas žive.

Kod Hasiba Dukića iz Vrnograča također su zajedno živjele tri generacije. Imao je četiri brata i tri sestre, a glava kuće bio je djed. Hasib se odijelio od oca kada mu je bilo 17 godina, nakon što se prvi put oženio. “Volio sam biti sam svoj gazda.” Otac je za života podijelio zemlju sinovima i kćerima (!). U Maljevac je doselio 1975. godine.

U obitelji Ibrahima Hozanovića iz Šturlića zadruga je egzistirala sve do 1950. godine. Tek tada su se podijelili njegov otac i tri očeva brata. Dvojica su otišli u Gatu kraj Bihaća, a dvojica su ostali u Šturliću. Ibrahim veli kako ih je sveukupno bilo 17 u jednoj zajednici, ali napominje kako je djed imao (istodobno!) dvije žene tako da su tri sina bila od jedne majke (Ibrahimove prave nene), a jedan od druge žene. Ibrahim i danas predstavlja pravog kućegospodara. Naime, u tri braka dobio je jedanaestero djece. “Sva djeca me poštuju i slušaju, pitaju me što da rade, a sve radimo skupa” [iako jedan dio djece više ne živi u blizini Bogovolje, u kojoj Ibrahim danas živi, ali redovito svraćaju op.a.].

U kući Mehmeda Čovića iz Šturlića živjeli su zajedno nena, djed, otac, majka i djeca. Mehmed veli kako se djedove pitalo što treba raditi, pa i u slučaju da “nisu imali niti jednog zuba”. Stric se još prije Mehmedovog rođenja odvojio iz zajedničkog gospodarstva, a prema njegovim riječima živio je nakon odvajanja u bijedi. Otac je nakon djedove

¹³ V. Konstantinović-Čulinović, *Etnosociološke karakteristike*, 222.

smrti bio kućegospodar cijelog života, osim četiri godine i sedam mjeseci (između 1950. i 1955.) kada je bio u zatvoru zbog Cazinske bune. Godine 1958. obitelj se podijelila. Naime, budući da su najstariji sinovi tada bili spremni za samostalan život, otac je podijelio zemlju njima trojici (oko 40 duluma ili 4 hektara zemlje), a drugi su ostali živjeti u zajednici (radilo se o očevoj i maćehinoj djeci). Mehmed veli da je ostao živjeti u Šturliću do 1972. godine, kada se iselio u Bogovolju, gdje je kupio “srpsku” zemlju. “Bilo mi je tijesno”, kako navodi Mehmed kao razlog iseljavanja.

Redžo Đogić iz Liskovca veli kako je obitelj u kojoj je odrastao bila izuzetno imućna. “Imali smo devet slugana, devet hambara žita, dvjesto do tristo ovaca, volove, goveda i konje. Djed je bio najbogatiji u selu.” U kući je bilo čak desetero djece. Do 1928. godine živjeli su zajedno sa stricom i strinom, a onda su se podijelili. Stric i strina su se iselili.

Ale Kajtezović živio je u obitelji u kojoj je otac bio kućegospodar. Otac je uz to bio i muhtar (tj. seoski knez). “Babo je bio mladi muhtar. Imao je trideset godina kada je postao muhtar. Ako je tko trebao podići cedulju (čedulu) da može prodati kravu na sajmu, morao je ići muhtaru. Muhtar je imao štambilj.” Kao muhtar imao je pravo na težake iz svake kuće po tri dana u godini.

Mehmed Muminović iz Tržaćkih Raštela (Čehića) odrastao je u proširenoj obitelji u kojoj su bili stric i otac kućegospodari (otac je radio kao kirijaš, a stric je radio kod kuće). Od devetero djece, koliko ih je rodila njegova majka, svi su preživjeli.

Kod Hasnije Kekić kućegospodar je bio suprug (koji je uz nju imao još jednu ženu), a kad je on poginuo, budući da su muška djeca bila premalena, kućegospodar postaje suprugova sestra (koja čak nije stanovala u istom domaćinstvu).

Sulejman Muhamedagić iz Šumatca kazuje kako je djed bio kućegospodar. “Raspoređivao je što treba raditi, a živjelo se od zemljoradnje.”

Arif Obić iz Podzvizda veli kako ih je bilo devetero u kući. “Otac je bio kućegospodar, a stric je bio kovač. Davao je sve ocu što bi privrijedio.” Interesantno je da je Arifov djed bio živ, ali je “predario kućegospodarstvo mojem ocu”. Zadruga je egzistirala sve do stričeve smrti. “Stric je umro vrlo mlad, a strina je zasnovala novi brak tako da je otac sve naslijedio” (stric i strina nisu imali djece, op.a.). Arif je nakon očeve smrti naslijedio čitavo imanje, a sestre je “darovao” dukatima i prstenjem.

Jedinstven slučaj među mojim ispitanicima predstavlja Emina Mahmutović. Ona je bila kućegospodar u domaćinstvu pokraj živog supruga. “Sve sam radila. Suprug se nije znao snaći, pa me je sve slušao. Bilo mi je teško sa strane naroda, jer je njega svak’ ponižavao, a meni su govorili da smo zamijenili uloge. Ja sam bila stalno zaposlena, a on nije bio. Čak ni djecu nije mogao fizički kazniti niti im narediti.” Emina je odlazila čak na rad u Austriju zato da bi prehranila vlastitu obitelj. Suprug je otišao za njom u Austriju, ali nije mogao naći posla, a i kad bi ga našao, nije bio sposoban obavljati ga. Emina ga je stoga poslala kući da se brine o djeci. Veli: “Volio je on mene više nego ja njega. Nije me se mogao nagedati. Nikada nije vikao na mene ili da bi me plesnuo.”

O odnosu svojih roditelja govori Sead Muhamedagić sa Skokova: “U mojoj je obitelji bio veoma visok stupanj međusobnog uvažavanja. Već sa četiri mjeseca vidjelo se da sam slijep. Majka je bila nepismena, ali se raspitivala u Cazinu i čula je da u Bihaću ima

udruženje slijepih. Bio sam prijavljen s godinu dana kao slijepa osoba u Bihaću. Budući da sam bio slijep, trebao sam se školovati u Sarajevu od sedme godine. Otac je bio protiv toga, a majka mu je na to rekla: 'Ja mislim da on mora ići u školu da nešto nauči. Ako nešto nauči, neće biti prosjak.' Sead je tako pošao u osnovnu školu za slijepe u Sarajevu, i danas je vrstan prevodilac njemačkog jezika.

O djetinjstvu i mladosti

Rođenje djeteta u braku za roditelje predstavlja jedan od najvažnijih događaja u njihovu životu. Žene su se, uglavnom, u vremenu između dva svjetska rata porađale kod kuće uz pomoć neke starije, spretne i iskusne žene, zvane eba ili ebejka. Ebejku bi o porodu obavještavao porodiljin suprug, a poslije poroda porodilja leži u imućnim kućama i do 40 dana (nifas), i za to vrijeme suprug nije k njoj ulazio (nisu imali intimnih odnosa). Sedmi dan se djetetu nadijeva ime.¹⁴

Pomor dojenčadi bio je u Vrbaskoj banovini između dva svjetska rata 142 promila. U patrijarhalnim sredinama svi se suprotstavljaju ograničavanju poroda. Djeca su bogatstvo zadruga. Ukoliko se neka udovica želi preudati, zadruga joj rijetko daje djecu, jer su ona stečena u zadruzi.¹⁵

U obitelji Muhameda Đogića "djeca su se samo rađala", a smrtnost, budući da su djeca u većem broju slučajeva rođena nakon Drugog svjetskog rata, bila je relativno mala (od devetero djece samo je jedno umrlo). Đogić se prisjeća kako je djevojčica od dvije godine umrla njemu na rukama. Kod Hasiba Dukića majka je imala spontani pobačaj, a Hasib veli: "Bila bi grehota da je namjerno pobacila, to nam vjera ne dozvoljava". U obitelji Ibrahima Hozanovića jedno je dijete umrlo kao sasvim malo. Ibrahim, koji mu je bio otac, veli kako ga je "zabolilo", pa je umrlo. "Nije me pogodila smrt djeteta, bilo mi je malo žao, ali Bog je tako odredio." Mehmed Čović pak svjedoči o velikoj smrtnosti djece u obitelji njegovog oca. Veli, isto tako, da je namjernih pobačaja bilo, a opravdava i činjenicu da su žene namjerno gušile svoju djecu. "Tko će ga hraniti, morala ga je ubiti." Jedno je dijete u obitelji Mehmeda Čovića majka zadavila dojkom nenamjerno kada je zaspala na njemu. "Bojala se što će čača reći, a čača je rekao: 'Ti si ga rodila, ti si ga zadavila.'" Ale Kajtezović iz Gornje Lučke veli kako je majka umrla šest mjeseci nakon njegovog rođenja. "Imao sam tri brata i sestre, i svi su pomrli kao mala djeca." Kajtezovića je odgajala maćeha, za koju veli da mu je bila "bolja neg' majka". Maćehi je jedno dijete umrlo od velikih boginja. "Doktor Čiško je rekao da je dječak 'otet' i da ga se ne može spasiti." Hasnija Kekić izgubila je jedno dijete kad ga je probola krava, a drugo dvoje djece umrlo je sa šest mjeseci i petnaest dana. Emina Mahmutović sa Skokova veli kako je izgubila jednu djevojčicu od takozvanog "crnog kašlja" 1951., "gladne" godine. Poslije je rodila mrtvog sina, pa je dugo potrajalo dok je preboljela dijete koje je umrlo.

¹⁴ E. Mulahalilović, *Vjerski običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Tuzla 2005, 11-18.

¹⁵ V. Stein Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 267.

U obitelji Sulejmana Muhamedagića majka je rodila desetero djece, ali ih je samo troje preživjelo. Sulejman veli: “Bog dao, Bog uzeo. Vremena za očajavanje nije bilo. Kad dijete umre, pokopa se, i idemo dalje.”

Odnos djece i roditelja bio je vrlo konzervativan. Otac je, kao kućegospodar u svemu, kojeg se slušalo, mogao i fizički kazniti ukućane. Međutim, i majka je imala pravo kazniti dijete. Kako zaključuje Vera Stein Erlich, za Bosnu je karakteristično da su roditelji često skloni blagom odgoju, ali težak život u siromašnom kraju dovodi ih protiv njihove volje do grubih postupaka.¹⁶ “Djeca se ne smiju uopće braniti, a ne smiju ni ruku dići na roditelja.”¹⁷

Bećir Bašić se prisjeća kako je brat Ramo jeo za vrijeme ramazana preko dana i kako ga je otac uhvatio na djelu. “Psino jedna, da ne postiš.’ Majka je klekla da ga brani pa ju je otac isto istukao.” Mehmed Čović veli kako ga je otac znao udariti kandžijom ako bi blago otišlo na tuđu zemlju i ako bi štetu (zijan) napravilo, ali kako je majka znala biti čak oštrija od oca. Međutim, djecu iz očeva prvog braka majka nikada nije tukla. “Čak je više pazila na njih i više je volila nama učiniti loše nego njima”, kazuje Mehmed Čović. Slično govori i Ale Kajtezović. “Sulta (maćeha) me nikada nije udarila. Međutim, Hatka, druga supruga mojeg oca, znala me je tući. Kada se Hatka udala za oca, ona je ostajala kod kuće, a Sulta je postala zemljoradnik. Ostavljala je i svoju djecu i mene Hatki. Ako bih se ja poslije Sulti potužio da me Hatka tukla, Sulta je vikala da me ne smije tući.” Nije se smjelo maltretirati niti zaostalu djecu. Grijech je, kako veli Čović, “ogriješiti se o neuračunljivog insana, zavaditi i moriti glađu životinje”. Običaj je također bio da djeca ljube ruku roditeljima. “Kod njih (Muslimana) se uopšte ljubi svaki čovjek stariji, pa i mlađi ako je npr. činovnik, sveštenik, učitelj itd.”¹⁸ Bećir Bašić iz Glavice kazuje kako su djeca smjela odgovarati samo ukoliko bi ih odrasli nešto upitali. Sulejman Muhamedagić veli kako su mu kao učitelju, neposredno nakon Drugog svjetskog rata, dolazili roditelji i izjavljivali: “Učo, tvoje meso, moje kosti”, što bi značilo da je on kao učitelj mogao mlatiti djecu koliko godmu bilo po volji.

U patrijarhalnoj porodici od rođenja do smrti nebrojeni znakovi ukazuju na to koliko se više cijeni muškarac nego žena: postupak sa sinovima i kćerima daje bazu za bratske odnose. Naročito je povlašten položaj sina u područjima s borbenom prošlošću i junačkom tradicijom (kao što je to slučaj u Cazinskoj krajini). Prema istraživanjima Vere Stein Erlich, u muslimanskim selima u Bosni čak u 75% slučajeva mlađi brat zapovijeda starijoj sestri. Ipak, odnosi između sestre i brata u većini slučajeva (opet 75%) srdačni su i prijateljski.¹⁹ O velikoj razlici između muške i ženske djece govori i ovaj citat: “Odnos prema muškoj i ženskoj djeci bio je ponegdje različit. Različit postupak sa sinovima i kćerima se iz početka ne primjećuje, ali kako se djevojke više približuju udaji, roditelji

¹⁶ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 56.

¹⁷ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 61 (iskaz iz okolice Bosanske Krupe).

¹⁸ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 42 (iskaz iz okolice Bosanske Krupe).

¹⁹ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 95-105.

se sve manje obraćaju ženskom djetetu, nepouzdana im je jer ih svaki čas može ostaviti i pobjeći svom momku.”²⁰

U Cazinskoj krajini između dva svjetska rata bilo je uobičajeno da sva djeca polaze mekteb ili mejtef. Sve do prve reforme mekteba i obnavljanja njihova rada 1894. godine, nastava u njima bila je pojedinačna, uz to još i neobavezna, a vrijeme pohađanja i uzrast polaznika nisu bili ničim ograničeni ili određeni. Krajem osmanske uprave u Bosni i Hercegovini bilo je 900 mekteba sa oko 40.000 polaznika oba spola. Broj polaznika mekteba povećao se 1910. godine na 64805 polaznika, a 1932. godine bila su 634 mekteba s 43.650 polaznika. Mektebi su prestali s radom 1953. godine. Većina mojih kazivača polazili su mekteb bar jedno vrijeme. Malo je koji od kazivača došao do hatme. Hatme su bile svečanosti koje su se održavale kada pohađač mekteba nauči arapsko pismo i kada pravilno prouči cijeli Kuran pred hodžom. Obično je takva svečanost uslijedila nakon 3 godine učenja.²¹

Većina stanovnika Cazinske krajine bili su između dva svjetska rata nepismeni.²² Naime, još 1939. godine od 2.700 djece stasale za školu u Cazinskom kotaru, svega ih je petina bila upisana. Treba reći da su Bošnjaci izbjegavali davati djecu da pohađaju države osnovne škole, a to je bilo posebno naglašeno kada su u pitanju ženska djeca. Ovakav je odnos prema školi trajao sve do šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. Od nešto više od pet stotina djece koja su upisana tada u školu samo su 44 bile djevojčice.²³ Najveći problem je bio mali broj škola. U kotaru Cazin koji je brojao oko 49.000 stanovnika (u to vrijeme je i Velika Kladaša bila uključena u kotar Cazin) bilo je početkom tridesetih svega 16 narodnih škola neke su od njih imale samo po jednu prostoriju.²⁴ Neke od ovih škola sagrađene su isključivim zalaganjem samih mještana. Svijetao primjer je selo Stabandža gdje su stanovnici sela plaćali Rusu Ponomaračenku da im podučava djecu, a osim toga dali su materijal i zemljište za gradnju škole u selu, pa je tako škola podignuta 1926. godine. Slično je bilo i desetljeće kasnije u Kudićima, kada je Mehmedalija Mujakić poklonio zemlju za gradnju škole i tom prilikom izjavio: “Ne treba meni hvala, nego hvala Vama, kad vi primete moju zemlju za školu.”²⁵ Kasnih tridesetih godina, kada je Nuriya Pozderac izabran za poslanika ovog kraja u Narodnoj skupštini, sagrađen je niz škola u selima Cazinske krajine, pa se stanje ponešto popravilo u odnosu na raniji period.

²⁰ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 97-98 (iskaz iz okolice Bosanske Krupe).

²¹ E. Mulahalilović, *Vjerski običaji*, 23-33.

²² Prema procjenama, u periodu 1878. – 1918. godine, na području Cazinskog kotara bilo je pismeno svega 5 % stanovništva. Samo u nekim naseljima, u Cazinu, Velikoj Kladaši, Vrnograču, Glinici, taj se broj kretao oko 10 %. (I. Ikanović, M. Koštić, *Osnovna škola u Vrnograču 1880. – 2000. godine*, Vrnograč 2001, 75). Prema popisu iz 1910. godine, ističe se kako je apsolutno najviše nepismenih u okrugu Bihać (dakle području u koji je pripadala i Cazinska krajina). Ondje je bilo čak 94,22% nepismenih. Među najnepismenijom populacijom bili su upravo muslimani (budući da se arabica nije priznavala kao pismo pismenih u vrijeme Austro-Ugarske). Od muslimana je znalo čitati i pisati latinicu svega 2,66%, a 0,06% ju je znalo samo čitati. Kozličić je izračunao da je najmanje 38,78% muslimana u to vrijeme znalo pisati i čitati arabicu (M. Kozličić, *Stanovništvo i naselja unsko-sanskog područja 1879. – 1921. godine*, Bihać 1999, 27, 29).

²³ A.A. Ravlić, Cazin u dvadesetom stoljeću, Kastav 2000, 34.

²⁴ Godine 1914. stanje je bilo još gore. Tada je na području cazinskog kotara bilo svega 8 škola, a trebalo ih je najmanje 40. (I. Ikanović, M. Koštić, *Osnovna škola u Vrnograču*, 70-71).

²⁵ A. A. Ravlić, *Velika Kladaša kroz stoljeća*, Velika Kladaša 1987, 182.

Pozderac je zaslužan i za opću modernizaciju Cazinske krajine (među ostalim, zaslužan je za uspostavu telefonske veze Velika Kladuša – Cazin kao i za svakodnevne poštanske veze od Bihaća do Karlovca preko Cazina i Velike Kladuše). Niz čitaonica koje su nicali u Cazinskoj krajini u tridesetim godinama dvadesetog stoljeća trebale su utjecati na prosvjeđivanje stanovništva.²⁶ Prvi ženski analfabetski tečaj organiziran je u Ostrošcu 1937. godine, a tečaj je pohađalo petnaest djevojaka. Uz učenje pisanja i čitanja, djevojke su naučile i izrađivati ručne radove.²⁷

O opiranju stanovnika Cazinske krajine školovanju njihove djece slikovito govori iskaz Arifa Obića iz Podzvizda: “Bahtijar je iz Cazina došao otvoriti školu u Podzvizdu. Tom prilikom je susreo starog Alu Hušidića i upitao ga koliko ima sinova. Ale mu odgovori da ih je pet. Nedugo potom išla neka komisija i popisivala tko treba ići u školu. Ale nije želio niti jednog sina uputiti u školu, a popisivači su onda sami odabrali najstarijeg – Spahu, da on mora u školu. Kako did nije želio dati sina u školu pozvao ga Bahtijar u Cazin na razgovor. Stari Ale je izjavljivao: ‘Ja sam ga pravio, ne dam da ide u školu.’ Uoči petka ode stari Ale u Cazin Bahtijaru. Stoji tamo pred uredom Bahtijarovim neka pravoslavka. ‘Traže mi malog Savu u školu, a netko mora čuvati koze.’ Bahtijar otvori vrata i upita pravoslavku: ‘Šta bi ti htjela?’ ‘Ne mogu poslati Savu u školu.’ Njoj će Bahtijar: ‘Sejo, Savo treba ići u školu, ali evo ti dozvolu da ne ide.’ Ale veli: ‘De oslobodite i Spahu.’, a njemu će Bahtijar: ‘Spaho mora u školu.’ ‘Nemojte, veli Ale, Spaho ne zna čitati.’ Spaho mora u školu da se iškoluje da bi mogao sjediti na ovom mjestu, a da ne moram ja dolaziti iz Tuzle da Vam vodim krajinu.” Spaho Hušidić uistinu je završio školu i bio je, prema riječima Arifa Obića, jedan od rijetkih koji je znao čitati i pisati u Podzvizdu u vrijeme prije Drugog svjetskog rata.

Muhamed Đogić išao je u školu u Šumatac i ondje je završio četiri razreda osnovne škole. Za sljedeća četiri učio je kod kuće, pa je u Veliku Kladušu išao samo položiti razliku (večernja škola). Muhamed se prisjeća kako je morao čekati stariju braću da se vrate iz škole da bi od njih mogao uzeti obuču i otići u školu. Članak iz novina iz jeseni 1933. godine svjedoči o neimaštini stanovnika Cazinske krajine tridesetih godina dvadesetog stoljeća. “Gotovo je sve golo, boso i poderano. Kiša pada kao da će svijet propasti, kiša koja pada po snijegu, koji je pred dan dva pao, a ogroman broj djece ide u školu bos i gotovo nikako odjeven. Nožice im od studeni crvene kao malim patkicama, a oni siromasi drhture u samim lakim gaćicama, dimijicama i košuljicama. ...”²⁸

Hasib Dukić je pohađao tek dva razreda osnovne škole u Vrnograču. Osim toga, išao je i u vjersku školu (mejtef ili mekteb), ali je ondje bio vrlo kratko. Njegov otac nije znao čitati. “Mislio je samo kako imati što više stoke i što više zemlje, pa se nije školovao.” Ibrahim Hozanović svjedoči kako se školovao u Šturliću četiri godine. Međutim, morao je prekinuti školovanje budući da mu je otac bio optužen za djelo u ratu i zbog toga je

²⁶ U cazinskoj je čitaonici tako 1939. godine bilo oko 500 knjiga, a uprava čitaonice kupila je godinu dana ranije i radio-prijemnik te je osigurala dobivanje i nekih dnevnih listova (u prvom redu *Vrbaskih novina*, glasila Vrbaske banovine) (A.A. Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 37).

²⁷ A.A. Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 37.

²⁸ A.A. Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 44.

dobio sedam i pol godina zatvora. Ibrahim veli kako se poslije dokazalo kako otac nije bio kriv.

Hasib Šabić iz Šumatca nije uopće polazio školu te se i danas zna samo potpisati. Otac mu je bio muktar u Šumatcu (dakle seoski knez), pa mu je kazao: “Hajd’ ti sine goni ovce, kakva škola!”

Mehmed Čović se školovao četiri godine u Šturliću i bio je vrlo dobar đak. Međutim, u ratnim vremenima (školovao se od 1944. do 1948. godine) školovanje je često prekidano raznim ofenzivama.

Redžo Đogić veli kako se školovao nakon Drugog svjetskog rata i kako je zbog činjenice da je bio “kulačko dijete” završio samo četiri razreda osnovne škole. Redžin otac je ubijen od strane partizana u Drugom svjetskom ratu, a brat mu je sudjelovao u Cazinskoj buni, pa je čitava obitelj bila proskribirana. Jedan dio svojeg djetinjstva Redžo je proveo u selima oko Srpcu, kamo su članovi obitelji onih koji su sudjelovali u Cazinskoj buni bili protjerani.

Ale Kajtezović je sa šest godina pošao u školu. “Otac je bio za to da idem u školu. Drugi su se roditelji čudili. Otac nije išao u školu, ali je zato išao u mekteb. Tek je kasnije upisao školu. Ja sam završio četiri razreda. Trebao sam se dalje školovati preko Gajreta (muslimanskog udruženja). Kako je otac umro, maćeha je molila hodžu da me ne prime na dalje školovanje jer se bojala da će je stric istjerati iz kuće.” Za vrijeme rata završio je učiteljski tečaj i kasnije je bio učitelj u Pećigradu.

Sulejman Muhamedagić iz Šumatca kazuje kako je bio prvi iz Šumatca koji je završio četiri razreda osnovne škole. “Išao sam devet kilometara u Pećigrad i nazad. Sestra nije išla u školu. Ona nije bila ni zakonski obavezna ići u školu, a dječaci su morali samo do četiri kilometra udaljenosti ići u školu. Imao sam devet godina kada sam pošao u prvi razred.”

Međutim, još početkom 20. stoljeća, zahvaljujući velikom prihodu od prodane stoke na cazinskom sajmu, općina Cazin je počela davati stipendije za školovanje na srednjim školama i fakultetima. Prvi stanovnik Cazina koji je završio fakultet bio je inženjer Salih Omanović.²⁹ Bili su to izuzeci.

Rad na zemlji bio je uobičajen od najranijeg djetinjstva. “Od sedme sam godine orao i gonio konje”, veli Muhamed Đogić. Hasib Dukić kaže: “Kao mali čuvao sam stoku, kad sam ojačao kopao sam kukuruz, a išao sam i sa žeteocima skupljati snoplje.” Mehmed Čović veli kako je tek od petnaeste držao plug.

Redžo Đogić se prisjeća kako je zajedno sa sluganima čuvao stoku već od šeste ili sedme godine. Slugančiči³⁰, koji su u Redžinoj obitelji redovito bili mladići između 15.

²⁹ A. A. Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 28.

³⁰ Sluge, koji su uglavnom bili mladići između 15 i 20 godina (gotovo uvijek neoženjeni), unajmljivalo se uglavnom za specijalizirane poslove (konjar, volar, obrada zemlje, čuvanje stoke...), ali i općenito za pripomoć u svim poslovima. S obzirom na socijalni status, sluga je pretežno tretiran kao član obitelji. Ipak, sluga se pretežno razlikovao siromašnijim vanjskim izgledom, slabijim ugledom (djeca su ga nekažnjeno zadirkivala) i simboličkim isticanjem svog nižeg statusa (oslovljavanje članova proširene obitelji sa ‘vi’ ili ‘oni’) [D. Rihtman Augustin, O slugama u zadruzi ili o jednom periodu u: *Naše teme*, sv. 33(10) (1989), 2683-2687].

i 20. godine stanovali su u posebnoj kući, tzv. aheru. Prema riječima Redže Đogića bili su to sve mladići iz okolnih sela koji su se na taj način prehranjivali. Ale Kajtežević veli kako su u kući imali jednog slugana koji je kod njih proboravio dvadeset godina. Zvao se Ćamil Pajić i poslije se priženio kod neke udovice. “Ćamil je išao s ocem uz konje, oraو je, obavljao je sve kućne poslove i poslove prijevoza. Bio je rodом s Brezove Kose. Čini mi se da je bio siročе jer nit’ je tko pitao za njega, nit’ je on ikada išao k svojima.”

Vremena za igru bilo je vrlo malo. Pastirske igre u Cazinskoj krajini bile su poznate do sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Tako su se pastiri igrali klisanja (poput ragbija), šukanja (poput golfa), piljkanja, titranja i kevanja (poput hokeja), potkape (skrivanje prstena ispod 12 kapa), a od volovske i kralje dlake radile su se lopte.

Međutim, uslijed velike neimaštine, djeca su vrlo rano odlazila u svijet. Za stanovnike Cazinske krajine “svijet” je, nakon Drugog svjetskog rata, bio Slovenija. Tako je Muhamed Đogić otputovao vlakom iz Topuskog u Karlovac 1958. godine (dakle s 19 godina), a potom autobusom u Ljubljanu. “Otac mi je branio da idem u Sloveniju. Ali susjedi su išli i zaradili odijela, pa sam i ja htio. Imao sam kofer od papira i u njemu mi je majka napravila masnicu (pita maslenica) i kokoš. Bilo mi je teško i plakao sam.” Iz Slovenije je došao 1960. godine s kaputom i hlačama od samta. “Međutim, žene su govorile kako sam slabo obučen, jer nisu znale što je samat.” I Hasib Dukić je vrlo mlad otišao u “svijet”. Pješice je išao od Vrnograča do “Kamenog mosta” na rijeci Glini, a odonuda je “štopao” dalje. Ponekad je direktno išao na željezničku stanicu u Topusko kroz šume, i za to mu je trebalo od Vrnograča oko tri sata. Mehmed Čović odlazio je u svijet od svoje osamnaeste godine. “Prvo sam radio u Karlovcu izvan domaćinstva. Ondje sam radio na cesti kod Tušilovića. Za taj sam novac kupio sebi cipele i kaputić.”

O zanimanjima stanovnika Cazinske krajine i o ekonomskoj emigraciji

Stanovnici Cazinske krajine, koja je u prvoj polovini 20. stoljeća uistinu bila pretežno poljoprivredni kraj, bavili su se u kućnoj radinosti najčešće pojedinim zanatima.³¹ Tradicionalni zanati u Cazinskoj krajini bili su izrađivanje kubura i kurtana³² (noževa) (u Pećigradu je kurtane izrađivao Hasan Beganović, a posebno su bili vrijedni unikatni radovi kubura Husebega iz Podzvizda) i tkanje ponjava, polica i serdžada (prostirki za klanjanje). U Podzvizdu je, prema riječima Arifa Obića, bilo majstora koji su izrađivali drvene kuće (prve kamene kuće u Podzvizdu bile su sagrađene 1937/1938.). Rad na

³¹ Godine 1935. bilo je registrirano 225 zanatskih radnji na području kotara Cazin. Najviše je bilo kovača (52), kolara, ali i 25 pekara i 55 mesara. (A.A. Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 40). Velika Kladuša je 1924/1925. godine imala od obrtnika 6 obučara, trojicu pekara, dvojicu stolara, dvojicu kovača i kolara, a trojicu građevinskih poduzetnika i isto toliko mesara. (A. A. Ravlić, *Velika Kladuša kroz stoljeća*, 179). Bilo je isto tako mnogo samoukih majstora, a zajedničkim snagama su zemljoradnici podizali i veći broj mlinova-kašikara koji su građeni na svakom većem potoku. Danas tih mlinova ima tek nekoliko.

³² Prema riječima Hasiba Dukića u Cazinskoj krajini svi su “nosili kolce, sjekire, kubure i kurtane”.

vlastitoj njivi, na kojoj se u međuratnom periodu sijao često uz kukuruz i ječam, koji se mogao najranije pokupiti, bio je jednako čest kao i rad na tuđim oranicama, kako veli Muhamed Đogić. Muhamed Đogić svjedoči kako su stanovnici Cazinske krajine odlazili srpskim i hrvatskim seljacima na vojničkom, slunjskom i vrgomošćanskom području obrađivati zemlju uz naknadu. Hasib Dukić je nakon Drugog svjetskog rata na rad odlazio u Petrinju, Mošćenicu i Glinu i kako veli, dobivao je dnevnicu 200 dinara. “To je bio moj novac, budući da sam se odijelio od oca.” Odlazilo se na rad i u udaljenije krajeve, posebno nakon gradnje pruge Bosanski Novi-Bihać, pa su seljaci iz Cazinske krajine odlazili i u Srijem vlakom u vrijeme poljskih radova. Naknada za posao je ponekad bila uistinu mala. “U plahu se stavilo malo kukuruza ili pšenice za čitav dan rada.” Višednevni rad plaćao se varičakom kukuruza (13 kilograma). Redžo Đogić se prisjeća da je za dva dana oranja mogao zaraditi za košulju. I Ale Kajtezović svjedoči kako je odlazio u Bihać kao dnevničar/nadničar. U Bihaću je nadnica prije Drugog svjetskog rata bila veća nego u Cazinskoj krajini (5 dinara u Cazinskoj krajini, a 10 dinara u Bihačkoj krajini). “U Bihaću smo se skupljali u parku. Ja sam bio malen i izgledao sam slabo, pa me nisu htjeli za kopača. Neki Alagić me uzeo da kopam i bio je jako zadovoljan. U Bihačkoj krajini zemlja je rahlja nego kod nas, pa mi je bilo lako kopati. Čak mi je dao i ručak, pa sam sačuvao 2 dinara koja su bila za kiselo mlijeko i kruh. Za novac koji sam zaradio kupio sam platno za dimije za sestrične, cipele, hlače i majicu, a donio sam i pšenice i kukuruza.” Emina Mahmutović odlazila je raditi u Vojnić. “Nisam mogla gledati kako moja djeca ne mogu jesti kada i ostala. Sjedili bismo u parku i čekali da srpski seljaci dođu i da nas pozovu da radimo. Znala sam od Vidovske do Vojnića propješačiti zato da bih radila.” Radilo se najčešće drvenim plugovima, pa se stoga zemlja mogla okopavati vrlo plitko, a željezni plugovi bili su rijetkost. Seljaci iz istog sela međusobno su se ispomagali u zemljoradničkim i drugim radovima. Takav rad u zajam nazivao se u Cazinskoj krajini *mobe*, a obično bi podrazumijevao kopanje, sijanje, žetvu, vršidbu, kukuruznu berbu, perušanje, berbu šljiva, čijanje ili gradnju kuće. Rad na zemlji bio je toliko naporan da je trebalo jesti kvalitetnu težačku hranu. Mehmed Čović veli kako je njegova majka radila “na palentu, pravo težačko jelo”³³.

Uz nadničarenje na tuđim oranicama, krajišnici su se bavili i kirijašenjem (posebno do izgradnje Unske pruge). Prevozili su građevinski materijal, drva i prehrambene proizvode u Liku i Hrvatsko primorje i vrlo često jedva zaradili za prehranu vlastite obitelji. Otac Ale Kajtezovića je bio samouki stolar, ali se zbog nedostatka posla bavio kirijašenjem. Prevezio je orahove klade iz čitave Cazinske krajine i Bihačkog područja na željezničku stanicu u Srbljane. Te orahove klade otkupljivala je Italija. I otac Sulejmana Muhamedagića bio je kirijaš. “Vozio je svake srijede u Karlovac, a subotom se vraćao nazad. U Karlovac je vozio drvo (orah, kesten) i žito, a iz Karlovca u Kladašu sol, šećer i duhan. Bio je to naporan posao. Išli su i ljudi koji su imali slabe konje i vozila. Oni

³³ Raspadanje patrijarhalnog reda započelo je nakon Prvog svjetskog rata. Žene su od tada mnogo više opterećene radom nego u prijašnja vremena i konstantno se žale na prekomjerni rad od kojeg su i u zadruzi i u zatvorenoj muslimanskoj kući bile pošteđene. (V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 88).

koji su imali jače pomagali su onima koji su imali slabije. Imali smo zemlje i bara oko 100 duluma, stoke (4-5 krava i ovce), a gotovine je bilo zato što je otac kirijao. Kiriju se trošilo na kupovinu zemlje i bara, ali i za odjeću i obuću. Poseban luksuz bila je prava kafa koju smo kupovali i zbog koje smo se razlikovali od ostalih. Ostali su pržili kafu od ječma i cikorije. Poslije su oca uzeli glinski trgovci kao nakupca orahovih stabala. Otac je također tovario tanin za Topusko otkuda se tanin željeznicom prevezio u udaljenije krajeve.” Sulejman se prisjeća kako ga je otac samo jednom odveo u Karlovac. “Spavali smo na stolu u krčmi u Kuplenskom kod Mile Vučete i u Karlovcu kod Mamule.” Arif Obić pripovijeda kako se otac bavio kirijom. “Dolazio je otac po rudu u Bužim i Stabandžu i vozio je u Topusko na stanicu ili u Veliku Vranovinu, gdje je postojala topionica.”

Na sajmove se odlazilo u Cetingrad, Veliku Kladašu, Glinu, Slunj, Krstinju, Cazin, Vojnić ili u Staro Selo Topusko (gdje su bili najbolji telci, kako priča Muhamed Đogić). Hasib Dukić veli kako je išao na sajam iz Vrnograča u Glinu (srijedom), a kako su sajmovi bili i u Cazinu (petkom), Vrnograču (subotom), Velikoj Kladaši (utorkom), Slunju (četvrtkom) i Bužimu (petkom). Stoku se, prema riječima Bećira Bašića, redovito prodavalo. “Za vlastite se potrebe klalo samo stare krave ili volove.” Odlazilo se i na udaljenije sajmove. Mehmed Čović veli kako je znao ići na sajam u Jasenak i Ogulin. “Zob, ječam i stoku smo gonili u Slunj, Ogulin i Karlovac, a znali su ljudi iz Krupe dogoniti stoku do Slunja. Ako zaradi 30 kilograma kuruza, dobro je.”³⁴ Odlazilo se nakon Drugog svjetskog rata i u Senj (otuda je Mehmed Čović dovezio sol, a ondje je prodavao brašno) i u Rijeku (ondje se prodavalo piliće, grah i purane). Na tako dalek put najčešće se odlazilo željeznicom. Čović kazuje kako su odlazili na željezničku stanicu Kukača (između Ogulina i Generalskog Stola) i odatle odlazili u Rijeku. I Redžo Đogić je odlazio u Senj kolima preko Plitvica i Otočca. Put je znao trajati i po sedam dana. U Senj je vozio piliće, a majka je “plakala od dragosti” kada sam kući donio 15.000 zarađenih dinara. Đogić veli da su i radnici iz Dalmacije znali dolaziti u Cazinsku krajinu, gdje su zidali kuće u zamjenu za žito, kojeg u Dalmaciji nije bilo dovoljno. Ale Kajtezović je išao sa stricem u Sinac kraj Otočca, “kod gazde koji je držao pilanu”. “Odvezli smo mu kola puna žita, kukuruza i pšenice. Tu sam prvi put jeo svinjetinu u životu. Za žito smo dobivali novac, a koji put i krumpir.” Mehmed Muminović iz Tržačkih Raštela bavio se kirijašenjem u Lici, Crikvenici, Senju, a veli kako je putovao konjima šumskim putem Saborsko – Lička Jasenica – Glibodol – Brinje. “Uzimao sam i od drugih i tuđe prodavao u Lici, kao i svoje viškove (prodavao je kukuruz, pšenicu, ječam, zob, raž i proso).”

U svojem javnom pismu prijatelju, uredniku *Mekteba* Hazim Muftić 1907. godine opisuje sajam u Cazinu: “Da ti je doći u petak na Cazinsku žitarnicu (tako oni zovu onu pijacu, gdje se pazarom iskupljaju), pa da se malo protiskaš između svjetine i vidiš šta se tu najviše prodaje. To je pijaca na kojoj je sve što se donese za prodavanje, osim ono prijesna žita i krumpira te oputnih opanaka, kaca i testija, sve se ostalo može jesti i donese se da se pojede: sira, masnice [naše maslenice], meda, pekmeza, sutlije, masla, nešto

³⁴ Čović navodi kako je u to vrijeme litra kukuruza bila 100 dinara. Rad radnika dnevno bio je isto toliko. Vagan kukuruza bio je 6.000 dinara, a krava i tele su koštali zajedno 20.000 dinara.

voća i kestena. Varenih kestena ima haman uvijek. Viče se, galami se, nosi se, pronosi i po vas dan komeša. Još od ranog jutra na dva tri mjesta naloži se vatra i tu peče te se po vas dan prodaje kahva. Uistinu kahvi imade i stalnih previše, ali eto petkom nemogu same donastati, toliko se mušterija na Pazar zbije.”³⁵ Prema kazivanju Ale Kajtezovića na sajmu u Cazinu nije se smjelo prodavati svinjsko meso.

U Cazinu je početkom stoljeća bio samo jedan hotel koji je ujedno bio i gostionica, a držao ga je neki Čeh, kako piše efendija Hazim Muftić, smatrajući kako je hotel nanio dosta zla muslimanima u cazinskom kotaru.³⁶ Osim na sajmovima, lokalno je stanovništvo moglo nabaviti prehrambene proizvode u lokalnim dućanima. U Šturliću je trgovina otvorena tek nakon Drugog svjetskog rata, kako navodi Čović, a roba je “dovožena gvozdenim kolima” iz Cazina. Po robu su dolazili u Šturlić i stanovnici iz obližnjih sela u slunjskom kraju (Furjan, Komesarac, Bogovolja, Kordunski Ljeskovac), a kupovalo se šećer, cigarete i petrolej. U to vrijeme (kasnih četrdesetih i ranih pedesetih) moglo se još uvijek nabavljati robu na principu naturalne privrede, razmjenom proizvoda³⁷. U Pećigradu je samo u starom gradu bilo sedam trgovina, kako veli Ale Kajtezović. Godine 1938. u Cazinskom kotaru postoji 94 prodavaonice mješovite robe, 34 piljarska dućana, 21 prodavaonica zemaljskih proizvoda, 12 prodavaonica obuće, tri prodavaonice oružja, jedna knjižara, 19 gostionica i 85 bosanskih kafana.³⁸

Što se tiče nezaposlenosti situacija se počela popravljati 1936. godine, kada je počela gradnja pruge između Bihaća i Knina, na kojoj su radili i mnogi stanovnici Cazinske krajine.³⁹ Na gradnji pruge između Bosanskog Novog i Bosanske Krupe (od 1913. – 1920. godine) i između Bosanske Krupe i Bihaća (1922. – 1924. godine) radio je velik broj ljudi iz cazinskog, krupskog i kladuškog kraja, posebno iz sela bliže Uni. Malobrojni su radili u rudnicima. Dukić spominje kako je postojao rudnik cinabarita kod sela Ponikava i rudnik uglja kod Crnaje (Tržac). Prometnice Cazin – Velika Kladuša – Maljevac, Cazin – Bužim i Tržac – Johovica – Velika Kladuša obnovljene su i uredene krajem tridesetih godina zahvaljujući Nuriji Pozdercu, narodnom poslaniku. Hasan Toromanović, poslanik

³⁵ A.A. Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 19.

³⁶ A.A. Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 21. Zlo se sastojalo u alkoholu koji se u hotelu mogao nabaviti. Zanimljivo je da je na inicijativu učitelja Adema Bise 1903. godine osnovalo Muslimansko protivalkoholno društvo u Vrnograču. Vjeronučitelj Sulejman efendija Topić u Vrnograču 26. lipnja 1922. godine formirao je Muslimansko antialkoholno društvo Trezvenost, koje je imalo 40 članova. Formiranje antialkoholičarskih društava ukazuje da je problem alkoholizma bio raširen u ovom kraju bez obzira na vjersku strukturu i običaje. (I. Ikanović, M. Koštić, *Osnovna škola u Vrnograču*, 82). Rakija kompenzira jednoličnost hrane. Šljivica, koje u zapadnoj Bosni ima mnogo, daje plod iz kojeg se može jednostavno i na jeftin način ispeći šljivovica. Pauperizacija Bosne, naročito muslimanskog elementa, glavni je razlog za pojavu alkoholizma u Bosni. Tako se napuštaju mnoge patrijarhalne regule, a i vjerski propisi. I Kur'an se slobodnije tumači, naime tako da je zabranjeno piti vino, ali ne i rakiju. Dispozicija za alkoholizam nastaje tamo gdje neki kraj (ili neka grupa) stoji pod koncentričnim pritiskom nepovoljnih okolnosti bez vidljivog izlaza, naročito kad politički momenti djeluju u smjeru deklasacije ili defamacije, a stari patrijarhalni režim je u rasulu. To je karakteristično za muslimanska sela u Bosni. Stoga odgovori mojih sugovornika, koji su mahom muslimani, ne začuđuju. Naime, svi osim jednog su odgovorili da je alkoholizam bio naširoko rasprostranjen (V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 321-325).

³⁷ Mehmed Čović veli kako cigarete bile najtraženiji artikl u šturličkoj trgovini. “Sve se računalo u jajima. Tako se za jedno jaje moglo dobiti tri cigare Neretve ili četiri cigare Kozare. Moglo se nabaviti i cigare Ibar, Kosmaj, Sutjeska i Drava.”

³⁸ A.A. Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 39-40.

³⁹ A.A. Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 31.

u Narodnoj skupštini iz cazinskog kraja, zalagao se da se put između Maljevca i Ostrožca (52 kilometra) proglasi državnim putem, jer stanovništvo cazinskog kraja nije moglo uzdržavati svojom snagom 145 kilometara banovinskih putova koliko su bili dužni uređivati. Toromanović ističe kako su stanovnici cazinskog sreza u 90% slučajeva zemljoradnici, bez ikakve industrije, fabrika ili ma kakva rudnika.⁴⁰ Istovremeno (1939.) u kotaru Cazin bilo je registrirano šest osobnih i jedan teretni automobil, osam motocikala, 36 bicikala, četiri fijakera i 1123 zaprežnih kola. Prvi automobil na području Velike Kladuše kupio je kladuški trgovac Smail Sulejmanagić koji je nepuno desetljeće kasnije nabavio i prvi autobus koji je prometovao između Velike Kladuše i Bihaća. Međutim, ta linija je ukinuta nakon godinu ili dvije budući da lokalno stanovništvo nije imalo novaca za autobus.

Odlazak u ekonomsku emigraciju izvan Cazinske krajine na dulje vrijeme uslijedio je tek nakon Drugog svjetskog rata. Manji je broj ljudi ipak iselio u Tursku prije Drugog svjetskog rata, ali se jedan dio njih vratio svojim kućama. Najviše je iseljenika bilo iz mjesta Stijena kod Cazina. Poslije Drugog svjetskog rata, kako veli Mehmed Čović, odlazilo se preko Italije u Kanadu i Ameriku (SAD). Šezdesetih je Ante Žgela iz Bogovolje ljude prevodio ilegalno u Italiju. Za to putovanje trebalo je imati dosta novaca, pa su ljudi prodavali i volove da bi mogli otići.

O druženju, upoznavanju i ženidbi⁴¹

Kao i na susjednoj Baniji i obližnjem Kordunu, stanovništvo Cazinske krajine imalo je običaje prela. Tako su perušanje i komušanje kukuruza, sukanje konoplje i tkanje “ketena” bila uobičajena mjesta gdje su se upoznavali mladi. Upoznavanje se moglo dogoditi u vrijeme vjerskih blagdana (recimo bajrama) ili obiteljskih svečanosti (npr. hatme ili sunečenja).

Muhamed Đogić svjedoči kako su djevojke tkale “keten” i potom davale komadić “ketena” mladiću koji bi za vrijeme tkanja s njom razgovarao. “Perušanje kukuruza radi se od akšama do kasno u noć dok se sve ne završi. Djevojke se redaju s jedne strane hrpe kukuruza sa svojom pratnjom (mati, tetka), jer djevojke nisu same izlazile iz kuće, a momci stoje pored i čekaju da se poredani sepeti napune sa kukuruzom ... Momak se neće u razgovoru nikada sasvim približiti djevojci, nego govori u daljini od tri do četiri koraka.”⁴² Najzanimljiviji dio perušanja je kada momak želi samljeti kukuruz s djevojkom. Za to djevojka treba tražiti dozvolu od pratnje (majke ili neoženjene braće), a prilikom mljevenja ne smiju se dotaknuti.⁴³ Fizički doticaj djevojke s mladićem bio je nešto najstrašnije što se djevojci može dogoditi. Sead Purić iz Todorova veli “kako je bilo

⁴⁰ A. A. Ravlić, *Velika Kladuša kroz stoljeća*, 185.

⁴¹ O upoznavanju i ženidbi našao sam sačuvan spis u HAZU, Odjel za etnologiju HAZU, SZ 167, s. a., Petar Draganović, *Ženidbeni običaji Muslimana*.

⁴² N. Hodžić, *Svadba i svadbeni običaji u Jezerskom*, Bihać 2008, 5 (neobjavljen stručni rad).

⁴³ *Isto*.

najgore ako djevojku neki mladić dodirne. Onda je ona ‘pročeputana’.⁴⁴ Stoga, kad se igra kolo, djevojke i mladići se ne dotiču već se drže maramama.

Kod mojih kazivača u većini slučajeva muškarci su imali pravo da sami izaberu svoju nevjestu. Ipak, u generaciji prije, bilo je mnogo slučajeva da su roditelji birali bračne drugove svojim sinovima, a posebno kćerima. Patrijarhalna obitelj obeshrabruje izražavanje individualnih želja, a sve bez strogosti i nasilja. Mladi osjećaju dužnost zahvalnosti prema odgovornom kućegospodarar. Upravo ondje gdje nema sumnje u mudrost, odgovornost i dobronamjernost starijih ne usuđuju se mladi govoriti o nečemu što im se čini tako nevažno kao osobne sklonosti ili averzije prema budućem supružniku. Ipak, za razliku od ostalih patrijarhalnih sredina bivše Jugoslavije, u Bosni je samostalnost mladića prilikom biranja nevjeste i prije Drugog svjetskog rata bila prilično velika⁴⁵. Kao motivi za izbor bračnog partnera navode se ljubav i simpatija, radna sposobnost i zdravlje, dobar glas obitelji i imetak (miraz)⁴⁶. Razlika u spolovima se očituje u izreci da se djevojka “udaje kad može, a momak se ženi kad hoće”.

Djevojke su se najčešće udavale do svoje osamnaeste godine, a muškarci su se ženili i u kasnijoj dobi.

Oblici svadbe mogu se klasificirati u dvije grupe – sa svatovima i kradom.

Prvi oblik sklapanja braka naziva se pirom sa svatovima, a pripada u onaj tip svadbovanja koji je u novijim povijesnim okvirima postao redovan. U prošnju bi obično išao mladićev otac, njegov brat ili još netko od uglednih članova obitelji, obučen u svečano ruho. Kad prosci dođu u kuću, počaste ih kahvom. Prvo se razgovor vodi o koječemu, a potom se tek prelazi na ono zbog čega se došlo. Ako je djevojčin otac (ili brat) suglasan s prošnjom, zove se djevojka da i ona da svoj pristanak. Djevojka ulazi u sobu i uglavnom pristaje da bude onako kako je babo rekao. Mladićev otac stavlja na tacnu s kahvom novac ili dukat, tako da se zna u kakvu kuću mlada dolazi.

Svatovi su se okupljali u mladoženjinoj kući. Po mladu idu mladoženjin otac, braća i susjedi, ali nikada mladoženjina majka, koja čeka kod kuće. Svatovi idu pješice, ukoliko je mladenka iz istog džemata, a ako je iz udaljenijeg kraja, idu na konjima ili u zaprežnim kolima. Mladu iz kuće izvodi stričević ili brat i predaje ju svekru, a ovaj ga dariva. Na čelu svatova stoji stari svat. Što je on stariji i ugledniji, to je veća čast za obje porodice, a osobito za mladoženjinu. Iza idu šaldžije koji pjevaju i brinu o dobrom raspoloženju svatova. Zatim idu stariji muškarci, mladići i žene. Svatovi pucaju iz kubura, a naročito nadomak mladoženjine kuće da bi upozorili na svoj skori dolazak. Mladu dočekuje sverkra, koja joj daje Kur’an u desnu, a pogaču u lijevu ruku; žene je posipaju pšenicom (ili šećerom i slatkišima) da bi bila rodna. Mladu zatim uvode u mladoženjinu sobu, i ona

⁴⁴ Prema istraživanjima Vere Stein Erlich tek je 10% muslimanki u Bosni iako su bile neškolovane ulazilo u spolne odnose prije braka. U Primorju je, na primjer, broj spolno iskusnih djevojaka iznosio čak 80%. Vanbračne djece na 100 rođenih u muslimanskim selima u Bosni bilo je svega 6 do 10. Mladići u muslimanskim selima u Bosni također vrlo rijetko ulaze spolno iskusni u brak. Spolna apstinencija muškarca jedan je od najsigurnijih znakova za intaktnost patrijarhalnog života. (V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 127, 132, 134).

⁴⁵ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 161.

⁴⁶ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 168.

obično cijele večeri stoji iz poštovanja prema starijim ženama. Mladoj se stavlja u krilo muško dijete, a ona ga dariva šećerom i dukatom. Donese joj se šerbe, ona malo otpije pa dodaje mladoženji, kako bi im brak bio sladak kao šerbe. U nekim se slučajevima mlada odmah ne vjenčava, pa spava u ženskim odajama, sa zaovama. U tim se slučajevima ne šalje ni isti dan ruho, već ono dolazi na dan pira. Na dogovoreni dan obavlja se vjenčanje. Prisutna su dva šahida (svjedoka). Sva pitanja se postavljaju tri puta i traže jasan odgovor. Šerijatsko vjenčanje obavlja imam iz mladoženjinu džemata, s tim da se pozovu i drugi hodže. Na kraju hodža uči dovu za sreću mladenaca, a ostali aminaju. Hodža piše vjenčani list i predaje ga mladoženji. Kasnije ga mlada čuva. Tom se prilikom mlada daruje prstenjem, narukvicama, dukatima, biserom i svilom. U mladinu sobu unosi se hrana, najčešće pečeno pile, i potom ulazi mladoženja, te od te zajedničke večere počinje njihov zajednički život. Kako je izgledalo kada bi mladenci ostali sami, opisuje Sulejman Muhamedagić: “‘Dode l’ ti, Đuma?’”, upitao je mladoženja svoju novopečenu ženu koja ga prije vjenčanja uopće nije vidjela. Đuma je odgovorila: ‘Dode, vire mi.’ Što je drugo mogla.” Ujutro mladencima netko kuca na vrata i ne odlazi dok ne dobije darove. Mlada daruje sve ukućane darovima koje je sama izvezla. Svekar obično organizira obdulu, utrku na konjima i pješačku utrku.⁴⁷ Nakon nekoliko tjedana mladoženjinu obitelj odlazi u posjet mladinoj obitelji (tzv. pohode). U pohode odlaze mladoženjin otac i majka, djed, nana, strina, tetke, braća i snahe. Mladina obitelj također uzvraća posjet u istom broju i također donose darove.⁴⁸

“Miraz djevojke obično se sastoji od posteljine, dušeka, čaršafa, jorgana, nešto prostrirke, ćilima (kilima) od vune i lana, peškira, u bošči satkanih od kupljenog pamuka i lanene pređe kod kuće prerađene. Srednje imućni i imućniji nose đerdan od malih dukata u vrijednosti od 400-1000 dinara.”⁴⁹

⁴⁷ Obdulje (konjske i pješačke utrke) nisu se priredivale samo za svadbene svečanosti, već i u vrijeme sajмова ili drugih svetkovina (sunećenja djeteta, hatmi (završetka mekteba...)). Prvak utrke bio je danima čašćen u gradu, a dobivao je i značajnu novčanu nagradu. U konjskim utrkama mogli su učestvovati svi koji su imali dobre konje. Nije se obraćala pažnja na vrstu ili pasminu konja, važno je bilo da je konj brz. Na konjske utrke u Velikoj Kladuši dolazili su čak iz Sarajeva. Konji koji će sudjelovati u utrci pripremaju se osam dana pred samu utrku: masiraju se rakijom, bolje se hrane i vježbaju se. Konji u utrkama nisu bili osedlani. Ranije su se u svakoj konjskoj utrci dijelile tri nagrade. Konj koji je stigao prvi do cilja dobivao je čohu, obično dugu dva metra, drugi je dobivao vezene ručnike, a treći novac. Čim je prvi konj stigao na cilj počinjala je muzika. Glazbenici su obično bili Čigani, koji su imali bubanj, dvojnice, frule. Poslije utrke glazba je pratila pobjednika. Godine 1953. utrke su se u Velikoj Kladuši održavale 3. rujna, u vrijeme sajma. Dužina trkače staze obično iznosi 2000 metara. Start se obilježava plugom ili slamom. Godine 1953. nagrade su bile isključivo novčane. U Cazinu i okolnim mjestima također su se održavale konjske utrke. U obitelji Pjanić postojala je tradicija sudjelovanja na tim utrkama. Prije Prvog svjetskog rata, Đogo, konj strica Mahmuta Pjanića, trčao je između Bihaca i Sarajeva i odnio pobjedu. Za vrijeme izbora seoskih starješina 1937. godine birači su pripremili konje i, kada je objavljen rezultat, jahači su morali trčati do kuće izabranog starješine. Ondje su dobili peškire. Sličan običaj utrka postojao je i u Bosanskoj Krupi. U Slatini kod Cazina konjske su se trke održavale prilikom hatme (završetka školovanja u mektebu). (Đ. Petrović, Etnološke beleške u: *Glasnik Zemaljskog muzeja (etnologija)*, NS, sv. 35/36, 177-185).

⁴⁸ O pojedinostima kod prošnje i šerijatskog vjenčanja vidi najbolje u: A. Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1990, 148-176; E. Mulahalilović, *Vjerski običaji*, 75-88; N. Hodžić, *Svadba i svadbeni običaji*.

⁴⁹ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 190 (iskaz iz okolice Cazina).

Drugi oblik sklapanja braka je krađa mlade.⁵⁰ Na području Cazinske krajine, kao tipične patrijarhalne sredine, nastojanja roditelja i čitave sredine da ponašanja mladih ljudi usklade s društveno prihvatljivim normama imala su uvijek samo djelomičnog uspjeha. Podizanje jakih brana – stroge zabrane i neprekidan nadzor – imaju često obrnut učinak od željenoga. Stroge zabrane stvaraju velik pritisak i napetost kod mladih ljudi. Ta napetost traži oduška, i to u mnogo sudbonosnijim pothvatima nego u liberalnoj sredini. Unatoč strogosti demarkacijska linija se konstantno prekoračuje, o čemu svjedoči i velik broj krađa ili otmica djevojaka. Otmica je imala aureolu ratničke i viteške prošlosti, pa se u slikama i pjesmama idealizirala. Državnom autoritetu nije uspjelo taj običaj žigosati kao kriminal. Međutim, postoje različiti tipovi otmica (sporazumne otmice i otmice protiv volje djevojke). U dogovorenoj otmici djevojka bježi ili se iskrađe ili dopusti da je otmu, ali im se ipak prividno odupire. To je vrlo često jedina njezina samostalna odluka i akcija u životu. Posrednik ili navodadžija ima u tom znatnu ulogu, jer on uglavljuje s djevojkom vrijeme i mjesto odakle će je mladić odvesti. Veći broj takvih krađa je protiv volje roditelja. Mladić pokušava ili od oca zaprositi djevojkicu, no kad otac ne pristane, mladi se odlučuju na ovakav čin. Dobrovoljna krađa se obično odvijala na seoskim bunarima gdje su djevojke išle po vodu. “Čest je slučaj da se djevojke ukradu za svojeg izabranika protiv volje svojih roditelja. Roditelji se ljute s izvjesnom rezervom. Nakon toga dolazi tzv. mirost. Roditelji i prijatelji mladoženje dolaze roditeljima mlade i nude mir (tzv. mirdžije). Po nagodbi roditelji mladoženje plaćaju roditeljima mlade neku svotu novaca. Ta se svota kreće od 100 pa do 3-4000 dinara.”⁵¹ Među sporazumne otmice spada i fiktivna otmica gdje se otimanje u neku ruku samo glumi. Takvu otmicu u mnogim krajevima prakticiraju zbog uštede na skupim svatovima. Roditelji djevojke sudjeluju otvoreno u tome, ili toleriraju otmicu⁵². Istovjetni oblici braka poznati su i na susjednoj Baniji i Kordunu.⁵³

Muhamed Đogić je svoju suprugu upoznao upravo na prelu “u perušačima i ručicama” 1961. godine. Supruga je rodom iz Male Kladuše, i njezina majka i brat nisu bili za to da se ona uda za Muhameda. Vjenčanje je obavljeno usprkos toj činjenici. “Pomirili smo se nakon mjesec dana. Išli smo k njima. Bilo nas pet ili šest. Išli su moj otac, stric ali i komšije.” Tom prilikom su Muhamed i njegovi nosili novac za otkup supruge.⁵⁴ Međutim, suprugina rodbina nije tražila novac – i, kako veli Muhamed Đogić, “hvala im”.

Hasib Dukić svoju je prvu suprugu sam odabrao. “Otac je išao gledati snajku.” Hasi-bova buduća supruga dala je Hasibu zaruku, tj. materijalni trag koji je značio da je snaha pristala na zaruke. U njegovu slučaju bio je to ručni rad koji je sama izradila. Dukić nije mogao čekati na vjenčanje, pa je dva dana prije vjenčanja došao po buduću suprugu. Tom prilikom se skoro potukao sa suprugininim rođakom koji ga je htio spriječiti da odvede

⁵⁰ O otmicama i krađama mlade vidi tekst V. Čulinović-Konstantinović, “Kolektivno i individualno nasilje u običajima sklapanja braka, u: *Adrias*, sv. 6-7 (1995 – 1997), 65-78.

⁵¹ V. Stein-Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 177, iskaz iz okolice Cazina.

⁵² V. Stein-Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 178-181

⁵³ V. Konstantinović-Čulinović, *Etnosociološke karakteristike*, 229.

⁵⁴ Otkupnina za ženu u vrijeme prije Drugog svjetskog rata iznosila je vrijednost jednog vola.

mladu prije vremena. Na odlasku do mladoženjine kuće zaustavio ga je neki suprugin rođak i, držeći u ruci sjekiru, upitao mladu: “Jesi li sile ili drage volje išla za njega?” Kada je žena rekla da je išla drage volje, rođak im je poželio svu sreću. Mirenje je izvršeno sa supruginom obitelji već nakon 8 dana. Također je osam dana trajalo veselje zbog svadbe, a posljednji dan je supruga farbala nokte i kosu (tzv. kina). Hasib Dukić bio je sa tri žene u braku (samo mu je prva rodila petero djece), a “ovako”⁵⁵ ih je bilo sedam, kako veli. “Neke su bile po mjesec dana, a neke i duže. Kad se posvađamo, ona ode.”

Bećir Bašić kazuje kako je svoju buduću suprugu ukrao. “Ona je htjela za mene, ali premlada je bila, ne bi je dali.”

Mehmed Muminović veli kako da je i on svoju suprugu ukrao. “Dogovorili smo se, a svatove sam iskupio navečer oko 9 sati. Ona je došla na kućna vrata i upitala: ‘Gdje je Mehmed?’, a moj ju je stričević uzeo za ruku, i tako je otišla (od svojih, op.a.).”

Ibrahim Hozanović svjedoči o svojem djedu koji je imao istovremeno dvije žene (što je bilo sasvim uobičajeno u Cazinskoj krajini). Živjele su i umrle a da se nisu posvađale. S jednom je ženom imao tri sina, a s drugom jednog. Obje žene su bile kućegospodarice. Jedna je radila u kući, a druga vani na polju. Djed je bio žandar u Johovici, a imao je i podosta zemlje, pa si je mogao priuštiti dvije žene.

Muzafer Bašić iz Kudića svjedoči kako je imao dvije žene istovremeno, a kako ih je sveukupno imao sedam. Sam veli da je “volio okolo ići”, a da se to suprugama nije sviđalo, pa su ga ostavljale i razvodile se od njega. Drugu je suprugu ukrao od njezine majke (otac joj je bio poginuo u ustašama), jer, kako veli, “ne bi mi dala da ide sa mnom kad sam bio mnogoženac”. Za svojeg stričevića Veliju Bašića veli kako je imao čak i do četiri ili pet žena istovremeno. “Milicija ga nije kažnjavala, kad je imao para.”

Hasib Šabić iz Šumatca imao je do prije četrnaest godina (1996.) dvije žene.⁵⁶ U jednom je trenutku u Šumatcu imao četiri žene istodobno. Njegova živa žena veli kako su se njih dvije vrlo dobro slagale. Isto tako svjedoči kako su živjele u dvije odvojene kuće, udaljene svega nekoliko metara jedna od druge. Međutim, kada je Hasib odlučio odseliti iz Šumatca, jednu je suprugu (onu stariju) ostavio u Bosni, a drugu, mladu ženu, poveo je sa sobom u Bogovolju (1974.). Sa starijom je suprugom imao devetero djece (od kojih je jedno dijete umrlo), a i s mlađom ženom također devetero (od kojih je četvero umrlo). Samo je sa starijom suprugom bio u civilnom braku. Hasib pripovijeda kako je zbog većeg broja supruga, zajedno s drugom ženom, čak osam dana u vrijeme socijalističke

⁵⁵ Radi se o instituciji pokusnog braka. Muškarac i žena žive neko vrijeme nevjenčani zajedno u muškarčevoj kući, a vjenčaju se samo ako se dobro slažu. Inače se razilaze. Istup iz takve veze dozvoljen je bez štetnih posljedica za njihove daljnje izgleda. (V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 140). Razlozi pokusnog braka su nedovoljno poznavanje partnera, nemarnost muževa (čini im se nebitno da legaliziraju brak), prenošenje miraza mladiću (miraz u klasičnom shvaćanju (novac ili zemlja) nije toliko bitan u Cazinskoj krajini kao što je u kršćanskim krajevima), maloljetnost supružnika, dok mlada ne rodi prvo dijete, uslijed slabe suradnje u kući gdje par živi i nesporazuma partnera. Ukoliko je žena nezadovoljna statusom u kući ona odlazi i postaje bjegunica. (obično se vraća roditeljima). Više o pokusnom braku vidi u: M.M. Martinović, Pokusni brak u kordunskim selima, u: *Sociologija (Beograd)*, sv. 11(1969), br. 2, 331-340.

⁵⁶ U Bosni i Hercegovini bilo je najviše slučajeva mnogoženstva na početku 20. stoljeća na bihaćkom području. Prema popisu iz 1910. godine bio je ondje 571 brak sa dvije žene, 22 braka sa tri žene i tek jedan brak s četiri žene. (M. Kozličić, *Stanovništvo i naselja unsko-sanskog područja 1879. – 1921. godine*, Bihać 1999, 28).

Jugoslavije bio u zatvoru. Hasib je prvu suprugu upoznao u Drugom svjetskom ratu na straži. Kad se oženio pred imamom u Maloj Kladaši, imao je svega 15-16 godina. Djevojka je pošla za njega isključivo zbog straha od četnika. Budući da je bila iz Johovice, sela na granici prema Hrvatskoj, bojala se živjeti bez muške zaštite. Osim toga, Šumatac je bio udaljeniji od Korduna, na kojem je, kako veli Hasib, u to vrijeme bilo četnika.

Hasnija Kekić iz Vrnograča veli kako je bila druga supruga svojem mužu. “Prva se supruga morala složiti, pa kad se složila, živjeli smo svi u istoj kući sedam i pol godina.” Supruga su ubili jugoslavenski vojnici u Cazinskoj buni 1950. godine.

Mehmed Čović kazuje kako se njegov otac ženio tri puta. S prvom je ženom imao šestero djece, s drugom (njegovom majkom) imao je petero, a s trećom imao je također petero djece. Druga žena (Mehmedova majka) rastala se od oca nakon što je on završio u zatvoru u Zenici na četiri godine i sedam mjeseci zbog Cazinske bune.⁵⁷ “Majka je nakon što je napustila oca otišla živjeti kod djeda s dvoje nejake djece. Mi odrasliji ostali smo u očevoj kući. Majka se udala ponovo 1954. godine, ali se vratila ocu nakon njegova povratka iz zatvora. Kako nisu mogli skupa, ostavila ga je za godinu dana. Otac se tada oženio za maćehu. Maćeha je prije oca bila u tri braka (samo je s jednim muškarcem bila službeno vjenčana). Naime, svi su je tjerali, budući da nije mogla zanijeti.”⁵⁸ S ocem je imala mnogo djece, kako navodi Mehmed.

Redžo Đogić veli kako je svoju suprugu upoznao u školi u Čajićima i kako s njom ima devetoro djece. Kada se ženio, miraz je “halalio, tj. oprostio šurama (šogorima, ženinoj braći, op.a.)”.

Ale Kajtezović veli kako je njegov otac ostao vrlo mlad bez supruge (njegove majke). Petnaest dana nakon suprugine smrti Alaga (Alin otac) se ponovo oženio. “Pitao je stari muktar Omer babu jel’ ima djece. ‘Imam jednog sina’, rekao je babo. Hata (stara strina) ga čuva. Dijete je zdravo.’ Omer mu je rekao kako je zdravo jer ga drži majčino mlijeko, i veli mu neka se oženi. Otac mu je rekao kako nijedna neće poći za njega kada mu je pred petnaest dana umrla žena. Sulta, Omerova kći, posluživala je kahvu. ‘Bil’ se ti, Sulte, udala?’ pita Omer. ‘Kako ti rečeš babo.’ ‘Našao sam ti ja nekoga za koga ćeš se udati. Alaga, uzmi je i vodi je kući.’ Babo je rekao: ‘Ne mogu ja odmah’, a Omer mu na to reče: ‘Nije ona da ne valja. Zna ona arebicu, a latinicu i ćirilicu ne zna. Ona meni vodi kuću. Žao mi je da se uda, ali pozovi, Alaga, prijatelje i radi svatove.’ Otac je došao po Sultu istu noć, a Sulta mu je rodila četvero djece.” Kasnije se Alaga oženio još jednom ženom na Sultin nagovor. “Otac i Hatkina (druga Alagina supruga) braća imala su zemlju pored naše. Kad bi god prešla kokoš na njihovu zemlju oni bi je ubili. Bilo to Sulti žao, pa je pošla Hatki i pitala je: ‘Bil’ ti pošla za Alagu?’” Hatka je pristala i donijela u miraz tu zemlju, a Alin otac je od tada imao dvije žene. Ale kazuje kako su se šerijatska vjenčanja odvijala u njihovoj kući. “Imali smo veliku kuću i sobu gdje se moglo vjenčavati. Znao

⁵⁷ U iskazima koje je prikupila Vera Stein Erlich stoji jedan iz okolice Cazina o odsutnosti muškarca. “Težak je život takve žene. Obično se uda. Šerijatski sud odobrava odsutnost samo do jedne godine. Seljaci ne osuđuju takvu ženu.” (V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 288)

⁵⁸ O tome vidi i u: V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 279 (iskaz iz okolice Cazina).

je hodža vjenčati i po deset parova u toj sobi u jednom danu. U toj se sobi udala i Hatka, druga žena mojeg oca.” Nakon očeve smrti Sulta se preudala i ostavila djecu. Djeca su bila ogorčena na Ibrahima koji se Sultom oženio i nisu mu jedno vrijeme dozvoljavali da se pojavi u kući.

Bilo je i onih koji se nisu ženili, iako veoma malo. Neženjeni muškarci i neudate žene nemaju uopće ekonomskih mogućnosti niti imaju neki priznati status. Njihovu sudbinu svi smatraju nesretnom. Kao razlog neženjenju pojedinaca Mehmed Ćović navodi financijsko stanje. “Nemam ni sam da živim, pa kako ću onda još hraniti obitelj.” Razlog je također mogao biti i u tjelesnim ili psihičkim nedostacima.

Za stanovnika Cazinske krajine “uljez” je onaj muškarac koji ode živjeti kod ženinih. Bez obzira na financijsku situaciju, uobičajeno je da žena dolazi živjeti kod muškarca i njegove obitelji “jer inače ne može biti svoj gazda”, kako veli Dukić.

Kako zamjećuje Vera Stein Erlich, u patrijarhalnoj sredini opažamo veće odstojanje između žene i muža, nego između brata i sestre. Čitav sklop raspoloženja i navika priječi intimnost između muža i žene te onemogućuje i savjetovanje između njih. Oni su odvojeni jedno od drugog barijerom stidljivosti i patrijarhalne suzdržljivosti.⁵⁹

O teškom položaju žene u Cazinskoj krajini svjedoči i jedan odgovor kazivača koje je ispitivala Vera Stein Erlich: “Običaj je da žena skida muškarcu obuću, a ako dođe stranac, onda muškarac skida obuću gostu.”⁶⁰ Ipak, o promjeni statusa žene nakon Drugog svjetskog rata govori ovaj citat: “Autoritet muža je svakako nešto popustio. To se vidi po slobodnijem kretanju žene. Žena prije rata nije izlazila na trg ni dolazila u dućan, nije prolazila javnim drumovima, nego je tražila skloništa i sporedne puteve, dok su sada ovo česte pojave.”⁶¹

Ženska nevjera u braku bila je teško fizički kažnjavana. “Ako se žene bile nevjerne, za to bi znale teško nastradati. Ako muž dozna za nevjeru žene, nastoji da je se riješi, a ako mu je stalo do nje, onda je mrzi i tuče. Kod bogatijih seljaka može je i ubiti. Nevjernu ženu muž često muči, dogodi se da je i jako izmrcvari. Godine 1925. odgovarao je jedan seljak pred sudom.”⁶² Muževi su mnogo češće nevjerni (izvan okvira dovođenja druge, treće ili četvrte žene u kuću). Iz iskaza koje je prikupila Vera Stein Erlich vidljivo je kako takvi muževi “najčešće zanemare gospodarstvo i porodicu, a kako imaju odnose s prostitutkama, Cigankama i drugim seljankama (inovjerkama)”.⁶³

⁵⁹ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 110.

⁶⁰ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 212 (iskaz iz okolice Cazina).

⁶¹ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 217 (iskaz iz okolice Cazina). Žena iz poniznosti prema suprugu nije prolazila javnim drumovima.

⁶² V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 302 (iskaz iz okolice Cazina).

⁶³ V. St. Erlich, *Jugoslavenska porodica*, 310 (iskaz iz okolice Cazina).

O vjerskim običajima⁶⁴

Najznačajniji vjerski praznici muslimana su Mevlud, Ramazan, Ramazanski Bajram, Kurban-Bajram i Nova hidžretska godina.

Mevlud je dan Muhamedova rođendana (A.S.). On se uglavnom uči u džamijama, a iza toga, po običaju, ostali imućniji ljudi priređuju mevlude tijekom čitavog mjeseca rebiu-l-evvela. Mevludi se održavaju i u drugim prilikama (uselj enje u novu kuću, otvorenje džamije, godišnjica braka ili završni ispit u mektebima).

“U vrijeme mjeseca ramazana postimo od zore do mraka. Kada je Ramazan, bolje se jede. Za ručak (ujutro, oko 3 ili 4 sata), prije sunca zapaštamo, a za iftar (navečer) jedemo bolju hranu (meso, kolači, kokoši, pogača, krumpir, hošaf (suho voće) i šerbe(t) (posebna vrsta soka). Nisu svi postili. Oni koji nisu postili morali su raditi. Uobičajeno je bilo da djeca ne poste. Ja (Muhamed Đogić, op.a.) sam želio postiti iako sam bio dijete. Prva tri dana izdržao sam bez ručka, a potom je otac rekao da će me buditi na ručak. I danas tako radim.” Muhamed veli kako je njegova majka od iscrpljenosti tijekom Ramazana znala u vrijeme teških radova na zemlji povraćati krv. Uobičajeno je bilo da se potom prestane postiti, veli Muhamed. Muhamedu je i danas velik ponos što mu na iftar u Svinicu Krstinjsku dođe i do 80 ljudi, budući da je on maljevački mujezin. Po završetku mjeseca ramazana slavi se Ramazanski bajram, koji traje tri dana.

Kurban-bajram ili Hadži-bajram muslimanski je praznik koji traje četiri dana. To je praznik koji je usko vezan za obavljanje hadža i klanje kurbana. Nakon povratka iz džamije kolju se kurban, a meso se dijeli rodbini, susjedima i prijateljima te se sprema ručak za članove uže obitelji.

Na Novu hidžretsku godinu u džamijama se obavljaju razne svečanosti, koje se obično sastoje od učenja Kur’ana, prigodnih predavanja u kojima se iznose i oživljavaju sjećanja na seobu Muhamedovu (A.S.). Pred Novu hidžretsku godinu običaj je da se nabavlja sedam osnovnih živžnih namirnica, a neke od njih su brašno, sol, maslo, šećer i riža.

Odlazak u Meku ima posebno mjesto u životu svakog muslimana. “Hadžija je bilo malo prije Drugog svjetskog rata”, kako veli Muhamed Đogić, “ali se njihov broj kasnije povećao”. Budući hadžije su odlazili na hadž nakon Drugog svjetskog rata kombijem do Sribljana (kod Cazina), a potom vlakom do Bihaća i dalje autobusom do Sarajeva. Odlazak na hadž su si mogli priuštiti samo bogati ljudi.

⁶⁴ Općenito o vjerskim običajima vidi najbolje u: A. Hangi, *Život i običaji muslimana*, 39-56; E. Mulahalilović, *Vjerski običaji*, 89-106.

O liječnicima, higijeni, bolesti, starosti, smrti i običajima oko smrti

U Prvom svjetskom ratu, 1915. godine, trbušni tifus se širio na kladuškome području, pa je upravitelj kotarske ispostave u Velikoj Kladuši dr. Šutić naredio učiteljima da pomognu muhtarima i knezovima u iskorjenjivanju nehigijenskih navika.⁶⁵ Tako je, naprimjer, vrnogračka škola bila pretvorena u ljekarnu.

Velika smrtnost djece i u vremenu nakon Drugog svjetskog rata svjedoči o slabo razvijenoj kulturi klasičnog liječenja. Premda su postojali liječnici, od sedamnaestero djece, koliko ih je bilo u kući oca Mehmeda Čovića, čak ih je četvero ili petero umrlo od bolesti. Vrlo se rijetko bolesnu djecu vozilo “u špitalj” u Cazin kod doktora Čiška (prije Drugog svjetskog rata), pa su djeca masovno umirala.⁶⁶ Hasib Dukić veli kako je u Vrnograču postojao liječnik, “neki Švabo”, Hans Schaike, kojemu se povremeno išlo. O nehigijeni svjedoči i Mehmed Čović. On veli kako je po srpskim i hrvatskim kućama bilo svega, “i buha i stjenica i miševa”. “U obući se ulazilo u kuću, a u kući su vrlo često znale s ljudima živjeti i živine. U jednom ćošku bila je krmača, a u drugom tele, a ispod kreveta kvočke liježu jaja.” Sulejman Muhamedagić veli kako su u siromašnim obiteljima ljudi živjeli u izuzetno lošim higijenskim prilikama. “Bilo je na selu siromaha gdje žena ide u kopače. Dijete u bešici bi ostajalo kod kuće samo pokriveno slamom i nekom jadnom krpom. Ako bi se uneredilo nije bilo koga da ga počisti, pa su muhe išle na njega.” Podloge za razne bolesti bilo je i nepostojanje vodovoda. Stanovnici su u brojnim slučajevima pili vodu iz zagađenih lokvi. Todorovo je vodovod dobilo u lipnju 1938. godine, kako izvještavaju *Vrbaske novine*, ali je on ubrzo prestao funkcionirati na razočarenje korisnika.⁶⁷ U vrijeme Drugog svjetskog rata u Cazinskoj krajini ljudi su se razbolijevali od tifusa, a prije i poslije rata bili su rašireni tuberkuloza i svrab. Higijena je uistinu bila na niskoj razini. “Prali smo se lugom, nije bilo sapuna, a lugom se prao i veš.” Mehmed Čović veli kako su znali nakon Drugog svjetskog rata iz Hrvatske dopremiti sapun, ali kako su ga Muslimani u Šturliću, a vrlo vjerojatno i u susjednim mjestima, vrlo rijetko koristili “jer su ih prevarili da je napravljen od krmka”. Ni higijena usta nije bila mnogo bolja. Muhamed Đogić svjedoči da su zube prali običnom vodom, a samo ponekad misvakom (malim drvetom), koji se donosio iz Meke (s hadža). Muhamed Đogić svjedoči kako su sva djeca spavala u jednoj sobi, a kako su majka i otac spavali u drugoj sobi. “Kreveta nije bilo, već smo spavali na podu na slami, a perušinu smo stavljali u jastuke i duške.” Sulejman Muhamedagić veli kako je prije Drugog svjetskog rata jedino njihov djed u čitavom Šumatcu imao krevet. “Napravio mu ga je stolar jer ga je boljela noga, a mi ostali smo spavali na slami.” Hamdija Kreševljaković potvrđuje Muhamedove i Sulejmanove riječi: “Kuće i ostale zgrade građene su od drveta. U prizemlju drže marvu, a nad tim su sobe za stanovanje. Vrijedno je spomenuti, da po sobama nema okolice (sporedne prostorije),

⁶⁵ A. A. Ravlić, *Velika Kladuša kroz stoljeća*, 175; I. Ikanović, M. Koštić, *Osnovna škola u Vrnograču*, 71.

⁶⁶ O smrtnosti djece vidi i u poglavlju o djetinjstvu i mladosti.

⁶⁷ A. A. Ravlić, *Velika Kladuša kroz stoljeća*, 182-183.

pa čak ni banjice (hamadžik). Ovo vrijedi i za kuće po većim mjestima, koje su građene u novije doba.” Isto spominje i Mehmed Čović. “Dva su krova. Dolje je za blago, a gore za ljude. Da bismo pokrili krov, znali smo žeti macice po močvarama.”

Prva apoteka u Cazinu otvorena je tek 1932. godine, što pokazuje stupanj zainteresiranosti stanovništva za klasičnu medicinu.⁶⁸ Liječilo se narodnim lijekovima (raznim travama), a ponekad bi “hodža napravio hamajliju u kojoj bi sadržina arapskog natpisa liječila bolesnika”. Kao primjer bolesnika koji je potražio liječničku pomoć navodim kazivanje Ale Kajtezovića iz Gornje Lučke. “U Vrnograču je bila klada od tri kubika (otac se bavio kirijašenjem trupaca). Tovario je kladu i krenuo je s konjima (uobičajeno je bilo da se tovari maksimalno dva kubika klade). Došao je do Podzvizda, a na sebi je imao toplu kapu i jaknu. Na podzvizdskoj strani (na bregovima kod Podzvizda, op.a.) jako se oznojio i došao je do kafane u Veliku Kladušu. Međutim, zaspao je na kolima onako oznojen, pa su ga ljudi trljali snijegom zato da dođe k sebi. Dali su mu topli čaj, a on je navalio da ide dalje prema Ostrošcu, gdje je trebao dovesti trupac na stanicu u Srbljane. Kladu je dovezao do Srbljana, a potom je krenuo kući u Gornju Lučku. U kuću su ga odnijeli stric i stričević. Neki susjed (Pandžić) mu je rekao nakon nekoliko dana. ‘Hajd’ ti, Alaga, u bolnicu.’ Otac se potužio da neće izdržati do bolnice, ali mu je susjed dao madrac na kojem su ga dovezli do Cazina. Kada sam posjećivao oca zajedno sa Sultom (maćehom) bio sam po prvi put u bolnici. Otac je u bolnici došao k sebi, rekao je da mu je pet litara vode izvađeno iz pluća i da će ići kući. Kada se vratio kući, nije ništa radio već je davao samo naredbe i bio se skoro oporavio. Jednog je dana imao kopače i nadgledao ih. Zaspao je i ponovo se prehladio. Nakon toga nije više išao u bolnicu, već je umro (1934. godine, op.a.)” Drugi primjer je majka Arifa Obića, koja je otišla nakon “što ju je zabolilo”, prvo u Cazin u bolnicu, a potom u Glinu. U Glini je bio doktor Cvetanović, a on je “majci rekao da je to (voda u plućima, op.a.) neizlječivo”. Nedugo potom je umrla.

Kada umre osoba kod kuće, dolazi liječnik i ustanovi smrt. Preko minareta se obavještava stanovništvo da je netko umro (salla). Umrlu se osobu treba okupati u prostoriji uz kuću. Oko mrtve osobe okuplja se obitelj i mrtvac se potom mota u ćefine (plahte). Hodža umrlome meće ham pamuk na dlanove obiju ruku, na čelo i među sve prste lijeve i desne noge (na mjesta spajanja kostiju). Kod muslimana nema čuvarine kao u kršćanskim krajevima, nego ako netko umre ujutro, već ga poslije podne pokapaju, a ako je umro u noći, ukapaju ga sutradan. Muslimanima nije dozvoljeno plakati kad netko umre, jer je volja Božja da ljudi umiru. Specifičnost Cazinske krajine jeste da sprovod kreće od kuće (a ne iz džamije). Kod kuće se održava posmrtni govor imama. Imam traži halal (oprost) za umrlu osobu. Sead Muhamedagić kazuje kako tom prilikom postavlja pitanje: “Je li umrli (rahmetlija) bio dobar?” “Ako je bio dobar, onda svi odmah vele da je bio, a ako nije, onda slijedi nekoliko sekundi neugodne tišine, pa onda odgovor da je umrli bio dobar.” Tko zašuti zla djela umrloga, tome će Bog i njegova zašutiti. Žene i ženska djeca ne idu na dženazu. Umrloga se stavlja na tabut (prilagođene daske) i potom ga se nosi do mezarluka (groblja). Tabut se prenosi iz ruke u ruku, a u mezarluku se obavlja dženaza.

⁶⁸ A.A. Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 36.

Mehmed Muminović veli da se vikalo sa mezarluka “Hajd’ na dženazu.” Na umrloga se nekada stavljala odjeća (peškiri, plave ili zelene čohe...), a hodža (imam) je uzimao tu odjeću pa ju je kasnije prodao (odjeća je bila nagrada imamu). Mezar je bio širok oko 90 centimetara, a visina je ovisila o visini čovjeka. U grobnu raku umrloga spuštaju najbliži tako da je desnim dijelom tijela okrenut prema Meki, a na groblju nema cvijeća. Ukoliko je umrli bio imućniji, nakon dženaze daje se iskat (milost) po nekoliko dinara sudionici-ma dženaze. Neki su imućniji gazde imali mezare na svojoj zemlji, što je danas sve manje uobičajeno (obično bi bili sahranjeni ispod starog stabla na svojoj zemlji). Mehmed Muminović veli: “Nasječe se trnja i stavi se po mezaru. Stave se i dugačke motke preko trnja da ne mogu psi kopati.”

Zaključak

Svakodnevni život obitelji u prvoj polovici 20. stoljeća razlikovao se od suvremenog života stanovnika Cazinske krajine. Ovaj prostor predstavljao je u prvoj polovici dvadesetog stoljeća upravo školski primjer zatvorene regije koja živi svoj posebni život u svakom smislu te riječi na peripanonskom pragu dinarskog prostora. Života u zadrugama (u etnološkom smislu te riječi) nije bilo u Cazinskoj krajini među muslimanima. Postojale su proširene obitelji u kakvima mnogi stanovnici Cazinske krajine i danas žive. Život u takvim obiteljima omogućavao je diferencijaciju poslova. U Cazinskoj krajini žene su u prvoj polovici 20. stoljeća rađale veći broj djece, a zasigurno je bilo mnogo namjernih abortusa (iako je vjera priječila takve radnje), jer je briga o djeci vrlo često opterećivala uglavnom žene. Odnosi između muškaraca i žena bili su klasično patrijarhalni. Muškarci su gotovo redovito bili kućegospodari (osim u dva ispitana slučaja). Odlasci u emigraciju bili su manje izraženi negoli u nekim drugim sredinama, a bilo je malobrojnih odlazaka u Tursku. Tek nakon Drugog svjetskog rata uslijedit će masovna ekonomska emigracija u Hrvatsku i Sloveniju, a kasnije i u zapadne europske zemlje. Muškarci su na rad odlazili iz izoliranih sredina, gdje je bilo teško naći posao u državnoj službi (tvornica nije bilo) a odlazili su, dakako, i iz onih obiteljskih zajednica u kojima je bilo previše nasljednika na zemlji. Stanovništvo Cazinske krajine uglavnom se bavilo poljoprivredom i stočarstvom, a neki su se bavili i obrtima u kućnoj djelatnosti. Djetinjstvo u seljačkoj obitelji Cazinske krajine bilo je, posebno u nekim obiteljima, vrlo teško. Težak rad i strog odgoj od malih nogu utjecao je na daljnji razvoj djece. Općenito siromaštvo u tome periodu utjecalo je, dakako, i na mogućnost školovanja. Ženama, prema tadašnjem shvaćanju, nije bila potrebna škola. Muškarci su se samo ponekad školovali do četvrtog razreda, a malo koji je nastavio daljnje školovanje. Vjerske škole ili mektebi bili su mnogo popularniji od državnih škola, kojih je u prvoj polovici dvadesetog stoljeća uistinu bilo malo na području Cazinske krajine. Postotak nepismenosti u zapadnoj Bosni bio je znatno veći nego u svim ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine. U brakove se stupalo relativno rano. Mladi su se upoznavali na čuvanju stoke, prelima, u školama (mektebima), na zajedničkom radu na zemlji, na obiteljskim (hatmama) ili na vjerskim blagdanima (bajramima). Mnogo-

ženstvo je upravo karakteristično za ovaj dio Bosne i Hercegovine i u nekim slučajevima zadržalo se do danas. Običaji kod dženaze sačuvali su se uglavnom do današnjih dana. U zaključku treba reći da su muslimani Cazinske krajine djelomično zadržali neke oblike i osobine struktura i funkcioniranja osnovnih zajednica, neke regulacije i neke običaje i navike (poput života u proširenoj obitelji, patrijarhalnog sustava, školovanja u mektebima, mnogoženstva i načina sahranjivanja), ali da se način života naglim razvitkom Cazinske krajine u drugoj polovici dvadesetog stoljeća i odlaskom dijela Krajišnika u ekonomsku emigraciju promijenio: bavljene stočarstvom i ratarstvom te raznim obrtima u kućnoj djelatnosti više nije jedini izvor prihoda, školovanje je obavezno, nepismenost je uvelike iskorištena, a odgoj djece je znatno liberalniji.

I na kraju, zacijelo je potrebno postaviti pitanje koliko moji sugovornici, sadašnji ili nekadašnji stanovnici Cazinske krajine bez čijih iskaza ne bi bilo ovog mogeg rada, svojim sjećanjima i svjedočanstvima mogu pridonijeti potpunosti i vjerodostojnosti povijesne slike o nedalekoj prošlosti svojega zavičaja. U vizuri povijesti presudnih društvenih i kulturnih mijena, ili povijesti velikih duhovnih pokreta, ili političke povijesti, ili povijesti ratovanja i revolucija, doprinosi ovakvih osobnih iskaza nimalo istaknutih sudionika povijesnih zbivanja mogu se s pravom činiti zanemarivo neznatnima. U toj istoj perspektivi, mnogi bi povjesničari mogli ovakvo prikupljanje, objavljivanje i obrađivanje tih iskaza okvalificirati kao nekakvu parahistoriografsku publicistiku koja, uz to, ukazuje na populističku orijentaciju autorovu. Međutim, u perspektivi povijesti svakodnevice iskazi neposrednih ili posrednih sudionika određenog razdoblja života određene društvene skupine potpuno su legitimni i čak neophodni postupci istraživanja ako je ono za njih pripremljeno primjeren (i donekle prilagodljiv) obrazac pitanja i ako je umjelo okupiti dovoljan broj dovoljno reprezentativnih sugovornika (čiji skup statistika naziva "uzorkom", poništavajući time, bojim se, još jednom njihove osobnosti – iako je, prema mojim iskustvima, upravo osobnost svakog kazivača bitna sastavnica njegove reprezentativnosti).

Dakako, povijest svakodnevice, kojoj na ovaj način očito priznajemo pravo članstva u skupu povijesnih disciplina i povjesničarskih pristupa, u toj je slavnoj i bogatoj porodici tek siromašna rođakinja. Ali ona je usprkos tome već odavna u veoma uskoj vezi s jednom velikom i čuvenom sestrom – s kulturnom poviješću. Doduše, povijest svakodnevice je u kulturnu povijest najčešće integrirana ili podacima preuzetim iz (ponekad genijalnih, ali uvijek stiliziranih i na neki način pristranih) opisa i evokacija u književnosti i u drugim umjetnostima, ili pak prikazom materijalne kulture, opisima ljudskih nastambi i inventarom opreme tih objekata i inventarom svih predmeta namijenjenih svakodnevnoj upotrebi. Takvi podaci o svakodnevici ili su, kao proizvod kreativne imaginacije, često u svojim kvantitativnim dimenzijama suviše ili premalo odmjereni, a u svojim kvalitativnim značenjima potencirani, ili su kao pregledi građevina, namještaja i rekvizita, veoma pouzdani ali na neki način "šutljivi", lišeni profila i osobina svojih korisnika. U tom slučaju povijest svakodnevice ulazi u kulturnu povijest u obliku "arheologije svakodnevice". Razgovori s akterima, nosiocima i podnositocima svakodnevice daju njezinoj povijesti boju, zvukove, okuse i mirise ljudskih egzistencija i zbog toga su dragocjeni.

Osim toga, u nekim povijesnim konstelacijama, svakodnevica, kad u njoj dugotrajno prevladava ljudska patnja, osjećaj besmislenosti življenja, frustriranost, ogorčenje i bespomoćnost, može u sebi, bez vidljivih utjecaja nekih vanjskih poticaja, razviti golemu razornu snagu, i tada, na velikoj svjetskoj povijesnoj pozornici na kojoj redovito nastupaju njezine starije rođakinje, povijest svakodnevica određene društvene skupine, pa zacijelo i makrogrupe kakve su nacije ili određene društvene klase, može izbiti u prvi plan. Na svojoj, mikroregionalnoj razini, i Cazinska krajina, kojoj je posvećen naš skup, doživjela je takav povijesni trenutak.

Summary

Everyday's life of a family in the first half of the XX century differed very much from the contemporary life of Cazinska krajina inhabitants. This region was a typical example of a closed area which lives its own life at the Peripannonian threshold of the Dinaric space. There was no life in communities among Muslims in the ethnological sense of term. There have been extended families in which many Cazinska krajina inhabitants live even today. Life in such families enabled differentiation of works. Men were almost regularly housekeepers. Women remained out of school, taking care for home and children. The relationship between men and women were strictly patriarchal.

Jezične osobitosti Cazinske krajine

Apstrakt: *U ovom radu autor se bavi malo proučavanim jezičkim bogatstvom i ljepotom govora stanovnika Cazinske krajine. Navodi konkretne primjere i daje poticaj sustavnom proučavanju lingvističkog identiteta Krajišnika.*

Ključne riječi: *Cazinska krajina, Bošnjaci, jezik, leksik, imena.*

Ovim priopćenjem ukratko iznosim sadržaj referata što sam ga pod gornjim naslovom 24. travnja 2010. godine održao u Zagrebu, u okviru znanstvenog simpozija posvećenog Cazinskoj krajini. Ovaj tekst strukturiran je kao priopćenje ponajprije stoga što sam se latio pisanja o tematici koja se za sada nalazi u istraživačkim povojima. I literatura koja se bavi ovom problematikom više je nego oskudna, pa je ovom prilikom nema smisla ni posebice navoditi. Budući da sam po rođenju intimno povezan s ovim krajem Bosne i Hercegovine, namjera mi je spomenutu tematiku u budućnosti sustavno istražiti, pa ću se stoga ovom prilikom ograničiti na nekoliko napomena koje zainteresiranom čitatelju omogućuju barem djelomičan uvid u slojevitost predmeta o kojemu pišem.

Idiomatsku osnovu jezika Cazinske krajine čini ikavski govor štokavskog narječja. Ova se ikavica tijekom nekoliko zadnjih desetljeća sve više povlači pred ijekavskim izgovorom kao temeljnim obilježjem književnog standarda bosanskog jezika. Premda ima neke sličnosti s ličkom i slavonskom ikavicom, jezik Cazinske krajine uvelike je određen činjenicom da ogromnu većinu njegovih izvornih govornika čine autohtoni Bošnjaci. Jezik je na taj način i konfesionalno determiniran, jer se bitno razlikuje od jezika i govora izrazito malobrojnog pravoslavnog i još malobrojnijeg katoličkog pučanstva ovog kraja koje se u svakodnevnom životu služi štokavštinom ijekavskog izgovora s posebnim jezičnim karakteristikama od kojih je najuočljivija eliminacija glasa *h* gdje god je to moguće, a osobito na početku i u sredini riječi (ajde, oću, oroz, odati, urmašice, lako itd.) ili pak zamjena glasa *h* glasom *v* unutar ili na kraju riječi (kruv, uvo, ruvo, suv, prova itd.). Daleko je više ovakvih konfesionalnih obilježja ugrađeno u leksik Cazinske krajine (ilakati, halaliti, osepapiti se, dževapiti, zanijetiti itd.).

Zanimljiv je i leksik vezan za zemljoradnju i kućanski život, u kojemu ima starih slavenskih riječi i neobičnih tuđica koje se rijetko čuju u drugim krajevima Bosne i Hercegovine (*harman* u značenju gumno, *ziratiti* u značenju obrađivanjem koristiti zemlju, *jurt* u značenju zemljište za gradnju kuće, *pića* u značenju stočna hrana, *dost* u značenju drug i prijatelj itd.).

Osobito je pak zanimljiva sklonidba ženskih imena koja u mnogim slučajevima samo služeno (tj. u ispravama i matičnim knjigama) završavaju samoglasnikom *a* (Derviša,

Pašima, Fatima, Hava, Ajka, Aiša). Mnogo češće još i danas čujemo vokative u funkciji nominativa (Derviše, Pašime, Fatime, Havo, Ajko, Mejro, Aiše Hasibe, Sulte itd.). Ovu zamjenu nominativa vokativom poznaju i dalmatinski govori (Mare, Kate, Ane, Ljube, Jadro itd.). Ista se pojava javlja i kod muških imena (Huse, Hase, Vele, Ale, Maše), baš kao i u Dalmaciji (Jure, Mate, Frane, Ive, Vice, Tone itd.). Ima, doduše, ženskih imena koja i u ovom kraju završavaju na *a* (Hasnija, Hafeza, Ćamila, Arifa, Razija) ali ima i imena koja istodobno (uz promjenu akcenta) mogu biti i muška i ženska (Bahrija, Remzija, Alija itd.). Žene se često nazivaju po muževom imenu, pri čemu je karakteristično ispuštanje vokala *i* u sufiksima *vica* i *inica* (Mehmedov'ca, Arifov'ca, Ibrahimov'ca, Zuhdin'ca, Nurin'ca, Alagin'ca, Remzin'ca itd.).

Živopisnu slikovitost jezika Cazinske krajine ponajbolje će ilustrirati ulomak iz priče o *didu Mehi* koju sam prije petnaestak godina napisao prvenstveno u namjeri da u sebi propitam intaktnost idioma što sam ga – kako se to s umjerenom patetikom može izraziti – usisao s materinim mli(je)kom:

Jes lje, zorli je ostario, a nekad je bio lip ko slika. Sade mu smižurano lišce, u usti mu samo dva kukavna zuba, a i oni požutili i samo što ne ispanu kad jide tvrde pogače. A i nos mu se nekako isherio, a nekad je bio ko saliven; stari je to did, star ko svića, amo se vavik lipo dogoni. Tudi su na njemuka crne čakšire, a na prsi mu austrijski koparan s nekvim lipim šarama. U livom džepu šajtov s parama i cigaršpic jošte iz Galicije. U desnom drži ključe na halki, al' teško da iko zna šta će mu oti stari i hrđavi ključ.

Baba Zlate, njegova žena, podavno umrila. Bog joj dao na ahiretu bolje neg na ovome svitu. A did Meho, nekad naočit i fin, bio je baraba da Bog sačuva. Znao se posli sajma sridom u Karlovcu napiti ko majka, pa onda na koli do Pećigrda, i tako sprot do kuće. Srićom mu je konj Lisan bio tol'ko pametan ko da ima insansku glavu na rameni, pa bi ga dovezo lipo u avliju. A Meho u koli, čas piva, čas krementa, a kad dođe kući, nagoni Zlatu da mu ulije kljukušu, išće pečena horoza, šalje malog Hasicu raz rakije, jerbo se on ne misli trizniti barem pet-šes dana.

A huda Zlate, časkom ulije kljukušu obarušu, zakolje horoza i sve bi rada da se Meho k'o biva smiri, jerbo je tako kad bi došo sa sajma umila biti bijena, aj strahe! Šćeo je on njuke tući i kandžijom, il' nekvim langirom što je vavik bio spremi u kolnici. Tako bi ga to obuzelo štono reću k'o šejtan, al' Bogu fala, nikad nije prećero.

A sad je did Meho svaki dan stariji, al' mu srce zdravo. More i sade sâm pojesti cilu zeljanicu i popiti kab'o mlika. Vascili se dan voli sigrati prekućom s unučadi, pa im prepovida kako je išo u sviski rat, pa je tamoka na frontu učio teliti krave, lučiti teoce od krava.

Već bi pomnija lingvistička analiza ovog teksta bila dostatna za solidnu znanstvenu raspravu. Vjerujem da ću u ovom bavljenju ustrajati, kako bih na opsežnijem leksičkom korpusu što zornije pokazao osobitosti, ljepotu i bogatstvo ovog u mnogo čemu arhaič-

nog idioma kojemu u ovom trenutku zbog velikih migracijskih promjena uvjetovanih nedavnim ratnim previranjima prijete odumiranje koje nužno pogađa lokalne govore, osobito pak one koji su kao pogranični govori izloženi slabijem ili jačem utjecaju govornih navika susjednih regija.

Summary

The author treats insufficiently researched linguistic fortune and identity of Cazinska Krajina inhabitants. The language of Cazinska Krajina is mainly determined by the fact that the majority of its inhabitants are indigenous Bosniaks. Their lexic has many religious features, but also a lot of Slavic and unusual loan words.

Obrazovna politika Austro-ugarske uprave u Okrugu Bihać 1878.-1918.

Apstrakt: *Ovaj rad govori o obrazovnim prilikama na području Bihaćkog okruga za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini. Koristeći dostupne izvore i referentnu literaturu autorica objašnjava uvjetovanost obrazovnog stanja bosanskohercegovačkih konfesija njihovim kulturnim i socijalnim stanjem, njihovom tradicijom i psihologijom, ali i strateškim pretenzijama austro-ugarskog režima, u smislu modernizacijskog projekta i podizanja privredne osnove bosanskohercegovačkog društva.*

Ključne riječi: *Austro-Ugarska, Okrug Bihać, obrazovanje, obrazovna politika, školski sistem.*

Uvod

Historija ljudskog društva je ustvari historija obrazovanja, stjecanja znanja i vještina. Proces obrazovanja tekao je različitim intenzitetom u pojedinim zemljama. Društvena uvjetovanost obrazovanja ogleda se u činjenici da obrazovanje ovisi o stupnju ekonomskog i industrijskog razvoja, tipa društva, njegovog uređenja i vrijednosti. U slojevitoj bosanskohercegovačkoj kulturnoj i obrazovnoj tradiciji, obrazovanje na području Bosanske krajine ima poseban značaj. Geografski i vojnostrateški činioci, u velikoj su mjeri determinirali sveukupni društveni razvoj, a time utjecali na razvoj i izgradnju objekata kulturno-obrazovnog i vjerskog karaktera u ovom dijelu Bosne i Hercegovine. Povijesne prilike nisu bile najsretnije za ljude ovoga kraja, kojima je prije bila namijenjena uloga branitelja granice od stalnih napada izvana i ratovanje, nego ulaganje u razvoj obrazovanja. S obzirom da je po svom položaju bio jedna od krajnjih tačaka Osmanlijskog carstva u Europi i na granici dvaju zaraćenih carstava, osmanskog i habsburškog, Bihać je sve vrijeme osmanlijske vladavine u Bosni i Hercegovini bio značajno vojno uporište. Ovdje se uz neposrednu opasnost od neprijateljskih upada i ratovanja, vodila i neprestana borba za preživljavanje i egzistenciju. Posljedica toga jeste i činjenica da se na ovom području pojedine obrazovne ustanove, u odnosu na gradove u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine, javljaju relativno kasnije. U periodima stabilizacije društvenih prilika dolazilo je do otvaranja većeg broja vjersko-obrazovnih i kulturnih ustanova, mesdžida, džamija, muallimhana, mekteba, medresa, katoličkih i srpsko-pravoslavnih osnovnih škola, čitaonica, biblioteka i kulturno-prosvjetnih društava.

Nakon višestoljetne osmanske vlasti, uspostavljanjem austro-ugarske vlasti 1878. nastaju značajne promjene u političkoj, pravnoj i društvenoj sferi. Istovremeno se odvija proces prelaska muslimana iz orijentalno-islamske u zapadno-europsku kulturnu sferu. Austro-ugarskoj vojsci prilikom okupacije Bosne i Hercegovine pružen je veoma jak otpor u Bihaću i okolnim mjestima. Okupacija Bosne i Hercegovine izazvala je nesigurnost i neizvjesnost kod muslimana Bosne i Hercegovine. Stanovništvo ovog područja posebno je imalo razloga za uznemirenost, obzirom da je područje Bihaća i okolnih gradova stoljećima bilo branik ulasku austrijskih trupa u Bosnu i Hercegovinu, pa se borbe protiv ulaska okupacione vojske 1878. godine na ovom prostoru najduže vode. Bihać je za vrijeme austro-ugarske uprave u BiH bio središte okružne upravne oblasti, koja je imala u svom sastavu šest kotara: Bihać, Cazin, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Sanski Most i Ključ. Za vrijeme austro-ugarske uprave Bihać se razvijao kao trgovački, zanatski i administrativni centar Pounja. Stanovništvo okruga pretežno se bavilo poljoprivredom.

Austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. godine imala je posebno značajne društveno-ekonomske i kulturno-političke posljedice za muslimanski dio stanovništva. Vezani za ranije društveno-ekonomske i političke odnose, u novim uvjetima kapitalističkog razvitka, Muslimani se teže snalaze i ekonomski stagniraju. Mithad Kozličić, ispitujući razloge iseljavanja stanovništva sa ovog područja, razmatra ekonomsko-socijalne aspekte iseljavanja kao bitne, te zaključuje da je ovo područje “koje će i za austro-ugarske vlasti ostati tipična oblast agrarne privrede, bez obzira što su joj nametnuti novi uslovi kapitalističkog privređivanja.”¹ U kotaru Cazin kao i u cijeloj Bosanskoj krajini, socijalni i ekonomski položaj stanovništva koje se najviše bavilo poljoprivredom, u uvjetima neriješenih feudalnih agrarnih odnosa, bio je vrlo težak. Država nije osobito pomagala razvoj zemljoradnje. Svaka reforma naslijeđenih agrarnih odnosa naprotiv traži velika finansijska sredstva – i tu nastaje problem, koji nije bio na zadovoljavajući način riješen do kraja austro-ugarske vladavine. Za privredni razvoj ovog dijela okruga učinjeno je malo, pa siromaštvo postaje jedan od glavnih razloga iseljavanja Muslimana u Tursku.² Jedan od bitnih zahtjeva nove uprave bio je da se sredstva za kulturno i obrazovno uzdizanje stanovništva, moraju osigurati iz vlastitih prihoda zemlje. Imajući u vidu teško socijalno-ekonomsko stanje na području Bihaćkog okruga za vrijeme austro-ugarske uprave, jasno je da razvoj školstva na ovom području neće lako zadovoljiti stvarne potrebe stanovništva. Kao i u drugim okruzima u Bosni i Hercegovini, i u Bihaćkom okrugu je kulturno-obrazovna djelatnost vršila svoju funkciju u onoj mjeri i kvalitetu koliko su dozvoljavale materijalne prilike.

U Bosni i Hercegovini prije dolaska austro-ugarske vlasti, školstvo je imalo vjersko obilježje i održavalo se u okviru vjerskih institucija. Osnovna vjerska nastava muslima-

¹ *Stanovništvo i naselja Unsko-sanskog područja 1879-1921*, Bihać 1999, str. 55.

² Prema podacima do kojih je u svojim istraživanjima došao Hamdija Kapidžić, glavni bosansko-hercegovački centar muslimanskog iseljavanja upravo je Okrug Bihać. Iz Okruga Bihać u razdoblju 1883 – 1911. godine ukupno se iselilo 26.612 muslimana. Hamdija Kapidžić, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave)*, Sarajevo 1968, str. 99.

na organizirala se u sibjan-mektebima koji su bili muslimanske škole u kojima se učio tursko-arapski alfabet, Kur'an i temeljne postavke islama. U rimokatoličkim i srpsko-pravoslavnim osnovnim školama, svećenici su također obrađivali vjerske sadržaje. Ovakvu nastavu, što zbog vjerske orijentacije što zbog uređenja, nova uprava nije smatrala osobito vrijednom. Stoga se obećava uspostavljanje modernog školstva, po uzoru na europsko.³ I kongresna odluka o okupaciji, pored ostalog, barem formalno je motivirana i potrebom šireg prosvjećivanja stanovništva, što je i sama Monarhija isticala, kao jedan od argumenata da joj se povjeri mandat. To je austro-ugarsku upravu u BiH stavljalo u položaj određene obaveze prema opismenjavanju stanovništva. Bosna i Hercegovina je u tom razdoblju bila siromašna i nerazvijena zemlja kojoj je bila potrebna obrazovana radna snaga koja će mijenjati društvene odnose i prilike. Uvođenje kapitalističkih proizvodnih odnosa, razvoj industrije, privrede i društva općenito, zahtjevaju obrazovanu radnu snagu, koja može odgovoriti novim društvenim potrebama. Urbanizacija, izgradnja saobraćajne infrastrukture, unapređenje državne uprave, zdravstva i školstva, dio su započetog procesa modernizacije, tokom kojeg tradicionalističko bosanskohercegovačko društvo poprima neka obilježja razvijenog (zapadnog) društva. Austro-ugarski projekt modernizacije Bosne i Hercegovine naslanjao se na europsku kulturu i iskustvo kao svoj glavni referentni okvir. Ovaj projekt imao je brojne sličnosti sa iskustvom drugih muslimanskih naroda koji su bili pod kolonijalnom vlašću: modernizacija je uslijedila nakon vojnog osvajanja, okupaciona sila je definirala svoj cilj kao "kulturnu misiju", a opravdanje projekta je izvršeno pozivanjem na teoriju "dvostrukog mandata", po kojoj kolonijalna sila koja vrši "kulturnu misiju" ima pravo da to naplati korištenjem privrednih resursa zemlje kojom upravlja.⁴

Proces prelaska muslimana Bosne i Hercegovine iz orijentalno-islamske u zapadno-europsku kulturnu sferu, bio je kompleksan. Na ove značajne društvene promjene muslimansko stanovništvo različito je reagiralo. Susret novih civilizacija donio je i stanovitu napetost i konflikt. Reforma obrazovanja predstavljala je značajan modernistički iskorak i velik izazov društvu onoga vremena. Ma kolika potreba austro-ugarskih vlasti bila za uvođenjem novog obrazovnog sistema, potrebno je bilo sačuvati osnovne vrijednosti podneblja, kulture, tradicije i jezika, kako se ne bi izgubilo bogatstvo koje buduće generacije nasljeđuju od prošlih.

Unificirano školstvo koje je u Bosni i Hercegovini počelo 1879. godine pod nazivom interkonfesionalnih škola imalo je za cilj obuhvatiti što veći broj djece svih konfesija podukom u ovim školama. Država preuzima veću brigu o finansiranju i obrazovnom procesu. Osnovni cilj austro-ugarske politike u Bosni i Hercegovini bio je osigurati stabilnost i trajnost vlasti. U tom smislu, uspostavljen je obrazovni sistem koji bi svojim sadržajem

³ "Nikoja grana zemaljske uprave u Bosni i Hercegovini nije u vrijeme okupacije tih zemalja zatečena u tako zapuštenom stanju kao što je javna nastava", ocjena je Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu o stanju u obrazovanju u novooskupiranoj zemlji. Valja zahvaliti uviđajnom nastojanju pravoslavnih crkvenih općina, onda franjevačkom redu i milosrdnim sestrama, što je i prije okupacije bio u Bosni i Hercegovini neki broj škola, u kojima se je učilo na materinskom jeziku i gdje je nauka išla i za praktičnim svrhama, kao što biva u školama civilizovanog svijeta." *Školski vjesnik*, 1894, str. 1.

⁴ Fikret Karčić, Islamski reformizam u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću, *Ljudska prava*, časopis za sve pravno-političke probleme, br. 3-4, Sarajevo 2003, str. 119.

podupirao ekonomske, vojne i političke ciljeve nove vlasti. Obrazovni je sistem trebao utjecati na stvaranje novih društvenih vrijednosti, izgraditi osjećaj pripadnosti novoj društvenoj zajednici, opredijeliti pojedince spram sistema vlasti i uspostaviti lojalnost. Budući da pedagoški ciljevi ovise o društvenim ciljevima i društvenim stanjima, velika pažnja u školama posvećivala se kreiranju udžbenika, nastavnim planovima i programima, disciplini učenika, religioznom i moralnom odgoju, te izgrađivanju austro-ugarske državne ideje u školama. S obzirom da je obrazovanje naj snažniji proces socijalizacije, tj. prenošenja normi i vrijednosti jednoga društva putem školskoga sistema, vlasti su imale kontrolu nad svim odgojno-obrazovnim institucijama u zemlji.⁵ Reforma školstva u Bosni i Hercegovini podrazumijeva i novu ulogu države u sferi obrazovanja. Austro-ugarske vlasti donose uredbu o tri vrste osnovnih škola: opće narodne, privatne i konfesionalne škole. Međutim, zbog nedostatka finansijskih sredstava i nedostatka stručnih i osposobljenih učitelja, nije bilo moguće odmah nakon okupacije pokrenuti radikalnu reformu školstva.

1. Otvaranje državnih osnovnih i srednjih škola

Pored zatečenih konfesionalnih škola, koje nastavljaju svoj rad u novim okolnostima, reformom obrazovanja uspostavlja se novi sistem državnih osnovnih škola kojim se nastoji unificirati školstvo u Bosni i Hercegovini. Osnivanje interkonfesionalnih škola imalo je za cilj obuhvatiti što veći broj djece svih konfesija podukom u ovim školama, ustanoviti jedinstven plan i program za sve osnovne škole na teritoriji Bosne i Hercegovine, uvesti obavezno osnovno školovanje i odvojiti vjerske institucije od škole. Interkonfesionalne škole bile su u nadležnosti Zemaljske vlade u Sarajevu. Vlada je očekivala da će umjesto dotadašnjim konfesionalnim, obuhvatiti djecu ovim sistemom obrazovanja, bez administrativnih zabrana konfesionalnih škola. Uvođenjem državnih osnovnih škola nisu prestale raditi konfesionalne škole.

Početak školske 1880/81. godine u Bihaću je otvorena takozvana Gradska škola, koja u školskoj 1886/87. godini radi pod imenom Državna osnovna škola. Od 1890. godine u Bihaću radi i Druga osnovna škola. Za vrijeme austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini, na području Bihaćkog okruga otvorene su ukupno 42 državne osnovne škole, najprije u svim središtima kotara i kotarskih ispostava, a zatim i dijelu drugih značajnijih naseljenih mjesta.⁶ Prema zvaničnim podacima u Bihaćkom okrugu u odnosu na druge okruge u BiH zabilježen je najmanji broj otvorenih osnovnih škola. U razdoblju

⁵ Nesumnjivo je da su prilikom izgradnje kako osnovnih tako i srednjih škola, bili prisutni politički motivi. Kao važan kriterij pri otvaranju pojedinih školskih institucija, uziman je konfesionalni sastav stanovništva na području gdje se namjeravalo otvoriti dotičnu školu. Austro-Ugarska je znala da je stabilnost njene uprave u Bosni i Hercegovini ovisila od održavanja ravnoteže između tri različite konfesionalne-etničke zajednice. Uvidom u nastavne programe, udžbenike i izbor nastavnog kadra, jasna je uloga školskog sistema u afirmaciji ukupne politike Monarhije.

⁶ Više o otvorenim državnim osnovnim školama u Bihaću, Cazinu, Velikoj Kladuši, Sanskom Mostu, Ključu, Bosanskom Petrovcu i Bosanskoj Krupi: Elvira Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*, BZK Preporod Bihać, 2008.

austro-ugarske uprave broj osnovnih i srednjih škola na ovom području značajno je zaostajao za drugim okruzima u zemlji. Da je broj otvorenih škola bio nedostatan u odnosu na stvarne potrebe, najbolje pokazuju podaci iz popisa stanovništva iz 1910. godine. U objašnjenjima uz popis 1910. godine ističe se da je apsolutno najviše nepismenih u Bosni i Hercegovini upravo na području okruga Bihać 94,22%. Obzirom na navedene činjenice bilo je za očekivati da uprava za ovaj okrug u kojem je najveći broj nepismenih, najmanji broj škola i učenika, učini puno više. Budući da je razvoj ukupnog školstva bio determiniran financijskim i općim političkim interesima, očito nije bilo političke volje da se posebno razmatra Bihaćki okrug kao pojedinačni slučaj. Međutim, i dalje ostaje sporno pitanje nesrazmjera, kada se radi o broju otvorenih škola po pojedinim okruzima. Na tu činjenicu ukazuju građani Bihaća i izabrani odbor 1909. godine, sa zadatkom da zamoli Zemaljsku vladu da omogući otvaranje gimnazije u Bihaću, jer je Bihać ostao jedini okružni centar koji nije imao ovu srednjoškolsku ustanovu. Privredna zaostalost i kulturna stagnacija ovog okruga smatraju se, pored ostalog, posljedicom odsustva jedne više školske institucije.

Prema podacima iz popisa stanovništva iz 1910. godine, okrug Bihać imao je ukupno 229.071 stanovnika, od toga nepismenih u ukupnom stanovništvu 94,22%. Najmanje relativne brojeve pismenih pokazuju kotari Cazin (2,65%), Ključ (3,14%) i Sanski Most (4,92%). Broj nepismenih na nivou cijele zemlje iznosio je 87,84%. Radi usporedbe, u Sarajevskom okrugu nepismenih u ukupnom stanovništvu je 82,14%, Banjalučkom 87,49%, Tuzli 88,62%, Mostaru 85,05% itd. U kontekstu rezultata obrazovne politike nakon 32 godine austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini, podatak od samo 12% pismenih, pokazuje u kojoj su mjeri postojeće škole doprinijele suzbijanju nepismenosti.⁷ Naravno, neophodno je napomenuti da ova tvrdnja ima svoje opravdanje jedino pod uvjetom da ne uzmemo u obzir arapsko pismo i poznavanje orijentalnih jezika. Naime, muslimani su se školovali u nižim vjerskim školama mektebima i srednjim školama teološkog tipa – medresama, u kojima su se pored ostalog izučavali orijentalni jezici. Austro-ugarska vlast je pod pojmom pismenosti podrazumijevala samo znanje latinice i ćirilice, a ne i orijentalnih jezika i arapskog pisma. Tako su Bošnjaci, koji su za vrijeme osmanlijske vlasti stoljećima bili dio islamskog kulturno-povijesnog kruga, sada bili pred izborom da prihvate duhovnu integraciju sa Europom ili da budu osuđeni na izolaciju i kulturnu stagnaciju.

Interkonfesionalne škole su bile novina za domaće stanovništvo, što je utjecalo na nepovjerljiv odnos u početku prema novom sistemu državnih škola. Sam nadbiskup Stadler protivio se novom sistemu školstva, jer je vjeronauk izdvojen kao redovan i obavezan predmet u školama. Zato su interkonfesionalne škole od strane katoličkog vjerskog starješinstva nazvane “bezvjerske škole”.⁸ S vremenom, kako se učvršćivala nova vlast, povećavao broj škola, stanovništvo je postepeno uviđalo potrebu da školuje svoju djecu u

⁷ *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.* LVI

⁸ Marko Pejić, *Doprinos bosanskih franjevacu društveno-kulturnom identitetu bosanskohercegovačkog društva u periodu 1878-1918*, Fojnica 2004, str. 137.

državnim školama. Bošnjaci su u novim uvjetima suočeni sa poteškoćama snalaženja. S jedne strane oni su ekonomski i egzistencijalno bili u znatno težem položaju, a s druge strane naročito je oštro bilo njihovo sučeljavanje sa vrijednostima drugog i umnogome drukčijeg civilizacijskog kruga, tako da se može reći da je problem duhovnog snalaženja i pitanja identiteta bio znatno zaoštreniji od problema egzistencijalnog snalaženja u užem značenju. O svojevrsnoj dramatici suočavanja sa kulturnim i drugim vrijednostima Zapada, tranziciji obrazovanja i prihvatanju obrazovnog sistema zapadnog civilizacijskog kruga, na svoj način govori zahtjev saborskog Muslimanskog kluba da se u Zakon o obaveznoj nastavi unese odredba po kojoj se muslimanska djeca koja pohađaju muslimanske konfesionalne škole isključuju iz obaveznog pohađanja osnovnih škola. U najtežem položaju našla su se muslimanska ženska djeca, kojima je i Zakonom onemogućen polazak u školu. Član 12. Zakona o obaveznoj nastavi diskriminirajući muslimansku žensku djecu propisuje: "Ako u školi preostane još mjesta, pošto su se upisala sva djeca, preći će se na prisilno upisivanje djece u školu – osim muslimanske ženske djece."⁹ U skladu sa dominirajućim tradicionalizmom i patrijarhalnim shvatanjima, ženska djeca u znatno manjem broju su pohađala škole, ostajući kod kuće kao radna snaga i sudjelujući u podizanju manje djece.¹⁰ U siromašnim porodicama često se sukobljavala potreba za obrazovanjem djece i mladih i potreba porodice da djecu pretvori u dopunskog proizvođača ili donosioca prihoda.

U odnosu prema površini Bosne i Hercegovine, u školskoj 1904/05. dolazi na 145,4 km², računajući prema popisu stanovništva u godini 1895. na 4455 stanovnika – po jedna narodna osnovna škola. U pogledu pojedinih okruga u zemlji,¹¹ ovaj brojni odnos najnepovoljniji je u Bihaćkom okrugu, kako se vidi iz navedene tabele.

Broj osnovnih škola po okruzima i njihov odnos prema broju stanovništva šk. 1904/05. godine:

Okrug	Broj osnovnih škola	Br.stanovnika prema popisu 1905.	Prema tome dolazi jedna škola na broj stanovnika
Banja Luka	75	329.499	4.393
Bihać	26	191.897	7.381
Mostar	76	219.511	2.888
Sarajevo	47	228.107	4.853
Travnik	46	240.088	5.219
Donja Tuzla	82	358.990	4.378
Svega	352	1.568.092	4.455

⁹ Glasnik zakona i naredaba za BiH, 1911, Zakon od 15. juna 1911. o obaveznoj nastavi.

¹⁰ Više o obrazovanju žena za vrijeme austrougarske vlasti: Elvira Islamović, Neki aspekti razvoja obrazovanja žena u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije, *Ljudska prava*, broj 2-4, Sarajevo 2004.

¹¹ *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, str. 137.

Broj škola po okruzima¹² i njihov odnos prema broju stanovništva 1909/10. može se vidjeti iz sljedeće tabele :

Okrug	Državne	Pravoslavne	Katoličke	Ostale	Ukupno	Jedna škola na stanovnika
Banja Luka	52	32	11	3	98	4.120
Bihać	27	9	1	3	40	5.751
Mostar	75	23	2	-	100	2.670
Sarajevo	46	14	4	3	67	4.299
Travnik	44	12	8	2	66	4.312
Donja Tuzla	63	24	3	1	91	4.676
Ukupno	307	114	29	12	462	4.108

U ove podatke nisu uračunate muslimanske vjerske škole. Jedna osnovna škola dolazila je na 110.42 km² i na 4.108 stanovnika. Kako je vidljivo iz gornje tabele, od svih okruga stanje je najpovoljnije u Mostarskom okrugu, a najnepovoljnije i dalje u Bihaćkom, u kojem dolazi jedna škola na 5.751 stanovnika. Broj stanovnika u okrugu Mostar (267.038), malo je veći nego u okrugu Bihać (229.071), prema popisu stanovništva iz 1910. godine, a taj okrug ima skoro tri puta više škola nego okrug Bihać. Prema površini u najgorem položaju su okruzi Travnik i Bihać. Da je broj državnih osnovnih škola na području okruga Bihać u odnosu na stvarne potrebe stanovništva bio nedostatan, potvrđuju podaci iz popisa stanovništva 1910. godine, prema kojima se najviše nepismenih nalazi u okrugu Bihać, 94,22%, a najmanje u okrugu Sarajevo 82,14% i Mostar 85,05%. U kontekstu gore navedenih podataka, bilo je za očekivati da uprava za ovaj okrug u kojem je najveći broj nepismenih, te najmanji broj škola i učenika, učini puno više. Budući da je razvoj školstva bio determiniran financijskim i općim političkim interesima, očito nije bilo političke volje da se posebno razmatra okrug Bihać kao poseban slučaj. Međutim, i dalje ostaje sporno pitanje nesrazmjera, kada se radi o broju otvorenih škola po pojedinim okruzima i stvarnim potrebama na pojedinim područjima. Pri tom naravno ne želimo osporavati potrebu za otvaranjem školskih institucija u onim dijelovima zemlje, gdje je stanje u obrazovanju bilo u povoljnijem položaju, već pokušati sagledati uzroke takvog stanja.

Prema mišljenju nekih autora, vladina politika pri otvaranju osnovnih škola bila je vođena pored ostalog, udjelom stanovništva apsolutne ili relativne većine pojedinih konfesija u pojedinim okruzima. Tako *Pregled*, list za nauku i život, u januaru 1912. godine piše: “U mostarskom okrugu koji je neznatno veći od bihaćkog po broju stanovnika ima skoro tri puta više škola nego u bihaćkom, ali zato su u mostarskom okrugu katolici u većini, a u bihaćkom u manjini”. “Jedan od najjačih razloga nesrazmjernoj proporciji djece

¹² *Pregled*, Časopis za nauku i socijalni život, Sarajevo, 1. januar 1912. godine. Školske prilike u Bosni i Hercegovini, str. 222.

katoličke i drugih vjera u srednjim školama je vladina politika pri otvaranju osnovnih škola. Otvarajući svoje škole po najviše u mjestima i krajevima, gdje je ili veliki broj ili pretežna većina katoličkog elementa, uspjelo se stvoriti najveći broj katoličkih đaka u osnovnim školama.”¹³ Isti list također navodi još jednu karakteristiku vladine politike pri podizanju osnovnih škola. “Po cijeloj granici Bosne i Hercegovine, a osobito po istočnoj i sjevernoj, sagrađene su državne škole vrlo često, a unutrašnjost, izuzev krajeva sa katoličkom većinom, je zapuštena.”¹⁴ U srezovima prema Srbiji i Crnoj Gori nalazila se oko 1/4 svih osnovnih škola u zemlji, što pokazuje da je na tom prostoru školska mreža bila gušća nego u ostalim krajevima.¹⁵ Srez Bijeljina sa 14 osnovnih škola se u 1902. godini nalazio na prvom mjestu u Bosni i Hercegovini.¹⁶ Slično je bilo i sa mrežom trgovačkih škola. Od ukupno devet škola, tri su se nalazile u Tuzlanskom okrugu, jedna u Sarajevskom i tri u Mostarskom okrugu. Otvaranje većeg broja škola u ovom graničnom pojasu izloženom jačim uticajima iz Srbije i Crne Gore trebalo je da doprinese suzbijanju i neutraliziranju tih utjecaja.¹⁷ Nesumnjivo je, da su u izgradnji kako osnovnih, tako i srednjih škola, bili prisutni politički motivi. Još jedan važan podatak potvrđuje ovu tezu i navodi nas na zaključak da je vladina obrazovna politika, kao važan kriterij pri otvaranju pojedinih školskih institucija, uzimala konfesionalni sastav stanovništva na području gdje je otvarala dotičnu školu. Radi se o pretvaranju Niže gimnazije u Bihaću u Višu, kojom prilikom se u aktu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu kaže sljedeće: “Ta Gimnazija ne bi trebalo samo Krvavoj Krajini ponuditi jedan kulturni centar, nego također bi trebalo tamo živućem skroz siromašnom muslimanskom elementu dati priliku za obrazovanje. Mi trebamo kao protutežu, naspram u velikom broju prisutnih inteligentnih Srba, jednak broj obrazovanih katolika i muslimana. Zbog toga Zemaljska vlada treba kao bitni državni postulat intenzivirati i unapređivati njihovo obrazovanje.”¹⁸

Prema navedenim dokumentima Zemaljske vlade,¹⁹ očito je da je austro-ugarska uprava nastojala održati ravnotežu kada je u pitanju obrazovanost pojedinih vjersko-etničkih grupa, kao što je nastojala održati unutrašnju ravnotežu uopće, kako bi izbjegla mogućnost da neka od tri konfesije dobije nadmoć u odnosu na preostale dvije. Zbog složenih unutrašnjih i međunarodnih okolnosti u kojima je djelovala austro-ugarska uprava u Bosni i Hercegovini, smatralo se da bi poremećaj ovog principa, ugrozio položaj Monarhije u Bosni i Hercegovini. Zbog toga je i obrazovna politika morala biti usaglašena sa općim

¹³ *Pregled*, 1912. godine, str. 470.

¹⁴ *Isto*, str. 223.

¹⁵ Tomislav Kraljačić, *Kallajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*, str. 249.

¹⁶ *Bošnjak*, Kalendar za 1902. godinu, str. 52-54.

¹⁷ T. Kraljačić, nav. dj, str. 249.

¹⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: A BiH), Zemaljska vlada za BiH, Broj 2821, Sarajevo 5. april 1915.

¹⁹ U aktu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od oktobra 1912. upućenom Okružnoj oblasti u Bihaću, vezano za gradnju narodnih osnovnih škola i predlaganje projekata stoji: “Zemaljska vlada istakla je prošle godine u programu za gradnju i osnivanje novih narodnih osnovnih škola svoje nazore i principe, koje će uzimati u obzir pri izboru školskih mjesta. Priloženi tabelarni pregled narodnih osnovnih škola po kotarevima i konfesijama – bez varoši i varošica, iz kojeg proizilazi koliki broj bi trebao da otpadne na pojedine kotareve i konfesije pri idealno jednakoj podjeli škola u cijeloj zemlji izraden je na osnovi Štatistike žiteljstva od godine 1911. i na pretpostavci da će se u 1913. godini graditi 211 novih škola. Pri izradi ovih tabela uzet je također u obzir procent pojedinih vjeroispovjesti u varošima i varošicama.

političkim principima. Iako je za vrijeme austro-ugarske uprave osnovno obrazovanje značajno napredovalo, u Bosni i Hercegovini je i dalje ostao velik broj djece koji nije bio uključen u obrazovni proces. Ogroman je i broj odraslih koji se smatraju nepismenima. Krajem 1904/05. godine u Bosni i Hercegovini su postojale 352 osnovne škole i to: 239 narodnih, 103 konfesionalne i 10 privatnih; škole su postojale u 267 školskih mjesta sa 1.714 sela sa školama.²⁰ U ovim školama radilo je 568 učitelja.²¹ Od 1879. godine u prosječnom godišnjem prirastu to iznosi 14 osnovnih škola. Od 103 konfesionalne škole bilo je 69 srpsko-pravoslavnih, 32 rimokatoličke, 1 evangelička i 1 jevrejska.²² U odnosu prema površini Bosne i Hercegovine, u školskoj 1904/05. dolazi na 145,40 km², računajući prema popisu stanovništva 1895, na 4.455 stanovnika po jedna narodna osnovna škola.²³ Broj osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u odnosu na njenu površinu, kao i broj stanovnika, značajno zaostaje ne samo za dvjema državama Monarhije (u Austriji dolazi po jedna narodna osnovna škola na 1.300 stanovnika, u Ugarskoj na 1.010 stanovnika), nego i za susjednim državama (u Srbiji jedna narodna osnovna škola dolazi na 2.264 stanovnika). Budžet vlade za osnovne škole 1906. godine iznosio je 1.208.219 kruna, dok je za potrebe žandarmerije iste godine predviđeno 3.753.189 kruna.²⁴

Zajednički ministar finansija Istvan Burian od 1903. godine vodio je kurs koji je predstavljao kompromis između Kalajeve dozirane školske politike i obrazovnih potreba naroda u okupiranoj zemlji.²⁵ Kalajeve obrazovna politika bila je imobilna, sa strogim nadzorom i naglašenom brigom za kvalitet, sprečavala je svaku ekspanziju školstva, koje bi moglo izmaći kontroli režima.²⁶ Svoj stav o obrazovanju iznio je zajednički ministar finansija baron Burian 29. oktobra 1910. godine u Odboru austrijske delegacije za inostrane i bosansko-hercegovačke poslove sljedećim riječima: “U Bosni školsko pitanje nije samo pitanje o broju škola. U Bosni, koja je – to moram nanovo da naglasim – najzapuštenija turska pokrajina bila, nije bilo ni prvih pupaka moderne nastave, u suprotnici sa drugim turskim pokrajinama, kao npr. u Bugarskoj, koja već od 1821. ima školsku organizaciju na konfesionalnoj osnovi. Stoga se u Bosni u tom obziru moralo doista sve iz osnove stvoriti.”²⁷ Zajednički ministar finansija Burian, također kaže u pomenutom govoru: “Iskreno govoreći, kad sam ja bio preuzeo upravu, prosto sam se zapanjio zbog malešna broja naših škola, pa naravski pregao bio, da koliko je moguće doskočim ovome zlu.”²⁸ Burian je isticao u Delegacijama da se ne može uvesti obavezno osnovno školovanje zbog otpora samog bosanskohercegovačkog stanovništva. Kao glavne razloge

²⁰ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. godine*, str. 137. i 144.

²¹ *Isto*.

²² Konfesionalne početne škole muslimana mektebi, prema ovom izvještaju, kao specifične vjerske škole nisu ubrojane u elementarne škole i ne ulaze u ovaj pregled.

²³ *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, str. 137.

²⁴ *Isto*, str. 144. i 218.

²⁵ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878-1914*, str. 132.

²⁶ *Isto*.

²⁷ Govor Njeg. Preuzvišenosti g. zajedničkog ministra financija barona Buriana u odboru austrijske delegacije za inostrane i bosansko-hercegovačke poslove, Dana 29. oktobra 1910, Prilog “Več. Saraj. Listu” k br. 281. od 1910.

²⁸ *Isto*.

za sporost u otvaranju škola, on navodi nedostatak učitelja, osobito nedostatak učitelja muslimana i pravoslavnih, zatim nepohađanje škole, jer roditelji nisu zainteresirani da im djeca polaze državne škole, te nedostatak potrebnih sredstava za razvoj školstva. Burian također ističe da je školsko pitanje jedno od najvažnijih, te da je Bosanski sabor uvijek pokazivao velik interes u svom radu za školska pitanja.

Procent djece uključene u osnovno i srednjoškolsko obrazovanje u Bosni i Hercegovini bio je mali, ipak s godinama, broj učenika postepeno je rastao. Tako je u školskoj 1899/1900. godini osnovnu školu u odnosu na ukupan broj djece školskog uzrasta, pohađalo 12,91% djece, dok je 87,09% djece ostalo neuključeno u obrazovni proces.²⁹ Ovim podacima obuhvaćeni su i učenici konfesionalnih škola. Od ukupnog broja djece koja su u 1899/1900. školskoj godini pohađala osnovnu školu bilo je: muslimana 5,94%, pravoslavnih 12,96%, katolika 21,86%, Jevreja 63,83% i ostalih 70,12%.³⁰

Trgovačka škola u Bihaću

Nakon što je osnovno školstvo u Bosni i Hercegovini dostiglo određenu fazu razvoja, Zemaljska vlada nastojala je stanovnicima većih gradova omogućiti školovanje djece u srednjim školama u pojedinim građanskim strukama. Istovremeno, razvojem gradova javlja se potreba za kadrom obrazovanim za rad u administraciji, trgovini, ugostiteljstvu itd. Stoga je Vlada, odlučivši udovoljiti ovoj potrebi, kao model za otvaranje novih škola, uzela jedan tip škola koji je već postojao u Monarhiji, tzv. građanske škole, koje su se mogle lakše otvoriti nego gimnazije. Godine 1885. otvorena je i u Bihaću trogodišnja Trgovačka škola, u kojoj su se školovala djeca svih vjeroispovijesti, ne samo iz Bihaća, već i susjednih mjesta u Hrvatskoj. Naredbom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 20. oktobra 1908. godine o osnivanju trgovačkih stručnih škola u Bosni i Hercegovini, definirana je organizacija ovih škola. "Trgovačke su stručne škole učilišta, kojima je svrha uzgajanje teoretično i praktično dovoljno spremna podmlatka za srednja trgovačka poduzeća, poimence za stalež maloga trgovca. Trgovačke se stručne škole sastoje iz dva pripravna i tri stručna razreda, u kojima nastava traje po 10 mjeseci; za njih vrijedi isti ferijalni red, koji je u ovim zemljama ustanovljen za ona učilišta, što su direktno podvržena Zemaljskoj upravi."³¹ Njemački i mađarski jezik su alternativno obavezni predmeti za vrijeme polaska trgovačke škole. Pokazalo se nužnim da se ovi zavodi urede isključivo u praktičnom pravcu, koji će odgovarati životnim i privrednim prilikama ovih zemalja i da se kod toga pored specijalne trgovačke svrhe uvažavaju i potrebe poljodjelskog i obrtničkog zanimanja.³² Zbog nedostatka finansijskih sredstava, otvaranjem Gimnazije, postepeno se zatvara Trgovačka škola.

²⁹ Vojislav Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, str. 285.

³⁰ *Isto*.

³¹ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, 31.1. 1908. Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 20. oktobra 1908, br. 173.929/ I, o osnivanju trgovačkih stručnih škola u Bosni i Hercegovini, str. 463-466.

³² Izvješčaj o upravi Bosne i Hercegovine, 1910, str. 46. Zanimljivo je da se tek od 1911. godine dozvoljava upis u ove škole i ženskoj djeci, što upućuje na konzervativan pristup po pitanju jednakih potreba za obrazovanjem u društvu, te

Gimnazija u Bihaću

Poslije otvorenih gimnazija u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Banjoj Luci, te Travniku koji je imao konfesionalnu gimnaziju, Bihać je ostao jedini okružni centar koji nije imao ovu srednjoškolsku instituciju. Gimnazija u Bihaću osnovana je 1911. godine pod nazivom Mala gimnazija u Bihaću, a imala je karakter klasične škole. Velika udaljenost grada Bihaća od najbližih gradova u kojima je postojala ovakva školska ustanova, nedostatak suvremenijih saobraćajnih sredstava, teškoće smještaja djece u udaljenom gradu, samo su neki od razloga koji su naveli građane Bihaća da Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu upute zahtjev za otvaranje gimnazije u Bihaću.³³ Na zboru građana u Bihaću 1910. godine također su izneseni stavovi da bi postojanje gimnazije u Bihaću omogućilo ne samo stjecanje višeg obrazovanja i time stvorilo preduvjet za bolji život, nego bi otvaranje ove škole podiglo kulturni nivo cijelog grada, ali i okruga. Pitanje otvaranja Gimnazije u Bihaću, kako se vidi iz arhivskih dokumenata iz Beča, upućenih Zemaljskoj vladi, bilo je političko pitanje. Primarni cilj otvaranja Više gimnazije u Bihaću, bio je ne samo da se “krvavoj Krajini” i njenom pretežno siromašnom muslimanskom stanovništvu pomogne i pravedno omogući da postane kulturni centar Sjeverozapadne Bosne, te poboljša položaj ovog, u odnosu na druge okruge, zapostavljenog područja, već i da se uspostavi ravnoteža u obrazovanju u odnosu na velik broj obrazovanih Srba na ovom području.

“Zemaljska vlada dozvoljava sebi da primijeti, da pored pravednih razloga, naročita težina na proširenju gimnazije u Bihaću, leži i u političkim razlozima”.³⁴ Gimnazija je trebala “krvavoj Krajini” omogućiti ne samo da postane kulturni centar, nego također i tamo živjećem skroz siromašnom muslimanskom stanovništvu, dati priliku za obrazovanje, radi uspostavljanja ravnoteže naspram u velikom broju prisutnih školovanih Srba.³⁵ Još jedan značajan razlog za otvaranje Više gimnazije u Bihaću mogao bi biti u činjenici da su vlasti bile upućene da je stanovništvo ovog okruga u više navrata isticalo privrednu i kulturnu stagnaciju svog područja. Vlasti su stoga morale računati s nezadovoljstvom stanovništva i pokazati svoju dobronamjernost i kulturnu misiju. Za područje Bihaćkog okruga, otvaranje prvo Niže, a potom Više gimnazije u Bihaću, imalo je velik značaj, bez obzira na političke motive njenog otvaranja.

slaganje sa vladajućom patrijarhalnom tradicijom o školovanju ženske djece na višim nivoima obrazovanja.

³³ Bihaćki okrug je oko 1910. godine imao više od 300.000 stanovnika.

³⁴ ABiH, ZVBiH, br.2821, Sarajevo, 5.april 1915. Pretvaranje Niže gimnazije u Bihaću u Višu.

³⁵ *Isto.*

2. Konfesionalno školstvo na području okruga Bihać

Muslimansko školstvo

Vjerski školski sistem Muslimana u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske uprave naslijeđen je iz prethodnog perioda osmanske uprave u Bosni i Hercegovini.³⁶ Mektebi su bili najbrojnije kulturno-prosvjetne ustanove u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmanlijske vlasti, gdje su muslimani stjecali osnovno obrazovanje i glavne elemente islamskog odgoja. Za vrijeme nekoliko stoljeća osmanlijske vlasti u Bosni i Hercegovini, skoro svo muslimansko stanovništvo pohađalo je mektebe. To su bile ustanove koje su najdirektnije učestvovala u postepenom učvršćivanju i širenju orijentalno-islamske kulture uvođenjem u ovu sredinu, osnovnih elemenata islamske obrazovanosti i vrijednosti koje proizlaze iz islamskog kulturno-povijesnog kruga. Okupacijom Bosne i Hercegovine održan je kontinuitet u sistemu rada muslimanskih vjerskih škola. Sibjan mektebi kao početne i najbrojnije škole ostali su u gotovo svemu nepromijenjeni i do kraja austro-ugarske uprave.

Obrazovanje je dinamičan proces koji ovisno od postojećih društvenohistorijskih prilika, doživljava svoje promjene, uspone i padove. U tom smislu, možemo govoriti i o određenim slabostima muslimanskog školstva i obrazovanje tokom 18-og i 19-og stoljeća. Azra Gadžo navodi neke od razloga kao što su: zatvorenost za nova rješenja, stroga kontrola nad sistemom obrazovanja klera koji je sebi prisvojio isključivo pravo na tumačenje teologije, dogmatiziranje islama i zanemarivanje drugih komponenti obrazovanja izuzev vjerskog, napuštanje uvjeta vakifa o praćenju savremenih zahtjeva vremena i slično.³⁷ U periodu od prve polovine 19. stoljeća mekteb je postepeno gubio na ulozu i značaju koji je ranije imao na ovim prostorima. Postepenim reformama i osnivanjem i drugih osnovnih škola, koje odgovaraju novim društvenim potrebama, počev od austro-ugarske okupacije, uloga i djelokrug ove ustanove je sužavan, tako da je ostao mjesto gdje se stjecalo osnovno vjersko obrazovanje. Nužnost prilagođavanja suvremenim potrebama društva zahtijevala je provođenje reforme sibijan mekteba 90-tih godina 19.

³⁶ Poslije osvajanja Bosne i Hercegovine Osmanlije su u ove krajeve donijele brojne islamske tekovine, među kojima i muslimanske vjerske škole. Od prvih početaka tj. od 15. pa do druge polovine 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini se uspostavlja čitav sistem obrazovnih objekata vjersko-prosvjetnog i općenito kulturnog karaktera, što je dovelo do širenja islama i stvaranja osobene muslimanske kulture. Mektebi kao ustanove osnovnoškolskog obrazovanja i muallimhane kao škole nižeg srednjoškolskog i internatskog tipa, namijenjene uglavnom za siromašniju djecu, nastale su iz džamija i mesdžida. Uporodo sa širenjem islama, uz mektebe kao ustanove osnovnog školskog obrazovanja, podizane su i prve ustanove srednjeg i višeg obrazovanja medrese. Najveći broj medresa nastao je u 16. i 17. stoljeću. Mektebi, muallimhane, medrese i drugi vjersko-obrazovni i kulturni objekti podizani su na inicijativu pojedinaca kao vakufski objekti. U skladu sa datim društveno-historijskim okolnostima i potrebama, pouka i obrazovanje u muslimanskim vjerskim školama, postepeno se razvijalo. Pored vjerskih škola, osmanlijska vlast je u XIX stoljeću počela otvarati svjetovne škole, ruždije u rangu nižih srednjih škola, koje su mogli pohađati i nemuslimani. Više o obrazovanju u razdoblju osmanske uprave vidi: Ismet Kasumović, *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Islamski kulturni centar, Mostar 1999.

³⁷ Azra Gadžo, predgovor u: *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*, Ismet Kasumović, Mostar 1999, str. 9.

stoljeća. Bilo je planirano da se uz predmete vjeronauke u mektebe uvedu maternji jezik, račun, a zatim i drugi svjetovni predmeti. Širenje novih reformiranih mekteba nije bilo lako realizirati, jer su se sami muslimani opirali slanju djece u ove škole, koje su imale zadatak da muslimansku djecu približe suvremenom obrazovanju. Muslimanska djeca su u daleko manjem broju pohađala osnovne i srednje škole u odnosu na djecu drugih vjeroispovijesti. Ključno pitanje je bilo, kako stvoriti pretpostavke da muslimanska djeca stječu religiozno obrazovanje i očuvaju vlastiti identitet, te istovremeno u općem obrazovanju za onovremene prilike presudnom, idu u korak sa drugim konfesijama.

Austro-ugarska uprava je smatrala da su djeca u mektebu u kojem su mehanički memorirala, i gdje u nastavi nije bilo nikakvih odgojnih momenata, izlazila sasvim neuka i nezrela, te da od takve škole za djecu nije bilo nikakve praktične koristi za život. Budući da je nastava u sibjan mektebima sve manje odgovarala suvremenim društvenim uvjetima, stvorila se potreba za njihovom reformom. Zajedno sa Zemaljskom vladom grupa muslimana radila je na reformi sibjan mekteba 1890. godine, pokušavajući napraviti od mekteba muslimansku vjersku školu, u kojoj će se učiti i latinica i ćirilica. Predstavnici muslimanskih vjerskih ustanova na čelu sa reisul-ulemom Hilmi Omerovićem, 1893. godine, predali su memorandum Zemaljskoj vladi u kojem su izložili plan i program nastave u mektebi ibtidajama.³⁸ Zemaljska vlada je smatrala da bi reformu sibjan mekteba trebalo provesti na način da se uz predmete iz islamske vjeronauke uči još i čitanje i pisanje na zemaljskom jeziku i račun. Arapski jezik učio bi se po novoj metodi, a postepeno je trebalo uvoditi i ostale svjetovne predmete. Novi reformirani mektebi zvali bi se “mektebi ibtidajje”.³⁹ Nakon što se ministar Kalaj složio s prijedlogom Zemaljske vlade, mektebi ibtidajje su se počele otvarati. Prema nastavnom planu, kojeg su u memorandumu izložili predstavnici muslimanskih vjerskih ustanova, nastava na ibtidajama trajala bi tri godine. Napredak je učinjen i u pogledu nastavnog kadra. Na mektebi ibtidajama mogu predavati jedino muallimi sa završenim Dar-ul-mualliminom, stručnom školom za obrazovanje učitelja za rad u mektebima, gdje je nastava trajala tri godine i gdje se osim tursko-arapskog, krasnopisa, izučavao još i srpsko-hrvatski jezik, matematika, zemljopis, povijest, prirodopis i pedagogija.⁴⁰ Radi provođenja reforme mekteba održan je u Sarajevu 29. augusta 1893. godine sastanak istaknutih funkcionera Zemaljske vlade, kome je predsjedavao zajednički ministar finansija Benjamin Kalaj.⁴¹ Na sastanku je konstatirano da postojeći mektebi ni nastavnim sadržajima ni kvalitetom nastave ne mogu podizati obrazovni nivo muslimanskog stanovništva i da se to može postići samo slanjem muslimanske djece u osnovne škole.⁴² Na skupštini muslimanskih prvaka iz cijele Bosne i

³⁸ T. Kraljačić, n. d., str. 359.

³⁹ Zajednički ministar finansija Benjamin Kalaj je ideju o takvim mektebima pozdravio sa zadovoljstvom. “Kao što znate” – pisao je Kučeri, “ja sam odmah vašu tek iskrsnu ideju koja se tiče reforme muhamedanskih mekteba sa velikim zadovoljstvom pozdravio, jer sam u njenom ostvarenju vidio mogućnost da se muhamedanska školska omladina, koja ima priliku da pohađa samo ove primitivne nastavne ustanove, potpomogne putem njihove reforme odgovarajućim školskim obrazovanjem.” T. Kraljačić, str. 360.

⁴⁰ *Isto.*

⁴¹ T. Kraljačić, n. d., str. 361.

⁴² *Isto.*

Hercegovine održanoj u Sarajevu 7. oktobra 1893. usvojena je “Instrukcija o osnivanju i reorganizaciji muhamedanskih osnovnih škola”, u smislu zaključaka gore navedenog sastanka.⁴³ Car je prijedlog odobrio 7. novembra 1893. godine, a zatim je 17. decembra 1893. godine Zemaljska vlada sankcionirala spomenutu instrukciju o organizaciji reformiranih mekteba.⁴⁴ Međutim, očekivanja Zemaljske vlade nisu se ostvarila. Privrženi mektebima, Muslimani su i dalje svoju djecu radije slali u tradicionalne mektebe. Pored toga, mreža reformiranih mekteba zbog nedostatka novčanih sredstava, sporo se širila. Prema pisanju Tomislava Kraljačića, u 1900. godini bilo ih je nešto preko 60, sa oko 6.000 učenika, što je u odnosu na ukupan broj muslimanske djece činilo, prema ocjeni Kučere, “majušnu cifru”.⁴⁵

Porast broja reformiranih mekteba nije bio onakav kako se u početku očekivalo. Od 1894. do 1906. godine u Bosni i Hercegovini je bilo ukupno 90 reformiranih mekteba. U toku 1898. godine na području Bihaćkog okruga bilo je ukupno 16 reformiranih mekteba, od toga 12 u gradskim naseljima.⁴⁶ Na zasjedanju vakufsko-mearifskog sabora od 7. augusta 1911. godine zaključeno je, da se ukinu svi sibjan mektebi u mjestima gdje postoje uređene mektebi ibtidaije.⁴⁷ Uprkos ovoj odluci, uprava mektebi ibtidaije u Velikoj Kladaši obavještava Kotarsko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Cazinu kako na tom području ima dosta slučajeva da roditelji ne žele slati djecu u mektebi ibtidaiju već u sibjan mekteb.⁴⁸ Iz dokumenta čiji dio navodimo, možemo vidjeti da se situacija nije promijenila ni nakon nekoliko godina: “Potreba sibjan mekteba u Cazinu ne može se ničim opravdati, nego time ako se hoće džahilskim neispravnim nazorima pogodovati. Propisi su o obaveznom pohađanju mektebi ibtidaija izdani i tu se ne smije imati obzira pogodovati masi, koja ne umije razlikovati bolje od gorega, nego slijedi onaj pravac kojeg je od svojih pregja naslijedio po onoj mušričkoj “inna vedžedna abaena ...” (“mi smo zatekli naše pretke da tako rade, pa se držimo toga”), a s tim se mora jednom prekinuti. Sibjan mekteb dakle u Cazinu nije potreban, te se ima zatvoriti, van ako sva djeca ne mogu u njega stati.”⁴⁹

Na ovaj akt odgovoreno je 6. januara 1918. godine, u kome se kaže da je izdana odluka imamu da ne smije primati djecu u sibjan mekteb koja su obavezna polaziti ibtidaiju.⁵⁰ Iz više izvora stizali su izvještaji da odziv za upis i pohađanje reformiranih mekteba nije bio zadovoljavajući i da je ispod očekivanja. Rješenje ovog problema pokušalo se naći u prisiljavanju roditelja da upisuju i šalju redovno djecu u mekteb, pod prijetnjom novčane kazne. Međutim, ni ove mjere nisu dale očekivane rezultate. Muslimansko sta-

⁴³ *Isto.*

⁴⁴ *Isto*, str. 362.

⁴⁵ *Isto.*

⁴⁶ Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme Austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1980, str. 34.

⁴⁷ Arhivska grada Medžlisa Islamske zajednice Cazin (u daljem tekstu AMIZ Cazin), Vakufsko-mearifski saborski odbor, br. 8501, Sarajevo, 2. septembra 1911.

⁴⁸ *Isto.* Uprava mektebi ibtidaije u Velikoj Kladaši, br. 12/1914, od 13. januara 1914.

⁴⁹ *Isto.* Vakufsko mearifski saborski odbor u Sarajevu, br. 20147/17, Sarajevo, 26. decembar 1917.

⁵⁰ *Isto.* Kotarsko vakufsko mearifsko povjerenstvo u Cazinu, br. 48, Cazin, 6. 1. 1918.

novništvo, stoljećima privrženo tradicionalnim mektebima, teško se suočavalo sa činjenicom da nove društvene prilike zahtijevaju nova obrazovna rješenja. Prema dostupnim arhivskim dokumentima, u toku 1914. godine na području Cazinskog kotara postojalo je dvadesetak sibjan mekteba i 12 mektebi ibtidaija. Novootvorene mektebi ibtidaije radile su u Podvizdu, Velikoj Kladaši, Gornjoj Koprivni, Pećigradu, Ostrožcu, Tršcu, Maloj Kladaši, Šturliću, Vrnograču, Stijeni, Peći i Cazinu.

Stanovništvo ovog područja uporno se opiralo ne samo polasku dječaka u mektebi ibtidaiju, već i polasku ženske djece u ovu školu. Zanimljivo je pismo grupe mještana džemata Podgradina kotar Cazin, upućen vakufsko-mearifskom povjerenstvu u Cazinu, u kojem kažu: “Šta pitate razlog šta je pa nijesmo popisali žensku djecu u mektebi ibtidaiju mi ostajemo kod istoga staroga sibjan mekteba te hoćemo da nam i danas pohađaju u sibjan mekteb po istom starom običaju i na to se svi jednostavno potpisujemo.”⁵¹

I odbor u Stijeni zaključio je također 3. 10. 1911. godine da neće dopustiti polazak ženske djece u ibtidaiju, kao i odbor u Gornjoj Koprivni.⁵² Reformiranih mekteba u Bosni i Hercegovini u školskoj 1908/09. godini bilo je 92, od čega 83 muška, i 9 ženskih. Ove mektebe pohađala su 7.362 učenika, od toga 6.642 dječaka i 720 djevojčica. U reformiranim mektebima bilo je zaposleno 207 nastavnika.⁵³ Upravu i nadzor nad ibtidajama vodio je reisul-ulema. Vladin akt od 17. februara 1912. godine upozorava na član 2. Zakona o obaveznoj nastavi koji izričito kaže da se samo za onu muslimansku djecu može upis u osnovnu školu odgoditi do navršene 8. odnosno 9. godine života koja pohađaju mektebi ibtidaiju ili sibjan mekteb.⁵⁴ “Stoga se ubuduće imadu takvi islamski dječaci, koji nikako ne pohađaju mektebi ibtidaiju, dotično sibjan mekteb već i u interesu njihovog vjerskog odgoja odmah po navršenoj sedmoj godini života u školu upisati, jer će im se na taj način dati prilika, da u narodnoj osnovnoj školi budu podučavani i u nauci o vjeri, pošto je taj predmet sastavni dio nastavne osnove narodnih osnovnih škola.”⁵⁵

Iako je 1894. godine Ulema-medžlis izdao naredbu o načinu rada u mektebima, obavezno pohađanje ibtidaija nije zvanično odobreno sve do 1914. godine. Članom 11. i 12. Zakona o obaveznoj nastavi u pogledu upisivanja djece u škole, propisano je da se najprije upišu u školu ona djeca, koja se dobrovoljno prijave, a zatim ako preostane još mjesta, da se djeca prisilno upisuju u škole. Kako je općenito nedostajalo školskih zgrada, a i postojeće su bile nedostatne u odnosu na potrebe i broj djece dorasle za školu, upisivana su dobrovoljno većinom djeca drugih konfesija, tako da nije ni bilo potrebe za prisilno upisivanje djece. U ovakvoj situaciji i imajući u vidu činjenicu da su polazila u osnovnu školu kada su je druga djeca skoro završavala, muslimanska djeca bila su više nego prikraćena.

Vlasti su podsticale i materijalno pomagale osnivanje reformiranih mekteba. Oni su trebali postati neka vrsta muslimanskih konfesionalnih škola iz kojih bi se djeca upisi-

⁵¹ AMIZ Cazin, br. 828, 9.10.1911.

⁵² *Isto*, Odbor džemata u Stijeni, br. 822. od 5. 10. 1911. Kotar Cazin.

⁵³ Arhivska grada Medžlisa Islamske zajednice Cazin, Zemaljska vlada Sarajevo 17. februar 1912, br. 19.712

⁵⁴ *Isto*.

⁵⁵ *Isto*.

vala u više razrede osnovnih škola. Međutim, uprkos očekivanjima to se nije realiziralo. Uglavnom je zadržan stari nastavni program, a uvođenje svjetovnih predmeta, te učenje latinice i ćirilice išlo je teško. U pogledu nastavnog programa nije bilo velike razlike između starih mekteba i mektebi ibtidaija, budući da je vjeronauka ostala jedini i osnovni nastavni predmet u oba mekteba. Prednosti novih mekteba u odnosu na stare sibjan mektebe bila je u tome što su nastavu izvodili stručniji vjeroučitelji koji su obrazovanje stekli u Dar-ul mualliminu. Reformirani mektebi imali su više obilježja nastavne ustanove. U razrede su uvedene školske klupe, tabla i druga nastavna sredstva i pomagala. Nastava u trajanju od tri godine raspoređena je u tri razreda školovanja, a više se pažnje posvećivalo i metodici nastavnog rada. Problem su i dalje bili neodgovarajući udžbenici za nastavu vjeronauke i nastava koja se izvodila na arapskom i turskom jeziku i koja je općenito davala slabije rezultate. Djeca su s velikim naporom učila nešto što nisu razumjela. Nastavnici nisu primjenjivali savremene oblike nastavnog rada. U radu s djecom primjenjivale su se i tjelesne kazne.

U aktu Zemaljske vlade od 6. marta 1914. godine upućenom svim političkim oblastima i uredima saopćava se da je Zemaljska vlada odobrila propise o obaveznom pohađanju mektebi-ibtidaija za muslimansku djecu u Bosni i Hercegovini, koji su ranije usvojeni u Vakufsko-mearifskom saboru od 28. januara 1914. godine. Također se podsjeća na obavezu da se djeca moraju upisati u narodnu osnovnu školu čim navrše devetu godinu, bez obzira da li su prethodno pohađala mekteb.

Slabe strane ibtidaija isticali su Zemaljska vlada i napredniji Muslimani, “jer se uvidjelo da su ove škole malo doprinosile da muslimanska djeca brojnije pohađaju osnovne škole. Ni brojem ovih škola, ni brojem školske djece nisu se postigli očekivani rezultati”.⁵⁶ Zemaljska vlada je uzalud očekivala da će se u ibtidaije moći uvesti nastavni plan po kome bi učenici koji završe ovu školu mogli ići u III razred osnovne škole. S tim u vezi, može se vidjeti da nije učinjen radikalniji iskorak u pogledu izmjena postojećeg nastavnog programa, koji bi približio reformirani mekteb osnovnoj školi i odgovarao novim društvenim potrebama. Nerazumijevanje savremenih tokova razvitka i konzervativnost u redovima muslimana koji su ishodili ovakav nastavni program imalo je pogubne posljedice za muslimansku djecu. Muslimanska djeca u odnosu na djecu drugih vjerskih pripadnosti bila su u nepovoljnijem položaju jer su mogla tek u desetoj i jedanaestoj godini života krenuti u osnovnu školu, kada su druga djeca već završavala osnovnu školu. U još nepovoljnijem položaju bila su ona muslimanska djeca koja su nastavila školovanje u srednjim školama. Učenik koji je uredno pohađao školu osam godina, školovanje je u takvoj nastavnoj ustanovi završavao tek u dvadesetprvoj godini života.

Dajući o tome svoje mišljenje, Kalaj kaže da “školovanje muslimanske djece u Bosni i Hercegovini nije dosad stajalo ni u kakvom srazmjeru sa školovanjem hrišćanske djece. I ona djeca koja bi se upisala u osnovne škole morala su da prekinu školovanje kao prestara. To je razlog da Muslimani u državnom životu ne mogu da zauzmu položaje kao ostali, jer im nedostaju potrebne kvalifikacije. Inače, oni su intelektualno vrlo daroviti, a

⁵⁶ Hajrudin Ćurić, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983, str. 216.

zbog svoje tradicije kao nekadanja vladajuća klasa, muslimani predstavljaju državotvorni elemenat. To su oni i do danas sačuvali zbog čega u našim zemljama i za našu vlast predstavljaju ne malu potporu, pa je žalosno da usljed nedostatka naobrazbe bivaju potisnuti u pozadinu.”⁵⁷

U najtežem položaju bila su muslimanska ženska djeca, koja su u odnosu na dječake bila zapostavljena i u vjerskom obrazovanju. Iz dostupnih arhivskih izvora možemo vidjeti kako su se roditelji, ali i pojedini mektepski odbori, protivili polasku ženske djece u reformirane mektebe.⁵⁸ Potreba za distanciranjem i povlačenjem u svoje ukorijenjene obrasce mišljenja i života, koliko je imala svojih pozitivnih strana, u smislu očuvanja vlastite individualnosti, tradicije i kulturnog identiteta, toliko je bila u određenoj mjeri i pogubna, jer je rezultirala zatvorenošću i činjenicom da su Bošnjaci u najmanjem broju bili uključeni u sistem obrazovanja u državnim školama, što je bila prepreka za širu društvenu afirmaciju. Jasno se uviđa potreba za većim društvenim angažmanom i utjecajem Bošnjaka u svojoj zemlji. Kao jedna od glavnih prepreka ka uspješnijem ostvarivanju ove težnje, stajalo je slabo obrazovanje i loše stanje obrazovnih i kulturnih institucija. Vakufsko-mearifski saborski odbor u Sarajevu 30. juna 1918. godine šalje svim kotarskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima u zemlji akt u kojem piše:

“Vrijednost nauke i potrebu škola suvišno je obrazlagati. Dosta je samo navesti da smo mi muslimani vjerom zaduženi, da tražimo nauke pa ma gdje, osobito pak onog znanja i nauke koja nam je za naš opstanak u ovim zemljama potrebna kao kora hljeba.”⁵⁹ “A da li se mi držimo toga načela, kojeg nam naša sveta vjera nalaže? Na žalost ne. Svi smo se podali nekakvoj letargiji, nehaju, lijenosti itd., pa se ne brinemo ni sami za se a kamoli za svoju bližu okolicu. Ne vidimo i nećemo da se ugledamo u primjer svojih sugrađana drugih vjera, osobito pak pravoslavnih koji unatoč svih mogućih zapreka, dan i noć šalju svoju djecu na razne škole i zanate, a mi to sve ravnodušno gledamo. Ni ovaj svjetski rat ne može da nas prene iz naše letargije, da se jedanput i mi probudimo i vidimo gdje smo? Ne uviđamo, da smo na rubu propasti, ako ostanemo i dalje u ovakvom stanju u kojem se danas nalazimo. Dakle našem žalosnom stanju treba tražiti lijeka, dok je još vremena, tomu je pak krajnji čas. Ako se pak odmah ozbiljno ne prihvatimo posla u najskorije vrijeme čeka nas očevitna propast.”⁶⁰

Ovaj tekst nosi jednu snažnu poruku koja govori da su u vremenu koje je bilo teško za Bošnjake i oni sami bili dijelom odgovorni za stanje u kojem su se nalazili. Proces tranzicije iz orijentalno-islamske u zapadno-europsku kulturnu sferu za Bošnjake je bio težak

⁵⁷ Vojislav Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini u doba turske i austrougarske uprave (1463-1918)*, Sarajevo 1965, str. 237-238.

⁵⁸ Primjera radi, u školskoj 1898/99. godini od ukupno 58 reformiranih mekteba u Bosni i Hercegovini samo je jedan bio organiziran za žensku djecu (u Tešnju). N. Šehić, n. d., str. 33.

⁵⁹ *Isto*. Vakufsko-mearifski saborski odbor u Sarajevu, br. 10421/18. Sarajevo, 30. 6. 1918.

⁶⁰ AMIZ Cazin, Vakufsko-mearifski saborski odbor u Sarajevu, br. 10421/18, 30. 6. 1918.

i dugotrajan. Što zbog objektivnih okolnosti, što zbog subjektivnog osjećaja, njihova egzistencijalna neizvjesnost trajala je tokom čitave austro-ugarske vladavine. Dokaz tome su brojna iseljavanja Bošnjaka u Tursku. Nastojanja austro-ugarskih vlasti da u Bosni i Hercegovini uspostavi državno školstvo po uzoru na europsko nisu uvijek bila prihvaćena u tradicionalističkoj muslimanskoj sredini kakva je u to vrijeme bila Bosna i Hercegovina. Austro-ugarska okupacija izazvala je velike društveno-ekonomske, političke i kulturne promjene, naročito kod bošnjačkog stanovništva Bosne i Hercegovine. Stoljećima stvarane veze sa islamskim svijetom i kulturom naprasno su prekinute. Nepovoljan status Islamske vjerske zajednice i njenih institucija, kao i nezadovoljstvo muslimanskih zemljišnih posjednika agrarnom politikom okupacione uprave, dali su elemente za otpočinjavanje opozicione aktivnosti muslimana, koja je s vremenom prerasla u pokret koji je najčešće poznat pod nazivom borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju bosanskohercegovačkih muslimana. Kao jedan od argumenata opravdanosti nezadovoljstva muslimanskog stanovništva njihovim položajem može poslužiti podatak da je poslije trideset godina austro-ugarske vladavine 94,65% muslimanskog stanovništva u BiH bilo nepismeno u europskom smislu.

Ruždije

Zbog potrebe da se osuvremeni nastava, u drugoj polovini 19. stoljeća pred kraj osmanlijske uprave u Bosni i Hercegovini, počele su se otvarati ruždije. Ove škole, koje su po svom programu odgovarale tadašnjim građanskim školama u Europi, ugradile su u svoj program pored nastave vjeronauke i nastavne predmete svjetovnog karaktera. Iako su otvorene za pripadnike svih vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini, ruždije su uglavnom pohađali pripadnici islamske vjeroispovijesti, jer se nastava u njima održavala na turskom jeziku. Ove školske ustanove bile su u rangu prvog stupnja srednjih škola. Bihać je 1864. godine dobio ruždiju – jednu od prvih u Bosni i Hercegovini.⁶¹ Poslije okupacije ruždije su izgubile svoju prvobitnu namjenu, ali su i dalje zadržane i dobile su status državnih osnovnih škola i u njima se učilo čitanje i pisanje latinice. Za razliku od mekteba i medresa, ove škole bile su u nadležnosti Zemaljske vlade, koja ih je i finansirala iz sredstava državnog budžeta. Nastavu su držali kvalificirani državni učitelji na narodnom jeziku. Ruždije su pohađala djeca od 7-15 godina starosti, nakon završenog sibjan mekteba. U odnosu na sibjan mektebe, ruždije su pokazale velik napredak i spremnost da se u nastavi primjene suvremene pedagoške metode i nastava prilagodi i približi nastavnom programu osnovnih škola.

⁶¹ Prema podacima do kojih je u svom istraživanju došao Hajrudin Ćurić, pred okupaciju Bosne i Hercegovine 1878. godine bilo je ukupno 30 ruždija, i to uglavnom u većim mjestima. Ćurić također navodi da se u periodu od 1873. do 1877. godine spominju ruždije u Krupi i Bihaću. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983, str. 234.

Medrese

Muslimani kotara Bihać počeli su oko 1890. godine graditi novu medresu u centru Bihaća.⁶² Bihaćka medresa, izgrađena u “mauričkom stilu”, odlikovala se bogatom dekoracijom, karakterističnom za istočnjačku arhitekturu. Medresa je svojevremeno bila najljepša zgrada u gradu Bihaću. Imala je dva pravougaona uzvišenja između kojih je stajao nešto niži objekt. I unutrašnjost medrese bila je zanimljiva i u njoj su se nalazile: biblioteka, džamija, kupatilo, kuhinja, predavaonica, zbornica, sobe za spavanje učenika itd. Medrese su definirane kao čisto islamska svećenička učilišta, koja obrazuju svoje učenike (softe) potrebnim teološkim znanjem za zvanja hodža, imama, hatiba itd. Bihaćka medresa imala je veliku i lijepu zgradu, ali nije imala nikakav objekt ili zemljište od kojeg bi se izdržavala. Nastavna osnova sa velikim brojem predmeta nudila je kvalitetno obrazovanje. Od 1924. godine bila je to jedina medresa koja je djelovala u Bosanskoj krajini. Medresa je prestala sa radom neposredno nakon završetka rata, kao i mnoge druge medrese u Bosni i Hercegovini. U toku bombardiranja Bihaća 1944. godine medresa je uništena. Zbog svoga rada i generacija školovanih imama, hatiba i drugih vjerskih učenjaka, Bihaćka medresa imala je velik utjecaj na vjerski, obrazovni i uopće kulturni život Bošnjaka Bosanske krajine i šire.⁶³ Bihaćka medresa imala je veliku i lijepu zgradu, ali nije imala nikakav koristonosan objekt ili zemljište. Isti je slučaj bio i sa Cazinskom medresom, koju je izdržavala općina, što je bio jedini takav slučaj u zemlji. Ove okolnosti utjecale su na vrlo težak život učenika.

Na mjestu stare medrese u Cazinu, na inicijativu muderrisa i hafiza Jusufa ef. Hušidića iz Podzvizda (1883-1894), Krajišnici su svojim priložima izgradili 1890. godine novu medresu.⁶⁴ Cazinska medresa bila je dobro posjećena zahvaljujući pored ostalog i sposobnim muderisima koji su radili u medresi. Ovdje su predavali muderisi: Hafiz Jusuf ef. Hušidić iz Podzvizda (1883-1894), hadži Bekir ef. Kurtagić iz Kulen Vakufa (1895-1898), Sejfulah ef. Proho iz Konjica (1898-1908) i hadži hafiz Abdulah Zuhdi ef. Sofić iz Gornjeg Vakufa (1908-1920).⁶⁵ U arhivskim dokumentima koji govore o radu Cazinske medrese spominje se muderis Abdulah Zuhdi efendija Sofić kao naročito posvećen radu i dobrobiti ove ustanove. Prema jednom izvještaju iz 1908. godine koji je podnio hafiz Šaćir ef. Pandža po povratku iz inspekcije, Cazinska medresa je bila jedna od najkvalitetnijih medresa u to vrijeme.

Kada je u Cazinsku medresu došao muderis Sejfulah efendija Proho iz Konjica, istaknuti pravni pisac, uveo je za četvrto odjeljenje u nastavni program feraiz (Porodično i nasljedno pravo muslimana). Kasnije, kada je muderis Proho premješten u Sarajevo i

⁶² Nepotpisani dopisnik “Bošnjaka” u broju 6, od 6. 8. 1891. godine piše da je Bihaćka medresa lijepa “da ljepša ne može biti”, te da ne zna “bi li ljepšu našao i do Stambola grada”.

⁶³ Više o medresama u Bihaću vidi: Mehmed Mašić, *Bihaćke medrese*, NIP Unsko-sanske novine, Bihać 1998.

⁶⁴ Na desnoj strani, u sastavu medrese nalazi se medresanska džamija sa munarom i šerefom. Na sredini dvorišta medrese stoji šadrvan, a lijevo iza njega hamam. Njena zgrada s mesdžidom jedna je od najljepših zgrada u Cazinu i jedina medresa u Unsko-sanskom kantonu iz tog perioda čija je zgrada sačuvana do danas.

⁶⁵ Hamdija Kreševljaković, Cazin i okolina, *Narodna uzdanica*, kalendar za godinu 1935, Sarajevo 1935, str. 92.

postavljen za profesora u Šeriatsko-sudačku školu, softe iz Cazinske medrese upisivali su ovu školu i po završetku postajali kadije. Cazinska medresa nije imala nikakvog vakufa za svoje održavanje. Medresu je održavala općina i to je bio jedini takav slučaj u zemlji. Općina je plaćala muderise i snosila manje troškove za održavanje medrese. Za veća ulaganja, prikupljali su se dobrovoljni prilozi od stanovništva cazinskog i okolnih kotara. Održavanje medrese od strane općine bilo je ustanovljeno na osnovu ugovora sklopljenog između uprave medrese i Općinskog poglavarstva, a iz općinskih prihoda. Za vrijeme osmanske uprave, medresa je održavana iz prihoda od poreza. Nakon austro-ugarske okupacije, općina je preuzela održavanje medrese sve do 1910. godine kada je odbila dalje finansiranje ove obrazovne ustanove. Ne finansiranje rada ove najvažnije obrazovne ustanove na području kotara Cazin, Vlada je pokušala opravdati činjenicom da u tekućem proračunu nije ni predviđena stavka za tu svrhu. Razlog tome je, kako se navodi u Vladinom dopisu, pad prometa stokom, od kojeg je općina i imala najveće prihode.

O teškim uvjetima u kojima je egzistirala medresa u Cazinu i slabom materijalnom stanju učenika medrese svjedoče brojni arhivski dokumenti. U njima na više mjesta nalazimo kako se uprava medrese obraća svim imamatima u srezu, sa molbom da prikupe što više hrane za učenike medrese. Za vrijeme mjeseca ramazana, prakticiralo se također apelirati na mještane da podijele vitre učenicima, kako bi mogli nastaviti školovanje, obući se, obući i prehraniti. Podaci iz arhiva svjedoče u teškim materijalnim uvjetima, ali i iznimnim naporima stanovništva ovog kraja u nastojanju da medrese opstanu, svjesni kolika bi šteta za ovaj dio Bosne i Hercegovine bila ukoliko se zatvore. Nakon svjetskog rata činjeni su naponi da se osiguraju stalna sredstva za održavanje Cazinske medrese. Uprkos nastojanjima, u tome se nije uspjelo i medresa je jedva opstala do 1920. godine kada je na veliku žalost stanovnika Cazina a i šire okolice zatvorena. Cazinska medresa, odnosno njena sudbina u velikoj mjeri predstavlja simbol ovog dijela Bosanske krajine. I u ovom slučaju pokazalo se da se društvene krize, posebno političke i ekonomske, drastično odražavaju upravo na obrazovnim ustanovama.

Katoličko i srpsko-pravoslavno školstvo

Pedesetih godina 19. stoljeća zahvaljujući radu najobrazovanijih franjevac, među kojima su fra Ivan Frano Jukić i fra Grga Martić, hrvatska kultura u Bosni i Hercegovini bilježi napredak. Pozitivni pomaci u kulturi pozitivno su se odrazili i na obrazovanje i organiziranje prvih hrvatskih pučkih škola. Među franjevačkim osnovnim školama koje su se nalazile u Bosni i Hercegovini 1877. godine spominje se i franjevačka osnovna škola u Bihaću u kojoj je kao učitelj radio fra Nikola Franjić.⁶⁶ Među ostale hrvatske pučke škole u Bosni i Hercegovini, u posljednjoj godini osmanske vladavine, Vjekoslav Klaić navodi i školu u Bihaću za mušku i žensku djecu, koju je pohađalo oko 60 učeni-

⁶⁶ Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, str. 15.

ka.⁶⁷ Nova politička klima i novi odnosi u vrhovima Katoličke crkve, dolaskom austro-ugarske uprave u BiH, bili su okrenuti protiv zatečenih franjevačkih pučkih škola, pa ulogu konfesionalnih katoličkih škola preuzimaju osnovne škole časnih sestara. Časne sestre dolaze u Bihać 1894. godine i otvaraju pučku školu. Nešto kasnije kongregacija “Kćeri dragocjene krvi Isusove” otvorila je Višu djevojačku školu u Bihaću. Broj djece u školi u Bihaću brzo je rastao, te su sestre imale osam odjeljenja četverorazredne pučke škole. Do 1933. godine pučku školu završilo je 3.500 djece, a građansku 500 učenica.⁶⁸ Za manju djecu sestre su organizirale vrtić, a osim školskih predmeta sestre su držale i privatne časove za razne instrumente, strane jezike i ručni rad. Škola je bila poznata i po tome što je od 1896. godine imala mali uređaj za mjerenje meteoroloških podataka, koje su dostavljale meteorološkom centru. Privatnu Višu djevojačku školu kod sestara u Bihaću 1907. godine pohađale su 32 učenice, od čega 27 rimokatoličke vjeroispovijesti i pet srpsko-pravoslavne. U ovoj školi radilo je šest učiteljica i jedan vjeroučitelj.⁶⁹ Prema pisanju Refika Hodžića, časne sestre su odigrale važnu ulogu u muzičkom prosvjećivanju grada Bihaća, sve do otvaranja Niže muzičke škole u Bihaću, 1955. godine. Zahvaljujući njima, piše Hodžić, u grad su došli prvi klaviri, a iz njihovih prostorija mogli su se čuti, po prvi put u Bihaću, zvuci europske klasične muzike.⁷⁰

Značajnu ulogu u razvijanju srpskih škola u gradovima Bosne i Hercegovine imali su trgovci. Oni su, prvenstveno zbog vlastitih potreba, doprinijeli širenju pismenosti. Dolaskom Austro-Ugarske u Bosnu i Hercegovinu, zatečene srpske škole nastavljaju rad i u novim uvjetima, uz praćenje njihovog rada od strane vlasti. Prema zvaničnim podacima uprave, postojale su srpske škole 1900. godine u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Petrovcu, Ključu i Sanskom Mostu. Srpsko školstvo je u svojim programima imalo naglašenu nacionalnu orijentaciju, koja je kontinuirano imala podsticaj iz susjednih zemalja, prvenstveno iz Srbije. Činjenica da se upravo od strane bosanskohercegovačkih Srba vodila najintenzivnija nacionalna propaganda, prisutna i u školama, bila je razlog da se ove škole ukinu 1914. godine.

Zaključak

Decenije provedene pod austro-ugarskom upravom donijele su neposredni kontakt s europskom kulturom i obrazovnim sistemom, idejama i ustanovama. Strani izazovi, unutrašnji preobražaji, dodir različitih kultura i obrazovnih sistema, nisu prošli bez stanovitih napetosti, pa su problemi obrazovanja često bili u središtu društvenih sukobljavanja. Austro-ugarska vlast je u Bosni i Hercegovini imala osmišljen i utemeljen obrazovni koncept koji je imao dalekosežne pozitivne društvene učinke. U odnosu na raniji period i zatečeno stanje, obrazovna djelatnost u razdoblju austro-ugarske uprave u Bosni i Her-

⁶⁷ Vjekoslav Klaić, *Bosna*, Zagreb 1878, str.140-141.

⁶⁸ S.M. Flavija Šutić i s. Ines Kezić, *S povjerenjem u krv jaganjičevu – Povijest hrvatske provincije sestara Klanjateljica krvi Kristove*, Zagreb 1984, str. 84.

⁶⁹ *Izvištaj o upravi BiH 1907*, Privatne Više djevojačke škole, str. 52.

⁷⁰ Refik Hodžić, *Muzički život u Sjeverozapadnoj Bosni od 1878-1992*, Doktorska disertacija, Sarajevo 2002, str. 48.

cegovini bilježi napredak u kulturno-obrazovnoj sferi. Iako je procenat djece uključene u osnovno i srednjoškolsko obrazovanje, bio mali u odnosu na potrebe, tokom austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini dogodile su se značajne promjene u sferi obrazovanja. Bihaćki okrug kako po broju otvorenih osnovnih i srednjih škola, tako i po broju učenika koji pohađaju škole, te broju nepismenih stanovnika, zaostajao je za drugim okruzima u zemlji. Geopolitički položaj i historijsko naslijeđe ovog područja, u velikoj su mjeri determinirali sveukupni društveni razvoj, a time utjecali i na izgradnju objekata kulturno-obrazovnog karaktera, te organizaciju školstva na ovom području. Obrazovanje je vezano za privredu, politiku i cijelo društvo u kojem se odražavaju nejednakosti i ukorijenjeni interesi, te nedostatak kvalificiranih ljudi i novčanih sredstava. Jedini način da se prevlada slabo materijalno stanje u obrazovanju uopće i postigne napredak bio je da se ojača i pomogne privreda Bosne i Hercegovine i time utječe na razvoj cjelokupnog društva. Istovremeno, ulaganje u obrazovanje ključ je dostignuća i u drugim područjima društvenog razvoja. Uvažavajući historijsku i kulturnu tradiciju bosanskohercegovačkog stanovništva Austro-Ugarska je podizala škole i na mnoge načine pridonosila kulturnom razvoju Bosne i Hercegovine. Pozitivan društveni tretman odgoja i obrazovanja imao je stvarne posljedice za nove naraštaje i buduće društvo.

Summary

History of schooling is distinctive and characteristic for each country. Complex political and economic circumstances reflected on construction of educational and cultural buildings as well as organization of the school system in this region. Before the occupation of Bosnia and Herzegovina, education had religious characteristics. Such a school system, due to religious orientation as well as its primitive regulation, was not valued much by the new administration. Therefore, they promised the establishment of a modern school system on the model of a European system. Although the Austro-Hungarian authorities had a need to introduce a new educational system, it was also necessary to preserve the main values of the area: culture, tradition, and language, in order to save the wealth as heritage for the next generations. The aim of Austro-Hungarian politics in Bosnia and Herzegovina was to ensure the stability and durability of their power. The introduction of capitalistic production, the development of industry, economy and society in general, demanded educated labour, that could respond to new social needs. The unified school system named inter-denominational schools that began in Bosnia and Herzegovina in 1879, had the aim to make as many children of all religions as possible attend these schools; to create a unique curriculum for all the primary schools in the territory of Bosnia and Herzegovina; to introduce compulsory primary education. The state took more care about the funding and educational process.

During the Austro-Hungarian Administration in Bosnia and Herzegovina, Bihać was the centre of the District power which consisted of six counties: Bihać, Cazin, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac, Sanski Most, and Ključ. When they arrived to the District of Bihać, the new administration found Moslem secondary schools in Bihać and Cazin,

rushdiyas in Bihać, a big number of Moslem primary schools which later became so called *ibtidaiyas*, then Roman-Catholic and Serb-Orthodox primary schools. Besides the existing denominational schools, the Austro-Hungarian administration established a new system of education in the counties of Bihać District. At the beginning of the school year of 1880/81 they opened so called the Town School, which in the school year of 1886/87 was named the State primary school. One more primary school was opened in Bihać in 1890. During the Austro-Hungarian Administration in Bosnia and Herzegovina, 42 state primary schools in total were opened in the area of Bihać District, at first in all the centres of the counties and their branches, and later in other important settlements. According to the official information of the Austro-Hungarian Administration, the number of opened primary schools in Bihać District was lower than in any other District of Bosnia and Herzegovina. Throughout Austro-Hungarian Administration, the number of both primary and secondary schools in this region was well behind other Districts in Bosnia and Herzegovina. Opening of the 42 state primary schools, a Trade School, a Junior then later Senior Grammar School, was of a great importance for the area of Bihać District, regardless to political motivation for opening them. This region had been in the back of the military bordering area for centuries, at the boundary of the two belligerent empires, Ottoman and Hapsburg, and due to these facts its development suffered. The geographical position and military-strategic importance influenced to a large degree the development and construction of cultural-educational and religious buildings, as well as organization of teaching in this region. With its peculiar characteristics and differences, if compared to other parts of Bosnia and Herzegovina, the development of school in Bihać District during the Austro-Hungarian Administration was not an exception and a unique case for itself, but rather a part of an integral educational policy in the state. If you look at the situation before, the period of the Austro-Hungarian Administration in Bosnia and Herzegovina meant a certain advancement in cultural-educational field. The schools and teachers of this period contributed a lot to a higher level of literacy of the population and cultural-educational development of Bihać District and Bosnia and Herzegovina. The period of Austro-Hungarian power in Bosnia and Herzegovina lasted for forty years. Significant changes happened in the sphere of education during that period of time. Taking into account the historical and cultural tradition of the population in Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungary built schools and in many ways contributed to development of culture in Bosnia and Herzegovina. A positive attitude of the society to manners and education left valuable results for the new generations and future society.

Odabrana literatura

Bosanski ustav. (1991). Fototip izdanja iz 1910. Sarajevo.

Bogićević, Vojislav. 1965. *Historija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463-1918.* Sarajevo.

Ćurić, Hajrudin. 1983. *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine.* Sarajevo.

- Durkheim, Emile. 1981. *Vaspitanje i sociologija*, Beograd.
- Fočo, Salih. 2003. *Sociologija odgoja i obrazovanja*, Zenica.
- Imamović, Mustafa. 1997. *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878-1914*. Sarajevo.
- Islamović, Elvira. 2004. Neki aspekti razvoja obrazovanja žena u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije. U: *Ljudska prava*, broj 2-4, Sarajevo.
- Islamović, Elvira. 2008. Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave. BZK Preporod Bihać.
- Kapidžić, Hamdija. 1968. Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (Članci i rasprave), Sarajevo.
- Karčić, Fikret. 2003. Islamski reformizam u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću. U: *Ljudska prava*, časopis za sve pravno-političke probleme, br. 3-4, Sarajevo.
- Kasumović, Ismet. 1999. *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Islamski kulturni centar, Mostar.
- Klaić, Vjekoslav. 1878. *Bosna*. Zagreb.
- Kraljačić, Tomislav. 1987. *Kallajev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903*. Sarajevo.
- Kreševljaković, Hamdija. 1935. *Cazin i okolina*, U: Narodna uzdanica, kalendar za godinu 1935. Sarajevo.
- Kozličić, Mithad. 1999. *Stanovništvo i naselja Unsko-sanskog područja 1879-1921*. Bihać.
- Hauptmann, Ferdo. 1987. *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba Austrougarske vladavine (1878-1918)*. U: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II, knjiga LXXIX Akademija nauka i umjetnosti BiH. Sarajevo.
- Refik, Hodžić. 2002. *Muzički život u Sjeverozapadnoj Bosni od 1878-1992*, doktorska disertacija. Sarajevo.
- Papić, Mitar. 1972. Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske uprave 1878-1918. Sarajevo.
- Pejić, Marko. 2004. Doprinos bosanskih franjevacu društveno-kulturnom identitetu bosanskohercegovačkog društva u periodu 1878-1918, Fojnica.
- Šehić, Nusret. 1980. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme Austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo.
- Papić, Mitar. 1982. *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo.
- S.M. Flavija Šutić i s. Ines Kezić. 1984. *S povjerenjem u krv jaganjčevu – Povijest hrvatske provincije sestara Klanjateljica krvi Kristove*, Zagreb.

Odabrani izvori

- Bošnjak*, 1902.
- Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu 1911*. Zakon od 15. juna 1911. o obaveznoj nastavi.
- Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*, 1906.
- Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine*, 1907.

Organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini. 24. septembar 1909. Br. 147.139. – Prilog “Več. Saraj. Listu“ k br. 281. od 1910. g., Govor zajedničkog ministra finansija odboru austrijske delegacije za inostrane i bosansko-hercegovačke poslove, 1910.

Spomenica dvadesetipetogodišnjice Gajreta, 1903-1928.

Školski vjesnik, 1894.

Školski glasnik, 1914.

Dr. sc. Adnan Jahić
Filozofski fakultet u Tuzli

Vjerske i kulturne prilike Bošnjaka Cazinske krajine za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918.-1941.)

***Apstrakt:** U radu autor govori o nevoljama s kojim su se suočavali krajiški Bošnjaci u naporima da unaprijede vlastite vjerske i kulturne prilike u doba monarhističke Jugoslavije (1918-1941). Temeljem arhivskih izvora, štampe i relevantne literature autor analizira zanimljiva pitanja odnosa vjere i politike, vakufskih prihoda, školskih mogućnosti, poligamije, alkoholizma i druga karakteristična obilježja kulturne i vjerske zbilje Bošnjaka cazinskog kraja u međuratnom vremenu.*

***Gljučne riječi:** Cazinska krajina, Cazinski srez, Jugoslavija, Bošnjaci, muslimani, vjera, politika, škola, vakufi.*

Zapažanja i kritika

U listu *Islamski svijet* od 11. 10. 1932. godine jedan anonimni promatrač je iznio nekoliko zanimljivih zapažanja o aktuelnim životnim uvjetima na području Cazina i njegove okoline. Tekst u čijem je podnaslovu stajalo “Teške prilike u junačkoj Krajini” bio je, zapravo, svojevrsni apel obrazovanim i iskrenim muslimanima i patriotima da učine što je moguće učiniti “pa da se i naša, bar sa historijskog gledišta, zaslužna Krajina tretira onako, kako se gledaju neki naši krajevi, u kojim se prilike razvijaju na radost sviju nas i na korist našeg naroda”¹. Autor je očito dobro poznao društvene i kulturne nevolje krajiškog stanovništva; ne libeći se otvorenog govora o bolnim tačkama ljudi koje je promatrao, iznio je više karakterističnih izraza njihovog nesnalaženja u modernom vremenu.

U uvodnom dijelu autor analizira uticaj geografije na mentalitet ljudi krajiškog prostora. Cazinski srez nije planinsko područje, pa ipak njegovo stanovništvo ima nečeg zajedničkog sa gorštacima – izraženi konzervativizam, te formalno i površno shvatanje života. Sa druge strane je problem šire društvene nebrige usljed koje je cazinski kraj svojevrsno zaboravljeno područje. Bez ta dva momenta ne može se shvatiti postojeće kulturno-prosvjetno, vjersko-moralno i društveno-ekonomsko stanje stanovništva ovog

¹ Muntazir, Cazinski srez, *Islamski svijet*, I/1932, br. 7, str. 2.

sreza. Propadanje cazinskog kraja, uglavnom naseljenog muslimanima, manifestira se na različitim poljima: djeca umiru prije vremena, imeci prelaze u neželjene ruke, život propada od bratske ruke, umire se od zaraznih bolesti, vjera se ostavlja, ravnodušno se primaju vijesti da se musliman pokrstio, da je muslimanka pobjegla, napustila muža i otišla drugom. Narod je svjestan sramote koja ga okružuje, ali usljed bijede i neukosti ne može da dokuči uzroke vlastitog nazadovanja, a pokušaji da mu se pomogne uglavnom se svode na povremene akcije i intervencije od strane vlasti, bez potpore iz vlastitih redova. “[...] ako i ima koji da je formalno svršio kakvu školu, taj je i otišao ‘trbuhom za kruhom’ i mnogi od njih su uopće zaboravili, da su sinovi slavne i legendarne Bosanske Krajine.” Usljed svega ovoga narod stagnira i ne vidi se izlaza iz postojećeg mraka.

U nastavku svojih zapažanja autor je podastro historijsko objašnjenje postojećeg stanja cazinskih muslimana. Patrijarhalni život i narodno poimanje vjere, petrificirani dugim godinama osmanske vladavine, ostavili su traga na krajiškim muslimanima, koji se suprotstaviše znamenitim reformama sultana Mahmuda i svrstaše se u red “branioća vjere od đaur-sultana i njegovih murtata”². Nakon okupacije 1878. nisu se mogli snaći jer nisu imali potrebnih kulturnih preduvjeta. Oponirali su reformama vjerskog školstva a, istovremeno, postajali plijenom mnogih štetnih novotarija, “koje je primitivni narod u mnogo slučajeva i nesvjesno primao”. I tako je to išlo, vjerska nastava se uglavnom odvijala kao u srednjem vijeku, narod je ostajao zapušten, sve dok se početkom XX stoljeća ne počеше otvarati mektebi-ibtidaije, zahvaljujući ondašnjim vlastima i svjesnim muslimanima na čelu sa Atif ef. Bahtijarevićem, čijom zaslugom je sagrađeno i otvoreno 12 mektebi-ibtidaija na prostoru Cazinskog sreza. Drukčije su stvari stajale sa osnovnim školstvom, jer su austro-ugarske vlasti podizale škole samo tamo gdje je bila žandarmerijska kasarna, pri kotarskom sjedištu i ispostavi. Tek nakon višegodišnje borbe i zalaganja otvorena je po koja škola i za narod i selo. Ostao je, međutim, problem kotarske medrese; proizvođači kadar kao i prije okupacije, bez mogućnosti da se reformira, medresa nije mogla postati faktor pozitivne vjerske i kulturne preobrazbe cazinske ehalije. Svoja zapažanja autor je završio ocjenom da krajiški narod nema uvjeta za vlastiti preporod, te da vjerska uprava mora povesti brigu o njegovim potrebama.

Par sedmica nakon članaka anonimnog promatrača uslijedio je odgovor ing. Saliha Omanovića koji je spočitao autoru tendenciozno prikazivanje Cazina u najcrnjim slikama. Omanović je priznao izvjesnu kulturnu i ekonomsku zaostalost cazinskih žitelja, ali je u prvi plan stavio privredne nevolje a ne tradiciju i mentalitet.³ I Krajišnici hoće škole, nije im strana ni nauka, ali ih treba neko povesti. Cazin je i u prošlosti išao putem progresa, dajući ‘Gajretu’ stotine članova i radnika, a ni otkolovanim Cazinjanima nije trebala posebna molba da pomažu kulturno-prosvjetne akcije na dobrobit naroda u vlastitoj grudi. Na kraju je autor priznao važnost plasiranih napisa i pridružio se pozivu državnim i vjerskim organima da pomognu Cazinjanima.

² Muntazir, Cazinski srez, *Islamski svijet*, I/1932, br. 8, str. 4.

³ Ing. Salih Omanović, Cazinski srez – Na članke g. Muntazira, *Islamski svijet*, I/1932, br. 10, str. 2.

Četrnaest godina nakon stvaranja prve jugoslavenske države gornji napisi su važno svjedočanstvo o nezavidnom vjerskom i kulturnom stanju krajiških muslimana. Sporno pitanje se ticalo ukorijenjenosti postojećih slabosti u psihologiji krajiških ljudi, brušenju u dugom vremenu ratovanja i junačenja – da li je Krajišnik u sukobu sa vremenom usljed refleksivnog stremjenja da zaštiti naslijeđeno ili su u pitanju poratni političko-nacionalni i ekonomsko-društveni odnosi koji otežavaju svaku inicijativu na osavremenjavanju životnih prilika krajiških ljudi?

Ovaj rad ne pretendira da ponudi konačan odgovor na to pitanje, ponajprije zbog obimne dokumentacije koju bi valjalo ispitati i sagledati. Dio te dokumentacije je još uvijek nesređen i teško dostupan istraživačima. Pa ipak, kroz obavijesti kojim raspolažemo nude nam se naznake mogućeg odgovora, ali i otvaraju nova pitanja koja traže kritičko promatranje i analizu složenog mozaika zbivanja i okolnosti koje su uticale na profil kulturnih, političkih i vjerskih prilika u cazinskom kraju. Jedno od takvih pitanja tiče se percepcije cazinskog kraja od strane međuratne bošnjačke elite, o čemu su date neke naznake u gornjim člancima. Temeljna zadaća ovog rada jeste da podastre bitne činjenice koje omogućuju cjelovito istraživanje kulturne i vjerske stvarnosti krajiških muslimana u međuratnom vremenu.

Poduzetna cazinska ehalija

Analiza obavijesti kojim raspolažemo sugerira da je Cazinska krajina u prvim poslijeratnim godinama, kada je riječ o vjerskim i kulturnim prilikama, manifestirala znake izvjesnog dinamizma i napretka. Nema naznaka da je ovaj prostor u dotičnim oblastima tokom ratnih godina pretrpio veću štetu u odnosu na druge krajeve u Bosni i Hercegovini. Primjerice, na području Cazinskog kotara u razdoblju od 1914. do 1916. godine registrirane su 22 prijavljene uzurpacije vakufske imovine, od čega se 12 vodilo neriješenim.⁴ Istovremeno, u cijeloj Bosni i Hercegovini registrirane su ukupno 1134 uzurpacije, od čega se 826 vodilo neriješenim. Cazinska krajina je dijelila sudbinu ostatka pokrajine koja se suočavala sa brojnim problemima organizacijske, kadrovske i finansijske prirode, ali je i pokazivala spremnost da se postojeće stanje popravlja. Tako su još u ratnim uvjetima obnovljeni svjetovni predmeti u cazinskoj medresi.⁵ Predsjednik Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Cazinu hadži hafiz Abdulaf ef. Sofić dobio je zvanično priznanje od Vakufsko-mearifskog sabora za kvalitetan rad u vakufskim poslovima.⁶ Novo doba nastalo nakon formiranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca ponukalo je

⁴ Arhiv Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini (dalje: ARIZBH), fond Muftijstvo Bihać. Izvješće o radu vakufsko-mearifске uprave u Bosni i Hercegovini počam od posljednje sjednice vakufsko-mearifskog sabora tj. od 26. februara 1914. do prve saborske sjednice dne 11. decembra 1916.

⁵ ARIZBH, Zapisnici [Vakufsko-mearifskog] sabora od 11/12 [1]916 do 7/1 [1]917 / 23/12 [1]917 do 21/1 [1]918 (dalje: ZVMS 1916-1918). Izvješće o radu Vakufsko-mearifskog saborskog odbora u godini 1917, str. 10.

⁶ Adnan Jahić, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini posljednjih godina austro-ugarske uprave, *Saznanja*, Tuzla, 1/2005, br. 1, str. 173.

Bošnjake Cazinske krajine da se uhvate u koštac sa gorućim problemom vlastite kulturne stvarnosti; u odsustvu inicijativa od strane države, predložili su pretvaranje mektebskih zgrada u narodne osnovne škole, što je naišlo na razumijevanje reisul-uleme Čauševića i centralne vakufske uprave. Tako su mektebi-ibtidaije pretvorene u osnovne škole u sljedećim mjestima Cazinskog kotara: Šturlić, Tržac, Stijena, Todorovo, Ostrožac i Mala Kladuša.⁷ Dotične mjere, međutim, nisu značile zapostavljanje vjerskih potreba; više dokumenata svjedoči o izraženoj poduzetnosti lokalnih žitelja na polju popravki i izgradnje vjerskih objekata, uglavnom temeljem vlastitih priloga. Na sjednici Vakufsko-mearifskog sabora od 1. 11. 1923. Ahmed ef. Čemalović je izrazio priznanje ehaliji Cazinskog kotara na velikom doprinosu za opću stvar islamske prosvjete i predložio da sabor dotira izvjesna sredstva za popravak medrese i jednog broja mektebi-ibtidaija u cazinskom kraju.⁸

Cazinski kotar je među prvim poslije rata dobio vlastito imamsko društvo – Udruženje ilmije kotara Cazina sa sjedištem u Cazinu – jedno od najaktivnijih muslimanskih staleških udruženja u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije. Ovo društvo, osnovano 1920. godine, imalo je veoma značajnu ulogu u zaštiti i promociji prava muslimanskih vjerskih službenika u Cazinskoj krajini.

Pogubne posljedice decentralizacije

Pa ipak, jedna odluka donesena u Sarajevu zaprijetila je da anulira sva poratna pregnuća krajiških Bošnjaka na njihovom kulturnom i vjerskom preporodu. Pritisnuta akutnom finansijskom krizom, centralna vakufska uprava donijela je u oktobru 1923. godine zaključak kojim se prirez, subvencije i drugi vakufski prihodi ustupaju kotarskim vakufskim povjerenstvima, uz obavezu da se sama skrbe za vjersko-prosvjetne potrebe svog područja. To je praktički značilo da je svako kotarsko povjerenstvo temeljem vlastitih prihoda moralo osiguravati plaćanje mualima i drugih vjerskih službenika. Bijedno plaćeni mualimi dospjeli su ovom odlukom u još bjedniji položaj. “Usled ove decentralizacije”, stoji u zvaničnom izvještaju Vakufsko-mearifskog saborskog odbora za 1924. godinu, “nastupile su vrlo velike razlike u plaćanju mualima, pa je radi toga u muslimanskim redovima nastala zabuna. Mnogi su mualimi ostali i bez ono malo mjesečne plate od 100 dinara, koju su dobivali do 1924 godine. Što je najgore, neka su povjerenstva, osjetivši da je plaćanje mualima u njihovim rukama, počela nepoćudne mualime na razne načine šikanirati obustavljajući im plate i otpuštajući ih bez istrage i odluke nadležnog Ulema medžlisa.”⁹ Naročita nevolja bila je nemogućnost siromašnijih kotareva u Bosni i Hercegovini da bez centralne potpore osiguraju nesmetano odvijanje vjerskog života na svom prostoru.

⁷ ARIZBH, Zapisnici sjednica Vak. mearif sabora od 25 – II – 20 – 8 – IV – 1920, od 29 – XII – 21 – 12 – I – 1922, od 15 – X – 23 – I – XI – 1923, od 20 – XII – 24 – 16 – V – 1925 (dalje: ZVMS 1920-1925). Zapisnik I. sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 18. decembra 1921.

⁸ ARIZBH, ZVMS 1920-1925. Zapisnik XV. sjednice vakufsko-mearifskog sabora držane dne 1. novembra 1923.

⁹ Abduselam Balagija, *Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana*, Beograd 1933, str. 44.

Prema zvaničnim podacima Upravnog odbora Vakufsko-mearifskog vijeća iz 1931. godine cazinski kraj je bio na samom začelju srezova kada je riječ o mogućnostima vlastitih davanja za vjersko-prosvjetne svrhe. Godišnji prihod samostalnih vakufa Cazinskog sreza iznosio je 19.667 dinara a broj muslimana je iznosio 31.480. To znači da se godišnje po glavi muslimana moglo trošiti 0,62 dinara.¹⁰ O kako poražavajućem zaostatku se radilo govori nam podatak da se istovremeno za vjersku prosvjetu jednog muslimana u Bosanskom Petrovcu moglo izdvajati 7,97 dinara, u Bosanskoj Dubici 21,18 dinara, a u gradu Banjaluci čak 86,68 dinara. Cazinski srez, očito, nije imao vakufe koji bi mogli izdašnije učestvovati u pokrivanju troškova vlastitih mekteba. Centralna vakufska uprava je toga postala svjesna pa je Cazinu, kao i jednom broju drugih kotareva u Bosni i Hercegovini, proglasivši ih pasivnim krajevima, isplatila potporu u ukupnom iznosu od 60.000 dinara, da ih iskoriste po vlastitoj uvidavnosti za vjerske potrebe svog područja.¹¹ Nema sumnje da su ova sredstva bila krajnje nedostatna za odstranjivanje pogubnih posljedica odluke o decentralizaciji, koja je Cazinu i drugim siromašnim krajevima donijela ozbiljne nevolje na polju vjerske naobrazbe mladih naraštaja.

Stagnaciji i propadanju opet su se suprotstavile lokalne džematlije i medžlisi koji su u skladu sa svojim mogućnostima podizali i popravljali džamije i mektebe i prkosili bijedi i besparici dvadesetih. Centralni vakufski organi uglavnom su ostajali po strani u pogledu ovih inicijativa, kao u slučaju prijedloga kotarskog povjerenstva u Cazinu da se pruži pomoć ehaliji u Lidanima, “koji su velikom požrtvovnošću zaduživši se napravili imamsku kuću i staru džamiju srušili a mjesto nje novu sagradili [...]”¹². Nešto drukčije su stvari stajale tokom tridesetih; kada je Džematski medžlis u Vrnograču zatražio novčanu pomoć i zajam za dovršenje novosagrađene džamije, upravni odbor je predložio da se molba odbije, ali je na prijedlog Smail ef. Delića vakufsko vijeće zaključilo da upravni odbor dodijeli novčanu pripomoć prema vlastitom nahođenju i proračunskoj mogućnosti.¹³ Među podignutim objektima bio je i novi mekteb u Pećigradu, kojeg je 24. 9. 1939. svečano otvorio reisul-ulema Kraljevine Jugoslavije Fehim ef. Spaho.¹⁴

Kvalitet mektebske nastave zavisio je od materijalnih prilika, ali i od individualnog htijenja i umijeća mualima. U jednom izvještaju iz 1923. navedeno je da se u sibjan-mektebu u Prekači, Cazinski kotar, radi kao u mektebi-ibtidajama, ali da samo polovina djece uči iz knjiga, što otežava nastavni proces. Pa ipak, zabilježeno je da neka djeca

¹⁰ *Izvjestaj Upravnog odbora Vakufsko-mearifskog vijeća podnešen Vakufsko-mearifskom vijeću o radu u 1930/31 godini*, Sarajevo 1931, str. 5-6 [podatak usklađen sa navodima iz članka Nazifa Bubić, Vakufi u Drinskoj banovini, *Narodno jedinstvo – Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za prestupnu godinu 1932*, str. 204].

¹¹ Arhiv Tuzlanskog kantona, fond Kotarsko vakufsko povjerenstvo Tuzla, kutija 671, 1926, 265/426. Vakufsko-mearifski saborski odbor u Sarajevu. Broj: 225/926. Kotarskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu u Tuzli. Akt zaprimljen 13. 7. 1926.

¹² ARIZBH, Zapisnici sjednica Vakufsko-mearifskog sabora 28-XII-25 – 10-I-1926, 14-I-28 – 15-II-1928, 29-XII-28 – 19-II-1929. Spisak zaključaka donešenih u sjednicama Vakufsko-mearifskog sabora održavanih od 14. januara 1928. do 15. februara 1928. godine, str. 8.

¹³ ARIZBH, Zapisnici sjednica v. m. vijeća 1935. Zapisnik X. Sjednice Vakufsko-mearifskog vijeća držane dne 24/IV 1935. Predmet broj 4839/35.

¹⁴ M.M., Nj. Pr. reis-ul-ulema na otvorenju novosagrađenog mekteba u Pećigradu, *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, VII/1939, br. 11, str. 422.

lijepo uče Kur'an, što je pripisano u zaslugu mualimu Abdurahman ef. Toromanoviću.¹⁵ Desetak godina kasnije, banjalučki muftija Sadik ef. Džumhur mualimski rad u Cazinskom srezu je ocijenio slabim, a kao razlog je naveo oskudne sposobnosti mualimā.¹⁶ Cazinski vjeroučitelj, zbog slabog uspjeha u nastavi, dobio je premještaj. Sa druge strane, jedan savremenik je pohvalno opisao pedagoški rad mualima Mahmud ef. Džaferovića, u novom cazinskom mektebu, smještenom na prvom spratu medrese. Naveo je da Džaferović ostvaruje zapažene rezultate iako "nailazi na mnoge neugodnosti od one strane, koja bi ga po svojem položaju, a pogotovo po islamskim propisima, morala u svakom pogledu i u svim pravcima pomagati [...]"¹⁷. Autor nije objasnio ko je činio stranu koja je vrijednom mualimu pričinjavala mnoge neugodnosti.

Imami i politika sredinom dvadesetih

Teško stanje na polju vjerskog života činila je još težim ondašnja politika, naročito u vremenu kada je Jugoslavenska muslimanska organizacija (JMO) bila u opoziciji i kada se borila da sačuva kompaktnost muslimanskih biračkih masa u odnosu na agresivni vladajući režim. Kada je Cazinska krajina u pitanju, to je uvjetovalo izraženu konfrontaciju između vodeće bošnjačke partije i pojedinih vjerskih službenika za koje se proširio glas da su se, zarad veće materijalne sigurnosti, odlučili prikloniti vladajućim radikalima.

Nevolje su počele kada je država donijela Uredbu o dodacima na skupoću svećenstvu svih ustavom usvojenih konfesija od 28. 7. 1925. Nakon uvođenja doplataka prema ovoj uredbi Cazinskom krajinom su se počele širiti vijesti da si imami priskrbuju doplatke lojalnošću prema vladajućem režimu, odnosno podrškom radikalima u njihovim naporima da potisnu JMO na predstojećim oblasnim izborima. Pritom je terminom *državni imam* stigmatiziran svaki muslimanski vjerski službenik koji je primao doplatku i suzdržavao se od javne podrške vodećoj bošnjačkoj partiji. Kako je JMO imala kontrolu nad vakufsko-mearifskim strukturama u Cazinskoj krajini, imami su postali predmet svojevrstnih *autonomnih istraga* – ispitivanja i saslušavanja od strane kotarskog povjerenstva, članova i pristaša JMO, koji su nepoćudne i neloyalne imame počeli šikanirati i otpuštati iz službe. Pritom je agitacija protiv tzv. imama radikala početkom 1927. prerasla u opću harangu protiv imamskog staleža kao takvog – odsustvo imamske podrške na oblasnim izborima bilo je povodom optužbama da imami, kako se navodilo, aljkavo i nestručno obavljaju svoje dužnosti, zbog čega bi ih trebalo zamijeniti odgovornijim i sposobnijim. Jedina društvena snaga koja se odvažila na akciju u cilju zaštite muslimanskih vjerskih

¹⁵ Sead Selimović, *Školstvo u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine* [neobjavljena doktorska disertacija], Filozofski fakultet u Tuzli, 2007, str. 175-176.

¹⁶ Izvještaj o radu Muftijstva banjalučkog od dana stupanja na snagu Zakona o Isl. vjer. zaj. do dana izbora prvih džematskih međžliša (7. 2. 1930. – 16. 9. 1934), *Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije*, III/1935, br. 12, str. 558.

¹⁷ Mu-bad, Vjersko-prosvjetni rad u Cazinu, *Islamski svijet*, III/1934, br. 97, str. 8.

službenika i njihove profesije bilo je Udruženje ilmijije sreza cazinskog – jedini vjerodostojan predstavnik ugroženih krajiških imama.

Još 19. 3. 1926. predalo je pomenuto ilmijansko udruženje pismenu predstavku cazinskom sreskom poglavaru u kojoj ga je izvijestilo o nelegalnim disciplinskim izvidima i džematskim skupštinama na kojim je pretresan rad imama. U predstavi je naglašeno da nijedan paragraf autonomnog statuta ne daje pravo vakufskim povjerenstvima da vode saslušanja o prijestupima vjerskih službenika bez prethodnog razmatranja i odlučivanja od strane vrhovne vjerske vlasti – Ulema-medžlisa. Međutim, cazinska vakufska uprava je postupala suprotno: “Za najmanju i najprostiju prijavu kojeg bilo džematlije Povjerenstvo je to uzimalo, već prema raspoloženju, za najozbiljnije i odmah dalje udešavalo svoje držanje u smjeru udovoljenja toj prijavi. A kakovi se podnesci i prijave podnose, može se zaključiti po prosvjećenosti musl[imanske]. mase.”¹⁸ Tako je pokrenut “postupak” protiv imama u Polju Murad ef. Sejfovića i imama u Ljeskovcu Islam ef. Kajtazevića, najmirnijih i najpovučenijih od svih cazinskih imama. Kako kotarsko povjerenstvo nema namjeru odustati od svojih protuzakonitih aktivnosti, insistirali su potpisnici predstave, dužnost sreskog poglavara bi bila zavođenje reda u oblasti gdje se ozbiljno narušavaju prava jednog staleža i srozava ugled ljudi čiji je jedini grijeh što žele sačuvati dignitet svog poziva i profesije.

Izvidi i zborovi protiv cazinskih imama, međutim, bili su tek neznatni incidenti u usporedbi sa nevoljama koje se proživljavali trojica bužimskih imama: Abdurahman ef. Alešević, Omer ef. Bajraktarević i Ibrahim ef. Mustafić. Ovi imami, sva trojica članovi cazinskog ilmijanskog udruženja, još 17. 12. 1925. godine stavljeni su u bespravan položaj. “Na prost način im je džemat, odnosno džematski Medžlisi, otkazali službu.”¹⁹ Stvarne nevolje, međutim, nastupile su tek u martu 1926, kada su se pomenuti imami pokušali odazvati na poziv Priređivačkog odbora za proslavu rođendana kralja Aleksandra u Bosanskoj Otoci. Bužimska ehaliya protumačila je njihovu namjeru kao prorežimski i proradikalni čin, što je imalo za posljedicu da su im džematski medžlisi 14. 3. 1926. zabranili bilo kakvo vršenje imamskih dužnosti u njihovim džamijama. Kada se u cijeli slučaj naređenjem Ulema-medžlisa uključio Muftijski ured u Bihaću, mjesto rehabilitacije nedužnih imama uslijedile su kritike i prozivke zbog navodnog zazivanja državnih vlasti i komesarijata; imami su ostavljeni izvan službe, što je uvjetovalo dodatne napetosti, otrežnjenje dijela džematlija i novu akciju ilmijanskog udruženja prema Sarajevu. “Ako bi se pustilo”, navodi se u pismu predsjednika udruženja reisul-ulemi Čauševiću, “da imami i najmanje budu poniženi i pred javnošću i pred masom, koja ih je neopravdano napala, [...] onda se mora doći do zaključka, da je imametluk najgore zvanje! Tada ne treba se obazirati na mišljenje Ulema-medžlisa, kao nadležne vjerske vlasti, nego na mišljenje mase, koja je moćnija i od svakog vjerskog propisa! Imamu, tada, ne treba očekivati

¹⁸ ARIZBH, fond Ulema-medžlis (dalje: UM), 1926, neobrađeno (dalje: N). Predstavka navedena unutar: Udruženje ilmijije (Musl. Vjer. Službenika) Sreza Cazinskog. Broj 9/926. Visokom Ulema medžlisu za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, str. 2. Cazin, 24. 3. 1926.

¹⁹ ARIZBH, UM, 1926, N. Udruženje ilmijije (Musl. Vjer. Službenika) Sreza Cazinskog u Cazinu. Broj: povjerljivo. Pre-svjetlom Gospodinu Reis ul-ulemi za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo. Cazin, 14. 7. 1926.

nikakovih uputa od vjerskih vlasti, jer mu je preče da gleda, šta će reći i najzadnji džematlija: u njegovim je rukama sudbina imama!”²⁰ U konkretnom slučaju, ipak, sudbina imama bila je u rukama džematskih medžlisa i kotarskog povjerenstva; mjesto Aleševića, Bajraktarevića i Mustafića uvedeni su u službu novi imami: izvjesni Mustafa Duraković (Bužim Grad), Ahmed Alijagić (Kamenica) i Mahmud Skenderović (Vareška Rijeka)²¹ – bez kompetencija i statutarnih ovlasti, izazivajući oštre proteste ilmijanskog udruženja²², ali i šerijatskog sudije Bosanskokrupskog sreza A. Hajrovića²³. O eventualnim novim koracima Ulema-medžlisa u pogledu bespravno smijenjenih bužimskih imama nismo pronašli relevantnih obavijesti u zvaničnoj dokumentaciji centralne vjerske uprave.

Napetosti u odnosima lokalna vakufska uprava – imami konačno su kulminirale zbi vanjima početkom 1927. godine, nakon završenih oblasnih izbora, na kojim je izostala imamska podrška najjačoj bošnjačkoj partiji i njenim kandidatima. “Agitacija u prošlim oblasnim izborima je toliko daleko otišla, da je poslije izbora nastala neka vrsta revolucije protiv imama.”²⁴ U opširnoj predstavi Udruženja ilmije Sreza cazinskog reisul-ulemi Čauševiću od 21. 2. 1927. izraženo je ogorčenje psihološkom torturom nad imamima od kojih se očekivalo da zaborave svoj imamski dignitet i javno agitiraju za kandidate vodeće bošnjačke partije. Glavni razlog stalnih kritika, optužbi, kao i insceniranog neraspoloženja naroda prema imamima, navode autori predstave, leži u činjenici što su imami počeli nešto svjesnije i slobodnije izražavati svoje mišljenje, što su prestali biti slijepi podržavatelji generalne bošnjačke politike, što su napustili metanisanje onim koji ne zaslužuju njihovu podršku, “i što je državna vlast otpočela isplaćivati, izravno, dodatke na skupoću prema najnovijoj Uredbi”²⁵. Da imami ne bi poduzimali samostalne korake u cilju zaštite njihovog ljudskog i muslimanskog digniteta, insistiraju autori predstave, reisul-ulema se moli da pomno prouči iznesene optužbe protiv imama, ali i da organ kojim predsjedava čim prije izda obavezne propise za izvršenje onih članova autonomnog statuta koji tretiraju pitanja kažnjavanja i otpusta iz službe muslimanskih vjerskih službenika. Kako bi cijela stvar dobila na ozbiljnosti i vjerodostojnosti, Udruženje ilmije je uputilo i posebno pismo ministru vjera, zajedno sa prijepisom predstave reisul-ulemi, u kojem ga je zamolilo “da izvoli skrenuti pažnju na rad i postupke muslimanskih vjerskih vlasti, i kao najviši državni organ, da poradi na tom, kako bi Muslimani naše države, što prije došli do jednog saobraznog zakonodavstva i pravilne procedure u rješavanju pitanja, koja se odnose na vjerske službenike uopšte”²⁶. Dok se to ne postigne, ministar

²⁰ ARIZBH, UM, 1926, N. Vrlo poštovani hadži efendi! Cazin, 18. 4. 1926.

²¹ ARIZBH, UM, 1926, N. Udruženje ilmije (Muslim. Vjer. službenika) Sreza Cazinskog. Broj 14. Visokom Ulema medžlisu za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo. Cazin, 26. 4. 1926.

²² Isto.

²³ ARIZBH, UM, 1926, N. Presvjetli Gosp. Reis-ul-ulema! Bosanska Krupa, 17. 7. 1926.

²⁴ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Ministarstvo vjera (dalje: MV), 1927, 69-53-86. Udruženje ilmije (Musl. Vjer. Službenika) u Czinu. Broj 3./27. Presvjetlom Gospodinu Reisul-ulemi, kao predsjedniku Ulema Medžlisa Sarajevo.

²⁵ Isto.

²⁶ AJ, MV, 1927, 69-53-86. Udruženje ilmije (Musl. Vjer. Službenika) u Czinu. K. broj: 3./27. Gospodinu ministru vjera, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Cazin, 21. 2. 1927.

je zamoljen da izvoli izdjevstvovati poštivanje osnovnih prava čovjeka i građanina, “kao i prava javnih službenika, što su i imami”²⁷.

Teško je reći da li su se “rad i postupci muslimanskih vjerskih vlasti” odnosili na lokalne vakufsko-mearifске strukture i muftijski ured u Bihaću ili na reisul-ulemu i Ulema-medžlis u Sarajevu. Ili možda na sve podjednako. Očito izrevoltirano višemjesečnom harangom protiv imama, cazinsko ilmijansko udruženje je posegnulo za drastičnom mjerom – zahtjevom za intervencijom najviše državne vlasti – korakom koji je pothranjivao tvrdnje bošnjačkih političara i vakufskih krugova da su se imami, zarad materijalne potpore, otuđili od naroda i okrenuli vlastima. Pa ipak, u dopisu ministru vjera nije zatraženo nametanje, nego tek asistencija muslimanima, odnosno zajednici, koji bi samostalno riješili svoja upravna i proceduralna pitanja.

Potpuru zahtjevu ilmije da se krajiški imami zaštite od harange i proganjanja pružile su svjetovne vlasti – poglavar Cazinskog sreza i veliki župan Bihaćke oblasti. U dopisu velikom županu Bihaćke oblasti poglavar Cazinskog sreza je potvrdio osnovanost pritužbe imama na kotarsko povjerenstvo i džematske medžlise. Naveo je da je posljednja haranga uslijedila nakon oblasnih izbora, pošto su se agitatori po selima tobože uvjerali da su neki imami neuredni, te da ne vrše svoje dužnosti kako treba. Sreski poglavar je, međutim, dodao da su predmet harange uglavnom državni imami, “jer im ti nije su dozvoljavali da drže političke sastanke u mektebima”²⁸. Odmah po prispjeću poglavareve obavijesti, povjerljivi izvještaj Ministarstvu unutrašnjih djela uputio je veliki župan Bihaćke oblasti. On je naglasio da je molba ilmijanskog udruženja osnovana tim prije što masa u Cazinskom srezu često harangira protiv svega što predstavlja vlast, bilo upravnu bilo vjersku. Kao primjer naveo je seljane jednog džemata koji su zakovali džamiju a imamu zabranili pristup i vršenje službe. Dodao je kako je, ispitujući prilike u Cazinskom srezu, primijetio da vođe JMO svojim postupcima – a na to nagone i svoje pristalice – sistematski provociraju sve vlasti na najstrožiju primjenu zakona, da bi poslije to mogli isticati kao teror vlasti i na tome graditi političku kampanju kod naroda. Na koncu svog izvještaja veliki župan je zamolio Ministarstvo unutrašnjih djela da se poduzmu potrebni koraci kojim bi se, konačno, imamima omogućilo savjesno i nesmetano vršenje svojih dužnosti.²⁹

U prisutnim izvorima nismo našli dokumente koji bi potvrdili akciju državnih vlasti i efikasnu zaštitu imamskih prava. U sličnim prilikama državne vlasti su se obično distancirale od direktne intervencije u poslove autonomne zajednice, kao što je bio slučaj prilikom tužbe Abdulaha Šabića protiv Murata Nuhefendića, potpredsjednika prozorskog kotarskog povjerenstva, zbog samovoljnog i neovlaštenog korištenja vakufске imovine. Nakon prispjeća Šabićeve tužbe u ured velikog župana Travničke oblasti (22. 12. 1927),

²⁷ Isto.

²⁸ AJ, MV, 1927, 69-53-86. Udruženje ilmije (Musl. Vjer. Službenika) u Cazinu. K. broj: 3./27. Gospodinu ministru vjera, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Cazin, 21. 2. 1927.

²⁹ AJ, MV, 1927, 69-53-86. Veliki župan Bihaćke oblasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Br. 98 Pov. Ministarstvu Unutrašnjih Dela – za kabinet – Beograd.

cijeli slučaj je predat Vakufsko-mearifskom saborskom odboru u Sarajevu, sa “molbom na nadležni postupak i obaveštenje o ishodu ove stvari”³⁰.

Slučaj Omer ef. Borića

Gornja zbivanja nam plastično prikazuju vjerski senzibilitet Bošnjaka Cazinske krajine, ali i njihov ondašnji psihološki i društveni profil. Svejedno radilo se o povodljivosti ili vlastitom uvidu, oni nisu trpili društveni partikularizam, razbijanje narodne kohezije i remećenje ustaljenog poretka. Krajišnici nipošto nisu bili asocijalni i indiferentni prema zbivanjima u džematu, politici i široj društvenoj zajednici. Čini se, međutim, da je njihova društvena gorljivost stavljala u drugi plan kategorije pravde i istine, te individualne sudbine ljudi koji su manifestirali različitost u odnosu na zadate obrasce ponašanja. Ovo je posebno došlo do izražaja u slučaju Omer ef. Borića, imama matičara u Šturliću, koji je svojim vladanjem došao u težak sukob sa džematlijama pomenutog mjesta.

Omer ef. Borić je radio kao imam i mualim početkom dvadesetih u Bosanskoj Krupi. Sa ženom Hafizom imao je troje djece, kćerku Zajidu te sinove Bećira i Muhameda.³¹ Nakon nekoliko premještaja dobio je namještenje imama matičara u Šturliću, poznatom po okretnoj i poduzetnoj ehaliji. Borića nije pratio glas dobrog pedagoga, jer je tukao učenike motkom po tabanima i više puta bio opominjan zbog svog ponašanja.³²

Čini se da su odnosi između Borića i Šturlićana dospjeli u kritičnu fazu kada je Borić, prema navodima Mehmeda Hadžića i Mustafe Porića, 15. 10. 1932. sklopio brak sa udovicom Eminom Bilkić, pred svjedocima, premda je još bio u braku sa prvom ženom.³³ Šturlićani su sklopljeni brak protumačili kao vanbračnu vezu, jer nije sklopljen pred šerijatskim sudom. Nakon zaruka Borić se obratio Sreskom šerijatskom sudu u Cazinu sa molbom da ga vjenča sa Bilkićkom, ali je sud to odbio učiniti. Posljedice su bile pogubne: Borić je konzumirao privatno sklopljeni brak a ehalija je počela izbjegavati džamiju u kojoj je Borić imao. Uslijedila je tužba Šturlićana Ulema-medžlisu, koji je zatražio “provedbu izvida na licu mjesta” protiv optuženog imama.

Izvid se desio 19. 6. 1933. pred džamijom u Šturliću. Pred izaslanikom banjalučkog muftijstva hafiz Mustafa ef. Nurkićem, te perovođom Fejzulahom Čavkićem, suočili su se optuženi i tužitelj – Omer ef. Borić i stotinjak Šturlićana. Nakon što mu je pročitana optužba, Borić je izjavio:

“Porićem navode tužbe, ne smatram se krivim iz razloga, što sam ja svoju ženu Eminu, udovu Bilkić vjenčao privatno po propisima šerijata pred svjedocima Mehmedom Hadžićem i Mustafom Porićem, prvi iz Šturlića, a drugi iz Krivaje.

³⁰ ARIZBH, fond Vakufsko-mearifski saborski odbor, 1929, N. Veliki župan Travničke oblasti. Pov. Broj: 3022/27. Vakufsko-mearifskom saborskom odboru u Sarajevu. Zaprimljeno od Vakufsko-mearifskog saborskog odbora 13. 1. 1928.

³¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), fond Pokrajinska uprava (dalje: PU), 1924, 69. Bihaćka oblast. Spisak imama, njihovih udovica i siročadi koji primaju dodatke za skupoću.

³² Elvira Islamović, *Školstvo i obrazovanje na području Okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*, Bihać 2008, str. 202.

³³ ARIZBH, UM, 1933, N. Izjava svjedoka Hadžića i Porića. Rukom.

Ovo sam učinio s toga, što sam se po našem zaručenju obratio šerijatskom sudu u Cazinu i tražio, da se vjenčam sa spomenutom Eminom, ali pošto sam ja imao još jednu ženu, te i ako je u Krajini običaj ženiti po više žena, ipak šerijatski sud nije htio nas vjenčati, čime je stavio me u veliku nepriliku tako, da ja nisam mogao naći drugoga izlaza, nego da navedeno vjenčanje obavim privatno po šerijatskim propisima, znajući kao učen čovjek, da je i tako vjenčanje u islamu priznato i uvaženo.”³⁴

U nastavku očitovanja Borić se osvrnuo na optužbu da, umjesto sa munare, uči ezan s praga svoje kuće ili s kućnog prozora, te da u džamiji ne klanja osim petkom. Izjavio je da seljani ne uobičajuju dolaziti u džamijski džemat, “pa onda i ja sam prestao sam dolaziti, samo preko dana ezan učim s munare, a uvečer iz dvorišta, a nikako s prozora iz kuće”. Kako je cijela stvar, po njegovom viđenju, zavadila džematlije, predložio je vlastiti premještaj, samo da bi smirio “razjarenu ehaliju, da se među se ne svadaju i da svoju džamiju zajednički pohađaju”. Na Borićevo očitovanje prisutna ehalija je izjavila da ostaje kod svoje tužbe, dokazujući istinitost svojih navoda, “te da je imam izgubio kod njih ugled vjerskog predstavnika, pa njih 150 do 200 kuća niti pohađaju džamije, niti ga trpe kao vjerskog službenika”.

U svom govoru Borić nije objasnio ko predstavlja drugu stranu javnosti u Šturliću, koja je, navodno, bila uz imama. Iz dokumentacije se vidi da je na Borićevoj strani bilo cazinsko vakufsko povjerenstvo, koje, izuzev predsjednika, nije bilo za Borićev premještaj sa prostora Cazinskog sreza.³⁵ Ono je predložilo da se Omer ef. Borić premjesti u Barsku, a da na njegovo mjesto dođe barski imam Abdurahman ef. Toromanović. Muftijski izaslanik je dotični prijedlog prihvatio i proslijedio višim instancama, nakon čega je Borić konačno otišao iz Šturlića. Navedeni premještaj je uslijedio nakon više molbi i urgencija, uključujući sreskog načelnika u Cazinu, koji je još 3. 3. 1933. zamolio Ulema-medžlis da se kontroverzni hodža što prije ukloni iz Šturlića, u interesu islama, ali i zbog sigurnosnih razloga, “jer ima bojazni da se povodom ovoga slučaja može izazvati i krvoproliće u džematu Šturlić”³⁶.

Slučaj Omer ef. Borića, međutim, nije bio izolirani primjer nesporazuma i sukoba između imama i lokalne zajednice. Od 40 disciplinskih slučajeva u nadležnosti Muftijstva u Banjaluci od 1930. do 1934. godine čak 14 ih se ticalo imama i mualima na području Cazinskog sreza.³⁷ U većini slučajeva optužba je dolazila od cazinskog vakufskog povjerenstva a razlozi terećenja su bili različiti, od zanemarivanja vjeronauke u školi i mektebu do nehaja prema obavezi slanja mektebskih spiskova. Većini imama vjerske vlasti su udijelile pismeni ukor za njihove prijestupe.

³⁴ ARIZBH, UM, 1933, N. Zapisnik rađen 19. juna 1933. u Šturliću, na licu mjesta pred džamijom.

³⁵ ARIZBH, UM, 1933, N. Uredovna opomena Mustafa ef. Nurkića, tajnika Muftijstva u Banjaluci.

³⁶ ARIZBH, UM, 1933, N. Sresko načelstvo Cazin. Broj: 1795/33. Ulema medžlisu Sarajevo.

³⁷ Izvještaj o radu Muftijstva banjalučkog, str. 558-561.

Školstvo i kultura

Prema popisu škola po kotarevima Bihaćkog okruga godine 1920. u Cazinskom kotaru je radilo devet osnovnih škola: u Cazinu, Glinici, Gornjoj Koprivni, Kladaši Velikoj, Osredaku, Pećigradu, Podzvizdu, Tržačkoj Rašteli i Vrnograču.³⁸ U Bihaćkom okrugu svega su radile 52 osnovne škole, što znači da je u Cazinskoj krajini bilo 17,3 % osnovnih škola pomenutog okruga. Cazinski kotar, ipak, nije stajao najlošije kada su osnovne škole u pitanju; u gradu Bihaću radile su samo tri narodne osnovne škole, koliko je bilo i na prostoru Bihaćkog kotara: u Lipi, Ripaču i Vrtočama.

Generalno uzevši, Bihaćki okrug, kasnija oblast, nakon Travničkog, imao je najnepovoljnije školske prilike u Bosni i Hercegovini. U razdoblju od 1920. do 1929. Bihaćka oblast je dobila tek 12 novih osnovnih škola, što je predstavljalo povećanje za skromnih 18,75 %. Školske 1925/1926. u Bihaćkoj oblasti je bilo svega 117 učitelja i 6262 učenika. Jedna škola je dolazila na 94 km² i na 3678 stanovnika.³⁹ Od pomenutih 6262 apsolutna većina su bili učenici pravoslavne vjere – 3874 (61,86 %), dok je muslimana bilo 1853 učenika. Ženske populacije u osnovnim školama, prema podacima iz školske 1928/1929, bilo je 14,5 %. U osnovnim školama Vrbaske oblasti, istovremeno, taj postotak iznosio je 21,7 %.

Prema spisku Ulema-medžlisa u Sarajevu početkom tridesetih osnovna škola je trebala sljedećim mjestima Cazinskog sreza: Polje, Skokovi, Ljeskovac, Šumatac, Mala Kladaša, Slapnica (Todorovo) i Muratovo Brdo (kod Johovice). U ovim mjestima je tada bilo ukupno 1225 bošnjačke djece obavezne da pohađaju osnovnu školu.⁴⁰ Bez vlastite škole ta se obaveza teško mogla izvršiti jer su im najbliže škole bile udaljene od 4 do 8 km.

Lokalne vlasti u Cazinskoj krajini nisu raspolagale obimnijim sredstvima, ali im nije nedostajalo volje da pomažu prosvjedu i naobrazbu na svom prostoru. Tako je Općinsko vijeće u Cazinu 13. 9. 1919. godine odobrilo mjesečne stipendije učenicima Velike gimnazije u Bihaću Ibrahimu Toromanoviću i Mujagi Pozdercu u iznosu od 100 kruna, ali uz zaključak da je njihova realizacija uvjetovana predviđenim suvišcima u općinskom proračunu.⁴¹ Malo je bilo sredstava za poticanje kulturnog rada u cazinskom kraju. Za kulturna društva 'Napredak', 'Gajret' i 'Prosvjedu' cazinsko općinsko vijeće je zaključkom od 26. 7. 1919. odobrilo potporu od po skromnih 300 kruna.⁴² Po osnutku Kraljevstva SHS, u odsustvu šireg kulturnog zamaha, građanstvo je uglavnom bilo upućeno na korištenje sadržaja čitaonica, poput onih u Cazinu i Pećigradu. Tokom tridesetih kulturni život je bio obogaćen aktivnostima 'Hrvatskog radiše', u čijoj režiji su, a uz obilnu potporu mještana, organizirane brojne pozorišne predstave, priredbe i zabave.⁴³

³⁸ AJ, fond Ministarstvo prosvjete, 1921, 66-2528-2326. Statistički podaci o nastavi u Bosni i Hercegovini za škol[sku]. god[inu]. 1918./19. i 1919./20.

³⁹ S. Selimović, *Školstvo*, str. 130.

⁴⁰ *Prvi izvještaj o radu Ulema-medžlisa u Sarajevu*, Sarajevo 1932, str. 108.

⁴¹ ABH, fond Zemaljska vlada (dalje: ZV), 1919, 187.583. Š 47 68/48.

⁴² ABH, ZV, 1919, 155.553. Š 47 68/39.

⁴³ Više o ovome: Aleksander – Aco Ravlić, *Cazin u dvadesetom stoljeću*, 1, Aris, 2000, str. 41-47.

U doba Stojadinovićeve vlade i Jugoslavenske radikalne zajednice, školstvo u Cazinskoj krajini je ostvarilo stanoviti polet, dijelom zahvaljujući narodnom poslaniku Nuriji Pozdercu, koji je uticao da Cazin dobije građansku, dvije stručne i nekoliko osnovnih škola.⁴⁴ Ipak, u Drugi svjetski rat Cazinska krajina je ušla kao jedna od najzaostalijih i najnepismenijih regija u Bosni i Hercegovini. Pokrivenost školama cazinskog kraja 1939. godine bila je tako mala da je na 600 djece dorasle za osnovnu školu dolazio samo jedan učitelj, a jedna škola na područje od 3205 stanovnika.⁴⁵

Položaj žene

Nezaobilazna tema pri razmatranju vjerskih i kulturnih prilika Bošnjaka Cazinske krajine svakako je pitanje položaja žene, uključujući fenomen poligamije, koji se od svih regija Bosne i Hercegovine najduže zadržao u ovom kraju. Uzroke rasprostranjenosti poligamnih brakova u Cazinskoj krajini pokušao je objasniti u jednoj svojoj raspravi mostarski političar i publicist Husaga Čišić. On navodi kako je u Cazinskoj krajini rasprostranjeno višeženstvo jer su ljudi lijegali i ustajali s puškom u ruci, ratovanje je postalo svakodnevnim posao, pa se višeženstvom težilo osigurati produženje potomstva. Usto, Krajišnici su stremili namicanju radne snage, da im ima ko polja obrađivati, pa su i zato ženili više žena.⁴⁶

Fenomen poligamije u Cazinskoj krajini svakako zavređuje cjelovito istraživanje iz različitih naučnih perspektiva. Kao poticaj daljnjem istraživanju može poslužiti prepiska državnih vlasti i molba Ulema-medžlisu za Bosnu i Hercegovinu iz 1922. godine da učini što je u njegovoj nadležnosti na suzbijanju konkubinata na prostoru Velike Kladuše, kao i ukupnom moralnom i socijalnom podizanju krajiških muslimana. U izvještaju Kotarske ispostave u Velikoj Kladuši od 16. 9. 1922. Pokrajinskoj upravi u Sarajevu navedeno je da je Okružno načelstvo Bihać već izviješčeno “o svim porocima i manama ovdašnjeg pučanstva o njegovoj zaostalosti u moralnom i religioznom pogledu kao i o njegovom životu i shvaćanju istog sa svoga primitivnog stanovišta [...]”⁴⁷. Upravitelj ispostave je naveo da je na taj izvještaj bio potaknut događajima od 15. 10. do 2. 11. 1921. godine kada se na području Velike Kladuše desilo pet ubistava koji su proizašli iz samo jednog motiva, a to je žena. U nastavku svog izlaganja upravitelj se u kratkim crtama osvrnuo na narodno shvatanje i porodični život žene na prostoru njegove ispostave:

“Kod muslimana a i kod pravoslavnih se žena smatra više kao stvar nego ravnopravno biće te je često vrijednija i više se žali jedna krava ili kobila prigodom smrti nego žena. Ona se još smatra u orientalnom smislu napola rob, s kojom muž po miloj volji može prosto raspolagati, može je zlostavljati, tući pa dapače

⁴⁴ Hase Ćoralčić, *U sutonu jedne mladosti*, Bihać 2007, str. 70-71.

⁴⁵ A. A. Ravlić, *Cazin*, str. 34.

⁴⁶ Bošnjački institut u Sarajevu. Husein Čišić, *Muslimanka i njezina – peča i feredža*, bez godine, bez strane.

⁴⁷ ARIZBH, UM, 1922, N. Prepis dopisa Kotarske ispostave u Velikoj Kladuši. Broj: 728 prez.

i otjerati i napustiti kao bezvrijednu stvar i ona da zato nema i nesmije se nikom potužiti niti tražiti zaštite bilo kod koga, te je i ona u to uvjerena pa niti se tuži niti traži zaštite kada na ovakav način bude progonjena nego se preda svojoj sudbini ide sa dosadanjeg svoga ognjišta i prvom koji to zatraži pada u naručaj bilo da s ovim nastavi priležnički život bilo da čeka kod ovoga prvoga stišanje bure kod zakonitog muža da se opet povrati svome ognjištu i djeci. Ovo su najčešći slučajevi gdje zakoniti muž oprašta grijeha svojoj ženi za vrijeme dok je ona živila s drugim, jer isto tako za vrijeme njena osustva, od kuće našao je i on njojzi zamjenu istu onaku kao što je njegova žena kod ovoga prvoga bila i tako se događa da ovaj *circulus vicusosus* se neprestano opetuje pa će na koncu dovesti možda dotle, da će jedan promijeniti možda i 20 žena. Ovo se događa kod pravoslavnih dok kod muslimana isto, samo u drugoj formi, a ta je, da kod pravoslavnih u smislu crkvenog zakona nemože se vršiti razvjenčanje dok kod muslimana se to može lako te imade slučajeve gdje musliman vjenča jednu te istu ženu po 2 i tri puta. Uz ovo je kod muslimana razvijena još do apsurduma bigamija, te kao primjer neka služi da od 6 seoskih starješina (muhtara) ovoga područja samo je jedan jedini monogam a ostali svi imaju po 2 a neki i tri žene.”

U daljnjem opisu upravitelj navodi da žena služi da radi u kući, okolo kuće i na polju, “dok muževi su više kao neka nadzorna vlast, koja kontrolira rad i samo u nuždi pomaže, te za sav nesavršeni rad je odgovorna žena”⁴⁸. Kada je riječ o konkubinatu izvjestilac je naveo primjere pravoslavnih sela Glinica i Bojna gdje je po navodu tamošnjeg paroha bilo ni manje ni više nego 160 slučajeva što konkubinata što preljuba. Na kraju svog izvještaja upravitelj je zamolio visoki naslov da posreduje kod islamskih institucija da sprečavaju poligamiju, te da putem imama, barem iz humanih razloga, nastoje podignuti socijalni život žene na području Velike Kladaše.

U jednom ranijem dopisu, Ministarstva vjera u Beogradu Ulema-medžlisu za Bosnu i Hercegovinu, navedeno je da bi državna i vjerska vlast morale raditi paralelno i sporazumno na iskorjenjivanju konkubinata i drugih zala i poroka na prostoru Velike Kladaše, čemu bi doprinio i trud narodne inteligencije, ali i otvaranje trezvenjačkih društava, smanjenje točarinskih dozvola, te opremanje što spremnijih, vrsnijih i poštenijih svećenika u dotični zapušteni kraj. Umjesto toga, “ovaj inače lep i plodni kraj ima baš najneznamije i najmanje spremne hodže, koji u svojoj struci znaju manje nego neki težaci i kojima je glavno da osiguraju i poberu svoj bir, pa nije čudo da se njihov uticaj u ovom kraju ne može u dobru osetiti ni zapaziti”⁴⁹. Isto tako, navodi se, šerijatski sudovi bi morali sprečavati poligamiju a naročito alkoholizam, “ali mesto toga oni [su] do sad radili obratno, jer osobito u zadnje vreme ne ima u Cazinu gotovo ni jednog kadije, koji ne pije do opijanja”. Što se tiče poligamije, koju islam tolerira, ona se u Cazinskoj krajini zlorabi i

⁴⁸ Isto. “Nisu, međutim, bili rijetki slučajevi da su muškarci žene iscrpljivali kućnim i poljskim poslovima, dok su se oni često nalazili u kafanama i birtijama, pijančili i ljenčarili.” H. Čoralić, *U sutonu*, str. 77.

⁴⁹ ARIZBH, UM, 1922, N. Dopis Ulema-medžlisu u Sarajevu od 13. 2. 1922. Prijepis.

krivo shvata, i uopće se ne uvažava propis islama da dotični muž mora sve žene jednako izdržavati, Zbog toga je došlo, kaže se, do strašnog rastrojstva morala u ovom kraju i žena je dovedena na nivo i položaj roba, premda to ona po nauci islama ne smije biti.

Premda nismo našli direktan odgovor Ulema-medžlisa na gornje dopise, iz brojnih drugih akata i dopisa vidi se da su vjerske vlasti poduzimale što je u njihovoj nadležnosti kako bi se suzbijali slučajevi konkubinata među muslimanima.⁵⁰ Neke muftije su se, međutim, žalile kako niko neće da uzme na sebe dužnost prijavljivanja konkretnih slučajeva državnim i vjerskim vlastima. “Muhtari, neće, kažu, da je to dužnost džematskih medžlisa, a ovi opet to neće, jer kažu, da to treba, da imami rade.”⁵¹ U pominjanom izvještaju Muftijstva u Banjaluci navedeno je da mu je u razdoblju 1930-1934. stiglo oko 136 prijava divljih brakova, “od kojih 80 % otpada na ciganski stalež”⁵². Državne vlasti su uglavnom izražavale spremnost da vrše rasturanje konkubinata, što se vidi i iz slučaja Veljačić Džebe koji je u Velikoj Kladuši živio u divljem braku sa Deliće Ajkom. Nakon brojnih dopisa, Ispostava Cazinskog sreza u Velikoj Kladuši obavijestila je Ulema-medžlis u Sarajevu da Džebo i Ajka više ne žive vanbračno, “pošto su se razišli”⁵³. Što se tiče poligamije, stvari su bile mnogo delikatnije, jer je riječ o šerijatskoj mogućnosti, ali se i iz primjera Omer ef. Borića vidi da je vjerska zajednica nastojala ograničavati broj poligamnih brakova i na taj način uticati na kulturne i socijalne prilike u Cazinskoj krajini. Ipak, činjenica je da je u međuratnom razdoblju izostala organizirana akcija vjerskih vlasti i vakufske uprave kako bi se sistemski iskorjenjivale slabosti koje je manifestiralo krajiško društvo.

Neke inicijative su dolazile od samih Krajišnika, kao u slučaju Muslimanskog antialkoholnog društva ‘Trezvenost’ iz Vrnograča. Ovo društvo, osnovano 1922. godine, borilo se protiv uživanja alkohola, “jer taj običaj ruši moral, zdravlje i gospodarstveno ne samo ljudske sadašnjosti, nego i budućnosti”⁵⁴. Pravila društva su obavezivala članove na strogu apstinenciju od alkohola, “vina, piva, rakije, likera”, ali i ustezanje od poticanja drugih na konzumaciju. Zavjet je preuziman pismenom izjavom u kojoj je stajalo da, u slučaju njegovog kršenja, prekršitelj daje pravo svakom članu društva da ga na svakom javnom mjestu izgrdi, u lice popljuje i javno dovede u pitanje njegovo poštenje i obraz.⁵⁵ Društvo je privuklo mnoge ugledne Bošnjake, ali je dio mještana odbio članstvo, nespreman na žrtvu koju su predviđala društvena pravila.

⁵⁰ Kao primjer može poslužiti odgovor Vrhovnog šerijatskog suda na podnesak Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva u Sanskom Mostu o postupanju sa slučajevima konkubinata u dotičnom kotaru. ARIZBH, UM, 1925, N. Vrhovni šerijatski sud za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Broj: 18/1925. Kotarskom šerijatskom sudu u Sanskom Mostu. Datum: 28. 2. 1925.

⁵¹ ARIZBH, UM, 1927, N. Prijepis pisma muftije Tuzlanske oblasti Ulema-medžlisu za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Tuzla, 9. 7. 1927.

⁵² Izvještaj o radu Muftijstva banjalučkog, str. 569.

⁵³ ARIZBH, UM, 1941, N. Dopis Ulema-medžlisu Sarajevo broj 5058/40 od 17. 3. 1941.

⁵⁴ ABH, PU, 1922, 18102/I-2. Š 18 78/3. Pravila Društva Trezvenost. 86737/22.

⁵⁵ *Isto*. Izjavu 1922. godine je potpisalo oko 30 Vrnogračana, među kojima Meho Gračić, Husejin Elezović, Husejin Vehabović, Ahmet Čatić, Ibro Koštić, Ibrahim Hrnčić i Huse Abdihodžić.

Zaključak

Četrdeset godina nakon odlaska Osmanskog carstva iz Bosne i Hercegovine, Cazinska krajina je trpila sve boljke jednog marginaliziranog i zapuštenog prostora. Bez industrijskih postrojenja, bez urbane kulture, bez razvijene mreže školskih zavoda, Cazinska krajina je predstavljala osebujan kulturološki kontrapunkt začecima modernog društva u Bosni i Hercegovini s kraja XIX stoljeća. Prvih godina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca pojavljuju se znaci u prilog nastojanja da se ide u korak s vremenom, ali odsustvo bilo kakve osmišljene aktivnosti, kako od strane države tako i od strane vjerskih vlasti, ostavlja ovaj prostor prepušten samom sebi, da se snalazi u borbi protiv stagnacije i propadanja na materijalnom, vjerskom i kulturnom planu. Bošnjaci Cazinske krajine nipošto nisu bili indiferentni prema bitnim odrednicama vlastitog identiteta, ali su taj identitet, u odsustvu intelektualnog oslonca i usmjerenja, skoro isključivo poimali u okvirima tradicionalnih vjerskih zasada i ukorijenjene običajnosti. Hoće li se sagrađiti ili popraviti džamija ili mekteb – o tome nije moglo biti sporenja kada su pokretane inicijative ove vrste. Hoće li vjera i život muslimana biti u duhu islama kao religije – to pitanje bilo je izlišno u prisustvu normi i ustanova koje su vrijedile u Cazinskoj krajini stoljećima. Cazinska krajina je ostala po strani modernizacijskih procesa u prvoj polovini XX stoljeća, ali je voljom i pregnućima svojih ljudi, temperamentnih u suočavanju sa društvenim izazovima, potvrdila vitalitet podneblja koje ne prolazi kroz vrijeme a da na njemu ne ostavi kakav trag ili pečat.

Summary

Forty years after the departure of the Ottoman Empire from Bosnia and Herzegovina, Cazinska Krajina was still suffering some typical weaknesses of a marginalized and neglected area. With no industrial plants, no urban culture, no schools, it was a cultural counterpoint to the early beginnings of a modern society in Bosnia and Herzegovina. After the establishment of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the state made no effort to help this region, socially and economically, so the people of Cazinska Krajina were left alone struggling against stagnation and ignorance. Bosniaks were not indifferent towards the basic elements of their identity, but they considered it exclusively in the framework of traditional religious regulations and habits. Nevertheless, they did what they could in order to improve their overall cultural and religious conditions, in spite of financial difficulties and absence of support of central authorities.

Dr. sc. Edin Mutapčić
Pravni fakultet u Tuzli

Neke specifičnosti agrarne reforme u Bihaćkoj oblasti (1918.–1929.)

Apstrakt: Ovaj rad govori o specifičnostima agrarne reforme u Bihaćkoj oblasti nakon 1918. godine, tj. od uspostave Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Premda se ova mjera državne politike odnosila na cijelu Bosnu i Hercegovinu, postojale su neke karakteristične crte koje su se odnosile samo na naznačenu oblast, o čemu se pobliže govori u ovom prilogu.

Ključne riječi: agrarna reforma, dobrovoljci, kolonizacija, uredbe, zemljoposjednici, seljaci, težaci, okrug, oblast.

1. Bihać i okolina – urbane i upravno-administrativne prilike

Neposredno poslije zauzimanja Bihaća od strane Osmanlija 1592. godine Bihać postaje centar novoformiranog sandžaka koji je po ovom gradu i prozvan bihaćkim. Bihać je svakako jedan od najznačajnijih administrativnih centara Bosanskog pašaluka tokom osmanske uprave (sandžaka), odnosno okruga u austrougarskom periodu. Iako smo se, kao što se iz samog naslova vidi, opredjelili da pratimo proces agrarnih reformi na širem bihaćkom području – području tzv. Bihaćke oblasti, ipak u centar komparativnih praćenja procesa urbanog razvoja i agrarnih dešavanja stavljamo okružno sjedište, grad Bihać.

Ovaj grad, a možemo konstatovati i šire okruženje, prepoznatljivo je prije svega po svojoj rijeci biseru – Uni. Uz ovu rijeku, opisuje 1878. godine znameniti hrvatski historičar Vjekoslav Klaić, “[koja] si je u gornjem teku utrla put kroz strme i kamenite obronke gorske, otvara se tek pred Bišćem između ogranaka planine Plješivice sa sjeverne, a gore Risovca s južne strane oveliko polje, koje je osobito pitomo i plodno. Otvoreno to polje stere se uzduž obih obala Une prema Izačiću i Krupi, ter se zatvara ogranci gore Grabeža pravcem prema Krupi.”¹

“Grad ili tvrđjava Bihać stoji na lievoj obali Une, rekli bi na otoku, jer je sa zapadne strane izkopan jarak pred gradom, koj se niže grada sastaje sa glavnom

¹ Vjekoslav Klaić, *Bosna*, Zemljopis, Poučna knjižnica “Matice Hrvatske”, Zagreb 1878, str. 184-185.

riekom. Pred gradom prostire se na lievoj i desnoj obali Une pod brdom Benakovcem dolnja varoš, mnogo veća i prostranija od tvrđave. Jedan dio varoši nalazi se na južnoj strani grada na posebnom otoku u Uni. Bihać je od davnih vremena utvrđen i opasan debelim zidom, koj se je međjutim počeo osipati, osobito prama zapadu i sjeveru, gdje je mjestimice već i razvaljen”.

“Osim nekoliko bilo starih bilo javnih zgrada sve su kuće ili drvene ili od pletera, a podignute su na stupovih, tako da su odozdo razi zemlje stajе za goveda i konje. Sve su kuće zamuljene i blatne, neuredne i trošne, ter pružaju uistinu sliku turske varoši”.²

Ovakvo stanje uveliko se mijenja dolaskom austro-ugarske uprave kada je promjena strukture stanovništva uslovlila novi način gradnje i urbano oblikovanja grada Bihaća. Naime, nova vlast izdaje naređenje da se tadašnje stanovništvo iseli iz grada i preseli u tadašnje predgrađe, mahalu Harmani.

Nova uprava gradi i otvara javne i kulturno-prosvjetiteljske ustanove kao što je Općinska osnovna škola, trogodišnja trgovačka škola i voćarska škola. Godine 1888. porušene su zidine tvrđave i napravljene nove ulice, a iste godine se uređuje i gradski park pored Une i Jarak (Kanal). Kada govorimo o infrastrukturnim ulaganjima napomenimo da je zbog svoje strateške važnosti Bihać još 1867. godine dobio poštu i telegraf.

Grad se infrastrukturno obnavlja, tako da već od 1900. godine kreće gradnja prema prvom, te godine usvojenom, regulacionom planu. Tako gradsko jezgro dobija kanalizacija u najužem centru, završene upravne i stambene zgrade za doseljene činovnike.

Nedugo potom, 1905. godine, počela je gradnja gradskog vodovoda, koji je dovršen dvije godine kasnije. U Bihaću je 1911. godine otvoren radnički dom i Mala gimnazija, koja četiri godine kasnije prerasta u Veliku gimnaziju. U Bihaću se 1911. godine gradi hidrocentrala s kojom grad dobija redovno napajanje električnom strujom.

Novi javni i stambeni objekti, izgrađeni po evropskom uzoru, mijenjaju izgled i veličinu grada te se postepeno gube mahale i čaršija, a formiraju gradske zone. Sve tokove života Bihaća prate i demografske promjene, tako da grad 1910. godine ima 8.370 stanovnika. Tako je izgradnja novih objekata, najčešće klasičnog stila u potpunosti mijenjaju fizionomiju grada. U čaršiji i mahalama odvija se život po austrougarskom receptu provincijskog gradića.³

Pored toga početkom 20. vijeka u Bihaću se već dobro razvila građanska klasa zapadnog tipa, u skladu s industrijaliziranim oblicima života koji je tekao svojim zakonitim tokovima. Otvaraju se banke, tvornice, razvijaju zanati do tada nepoznati. Jedna konstatacija veli da je Bihać “najistočniji grad Zapada i najzapadniji grad Istoka”.⁴

² Isto

³ <http://bs.wikipedia.org/wiki/Bihać>; preuzeto: 21. aprila 2010.

⁴ <http://lin.bihac.org/historija.php>; preuzeto: 21. aprila 2010.

Dakle, Bihać jednim ubrzanim tempom bilježi izrazitu “modernu” urbanizaciju. Slična situacija je i sa ostalim kotarskim središtima bihačkog okruga (Bosanskoj Krupi, Bos. Petrovacu, Cazinu, Ključu i Sanskom Mostu).

Upravo proces urbanizacija sa posebnim osvrtom na konfesionalne strukture stanovništva najbolje se mogu sagledati iz sljedećeg tabelarnog pregleda.

			1879.	1885.	1895.	1910.	±1879-1910 %	
1.	Bihać	Muslimani	2.594	2.448	2.571	3.789	+1.183	+ 46
		Pravoslavni	258	420	481	520	+ 271	+ 105
		Katolici	173	499	758	1.709	+1.536	+ 887,90
		Jevreji	72	134	128	165	+93	+ 129,00
2.	Bos. Krupa	Muslimani	1.566	1.522	1.829	2.200	+634	+ 40
		Pravoslavni	321	523	896	847	+ 526	+ 164
		Katolici	-	51	145	156	+156	-
		Jevreji	-	-	-	1	+1	-
3.	Bos. Petrovac	Muslimani	1.817	1.869	2.181	2.196	+379	+ 21
		Pravoslavni	454	584	777	514	+ 60	+ 13
		Katolici	9	63	100	175	+166	+ 1.845
		Jevreji	-	-	21	21	+21	-
4.	Cazin	Muslimani	1.496	1.618	1.782	2.114	+618	+ 41
		Pravoslavni	-	41	83	113	+ 113	+
		Katolici	-	22	83	93	+93	-
		Jevreji	-	-	3	1	+1	-
5.	Ključ	Muslimani	-	12	922	961	+961	
		Pravoslavni	170	214	353	443	+ 270	+ 156
		Katolici	-	18	286	344	+344	-
		Jevreji	-	-	-	1	+1	-
6.	Sanski Most	Muslimani	554	694	985	1.249	+695	+ 125
		Pravoslavni	224	488	823	679	+ 455	+ 203
		Katolici	6	54	188	249	+243	+4.050
		Jevreji	-	6	38	56	+56	-

Tab. br. 1. Konfesionalna struktura stanovništva 1879 – 1910. u kotarskim sjedištima Bihačkog okruga⁵

Međutim, ovi značajni “civilizacijski” koraci za graditeljstvo i urbani način života nisu ostavili velikog udjela u životu običnog čovjeka, koji i dalje svoju egzistenciju do-

⁵ Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo 2004, str. 301-303 (vidi tabelu 1).

minantno obezbjeđuje u zavisnosti od poljoprivrede i za njega je puno bitniji odnos rodne i nerodne godine, kišovitog proljeća ili sušnog ljeta od ovih velikih graditeljsko-urbanih poduhvata.

Upravo tu leže ogromni problemi sa kojima se suočava tadašnje bosansko-hercegovačko društvo, a samim time i najveći dio stanovnika Bihaćkog okruga, a to su neriješeni agrarni problemi. Naime, nasljeđe je na ovim prostorima još od polovine XIX stoljeća ostavilo agrarne odnose sa premisama srednjovjekovnih uz prisustvo i kmetstva. Ekonomsko-socijalna struktura ove pokrajine nije bila manje mozaična i heterogena od njenog vjerskog i etničkog sastava. U vrijeme okupacije, Bosna i Hercegovina bila je izrazito agrarna zemlja u kojoj je oko 90% stanovništva živjelo od poljoprivrede kao glavnog zanimanja ili izvora za izdržavanje. U sastavu Austro-Ugarske monarhije, Bihać, kao i Bosna i Hercegovina, ostaje do 1918. godine, kad ulazi u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.⁶ U tom vremenu Bihać je bio središte oblasti, a 1929. godine, novim teritorijalnim ustrojem ulazi u sastav Vrbaske banovine.⁷

2. Stanje agrarnih odnosa u vrijeme nastanka Kraljevine SHS

Kao temelj za predstavljanje agrarne situacije u bihaćkom kraju, uzimamo austro-ugarski popis stanovništva iz 1910. godine. Naime, ovo je posljednji, predratni, popis u kome je vođena agrarno-socijalna podjela stanovništva.

Kada smo već spomenuli austro-ugarski period neophodno je konstatovati da kada je u pitanju agrarna problematika uglavnom dolazi u periodu njene vladavine do preuzimanja osmanskog tanzimatskog agrarnog zakonodavstva. Ipak dvije stvari neophodno je istaći i perioda četrdesetgodišnje uprave dvojne monarhije; Prvo, krupan korak učinjen je uspostavljanjem gruntovnice, u kojima je zemljoposjednicima priznato vlasničko pravo, a u teretovnici je evidentiran kmetovski odnos. Treba napomenuti da u ovim zemljišnim knjigama uopšte nije došlo do posebne evidencije tzv. beglučkih zemalja, a koje su kasnije postale predmetom agrarne reforme. Drugo, povoljni uvjeti za kmetovski otkup zemljišta su nastali po Zakon o fakultativnom otkupu kmetova koji je donesen na 87. sjednici Bosanskohercegovačkog sabora, 5. aprila 1911. godine, pod nazivom “Osnova zakona o davanju zajmova za dobrovoljno otkupljivanje kmetskih selišta u Bosni i Hercegovini”.⁸ Ovim su austrougarske vlasti tražile srednji put u rješenju agrarnog pitanja. Po ovom Zakonu, kamata je smanjena na 4%, a rok vraćanja produžen na vrijeme

⁶ Javljanjem brojnih državno-pravnih kombinacija tokom Prvog svjetskog rata postojali su i planovi da bihaćki okrug zajedno sa banjalučkim pripadne Ugarskoj, dok preostala četiri (Tuzlanski, Sarajevski, Mostarski i Travnički) bili bi pod upravom Austrije (Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo 1997., str. 468-469).

⁷ <http://lin.bihac.org/historija.php>

⁸ Milan Gaković, Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921., *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, broj VI, Sarajevo 1970 (dalje: M. Gaković, n. dj), str. 12.

od 30 do 50 godina.⁹ Treba napomenuti da je jednogodišnja rata, za otplatu posjeda, prema ovom zakonu, iznosila manje nego jednogodišnji hak. Međutim, bez obzira na navedeno, na taj se način od januara 1912. do kraja 1913. godine otkupilo 10.947 kmetovskih selišta na teritoriju Bosne i Hercegovine.¹⁰ Ukoliko navedeni broj proporcionalno podijelimo na sve okruge možemo konstatovati da u bihaćkom kraju se prema ovom zakonu kmetovskog položaja oslobodilo oko 1000 porodica. Razlozi za neuspjeh ovog *srednjeg rješenja* su svakako u pojačanom nacionalnom djelovanju koje je dolazilo iz susjedne Srbije. Tako prema procjenama Agrarne direkcije u Sarajevu od ukupno 68.000 zemljoposjednika koji se podliježali agrarnoj reformi u skladu sa Prethodnim odredbena od 27. februara 1919. godine na teritoriju Bosne i Hercegovine njih 8.900 se odnosilo na Bihaćki okrug.¹¹ Dakle, u zatečenoj agrarnoj strukturi iz 1910. godine, koja će potrajati sve do raspada Austro-Ugarske krajem Prvog svjetskog rata, razlikuje se više socijalnih skupina: zemljoposjednici sa kmetovima (u Bihaćkom okrugu bilo ih je 1.424 domaćinstva sa 7.576 članova). Taj broj po kotarevima Bihaćkog okruga najbolje se može vidjeti iz sljedećeg tabelarnog pregleda:

ZEMLJOPOS. SA KMETOVIMA – Bihaćki okrug 1910.	Pravoslavci		Muslimani		Katolici		Ostali		UKUPNO	
	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)
Bihać	3	29	149	861			1	4	153	894
Bos. Krupa	20	166	426	2977	1	5			447	3148
Bos. Petrovac	8	35	282	851					290	886
Cazin	1	16	93	582	1	7			95	606
Ključ	5	38	161	766					166	804
Sanski Most	14	82	255	1131	4	26			273	1239
UKUPNO	51	366	1366	7168	6	38	1	4	1424	7576

Tab. br. 2. Broj zemljoposjednika u Bihaćkom okrugu koji posjeduju kmetove (1910)¹²

Također je potrebno naglasiti da prema konfesionalnom statusu zemljoposjednike sa kmetovima uglavnom su činili pripadnici islamske vjeroispovjesti, 95,75%, odnosno 1366 muslimanskih porodica naspram 58 porodica ostalih vjeroispovijesti. (4,25%).

⁹ Hamdija Kapidžić, Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske uprave, ANUBiH, *Radovi XLIX*, knjiga XV, Sarajevo 1973, str.111-113.

¹⁰ Milan Gaković, n. dj., str. 12–13.

¹¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Agrarne direkcije (dalje: ABH, AGD), 860/27.

¹² Die ERGEBNISSE DER VOLKSZÄHLUNG in BOSNIEN UND DER HERCEGOVINA, von 10. oktober 1910., Sarajevo 1912 (dalje: Popis 1910), str. 68-69.

Značajan udio je bio i zemljoposjednika bez kmetova (u bihaćkom okrugu bilo ih je 468 domaćinstva sa 1.954 člana). Taj broj po kotarevima Bihaćkog okruga prema konfesionalnoj strukturi najbolje se može vidjeti iz sljedećeg tabelarnog pregleda:

ZEMLJOPOS. BEZ KMETOVA – Bihaćki okrug 1910.	Pravoslavci		Muslimani		Katolici		Ostali		UKUPNO	
	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)
Bihać	3	9	4	20	2	10	1	6	9	39
Bos. Krupa	9	37	189	916	2	6			200	959
Bos. Petrovac	17	45	82	267	4	10			104	328
Cazin	1	3	65	329	2	2			68	334
Ključ	2	15	10	47	1	5			13	67
Sanski Most	6	15	65	206	3	6			74	227
UKUPNO	38	124	415	1785	14	39	1	6	468	1954

Tab. br. 3. Broj zemljoposj. u Bihaćkom okrugu koji ne posjeduju kmetove (1910)¹³

Prema konfesionalnoj strukturi broj nemuslimanskih porodica procentulano nešto je veći nego kada su u pitanju porodice sa kmetovskom radnom snagom. Taj odnos je 53 zemljoposjedničke porodice ili 12, 77%, naspram 415 muslimanskih porodica (87,33%).

Prema navedenom popisu, ukupan broj zemljoposjednika na području Bihaćkog okruga iznosio je 1.892. porodice sa 9.520 članova.

Pored zemljoposjednika drugu mnogo brojniju brojčanu masu su sačinjavali slobodni seljaci, kmetovi i ostalo agrarno stanovništvo – bezemljaši.

U ukupnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva značajan udio su činili kmetovi (u Bihaćkom okrugu bilo je 10.505 domaćinstva sa 58.732 člana).

Radi usporedbe napomenimo da je na teritoriju BiH bilo oko 85.000 domaćinstava u takvom statusu.

Taj broj po kotarevima Bihaćkog okruga prema konfesionalnoj strukturi najbolje se može vidjeti iz sljedećeg tabelarnog pregleda:

BROJ KMETOVA – Bihaćki okrug 1910.	Pravoslavci		Muslimani		Katolici		Ostali		UKUPNO	
	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)
Bihać	571	2920	5	37	65	350	-	-	641	3307

¹³ Isto.

Bos. Krupa	2290	12947	10	36	1	-	-	-	2301	12983
Bos. Petrovac	3004	17697	2	7	38	230	-	-	3044	17934
Cazin	643	3419	5	18	1	3	-	-	649	3440
Ključ	1461	8148	17	59	16	84	-	-	1494	8291
Sanski Most	2204	11964	28	136	144	677	-	-	2376	12777
UKUPNO	10173	57095	67	293	265	1344	-	-	10505	58732

Tab. br. 4. Broj kmetova u Bihaćkom okrugu 1910. godine¹⁴

Ipak najbrojniji su bili slobodni seljaci (u Bihaćkom okrugu bilo ih je ukupno 17.517 domaćinstva sa 87.782 člana). Sloj slobodnih seljaka umnožio se do 1910. godine prije svega zahvaljujući otkupu kmetskih selišta, raspadanju patrijarhalne zadruge i doseljavanju stranih seljaka kolonista. Taj broj po kotarevima Bihaćkog okruga prema konfesionalnoj strukturi najbolje se može vidjeti iz sljedećeg tabelarnog pregleda:

SLOBODNI SELJACI – Bihaćki okrug 1910.	Pravoslavci		Muslimani		Katolici		Ostali		UKUPNO	
	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)
Bihać	582	3191	1956	9117	273	1260	-	-	2811	13568
Bos. Krupa	824	5150	1613	8011	2	9	-	1	2439	13171
Bos. Petrovac	693	4052	777	3500	28	192	-	-	1498	7744
Cazin	559	2963	5920	28336	60	346	-	-	6539	31645
Ključ	787	4609	1263	5743	62	356	-	-	2112	10708
Sanski Most	623	3447	1211	5943	284	1556	-	-	2118	10946
UKUPNO	4068	23412	12740	60650	709	3719	-	-	17517	87782

Tab. br. 5. Broj slobodnih seljaka u Bihaćkom okrugu 1910. godine¹⁵

Austrougarski popisi su nam ostavili podatke i o dva međusloja između slobodnog seljaštva i kmetova. U narednoj tabeli prikazani su slobodni seljaci koji su jednim dijelom bili i kmetovi:

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

SLOB. SELJACI – UJEDNO KMETOVI – PRETEŽNO SLOB. Bihaćki okrug 1910.	Pravoslavci		Muslimani		Katolici		Ostali		UKUPNO	
	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)
Bihać	167	1263			24	148	-	-	191	1411
Bos. Krupa	359	2735	2	14	-	-	-	-	361	2749
Bos. Petrovac	144	1104	2	18	14	155	-	-	160	1277
Cazin	84	627	1	3	-	-	-	-	85	630
Ključ	183	1557	3	30	6	52	-	-	192	1639
Sanski Most	174	1329	13	90	128	742	-	-	315	2161
UKUPNO	1111	8615	21	155	172	1097	-	-	1304	9867

Tab. br. 6. Broj slobodnih seljaka koji su i kmetovi u Bihaćkom okrugu (1910)¹⁶

Pored njih postojali su i oni slobodni seljaci koji su po strukturi zemljišta koju obrađuju dominantno bili kmetovi:

SLOB. SELJACI – UJEDNO KMETOVI – PRETEŽNO KMETOVI. bihaćki okrug 1910.	Pravoslavci		Muslimani		Katolici		Ostali		UKUPNO	
	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)
Bihać	201	1251	5	15	59	366	-	-	265	1632
Bos. Krupa	341	2654	2	15	-	-	-	-	343	2669
Bos. Petrovac	391	2872	3	9	10	46	-	-	404	2927
Cazin	80	564	1	6	-	-	-	-	81	570
Ključ	351	2712	13	64	4	22	-	-	368	2798
Sanski Most	350	2422	9	68	136	865	-	-	495	3355
UKUPNO	1714	12475	33	177	209	1299	-	-	1956	13951

Tab. br. 7. Broj slob. seljaka koji su pretežno kmetovi u Bihaćkom okrugu (1910)¹⁷

Već smo konstatovali da agrar je u životu stanovnika Bihaćkog okruga u periodu austro-ugarske uprave predstavljao dominantnu privrednu djelatnost. Tako je poljoprivreda bilo glavno zanimanje za 214.766 stanovnika ovog okruga.

¹⁶ Popis 1910, str. 70 – 71.

¹⁷ Popis 1910, str. 70 – 71.

Ukoliko uzmemo da je prema popisu iz 1910. godine na tom području ukupno živjelo 229.071 stanovnik onda dobijamo podatak da samo 14.305 stanovnika je radio izvan agrara.

Detaljan pregled broja agrarnog stanovništva po kotarskim sjedištima Bihačkog okruga najbolje je moguće sagledati na osnovu sljedeće tabele:

		Poljoprivreda	Svega			Poljoprivreda	Svega
BIHAĆ	<i>Glavno zanimanje</i>	9475	10406	KLJUČ	<i>glavno zanimanje</i>	12798	13764
	<i>uzdržavano stan.</i>	15855	17501		<i>uzdržavano stan.</i>	16386	17425
	<i>Ukupno (A+B)</i>	25330	27907		<i>ukupno (A+B)</i>	29184	31189
	<i>Dodatno zanimanje</i>	23	536		<i>dodatno zanimanje</i>	40	418
BOSANSKA KRUPA	<i>Glavno zanimanje</i>	15425	16147	SANSKI MOST	<i>glavno zanimanje</i>	16165	16902
	<i>uzdržavano stan.</i>	26858	28038		<i>uzdržavano stan.</i>	20283	21520
	<i>Ukupno (A+B)</i>	42283	44185		<i>ukupno (A+B)</i>	36448	38422
	<i>Dodatno zanimanje</i>	85	805		<i>dodatno zanimanje</i>	84	473
BOSANSKI PETROVAC	<i>Glavno zanimanje</i>	13510	15567	CAZIN	<i>glavno zanimanje</i>	15473	15882
	<i>uzdržavano stan.</i>	23066	25354		<i>Uzdržavano stan.</i>	29472	30475
	<i>Ukupno (A+B)</i>	35576	41011		<i>ukupno (A+B)</i>	44945	46357
	<i>Dodatno zanimanje</i>	100	1130		<i>dodatno zanimanje</i>	37	442
				UKUPNO BIHAČKI OKRUG	<i>glavno zanimanje</i>	82846	88758
					<i>uzdržavano stan.</i>	131920	140313
					<i>ukupno (A+B)</i>	214766	229071
					<i>dodatno zanimanje</i>	369	3804

Tab. br. 6. Broj poljoprivrednog stanovništva u Bihaćkom okrugu po kotarima (1910)¹⁸

¹⁸ Popis 1910, str. 62-63.

Dakle, odnos poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva u Bihaćkom okrugu je bio 93,755% : 6,245% što potvrđuje našu raniju činjenicu o apsolutnoj dominaciji poljoprivrede u životu tadašnjih stanovnika Bihaćkog okruga.

UKUPNO STANOVN. U POLJOPR. Bihaćki okrug 1910.	Pravoslavci		Muslimani		Katolici		Ostali		UKUPNO	
	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)	Glava porodice	Članova porodice (svojad)
Bihać	1579	8698	2212	10164	436	2148	1	4	4228	21014
Bos. Krupa	4120	23841	2436	12174	10	27	-	1	6566	36043
Bos. Petrovac	4400	25880	1227	4719	99	635	1	6	5727	31240
Cazin	1453	7673	6279	29457	72	366	-	-	7804	37496
Ključ	2958	17168	1579	6925	96	538	-	-	4633	24631
Sanski Most	3469	19353	1674	7736	723	3884	-	-	5866	30973
UKUPNO	17979	102613	15407	71175	1436	7598	2	11	34824	181397

Tab. br. 6. Broj poljoprivrednog stanovništva prema konfesionalnom sastavu u Bihaćkom okrugu (1910)¹⁹

3. Kraj prvog svjetskog rata i početak agrarnog nasilja

Sasvim nov momenat za rješavanje agrarnog pitanja uslijedio je krajem Prvog svjetskog rata. U novonastalim okolnostima, na strani sila pobjednica (Antante) u Prvom svjetskom ratu našla se Srbija, koja je na taj način osigurala sebi hegemonističku ulogu u budućoj južnoslavenskoj državi. Na svjetskoj sceni ideje oktobarske revolucije su duboko uzdrmale mnoge zemlje, tako da je strah od njenog širenja bio prisutan i na ovim prostorima, naročito kada se u obzir uzme brojnost paravojnih formacija (zelenog kadra, dezertera i slično) koji su oružjem jasno ugrožavali postojeći privredni sistem.²⁰

U Bosni i Hercegovini, pobjednička euforija u velikoj mjeri osjećala se kod pravoslavnog stanovništva, koje u vrijeme prevrata, željno osvete, čini bezbroj agrarnih incidenata i nasilja. Prvodecembarskim aktom dolazi do proglašenja Kraljevine SHS, u kojoj su vodeću ulogu imali srbijanski politički krugovi, predvođeni dinastijom Karađorđevića. Upravo ova vlastodržačka elita započela je sa mjerama radikalne agrarne reforme, ali ne sa ciljem da amortizuje postojeći društveno-ekonomski sistem, već, nasuprot tome, sa ciljem da izvrši ekonomsku transformaciju vlasništva, prvenstveno na nacionalnoj

¹⁹ Popis 1910, str. 70-71.

²⁰ Edin Mutapčić, *Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo (1918. 19141.)*, JU Javna biblioteka Alija Isaković, Gradačac, Gradačac 2007 (dalje: E. Mutapčić, n.dj.), str. 75-85.

osnovi, zadirući pri tome duboko u vlasnička prava protivno najvišim zakonodavnim aktima tog doba.

Tako i na neposrednom području Bihaćkog okruga imamo vrlo prisutno agrarno nasilje. Kao primjer možemo napomenuti događaje iz Kulen Vakufa – koji je predstavljao kotarsku ispostavu Petrovačkog kotara. U izvještaju kotarskog predstojnika kaže se: “Odmah danom prevrata pojavili su se, naime, žalosni događaji i anarhija, jer široki slojevi pučanstva nepoučeni i nepismeni nisu bili svjesni pravog značaja političkih događaja... Na dan prevrata, dne 2. XI 1918., umoren je spahija Malićbeg Kulenović iz Kulen-Vakufa u svom čardaku u Vlaškovcima po tamošnjim težacima. Njegov čardak, sve žito i drugo imanje su opljačkali te uprkos istrage svi počinitelji nisu još iznađeni. Sumnja pada i na samog kneza u Vlaškovcima.” Ističe se da je glavni uzrok nemira po selima agrarno pitanje: “Vrlo važna stvar je sad agrarno pitanje. Opaža se daje raspoloženje kmetova naprama spahijama vrlo nepovoljno. Kmetovi težaci daju oduška svome negodovanju paležom čardaka i raznošenjem žita i drugog imetka. Trećina se daje vrlo slabo, uglavnom nikako. Šume begovske se haraju nemilice te se u svakom pogledu spahiji čini šteta. Ukratko, odnošaj spahija i kmetova je vrlo napet te iziskuje brzo rješenje. Budući u kotaru nema muslimanskih sela, nije došlo do trzavica među težacima u vjerskom ili nacionalnom pogledu.”²¹ Pored Kulen Vakufa kotarska ispostava Bosanskopetrovačkog kotara bio je i Drvar. U opširnom izvještaju o događajima u Glamočkom kotaru od 29. X do 16. XI 1918. g. kotarski predstojnik navodi kako je u Mokronogama napadnut subaša Smailbega Filipovića iz Glamoča, koji se vraćao sa 26.000 kruna pokupljenih od kmetova iz okoline Drvara. Subašu je napalo sedam glamočkih seljaka i novac mu oteli, a njega pretučenog ostavili. Ovaj slučaj je naveo sam Smailbeg, kao član Odbora Narodnog vijeća u Glamoču na odborskoj sjednici, zahtijevajući da se to ne uzme kao službeno, već da to navodi samo kao dokaz nesigurnih prilika. Dalje se, osim više krupnijih i sitnijih slučajeva pljačke i otimačine, navodi da su seljaci u Ljeskovici provalili u hambar Abdurahmanbega Idrizbegovića, raznijeli sve žito, odveli stoku i zapalili sijeno. Kolika je borba oko imovine, ali i plijena najbolje govori pokazatelj da u Sanskom Mostu seljaci koji pljačkaju imovinu ulaze u međusobne sukobe zbog plijena.²²

Sve je to stvaralo kod bošnjačkog stanovništva osjećaj zbuđenosti, a ideološki i nacionalni ciljevi pravoslavaca dolaze sve više do izražaja. U tim danim prevrata i iz Bihaća je upućen zahtjev za direktno pristupanje Kraljevini Srbiji. Ipak, nacionalno-ekonomski interesi će svoje najbolje okrilje dobiti u doba provođenja agrarne reforme što je uostalom i predmet našeg interesovanja u ovom radu.

²¹ Milan Gaković, n. dj., str. 24.

²² A. Purivatra, Političke partije, 232-233.

4. Uredbe iz predvidovdanskog sistema i provođenje agrarne reforme

Faktički agrarna reforma na teritoriju Bosne i Hercegovine otpočela je sa Prethodnim odredbama koje je vlada donijela 25. februara 1919. godine, pošto ih je svojom ostavkom iznudio predsjednik komisije i glavni pobornik agrarne reforme, ministar Vitimir Korać. Da ironija bude veća one su objavljene u Službenim novinama od 27. februara 1919. godine, u kojima je raspisano sazivanje Privremenog narodnog predstavništva za 1. mart iste godine.²³ Na taj način Vlada je preuzela na sebe ključnu ekonomsko-političku odluku, ostavljajući Privremenom narodnom predstavništvu, odnosno budućem prijelaznom parlamentu, mogućnost da samo potvrdi ovu uredbu. Prethodne odredbe su bile temeljni akt, na kojem se zasnivala cjelokupna agrarna reforma.

Pored ostalog, Prethodne odredbe predviđaju:

- Raskidaju se svi kmetovski (čifčijski) odnosi u Bosni i Hercegovini, novim krajevima Srbije (priključeni Balkanskim ratovima: Makedoniji, Kosovu i Metohiji) i u Crnoj Gori (član 1.), a kmetovi i čifčije postaju slobodni vlasnici zemlje (član 2.);
- Odšteta za zemlju, na kojima vlasnicima postaju seljaci, urediće se zakonodavnim putem i za nju jamči država (član 3.). Do finansijske likvidacije ovih odnosa, zemljoposjednicima pripada privremena renta. Međutim, ukoliko bi dotadašnji zemljoposjednik želio obrađivati zemlju u vlastitoj režiji, država mu ovim aktom to garantuje, ali iz “ekspropriranih velikih poseda ili od državnog zemljišta.”²⁴

Prethodne odredbe su bile u suprotnosti sa tada najvišim državnim aktom u novonastaloj državi Kraljevini SHS, odnosno sa njenim Ustavom. Upravo u članu 13. Privremenog ustava stoji: “Svojina je nepovredna, ma kakve prirode bila. Niko ne može biti prinuđen, da svoje dobro ustupi za državne ili druge ikakve potrebe, niti se pravo privatne svojine može radi toga ograničiti, osim gde zakon dopušta i uz naknadu po zakonu.” Prema tome, Prethodne odredbe su u samom trenutku donošenja bile u suprotnosti sa Ustavom, kao najvišim pravnim aktom u novonastaloj državi. Na taj način, u potpunosti je ostvaren cilj, a to je da se izvrši prestrukturiranje svojine u ruke države i kralju odanog stanovništva (prvenstveno srpskog, ali i ostalog koje se okoristilo agrarnom reformom), dok u onim dijelovima, u kojima je on (kralj) imao jasno političko uporište nije došlo do provođenja ove uredbe.

²³ Služb. novine Kraljevine SHS od 27. februara 1919. godine, broj 11-19.; M. Gaković, n. dj., str. 35.

²⁴ *Službene novine Kraljevine SHS od 27. februara 1919. godine*. Agrarni zbornik, zbirka zakona, Beograd, 1924, Izdavačka knjižarnica Goce Kona, Beograd 1974., str. 66-74 (dalje Agrarni zbornik); Pored toga raskidaju se svi kolonatski i ostali odnosi slični kmetstvu u Istri, Goričkoj i Dalmaciji (član 7); Svi se veliki posjedi ekspropriraju, a njihove površine dat će se domaćim obrađivačima (član 9.); Bez odštete oduzimaju se posjedi habsburške dinastije i članova habsburškog doma, kao i posjedi dinastija onih zemalja, koje su u ratu bile na neprijateljskoj strani, te posjedi koje su Habsburgovci darivali trećim licima (čl. 12.); Svi veliki šumski kompleksi prelaze u državno vlasništvo, uz servitutska prava mještana (čl. 17. i 18.). U krajevima gdje su seljaci bili opterećeni segregacijom, tj. oduzimanjem dijelova seljačkih pašnjaka i šuma (poslije reformi 1848) i uvlačenjem toga zemljišta u veliki posjed, ima se izvršiti revizija.

Prethodne odredbe ne odnose se “na onaj teritorij Srbije koji je ona imala do 1912. godine” (član 21).²⁵ Postavlja se jasno pitanje zašto je potrebno od agrarne reforme posebno izolovati prostor Srbije, ukoliko su tačne riječi regenta Aleksandra iz već spomenutog proglasa od 6. januara 1919. godine (24. novembra 1918): “...da ... mirno sačekaju da im naša država zakonitim putem preda zemlju ... kao što je to već odavno u Srbiji.” Ovim je jasno istaknuta teritorijalna izolovanost navedenog prostora od mogućih sankcija Prethodnih odredaba i uopće agrarne reforme, odnosno političko izoliranje političara, iz bivše Države SHS da se miješaju u unutrašnje stvari Srbije. Ako se tome doda činjenica da je poljoprivreda najvažnija privredna grana u ekonomiji Kraljevine SHS, a i kasnije Kraljevine Jugoslavije, onda se iza agrarne reforme, u prijelaznom periodu u nastajućoj državi, nadzire stvaranje osnova za ekonomsko-političku dominaciju i hegemoniju jednog naroda nad ostalim konstitutivnim i nekonstitutivnim narodima.

O ekonomskim ciljevima najbolje govori činjenica da se zamjena novca iz austrougarskog perioda (krune) vršio u razmjeru 1:4 u odnosu na dinar, iako je realni odnos bio približno 1:1.

Dakle, Prethodne odredbe nisu predstavljale ništa drugo nego legalizaciju već zatečenog stanja koje je nastalo u agraru zadnjih dana rata, odnosno tek njegovim okončanjem, a rezultat su nasilne uzurpacije, odnosno otimačine zemlje koju su učinili seljaci, odnosno bivši kmetovi.²⁶ Ovom mjerom, odnosno Prethodnim odredbama zahvaćen je najveći broj zemljoposjednika na području bihačkog okruga, prema procjenama agrarne direkcije 8.900. porodica.²⁷

Upravo, pravni teoretičari i pristalice agrarne reforme su, kako je kasnije vrijeme pokazalo, uspješno uspjeli nametnuti teoriju da Prethodne odredbe polaze od toga da se beglučki odnosi smatraju kao odnosi slični kmetstvu (čl. 7), na koje se primjenjuju propisi kao i na kmetske odnose, tj. zemlja se daje u vlasništvo beglučara.²⁸

Međutim, ovim oštrica agrarne reforme nije zaustavljena. Naime, u narednom periodu oštrica agrarne reforme je usmjerena prema beglučkim zemljama. Gotovo nevjerovatno zvuči, ali situacija se ponavlja, da Vlada istog dana kada podnosi ostavku na svoj rad izglasava krucijalni dokument za agrarno pitanje, odnosno njegov daljnji tok. Naime, demokratsko-socijalistička vlada Ljube Davidovića je 14. februara 1920. godine donijela Uredbu o postupanju s beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini i na istom sastanku podnijela ostavku.²⁹

Pod udar ove odluke je došla kako to čl. 1. Uredbe kaže “sva beglučka zemlja koju vlasnici trajno ne obrađuju lično niti u vlastitoj režiji.” Prema ovoj uredbi naseljeni begluci, “na kojima postoje kmetstvu slični odnosi” takozvanih pridržnika, prioraca, pri-sjevnika, četvrtara itd. se smatraju kmetovskim odnosom ukoliko tu zemlju težaci obra-

²⁵ *Isto.*

²⁶ Ljubo Božić, *Agrarna politika*, Veselin Masleša, Sarajevo 1984. (nadalje Lj. Božić, n.dj.), str. 321.

²⁷ A BiH, AGD, 860/27

²⁸ E. Mutapčić, n. dj., str. 91-92.

²⁹ Milan Gaković, n. dj., str. 83–86; Poslanički klub Demokratske stranke (2. decembra 1919) usvojio memorandum i rezoluciju, prihvaćene na anketi od 24. i 25. augusta u Sarajevu od strane Saveza težaka.

đuju kontinuirano u periodu od deset godina, a kao prelomni datum uzima se period unatrag od 25. februara 1919. godine, ukoliko su njihov život i egzistencija vezani uz dotično zemljište (čl. 2). Beglucima se smatraju i oni čifluci koji su pretvoreni u begluke bez obzira što se o njima nije vodila evidencija u gruntovnim knjigama (čl. 3). Pored ovih beglučkih zemljišta na udaru su i zemljišta na kojima ne postoje kmetstvu slični odnosi, a koje težaci već deset godina, računajući od 25. februara 1919. godine unatrag, kao zakupci drže i obrađuju, prelazeći prisilnim otkupom u sopstvenost ovih zakupaca (čl. 6). Članom 7. ove uredbe na kraju dolaze na udar i svi ostali begluci, “koje sopstvenici nisu od 1910. godine obrađivali niti sami niti u vlastitoj režiji, privode se otkupom svrhama agrarne reforme...”, te će ta zemlja biti dodijeljena zemljoradnicima-dobrovoljcima iz Bosne i Hercegovine, kao i beskućnicima “kojima se ne mogu njihova kmetska selišta vratiti”.³⁰ Jedino su izuzeti oni slučajevi gdje od strane zemljoradnika obrada nije bila moguća “usljed rata ili više sile”. Isto će se tako postupati i sa beglucima koji su nastali prisvajanjem seoskih ispaša. Ukmećene krčevine pripašće bivšim kmetskim selištima, ukoliko su ovi begluci nastali nakon sastava gruntovnice. (čl. 8.) Novi vlasnici zemlje – težaci, plaćat će sami ranijem vlasniku samo one begluke na kojima nisu imali nikakvih prava sličnih kmetskim pravima, i to kako se nagode. Ako se ne mogu nagoditi, onda po državnoj procjeni i na otplatu dugog roka (član 10). Hoće li, i kako će, država da nadoknadi štetu drugim posjednicima begluka – Uredba o tome ne govori. S pravnog stanovišta tu se radilo o privatnopravnom ugovoru, a ne javnopravnom kao kad je u pitanju kmetovska zemlja, koji je i jedna i druga strana mogla raskinuti, ali u većini slučajeva to se nije činilo, već se ugovor iz godine u godinu produžavao, a ponegdje i nasljeđivao.³¹

Za sporove nastale između vlasnika i obrađivača beglučke zemlje nadležni su bili građanski sudovi. Naime, stavljeno je u izgled da će država otkupiti svu beglučku zemlju koju težaci obrađuju od 1910. godine. Dosadašnji vlasnici imaju pravo naknade, odnosno rente do isplate iste prema odredbama Uredbe, od 21. juna 1919., o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda, odnosno prema Prethodnim odredbama od 25. februara 1919. “Naseljeni begluci, pobeglučeni čifluci, te u čifluk pretvoreni begluci, predaju se u sopstvenost, čim se pravomoćno utvrdi opravdanost zahtjeva, a ostali begluci, koji se uzimaju pod udar agrarne reforme, prelaze u sopstvenost tek nakon isplate naknade bilo interesantima, bilo predujmice po državi”. (čl. 11) Doista, kada se laički pogleda rok od deset godina obrađivanja zemlje čini se dovoljnim da se određeno zemljište proglasi predmetom agrarne reforme. Međutim, promjene koje su nastale u držanju i obrađivanju beglučke zemlje u toku rata “ne prekidaju ovom uredbom ustanovljena prava i rokove.”³² Na taj način, imamo situaciju da je bilo potrebno dokazivati nešto što se odvijalo između 1910. i 1914., odnosno do početka rata (28. 6. 1914) i u vremenu poslije završetka rata. Dakle, država je vještim pravnim formulisanjem stvorila prividno veliki

³⁰ Mustafa Begić, “Obespravljeni – osiromašeni zemljovlasnici Bosne prema zvaničnim dokumentima države”, Sarajevo 1998. (nadalje: M. Begić, n. dj.), str. 36-38.

³¹ M. Begić, n. dj., str. 36-38.

³² M. Begić, n. dj., str. 36-38.; E. Mutapčić, n.dj., str. 106-107.

rok (10 godina), a on je u stvarnosti mnogo manji (4 godine), te upravo iz tog razloga u kasnijoj provedbi ovako formuliranih odredaba, uvažavajući i izmjene navedene uredbe od 12. maja 1920. godine. Ako je neko kupio kmetske i beglučke zemlje zajedno, poslije uvođenja gruntovnice i ako se beglučke zemlje nalaze još u njegovoj ruci, te ako ih sam ne obrađuje, one će se oduzeti za potrebe agrarne reforme, uz naknadu investicija i po njemu dokazane kupovine, ukoliko je veća od kupovne dobiti za kmetske zemlje (član 13). Naime, bilo je slučajeva da su pojedinci kupovali kmetske i beglučke zemlje zajedno, pa su kasnije kmetovima prodali njihova selišta, tako da su ih begluci koštali beznačajno. Postavlja se pitanje, zašto država posebnim jednim članom odvajava ovako nastalu vrstu posjeda i daje mu specifično mjesto u samoj agrarnoj reformi. Odgovor je jasan, veliki broj ljudi nebošnjaka uspio se obogatiti za vrijeme austrougarske vlasti, te su sve više ulagali u nekretnine kupujući beglucima i selišta. Na ovaj način država ih je, znajući da su u pitanju trgovci i dr. građanski slojevi društva, uzela pod određenu zaštitu, znajući da će oni znati značajno obrazložiti svoju kupovinu i ulaganja i na taj način izvući za svoje posjede mnogo značajniju nadoknadu.³³

Ovo bi bile najvažnije odredbe Uredbe od 14. februara 1920., koju su sa oduševljenjem primili težaci u BiH, jer bi njenim provođenjem bilo zadovoljeno 95% težaka–beglučara.

Na taj način pokrenuto je obilje novog nasilja. Tako u izvještaju okružne oblasti u Bihaću za juli 1920. godine pored ostalog se konstatuje: “Narod još uvijek gramzi za zemljom iako je pojedinac dosta ima. To je uzrok mnogim svađama, koje se u više slučajeva svršavaju tragično sa tučnjavom. Uzrok se mora tomu tražiti donekle i u proglašenoj *Uredbi o beglucima* koja nije stupila na snagu, a svijet na osnovu iste svojata zemlju. Time se motiviraju mnoge tužbe ...”³⁴

Do određenih promjena dolazi preuzimanjem vlasti od strane vlade Stojana Protića, koji je 11. marta 1920. godine govoreći o beglučkoj zemlji u Privremenom narodnom predstavništvu, između ostalog rekao da će njegova vlada “...popraviti ono što su naši prethodnici pogrešili i naopako uradili”, što je praćeno burnim aplauzom.³⁵ I doista njegova vlada je učinila određene ustupke bosanskim zemljoposjednicima, donošenjem, 11. maja 1920. godine, izmjena gore pomenute Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama u BiH (od 14. februara 1920. godine). Dok su ranije, po članu 6. i 7. Uredbe o postupanju s beglučkim zemljama u BiH od 14. februara 1920. pod udar agrarne reforme spadali svi begluci na kojima ne postoje kmetstvu slični odnosi, a koja težaci rade posljednjih 10 godina kao zakupci, kao i svi ostali begluci koje sopstvenici nisu od 1910. obrađivali ni sami ni u vlastitoj režiji, sada se, prema ovim izmjenama ti begluci izuzimaju od agrarne reforme, a težaci–beglučari i dobrovoljci koji nemaju dovoljno svoje zemlje – upućuju se na dobijanje državne i javne zemlje.³⁶

³³ M. Begić, n. dj., str. 36-38.

³⁴ ABiH, AGD, 7531/20.

³⁵ Milan Gaković, n. dj., str. 83.–91.; T. Milenković, n. dj., str. 43-44.

³⁶ M. Begić, n. dj., str. 38.

Treba napomenuti da je 12. maja 1921. godine došlo do objedinjavanja Uredbe od 12. februara 1920. godine, kao i njenih izmjena od 11. maja iste godine, čime su ove ranije uredbe faktički stavljene van snage. Ovom Uredbom agrarna reforma je obuhvatila sljedeća zemljišta: a) naseljene begluke, na kojima su najmanje deset godina postojali kmetstvu slični odnosi (računa se od 25. februara 1919. godine), ali u okolnostima kada nije ugovoreno vrijeme trajanja zakupa i ukoliko je egzistencija seljačke porodice direktno ovisna o tom posjedu; b) u čifluk pretvoreni begluci, ukoliko su zemljovlasnik i obrađivač sporazumno tu promjenu prijavili kod vlasti; c) pobeglučeni čifluci – ukoliko njihovi raniji obrađivači nisu naseljeni na nekom drugom zemljištu i ukoliko zemlja nije prešla u ruke drugih obrađivača koji ih trajno obrađuju; d) beglučke zemlje i begluci koje seljaci obrađuju duže od deset godina računajući od 25. februara 1919. godine unazad; e) begluke koji su nastali prisvajanjem seoskih ispaša, ukoliko ih sopstvenik ne obrađuje sam ili u sopstvenoj režiji i ukoliko njegova egzistencija nije vezana za to zemljište; f) ukmećene krčevine, koje su u gruntovnici upisane kao begluk; g) četvrtarski vinogradi, i h) beglučke zemlje uzete u špekulantske svrhe.³⁷ Navedeni ustupci su rezultat ulaska Jugoslavenske muslimanske organizacije u koalicionu vladu Nikole Pašića od 26. marta 1921. godine.

Gramzivost za zemljom je prouzrokovala da u mnogim mjestima, a osobito u Bosansko-krupskom kotaru, dođe do napada na osobe koje su kupile beglučke zemlje i iste preveli u svoje vlasništvo.³⁸

Također, 12. maja 1921. godine, nakon višemjesečnih pregovora donešena je Uredba o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u BiH. Ovom Uredbom likvidiraju se svi kmetovski odnosi u Bosni i Hercegovini za iznos od 255.000 dinara. Do navedene sume se došlo tako što se 775.233 hektara množilo sa 329 dinara po hektaru te se tako dobija spomenuti iznos. Iako predviđenom odštetom nisu bili zadovoljni bošnjački (muslimanski) politički krugovi, kao ni zemljoposjednici, oni su je prihvatili prvenstveno iz razloga što su ranije spomenutom izmjenom Uredbe o beglučkim zemljama sačuvali oko 150.000 hektara zemlje koja je trebala biti obuhvaćena uredbom od 14. februara 1920. godine.³⁹

Sama odšteta se isplaćivala prema degresivnoj skali u kome su oni sa najmanjim porezom (do 40 kruna) dobijali i do četiri puta veći iznos od onih sa najvećim porezom (preko 6.000 kruna). Isti su bili privilegovani i pri samoj isplati odštete. Usljed brojčane dominacije vlasnika iz prve kategorije – oko 11.000 posjednika došlo je do još izraženije devalvacije posjeda ekonomski moćnijih vlasnika koji su dobili samo 14-15 % od predviđenog iznosa u gotovu novcu. Iako, ova mjera izgleda opravdana sa socijalnog stanovišta, ona je u sebi sadržavala zamku koja je smanjenim iznosom i razbijenim sistemom naplate onemogućavala bosanske zemljoposjednike da dobijanjem veće nadoknade izvrše transformaciju u neki obrt, tako da se ustvari nastavlja ona izražena nacional-

³⁷ M. Begić, n. dj., str. 152-155; Agrarni zbornik, str. 126-132.

³⁸ ABiH, AGD, 7531/20.

³⁹ M. Begić, n. dj., str. 147-152; Agrarni zbornik, str. 132-141.

no-ekonomska zloupotreba agrarne reforme.⁴⁰ Treba napomenuti činjenicu da je agrarna reforma u Bosni i Hercegovini cjelokupno realizovana uz odštetu iz državnog budžeta, što nije slučaj sa ostalim dijelovima monarhije gdje su u tome učestvovali i agrarni interesanti. Od pomenute sume (255.000 dinara), Agrarnoj direkciji u Sarajevu daje se odmah na raspolaganje 60 milijardi dinara u gotovu i to: 1. Da se likvidiraju u potpunosti kmetski odnosi prema onim posjednicima koji su na ime zemljarine plaćali do 40 kruna; 2. Da se da predujam ostalim "najpotrebnijim sopstvenicima." Preostalih 195.000.000 dinara isplatit će se "kad se ustanovi suma, koja pripada sopstvenicima i to: dve trećine u obligacijama, a jedna trećina u gotovom, i to najkasnije do 15. juna 1922. godine." Rok za otplatu je uz 4% kamate bio 50 godina.⁴¹

Sa druge strane, postavlja se pitanje da li su zemljovlasnici koji su plaćali porez do 40 kruna zemljoposjednici, ili su oni sa tim prihodom bili na ivici egzistencije prije navedenih mjera od strane države (socijalna kategorija). Vrijednost zemlje koja je isplaćena na ovaj način bila je desetak puta manja od tržišne u trenutku donošenja Uredbe. Ovom uredbom (čl. 4.) likvidiraju se odnosi na beglučkim zemljama (čl. 2., 4. i 5. Uredbe o postupanju sa beglučkim zemljama od 12. maja 1921.) plaćanjem naseljenih begluka po dvostrukoj katastarskoj vrijednosti. Za tu svrhu određena je suma od 25 miliona dinara, s tim da se ona može povećati ako se ukaže potreba.

Navedena suma je, prema ovoj uredbi, trebala biti položena kod Agrarne direkcije u Sarajevu do 15. juna 1922. godine.⁴² Međutim, ovom Uredbom likvidirani su "kmetski odnosi", ali, kada je u pitanju beglučka zemlja, ona će biti predmetom novih zakonodavnih akata države. Na taj način državni organi su još u predvidovdanskom (predparlamentarnom) sistemu sproveli agrarnu reformu u Bosni i Hercegovini na taj način što se pod udarom iste našlo:

1.	Beglučka zemlja	400.072 ha
2.	Kmetska selišta	775.233 ha
	UKUPNO oduzetog zemljišta	1.175.305 ha

Tab. br. 7. Oduzeta zemlja od bosanskih zemljoposjednika izražena u hektarima

Kada je u pitanju područje bihaćkog okruga/oblasti moramo spomenuti da sprovođenje agrarne reforme na ovom području nosi dosta zajedničkih obilježja koja karakterišu prostor cijele Bosne i Hercegovine. Kao što smo vidjeli područje Bihaćkog okruga nije zaobiđeno u samom agrarnom nasilju. Prvom tranšom za isplatu haka za 1918. godinu za Bihaćki okrug predviđen je iznos od jednog miliona dinara (od 12. miliona dinara za cijelu BiH, od kojih je deset dato u opticaj, a dvije zadržane kao rezerva). Navedeni podaci nam ponovo potvrđuju da otprilike 1/10. agrarne reforme se odnosi na područje Bi-

⁴⁰ E. Mutapčić, n.dj., str. 123-124.

⁴¹ M. Begić, n. dj., str. 147-152; Agrarni zbornik, str. 132-141.

⁴² Isto.

hačkog okruga.⁴³ Dakle, prema navedenom pokazatelju, možemo konstatovati, da negdje oko sedamdeset hiljada hektara u Bihačkoj oblasti je oduzeto kao kmetovska selišta.

Problemi koji su proizlazili iz agrarne reforme su trajali slobodno možemo reći do početka Drugog svjetskog rata. Naime, još u vrijeme donošenja Zakona o bivšim kmetovskim selištima (17. 5. 1928) i Zakona o beglučkim zemljama (3. 12. 1928) trajali su brojni sporovi koji su posljedica uredbi iz predvidovdanskog sistema. To najbolje potvrđuju izvještaji Agrarne direkcije u Sarajevu gdje se na dan 30. septembar 1927. godine konstatuje sljedeće stanje u I instanci:

	Bihačka oblast	BiH
Podneseno	3.793	50.654
Riješeno	3.548	45.007
Ostalo	345	5.647

Napomenimo da je u tom trenutku na prostoru cijele Bosne i Hercegovine pokrenuto 8.579 apelacionih sporova, od čega 1.301. spor još nije bio riješen.⁴⁴ Da su sporovi nastajali i deset godina poslije donošenja navedenih Uredbi može se vidjeti iz dokumentacije Agrarne direkcije u Sarajevu.⁴⁵

Novi val procesa pokrenuće se poslije donošenja gore dva navedena zakona 1928. godine (Zakon o bivšim kmetovskim selištima i Zakona o beglučkim zemljama). Tako da će Drugi svjetski rat prekinuti započete procese, ali i isplatu odštete ranijim zemljoposjednicima. Čitav proces praćen je ekonomskim slabljenjem proizvodnje na selu i izrazitim zaduživanjem seljačkih gazdinstava čiji stečaj i propadanje su spriječile državne intervencije, odnosno početak rata, 1941. godine.⁴⁶

Pored ovih ekonomskih mjera napomenimo da su navedene državne mjere u velikoj mjeri zaustavile promet nekretninama.⁴⁷ Iz samog procesa eksproprijacije imovine agrarnim mjerama i dodjele zemlje isključeni su pravosudni organi. Dakle, čitav proces agrarne reforme vodili su upravni (državni) organi. Same mjere države i podjela zemlje siromašnijim slojevima stanovništva su često dovodili do sukoba unutar bivših kmetova, odnosno porodica čiji otac je bio nosilac kmetovskog prava.

Kao primjer navodimo porodicu Hajduković, iz sela Glinice, opština Vrnograč, kotarska ispostava Velika Kladuša, kotar Cazin, gdje brat Marko pokušava uskratiti svom bratu Radetu pravo na sticanje vlasništva nad ranijim porodičnim kmetovskim selištem.⁴⁸ Svakako da je takvih i sličnih situacija bilo u velikom broju.

⁴³ ABiH, AGD, 3244/20.

⁴⁴ ABiH, AGD, 15 780/29.

⁴⁵ ABiH, AGD, 113029/29.

⁴⁶ E. Mutapčić, n. dj., str. 222-227; 234-246.

⁴⁷ ABiH, AGD, 2720/20; 3800/20; 3832/21

⁴⁸ ABH, AGD, 15366/20.

5. Kolonizacija u bihaćkoj oblasti

Kolonizacija u bosanskohercegovačkoj historiji nije nepoznata kategorija i uvijek je imala prvenstven cilj da poveća količinu obradive zemlje, ali i ekonomsku moć njenog stanovništva. Međutim, za kolonizaciju u periodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, prije svega možemo reći da je imala brojne ciljeve vezane za promjene etničke strukture teritorija, odnosno vlasničkih odnosa.

Uporedo sa agrarnom reformom odvijao se i proces unutrašnje kolonizacije. Ciljeve kolonizacije, ali i agrarne reforme uopće, najbolje pokazuju Zaključci Zemaljske konferencije Radikalne stranke, koja je održana 25. do 28. septembra 1920. U Zaključcima Zemaljske konferencije konstatovano je da sprovođenje agrarne reforme “treba da bude vezano sa unutrašnjom kolonizacijom u prvom redu i na prvom mjestu onamo, gde je to za pojačanje našeg narodnog elementa naročito potrebno, pri čemu se mora paziti da naseljavanje bude u jačim kompaktnim grupama i planski izvođeno”. Odmah zatim slijedi zahtjev da se za kolonizaciju prvo upotrijebi državna i opštinska zemlja, pa tek, ako nje ne bude dovoljno, pristupa se podjeli privatnih veleposjeda.⁴⁹

Upravo sa tim ciljem, značajan dio kolonista iz bihaćke oblasti je uz državnu pomoć upućen u južne dijelove tadašnje države. Kolonizaciona masa uglavnom prugom uskog kolosjeka (jer je željeznički saobraćaj za njih bio besplatan) izlazili su na određite pruge Zagreb–Beograd, za Beograd, a odatle prema Makedoniji, Kosovu i Metohiji gdje su naseljavani o odgovarajuće kolonije i naseobine.⁵⁰

Tako, u “post festum” Naređenju Ministarstva za agrarnu reformu o definitivnom utvrđenju objekata i subjekata agrarne reforme, od 2. marta 1925. godine, ističe da prioriteti u “dobijanje objekata agrarne reforme” su:

1. ratni invalidi, udovice i siročad;
2. dobrovoljci;
3. kolonisti.⁵¹

Odnos dobijenog zemljišta navedenim agrarnim interesantima na području bihaćke oblasti najbolje se može sagledati iz sljedeće tabele:

		Dobrovoljci /br. poro- dica/	Dobrovoljci – dodijeljeno zemlj.		Invalidi, beskućnici i ostali /br. porod./	Dodijelj. zemljište svim agrar. interes.	
			Hektar	m ²		Hektar	m ²
1.	Bihać	71	284	6.030	12	298	5671
2.	Cazin	15	64	1.720	81	180	5046

⁴⁹ Toma Milenković, Stav Radikalne stranke prema agrarnoj reformi 1918 – 1929., Istorija XX veka, Zbornik radova XI, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1970 (dalje: T. Milenković, n. dj.), str. 106.-107.

⁵⁰ Branko Bošković, Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918 – 1941) i njihov progon (1941-1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1990.

⁵¹ M. Begić, n. dj., 112-125.

3.	Ključ	32	148	1.900	20	192	6150
4.	Bos.Krupa	25	104	5.450	24	150	7178
5.	Bos.Petrovac	5	18	1.250	26	46	8930
6.	Sanski Most	144	604	7.240	370	1111	0980
	SVEGA:	292	1.224	23.590	533	1.977	33.955

Tab. br. 8. Odnos dodijeljenog zemljišta dobrovoljcima i ostalim interesantima kolonizacije u Bihaćkom okrugu do 31. 12. 1928. godine⁵²

Nažalost o izraženoj nacionalnoj noti kada je u pitanju dodjela zemlje govori činjenica da među privilegovanim kategorijama stanovništva su i srpski četnici. Naime, rješenjem Ministarskog savjeta br. 23.470/21 od 13. septembra 1921. godine među privilegovane interesante agrarne reforme spadaju i srpski četnici.⁵³ Dakle, svi oni imaju izraženije pravo od samog vlasnika koji bi želio zemlju obrađivati u vlastitoj režiji. Pored zemlje i besplatnog prijevoza, kolonistima su Uredbom od 24. septembra 1920. godine data sljedeća prava: 1) na besplatnu građu za podizanje zgrada i izradu poljoprivrednih sprava i alata; 2) na ispašu po seoskim i opštinskim utrinama i na sve servitute koje uživa starosjedilačko stanovništvo u mjestu gdje se naseljavanje vrši; 3) na bescarinski uvoz – ako se radi o naseljenicima koji dolaze iz inostranstva – svih potreba za život i rad i 4) na oslobođenje od svih poreza i prireza za tri godine (kasnije je ovo oslobođenje za neposredne poreze produženo na pet godina, a onda Zakonom od 11. juna 1931. na 10 godina). U cjelini ili djelimično, iste povlastice kao i kolonistima mogao je ministar za agrarnu reformu dodijeliti i svakom jugoslavenskom državljaninu koji u “južnim novim krajevima” redovnim putem kupi zemlju radi naseljavanja.⁵⁴

Ovakva podjela zemlje od države privilegovanim kategorijama nije mogla proći bez otpora lokalnog stanovništva. U isto vrijeme naredni primjer dokazuje svu dosljednost državne politike kada je u pitanju provođenje vlastitih zacrtanih agrarnih mjera.

⁵² Bogdan Lekić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918-1941.*, Beograd 2002., str. 528.

⁵³ E. Mutapčić, str. 142.

⁵⁴ M. Erić, n. dj., str. 407-408.; Subjekom agrarne reforme prema članu 7. Naredbe o utvrđivanju objekata i subjekata agrarne reforme smatraju se:

1. Siromašni zemljoradnici u mestu svog stalnog stanovanja ako se isti sa svojom porodicom bave isključivo zemljoradnjom. Kao takvi imaju se smatrati oni: a) koji svoje zemlje nemaju i rade kao težaci na tuđem posedu, b) koji svoje zemlje imaju manje od 8 jutara a njihova porodica broji do pet članova, v) koji svoje zemlje imaju manje od 10 jutara, a njihova porodica broji od 6-10 članova, g) kojima njihova porodica broji više od 10 članova a imaju zemlje manje od 1 jutra po osobi.
2. Seoske zanatlije u smislu člana 7. Zakona o izdavanju zemljišta velikih poseda u četvorogodišnji zakup od 20. maja 1922. dakle nakon što budu podmireni mjesni zemljoradnici.

Površina ari, koja će se pojedinim interesentima moći dati u okviru tač.1. zavisi o ključu (meri) koja će se ustanoviti za pojedine krajeve napose, a za zanatlije važi polovina ustanovljenog ključa za zemljoradnike.

³ Dobrovoljci mjesni i dobrovoljci kolonisti prema zakonu o dobrovoljcima.

⁴ Četnici prema rešenju Minstarskog Saveta, Br. 23470, od 13. septembra 1921. god.

⁵ Kolonisti.

⁶ Siromašni optanti i izbeglice (Sl. Novine Kraljevine SHS, br. 130/1925).

Naime, posebna polemika vođena je za zemljište u neposrednom bihaćkom okruženju a vezano za općinsku zemlju – seoske ispaše. Tako je agrarni ured u Bihaću dodijelio 816. dunuma zemlje za 34 dobrovoljca na području bihaćkog sela Bakšaiš. Pri tome je za potrebe ostalih stanovnika, kao ispasište za stoku, ostalo 538. dunuma zemlje. Pored toga u naselju Hatinac deset dobrovoljaca dobilo je 788 dunuma zemlje, dok je pet dobrovoljaca svoju zemlju dobilo u Dragoševcu. Mještanima se u zamjenu nudilo ispasište Greben koji je od njihovih domova udaljen 4-5 kilometara. Od dobrovoljaca jedino je seljak Petar Jocić iste godine prišao obradi zemlje.⁵⁵

Ipak vrhunac priče jesu događaji vezani za selo Kralje u kome je živjelo oko 600 katolika i osamdesetak muslimana. Na periferiji sela seljacima je oduzeto ispasište na kome su oni prema riječima kneza Stipe Mihića “od Đurđevdana do Ilindana, odnosno Gospojine” napasali svoju stoku. Upravo stanovnicima ovog sela uzeto je 605,5 dunuma zemlje za dvadeset dobrovoljačkih porodica. Tako je za ispasište stoke sela Kralje, Vrkušić, Kaline i Kamenice ostalo svega 276,5 dunuma zemlje. U zaštitu stanovnika ovih sela svoje predstavke slali su: Muhamedbeg Ibrahimović, Huseinbeg Ibrahimović, knez Stipe Mihić, Franjo Vuković, Nikola Šorka, Fehim Hadžiabdić, Zećo Alagić, te Franjo (knez), Živko i Franjo (Josin) Ćurić. Ova trojica zadnjih su u svom otporu i zatvarani. S druge strane, najznačajnija podrška dobrovoljcima pružena je od velikog župana Bihačke oblasti Raškovića te predstavnika sreske organizacije dobrovoljaca Petra Kuštrinovića (predsjednika), Dušana Zorića (iz Bihaća) i Jove Stoisavljevića (iz Gorjevaca). Prema tim mišljenjima, popuštanje seljacima bi bilo na uštrb ugleda države i sistema. Prema mišljenju župana Raškovića posebnu opasnost je imala propaganda fra Ante Šeremeta, svećenika iz Bihaća, koji je porijeklom iz Kralja. Usljed straha od djelovanja fra Šeremeta župan Rašković obavještava i ministra unutrašnjih dela, dok od ministra vera traži njegov premještaj.⁵⁶

Iz prethodnog tabelarnog pregleda (tab. br. 8.) vidimo da je najizrazitija kolonizacija bila u kotaru Sanski Most, gdje je izvršena polovina kolonizacije u ovoj oblasti. Tako su dobrovoljci na prostoru ove oblasti dobili u prosjeku po 4,193 hektara zemlje, a ne 2-3 hektara kako je to predviđeno zakonskim i podzakonskim aktima.

Na dobijeno zemljište kolonisti su po Uredbi od 24. septembra 1920. god. sticali puno pravo svojine, poslije 10 godina od dana naseljavanja, koje se moralo izvršiti nakon šest mjeseci, a najdalje godinu dana po dodjeli zemlje. Po Zakonu od 11. juna 1931. g., rok od 10 godina mogao se izuzetno smanjiti na tri godine, u slučaju ako je kolonista “podigao kuću i svu zemlju primjerno obrađivao, odnosno ispunio sve svoje obaveze. Dok zemlja ne pređe u svojinu, kolonisti je nisu smjeli otuđivati ni opteretiti dugovima, osim kod naseljeničkih udruženja (agrarnih zajednica, zadruga)”.⁵⁷

⁵⁵ A BiH, AGD, 130/26.

⁵⁶ A BiH, AGD, 130/26.

⁵⁷ M. Erić, n. dj., str. 407-408.

	KOTAR	Broj porodica					POVRŠ. DODIJELJENOG ZEMLJ.				Privr. zakup	
		Invalidi	Beskućnici	Ostali	Invalidi:		Beskućnici:		Ostali:		Površina:	
					Hektar	M ²	Hektar	m ²	Hektar	m ²	Hektar	m ²
1.	Bihać	1	4	7	0	5.250	2	3.378	11	1.030	0	5.620
2.	Cazin	6	50	25	5	5.350	56	8.735	53	9.241	2	5.030
3.	Ključ	1	12	7	6	3.000	26	4.350	11	6.900	0	279
4.	Bos.Krupa	3	14	7	4	6.650	27	6.546	13	8.532	0	3.130
5.	Bos. Petrovac		6	20	0	0	10	30	18	7.650	6	1.625
6.	Sanski Most	1	114	255	0	70.000	143	5.950	362	790	4	6.500
	SVEGA:	12	200	321	15	90250	264	28.989	468	34.143	14	22.184

Tab. br. 9. Ostale kategorije (bez dobrovoljaca) agrarnih interesanata koje su se okoristile agrarnom reformom u Bihaćkom okrugu do 31. 12. 1928. godine⁵⁸

I na kraju spomenimo činjenicu da oko 7000. dunuma zauzete državne zemlje u selima Doljani i Klišević novi vlasnici nisu spremni uplatiti ni taksu u skladu sa čl. 51. beglučke Uredbe. Njihovo objašnjenje leži u činjenici “da je to sastavni dio njihovih kmetskih selišta, i da je isto prigodom sastavljanja gruntovnice pomutnjom ili namjerno upisano kao begluk u korist zemljovlasnika”.⁵⁹ Više nego ironično, ali razumljivo da oni nemaju ni osjećaja za nešto što nije njihovo. Dakle, situacija je identična kao i u cijeloj Bosni i Hercegovini, a to je da novostečeni posjednici smanjuju obim proizvodnje i sve se više zadužuju kod banaka.

Međutim, više nego ironično je da je broj dobrovoljaca otkako su poslijeratne godine odmicala, konstantno rastao, tako da na području Bihaćke oblasti završno sa 21. junom 1934. godine je registrovano 610 dobrovoljaca. Od tog broja samo 23 porodice su dobile zemlju (608,37 dunuma).⁶⁰ Svakako da ovaj podatak treba uporediti sa gore prikazanom tabelom o dobrovoljcima korisnicima agrarne reforme te se upravo tu može u potpunosti sagledati sva surovost ovih državnih intervencija i potpuno obilježje zastupanja interesa jednog naroda.

Summary

Agrarian reform in Bihać region, like in the whole Bosnia and Herzegovina, had a distinctly national note. Its side effects were violence, inconsistency and long-term process of weakening Bosnian Muslim population.

⁵⁸ Bogdan Lekić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918-1941.*, Beograd 2002., str. 528.

⁵⁹ A BiH, AGD, 130/26.

⁶⁰ Bogdan Lekić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918-1941.*, Beograd 2002., str. 533.

Agrarian reform in the Bihać area comprised approximately 1/10 the scope of agrarian reform, and the seized goods to the total territory of Bosnia and Herzegovina.

It is believed that it affected approximately 8900 landowner families of this region. On the territory of Bosnia and Herzegovina agrarian reform experienced one of their greatest abuses, which, in turn, implied reducing the volume of agricultural production and insolvency of small peasant holdings. The important role also belonged to colonization, which is mostly focused on state land that was previously used as pasture for local population villages. In the process of colonization, the most important role belonged to war volunteers whose numbers grew during the post-war years.

3

**Reis
Džemaludin
Čaušević**

**akademik Enes Karić
dr. sc. Nevzet Veladžić
dr. sc. Ismet Bušatlić**

Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini na razmeđu starog i novog i prosvjetiteljski rad Mehmeda Džemaludina Čauševića

Apstrakt: *Ovaj rad govori o naporima reisul-uleme Džemaludina Čauševića na podizanju kulturne svijesti bosanskohercegovačkih muslimana u desetljećima nakon odlaska Osmanske imperije iz Bosne i Hercegovine, kada su Bošnjaci ispoljavali čežnju prema minulom vremenu i iracionalnu odbojnost prema vrijednostima i institucijama novog doba. Autor navodi primjere iz brojnih prosvjetiteljskih tekstova Džemaludina Čauševića, ukazujući na njegovu tendenciju da se islam približi muslimanima kao vjera koja potiče na spoznavaju, samouvid, progres i preporod.*

Ključne riječi: *Džemaludin Čaušević, Bošnjaci, islam, prosvjeta, kultura, pismenost, napredak.*

Mehmed Džemaludin Čaušević (ime mu u bosanskim izvorima susrećemo i u kraćoj varijanti – Džemaludin Čaušević) krupna je figura ne samo islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini na prijelazu XIX u XX stoljeće, već i ukupne bosanske povijesti, kulture i politike. Čaušević je bosanski velikan po mnogo čemu, po dubini i širini svoga obrazovanja, vremenu u kojem se pojavio, slobodi s kojom je izricao svoje stavove, markantnosti svoje pojave, kao i po “gardu” koji je znao zauzeti kad god je bilo potrebno da brani svoje stavove za koje je čvrsto vjerovao da su pravi, pravovremeni, te time i islamski.

Rođen je 1870. godine u mjestu Arapuša kod Bosanske Krupe. Pred svojim ocem, učenim Ali-hodžom, završio je početno obrazovanje. Nakon toga upisuje se u medresu u Bihaću, gdje naukovanje nastavlja pred bihaćkim muftijom Ahmed-Sabit efendijom Ribićem. Kako je bio talentiran i briljantan učenik, u dobi od sedamnaest godina bio je preporučan za daljnje naukovanje u Istanbulu pred tada slavним profesorom Salih efendi Tokatlijom.

Stupanj idžazeta (idžazet-nama) stekao je u Istanbulu pred profesorom Hasanom Husni efendijom. Još ranije, 1898. godine, Čaušević je, po nagovoru svoga profesora Ismaila Haqqi efendije Manastirlije, upisao Pravni fakultet u Istanbulu (Mektebi-hukuk).¹

¹ Traljić Mahmud, *Istaknuti Bošnjaci*, Sarajevo 1998, str. 50.

Mahmud Traljić navodi da je Čaušević kao istanbulski student prava preko ljetnjeg raspusta dolazio u Bosnu i držao predavanja. Njegova su predavanja bila obnoviteljski intonirana, u svojim nastupima Čaušević je bio reformatorski usmjeren. Negdje oko 1900. godine Čaušević je posjetio Al-Azhar i tamo se susreo sa Muhamedom Abduhuom. Nekoliko je mjeseci slušao njegova predavanja.

Ovaj je susret sa Abduhuom na mladog Čauševića ostavio trajan pečat. Od tada će on u svojim tekstovima Muhameda Abduhua nazivati **Ustazi-muhterem**, tj. uvaženi profesor, poštovani učitelj.

Nakon što je diplomirao na Mektebi-hukuku u Istanbulu, premda mu je tamo nuđen dobar položaj, Čaušević se vraća u Bosnu i u septembru 1903. godine imenovan je nastavnikom arapskog jezika na Velikoj gimnaziji u Sarajevu. Već godine 1905. bio je imenovan članom vrhovnog tijela Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini ili Ulema-medžlisa. U tom je tijelu imao resor islamske prosvjete, te je u godinama 1905-1909. obilazio Bosnu i upoznao se sa stanjem mekteba, medresa, ruždija... Mahmud Traljić veli da su ova Čauševićeva studijska putovanja, "koja su bila i prva ove vrste u nas", još više Čauševića "učvrstila u uvjerenju da nema našeg napretka, posebno u vjerskom pogledu, bez reforme i unapređenja vjerske nastave. A da bi se to opet postiglo, trebalo je uvesti vjeronaučne udžbenike na bosanskom jeziku, koji će zamijeniti one na turskom i arapskom".

Godine 1909. Čaušević je imenovan profesorom Šerijatske sudačke škole u Sarajevu. Tu je Čaušević također pokazao svoj reformatorski duh, te je bio omiljen profesor.

Čauševićeva marljivost, hrabrost i odvažnost ubrzo su se pročuli diljem Bosne. Kad je hafiz Sulejman efendi Šarac podnio ostavku na mjesto reisul-uleme, hodžinska kurija (ili izborno tijelo, tj. serkl islamskih učenjaka koji je predlagao reisul-ulemu) na svom je vijećanju predložila Džemaludina Čauševića za ovaj najviši vjerski položaj Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Austro-ugarskim vlastima nije odgovarala Čauševićeva energičnost i beskompromisnost, ali je car Franjo Josip ipak potvrdio Čauševićev izbor, te je menšura, ili akt o postavljenju, stigla iz Istanbula od šejhul-islama. Na dan 26. marta 1914. godine, u predvečerje Prvog svjetskog rata, Čaušević je svečano proglašen reisul-ulemom Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Na tom je visokom položaju Čaušević ostao sve do 1930. godine, kad je podnio ostavku ne slažući se sa srpskim (jugoslovenskim) vlastima oko načina administriranja vakufima i vjerskim poslovima u tadašnjoj Jugoslaviji.

Čaušević je nakon penzioniranja živio povučeno, sve je više pobolijevao, ali je ipak javno nastupao sa svojim poznatim stavovima o reformi i obnovi naših islamskih, napose prosvjetnih, institucija. Godine 1937. izašao mu je u Sarajevu prijevod Kur'ana na bosanski jezik koji je uradio zajedno sa hafizom Muhamedom Pandžom. Bio je to u svoje vrijeme odličan prijevod, sa komentarima (o ovom djelu govorimo u posebnom poglavlju ove naše knjige). Čaušević je umro 28. marta 1938. godine. Dženaza mu je bila impozantna, jer je Bosna tada, u trudnim međuratnim vremenima i u dobu pred izbijanje Drugog svjetskog rata, u epohi za koju se nije znalo šta će poroditi, ispraćala na Onaj svijet jednog od svojih najvećih sinova iz druge polovine XIX i prve polovine XX stoljeća.

Bila su to teška vremena u Bosni, za Bošnjake isuviše zakasnila prosvjetiteljska vremena, i niko kao Džemaludin Čaušević nije sa toliko odlučnosti stupio na bosansku islamsku prosvjetiteljsku scenu.

Čaušević je sve od dolaska u Bosnu početkom XX stoljeća bio prosvjetiteljski opredijeljen. Na tom kursu mi ni za dlaku ne vidimo promjenu ili evoluiranje u njegovom mišljenju. Smatrao je da su bosanski muslimani zaostali jer se ne brinu dovoljno za svoj islamski napredak, te da su zbog toga takvoj zaostalosti i oni poprilično doprinijeli. Njegov pozivi i apeli na obnovu odišu istim tonalitetom, svejedno da li te njegove pozive i apele čitali s prva XX stoljeća ili na početku njegove četvrte decenije.

Evo, primjera radi, jedne Čauševićeve prosvjetiteljske okružnice, pravog egzemplara koji bismo mogli nazvati čauševićijanskim, objavljene u časopisu *Novi behar* (br. 1., godina 1927-1928., str. 3), koju je naslovio riječima ‘Molba na vjerske službenike’ u kojoj on moli svoje kolege vjerske službenike da šire islamsku štampu i islamsku pisanu riječ među Bošnjacima.

“Vas ima mnogo koji ste i sami spremni i napisati i poslati u štampu koju plemenitu stvar, da se čuje širom naše drage domovine. Zauzmite se da što više raširite ovaj naš zajednički list (misli na *Novi behar*), da što većem broju muslimana dođe u uši koji jedar i sočan članak, koji nam otvara oči i daje svjetlosti, koji nas vadi iz mraka i zastoja, i prenosi u svjetlo islamske kulture. Na vama i na nikom drugom više i jače ne leži prva i prava zadaća vjerskog odgajanja, preko koga se onda prelazi u svjetsku kulturu, koju uzvišeni islam od nas svijuu traži. (...) Sramota je svakom muslimanu da ne zna šta se o njegovoj vjeri piše i govori, pa onda vama, kao nosiocima vjerske kulture, je sramota da dan i noć ne ispitujete i ne širite svoja znanja, a i svoja zvanja. Svaki od vas, braćo moja, vidi jasno i bistro kako stoji naš islamski svijet. Mektebi i medrese, i svi naši učevni zavodi, trebaju velikih popravaka. Da se tome nađe lijeka i pomoći treba naš svijet uputiti. Znam da se preko noći ne može sve učiniti, ali pomalo čitajući mu ili kazujući mu pročitano doći će do svijesti i onda će sve poći nabolje. Ja vas molim i skrećem vašu pažnju na tu okolnost da se treba ozbiljno prihvatiti posla. Svi skupa moramo da pokrenemo kola naprijed, da ne zaostajemo, nego da prihvatimo kulturu koja je nedjeljiva od islama koji nas uči da je mudrost naša izgubljena “dragocjena” stvar, pa da je moramo opet primiti i prigrliti gdje je god nađemo. Samo ovakvim radom i trudom možete pomoći našim muslimanima svih staleža, a time ćete najbolje dokazati svoju pomoć meni kao reis-ul-ulemi, koji bi najvolio vidjeti svoje muslimane među najznanimijim i najkulturnijim.”

Čaušević kao reisul-ulema na kraju ove svoje zamolnice, upućene prije svih bosanskim imamima i hodžama, obraća se i drugim pismenim i obrazovanim ljudima zahtijevajući i od njih da šire islamsku štampu, te kaže:

“Ovom se molbom obraćam i na sve kulturne muslimane svih staleža, naročito na one koji su u najbližoj vezi sa prosvjetom, kao što su to učitelji osnovnih kola, profesori svih stručnih i srednjih škola, liječnici, ekonomski i drugi...”

Dakle, potkraj trećeg desetljeća XX stoljeća, Čaušević još uvijek smatra da je itekako potrebno stalno insistirati kod Bosanskih muslimana, to jest Bošnjaka, na prosvjeti, školama, pismenosti i štampi. On to čini istim riječima i sa istom odlučnošću sa kakvom je za vrijeme Austro-Ugarske tražio reformu bosanskih medresa. Ne treba posebno podsjećati na ton ove naprijed citirane zamolnice u kojoj Čaušević gotovo plače moleći svoje suvjernike da krenu odlučnije ka usvajanju novog školstva koje je vrijeme sa sobom donijelo.

Vidjeli smo iz prethodnih odjeljaka ove knjige da je Čaušević bio umnogome središnja ličnost u reformi medresa, odnosno islamskog školstva, u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća. Sada je potrebno predočiti zašto je to on radio i koju je prosvjetnu platformu imao.

U svom javnom djelovanju Čaušević je najglasnije isticao da je glavni problem muslimana u Bosni upravo njihovo slabo obrazovanje i jadno i prezreno stanje njihovih prosvjetnih i kulturnih institucija. Evropu su Bošnjaci u vremenima počev od 1878. godine ili odbacivali, ili sporo prihvatili, ali ni njima Evropa u ovo vrijeme nije ostala dužna. I Evropa je, naime, Bošnjake ili odbacivala ili ih je, pak, sporo prihvatila, ili je, napokon, nastojala Bošnjake na brzu ruku reformirati i naprasno modernizirati. Čaušević je bio duboko svjestan da se u Evropi može biti i ostati autohtoni musliman, efikasni musliman, s tim što se za takvo što treba potruditi i izboriti.

Čaušević je uvidio da Bosanski muslimani žive na razmeđima svjetova, ne klimatskim razmeđima, već kulturnim, religijskim, štaviše, političkim! Njegovi mnogobrojni tekstovi u ondašnjoj štampi nose jednu snažnu poruku koja veli da bi se Bošnjaci lakše privikli i polarnoj klimi negoli civilizacijskim promjenama koje su ih mljele.

Stoga, kad god ocjenjujemo onovremene Čauševićeve stavove iz današnje perspektive, valja imati na pameti da je on bio svjedokom teške i tragične neizvjesnosti Bošnjaka i, konzekventno tome, bolnih migriranja Bošnjaka u Tursku i dalje na Bliski istok. Čaušević je bio svjedokom kako se najbogatiji, najobrazovaniji i najsofisticiraniji dio Bošnjaka zapućuje dalekim i neizvjesnim drumovima u svijet, najčešće na Istok. To ga je zaboljelo do kosti.

Sve od 1878. godine, u intervalima, Bošnjaci su se intenzivnije iseljavali iz Bosne. Odlazili su, kako rekosmo, oni najbogatiji, najobrazovaniji, ali i oni koji su bili mladi i željni prosperiteta u Turskoj. Dakako, odlazili su i seljaci, taj najvitalniji dio bošnjačkog stanovništva. Čitavi krajevi Bosne zauvijek su za Bošnjake opustjeli. Bošnjačko stanovništvo koje je ostalo u Bosni može se usporediti sa obranim mlijekom sa koga je skinut kajmak i odnesen negdje tamo daleko!

Upozoravajući protiv hidžre ili iseljavanja Bošnjaka iz Bosne u Tursku, Čaušević u jednom tekstu pod naslovom ‘Jedno kratko objašnjenje o Hutbama’ (objavljenom u kalendaru *Narodna uzdanica*, godište III, 1935. godine, str. 22) podsjeća da su se po Bosni

potkraj XIX stoljeća čak pjevale i pjesme kojima se Bošnjake podsticalo i ohrabrialo na iseljavanje, na takozvani **hidžret**.

Čaušević, osuđujući praksu iseljavanja iz Bosne, navodi dva tri takva stiha koji su skovani zarad podriivanja bošnjačke vjere u njihovu budućnost u Bosni nakon odlaska Osmanske imperije:

*Jadna Bosna, kakva Cara ima,
ko ga čuje, uhvati ga zima.
Vidna jutra tamo (u Bosni) potamnila,
gladna doba tamo doselila!*

Car koji se spominje u ovoj pjesmici jeste kršćanski, to jest austro-ugarski car Franjo Josip pod kojim je sada u Bosni (nakon 1878. godine) “hladno”, te, stoga, treba seliti osmanskome sultanu. Čaušević, nakon što je naveo ovu pjesmicu, daje svoj komentar, i na 22. stranici ovog svog eseja kaže: ”... prije četrdeset godina pjevana pjesma otjerala je mnogog u hidžret”.

Čaušević, naravno, nije nikada odobravao iseljavanje Bošnjaka iz Bosne, premda je takvo iseljavanje, kakvog li apsurdna, nazvano znamenitim islamskim terminom “hidžret”. Valjalo je ne samo protiv takvog hidžreta ustati, nego je trebalo povesti odlučnu intelektualnu borbu protiv takvog sumornog stanja! Stoga je Čaušević osjetio da hitno treba prvo u mišljenju, u svijesti, u duhu Bošnjaka napraviti široka prostranstva, e da bi oni tako uvidjeli da za njih ima prostora u Bosni, da za njih ima mjesta u Evropi. Trebalo je, dakle, povesti borbu protiv tjeskobe koja se posvuda u Bošnjaka osjećala.

Čaušević se smjelo poduhvatio takvog zadatka.

On u svojim mnogobrojnim tekstovima uvjerava Bošnjake da Evropa nije definitivno protiv islama, on ističe da, zahvaljujući ne samo Evropi, već, dakako i univerzalnom duhu Kur’ana, ima džamija diljem Evrope. Tako Čaušević, u tekstu ‘Džamija’ (vidi *Narodna uzdanica*, IV, 1936., str. 20), poručuje:

“I tako je Kur’an kao velika Božija Mudžiza učinio da danas muslimani imaju svoje džamije u Londonu, Parizu i Berlinu pa i drugim mjestima. Danas kada muezzin u Sarajevu izgovara: “Bog je najveći, Bog je najveći, nema božanstva osim Allaha”, to se isto može čuti po svim krajevima svijeta.”

Ovim riječima Čaušević želi kazati da, ako džamije imaju budućnost u Evropi, onda *ipso facto* i muslimani na tom kontinentu imaju budućnost, pogotovo Bošnjaci u Bosni gdje “muezzin u Sarajevu iz sveg glasa razglašava **Allahu ekber!**”

Ali, budućnost, pogotovu dobra i spokojna islamska budućnost, neće doći sama od sebe. Bošnjaci se za svoju islamsku budućnost moraju potruditi – poruka je Džemaludina Čauševića. U tekstu ‘Božije svjetlo ne može nitko ugasiti’, koji je Čaušević objavio u ka-

lendaru *Narodna uzdanica*, godište II, 1934, str. 17-21), Čaušević sasvim jasno Bošnjacima kaže da su muslimani za sretnog doba blagostanja bili jedinstveni, radini, marljivi:

“Načelo “Muslimani su samo braća”, potpuno se ispunjavalo. Islamska zajednica je u svemu i u svakom pravcu napredovala. Zašto? Jer nijesu to bili muslimani koji smatraju da su ispunili svoju islamsku dužnost samo namazom i postom, već pri potrebi žrtvovali su svoje imetke i svoju krv za opstanak islama i muslimana. Mi danas kad ispedimo dobra djela prvih muslimana i njihovu požrtvovnost za islam, s našim nemarom u tom pogledu, moramo priznati da ne vršimo svoju vjersku dužnost kako treba. Šta više, mi nećemo da vidimo ono što se dešava oko nas. Katolici, pravoslavni i jevreji vode – i to kako dobro – računa o odgoju svoje mladeži, o zaštiti svoje sirotinje, a mi muslimani (Bosne) kao da spavamo u poluostrvu Arabije, kao da nijesmo u ovom kutu Evrope, stojimo zaleđeni. Dobro se sjećam, prije nekoliko godina dođe mi jedan s jednim glomaznim defterom. Kupi dobrovoljne priloge. Pitam, zašto? Na Kosovu, veli on, ima nekoliko katolika, hoćemo da osnujemo tamo župni ured i da podignemo jednu crkvicu. Ja počeh misliti: kad li ćemo mi, muslimani, početi graditi džamije i dizati škole za odgoj muslimana u Osijeku, Zagrebu, Subotici, Kraljevu, Čačku i drugim mjestima, gdje su naši muslimani u velikom broju otišli trbuhom za kruhom. Kad li ćemo mi početi voditi računa i o onim osamljenim muslimanima, koji su za službom morali otići u ona mjesta, gdje nema ni džamije, ni imama, ni muallima. To će biti istom onda kada pokažemo iskrenu ljubav za očuvanje Božijeg svjetla, sveopće vjere islama. Tada ćemo dokazati da se ne može ugasiti sunce islama u našoj sretnoj Jugoslaviji, i tada ćemo dokazati da će nauk uzvišenog Kur’ana i kod nas uživati vječnu zaštitu Svevišnjeg Allaha!”

Prema ovom ulomku vidimo da je u Čauševićevim tekstovima mnogo jadikovanja nad bošnjačkom mlitavošću i inertnošću. Ta mlitavost, ta inertnost, bile su tek posljedica jedne druge, prema Čauševićevom mišljenju, itekako raširene pojave, bolje kazati pošasti, koju su i drugdje u islamskom svijetu otkrili muslimanski obnovitelji, borili se protiv nje i nazvali je muslimanskom mlitavošću, konzerviranošću i konzervativizmom. Čaušević je, kao i muslimanski obnovitelji drugdje u islamskom svijetu njegova vremena, mislio da je konzervativizam neiscjeljiva rak-rana muslimanskih društava, opaka bolest koja hara svim porama muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini.

Naročito je smatrao da je konzerviranost i konzervativnost uleme imala za posljedicu da se Bosanskim muslimanima tumačilo da je sva vjera islam sadržana u “ilmihalu”, tj. maloj knjižici koja govori o načelima islamske vjere. Turska riječ **ilmihal** znači “stanje vjerskog znanja” u jednog čovjeka, dok se u Bosni ta riječ koristi za udžbenik koji ukratko deklamira šta je vjera i koje su osnovne vjerske dužnosti. Velika većina Bošnjaka znala je o islamu samo toliko koliko je bilo sadržano u “ilmihalu”. I toga se čvrsto držala. Nakon što je došla Austro-Ugarska, Bosanski su muslimani spram svega drugog, spram svakog drugog znanja i nauke (kao što je matematika, fizika, biologija...) bili nepovjer-

ljivi. Takvi su bili i ostali uveliko i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Štaviše, kakvog li apsurdna, i taj mali "ilmihal" nije bio napisan na bosanskom jeziku, već na arapskom ili turskom, i bio nerazumljiv većini bošnjačkog stanovništva.

Stoga je Čaušević, koji djeluje i za vrijeme Austro-Ugarske i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, u svojim nastupima budio i razvijao svijest svojih suvjernika da je "pravi ilmihal" nešto sasvim drugo, da je "ilmihal", po islamu, cijeli svijet. Iz cijelog svijeta musliman treba saznavati o Bogu, o vjeri u Boga.

Tako Čaušević veli da islam

"...stavlja veliku dužnost muslimanima-roditeljima, jer po ovim vjerskim propisima muslimani su dužni odgajati svoje mlade. U tu svrhu oni su dužni uspostavljati prosvjetne zavode za muslimansku mladež u kojima bi oni sticali sve ono znanje koje čovjeka osposobljava za život. U to se znanje ubrajaju svi zanati, kao i trgovina. Da li smo mi muslimani u ovim krajevima dizali takove prosvjetne zavode, pomoću kojih bismo očuvali našu mladež od vatre neznanja, od vatre zabluda, od vatre siromaštva i bezvjerstva? Ne! To mi nijesmo radili."²

Čaušević potom veli da Bosanski muslimani ne samo da nisu podigli nove škole, nego, kako on kaže, "nismo prema potrebi dotjerivali ni one škole koje su nam naši djedovi ostavili u emanet".³

Ovim riječima Čaušević izravno govori o zaostalosti i o nikakvosti medresa.

Potom Čaušević razmatra propuštene šanse koje su Bosanski muslimani imali pod Austro-Ugarskom imperijom, on žali za neiskorištenim vremenom, i tvrdi da je bila velika greška Bošnjaka što u vrijeme Austro-Ugarske nisu pristupili utemeljenju svojih muslimanskih škola savremenog tipa. On izričito veli:

"Premda smo imali sedamdeset posto imetka u svojim rukama, mi se nijesmo mogli odlučiti na kakovu požrtvovnost. Mi smo radije slušali neiskrene savjete: "Ne dajte švabskom pismu u vaše škole. Ne dajte vaše djece u švabske škole". To nam je godilo, i dug niz godina mi smo spavali. Kad je došao svjetski rat (misli na I svjetski rat) i poslijeratne prilike, mi smo osjetili veliku svoju pogrešku."⁴

Džemaludin Čaušević nije jedini islamski autoritet u Bosni čije je pero ispisalo ova jadanja i žal nad propuštenim šansama Bošnjaka. I Mehmed Handžić, kako ćemo vidjeti kasnije, u svojim mnogobrojnim esejima ima ovakva mjesta.

Čaušević je već 1918. godine, nakon odlaska Austro-Ugarske, upozoravao, gotovo preklinjao, Bošnjake da se pobrinu za obrazovanje svoje djece. Tako on, koristeći za sami

² U časopisu *Novi Behar* br. 17-18 (godište 1934-1935) str. 289-290 Čaušević je objavio tekst pod naslovom *Božija zapovijed* (misli na Božiju zapovijed da muslimani izučavaju svijet u sebi i oko sebe) odakle i preuzimamo ove citate.

³ *Isto*, str. 289.

⁴ *Isto*.

naslov svoga članka proklamaciju Kur’ana “**Qu anfusakum wa ahlikum nara**” (“Čuvajte sebe i svoju porodicu od vatre”), upozorava da je “novo vrijeme donijelo i nove brige”.⁵ Čaušević u ovom tekstu, u svom prosvjetiteljskom maniru, kaže:

“Kako se to znanje postiže? Naobrazbom. Na prvom je mjestu, dakako, vjerska naobrazba. Hoćemo li da raširimo vjersku naobrazbu, treba nam je najprije olakšati, treba nam naći način kako bi u najranije doba zasađivali islamski osjećaj u srca naše mladeži. Ovdje bi se trebalo latiti sviju dopustljivih sredstava, a otresti se starovječnih misli, kao što se to već čini u drugim životnim potrebama.”⁶

Čauševićeva sintagma “starovječne misli” na ovom mjestu (u tekstu i kontekstu teksta) znači, prije svega, tvrdoglavo uvjerenje Bošnjaka da ne šalju djecu u “nevjerničke škole”, kako su nazivali škole koje je otvarala Austro-Ugarska, odnosno, nakon 1918. Kraljevina Jugoslavija. Stoga je Čaušević primoran da Bošnjacima, kojima je on u ovo vrijeme vrhovni vjerski poglavar, objašnjava da je došlo novo doba, da njih niko neće pitati hoće li ili neće prihvatiti novo doba. U svojim objašnjenjima Čaušević koristi i govor u slikama, pa kaže:

“Rekli bismo da je svaki tvrdoglav, koji bi konjem ili pješe išao u jedno mjesto, ako ne bi htio ići željeznicom zato (zbog toga) što je željeznica nova vožnja.”⁷

Drugim riječima, Čaušević hoće kazati: **Dok su drugi narodi Evrope već poodavno u željeznici, njegovi Bošnjaci tvrdoglavo kaskaju na konju ili čak pješice.**

U tekstu “Zajedničko poučavanje”, koji je objavljen u **Novom beharu**, Čaušević, da bi uvjerio Bošnjake da ne treba da strahuju od škola, poziva se na komentar Kur’ana **Al-Jawahir** u kojemu se, između ostaloga, kaže:

“Japanci u početnim školama poučavaju svoju mušku i žensku djecu zajedno, a u srednjim školama rastavljaju ih, dok ih na univerzama i akademijama ponovno zajedno poučavaju. Veli se da Njemačka kao i Francuska i Engleska ovaj način podučavanja zagovaraju, dok Amerika, Švedska, Norveška, Holandija, Nizozemska i ostrva Filipini zajednički podučavaju i žensko i muško, kako u početnim, tako i srednjim školama, kao i univerzama. Na Havajskim otocima podučavanje je prisilno i zajedničko za sve učenike i učenice između šeste i sedamnaeste godine. U Americi ima 1.500.000 učenika samo u srednjim školama, a u Portoriku, gdje ima svega 1.000.000 pučanstva ima 100.000 učenika i 100.000 učenica. O razumni

⁵ Ovaj tekst Čaušević je kao reisu-l-ulema objavio 1918. godine u časopisu Tarik arabicom (posebnim pismom koje je on sa svojim saradnicima izumio da bi arapskim slovima pisao bosanskim jezikom). Redakcija *Bisera* ovaj je tekst potom objavila latinicom (u broju 1., 1918).

⁶ *Biser*, isto, str. 5.

⁷ *Isto*.

muslimanu, koji želiš svojoj islamskoj zajednici dobro, prikazujem ti gornji način podučavanja, koji se vrši na istoj zemaljskoj kugli, na kojoj i mi živimo. Ovo ti napominjem a ne velim da i ti isti način primiš, samo ti velim da su nas ovi ljudi nadvisili kako u znanostima i zanatima, tako i u velikim radovima. Napominjem da je svemu ovome temelj znanje, jer bez znanja nema ni poslovanja, a bez dobre obuke nema ni znanja. Bog veli u 56. ajetu sure **Jusuf**: “Mi dižemo u časti koga hoćemo, a nad svakim znanim ima znaniji.”⁸

Čaušević potom u ovom tekstu navodi, iznoseći bilo svoje mišljenje ili parafrazirajući gore navedeni komentar **Al-Jawahir**, da “mi muslimani drijemamo”.⁹

“Pomoću znanja Amerikanac sjedeći u svojoj sobi drži predavanja iz raznih znanosti, koje slušaju ljudi u različitim krajevima zemaljske kugle, a mi još i sada kunjamo. Bežični telegram je učinio da je svijet postao kao jedan narod, pomoću njega razgovara istočnjak sa zapadnjakom i obratno. Zar nas to ne podsjeća na ajet “ljudi su bili jedan ummet”, i možda su ljudi bili u nepoznatim vremenima međusobno spojeni sa ovakvim sredstvima i možda su današnji izumi radosni vijesnici o dolasku onih dana, kada će se cijelo ljudstvo međusobno ljubiti i voljeti.”¹⁰

Čaušević, navodeći ovakva mišljenja egipatskog prosvjetitelja Tantawija Jawharija, želi kazati da Zapad, civilizacijski gledano, nije toliko veliki sotona kako se na prvi pogled iz Bosne moglo pomisliti u 1878. godini. Naprotiv, i Zapad imade svojih vrijednosti, hoće reći Čaušević. Muslimani u Bosni sada, kad više nema Osmanske imperije, moraju se potruditi da svoju dragu vjeru islam žive ne samo kao dobri muslimanski vjernici povučeni u ugodnu tišinu svoga doma, već i kao dobri građani, kao obrazovani ljudi, uspješni i bogati biznismeni... Nakon odlaska Osmanske imperije koja je bila zaštitnica islama, sada sami Bosanski muslimani moraju čuvati islam i bdjeti nad njim!

U svom tekstu ‘Iman, islam’, koji je objavljen u *Novom beharu* broj 19 – 20 (1. aprila 1933. godine) Čaušević otvoreno kaže:

“Turska nas je naučila da se ona brine o nama, pa kako tako. Poslije (nakon odlaska Turske) smo počeli vikati: neka vakuf podmiri sve naše potrebe! Nijesmo vodili računa o unapređenju i povećanju tog našeg zajedničkog imetka. To nijesmo činili ni onda, kada smo imali šezdeset i pet posto imetka u svojim rukama. Pogotovo to ne činimo ni sad, jer nećemo da se služimo lijepim primjerima oko nas. Pa šta će biti? Na ovo pitanje je vrlo teško odgovoriti. Kur’an je propisao pravac, a taj se potpuno slaže s prirodnim zakonima. Ako vjerska islamska zajednica želi trajan opstanak islama u ovim krajevima, treba da se pobrine za odgoj

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

budućih muslimana. Hazreti Ali, radijallahu anhu, je rekao: ‘Odgajajte svoju djecu za vrijeme u kojem će oni živjeti, a ne za vrijeme u kojem vi živite’. Treba muslimanskom podmlatku dati takav odgoj, koji će ga osposobiti za borbu u životu i kojim će taj podmladak steći uvjerenje da je islam jedina po Bogu objavljena sveopća vjera...”

Dakle, Čaušević poručuje: Turske više u Bosni nema, valja nam samima bdjeti nad islamom. A kako da Bošnjaci nad njime bdiju kad nisu obrazovani, kad ne poznaju zapadne nauke?! Toga je Čaušević bio duboko svjestan, ali i ganut do suza spoznavši da bosanska ulema njegova vremena ne želi modernizirati svoje škole, ne želi u njih uvesti, kako su govorili, “nevjerničke predmete” (matematiku, fiziku, hemiju, biologiju...).

Stoga je Čaušević u svojim prosvjetiteljskim interpretacijama nastojao pokazati da je islam itekako zainteresiran za proučavanje i Ovoga, a ne samo Onoga Svijeta, htio je Bošnjake svoga vremena uvjeriti da je islam kao vjera “naučan”, da je islam kao vjera “radin”, “marljiv”, jednom riječju “napredan”, pa zašto ne kazati i “evropski”.

U već navedenom tekstu Iman, islam, Čaušević na samom početku objašnjava značenje riječi **iman** i **islam**, te veli: “Ove dvije riječi prevedene u naš jezik znače **vjerovanje i poslovanje**” (podvukao E. Karić). Nadalje, Čaušević kaže:

“Dok su muslimani potpuno razumijevali da ne može biti vjerovanja bez poslovanja, dotle su i napredovali. Vjerujući čvrsto Boga i sudnji dan, oni su žrtvovali svoje imetke i svoje živote za dobrobit svoje islamske zajednice. Podizali su sve što je potrebno za očuvanje islama i muslimana. Gradili su početne, srednje i visoke škole. Podizali su sirotišta i bolnice, osnivali su kuhinje i musafirhane.

(...) Tada je islamska zajednica u svakom pravcu cvala i svjetlo istine na sve strane širila.”

Štaviše, sa dolaskom Austro-Ugarske došli su i novi zanati u Bosnu, ali muslimani dugo vremena nisu htjeli izučavati “nevjerničke poslove i nevjerničke nauke”.

Čaušević nastoji svoje bošnjačke zemljake i suvjernike probuditi, nastoji ih uvjeriti da sam Kur’an traži od njih, a ne Čaušević, da izučavaju sve nauke. Čaušević kaže:

“Kur’an nas uči da moramo crpit pouku iz svega što se zbiva kod nas i oko nas. Kur’an nas upućuje a i Pejgamber nam kaže da znanje i razne vještine ne smijemo zanemariti. Svaki musliman i svaka muslimanka dužni su tražiti mudrost i znanje. Jedan čovjek ne može znati ono što više ljudi zna, jedan narod ne može znati onoliko koliko znaju svi narodi na zemaljskoj kugli. Zato nam Kur’an naređuje da putujemo, da obilazimo svijet, da učimo razne jezike kako bismo što lakše postigli umotvorine raznih naroda.”¹¹

¹¹ Kur’an i muslimani, *Novi Behar*, br. 11-14, Sarajevo 1934, str. 161.

Džemaludin Čaušević u svojim se tekstovima često služio Kinezima kao metaforom iz dobro poznatog hadisa “**Tražite nauku, pa makar i u Kini!**” No, budući je Bosna daleko od Kine, u Čauševićevim prosvjetiteljskim tekstovima Kinezi zapravo nisu Kinezi, već Evropljani. Tako on na jednom mjestu, bodreći Bošnjake na rad i marljivost, kaže:

“Ako vidimo da je kineski način poučavanja lakši, mi smo dužni da ga primimo ne vodeći računa što Kinezi nijesu muslimani. Tako je i kod obrađivanja zemlje i svijju drugih zanata. Moramo se u svemu pridržavati onoga što je najkorisnije i najpraktičnije. U pogledu zajedničkog vjerskog opstanka moramo imati sve što druge zajednice imaju kao uslove za opstanak. Muslimani i muslimanke dužni su da u radu i zaradi, u znanju i vještini crpe pouku i od drugih. Ako neko može biti dobar šloser, pa zašto ne možeš i ti, ako je neko trgovac ili krojač, pa nastoj da postigneš tu vještinu i ti. U radu i trudu treba imitirati pametnije i nastojati da budeš dobar radenik i vješt trudbenik, a ne provoditi dragocjeno vrijeme u ljenčarenju.”¹²

Čak i tada kad Čaušević u svojim prosvjetiteljskim tekstovima tumači čisto islamske doktrinarne termine kao što su **mu’min, kafir, munafiq**, on i tada vrlo vješto umeće poruku koja dolazi iz njegovih mnogobrojnih bosanskih prosvjetiteljskih briga. Općenito rekavši, Čaušević ne komplicira sa svojim islamskim tumačenjima, on smatra da je islam kao vjera jasan i lahak i, stoga, veličanstven. Čauševićeva rečenica je kratka, puna duha, sugestivna.

Evo kako Čaušević u novinama *Islamski svijet* objašnjava riječi dvoiličnjaci (*al-munafiqun*) i bogobojažni (*al-muttaqun*):

“Dakle, kako se vidi, u munafika (dvoiličnjaka) vjera je na jeziku, a na srcu nije. Oni jedno govore, a drugo misle. Munafici siju smutnju u svojoj vjerskoj zajednici, a na sav glas viču kako upravo oni hoće da poprave i dadnu pravac toj zajednici. Munafici ne mogu zajedno ni u džamiju sa drugim muslimanima, jer vele, *kako ćemo mi sa glupanima zajedno obavljati namaz*. Munafici sebi uzimaju pravac po svojoj volji, ne vodeći računa o pravcu koga je Bog postavio. Naš je pejgamber a.s. opisao munafike sa ove tri oznake: ‘Kad munafik govori – laže, kad obeća – ne izvrši, i kad mu se što povjeri on pronevjeri.’ Bog veli za munafike: ‘Glupi su, nijemi su, slijepi su i ne mogu se povratiti na pravi put!’ Iz gornjeg kratkog objašnjenja vidi se kakvi su dobri ljudi, *muttequn*, a kakvi su opet nevjernici i munafici. Svaki pojedinac može isprediti sebe i svoje stanje sa gore izloženim i vidjeti u koju grupu ljudi spada. Kur’an vodi najispravnijim pravcem i ko se bude njega držao taj će biti sretan i spašen.”¹³

¹² *Isto*, str. 161.

¹³ Džemaludin Čaušević, Podjela ljudi prema djelima, *Islamski svijet*, br. 18, Sarajevo, 27. decembra 1932, god. str. 1.

Čaušević potom jasno i u kratkim rečenicama objašnjava da zapravo nije neki posebno veliki problem znati šta valja a šta ne valja. On kaže:

“Svak zna šta je zabranjeno, a šta nije. Svaki musliman zna da je haram lagati, varati, otimati, krasti, klevetati, vrijeđati, i potvarati druge. Zna svak da smutnja nije lijepa stvar, da zavađati ljude nepošten je zanat. Ima zabranjenih stvari, koje odstranjaju i um i razum kod čovjeka, kao što su opojna pića.”¹⁴

Potom Čaušević, parafrazirajući jedan stih Omera Hayyama¹⁵, veli:

“Ali da svaki haram opija čovjeka, kao što ga opijaju opojna pića, onda bismo istom znali koliko ima trijeznih i trezvenih ljudi. Ko hoće da bude muttekija taj ne smije ništa zabranjeno raditi. Ne smije krivo činiti nikome. A zar se krivo ne čini nekome, ako se baca ljaga na njegov rz i obraz? (...)”

Ovdje Čaušević zasigurno ukazuje na slabosti kojima je bilo izloženo muslimansko društvo u Bosni i Hercegovini za njegova vremena. Posebno je muslimanska čaršija izložena pošasti ogovaranja i klevetanja muslimanskih vjerskih lidera. Čaušević je zbog svog prosvjetiteljstva i reformizma bio posebna meta konzervativnog dijela bosanske čaršije.

Čaušević im nije ostajao dužan, te na kraju svoga ramazanskog teksta 'Podjela ljudi prema djelima' kaže:

“Kuran traži od svakog da se okiti znanjem i dobrim djelima. Za svaku struku treba posebno znanje i vještina. Bez znanja nema nikakva poslovanja. Sad je dobra prilika. Ramazan je. Može se dosta misliti i razgovarati. Neka svak izmjeri svoja djela pa neka utvrdi da li se slažu sa izvornim propisima sveopće vjere islama. Treba da svak pogleda svoje račune prije nego što dođe dan kada se moraju polagati računi. Kajanje koristi samo onda ako se pohiti sa kajanjem.”

Doista, mnogo je ovakvih Čauševićevih prosvjetiteljskih vazova i prosvjetiteljskih poruka u njima. Svaku tribinu, pa i džamijski minber, Čaušević je koristio za promoviranje svojih prosvjetiteljskih mišljenja.

Tako Čaušević, šaljući svečanu ramazansku poruku uoči ramazana 1352. po hidžri (15. decembra 1933.) kaže:

“Daj Bože da se otresemo vjekovnog drijemeža, pa da podignemo učevne zavode, koji će biti u stanju da odgajaju takove ljude koji će znati i htjeti tumačiti

¹⁴ Isto, str. 1.

¹⁵ Stih Omera Hayyama glasi:

*Kad bi svi grijesi kao pijanstvo vidljivi bili
tad bi svi ljudi pijani hodili*

uzvišene upute Kur'ana u čistom jeziku svojih slušalaca. Daj Bože da imadnemo takovih hatiba koji će biti u stanju tumačiti sa minbera pojedine ajete Kur'ana u materinskom jeziku svojih slušatelja. Daj Bože da to sve bude, pa da ne spavaju seljaci [na hutbama petkom jer ne razumiju vaz na arapskom ili turskom jeziku]

...

Mi živimo u jednom takovom vremenu da smo prisiljeni da i sa hutbama (na bosanskom) otvaramo oči i budimo vjerske osjećaje kod muslimana. Hutbe su zato i uspostavljene.”¹⁶

U ovo je vrijeme Džemaludin Čaušević započeo rad na svom vlastitom prevođenju Kur'ana. Htio je time kazati: O moji bosanski muslimani, ako je poruku Kur'ana dopušteno prevesti u bosanski, zašto onda ne bi bilo dopušteno isto učiniti i sa samom hutbom petkom?! Na poduhvat prevođenja Kur'ana Čauševića su podstaknuli ne samo njegovi pobožni već i njegovi prosvjetiteljski i reformatorski razlozi.

Summary

Rais Džemaludin Čaušević was one of the most prominent Bosnian Muslim authorities who initiated and supported the reform of traditional Muslim values and institutions in the first half of the XX century. He published many articles in order to prove the compatibility between Islam and modern progress, especially emphasizing the importance of learning and finding new ways of affirming Islam in contemporary society. He often insisted that it was Qur'an, not Čaušević, which ordered Muslims to obtain wisdom and knowledge whatever source they might have. His enlightening work was essential contribution to Bosnian Muslims' self-insight and distance from hardened tradition which hindered Bosniaks' progress in modern era.

¹⁶ Džemaludin Čaušević, Mubarek ramazan dolazi, *Islamski svijet*, br. 66, 15. decembra 1933, str. 1.

Društveno-politički aspekt djelovanja reisa Džemaludina Čauševića

Apstrakt: *Na političkom planu, iako Čaušević nikada nije ustvrdio da se bavio politikom, on u vrijeme kada bošnjački narod ostaje bez političkih vođa, sa reduciranim intelektualnim elitama koje se decenijama postupno iseljavaju u Tursku, predstavlja Bošnjake, a od 1918. do februara 1919. kada Bošnjaci nemaju niti jedne političke partije, biva jedina institucionalna zaštita svoga naroda. Na kulturnom planu, on snagom svog autoriteta čini da se otklone stereotipi kod Bošnjaka o zapadnoj kulturi i svega onog što dolazi s njom kao o neprijateljskoj i “vlaškoj” kulturi; posebno se je usprotivio dijelu uleme koji je bio opterećen takvim stereotipima, što je dodatno otežavalo njegov rad. Predstavljao je krupnu historijsku ličnost koja je u sebi objedinjavala mnoge vrijednosti; duhovne, političke, prosvjetiteljske, i koja postaje neprikosnovena, možda jedina, karizmatička ličnost Bošnjaka muslimana tog vremena. Činjenice koje iznosimo u radu svrstavaju ga u grupu velikana bosanskohercegovačke novije povijesti.*

Ključne riječi: *nacionalni identitet, reformizam, progres, konzervativizam, jednakopravnost, multikulturalnost, multikonfesionalnost.*

Uvod

U čemu se ogleda uloga Mehmeda Džemaludina Čauševića početkom XX stoljeća, osim što je obnašao funkciju reisa, ili po čemu se je razlikovao od svojih prethodnika ili nasljednika? Odgovor na postavljeno pitanje je kompleksan, jer ga valja promatrati ne samo kroz prizmu njegovog intelektualnog izražaja, već i uvažiti vremensku determinantu koja otvara novu dimenziju u tumačenju i značenju njegovog idejnog sistema koji, pored religijskog, duboko zadire u društveno-političko značenje. Tema ovoga rada je pokušaj rasvjetljavanja jedne nove dimenzije, a to je društveno-politička uloga Čauševića u dinamičnim događajima u Bosni i Hercegovini kao i njegov utjecaj u oblikovanju bosansko-muslimanske svijesti u prvim decenijama dvadesetog stoljeća.

U bosanskohercegovačkoj sociološko-politološkoj, pa i u historiografskoj literaturi, postoji teorijsko-znanstvena praznina u pogledu istraživanja i monografskog elaboriranja, pored teološke, i društveno-političke uloge Džemaludina Čauševića i njegove borbe za ostvarivanje bošnjačkih prava. Razlozi su, između ostalih, što je Džemaludin Čaušević

naučno tretiran isključivo sa religijskog aspekta, a zanemarujući sveobuhvatni kritički i analitički pristup tumačenja njegovog idejnog sistema.

Pokušaj da se njegov ukupni intelektualni opus svede samo u sferu islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini na prijelazu XIX u XX stoljeće, a zanemarujući njegov značaj u sferi ukupne bosanskohercegovačke povijesti, kulture i politike, bio bi redukcioniistički pristup, odnosno imali bi mozaik u kojem bi nedostajalo veoma puno kockica za razumijevanje cjeline. U tom kontekstu, cilj nam je da u ovom radu istražimo i druge dimenzije, kao što su političke, društvene i kulturne, odnosno one intelektualne aktivnosti koje posjeduju političke implikacije i kao takve bitno utječu na oblikovanje ukupne bošnjačko-muslimanske svijesti.

Čauševićev utjecaj na društveno-političke prilike u Bosni i Hercegovini

Vremenski okvir u kojem Čaušević djeluje je u mnogome determinirao njegov identitet i dao mu povijesno značenje. Ne mali broj povjesničara i poznavalaca bosanskohercegovačkog povijesnog, kulturnog i političkog razvoja, poput M. Imamovića, A. Purivate, M. Filipovića i dr., ustvrditi će da je kraj XIX i prve decenije XX stoljeća najdinamičnije i najturbulentnije razdoblje ukupne njene povijesti. Raspad Osmanskog carstva, dolazak Austro-Ugarske i radikalna kulturno-civilizacijska promjena, Prvi svjetski rat, ujedinjenje južnoslavenskih naroda i stvaranje države SHS, a kasnije Kraljevine Jugoslavije, su vremenski okvir od pet decenija koji potkrepljuju tvrdnje navedenih povjesničara.

Svoj društveni, kulturni i vjerski utjecaj počinje ostvarivati samim početkom XX stoljeća, po povratku sa svog sedamnaestogodišnjeg školovanja u Istanbulu. Njegovo djelovanje na društveno-političkom planu biva mnogo snažnije u razdoblju od 1913. do 1930. kada je nosio titulu, bez sumnje, najistaknutijeg vjerskog lidera, na poziciji reisa. Mnogima nije odgovarao njegov izbor za reisul-ulemu, što se vidi iz pokušaja od strane Zemaljske vlade da, nakon što ga je Hodžinska kurija 1913. godine izabrala, poništi njegov izbor. Međutim, Mehmeda Džemaludina Čauševića iste godine, nakon što je Hodžinska kurija ponovila izbore, ponovo biraju na funkciju reisul-uleme. Svojim aktima o postavljenju, taj izbor potvrđuju i osmanski sultan i austro-ugarski car; jedini reis u povijesti kojeg su spletom povijesnih i društveno-političkih okolnosti imenovala dvije krune.

Izrastao je u krupnu historijsku ličnost koja je u sebi objedinjavala mnoge vrijednosti; duhovne, političke, prosvjetiteljske, i koja postaje neprikosnovena, možda jedina, karizmatička ličnost Bošnjaka muslimana tog vremena. On stečeno znanje i ranije usvojene ideje o reformi u svim oblastima života želi da usadi u Bosnu. Reakcija na "novine" očekivano izazivaju raznovrsne otpore i pokušaj očuvanja tradicionalnog načina življenja, međutim, on ustrajno i mudro pronalazi metode kako plasirati i u djelo provesti iskristalizirane reformatorske ideje. Konzervativizam i naslijeđeni primitivizam, istina, usporavaju, ali ne dovode u pitanje njegove namjere niti proces preoblikovanja bošnjačke svijesti.

U ovom radu ćemo pokušati rekonstruirati povijesnu ulogu Džemaludina Čauševića i znanstveno predstaviti njegov ogromni doprinos u oblikovanju ideja i kulturnopolitičkih ciljeva koji će pomoći opstanku Bošnjaka u periodu velikosrpskih i velikohrvatskih teritorijalnih aspiracija, ali bez namjere da to bude puko opisivanje.

Početakom XX stoljeća društveno-političke prilike u Bosni i Hercegovini su zahtijevale širu društvenu akciju bošnjačkih intelektualnih krugova kako bi se ostvario adekvatan položaj Bošnjaka u novim državnim formama. Postoji veliki broj znanstvenih radova koji su tematizirali ovaj period nudeći i prezentirajući nam brojne činjenice i informacije o društvenom, političkom, ekonomskom, kulturnom pa i religijskom životu. Međutim, svi istraživački radovi upućuju nas na zaključak da se radi o izuzetno teškom položaju Bošnjaka u već započetom procesu realizacije ideje o jugoslavenskoj državi. U tom se razdoblju Čaušević nameće svojim reformatorskim i prosvjetiteljskim idejama kao faktor zaštite prava Bošnjaka i njihova nacionalnog i vjerskog individualiteta unutar novostvorenih državnih formi.

Snažan bošnjački konzervativizam koji je bio prepreka razvoju građanske svijesti, s jedne i ugroženost bošnjačkih osnovnih prava i sloboda, s druge strane, zahtijevali su društveno-političku borbu u oba pravca. Ne zanemarujući i ne umanjujući značaj ostalih ličnosti bošnjačke povijesti, Džemaludin Čaušević spada u red onih koji su svojim idejama i radom u velikoj mjeri odredili sudbinu daljnjeg razvoja Bosne i Hercegovine i Bošnjaka u njoj, te egzistiranje islama na području bivše Jugoslavije. U ovom radu ćemo tematizirati nekoliko dimenzija njegova djelovanja: **društvenu, političku, i kulturnu dimenziju.**

Kao prvo, ovdje ćemo naglasiti Čauševićovo shvaćanje fenomena bošnjaštva kao nacionalne identifikacije kroz povijesnu prizmu. Bosna i Hercegovina je povijesno prebivala kao teritorijalni, običajno-kulturni, političko-pravni i državni identitet. Međutim, taj identitet je tokom cijelog XX stoljeća bio, i jeste još uvijek, glavni "predmet" osporavanja, s jedne i afirmiranja, s druge strane. Bošnjački nacionalni identitet, baš kao i politički, i društveni, i kulturni nije gotova stvar, nije već nešto "dato", postignuto i zaokruženo. On je proces svijesti kojeg treba razumjeti i neprestano ga oblikovati i usmjeravati. Predmet objekcije i verifikacije bošnjačkog nacionaliteta nužno iziskuje realni okvir historijskog i geopolitičkog prostora. Polazeći od toga, Bosna i Hercegovina je konzekvenca geneze i postojanja historijsko geopolitičkog subjektiviteta, a Bošnjaci geneze i postojanja nacionalnog individualiteta. Čini se posebno interesantnim Čauševićovo mišljenje o nacionalnoj strukturi Bosne i Hercegovine, po kojem on polazi od aksiomskog stajališta, u to vrijeme prisutne južnoslavenske aksiologije, i konvencionalne predstave da su Srbi, Hrvati i Bošnjaci u Bosni i Hercegovini jedan te isti narod sa različitim imenima koja su dobili u određenim povijesnim trenucima. U njegovim radovima često se govori o "... muslimanskom dijelu našeg naroda".¹ Ovakav pristup inicira vrlo značajno pitanje: *da li je bošnjaštvo integralna svijest bosanskog naroda diferenciranog, u vjerskom pogledu, na muslimane, katolike i pravoslavne?*

¹ Džemaludin Čaušević, Okružnica, objav. u listu *Novi Behar* od 1. decembar 1928. str 161.

Situirajući misao Džemaludina Čauševića u ondašnji povijesni kontekst, ali i na vertikalnu povijest socijalne, političke, kulturne i vjerske misli u Bosni i Hercegovini, pokazuje se da je on bio jedna od najznačajnijih ličnosti tog vremenskog razdoblja, a po mnogima i u ukupnoj bošnjačkoj povijesti, praveći snažne iskorake koji su od presudnog značaja za muslimansku egzistenciju toga vremena. Prije svega, on ne ostavlja nikakve nedoumice oko percepcije bošnjaštva kao integralne i neodvojive samosvijesti bosanskog naroda, koja pored svih vidljivih povijesno prisutnih veza, jezika, kulture, zajedničke povijesti, svijesti o pripadnosti bosanskome tlu i južnoslavenskome porijeklu i drugih komponenti koji čine bosanski identitet, ali i sa vidnim elementima religijske različitosti. Po njemu, identitet se formira kroz povijest i nije dostatnost koja je zaokružena, već je to proces (dugotrajni) koji traje i danas i koji će trajati u budućnosti. On pledira za *bosanstvo* i smatra da je "... najispravnije to da ni katolici svoje hrvatstvo, a ni pravoslavni svoje srpstvo ne spajaju sa svojim vjerskim osjećajima..."² mada je duboko svjestan jakog religijskog, po mnogima presudnog, utjecaja u procesu formiranja religijskih etniciteta u Bosni i Hercegovini, a koji za svoju konzekvencu ima nacionalni trijalitet.

U njegovu percipiranju bošnjačke nacije, bošnjački narodni identitet ne promatra samo kroz prizmu tadašnje aktualnosti tog pitanja, već u njegovom historijskom utemeljenju. Isto tako, insistira na historijsko-kulturnim dimenzijama bošnjaštva, što se uklapa u evropska iskustva u tretiranju nacije. U konstitutivne elemente bošnjaštva, u njegovoj percepciji tog fenomena, ulaze ključni elementi koji će kasnije u evropskoj teorijskoj praksi biti poznati kao kulturološke definicije nacionalnog identiteta. U ovom kontekstu, on bošnjački identitet razumijeva u povijesnim i kulturološko-duhovnim komponentama: narodna zajednička osjećajnost, tradicija, običaji, zajednička povijesna sudbina, moral, jezično zajedništvo, književna i intelektualna produkcija i sl.

U tom kontekstu nameće se zaključak da je Čaušević jedan od onih bošnjačkih intelektualaca koji, uz Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka i Safvet-bega Bašagića, nacionalnu identifikaciju razumijevaju u njenom kulturološkom određenju. Stoga, u svakoj ozbiljnijoj rekonstrukciji povijesti kulturoloških elemenata o naciji na prostorima Bosne i Hercegovine potrebno je uzeti u obzir Čauševićovo idejno promišljanje, koje u potpunosti korespondira s evropskim iskustvom nacionalne diferencijacije.

Na društvenom planu, ulogu Džemaludina Čauševića ne možemo objektivno predstaviti bez osnovnog prikaza društveno-političkih prilika koje su vladale u Bosni i Hercegovini, socijalno-klasne strukture i stanja svijesti kod Bošnjaka nakon susreta orijentalno-islamskog i zapadno-kršćanskog kulturno-civilizacijskog obrasca življenja. Bošnjaci su posredstvom religije ušli u jedinstven islamski kulturni krug i bili su integrirani u specifično osmansko društvo, u koje su ušli svi muslimani širom Carevine. Oni su u sklopu Osmanske carevine bili potpuno klasno strukturirano društvo, obuhvaćajući u sebi sve srednjovjekovne staleže: spahije, ulemu (svećenstvo), trgovce, zanatlije, slobodne seljake (raju). Klasne suprotnosti unutar muslimanskog društva u Bosni često su dovodili do otvorenog suprotstavljanja vladajućem sloju u Bosni a ponekad i centralnoj vlasti u Cari-

² Mehmed Džemaludin Čaušević, Nacija i vjera, *Novi Behar*, br. 1-3, godište IX, 1935. godine

gradu u vidu pismenih predstavki ili buna kao izražajnijeg vida nezadovoljstva. Bošnjaci su bili povezani, kako navodi Mustafa Imamović u knjizi *Historija Bošnjaka*, sa dalekim centrima političkog, vjerskog i kulturnog života islamskog svijeta na ekonomskom, političkom, kulturnom i psihološkom planu. Sve te veze su prekinute austro-ugarskom okupacijom Bosne, a što za posljedicu ima decenijsko nesnalaženje u novim društveno-političkim prilikama. Prepušteni sami sebi i politički nedovoljno organizirani prinuđeni su prihvatiti novu civilizaciju. Alternativa tome bila je još pogubnija – nestanak.

U toku prve dvije decenije austro-ugarske vladavine u bošnjačkom korpusu nisu vidljivi gotovo nikakvi značajniji socijalno-politički pomaci. Društveni procesi koji su tekli išli su u smjeru koji nije predviđao ravnopravno mjesto i ulogu Bošnjaka u novonastalim državnim formama. Tadašnje Čauševićeve aktivnosti možemo promatrati u dva pravca: prvi, da se društveno-političkom borbom u novonastaloj multietničkoj i multikonfesionalnoj državnoj formi ostvari ravnopravan politički utjecaj Bošnjaka, što je bilo izrazito teško; Čaušević je ovom problemu pristupao aktivistički, često dovodeći u pitanje svoj biološki integritet. Drugi, borba protiv vjerskih stereotipa koji su duboko ukorijenjeni u tradiciji i koji su isključivali ideju progresa. I jedan i drugi vid borbe se ne može promatrati izolirano, već u interaktivnom odnosu; borba na društveno-političkoj sceni duboko je ovisila o uspješnosti borbe protiv vjerskih stereotipa i vlastitog konzervativizma. Uviđom u Čauševićeve radove nameće se jedna generalna konstatacija koja ukazuje da je ključ bošnjačko-muslimanskog društvenog, političkog, ekonomskog, vjerskog i kulturnog napretka u njihovu odgojno-obrazovnom sistemu i odnosu prema njemu. U sklopu ovih teorijsko-znanstvenih motiva svakako treba u fokusu interesiranja imati i motive bošnjačkog sukoba mišljenja, sukoba “starog” i “novog”, odnosno konzervativnog i naprednog. Kao posljedica sukoba “starog” i “novog” unutar bošnjačkog naroda bila su pitanja odnosa spram školovanja ženske djece, nošenje šešira, pitanje feredže, odnos prema bankovnim kamatama, latiničnom pismu i mnoga druga pitanja na koja Čaušević daje odgovore u duhu vremena koje dolazi, a koji se ne protive islamskom etičkom učenju što je u potpunom suglasju sa stavom Četvrtog halife, hazreti Alije, koji kaže: “*Odgajajte svoju djecu za vrijeme u kojem će živjeti, a ne za vrijeme u kojem živite.*”³

U tretiranju političke dimenzije Čauševićevog rada polazimo od činjenice da je smjena civilizacijskih svjetova u velikom dijelu Balkana,⁴ koja počinje 1878. godine dolaskom Austro-Ugarske imperije, uzrokovala pojavu krupnih društveno-političkih, ekonomskih, vjerskih i kulturnih promjena u Bosni i Hercegovini. Političke turbulencije na Balkanu početkom XX stoljeća zahvatile su i naše područje te su stvorile ambijentalne uvjete za afirmaciju ranijih težnji Srbije, i Hrvatske, potpomognutih Srbima i Hrvatima iz BiH, za teritorijalnim proširenjem i nacionalnom hegemonijom. Položaj Bošnjaka u sferama društveno-političkog, ekonomskog, kulturnog pa i religijskog života nije na istoj razini kao kod ostalih nacionalnih i religijskih skupina. Često političko osporavanje

³ Citirano prema: Enes Karić, Mujo Demirović; *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, NIP Ljiljan, Sarajevo 2002, str. 30.

⁴ Indikativno djelo koje obrađuje bosansku zbilju je *Zeleno busenje* autora Edhema Mulabdića.

postojanja historijskog geopolitičkog subjektiviteta Bosne i Hercegovine i nacionalnog individualiteta, provođenje politike iseljavanja Bošnjaka, s jedne te asimilacije, s druge strane, opredijelila je Čauševića u borbi za jednakopravnost svih nacionalnih i religijskih skupina u Bosni i Hercegovini. U tim promjenama Bošnjaci su se vrlo teško snalazili tako da je Džemaludin Čaušević, po mnogima, istinski bio jedina “institucija” koja je mogla izvući Bošnjake iz tog političkog nesuglasja.

Da li se Mehmed Džemaludin Čaušević, kao islamski duhovni poglavar u BiH, bavio politikom? U njegovim pisanim radovima nećemo nigdje naći da je on sebe svrstavao u ambijent bilo koje tadašnje političke stranke, niti je kada izjavio rečenicu iz koje bi se mogao izvući zaključak po kojem on sebe tako razumijeva. Međutim, politiku i političku aktivnost možemo razumijevati u kontekstu definicije Rod Hague, Martin Harropa i Shaun Breslina⁵ u kojoj ovi teoretičari politike prave distinkciju između politike i političke aktivnosti u smislu da se svaki pojedinac može baviti određenim političkim pitanjima koja su od interesa šireg kruga građana, ili čak naroda, i tako neposredno utjecati na državnu politiku, a da za takvu aktivnost nije uvjet pripadnost nekoj političkoj stranci. Prema ovom određenju politike i političke aktivnosti, za Mehmeda Džemaludina Čauševića možemo reći da je dao jedan od najsnažnijih političkih doprinosa u pokušaju ostvarivanja bošnjačko-muslimanskih interesa i njihovih političkih prava. Pri vrednovanju njegovog političkog angažmana ne smijemo zaboraviti da je taj angažman van bilo koje organizirane političke stranke, kao i da su postojala razdoblja kada stranački politički život Bošnjaka uopće nije egzistirao i da je u takvim razdobljima institucija reisul-uleme bila jedina “zaštitnica” njihovih interesa. Ovdje ćemo pokušati predstaviti samo neke segmente njegovoga života kroz prizmu *Hagueovog*, *Harropovog* i *Breslinovog* određenja politike i političke aktivnosti, onim kronološkim redom kako su politički događaji i procesi tekli u tom periodu, odnosno kada on stupa na funkciju reisul-uleme 1913. pa do 1930. godine, kada podnosi ostavku na tu funkciju.

Njegovo uključivanje u polje politike diktirali su događaji u tom periodu koji su zahtijevali politički angažman od vrhovnog vjerskog poglavara Islamske zajednice, reisul-uleme, kako bi zaštitio interese Bošnjaka. Jedno od prvih važnijih političkih aktiviranja Džemaludina Čauševića je bilo nepunu godinu nakon njegovog ustoličenja na funkciju reisa, odnosno nakon poznatog sarajevskog atentata⁶ i ubistva Franza Ferdinanda 1914. godine kada Čaušević upućuje apel svim svojim vjernicima o ponašanju u novonastalim političkim prilikama. Pravi uzroci izbijanja Prvog svjetskog rata se mogu tražiti u naraslim suprotnostima između dva bloka imperijalističkih sila, međutim, ovaj sarajevski događaj je poslužio kao povod za njegovo izbijanje. Neposredno poslije atentata, društveno-političke prilike u Sarajevu i nekim mjestima u unutrašnjosti zemlje se bitno mijenjaju. Ogorčenost građana prema tom terorističkom činu koji se nerijetko poistovjećuje

⁵ ²¹⁴ Rod Hague, Martin Harrop, Shaun Breslin, *Komparativna vladavina i politika*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, biblioteka “Politička misao”, Zagreb 2001, str. 4.

⁶ Sarajevski atentat je bio 28. 06. 1914. godine. Ubistvo austrijskog nadvojvode Franza Ferdinanda počinio je Gavrilo Princip, član srpske nacionalističke grupe poznate pod imenom “Mlada Bosna”.

sa ukupnom srpskom politikom prema Austro-Ugarskoj dovelo je do eskalacije brojnih demonstracija protiv Srba. Brojne radnje i kuće srpskih trgovaca i građana su opljačkane i demolirane. Vrlo važan politički činilac kod eskalacije ovih demonstracija je, kako tvrdi Mustafa Imamović u svojoj knjizi *Historija Bošnjaka*, da su gradske vlasti Sarajeva, prvog dana nakon atentata, podsticale neodgovorne elemente na demonstracije protiv Srba.⁷

Duboko svjestan ozbiljnosti političkih prilika koje su izazvane ubistvom austrijskog nadvojvode Franza Ferdinanda, te posljedica koje su uzrokovane tim činom, Džemaludin Čaušević u svom apelu ističe preporuke koje određuju okvir ponašanja muslimana u takvoj situaciji. Između ostalog on u navedenom apelu naglašava da muslimani ne smiju učestvovati u progromima protiv Srba te preporučuje “*svakom bratu muslimanu da se kani zadirkivanja i izazivanja a naročito da se prođu Bogu morskog djela, uništavanja imovine*”.⁸

Ova poruka, koja je odaslata svim vjernicima muslimanima Bosne i Hercegovine, bila je vjerskog i političkog karaktera.⁹ Islam, kao i sve druge monoteističke religije, izričito zabranjuje sve oblike negativnosti koje su tada bile izrazito prisutne. Reis Čaušević se osjećao pozvanim da podsjeti svoje članove zajednice na te izričite zabrane te im preporuči način ponašanja koji je vjerom propisan. Polazio je od vjerskog postulata da su svi ljudi pred Bogom jednaki, da nijedan narod, ni jedno pleme ne može imati naročitih privilegija, i da su pred Bogom najčasniji i najpribraniji samo oni koju svoju čovječansku dužnost u najljepšem obliku budu izvršavali, te da je dužnost svakog čovjeka da radi i širi ljubav u velikoj porodici čovječanstva. Politički karakter ovog apela se ogleda, prvo, u činjenici da u Bosni i Hercegovini nije postojala nijedna politička institucija koja je imala približno jak uticaj na bosanskohercegovačke muslimane kao što je to imao autoritet reisa Čauševića. Drugo, političke prilike izazvane sarajevskim atentatom su bile u toj mjeri pogoršane da gradske vlasti Sarajeva nisu bile sposobne razriješiti nastale građanske nemire i ugrožavanje imovine srpskog življa te je upućeni apel reisa Čauševića bio, prije svega, politički proglas Bošnjacima muslimanima da se suzdrže od bilo kakvih aktivnosti kojih bi se sutra mogli zastidjeti i koje bi za sobom povukle i druge nemile posljedice. Treće, bošnjačka intelektualna elita je u to vrijeme bila razjedinjena i sa ograničenim dometom uticaja te se od nje realno nije mogao očekivati značajniji politički uticaj koji bi mogao pomoći u razrješenju nastale političke situacije. Naravno, u takvoj političkoj

⁷ Mustafa Imamović u svojoj knjizi *Historija Bošnjaka* na str. 463. dalje navodi: “Vjerovatno iz osjećanja odgovornosti što su sa svojim propustima pri organiziranju nadvojvodine posjete dozvolile da se zločin dogodi, gradske vlasti Sarajeva su čak prvi dan podsticale neodgovorne elemente na demonstracije protiv Srba. Poznati građanski političari i članovi Bosanskog sabora, predstavnici svih triju naroda, dr. Jozo Sunarić, Šerif Arnautović i Danilo Dimović, odmah su posjetili zemaljskog poglavara Oscara Potioreka i tražili interveniranje, kako bi se neredi i progoni Srba spriječili. General Potiorek proglasio je 29. 4. 1914. u Sarajevu prijeki sud. U obrazloženju odluke o prijekom sudu Zemaljska vlada istakla je da nije kriva za “nemile događaje” koji su snažno izbili kao neposredna reakcija na “žaloso djelo”. Ona je spremna pružiti pomoć svima koji su se zbog progona i pljački našli bez životnih sredstava.”

⁸ Citirano prema Mustafi Imamoviću, *Glasnik IVZ Sarajevo*, Sarajevo 1990. godine.

⁹ Sličnu poruku katolicima uputio je vrhbosanski nadbiskup Josip Štadler koji je jednom okružnicom (4. 7. 1914. godine) pozvao narod i svećenstvo da “u općoj tuzi i bolu” ne narušavaju mir i red i ne nanose štete “bližnjemu svome”.

realnosti upućeni apel bosanskohercegovačkim muslimanima od strane reisa Čauševića dobiva još veći politički značaj i težinu.

Pošto su prvi rezultati istrage o ubistvu Ferdinanda pokazali da se vodeći srpski politički krugovi u Bosni ne mogu dovesti u vezu s navedenim terorističkim aktom, istraga je okrenuta prema zvaničnoj Srbiji te je vlada Kraljevine Srbije optužena za atentat. Nakon neispunjavanja svih deset tačaka ultimatumu kojeg je Austro-Ugarska dala Srbiji, rat je postao neizbježan. Vlada Austro-Ugarske objavljuje 28. 07. 1914. godine Srbiji rat u kojeg su se vrlo brzo umiješale tadašnje velike sile, Francuska, Njemačka, Rusija, a vremenom i druge zemlje. Time, krajem jula 1914. godine, započinje Prvi svjetski rat.

Bosna i Hercegovina, već prvih dana po izbijanju rata, susrela se sa poteškoćama koje taj rat donosi sa sobom. Kod cjelokupnog bosanskohercegovačkog stanovništva osjećao se strah i nesigurnost u novonastalim ratnim i društveno-političkim prilikama. Taj strah je bio naročito izražen kod srpskog stanovništva jer su učestali sudski procesi i progoni Srba. Jasno se suprostavljajući takvoj politici političkih institucija Bosne i Hercegovine prema srpskom stanovništvu i osuđujući nasilničke postupke prema njima, reisul-ulema Džemaludin Čaušević upućuje *Proglas muslimanima*,¹⁰ objavljen u listu *Jeni Misbah*, 24. 07. 1914. godine. On u ovom proglasu, koji je više političkog nego religijskog karaktera (iako mu se ne može osporiti i religijska komponenta), poziva sve Bošnjake da budu “obazrivi i promišljeni” i da ne čine “nikakvih besposlica” zbog kojih bi se kasnije mogli kajati. Zbog političke težine ove poruke koja reisa Džemaludina Čauševića uvlači u politički prostor te njegove političke dalekovidnosti i moralne čvrstine koju odražava upućena poruka, smatramo važnim navesti dio njenog sadržaja:

“Povodom zadnjih događanja muslimani su se u cjeloj našoj domovini pokazali kao odani i lojalni elemenat, na koga se vazda i u svako doba državne oblasti mogu potpuno osloniti.

To je svakako lijepo i hvalevrijedno. To nam je ne samo podanička, nego i vjerska dužnost, o koju se ne bi smio nijedan musliman ogriješiti. Isto tako nam je vjerska dužnost, da poštujemo tuđe dobro, da štitimo nemoćnog i pomoć mu pružimo u svakoj prilici, i kako se god ne bi smio niko ogriješiti o podaničku dužnost, isto se tako ne bi smio ogriješiti ni o ove dužnosti.

Ja sam uvjeren, da će se muslimani i ovdje pokazati kao čestiti i poštenu, i da će uložiti sav svoj trud, da svome bližnjem, **svome komšiji bez razlike vjere**, u ovim ozbiljnim vremenima u pomoć priskočiti.

Dosta je domova ostalo inokosno i bez radnih sila, a dosta ih je na staru i nejaku, pa bi bila potreba, da im se u pomoć priskoči i da se na čeljad pripazi naročito u slučajevima gdje muslimani u komšiluku inovjerca žive. Državne oblasti će poduzeti sve mjere, kako ne bi ničije kućanstvo pretrpjelo kakve štete, pa bi

¹⁰ Ova historijska poruka reisa Čauševića, objavljena u *Jeni Misbahu* 01. 08. 1914. godine, upućena je kako bi zaštitio Srbe i srpsku imovinu.. Poruka je uslijedila nakon što se proširila vijest da su neki muslimani razbili srpske dućane u Sarajevu.

me osobito veselilo, da se i u tom muslimani istaknu i pokažu da su u potpunosti shvatili svoju dužnost.

To je osobito danas nužno, jer mi živimo u ozbiljnim vremenima, kada treba da osobito u svom vladanju budemo obazrivi i promišljeni, da svakom dobrim zajmimo, i da ne činimo nikakvih besposlica, jer bi smo se poslije mogli kajati. **Mi živimo sa drugim nemuslimanskim građanima u našoj domovini, s kojima smo se izrodili i s kojima ćemo živjeti i umrijeti. Zato ne treba nikad smetnuti sa uma, da bi svaki naš hrđav postupak prema njima mogao donijeti za sobom vrlo ružne posljedice. Osim toga biće svak i državnim oblastima odgovoran i za najmanji prekršaj veoma strogo kažnjen.** Povrh svega toga bojati se Božjeg gazapa, jer **nanositi drugom štetu spada među najteže gjunahe**, za koje će Bog (dž.š.) na oba svijeta kazniti, a osim toga svaka i najmanja posebica otešćava posao državnim oblastima, koje su i suviše opterećene vršenjem dužnosti, skopčanih sa najvišom odgovornošću. S toga se treba klonuti svega, što bi ponizilo ugled jednom muslimanu, što bi izazvalo pretpostavljene oblasti, i što bi bilo u stanju pomutiti dobre odnošaje među nama i našim sugrađanima drugih vjera...”¹¹

Pored sadržaja koji upućuje na ponašanje Bošnjaka u novim društveno-političkim prilikama, reisul-ulema Mehmed Džemaludin Čaušević, što se jasno vidi iz navedenog proglašenja, doživljava Bosnu kao multietničku i multireligijsku zajednicu. U takvoj zajednici on ne favorizira niti jednu etničku, niti religijsku grupu u njihovim osnovnim pravima, već svoje stavove temelji na ravnopravnosti svih građana Bosne i Hercegovine. Osim toga, može se uočiti njegov stav o Bosni kao državi i njenim građanima koji su povijesno zajedno egzistirali kao jedan narod, što se implicite da zaključiti iz dijela sadržaja proglašenja: *”...Mi živimo sa drugim nemuslimanskim građanima u našoj domovini, s kojima smo se izrodili i s kojima ćemo živjeti i umrijeti”*. Naravno da je reis Čaušević bio svjestan ove povijesne činjenice, ali je isto tako bio svjestan da se u tom burnom periodu, kada je već postojao nacionalni trijalitet, koji je uzrokovan vanjskim i unutrašnjim uticajima, mora uvažavati povijesna religijska i nacionalna različitost. Jedan od bitnih elemenata ovog Čauševićevog proglašenja je poziv na ostvarivanje ideje tolerancije među ljudima, bez obzira na vjersku ili nacionalnu različitost, kao općeljudske vrijednosti. Polazio je od toga da rad, ljubav, odgovornost, poštovanje i uvažavanje različitosti kod drugih može stvoriti red, mir i stabilnost u jednoj državi.

Drugi primjer Čauševićevog političkog utjecaja na Bošnjake je u oktobru 1915. kada osjeća potrebu da u školama širom Bosne i Hercegovine pojasni djeci karakter rata pišući određene pisane preporuke o postupcima prema nemoćnim, ranjenim i zarobljenim neprijateljima u ratu. On je vođen idejom humanosti i zaštite slabih i nemoćnih od bilo koje vrste silnika. Svaki rat, koliko god bio pravedan, nosi sa sobom poplavu nepravdi i neljudskog ponašanja prema određenim kategorijama stanovništva. Protivio se tradici-

¹¹ Citirano prema knjizi *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, priredili Enes Karić i Mujo Demirović, izdavač Ljiljan Sarajevo, Sarajevo 2002.

onalnoj praksi koja je bila prisutna u ratovima kroz povijest. Njegov stav o navedenim kategorijama ljudi u ratnim okolnostima utemeljen je na islamskom etičkom učenju, a što će tek nekoliko decenija kasnije, 1949. godine biti regulisano Ženevskom konvencijom,¹² aktom koji reguliše međunarodno ratno i humanitarno pravo. Čaušević navodi kako ima pojedinaca koji nečovječno postupaju prema nemoćnim, ranjenim i golorukim zarobljenicima, ”....*ali nama vjera zabranjuje tako postupati, nego naređuje nam, da budemo dobri i milosrdni prema svakom nevoljniku, pa makar to bio i najviši neprijatelj.*”¹³ Svrha ove poruke je da se da jasno do znanja svim Bošnjacima muslimanima da i u ratu i ratnim okolnostima postoje pravila koja su kroz povijest često kršena od strane mnogih naroda, a koja se ne smiju kršiti po zakonima vjere. Dakako da je veličina ove poruke izražena u naredbi o humanom postupanju prema zarobljenim i onima koji su u nevolji, kako on kaže: “*makar bili i najviši neprijatelji*”.

U trećem primjeru, koji je od posebne važnosti, spomenut ćemo njegov politički angažman u vrijeme prevrata i stvaranja jugoslovenske države, kada je od oktobra 1918. godine do formiranja Jugoslovenske muslimanske organizacije, februara 1919. godine, silom prilika bio ne samo vjerski već i politički predstavnik Muslimana Bosne i Hercegovine i kao takav politički nastupao. Reis Čaušević, zajedno sa muslimanskim političarima, Safvet-begom Bašagićem, Rifatom Sulejmanpašićem i Derviš-begom Miralemom, dao je izjavu da prima program Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba. Ta izjava uslijedila je prilikom posjete Antona Korošca Sarajevu, početkom septembra 1918. godine, u kojoj je posjetio reisul-ulemu Čauševića te je od njega tražio određene političke stavove vezano za stvaranje nove državne formacije, Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Sama posjeta dr. Korošca reisu Čauševiću govori, pored vjerskog, i o političkom uticaju na Bošnjake u nastalim društveno-političkim procesima. Iako je dr. Korošec dosta razgovora obavio, kako sa bošnjačkim, tako sa srpskim i hrvatskim političarima, na njega je najveći utisak ostavio reisul-ulema Čaušević sa svojom izjavom: “Radite što vas je volja. Ja ću odobriti svaki čin, koji će našem narodu donijeti slobodu. Meni je dosta naše vlade, turske i njemačke...”¹⁴ U daljnjoj njegovoj izjavi on se protivi nastojanjima nekih bošnjačkih političara da se Bosna priključi Ugarskoj. Reisul-ulema se izričito opredjelio za saradnju svih Južnih Slavena i opću amnestiju.

¹² U Ženevi 1949. godine potpisane su četiri Ženevske konvencije koje regulišu međunarodno ratno i humanitarno pravo. Cilj ovih konvencija je da osiguraju najnužniju zaštitu ljudskih sloboda i prava u vremenu oružanih sloboda kada su ta prava najviše ugrožena. Konvencije pružaju zaštitu najranjivijim kategorijama u vremenu oružanih sukoba. To su: ranjenici, bolesnici, brodolomci, zarobljenici i civilno stanovništvo.

¹³ Citirano prema knjizi Enesa Karića i Muje Demirovića *Reis Džemaludin Čaušević – reformator i prosvjetitelj*, str. 298. Čaušević je dao pisane upute svim učiteljima u školama kako treba da se postupa u ratu po pitanjima karaktera rata te odnos prema neprijateljima te kaže: “*Ovdje treba djeci rastumačiti, kako se nečovječno u stara vremena postupalo sa ranjenicima i zarobljenicima i napomenuti im da i sada imade nekih neprijatelja koji nečovječno postupaju prema nemoćnim ranjenim i golorukim zarobljenicima. Ali nama vjera zabranjuje tako postupati nego naređuje nam, da budemo dobri i milosrdni prema svakom nevoljniku, pa makar to bio i najviši neprijatelj. Tako je naredio i naš dobri Vlada, da se ima postupati najljepše sa ranjenicima i zarobljenicima.*”

¹⁴ Citirano prema: Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*, BZK Sarajevo, Sarajevo 1997, str. 476.

Četvrti primjer je vezan za razdoblje u kojem se dešavaju dinamične promjene, preciznije od jeseni 1918. godine, kada su Bošnjaci bili izloženi različitim vidovima progona, pa su se radi lične i imovinske zaštite i sigurnosti najčešće obraćali reisul-ulemi Čauševiću od kojeg traže da ih svojim autoritetom i angažmanom kod vlasti zaštiti.¹⁵ O svim tim diskriminirajućim radnjama on je izravno obavještavao komandanta Druge srpske armije vojvodu Stepu Stepanovića i predsjednika Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu, Atanasija Šolu. Izvještaji svjedoče o mnogim izgedima, neosnovanim hapšenjima, premlaćivanjima u zatvoru do smrti, nezakonitim pretresima i pljačkama kuća i drugim bezakonjima nad Bošnjacima, posebno u Rogatičkom, Kladanjskom i Sarajevskom srezu, zatim o pustošenjima crnogorskih komita u Gatačkom srezu, te raznim drugim bespravnim postupcima prema Bošnjacima, uglavnom na području istočne Hercegovine i Glasinca. U pisanoj korespondenciji koju vodi sa odgovornim vlastima Čaušević oštro naglašava da će, ako se i dalje nastave provedba nasilja i diskriminacija prema muslimanskom stanovništvu, Bošnjaci “biti primorani da se sami brane i da od drugog koga zatraže pomoć i obezbjeđenje svoga života i imetka”. U tom kontekstu valja promatrati i njegov intervju, sa francuskim novinarom Charlesom Rivetom, u kojem izravno traži da se Francuska kao “velikodušna nacija i naša tradicionalna zaštitnica, zainteresira za našu žalosnu situaciju”.¹⁶ O položaju Muslimana u novoj državi on između ostalog kaže:

“I kakvi događaji. Hiljade ljudi ubijeno, šest žena spaljeno, 270 sela opljačkano i uništeno, eto bilansa za nas Muslimane prilikom svečanog stvaranja Jugoslavije, kojoj smo se mi spremali služiti svom dušom. Mi smo ipak Slaveni, ali Srbi odbijaju da nas smatraju takvima. Smatraju nas uljezima. I drugi će vam kazati da smo mi naprotiv pravi ljudi koji pripadaju ovoj zemlji. Nakon što su Srbi postali gospodari situacije, mi nikada nismo pozvani da učestvujemo u političkim sastancima i savjetovanjima. Mi smo do sada uvijek bili predstavljeni jednim brojem poslanika u proporciji prema broju našeg stanovništva.

Načelnik Sarajeva je uvijek bio Musliman. Međutim, u novoj situaciji jedva nam se daje pravo da delegiramo dvojicu ili trojicu između nas za pripreme skupštine za Konstituantu. Mi bismo željeli da se Francuska, velikodušna nacija i naša tradicionalna zaštitnica, zainteresira za našu žalosnu situaciju. Mi joj upravljamo preko vas, gospodine, skromnu molbu da intervenirate, tako da mi ne budemo prisiljeni da napustimo domovinu u kojoj više nismo u mogućnosti. Mi ćemo nepravdu podnositi, javni život može da se upravlja bez nas, ali neka se respektira barem naš život, naša čast i naš imetak. Zar je to suviše zahtjevati.”¹⁷

¹⁵ Radi boljeg razumjevanja društveno političke realnosti važno je istaći činjenicu da se radi o periodu od 1918. do 1919. godine kada Bošnjaci nemaju svoje političke stranke, odnosno sve do formiranja JMO 1919. godine.

¹⁶ Charles Rivet (Šarl Rive) je boravio u Sarajevu u februaru 1919. godine gdje se susreo sa političkim i drugim ličnostima te je svoje dojmove objavio u listu *L' Temps*, 1. aprila 1919. godine.

¹⁷ Citirano prema Atifu Purivatri, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, BKC Sarajevo, Sarajevo 1999, str. 65.

Charles Rivet je cjelokupan intervju, kao i zahtjev koji upućuje francuskim vlastima, objavio u listu *L' Temps*, 1. aprila 1919. godine, što je izazvalo izrazito oštre reakcije tadašnje vlasti, posebno ministra unutrašnjih poslova Svetozara Pribićevića. On je od predsjednika Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, Atanasije Šole, tražio da kod Čauševića izdjejstvuje demantij pisanja *L' Tempsa*, ili da u protivnom pokrene postupak za njegovo penzionisanje. Džemaludin Čaušević je bio odlučan u svojim stavovima i odbio je da bilo šta demantira u svojoj izjavi za visokotiražni francuski list. Atanasije Šola u svom odgovoru Pribićeviću ističe da nije mudro pokretati Čauševićevu odgovornost, jer se on vrlo patriotski držao u vrijeme rata i prilikom dolaska srpske vojske u Sarajevo i da je zaista bilo “monstruoznih pljačkanja, paleži, ubistava i svake vrste uvreda i poniženja islamskog elementa.”¹⁸ Dalje Šola saopćava da je Čaušević tražio zaštitu za Muslimane, “jer je svaki uvrijeđeni i oštećeni tražio kod njega utjehu, znajući i osjećajući, da je njegov ugled kod vlasti velik, kao što je do tada zbilja i bio.”¹⁹ On dalje navodi da je u sadašnjoj situaciji “veoma teško protiv Reisa” bilo kakve korake poduzimati, jer bi bila “krupna politička greška” staviti ga pred krivični sud, a pitanje je da li bi ga sud uopće htio i mogao osuditi. Po zakonu ne može se protiv Reisa ni disciplinirano ni inače postupati. Isto tako, ne može on biti penzionisan, ako na osnovu osude krivičnog suda ne izgubi kvalifikaciju za ono visoko mjesto, koje zauzima.”²⁰ Na kraju Šola smatra da reisul-ulema ono što je učinio nije s namjerom da se ogriješi o svoje dužnosti prema državi, nego je govorio u uzbuđenju i bez razmišljanja u nadi da će svome islamskom narodu koristiti. On savjetuje da bi bilo dobro Čauševića pozvati u Beograd i da “položi zakletvu”, što sve do sada učinio nije, očekujući da će Čaušević u Beogradu biti “znatno blaži i da bi tamo dao jači demant svoga intervjuja koji bi se možda publikovati dati mogao.”²¹ Na kraju svoje prepiske sa Pribićevićem, Šola tvrdi da po dubokom uvjerenju Zemaljske vlade “nema u ovoj mučnoj situaciji drugog izlaza, jer mi ne možemo i ne smijemo naše s pravom ogorčene Muslimane još i tim izazivati, da im poglavicu njihove vjere proganjamo i kažnjavamo kad se on svojski i srdačno za čast i interese svoga naroda zauzima.”²²

Koliko je Čaušević tada bio cijenjen u svim strukturama muslimanskog stanovništva, ne samo kao vjerski poglavar nego i kao ličnost koja je imala uticaj kako na političke stranke tako i na razna kulturna udruženja, pokazuje njegovo uključivanje u smirivanju političkih strasti i sukoba 1920. oko *Gajreta*. Na njegovu inicijativu sazvan je sastanak na kojem su učestvovali predstavnici svih muslimanskih političkih stranaka i muslimanskih kulturnih udruženja, na kojem je donesen zaključak “imajući pred očima strašnu kulturnu zaostalost islamskog dijela našeg naroda” – o prevazilaženju političkih i stranačkih

¹⁸ Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Srba, Hrvata i Slovenaca*, Bosanski kulturni centar Sarajevo, Sarajevo 1999, str. 65. Uporedi: Luka Đaković, *Položaj BiH u austrougarskim koncepcijama rješenja jugoslavenskog pitanja 1914. – 1918. godine*, Tuzla 1980.

¹⁹ Citirano djelo, str. 64..

²⁰ Citirano djelo, str. 65..

²¹ Citirano djelo, str. 65..

²² Citirano djelo, str. 65..

nesuglasica i netrpeljivosti, koje su bile kočnice svakom zajedničkom radu na ovom području.²³

Sredinom dvadesetih godina, ponovo se politički aktualizira pitanje tzv. nacionaliziranja Muslimana na način kako je to vlast priželjkivala i različitim metodama nametala. Vidno nezadovoljni procesom nacionaliziranja muslimana u pravcu posrbljavanja, politički predstavnici državne vlasti sve češće upućuju kritike muslimanskom političkom vodstvu, a što je indikativno i reisul-ulemi Džemaludinu Čauševiću. Njega tretiraju kao glavnog uzročnika za nerješavanje ovog važnog političkog pitanja, odnosno, glavnog uzročnika “anacionalnosti Muslimana.”²⁴ Takvim osudama i napadima pridružila se je sva beogradska štampa koja je sinhronizirano upućivala optužbe na račun reisul-uleme Čauševića koji predstavlja prepreku “nacionaliziranju Muslimana.”²⁵ Tako je *Politika* od 13. februara 1925. godine ponovo tražila Čauševićovo penzionisanje kako bi se otklonila glavna smetnja “nacionaliziranju Muslimana.”

I pored činjenice da je reisul-ulema Čaušević izbjegavao da se bavi politikom i bilo kojim vidom političke aktivnosti, smatrajući da je to posao onih koji su se deklarativno opredijelili da se njome bave, te činjenice da nije pripadao nijednoj političkoj stranci ni grupi, uključujući tu i Jugoslovensku muslimansku organizaciju (JMO), on je bio primoran na povremeno neposredno političko angažiranja po pitanjima zaštite ličnog, imovinskog i nacionalnog integriteta Bošnjaka.

Pred novim iskušenjem Džemaludin Čaušević se nalazi proglašenjem kraljevske diktature 6. januara 1929. godine. Proglašenjem šestojanuarske diktature sve političke stranke su raspuštene i zabranjene. Jedan od ciljeva šestojanuarske diktature bio je uklanjanje muslimanske vjerske i vakufsko-mearifске autonomije u Bosni i Hercegovini, te vezivanje Bošnjaka za politiku diktatorskog režima. Obzirom da su političke stranke bile zabranjene, tu političku operaciju trebao je izvesti dr. Milan Srškić, ministar pravde u prvoj vladi generala Petra Živkovića, a svoj politički uticaj na Bošnjake trebao je ostvariti preko institucija Islamske vjerske zajednice. Po Mustafi Imamoviću, Srškićev plan se sastojao iz dva dijela: “prvo, reorganiziranje Islamske vjerske zajednice i njeno stavljanje pod kontrolu Ministarstva pravde i drugo, da u vodstvo vjerske zajednice uvede režimske ljude, pri čemu je posebnu ulogu namjenio bivšem aktivnom političaru, jednom od osnivača Jugoslovenske muslimanske organizacije, već pomenutom muftiji Ibrahimu ef. Maglajliću.”²⁶ Prvi dio Srškićevog plana, reorganizacija Islamske vjerske zajednice i njeno stavljanje pod kontrolu Ministarstva pravde, izveden je *Zakonom o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije*, od 31. januara 1930. godine. Zakon je van snage stavio *Statut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u BiH*. Time je ukinuta vjerska i prosvjetna samouprava. Ovim zakonom postav-

²³ Ibrahim Kemura, *Uloga Gajreta u društvenome životu Muslimana Bosne I Hercegovine (1903.-1941.)*, Veselin Masleša, Sarajevo 1986, str.154.

²⁴ Mustafa Imamović O političkoj aktivnosti Reisa Džemaludina Čauševića, *Glasnik IVZ*, Sarajevo 1991, br. 2, str. 28.

²⁵ Beogradska *Politika* je 13. februara 1925. godine pisala da u Bosni ima “nacionalnih ljudi” i da ne treba Čauševiću smetati “da i dalje turkuje do mile volje. Dajte mu penziju pa nek ide kud mu srce želi: jal u Stanbol, jal u Angoru”.

²⁶ Mustafa Imamović O političkoj aktivnosti Reisa Džemaludina Čauševića, *Glasnik IVZ*, Sarajevo 1991, br. 2, str. 29.

ljanje reisul-uleme, članova Ulema-medžlisa u Sarajevu, Skoplju te svih muftija vršit će se kraljevim ukazom. Vakufsko-mearifski poslovi su predati direktno u nadležnost Ministarstva pravde. Zakonom je određeno da će za sve vjerske i vakufsko-mearifске organe nadležnost i djelokrug rada propisati ministar pravde posebnom uredbom koja će važiti do donošenja Ustava IVZ-e (Islamske vjerske zajednice).

Tu je Uredbu o privremenoj organizaciji vlasti i poslova Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije propisao ministar pravde već 5. februara 1930. godine. Po njoj je ministar pravde postao najviša upravna vlast koja vrši nadzor nad cjelokupnim radom svih organa IVZ-e. Što se tiče vakufsko-mearifskih poslova, ministar je bio najviša upravna vlast za cijelu zemlju.

Zaplašeni diktaturom, vodeći bošnjački političari u tom periodu nisu se usudili pružiti otpor Milanu Srškiću i njegovoj politici potčinjavanja Islamske vjerske zajednice i njenog materijalnog osiromašenja. Jedini Čaušević iskazuje otpor prema diskriminirajućoj nacionalističkoj politici Milana Srškića i tadašnjoj vladi kako bi pokušao spriječiti nepravdu prema Islamskoj zajednici i Bošnjacima te je u tim aktivnostima “istupao dostojanstveno i državnički odlučno i sa osjećanjem misije u jednom teškom i veoma opasnom vremenu.”²⁷ Upravo ovo kritično doba šestojanuarske diktature i borba sa Srškićem bacaju određeno, ali snažno svjetlo na političku aktivnost, karakter i ličnost Džemaludina Čauševića.

Nakon što je proučio detalje nacrtu Zakona o IVZ, koji je ukidao vjersko-prosvjetnu autonomiju Muslimana, Čaušević se odlučno suprotstavlja njegovom ozakonjenju. On traži “da se vjerski i vakufski organi biraju, da se jednako tretiraju sve vjerske zajednice u Kraljevini Jugoslaviji, prestane favorizirati Srpska pravoslavna crkva, proširi njegova funkcija reis-ul-uleme na cijelu zemlju, a ne samo na Bosnu i Hercegovinu, prestanu muslimanima naturati vjerski sveci i vjerske ceremonije nemuslimanskog karaktera po školama i drugim mjestima.”²⁸ Na primjedbe i prijedloge koje je Čaušević poslao, Srškić i vlada Petra Živkovića nisu se osvrtni. Čaušević krajem januara 1930. telegramom obavještava Srškića da će zamoliti kralja da ne sankcionira zakon, a ako to kralj odbije onda on moli da bude razriješen dužnosti. Kralj ne samo da je sankcionirao zakon 31. januara. 1930. godine, nego je odmah u februaru iste godine²⁹ ukazom postavio Čauševića za reis-ul-ulemu IVZ-e Kraljevine Jugoslavije, što je Čaušević odbio sve dok se ne ukine *Uredba o privremenoj organizaciji vlasti i poslova*, o čemu pismom obavještava ministra pravde. U pismu između ostalog stoji: “*Pošto vi, gospodine ministre, ne uvažavate želje i prijedloge reis-ul-uleme kao predstavnika Islamske vjerske zajednice, izgleda mi da Vi hoćete da budete i ministar pravde i reis-ul-ulema, a da reis-ul-ulema pored Vas samo*

²⁷ CIT. djelo, str. 30.

²⁸ Enes Karić, Mujo Demirović, *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*; autorski rad; Enes Durmišević, *Džemaludin Čaušević i pravni položaj reis-ul-uleme od 1918.-1930. godine*, izdavač NIP “Ljiljan” Sarajevo 2002, str. 144.

²⁹ 26. februara 1930. godine kralj je svojim ukazom postavio Mehmeda Džemaludina Čauševića za reis-ul-ulemu Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije, što je Čaušević odbio sve dok se ne ukine Uredba o privremenoj organizaciji vlasti i poslova Islamske vjerske zajednice od 5. februara 1930. godine.

figurira to zvanje.” Uslijedio je niz bezuspješnih prepiski između reisul-uleme Čauševića i Ministarstva pravde, nakon čega Čaušević vidno razočaran upućuje zahtjev za penzionisanje. Međutim, ni taj zahtjev nije moga proći bez omalovažavanja i pokušaja osporavanja njegovih osnovnih prava.³⁰ Ipak, nakon nekoliko ponovljenih zahtjeva za ostvarivanje prava penzije, konačno je 6. juna 1930. dobio rješenje kojim konačno stiče državom propisana prava.

Umjesto zaključka

Pažljivim uvidom u Čauševićev život i analizom njegovog idejnog sistema, za njega se ne može ustvrditi da se je bavio politikom, ali brojne povijesne prilike zahtijevale su autoritativnu reakciju vjerskog i duhovnog poglavara muslimana koje su reflektirale politički karakter te zbog tih implikacija prisutna su i mišljenja o njegovom političkom djelovanju. Međutim, Čaušević ni po funkciji ni po deklarativnom opredjeljenju nije pripadao krugu bošnjačke političke elite tog vremena, niti je član ijedne političke opcije koje su uokvirene u muslimanske političke stranke. No, zasigurno se može ustvrditi da je on imao sposobnost da realistički percipira društveno-političke prilike koje su tada vladale i u kojima su egzistirali Bošnjaci. Vođen je idejom da Bošnjaci ne smiju biti objekat već subjekat društveno-političkih događanja i da je to ono na čemu se treba temeljiti bošnjačko društveno-političko egzistiranje. Snaga Čauševićevih javnih istupanja u pitanjima koja su reflektirala društveno-politički karakter nerijetko je bila jača i sa većim uticajem od snage mnogih muslimanskih političkih stranaka u tom razdoblju.

I na kraju, Čauševićovo političko djelovanje možemo mjeriti nužno izraženim potrebama za takvim aktivnostima, posebno ako se ima na umu turbulentnost vremena u kojem je živio. On je poznat kao dostojanstven, odmjeren i dosljedan borac za Islamsku vjersku zajednicu i Bošnjake. Reisul-ulema Džemaludin Čaušević ostavio je trajni pečat borbe za vjerska, politička, kulturna pa i ekonomska prava Bošnjaka u društveno-političkom ambijentu kada su ta prava bila ugrožena u mjeri da je bio upitan opstanak, kako subjektiviteta Bosne i Hercegovine tako i nacionalnog individualiteta Bošnjaka a samim tim i njihove religijske odrednice.

³⁰ Ministarstvo pravde je odgovorilo reisu Čauševiću službenim aktom od 7. aprila 1930. godine, u kojem se kaže: “Vi ste Zakonom o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije stavljeni na raspoloženje, a poslije toga ste imenovani ukazom NJ. V. Kralja od 26. februara 1930. godine za reis-ul-ulemu Kraljevine Jugoslavije, kao dotadanji reis-ul-ulema Bosne i Hercegovine na raspoloženju. Ovu dužnost niste nastupili niti ste još zakletvu položili, pa Vam nije mogao biti reguliran ni položaj ni prinadležnost. Prema članu 102. Zakona o činovnicima svaki službenik je obavezan da stupi na određenu mu dužnost u roku od 15 dana, ukoliko mu nije produžio taj rok nadležni minister. Vaš zahtjev za prevođenje odmah u penziju može se tek onda uzeti u razmatranje pošto redovito stupite na dužnost. Ako stojite na tome, da se Vaš zahtjev o penzionisanju izvrši, onda bi nastupio slučaj člana 126 (alineja 2) Zakona o činovnicima, po kojem službenik koji je bio na raspoloženju, pa koji je dobio drugo odgovarajuće mjesto, odbije da primi to mjesto ili se ne odaziva pozivu na rad, smatra se kao službenik koji je dao ostavku na službu.” Iz ovog akta se najbolje vidi koliko je šestojanuarski režim htio poniziti i povrijediti reisa Čauševića, naročito ako se pridoda tome da ovaj akt nije potpisao ministar, što je bilo logično, nego Hasan Rebac, načelnik muslimanskog odsjeka Ministarstva.

“Ne laskati neukom narodu, govoriti mu i preporučivati i ono, njemu tuđe, od čega su ga drugi odvrćali, a ipak uz to sve i popularan postati, to je rijedak uspjeh, rijetko svojstvo i rijetka vrlina, u tom leži vrlina Mehmeda Džemaludina Čauševića”.

(Edhem Mulabdić)

Summary

Rais Džemaludin eff. Čaušević was not directly involved in politics, but specific occasions after World War One demanded an authoritative reaction of the spiritual leader of Bosnian Muslims in a way it is possible to characterize his engagement as political. However, Čaušević did not belong to any particular political option, still being able to observe and analyse the existing socio-political events and processes and react to them in a way he believed it would have optimal result on Bosnian Muslim community.

Bihaćke muftije i njihov značaj u Cazinskoj krajini

Apstrakt: Ovaj rad govori o kontinuitetu muftijske funkcije na prostoru Cazinske krajine, o kompetencijama muftije u Bihaću i ličnostima koje su obavljale ovu dužnost, sve do 1930. godine kada je ukinuta funkcija bihaćkog muftije. Autor koristi različite izvore u obradi nedovoljno rasvijetljene stranice društvene i vjerske historije cazinskog kraja.

Ključne riječi: Cazinska krajina, Bihać, muftija, fetva, vilajet, muslimani.

Povijest razumijevanja i tumačenja islama (*iftā'*), prirodu i domet šerijatsko-pravnih rješenja (*fatwa*), ulogu i značaj onih koji su ih donosili i izricali (*muftija*) bitno je određivala sama pozicija islama u pojedinim zemljama¹ bilo da je riječ o društvima sa islamskom upravom ili zajednicama muslimana pod drugim sistemima. Osmansko carstvo i Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini mogu se uzeti kao jedan od brojnih primjera.²

U Bosni i Hercegovini, kao i u drugim pokrajinama pod osmanskom vlašću (1463-1878) razvijao se jedinstveno uređeni sistem primjene šerijatskog prava kroz sudove u kojima su glavnu riječ imali kadije i tumačenja koja su davali muftije, najčešće ravnatelji uglednih obrazovnih ustanova. O sudstvu Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu i šerijatskim sudovima pod austro-ugarskom vlašću i za vrijeme monarhističke Jugoslavije napisane su vrijedne rasprave³, prikazani pojedini registri (*sidžill*) jajačkog, visočkog, tešanjskog, mostarskog i više sarajevskih kadija⁴, a prevedeni i objavljeni mostarskog,

¹ Općenito o pojmovima *iftā'*, *fatwa* i *mufty* vidi u *Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1979. i tamo navedenoj literaturi.

² Pokazali su to u svojim radovima: Toprak Binaz, *Islam and Political Development in Turkey*, Leiden, 1978; Uriel Heyd, *Some Aspects of Ottoman Fatwa*, BSOAS (London), XXXII/1969; i Fikret Karčić, "Opšti pogled na istorijat muftijske službe kod nas", *Takvim 1407/8. – 1987*, Predsjedništvo Udruženja islamskih vjerskih službenika u SRBiH, Sarajevo 1987, str. 113-126.

³ Halil Imaduddin, *Uprava i vlast kroz istoriju islama*, El-Kalem, Sarajevo, 1995.; Aličić, Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878.*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1983; Fikret Karčić, *Šerijatski sudovi u Jugoslaviji 1918-1941.*, Islamski teološki fakultet, Sarajevo, 1986; Enes Durmišević, *Šerijatsko pravo i nauka šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini XX stoljeća*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

⁴ Čiro Truhelka, Pabirci iz jednog jajačkog sidžila, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XXX/1918, str. 157-175; B. Nedeljković, Sarajevski sidžil iz godine 1555-58, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, X/1934, br. 2, str. 189-199, br. 3-4, str. 418-434; O. A. Sokolović, Tešanj prije tri stoljeća, *Narodna uzdanica – Kalendar za godinu 1942*, god. X, Sarajevo, 1941., str. 166-176 (u radu je prikazan tešanjski sidžil iz 1639-1642.); F. Dž. Spaho, Sidžil blagajskog kadije iz druge polovine 18. vijeka, *Tribunia*, Trebinje 1977, br. 3, str. 193-210; Hatidža Čar-Drmda, Sidžil tešanjskog kadiluka iz 1740.-1746. kao historijski izvor, *Naše starine*, Sarajevo, 1984, br. 2, str. 119-126; Ista, Zbirka sidžila Gazi Husrev-begove biblioteke, *Anal Gazi Husrev-begove biblioteke (Anali GHB)*, knjiga XIII/XIV, Sarajevo, 1987, str. 53-64; Ista, Sidžil visočkog kadiluka (1755-1810) kao historijski izvor, *Prilozi za orijentalnu filologiju (POF)*, 38, Sa-

tešanjskog, maglajskog i blagajskog kadiluka⁵. O muftijstvima i pojedinim muftijama pisano je mnogo manje i znatno rjeđe. Posebni tekstovi objavljeni su samo o muftilucima u Sarajevu, Mostaru i Tuzli, a zasebna knjiga samo o mostarskom muftijstvu⁶. Mada su zbornici fetvi pojedinih muftija izuzetno važan izvor za proučavanje problema primjene šerijatskog prava u Bosni i Hercegovini, razumijevanje i tumačenje šerijatskih propisa od strane bosanskohercegovačke uleme, do sada su prikazana samo tri takva zbornika: prusačkog muftije Ibrahima Muniba⁷, mostarskog muftije Ahmeda⁸ i blagajskog muftije Mustafe Čišića⁹. Mehmed Handžić i Muhamed Mujić preveli su i objavili po nekoliko fetvi bosanskohercegovačkih muftija, Abdulah Bušatlić i Derviš Buturović po jednu. O bihaćkom muftijstvu do sada nije napisan poseban rad, niti su fetve bihaćkih muftija dosada objavljivane. Potrebu za takvim radovima suviše je obrazlagati.

Instituciju bihaćkog muftijstva moguće je pratiti kroz tri odvojene razvojne faze, pod tri režima sa različitim društveno-političkim sistemima u kojima su nosioci vrhovne vlasti pripadali trima konfesijama (sultan-musliman, česar-katolik, kralj-pravoslavni), jer je bihaćko muftijstvo, utemeljeno u posljednjem stoljeću osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini, do punog izražaja došlo u doba austrougarske okupacije, a ukinuto za vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije. To znači da su nadležnosti i prostor za djelovanje bihaćkog muftijstva određivala, svaki u svoje vrijeme, tri pravna okvira unutar kojih su bihaćke muftije ostvarivale svoju misiju i odigrale određenu ulogu u vjerskoprosvjetoj, društvenom, kulturnom, pa i političkom životu krajiških muslimana.

Osmanski period 1592-1878.

Od zauzimanja Kamengrada 1463. godine Osmanlije su stalno prisutne u dolini Sane, a sa osvajanjem Stare Ostrovice 1523. i Čovke naredne godine stigli su i na obale Une. Zalaganjem Ferhad-paše Sokolovića u drugoj polovini XVI stoljeća osvojeno je još sedam krajiških tvrđava: Stijena, Bužim, Jezerski, Ostrožac, Mutnik, Cazin i Tržac. Osvajanjem Bihaća 1592. godine Osmanlije su definitivno zagospodarili Pounjem i Cazinskom krajinom, samo su im se još neko vrijeme opirale dvije Kladuše, Šturlić, Pećigrad i Todor-No-

rajevo, 1988, str. 253-265; Ista, Šerijatski sidžili i njihova zastupljenost u Bosni i Hercegovini, *Anali GHB*, XXI-XXII, Sarajevo, 2003., str. 8594. Š. Zahirović, Sidžil mostarskog kadije iz 1787-88. godine, *POF*, 44-45/1995, Sarajevo, 1996, str. 405-412; S. Jalimam, Sidžil zeničkog naiba kao izvor za historiju Zenice, *POF*, 47-48/1997-98, Sarajevo, 1999, str. 127-143 (sidžil je iz 1757-1760, a regesta je sačinio Fehim Spaho); A. Gadžo-Kasumović, O sidžilima u Gazi Husrevbegovoj biblioteci, *Anali GHB*, knjiga XXI-XXII, Sarajevo, 2003, str. 41-83.

⁵ M. Mujić, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, Prva književna komuna, Mostar, 1987.; H. Čar-Drnda, *Sidžil tešanjskog kadiluka (1740-1752)*, Orijentalni institut, Sarajevo 2005.; D. Bojanić-Lukač – T. Katić (prevele i priredile), *Maglajski sidžil 1816-1840*, Bošnjački institut – Fondacijs Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2005.; H. Hasandedić (obradio), *Sidžil blagajskog kadije 1728-1732. godine (regesta)*, Islamski kulturni centar, Mostar 2009.

⁶ Šejh Sejfuddin Fehmi bin Ali Kemura, *Sarajevske muftije od 926/1519. do 1334/1516.*, Sarajevo, 1334/1916.; Hasandedić Hifzija, *Mostarske muftije – prilog kulturnoj povijesti Mostara*, separat iz *Glasnik VIS*-a 1975, br. 9-10; Refik Hadžimehanović, *Tuzlanske muftije, Takvim*, Sarajevo, 1983.

⁷ Salih Trako u *POF*-u.

⁸ Zejnil Fajić u *Takvimu* 1995. i Mustafa Hasani u *Analima GHB*.

⁹ Ismet Bušatlić, Blagajski muftija Mustafa Čišić i njegov pravni zbornik 'Međmeu-l-fetava', *Anali GHB*, Sarajevo.

vi, osvojen 1654. godine. Odmah po osvajanju krajiških tvrđava Osmanlije su za potrebe vojnih posada u njima podizali sultanske džamije čiji su imami, kao i vojnici dobivali plaće iz Istanbula ili uživali prihode sa dodijeljenih im timara. Uporodo sa uspostavljanjem vojne vlasti ustanovljavana je lokalna uprava i administracija, a potom organizirano sudstvo.

Džamije su ujedno bile i prve škole, a imami učitelji. O pismenosti starih Krajišnika govore epske pjesme i brojna pisma sačuvana u arhivima. Relativno brzim i masovnim prelaženjem na islam domaćeg stanovništva povećavao se broj muslimanskih porodica čijoj je djeci, osim vjerske pouke, trebalo obezbijediti i osnovno obrazovanje, pa se uz postojeće tvrđavske džamije počinju graditi mektebi i muallimhane.

Mada se u epskim pjesmama uz krajiške junake ponekad spominju derviši i šejhovi podaci o tekijama na ovom prostoru su veoma oskudni. Nešto malo više se zna o vojnoj krajiško-kapetanijskoj upravi Bihaćkog sandžaka u XVII stoljeću, a gotovo ništa o njegovoj upravnoj i sudsko-administrativnoj podjeli. Dosada je utvrđeno da su do kraja XVII stoljeća na teritoriju ovog sandžaka postojala samo dva kadiluka: Kamengradski i Bihaćki, dok je Kadiluk Novosel pripadao Kliškom sandžaku. Kako, po svjedočenju Evlije Čelebije, polovinom XVII stoljeća u Bihaću nije bilo muftije stanovništvo je bilo prisiljeno da traži "šerijatsko-pravna mišljenja (*fetva*) iz šehera Banje Luke"¹⁰. Da bi se narodu olakšao put do potrebne fetve ili nagradio zaslužni kadija osmanske vlasti u nekim slučajevima su dozvoljavale pojedinim kamengradskim i novoselskim kadijama da i oni izdaju fetve. Nekoliko takvih fetvi je srećom sačuvano.

Mada su Osmanlije osvojile Kamengrad već 1463. godine, trajno prisustvo njihove posade u ovom utvrđenju može se pratiti tek od početka XVI stoljeća. Prije 1530. godine Kamengrad je postao subašilik, a između 1562. i 1574. i kadiluk. Tada je Kamengrad pripadao Bosanskom sandžaku, a da li je u njegovom sastavu i ostao do osnivanja Bihaćkog sandžaka, krajem XVI ili početkom XVII stoljeća, ili je neko vrijeme bio priključen Kliškom sandžaku, još nije sasvim rasvijetljeno. Prije kraja XVI stoljeća sjedište ovoga kadiluka preneseno je u Stari Majdan, pri čemu kadiluk nije promijenio ime, ali je vremenom proširivan i sužavan njegov teritorij.

Misli se, mada to nije sigurno utvrđeno, da je Bihaćki kadiluk osnovan odmah po osmanlijskom zauzeću ovoga grada 1592. godine. Prema jednom dokumentu iz 1619. godine u domenu bihaćkog kadije bile su sljedeće tvrđave: Bihać, Ripač, Sokolac, Izačić, Brekovicica, Jasenica, Cazin, Mutnik, Tržac, Bužim i drugi gradovi.

Kadiluk Novosel prvi put se spominje u jednom nedatiranom popisu Bosanskog sandžaka, koji je izvršen oko 1563. godine, ali se za sada ne zna gdje je bilo njegovo prvo sjedište. U XVII stoljeću sjedište ovoga kadiluka bilo je u Kulen Vakufu, a kasnije u Petrovcu. Teritorij ovoga kadiluka vremenom je proširivan i sužavan.

Povlačenjem novih granica prema Austriji i Mletačkoj Republici nakon potpisivanja Karlovačkog mira Osmansko carstvo je moralo dodatno učvrstiti svoju granicu prema

¹⁰ Evlija Čelebi, *Putopis – Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Veselin Masleša, Sarajevo 1973, str. 222.

Austriji. Kao rezultat takvih napora u ovom dijelu Bosne nastaju novi odbrambeni i urbani centri sa džamijama sultana Ahmeda III (1703-1729) Kulen-Vakuf, Orašac i Petrovac, a Prijedor za vladavine njegova nasljednika sultana Mahmuda. Osamnaesto stoljeće je vrijeme kada krajiški kapetani i drugi bogati pojedinci podižu svoje hajrate (džamije, mektebe, česme) u Bihaću, Novom, Prijedoru i Petrovacu i za njihovo izdržavanje osnivaju vakufe. U postojećim sultanskim džamijama uvode se novi sadržaji kao što su službe vaiza i dersi-amma (preteča medresama), a oko novih džamija u navedenim mjestima razvijaju se posebne mahale.

To je imalo izvjesnog odraza i na upravnu, sudsku i administrativnu podjelu prostora na kojem danas djeluje Bihački muftiluk. Bihački, kamengradski i ostatak (Bekija) kostajničkog kadiluka ostali su u sastavu Bosanskog sandžaka, a Novosel je i dalje pripadao Kliškom sandžaku. Kadiluk Kamengrad tada je obuhvatao sljedeća mjesta i tvrđave: Kamengrad, Ključ, Blagaj, Sanski Most, Stari Majdan, Ostrožac, Cazin, Pećigrad, Šturlić, Mala Kladuša, Velika Kladuša, Podzvizd, Vrnograč, Todornovi, Bužim, Stijena, Jezerski, Krupa i Otoka. Kadiluku Bihać pripadali su: Bihać, Ripač, Sokolac, Izačić, Mutnik, Tržac, Brekavica i Jasenica. U sastavu kadiluka Bekija Kostajnica sa sjedištem u Kozarcu bili su: Bosanski Novi, Prijedor, Kozarac i Dubica. Pod kadiluk Novosel, sa sjedištem u Petrovcu ili Kulen-Vakufu, podpadale su sljedeće palanke i tvrđave: Petrovac, Bilaj, Kulen-Vakuf, Stara Ostrovica, Havalala i Orašac.

Početkom XIX stoljeća izvršene su značajne promjene u unutrašnjem uređenju pojedinih ajaleta. Ukidanjem kapetanija, vojvodaluka i serdarstava uvedeni su musulmanci, koji su se uglavnom podudarali sa kadilucima, tako da je svaki kadiluk istovremeno predstavljao jedan musliman ili srez. Prema novoj administrativnoj upravi koju je uveo Omer-paša Latas (1850-1852) Bihać je bio kajmakluk (okružje) sastavljen iz slijedećih mudirluka (srezova): Bihać, Novosel ili Kulen-Vakuf (sa Petrovcem i Uncem), Ostrožac ili Cazin, Krupa (s Bužimom), Stari Majdan, Prijedor, Kozarac, Dubica, Ključ i Novi.

U julu 1865. godine donesena je nova uredba za Bosanski vilajet prema kojoj je tadašnji bihački kajmakluk nazvan sandžakom, a činile su ga slijedeće kaze: Bihać, Petrovac, Ostrožac (sa sjedištem u Cazinu), Kostajnica, Stari Majdan, Prijedor, Krupa i Ključ. Na čelu sandžaka nalazio se i dalje kajmakam, a na čelu kaze mudir. Kao odraz reformskih ideja u Bihaću se otvaraju dvije medrese, po jedna u Cazinu, Novom, Prijedoru i Starom Majdanu, a neki njihovi muderisi bivaju opunomoćeni da izdaju i fetve. Tako je polovinom XIX stoljeća Bihać konačno postao muftiluk, a pred kraj osmanske uprave u Bosni i Hercegovini muftiju je dobio i Cazin.

Mjesno stanovništvo i lokalne vlasti mogli su predlagati kandidate za muftiju. Njihov prijedlog je uglavnom prihvaćan osim u slučajevima kada su vlasti u Istanbulu cijenile da određena osoba nema potrebne kvalifikacije da bi obnašala tako visok položaj. Muftijska služba je bila statusna a ne profesionalna, pa muftije nisu dobivali plaću za svoju službu, ali su mogli primiti naknadu za izdatu fetvu. Kako je zarada po osnovu izdatih fetvi bila skromna, nestalna i za svakodnevni život nedovoljna, za muftije su redovno predlagani profesori mjesnih medresa ili umirovljene kadije sa toga područja, pa su im naknade za izdate fetve bile samo dodatak na profesorsku platu ili kadijsku mirovinu.

Numan-efendija, sin Ibrahimov, prvi je poznati bihački muftija. Rođen je nepoznate godine u konjičkom selu Buljina, gdje je vjerovatno završio mekteb, a potom Mehmed-čajuševu ili Junuz-čajuševu medresu u Konjicu. Visoko obrazovanje stekao je u Istanbulu. Ne zna se je li službovao u nekom drugom mjestu prije dolaska za muderisa u Bihać, gdje je u bihačkoj medresi predavao i kada je imenovan muftijom. Prvi spomen u literaturi vezan je za njegovu bolest, dolazak u Sarajevo na liječenje i smrt 1869. godine¹¹. Ne zna se koliko je godina bio bihački muftija i na koja je pitanja za to vrijeme fetve izdao. Sidžili bihačkih i ostrožačkih kadija iz vremena njegovog službovanja u Bihaću nisu pronađeni, niti su mu fetve identificirane u drugim istraženim izvorima.

Ibrahim-efendija Hujčić i *Husein-efendija* spominju se kao bihački muderisi polovinom XIX stoljeća, ali do danas nije utvrđeno jesu li i kojim redoslijedom bili i bihačke muftije. Da je Ibrahim efendija bio osobito cijenjen kao muderis svjedoči i to što je pred njim šerijatsko-pravne i teološke znanosti učio Rogatičanin Nurudin-efendija Hafizović, sin tadašnjeg bihačkog kadije Mehmed Rešid-efendije. Nije utvrđeno kada su Ibrahim-efendija i Husein-efendija umrli i gdje su pokopani.

Prenošenjem sjedišta Ostrožačkog kadiluka u Cazin i osnivanjem medrese stvoreni su potrebni uslovi da i ovaj grad dobije muftiju. Nije precizno utvrđeno kada se to dogodilo, ali je sasvim sigurno da je to bilo prije 1878. godine, jer za vrijeme austrougarske vlasti nije imenovan muftija ni u jednom mjestu u Bosni i Hercegovini, gdje ta služba nije postojala od ranije.

Mustafa Sidki-efendija Čišić, iz Mostara, muderis Cazinske medrese od 1868-1882.¹² godine, bio je prvi cazinski muftija, mada to nije istaknuto u natpisu na njegovom nišanu niti su to spominjali autori koji su do sada pisali o ovoj medresi pored koje je ukopan. Kada je rođen, gdje se školovao, je li negdje još radio prije dolaska u Cazin i na koja je šerijatsko-pravna pitanja dao odgovore kao muftija za sada nije utvrđeno.

U Osmanskom carstvu muftije su ubrajane u najuticajnije ljude u pokrajinama (*erkan-i ajalet*). Kada je u XIX stoljeću formirano Upravno vijeće Vilajeta muftije su po položaju bili njegovi članovi zajedno sa mitropolitima, biskupima i drugim narodnim predstavnicima. U nekim prilikama bosanskohercegovačke muftije su odbijale da izdaju fetve na zahtjev vlasti u Istanbulu kada su smatrali da su ti zahtjevi šerijatski neutemeljeni. Ustrajni u svojim odlukama radije su ostajali bez položaja nego mijenjali svoje stavove zbog čega su zatvarani, protjerivani, a neki svoju dosljednost i glavom platili.

¹¹ Hifzija Hasandedić, *Islamski spomenici u Kruščici, Takvim 1989*, Izvršni odbor Udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1988, str. 178.

¹² Hamdija Kreševljaković, Cazin i okolina, *Kalendar Narodna uzdanica*, VII/1935, Sarajevo 1934, str. 86-112; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine. Knjiga III –Bosanska krajina, zapadna Bosna i Hercegovina*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo 1990, str. 75.

Pod austro-ugarskom vlašću 1878-1918.

Organizacija Islamske zajednice u Bosanskoj krajini pod austrougarskom vlašću, rad i nadležnosti njenih institucija uređivani su prema općim normama i propisima koji su važili za druge dijelove Bosne i Hercegovine bez većih promjena u odnosu na osmanski period. Zadržani su raniji nazivi i teritorij Bihaćkog i Ostrožačkog kadiluka, ali je njihova nadležnost ograničena na rješavanje samo onih šerijatsko-pravnih pitanja koja nisu bila u nadležnosti građanskih sudova, budući su nove vlasti ostavile na snazi islamske propise iz područja porodičnog, nasljednog, vakufskog i testamentnog prava. U istoj mjeri ograničena je i potreba za fetvama, njihovo važenje i primjena.

Prema *Štatutu za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini* od 15. aprila 1909. godine¹³ Bihać je kao okružno mjesto imao pravo na muftiju dok je Cazin ostao bez ove islamske institucije. Za položaj bihaćkog muftije Ulema-medžlis je predlagao dvojicu kandidata sa potrebnim kvalifikacijama, a Zemaljska vlada jednog od njih imenovala muftijom i određivala mu plaću iz državnih prihoda¹⁴.

Osnovne dužnosti bihaćkog i drugih muftija u BiH bile su: izdavanje uobičajenih fetvi; nadzor nad vjerskim i vakufskim službenicima, džamijama i drugim vjerskim objektima; izvršavanje od Ulema-medžlisa odobrenog nastavnog plana za islamsku vjeronauku u državnim i konfesionalnim školama i zavodima i briga da se u tim ustanovama ne vrijeđaju propisi islama; briga o vjerskom poučavanju i učvršćivanju morala putem javnih predavanja; izvještavanje Ulema-medžlisa o važnim slučajevima i rezultatima svojih obilazaka terena; podnošenje polugodišnjeg izvješća o cjelokupnom svom djelovanju; predsjedavanje godišnjim ispitima učenika u medresama na svome području i; ovjeravanje zahtjeva učenika medresa za oslobođanje od vojničke dužnosti. Nadležnost bihaćkog muftije protezala se “samo na okružno područje”, u kojem je bilo njegovo “uredovno sjedište”.

Među osobite dužnosti bihaćkog muftije spadalo je redovito nadziranje rada medresa u Bihaću i Cazinu, mektebi-ibtidaija na cijelom području i islamske vjeronauke na svim konfesionalnim i državnim školama i javnim zavodima najmanje jedanput godišnje. Mektebe i vjeronauku u školama u Bihaću imao je “više puta u godi pregledati”. Sve navedeno muftija je vršio osobno, a “samo iz važnih razloga“ i po odobrenju Ulema-medžlisa, mogao je to učiniti njegov tajnik.

Prigodom ovog nadziranja muftija se imao osvjedočiti, da li se red i obuka odvijaju prema odredbama Štatuta i odlukama Ulema-medžlisa, a naročito:

- Kakve su kvalifikacije vjeroučitelja, njihova zvanja, marljivost, ponašanje i postupanje sa učenicima;

¹³ *Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1909., članovi 144-150.

¹⁴ Pet godina nakon okupacije mjesečna plata jednog muftije iznosila je 1.200 forinti. Vidi Nusret Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1980, str. 25

- Da li se obuka predaje tačno prema propisanom nastavnom programu i rasporedu sati i da li je metoda koju koristi vjeroučitelj, prava, lahko shvatljiva i shodna;
- Da li se vodi briga oko masovnog školovanja djece i redovnog pohađanja vjeronauke;
- Da li mektebski učitelji vrše svoju dužnost i da li djecu potiču na pohađanje škole;
- Da li su učenici snabdjeveni potrebnim školskim knjigama i drugim za obuku nužnim potrepštinama;
- Kako je uređena školska zgrada, za vjeronauku određene prostorije i da li odgovaraju svojoj svrsi obzirom na prostor i položaj.

Ako bi muftija prilikom nadzora opazio bilo kakve manjkavosti ili nepodopštine kod vjeroučitelja, imao ih je na to upozoriti i naložiti im da nedostatke otklone. O svemu navedenom muftija je, najdulje do četrnaest dana po izvršenom nadzoru, podnosio opširno izvješće neposredno Ulema-medžlisu. Za pokriće putnih troškova ovih nadziranja bihaćke i cazinske muftije dobivali su primjereni godišnji paušal iz vakufsko-mearifskih sredstava.

Za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini 1878.-1918. bila su tri imenovanja na položaju bihaćkog muftije, a za Cazinskog samo jedno. Sva trojica bihaćkih muftija iz ovog perioda bili su hafizi, a dvojica od njih i glavni vodiči bosanskohercegovačkih hadžija.

Hafiz Ahmed Sabit-efendija Ribić, zvani “Širazija”, rođen u Jezeru kod Jajca 1845. godine, po završetku mekteba u rodnome mjestu, pohađao je medresu u Travniku, a potom Krk-češme medresu u Istanbulu, gdje je završio i novootvoreni Daru-l-muallimin, nakon čega je postavljen za učitelja ruždije u Trebinju 1875. godine, da bi mu kasnije bila povjerena i uprava ove škole. Pet godina kasnije premješten je u Sarajevo za profesora orijentalnih predmeta na Prvoj gimnaziji 1880., a odatle za bihaćkog muftiju 11.7.1883. i na tom položaju ostao do 1885. godine.

Dok je bio muftija u Bihaću hafiz Ahmed-efendija Ribić predavao je dvije godine u medresi Mehmed-paše Bišćevića, gdje se, kao i u trebinjskoj ruždiji ranije, pokazao kao dobar pedagog, pa je 1885. godine postavljen za direktora ruždije u Sarajevu, upravitelja Daru-l-muallimina i nadzornika muslimanskih škola. Kao direktor ruždije pripremio je i štampao *Opširnu arapsku početnicu* (Mufassalen elif-ba-i arebi), koja je prihvaćena kao udžbenik za mekteb-i ibtidaije. Pod kraj 1893. godine unaprijeđen je za profesora Šerijatske sudačke škole u Sarajevu u kojoj je predavao arapski jezik i šerijatsko pravo. Kako je često citirao slavnog perzijskog klasika Hafiza iz Širaza, učenici su mu dali nadimak “Širazija”.

Kao dobar (*qawi*) hafiz više godina je klanjao teravih namaz “sa hatmom“ u sarajevskim džamijama, a 1905. godine bio je glavni vodič (*reisu-l-hudždžadž*) bosanskohercegovačkim hadžijama. Dvije godine kasnije, nakon kratke bolesti, preselio je na bolji svijet 9.11.1907. godine. Nakon dženaze-namaza kojoj su prisustvovali njegove kolege i brojni učenici, ukopan je u mezarju Hendek u Sarajevu. Kako mu nijedna fetva nije štampana o njemu kao muftiji još uvijek nije moguće izreći bilo kakav vrijednosni sud.

Hafiz Sulejman-efendija Šarac, rođen je u Stocu 1850. godine, mekteb i hifz završio je u rodnome mjestu, medresu u Mostaru, a potom visoke teološke studije u Istanbulu. Po povratku u domovinu 1878. godine neko vrijeme je ostao u Stocu dok nije postavljen za muderisa u Bihaću 1879. godine, a potom i za bihačkog muftiju 1885. godine. Dvije godine kasnije, 25.12.1887. godine, premješten je u Sarajevo za profesora novoosnovane Šerijatske sudačke škole, za čijeg će direktora biti imenovan 11.12.1893. godine.

Na osnovu *Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*, koji je stupio na snagu 1.5.1909., izabran je za reisul-ulemu Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, a svečano ustoličen 26.6.1910. godine. Sa najvišeg položaja povukao se 1912. godine i posvetio porodici i nauci. Igrao je važnu ulogu u vjersko-prosvjetnom, kulturnom i političkom životu bosanskohercegovačkih muslimana pod austro-ugarskom vlašću i slovio kao vrstan znalac šerijatskog prava i orijentalnih književnosti. Umro je u Sarajevu 27.7.1927. godine. Nije poznato koliko je fetvi izdao kao bihački muftija, niti je ijedna do sada publikovana.

Hadži hafiz Jusuf Zijauddin-efendija Jahić, rođen je u Miljanovcima kod Kalesije 1853. godine, gdje je stekao osnovno obrazovanje, a srednje i visoko u Istanbulu. Po povratku u domovinu postavljen je za imama i hatiba Hadim Ali-pašine džamije u Klادنju i za muderisa i upravitelja istoimene medrese. Navedene službe vršio je od 22.7.1883. do 14.3.1888. godine, kada je Dekretom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu broj 14.571/I imenovan muftijom u Bihaću. Vršeci muftijsku službu istovremeno je uspješno predavao i na bihačkoj medresi.

Posebnom odlukom Zemaljske vlade od 12.4.1893. godine hafiz Zijauddin-efendija Jahić određen je za glavnog vodiča (*reisu-l-hudždžadž*) bosanskohercegovačkih hadžija koji su te godine putovali u Meku. Ovom povjerenju i priznanju treba dodati zlatni orden kojim ga je, za višegodišnji predan rad, odlikovao austrijski car i ugarski kralj Franjo Josip. Iscrpljen napornim radom (preko 30 godina kao muderis i 26 kao muftija), slabog i nježnog zdravlja, zatražio je i dobio zasluženu mirovinu 1914. godine¹⁵.

Na povratku u rodni kraj svratio je u Kladanj, mjesto svoga prvog službovanja, gdje su ga nagovorili da ponovo preuzme upražnjeno mjesto muderisa u Hadim Ali-pašinoj medresi. Ovaj put u Klادنju ostaje šest godina, a zatim 1920. godine prelazi u Tuzlu gdje je ranije podigao porodičnu kuću u kojoj umire 6.7.1928. godine. Hadži hafiz Zijauddin-efendija Jahić bavio se i književnim radom, ali su ga bolest i smrt spriječile da završi svoj "kitab"¹⁶. Za nešto više od četvrt stoljeća muftijske službe izdao je brojne fetve na raznovrsna pitanja. Nažalost nijedna od njih do danas nije objavljena.

Hadži Husejin-efendija Adilagić (Pozderac), sin Hasan-efendijin, rođen je u Cazinu nepoznate godine. Visoko obrazovanje morao je steći u Istanbulu da bi mogao biti muderis u medresi. Ne zna se gdje je sve službovao prije povratka u rodni grad. Sigurno je samo to da je umro u rodnome gradu 1300. hidžretske godine (počinje 11.11.1882, a završava 31.10.1883.) i da je ukopan u medresanskom haremu pored Mustafe Sidki-

¹⁵ Sjednički zapisnik Vakufsko-mearifskog povjerenstva u Bihaću od 20. 9. 1914.

¹⁶ Mehmed Mašić. *Bihačke medrese*, NIP Unsko-sanske novine, Bihać 1998, str. 80-81.

efendije Čišića koga je naslijedio na položaju muderisa i cazinskog muftije samo godinu dana ranije. Na uzglavnom nišanu mu stoji napisano: *Cazinski muftija i muderis Adilagić hadži Husejin-efendija, sin hadži Hasan-efendije. Godina 1300.*

Nakon smrti hadži Husejn-efendije Adilagića austro-ugarske vlasti su otezale sa imenovanjem njegovog nasljednika sve do 1909. godine kada je objavljen *Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*, kojim je ovo muftijstvo definitivno ukinuto. Koliko je fetvi izdao za godinu svoga muftijskog mandata i koja su pitanja u njima rješavana za sada je nepoznato.

Vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918.1941.

Nakon odlaska u zasluženu mirovinu hadži hafiza Zijauddin-efendije Jahića, bilo uslijed ratnih i poratnih prilika ili iz drugih razloga, Islamska zajednica zadugo nije nikoga predložila za novog bihačkog muftiju niti su je vlasti u tome požurivale. Tokom Prvog svjetskog rata i dvije godine pod vlašću Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Bihać je bio bez muftije. Ovo upražnjeno mjesto popunjeno je tek 9.2.1921. godine, kada je na temelju *Štatuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini*, koji je još uvijek bio na snazi, za bihačkog muftiju imenovan hafiz Abdulah-efendija Moranjak.

Hafiz Abdulah-efendija Moranjak, rođen je 1885. godine u Gradačcu gdje je završio mekteb i medresu, a potom odlazi u Istanbul i upisuje Darul-funun 1906. godine. Nakon diplomiranja 1914. godine dobiva mjesto nadzornika vjerskih škola u Crnoj Gori. Godinu dana kasnije postavljen je za vojnog imama u Italiji i na tom položaju ostaje do 1918. Po završetku Prvog svjetskog rata preuzima dužnost muderisa u Jajcu odakle je, odlukom Ulema-i medžlisa od 9.2.1921. godine postavljen za okružnog muftiju u Bihaću¹⁷, gdje je neko vrijeme i predavao u medresi¹⁸. Ubrajao se među istaknute vjersko-prosvjetne radnike svoga vremena¹⁹.

Kada je 1930. godine ukinuto muftijstvo u Bihaću, hafiz Abdulah-efendija Moranjak prelazi u sudsku službu i radi kao šerijatski sudac u Štipu, Tetovu, Gnjilanu i na kraju u rodnom Gradačcu od 1941. do penzionisanja 1945. godine. Umro je u Banjoj Luci 1964. godine i pokopan u haremu Kazanferije džamije²⁰.

Prilikom donošenja Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije u potpunosti je ukinuta muftijska služba, a kao razlozi navedeni su: nesposobnost pojedinih nosilaca ove službe, nezaposlenost muftija i problem njihovog finansiranja. Ovakva odluka iza koje je stajalo rukovodstvo JMO izazvala je burna reagovanja uleme i naroda, ali je sve bilo uzalud. Novim Ustavom Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije izdavanje fetvi dato je u nadležnost posebnom

¹⁷ Arhiv Islamske zajednice, Fond Ulema-i medžlisa za 1923. g., br. 326/23, od 2.11.1923.

¹⁸ Mehmed Mašić, *Bihačke medrese*, Bihać, 1998, str. 134.

¹⁹ *Kalendar Novo vrijeme 1930*, Uz naše slike, str. 118.

²⁰ Mahmud Traljić (pripremio), *Iz vjerskog i vjersko-prosvjetnog života muslimana u Gradačcu*, Gradačac 1974, str. 17.

službeniku Ulema-medžlisa (*fetva-emin*)²¹, a za rješavanje spornih šerijatskopравnih ili vjerskih pitanja formiran je Širi savjet reisu-l-uleme.

S obzirom na brojna i velika znanja koja su sticali na prestižnim visokim učilištima u Istanbulu, kompetencije koje su posjedovali, široke ovlasti koje su im pripadale i koje su oni koristili, veliki ugled koji su u narodu uživali, bihaćke i cazinske muftije su svojedobno nedvojbeno vršili snažan utjecaj na sredinu u kojoj su djelovali. Svaki od njih osobno ostavio je vidljivoga traga u vjersko-prosvjetnom, društveno-političkom i kulturnom životu Krajišnika. Da bi se o tome detaljno govorilo i pravedno sudilo potrebno je mnogo više vremena, prostora i obuhvatnijih istraživanja od ovog prigodničarskog kazivanja.

Summary

The Bihać mufti service played a significant role in religious, educational, cultural and social life among Muslim population in Cazinska krajina. Every Mufti in Bihać left visible traces in religious, cultural and political life of people in Krajina. The first known mufti in Bihać was Numan-efendi, the son of Ibrahim, who performed that duty at the end of Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina. During the Austro-Hungarian regime the Mufti function in Bihać experienced the most developed and most fruitful period. The Mufti service was abolished due to a new law on Islamic community in Kingdom of Yugoslavia in 1930.

²¹ *Fetva-i emin*, jedan od četiri člana Ulema-i medžlisa, nadležan da izdaje fetve, priprema referate o rješavanju svih tekućih vjerskih i šerijatsko-pravnih pitanja i vodi brigu da se u radu Islamske vjerske zajednice i svakodnevnom životu muslimana poštuje šerijat.

4

**Cazinska
krajina u
Drugom
svjetskom ratu**

**dr. sc. Zlatko Hasanbegović
mr. sc. Fikret Midžić**

Dr. sc. Zlatko Hasanbegović
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Iz arhivskog gradiva o Bihaćko-cazinskoj krajini u Drugome svjetskom ratu. Izvješće ustaškog satnika i logornika ustaškog logora Bihać Muhameda Hadžiabdića o stanju u Cazinsko-bihaćkoj krajini i pokretu Huske Miljkovića

Apstrakt: *U ovom radu autor govori o pokretu Huske Miljkovića u Cazinskoj krajini, objašnjava političko-historijski kontekst prilika u Cazinskoj krajini u Drugom svjetskom ratu i daje bitne napomene o Huskinoj ličnosti i njegovim ratnim stremljenjima. Podastire dokument iz Hrvatskog državnog arhiva kao važan izvor za razumijevanje prilika i odnosa u Krajini te geneze slučaja Huske Miljkovića.*

Ključne riječi: *Drugi svjetski rat, Cazinska krajina, Nezavisna Država Hrvatska, muslimani, Huska Miljković, partizani, ustaše.*

Uvod. Bilješka o političko-stranačkom razvitku u Bihaćko-cazinskoj krajini u Kraljevini Jugoslaviji

Stanje u Bihaćko-cazinskoj krajini u Drugome svjetskom ratu je nemoguće razumjeti bez poznavanja širih političko-stranačkih prilika među muslimanima u Bosni i Hercegovini u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Ovaj kraj, kao izrazito muslimansko područje, od 1918. do 1929. snažno je političko uporište Spahine Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO). Kao mjesni stranački prvaci i skupštinski zastupnici JMO-a u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca nametnuli su se Hasan Miljković iz Velike Kladuše, kojeg treba lučiti od tada beznačajnog i nepoznatog Huske Miljkovića, te Nurija Pozderac iz Cazina. Među njima se razvilo političko suparništvo koje će nakon 1929. prerasti u politički razlaz s dalekosežnim posljedicama upravo u razdoblju Drugoga svjetskog rata.

Hasan Miljković se u kraljevoj šestosiječanjskoj diktaturi kao disident odvajao od Spahine i sarajevskoga stranačkog vodstva, te bezuspješno pokušava postići pogodbu s različitim diktatorskim vladama kojom bi povratio izgubljeni politički utjecaj u Krajini. Nurija

Pozderac se u diktaturi politički pasivizira, a zatim sve do Spahine smrti 1939. ostaje odan stranačkom vodstvu u Sarajevu, budući da se Spahina koncepcija privremenoga napuštanja autonomističkih ciljeva i oporbe, te određene nagodbe s Beogradom, podudarala i s Pozderčevim političko-nacionalnim shvaćanjima izgrađenim još prije 1918. pod utjecajem predratnoga omladinskoga srpsko-jugoslavenskoga nacionalističkog gibanja. Za ovakvo držanje Pozderac je nakon 1935. od stranačkog vodstva nagrađen položajem krajiškoga muslimanskog prvaka, senatorskim mjestom i uobičajenim sinekurama, a sve praćeno glasinama iz tabora muslimanske autonomističke oporbe, povezane s hrvatskim nacionalnim pokretom okupljenim oko Hrvatske seljačke stranke (HSS), o njegovoj navodnoj korumpiranosti.

Hasan Miljković uoči Drugoga svjetskog rata politički djeluje isključivo u mjesnim okvirima Velike Kladaše u kojoj je 1936. na općinskim izborima u Vrbaskoj banovini u ime hrvatske/muslimanske autonomističke oporbe porazio Spahine pristaše okupljene oko Nurije Pozderca i preuzeo dužnost načelnika općine na kojoj ga je u travnju 1941. i zatekao slom Kraljevine Jugoslavije i uspostava Nezavisne Države Hrvatske.

Sastavni dio cjelovite slike o dalekosežnom rascjepu i odnosima među krajiškim muslimanskim stranačkim prvacima prije Drugoga svjetskoga rata predstavlja i slučaj bihačkog političkog prvaka Abdulaha Ibrahimpašića koji se, nakon što je 1935. u Bihaću kao kandidat JMO-a na Mačekovoj listi izabran u Narodnu skupštinu, razilazi sa Spahom i sarajevskim stranačkim vodstvom. Ibrahimpašić je na skupštinskim izborima 1938. u Bihaću izabran u Narodnu skupštinu na listi Vladka Mačeka, porazivši Spahina kandidata na vladinoj listi Milana Stojadinovića. Time je i formalno potvrđen proces značajnog otuđenja krajiških muslimana od Spahine politike suradnje s Beogradom na podlozi zatečene diktatorske upravno-političke podjele Bosne i Hercegovine.

Za ilustraciju, prema službenim statistikama na skupštinskim izborima krajem 1938. Spahini kandidati na Stojadinovićevoj vladinoj listi u Bosanskoj krajini su, pored velikog broja apstinenata, dobili tek nešto više od 50% muslimanskih glasova, a u pojedinim kotarevima doživjeli i potpuni poraz. Tako su u Cazinu muslimanski kandidati na Mačekovoj listi, među njima i Hasan Miljković, dobili tek nešto manje glasova od Nurije Pozderca na Stojadinovićevoj listi. Prema analizi izbornih rezultata, sastavljenoj u vladinom Centralnom presbirou, Pozderac je u Cazinu ostvario krhku većinu isključivo uz pomoć nekoliko stotina mjesnih srpskih glasova. Pored Bihaća, Spahini su kandidati još u tri kotara Vrbaske banovine (Ključ, Sanski Most, Jajce) poraženi od muslimanske autonomističke oporbe povezane s HSS-om, ali je zbog odredbi izbornog zakona o načinu raspodjele mandata u Narodnu skupštinu ušao samo bihački disident JMO-a Abdulah Ibrahimpašić.

Jedna od ključnih mjera kraljeve diktature nakon 1929. bila je likvidacija ostataka svih zatečenih pokrajinskih individualiteta, a koja je provedena putem nove upravno-političke podjele Kraljevine Jugoslavije. Ovaj zahvat je najdosljednije proveden upravo na području Bosne i Hercegovine koja je podijeljena između četiri banovine, od kojih su dvije imale sjedišta izvan njezinih povijesnih granica, a muslimani u svakoj činili manjinu stanovništva. Jedina banovina koja je uključivala samo dijelove Bosne i Hercegovine,

uz iznimku kotara Dvor na Uni, bila je Vrbaska banovina sa sjedištem u Banjoj Luci, u sklopu koje se našla i Bihaćko-cazinska krajina. No, upravo je Vrbaska banovina, s izrazitom srpskom etničkom većinom, postavljena kao temelj za likvidaciju pokrajinske posebnosti Bosne i Hercegovine, te kao svojevrsno zapadno srpsko upravno i političko-nacionalno uporište. Ovakvi mjesni političko-nacionalni odnosi odredili su i držanje krajiških muslimana prema Spahinoj politici nakon 1935. i njegova napuštanja oporbe te ulaska JMO-a u vladu Milana Stojadinovića i novu stranačku formaciju Jugoslavensku radikalnu zajednicu. To je značilo da je politika Spahe i sarajevskoga stranačkog vodstva označena prihvaćanjem diktatorske upravno-političke podjele do konačnog ustavnog rješenja, u okolnostima izrazite srpske političko-nacionalne prevlasti u Bosanskoj krajini u značajnoj mjeri okrenula pogled krajiških muslimana od Sarajeva, a prema drugim političko-stranačkim koncepcijama, uglavnom povezanim s različitim hrvatskim političko-nacionalnim strujama u Zagrebu i njihovim predstavnicima u Bosni i Hercegovini.

Ovakav razvitak muslimanskoga političko-stranačkog podvajanja u Krajini, koji je zbog skorog sloma Kraljevine Jugoslavije ostao bez stvarnog epiloga, kulminirao je nakon 1939. i uspostave autonomne Banovine Hrvatske. Beperspektivnost tradicionalnoga muslimanskoga autonomističkog zahtjeva zbog izrazitoga srpskog otpora obnovi “granice na Drini” u bilo kojem obliku, posebice u Bosanskoj krajini, okrenula je pojedine mjesne muslimanske prvake poput Ibrahimpašića, Miljkovića i drugih, koji su prekinuli s Pozdercem i stranačkim vodstvom u Sarajevu, prema alternativnim koncepcijama koje se mogu sažeti u sljedeće: krajiški muslimani traže autonomnu Bosnu i Hercegovinu, što je i zahtjev Džafera Kulenovića, Spahina političkog nasljednika, koji je za razliku od nekih drugih krajeva upravo u Krajini dobio najizrazitije muslimansko povjerenje. Ukoliko je takav tradicionalni muslimanski zahtjev zbog srpskog otpora neostvariv, u tom slučaju muslimanska Krajina treba ući u Banovinu Hrvatsku. To se podudaralo i s Mačekovom taktikom koji posebice usmjerava političku akciju prema cazinskom kotaru gdje je prije 1941. utemeljena snažna mjesna organizacija HSS-a koju vodi povjerenik *Hrvatskog radiše* i kasniji ustaški logornik Ale Omanović.

Krajiški muslimanski političko-stranački rascjep doveo je u ljeto 1941. u kontekstu sloma Jugoslavije i uspostave Nezavisne Države Hrvatske do političkog vakuuma koji su ispunili muslimanski ustaški elementi do tada povezani s HSS-om, a zapravo još od ranije i s ustaškim krugovima u Zagrebu. Nuriya Pozderac se politički pasivizira, nezadovoljan različitim zastranjivanjima režima, ali i načelno kao osoba izrazite jugoslavenske orijentacije. Abdulah Ibrahimpašić je kao politički nepoćudan zbog predratnih dodira s mjesnim srpskim oporbenim strujama (Savez zemljoradnika) sve do sredine rata interniran izvan Krajine, pa ne utječe na događaje, a Hasan Miljković se također privremeno pasivizira, zadržavajući položaj načelnika općine Velika Kladuša. Zakulisna i podzemna borba krajiških muslimanskih prvaka za političku prevlast od 1941. odvijala se na podlozi činjenice da je za vlasti Nezavisne Države Hrvatske Bihaćko-cazinska krajina bila strategijski iznimno važno područje s obzirom da se nalazila usred srpske partizansko-četničke ustaničke “tromeđe” (Lika, s Kordunom i Banijom, Sjeverna Dalmacija, šira Bosanska krajina). Iz toga je proizlazila činjenica da su krajiški muslimani, zbog srpskog

neprijateljstva, do kraja rata bili zapravo jedini element na tom području na koji su se vlasti Nezavisne Države Hrvatske mogle osloniti, a što je i podloga ustaškog držanja prema problemu Huske Miljkovića.

Gradivo

Slučaj predratnoga krajiškog komunističara Huske Miljkovića traje tek godinu dana, od sredine travnja 1943. do travnja 1944. kada je ubijen pod djelomice nerazjašnjenim okolnostima. Miljković je, kao jedan od komunističkih organizatora srpskog ustanka protiv Nezavisne Države Hrvatske iz ljeta-jeseni 1941., u travnju 1943. neočekivano napustio partizane i s nekoliko svojih ljudi se predao zapovjedniku 11. pješačke domobranske pukovnije u Velikoj Kladuši pukovniku Nardelliju. Nakon toga oblikuje samostalnu protupartizansku vojnu skupinu kojoj pristupaju mjesni muslimanski bjegunci iz ustaških i domobranskih postrojbi. Miljkovićev pokret ima nominalno lojalističko držanje prema vlastima Nezavisne Države Hrvatske koje ga nastoje pridobiti za suradnju i uključiti u sklop Ustaške vojnice putem nikada postrojenog *Ustaškoga krajiškoga dobrovoljačkog združenja*. Ovakav odnos je prekinut u ožujku 1944. kada je Miljković partizanima predao skupinu ustaških časnika za vezu s njegovim pokretom i mjesnih upravnih dužnika čime je nagovijestio prelazak na partizansku stranu. To je dovelo do nezadovoljstva među njegovim protukomunistički raspoloženim pristašama, pa je Miljković u travnju 1944. pod nejasnim okolnostima likvidiran od ljudi iz svoga neposrednog okruženja. Prelazak Huske Miljkovića na stranu partizana značio je stvaran slom dotadašnje ustaške strategije prema Bihaćko-cazinskoj krajini, a njegova je likvidacija ojačala do tada slab partizanski utjecaj među krajiškim muslimanima.

Miljkovićeva predaja partizanima skupine ustaških časnika i upravnih i redarstvenih službenika dovela je u Krajini do vala uhićenja osoba osumnjičenih za povezanost s njime ili mjesnim partizanima. Među uhićenima se našao i bihaćki ustaški logornik i satnik Poglavnikove tjelesne bojne Muhamed Hadžiabdić koji je nakon puštanja iz pritvora krajem travnja 1944. stožeru Ustaške vojnice u Zagrebu uputio opširnu tužbu u kojoj iznosi nezadovoljstvo postupcima skupine ustaških časnika koji su kao izaslanici Zagreba bili u višemjesečnom dodiru s Miljkovićem. Hadžiabdićev iskaz je važan izvor za razumijevanje prilika i odnosa u Krajini te geneze slučaja Huske Miljkovića. Dokument se donosi u cijelosti, nadopunjen manjim bilješkama, uz poštovanje pravopisnih i stilskih osobitosti autora. Otklonjene su samo očigledne tiskarske pogreške.

Zagreb, 24. travnja 1944.**Tužba Muhameda Hadžiabdica, ustaškog satnika i ustaškog logornika zbog nezakonitosti i povrede časti kojom traži dostojnu zadovoljštinu**

STOŽERU USTAŠKE VOJNICE

na ruke glavarara ustaškog pukovnika g. Sertića¹Zagreb

Temeljem brzojava Zapovjedništva Poglavnikove Tjelesne bojne od 25. X. 1943., podpisan po ustaškom pukovniku g. Servatzyju², došao sam u Zagreb kojom sam prilikom dobio upute, da u svojstvu logornika u Bihaću i okolici pratim razvoj postanka tzv. Huskinog pokreta i četničke akcije, te da po ovome izvješćujem njega i glavarara Ustaške vojnice.

Koncem prosinca 1943. godine brzojavno sam opet pozvan u Zagreb od Stožera ustaške vojnice, odnosno Glavarara g. pukovnika Sertića radi podnošenja izvješća u vezi gornje stvari.

Tom prilikom sam izvjestio izravno Glavarara Stožera da sam ustanovio:

Da se je Huska Miljković predao zapovjedniku XI. Pješačke pukovnije g. pukovniku Nardelli-u³ sa svojih nekoliko drugova u Veliku Kladušu na 13. travnja 1943. godine i da je odmah uključen kao domobran u dotičnoj pukovniji, te da se je tokom daljnjeg vremena borio, i kao takav u borbi ranjen bio, pa je kao ranjenik prevežen na njemačkom zrakoplovu u Banju Luku.

Isto sam ustanovio da je kroz to vrieme dapače bio pozivan i od naših ustaških vlasti i dolazio u Zagreb, i da je bio navodno kod Poglavnika primljen. Takodjer sam ustanovio i izvietio, da je koncem lipnja 1943. godine u krvavom napadaju partizana na Veliku Kladušu opet se Huska hrabro ponio, tako da ga je zapovjednik Njemačke divizije, koji je tada bio u Bihaću, odnosno u Ostrovcu kod Bihaća, ovlastio da može pozvane domobrane u našu vojsku obustavljati i uzpostaviti svoje leteće odrede za guerillsku borbu i obranu cazinskog kotara i okolice, u čemu je pismeno izvješćeno i predsjedništvo občine u Velikoj Kladuši, da na zahtjev Huskin ima sve pozvane domobrane u mjesto upućivanja odgovarajućim vojnim postrojbama, Huski staviti na raspolaganje, koje on traži.

Istovremeno sam ustanovio i izvjestio, da je došlo 10. kolovoza 1943. do povlačenja III. Gorskog sdruga, kojim je zapoviedao pukovnik Redelstein, kao i IV bojne XI. Pješačke pukovnije kojom je zapoviedao bojnik Miletić iz Slunja, Cetin-grada i Velike Kladuše, kojom prilikom se je u redovima III. Gorskog sdruga pronio glas, da je nastupio rasap hrvatske vojske, da je Poglavnik napustio Hrvatsku, da su se Englezi izkricali na nekoliko mjesta na Jadranu, a Niemci da se povlače na područje Save, te da je sve ovo dalo povoda

¹ Tomislav Sertić.

² Vjekoslav Servatzy.

³ Antun Nardelli.

da se Huska sa priličnim brojem domobrana povukao u okolna sela i šume i tako stvarno osnovao svoj odred boraca.

Iza toga, početkom rujna 1943. godine došlo je naročito izaslanstvo njemačkih vojnih vlasti sa Ob.[er] Lt.[Leutnant]⁴ Oporom na čelu, koji je u selu Ćoralicima kod Cazina utvrdilo posebna utanačenja sa Huskom o njegovom daljnjem nastupu, organiziranju ljudstva, oružja i streljiva te je tom prigodom izvršen u dotičnom selu i mimohod pred njemačkim častnicima od nekoliko stotina naoružanih Huskinih ljudi.

Poslije ovoga nastupa uslijedile su žestoke borbe i napadaji sa strane partizana na Cazin i njegovo područje odnosno na Huskine ljude, koje su bile skupčane sa velikim žrtvama, kako kod Huske tako i kod Niemaca, te je došlo na 28. studenoga 1943. godine i do sklapanja naročitog pismenog ugovora između Ustaške vojnice preko izaslanstva satnika Martina Grabovca sa strane Ustaša i bojnika Lišnjaka⁵ sa strane domobrana, tadašnjeg zapovjednika domobranske posade u Cazinu, da se u roku od mjesec dana prema postrojbеним propisima u cijelosti vojnički organizira od Huskinih ljudi – [ustaški] Krajiški sdrug, i to sa Huskom kao zapovjednikom na čelu, sa satnikom Grabovcem kao njegovim zamjenikom.

Medjuvremeno su nastale još žešće borbe sa partizanima u kojima je bilo stotine Husina ljudstva mrtvih i ranjenih i također je iztekao rok spomenutog ugovora, što je dalo povoda predstavnicima građanskih, upravnih i ustaških vlasti sa područja kotara Cazin da zatraže da se održi sastanak sa mnom u Bihaću, jer su doznali, da sam ja naročito pozvan od Ustaške vojnice po ovoj stvari u Zagreb.

Sastanak je održan 29. prosinca 1943. godine u prostorijama ustaškog logora u Bihaću, na kojem su prisustvovali svi načelnici občina sa područja kotara Cazin, najuplivi-niji ljudi u narodu, državni i občinski službenici na čelu sa kotarskim predstojnikom g. Sajtom Dilićem i [cazinskim] ustaškim logornikom Zahidom Topićem, koji su od mene najodlučnije tražili kao političkog predstavnika onog kraja, da ja poradim u Zagrebu, da se čim prije izvrši vojničko organiziranje Huskina ljudstva, a osobito na temelju sklopljenog ugovora sa Ustaškom vojnicom, jer to traže prilike koje su nestosne na području kotara Cazin.

Na temelju gore navedenog poziva Glavara ustaške vojnice g. pukovnika Sertića, došao sam u Zagrebi po njegovu zahtjevu ga izvijestio iscrpno, kako je gore navedeno, a ujedno sam mu predao obširno pismeno izvješće i o četničkom djelovanju i uztrojstvu četničkih formacija na području Dinara-Knin-Bihać i Cazin.

Tom prigodom Glavar stožera g. pukovnik Sertić izvijestio me je, da je spomenuti pismeni ugovor ostvaren, da je ustrojen ustaško krajiški dobrovoljački sdrug sa sjedištem u Cazinu i da će cjelokupna oprema i častnici ubrzo doći u Cazin. Istovremeno sam pismenom odredbom Glavara postavljen povjerenikom spomenutog Ustaškog Krajiškog dobrovoljačkog sdruga i ustaško-vojnim izvjestiteljem pored moje redovne dužnosti logornika u Bihaću, sa zadatkom, da imam dužnost izvještavati osobno Glavara o nastupu

⁴ Natporučnik.

⁵ Marko Lišnjak

i daljnjem razvitku uspostavljenog sdruga, te omogućavati što bržu i bolju organizaciju sdruga u narodu i kod pojedinaca i eventualne smetnje prema prilikama rješavati u korist sdruga. Istovremeno je po istoj stvari od nadležnih vlasti bio pozvan sa mnom zajedno i kotarski predstojnik iz Cazina g. Sajto Dilić, koji se je tom prigodom sa mnom vratio iz Zagreba.

U vrijeme našeg boravka u Zagrebu uslijedio je sukob i napadaj Huskinih odreda na posadnu bojnu u Cazinu, kojom je zapovijedao bojnik Lišnjak, također jedan od podpisnika na ugovoru sa Huskom, o čemu sam odmah po dolasku u Bihać poslao pismeno izvješće Glavaru g. pukovniku Sertiću i zapovjedništvu Ustaša g. Kavranu⁶.

TAKODJER SAM PO PREUZETOJ DUŽNOSTI POVJERENIKA SDRUGA ODPUTOVAO U CAZIN I PRVI PUTA U MOME ŽIVOTU SASTAO SE SA HUSKOM, JER SAM PO POVJERENOJ MI DUŽNOSTI MORAO DOĆI S NJIME U DODIR.

Medjutim po povratku iz Cazina bio sam u Bihaću u hotel Bosni javno u prisutnosti velikog broja građana i službenika napadnut sa strane satnika Grabovca na veoma nezgodan način ružnim riečima i velikom galamom, da se je i sama okolica zgražala zbog takvog izpada, pa je dapače tom prigodom on u najvećem uzrujavanju mi zabranio svaki odlazak u Cazin, kao i svaki rad u pogledu sdruga.

U isto vrijeme, to jest 24. siečnja 1944. god.[ine] došli su u Bihać državni ministri dr. Vjekoslav Vrančić, dr. Mehmed Alajbegović, zamjenik upravnog zapovjednika Ustaša ing. Milivoj Sazunić i viši savjetnik njemačkog poslanstva u Zagrebu g. Reqart, koji su odmah 25. siečnja [1944.] otišli u Cazin i posjetili Husku u selu Čoralici blizu Cazina, kojom prilikom su mu obećali da će se pitanje obskrbe i naoružanja njegova ljudstva brzo riješiti. Kroz to vrijeme su organizirani sa strane Niemaca četnici i uzpostavljena četnička komanda u selu Osredku kod Cazina, a u četnike su se primali naročito oni pravoslavni koji su u partizanskim redovima na području Korduna, Banije i Bosanske Krajine činili najveća krvoprolića i pljačke bivši u partizanskim redovima, pa su kao takvi prebjegli i zatražili sklonište u četničkoj organizaciji. Takvi su četnici 26. siečnja 1944. god. na večer napali jednu patrolu Huskina ljudstva, a u to su vrijeme došli u Cazin ust.[aški] pukovnik Juco Rukavina i satnik Grabovac sa Nikolom Herakovićem, izaslanikom redarstva oružanih snaga, pa je povodom toga utanačenja s njima Huska na Sv. Savu, to jest 27. siečnja u večer napao i likvidirao četnike u Cazinskom kotaru.

Ovaj napadaj sa strane Huskinih ljudi na četnike prouzrokovao je kod Niemaca prekid s Huskom, o čemu sam odmah također podnio i pismeni izvještaj Glavaru ustaške vojnice i zapovjedništvu Ustaša. Od povjerljivih osoba sam saznao i to od načelnika občine Sulje Delalića iz Cazina, da je 3. veljače o. g. [1944.] bila večera, na kojoj su bili prisutni ust.[aški] pukovnik Juco Rukavina, satnik Grabovac, Nikola Heraković, izaslanik redarstva oružanih snaga, kot.[arski] predstojnik Dilić i Huska Miljković, i tom su prilikom zaključili, pošto je Huska bio izvrnut žestokim napadajima sa strane partizana, a ujedno zbog napadaja na četnike nezaštićen od strane Niemaca, DA HUSKA MOŽE SLOBODNO KROZ NEKO VRIEME TAKTIZIRATI ODNOSNO S PARTIZANIMA

⁶ Božidar Kavran.

DOĆI U DODIR, TE TAKO IZBJEĆI S NJIHOVE STRANE NAPADAJE DOK NE DOBIJE OBSKRBU I ORUŽJE PO UGOVORU ODNOSNO DOK SE NE UZPOSTAVI [ustaški] KRAJIŠKI SDRUG. NAROČITO JE NAGLAŠENO TADA DA HUSKA MOŽE TAJ SPORAZUM S PARTIZANIMA OSTVARITI NA TAJ NAČIN, ŠTO ĆE IM PONUDITI I PREDATI ZAROBLJENA 32 ČETNIKA, KOJI SU IZ PARTIZANA KAO TAKVI PREBJEGLI, ŠTO JE UISTINU OSTVARENO I UČINJENO.

Naglašujem, da je ovo utanačenje na spomenutoj večeri s Huskom javno u Bihaću u hotel Bosni u prisutnosti gradonačelnika Bihaća g. Muharema Galića i drugih, satnik Grabovac javno proglasio, nazvavši to samo taktiziranjem s Huskine strane, pa takodjer napominjem, da sam i po ovoj stvari podnio pismeno izvješće Glavaru stožera i Zapovjedniku Ustaša.

Ujedno napominjem, da je odmah 5. veljače 1944. god dakle iza gore navedene večere odigrao se slučaj sa Brankom Horvatom šefom njemačke izvještajne službe i novinarom, to jest, da je isti pozvan kao i ja pismeno sa strane Huske, a takodjer i brzglasom preko Hauptmana Gliveša, zapovjednika njemačke posade u Ostrožcu, da odmah radi važna dogovora dodjemo ja i Horvat u Pećigad, što smo mi i učinili i tom prilikom je navedeni Horvat predan partizanima. Zbog ovoga neljudskog postupka i izpada sa strane Huske protestirali smo ja i Dilić kot.[arski] predstojnik iz Cazina koji je takodjer bio s njima pozvan, a Huska nam je tada odgovorio, da se ne trebamo niti najmanje brinuti, jer da za ovo predavanje Horvata partizanima znaju puk.[ovnik] Rukavina, satnik Grabovac i spomenuti Nikola Heraković, budući da je Horvat i od prije bio partizan, pa da mu kao takvom ne će ni najmanje škoditi, a osim toga je sudjelovao u organiziranju četnika u području Bosanske Krajine i optuživanju ustaških predstavnika, a osobito pukovnika Rukavine i satnika Grabovca nadležnim njemačkim vlastima.

Iza toga je na 10. veljače 1944. god. došla u Cazin jedna polubojna ustaša iz Zagreba, pod zapovjednikom bojnika Oreškovića, s kojom je došao bojnik Joso Rukavina, zapovjednik redarstva oružanih snaga i satnik Grabovac, pa je satnik Grabovac tada razglasio, da ova bojna ostaje stalno kao posada Cazina i da će oni sada Niemcima pokazati po turu, premda je ova polu-bojna imala svoj posebni zadatak u Cazinu i vratila se je treći dan u Zagreb, a Huskino ljudstvo i narod ostadoše razočarani, jer su u toj polu-bojni Ustaša doista gledali i vjerovali da će se u celosti pristupiti ostvarenju uzpostave Krajiškog sdruga i obraniti njihova područja od partizanskog nasilja.

Medjutim dok se je iz Bog zna kakvih razloga razvlačilo i otezalo sa uzpostavom Krajiškog sdruga, partizani potaknuti već dodirima i privremenim sporazumom sa Huskom, bacaju se svim sredstvima promičbe u narod na području Krajine, dobivši razne odlučujuće faktore kao Tita, sina⁷ predsjednika Churchilla i ostale komesare i funkcionare upotrebljujući i autonomiju Bosne u promičbene svrhe i dajući ljudima pomoć i obskrbu u oružju i odielu, te dapače, spremni izprazniti sve zaposjednuto područje cazinskog kotara i okoline, kojeg su odmah predali Huski na obranu, bacivši klicu nepovjerenja i

⁷ Randolph Churchill.

uzdrmaše kod pojedinaca povjerenje u našu stvar, ali ipak narod kao i preko 95 % naoružanog Huskinog ljudstva ostaje nepokoleban u svome patriotizmu.

Prema gornjem naglašujem i osobito podvlačim tu činjenicu, DA JE ZA CIELO VRIEME OVOGA POSTUPKA SA STRANE POJEDINIH PREDSTAVNIKA I DUŽNOSNIKA ČINJENA NEOPROSTIVA POGRJEŠKA TA, ŠTO SE JE U RJEŠAVANJU OVIH PITANJA POLAGALO SAMO NA LIČNOST HUSKE MILJKOVIĆA, A NE NA NJEGOVO LJUDSTVO, ODNOSTNO NA NAROD ONIH KRAJEVA, JER U MOJIM OČIMA, PO MOJEM ČVRSTOM OSVJEDOČENJU ON OSOBNO NIJE BIO OD ODSUDNE VAŽNOSTI, NEGO NJEGOVI LJUDI, ODNOSNO ONAJ NAROD ŠTO SAM I U SVOJIM IZVJEŠĆIMA PISMENIM I USTMENIM NAROČITO NAGLAŠAVAO. MEDJUTIM MI JE KAKO SAM GORE I NAVEO U TOME MOME SLUŽBENOM POSLU I DJELOVANJU KAO I NASTUPU PREMA LJUDSTVU ODNOSNO NARODU I U MOME OSOBNOM NEPOVJERENJU PREMA HUSKI, NAJVIŠE SMETNJA I ZAPRIEKA ČINIO OSOBNO SATNIK GRABOVAC U DRUŽTVU SA JOSIPOM BALJKASOM STOŽERNIKOM I POVJERENIKOM ZAPOVJEDNIKA USTAŠA U BIHAĆU I POZNATIM KLEVETNIKOM IDRIZOM DELIĆEM⁸, ČIJA JE SESTRA I TRI BRATA U PARTIZANIMA, PREMDA JE KAO BIVŠI [USTAŠKI] LOGORNIK OD TE SVOJE BRAĆE KOJI SU U PARTIZANIMA JEDNOG DRŽAO KAO SVOG POBOČNIKA, A DRUGOG KAO POBOČNIKA STOŽERNIKA, A TO SE JE OČITOVALO I PRIGODOM NAVEDENOG DOLAZKA GG. MINISTRA VRANČIĆA I ALAJBEGOVIĆA U BIHAĆ, PREMDA JA NI DANAS NE ZNAM ZA RAZLOGE KOJI SU IH VODILI U OVOJ STVARI, ALI ZNAM SIGURNO, DA JE TO JEDAN OD NAJVEĆIH RAZLOGA ZBOG KOJIH JE NAŠA AKCIJA U KRAJINI ZASPALA.

CIELO PITANJE KRAJINE I STVARANJE KRAJIŠKOG SDRUGA SVODILO SE NA OSOBU HUSKE MILJKOVIĆA NE OBAZIRUĆI SE NI MALO NA OBĆE RAZPOLOŽENJE DOBROG I ČESTITOG SELJAČKOG SVIETA, KOJI JE BIO I UVIEK POKAZIVAO SVOJE ČISTO USTAŠKE OSOBINE, O KOJEM JE TREBALO VODITI RAČUNA KAO ŠTO SAM I JA VODIO RAČUNA U SVOJIM IZVJEŠĆIMA, A NE PRIDAVATI NI MALU, A KAMOLI VELIKU VAŽNOST HUSKI KOJEG SU NAŽALOST NEKI NAŠI DUŽNOSTNICI SMATRALI BOLJIM ČOVJEKOM, ČAK I NEKIM “RASOM”, IZVODILI PREKO NJEGA KAO TAKVOGA, A NA OBĆU ŠTETU NARODA I KRAJINE RAZNE POLITIČKE AVANTURE I SPEKULACIJE – DOK GA JE CIELA KRAJINA UPOZNALA U NJEGOVIM NEGATIVNIM OSOBNAMA SA KOJIMA NIJE MOGAO NIKAKO DOĆI U KRAJINU DA JE VODI.

Ovim ujedno naglašujem, da sam pored izvještaja koje sam podnosio po svojoj službenoj dužnosti i kao ustaško-vojni povjerenik i kao logornik svojim predpostavljenim

⁸ Idriz Delić, učitelj iz Izačića, ustaški bojnik i prije Hadžiabdića ustaški logornik u Bihaću. Nakon sloma Nezavisne Države Hrvatske vodi u pograničnom području između Like i Bihaća naoružanu skupinu sastavljenu od mjesnih krajiških muslimana bivših pripadnika Ustaške vojnice i Hrvatskih oružanih snaga koja je Ozni i postrojbama Jugoslavenske armije pružala višemjesečni otpor. Delićeva je skupina krajem kolovoza 1945. razbijena i uhvaćena kraj Ličkoga Petrova Sela kada su je Rade Bastaja iz Slunja i pripadnici Ozne odveli u Bihać i pogubili.

takodjer obširno izvjestio i g. dopukovnika Hadži Hafiz efendiju Handžića⁹, ustaškog muftiju i izaslanika Poglavnikovog, koji je kao takav došao u Bihać, a 2. i 3. ožujka [1944.] otišao u Cazin, te je i on u društvu satnika Grabovca, podžupana Dilića, kot. [arskog] predstojnika u Cazinu Čohadžića i preko 30 gradjana iz Cazina održao (...) sastanak u selu Čoralici kod Cazina sa Huskom Miljkovićem, te sa istim takodjer sklopio naročita utanačenja, koja je i proglasio javno u Čoralicima sakupljenom narodu, jer je narod očekivao da se već jednom dokonča i ostvari pitanje obrane i naoružanja onih krajeva koji stenju pod krvavom okupacijom već 7 mjeseci, iako su se na tom javnom sastanku u isto vrieme nalazili i partizanski komesari i funkcionari.

Kao dokaz gore spomenutog utanačenja odmah je satnik Grabovac ustupio Huski 195.000 pušanih naboja, a i ranije su on i satnik Josip Milić, zapovjednik oružničkog krila u Bihaću, redovito davali manje količine oružja i streljiva, pa i poslie dodira Huske sa partizanima.

Dakle, prema svemu gornjem kako su god satnik Grabovac i njegovo društvo postupali samovoljno oslanjajući se jedino na vezu, dodir i povjerenje izključivo na osobu Huske, a ne njegovih podređenih zapovjednika, ljudstva i naroda u Krajini, tako su se ne pitajući nikoga samovoljno opet otišli izključivo Huski na unapried ugovoreni sastanka na 11. ožujka 1944. god., odakle se nisu nažalost ni povratili.

Iz svega gore navedenog se dokumentirano vidi da sam ja osobno postupao suglasno po svojoj službenoj dužnosti i kao ustaški logornik, a osobito kao povjerenik Stožera Ustaške vojnice, a i po savjesti kao čovjek, ustaša, častnik i kao Hrvat sviestan da radim u ovim najodlučnijim časovima naše nacije i države, pa sam i kao domaći sin onoga kraja i okoline sve pa i život stavio na razpolaganje obćoj ideji – dapače dao život svoga oca, jer ga zakleti dušmani naše države ubiše kao zakleta Hrvata, koji je svojim autoritetom i njima smetao, jer je od svoje mladosti kao Hrvat samo djelovao i meni to kao sveti amanet ostavio, pa pored svega toga bi mi nagrada priznata u mome životu, u mome najvećem poniženju, da me strpaše kao takova u zatvor i to sa najvećim protuhama, partizanskim gadovima i raznim kriminalnim tipovima i to u odori ustaškog satnika, kao predstavnika ustaškog pokreta i političkog predstavnika u mome narodu, što me neizmjereno u srcu i u duši boli. Tako su 25. prošlog mjeseca [ožujka 1944.] došli u ured Ustaškog logora dva naoružana stražara župske redarstvene oblasti u Bihaću, da se po zapoviedi ust.[aškog] pukovnika Lukca lišavam slobode i proglašujem taocem radi gore navedenih slučajeva satnika Grabovca i drugova.

Kao takav sam proboravio u zatvoru Sudbenoga stola u Bihaću 10 dana, a odatle sam odveden u njemački logor u Bos.[anski] Novi gdje su bili zatvoreni razni uhićeni par-

⁹ Hafiz Akif Handžić, ustaški dopukovnik, imam Poglavnikovih tjelesnih zdругova i vjerski izvjestitelj-muftija Ustaške vojnice. Presudom suda Jugoslavenske armije u Sarajevu je 1945. osuđen na smrt i pogubljen.

tizani, kriminalni tipovi, vojni neposlušnici, Talijani i slični, tu sam bio 8 dana, a zatim odveden u Hrvatsku Kostajnicu, gdje sam bio jedan dan, a odatle vraćen u Bosanski Novi i predan u zatvor kotarske oblasti, gdje je bilo takodjer raznih kriminalnih tipova pravoslavaca i drugih. Tu sam bio do 16. o.[vog] mj.[eseća] [travnja 1944.] odakle sam pušten po nalogu pukovnika Lukca i upućen Glavaru Ustaške vojnice g. pukovniku Sertiću. Moje zatočenje trajalo je 29 dana.

U zatvoru u Bihaću sam takodjer doznao da me je zapovjedništvo Ustaša G.[lavnog] U.[staškog] S.[tan]-a brzojavno razriešilo dužnosti logornika, obavjestivši o tome Josipa Baljkasa, povjerenika zapovjedništva Ustaša u Bihaću, time da u brzojavu stoji da sam razriešen i uhapšen kao privatna osoba premda sam tada obavljao dužnost i kao ustaški častnik kako je gore navedeno, to znači, kada se želi nekome osvetiti, taj se proglašuje privatnom osobom, da ga stražari i oružnici mogu zatvarati i ganjati.

Naglašujem da su me iz zatvora Sudbenoga stola u Bihaću oružnici pukovnika Lukca iznieli gola u samovoz i takvog prevezli gradom na kolodvor u Bihaću, pošto sam bio bolestan i nesposoban za pokret, a moju častičku odoru razbacivali po samovozu i sve ovo činili i radili na očigled gradjanstva.

Iztičem, da sam u času uhićenja kao i cijelo vrijeme boravka u zatvoru u njemačkom logoru bio u ustaškoj odori sa mojim činom satnika.

Kako sam ovakvim postupkom pukovnika Lukca povriedjen u mojoj časti kao čovjek, Hrvat, ustaša, častnik i ustaški logornik, to molim da se protiv mene otvori postupak kojim bi se imala dokazati ili moja krivnja u radu po uputama Glavnog stožera, kako je gore izloženo i moja nevinost, a krivnja onoga koji je na ovakav težki način povriedio moju čast i obraz u mom težkom radu usmjerenom jedino na dobrobit Domovine.

Mislim i čvrsto vjerujem, da u mome radu nikada nisam učinio niti manje grješke, a naročito ne tako teško djelo protiv probitaka Nezavisne Države Hrvatske da bi se trebao uzimati kao taoc. Moj obraz i moj čin kojeg nosim u Ustaškoj vojnici tim je ocrnjen i pogodjen nepromišljenim i nezakonitim postupkom, pa molim da me se, ako sam kriv kazni, a ako prav da mi se vrati oduzeta čast i zadovoljština, a da se bezuvjetno po postojećim zakonskim propisima najstrožije kazni onaj krivac, koji je ovo prouzrokovao, bez obzira kakav položaj zauzimao, jer mi se jedino tako može povratiti povriedjena čast i tako dati dostojna zadovoljština kao garancija da se više nikada ni s kime ne će moći ovako nekažnjeno postupati.

Isto tako tražim da mi se bezuvjetno povrati oduzeti samokres i opasač, jer sam bez svega toga poslan iz zatvora Bos.[anski] Novi u Zagreb, pošto je pukovnik Lukac rekao kotarskom predstojniku u Bos.[anskom] Novom da ga se za ovo ništa ne tiče, te da mi se moja sva povriedjena i oduzeta prava povrate.

Konačno iz svega navedenog je takodjer vidljivo, da sam ja nastupao samo kao promatrač bez da sam imao kakve punomoći da s Huskom nešto utanačujem, ŠTO SU

DRUGI IMALI I SVUGDJE JAVNO POKAZIVALI, CIELU STVAR TOLIKO PUTA ODMOTAVALI I ZAMOTAVALI DA JE SVAKI RAZGOVOR SA HUSKOM BILA VIŠE JEDNA TRAGIKOMEDIJA NEGO LI OZBILJNA STVAR U TA (...) DANAS OZBILJNA I TEŽKA RATNA VREMENA.

TVRDIM SAMO DA ME SE POSLUŠALO SA NARODOM SE MOGAO STVORITI JEDAN KRASAN USTAŠKI SDRUG, ALI NIESAM MOGAO USPJETI IAKO SAM PO RODJENJU KRAJIŠNIK, JER NIESAM MOGAO DOSPJETI OD BOLESTNIH AMBICIJA RUKAVINA, BALJKASA, DILIĆA, GRABOVCA I.T.D., LJUDI IZ DRUGIH KRAJEVA, KOJI NISU POZNAVALI PRILIKA I KOJI SU SE HTJELI NA RAČUN PRIMITIVNOG HUSKE PROSLAVITI NEKIM VOJNIČKIM MUDRACIMA. I MENI UMJESTO ZAHVALE ŠTO SAM JE MOGAO OČEKIVATI OD NEKOG KOJI BI ZADNJI MOGAO DOĆI IZ ZAGREBA, DOBIO NA PRAVDI BOŽJOJ “DAR” NI KRIV NI DUŽAN OD PUKOVNIKA LUKCA “ODLIKOVANJE” DA BUDEM TAOCEM, ODNOSNO PLAĆA ZA SVE ONE DUŽNOSTNIKE ŠTO NIESU ZNALI IZVESTI SVOJU DUŽNOST I ODGOVORITI NA POVJERENJE MJERODAVNIH ČIMBENIKA SA KOJIMA SU SE TOLIKO JASNO I GLASNO RAZMEČALI PO ČARŠIJI CAZINSKOJ I BIHAČKOJ.

O mome ustaškom radu kao političkog logornika u Bihaću govore djela i cjelokupni narod onoga kraja, koji se je radi toga zgražao nad ovakvim postupkom prema svome logorniku.

Za Poglavnika i Dom Spremn!

O tome obavijest:

Postrojništvu Ustaše Hrv.[atskog] oslobod.[ilačkog] pokreta u ruke ministra

Izvor: Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Zbirka izvornog gradiva Nezavisne Države Hrvatske, I-16, 1113-1120.

Summary

The situation in Cazinska Krajina during the World War Two cannot be properly understood without the research of Huska Miljković movement. In the summer of 1941. Huska Miljković was one of the communist leaders who organized the rebellion against the authorities of Independent State of Croatia. But in the spring of 1943. he had surrendered to Ustasha authorities, after which he organized the counter-communist Muslim militia which had very important role in defending the Cazinska Krajina region against all invaders. His destiny was sealed when he joined Partisans – he was murdered by the men in his nearest surrounding. The presented document from The Croatian State Archive – the testimony of Muhamed Hadžiabdić – is an important contribution to better understanding of Huska Miljković movement and the context of his activities in Cazinska Krajina during the World War Two.

Muslimanska milicija Huske Miljkovića u Cazinskoj krajini

Apstrakt: *U ovom radu autor iscrpno piše o pokretu Huske Miljkovića u Drugom svjetskom ratu, uključujući njegove odnose sa ustašama i partizanima, formiranje muslimanske milicije, suprotnosti zaraćenih strana oko Cazinske krajine, nastojanja oko okupljanja Muslimana na četničkoj osnovi i druga pitanja iz života Cazinske krajine u uvjetima Drugog svjetskog rata. Uz brojne arhivske priloge u integralnoj formi, autor portretira Husku kao čovjeka koji je ponikao iz krajiškog podneblja kao osoba koja nije željela pasivno promatrati odsudna zbivanja u regiji koja je jednako bila privlačna ustašama, četnicima i partizanima.*

Ključne riječi: *Cazinska krajina, NDH, Huska Miljković, muslimanske milicije, četnici, partizani, KPJ.*

1. Uvodni dio

Dugo vremena je pitanje muslimanskih vojnih formacija u Drugom svjetskom ratu na prostoru Bosne i Hercegovine bilo zapostavljeno u historiografiji. O njima postoje samo neki fragmentarni osvrti, osim studije o ovoj temi koju je sačinio Adnan Jahić pod nazivom *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*. Ovu problematiku, u nešto drugačijem kontekstu, tretiraju u svojim radovima i Enver Redžić, Rasim Hurem, Esad Tihić, Omer Hamzić, Mensur Seferović, Rafael Brčić, Šukrija Bijedić, Slavko Odić i drugi. Iz publikovanih izvora i fragmentarnih osvrti o muslimanskim vojnim formacijama vidi se da su one formirane na više mjesta: u Kuli Fazlagića kraj Gacka, u Borču (grupa sela između Gacka i Kalinovika), na prostoru između Kalinovika i Glavatičeva, u selima oko Kalinovika i Trnova, u selima između Foče i Goražda – zapadno od Drine, u Kladnju, u Tuzlanskom bazenu i u dolini Spreče, u selima istočno i zapadno od Zenice, u Sanskom Mostu, oko Mostara, Gacka i Nevesinja, i na kraju u Cazinskoj krajini – Muslimanska milicija Huske Miljkovića. Stvaranje ovih muslimanskih vojnih formacija u gotovo svim dijelovima BiH bio je prirodni izraz muslimanske svijesti o nužnosti sopstvene odbrane, odnosno, samoodbrane u vremenu kada jednom dijelu Muslimana nije bilo do političkih igara i ideoloških špekulacija. Sve političke konotacije došle su kasnije kada su muslimanske vojne formacije pod različitim imenima bile formirane kao: Zeleni kadar, Oružnička legija, Muslimanska milicija, Muslimanski oslobodilački pokret, Muslimanska nacionalna organizacija, Bosanski planinci itd.

Muslimanska građanska politika u uslovima okupacije Kraljevine Jugoslavije slijedila je tendenciju JMO, da zaštitu muslimanskih interesa traži od vladajućih faktora. Realnost muslimanskog položaja je bila veoma složena i neminovno podsticala na razmišljanje u raznim pravcima. Ukoliko je u početku među Muslimanima i bilo oduševljenja i iluzija za NDH, kako je rat odmicao takvih oduševljenja je bilo sve manje i manje. U takvom položaju muslimanskog stanovništva dva pravca muslimanske građanske politike imala su realnu šansu da dobiju podršku i uporište: jedan pravac polazi od ocjene da su nakon teških stradanja u stihiji ustanka muslimanski seljaci bili spremni da oružjem u ruci brane svoja sela od svakog napada. Na drugoj strani, ustaški režim NDH podržava stvaranje takvih vojnih formacija jer su ih podržavali u borbi protiv ustanika. Formiranje muslimanskih milicija su podržavali i oni krugovi muslimanske građanske politike koji nisu slijedili politiku ustaškog režima, računajući pri tom, da će ove formacije biti vojni faktor na koji će moći računati pri realizaciji političkog autonomističkog pravca i autonomističkih tendencija. Nosioci ovih tendencija nisu uspjeli u većoj mjeri da kroz formacije milicija i zelenog kadra ostvare veći politički uticaj. U toku daljnjih promjena, a posebno pod uticajem NOP-a, u drugoj polovini 1943. i početkom 1944. godine, u muslimanskim vojnim formacijama dolazi do snažnog previranja i osipanja. Mnogi pripadnici, ne samo pojedinačno, nego i kompletne vojne formacije prelaze na stranu partizanskog pokreta.

Poseban osvrt u ovoj kratkoj studiji bi se odnosio na fenomen formiranja Muslimanske milicije Huske Miljkovića na prostoru Cazinske krajine augusta 1943. godine, formirane upravo iz logike muslimanske samoodbrane, odnosno zatvaranja i izoliranja.

Oslanjajući se na brojnu i dosta dobro naoružanu vojnu formaciju, Huska Miljković je bio stvarni gospodar Cazinske krajine. Igra koju je vodio između ustaša, Nijemaca, četnika i partizana, predstavljala je metod političkog ponašanja kako bi pokazao svoju nadmoć prema svim učesnicima tadašnjih događaja, a u narodu stvorio uvjerenje da je on vlast. Time je na području Cazinske krajine, kompletno naseljenim muslimanskim stanovništvom, stvorena jedna specifična kontroverzna situacija čiji je izraz upravo bio partizanski dezertar Huska Miljković, oko koga se okupila vojska dezertara.

2. Huska Miljković i partizanski pokret

BIOGRAFIJA: Husein Miljković Huska rođen je u selu Dabravine, u području sela Podzvezd i Trnovi, u općini Velika Kladaša, 7. marta 1906. godine. U svojoj knjizi *Ratne slike iz Cazinske krajine* objavljene prvi put 1957. godine u Sarajevu, Šukrija Bijedić kao godinu rođenja Huske Miljkovića navodi 1905. godinu. Prethodne podatke o rođenju (07. 3. 1906) preuzeli smo sa njegovog nišana koji se nalazi u haremu džamije u Velikoj Kladaši. Potječe iz ugledne seljačke porodice koja se u to vrijeme bavila i trgovinom. Naime, njegov otac Mehmed, kojeg su zvali i Mali (bio je nizak rastom) trgovao je ovcama. Porodica mu je imala oko 300 dunuma zemlje i 6 bunara. Trgujući ovcama otac Mehmed bi odlazio na uranak u Rakovac, Slunj i druga okolna mjesta. Njegova majka Bejza bila je iz roda Grahovića. Bila je visoka i krupna. I sam Huska se “bacio” na majku svojim

izgledom. Mehmed Miljković je imao šestero djece, četiri kćerke i dva sina. Huska je bio najstarije dijete i pamtio je I svjetski rat. Imao je brata Šabana i sestre Faturu, Adilu, Hediju i Hašuru. Huska je, zahvaljujući najviše svojoj korpulenciji, bio izuzetno sposoban. Bio je poznat po velikoj sposobnosti pješačenja i velikom radijusu kretanja. Krasila ga je smionost, pa se znao i kladiti da će za noć prepješačiti i doći u Zagreb, sa onim ko se ne smije okladiti. Bio je visok i širokih ramena. Na licu su mu se isticale jedre obrve i debele usne.

Nosio je suknene hlače i fes. Svi su ga poznavali kao izrazito pobožnog čovjeka. Imao je puno svjetovnih, ali i duhovnih knjiga, pa je uz Ramazan klanjao i teraviju. Završio je osnovnu školu i zidarski zanat i puno je čitao, pogotovo tadašnju štampu. Oženio se Mihađom Murtić sa kojom je 1933. godine dobio kćer Bejzadu. Pet mjeseci nakon poroda Mihada je umrla, a Bejada, zbog izuzetno teške ekonomske situacije kod Miljkovića, seli se kod nane, gdje Huska stalno obilazi i nju i nanu. Tvrdnje Bijedića o Huskinjoj ženidbi te o protjerivanju supruge su sasvim netačne.

Huska je važio za čovjeka koji i pored toga što se mnogo u životu mučio (npr. trijebio je šumu, kopao panjeve za ugalj i sl.), ipak je dolazio do korisnih rješenja, zahvaljujući najviše svojoj inteligenciji, ali i iskustvu. Gdje god je došao, svi bi ga rado slušali. Huska je dobro poznao historiju BiH što će kasnije u svom radu i pokazati. Odgajan u duhu narodnih priča i predanja o velikim junacima, pogotovo Krajišnika, Huska je gradio karijeru velikog komandanta. Njegova kćerka i sestra svjedoče o istinskoj očinskoj i sestrijskoj ljubavi. Imao je san i viziju da tadašnje Muslimane učini ravnopravnim sa ostalim narodima Kraljevine i nikad nije pokazivao nikakve šovinističke ili apartheidske ideje prema bilo kom. Od 1926. godine je član Naprednog radničkog pokreta, kasnije Komunističke partije. Prvi je orator koji je na prostoru Korduna, Banije i Cazinske krajine izvikivao parolu “bratstva i jedinstva” naroda Jugoslavije. Svoje procjene je donosio logički i u većini slučajeva one su bile tačne. Uzmimo u obzir samo njegovu tvrdnju da bi Muslimani u ovome ratu mogli postati najveće žrtve, koja je dijelom i tačna.

Cijelo svoje političko i vojno djelovanje u toku II svjetskog rata će objasniti kroz samo jednu rečenicu, koju je često govorio: “Ja hoću da spasim ljude, a ko bude kriv, neka odgovara za svoja djela!”. U prvoj polovini augusta 1941. godine u Veliku Kladušu će stići Kosta Nađ, po zadatku Okružnog komiteta KP Hrvatske za Karlovac. Evo kako je on doživio Husku Miljkovića: “Huska, neskladno glomazan i težak, bio je prirodan i srdačan. Ali u tom karakteru je bilo vidljivog konformizma. Moje primedbe, reko, češće kazane kao pitanje nego kao prosved su kod njega, činilo mi se, izazivale nervozu, jer ga je iznenađivao svaki događaj, koji je prkosio njegovom konformizmu, i smetalo mu je da se bilo ko sa strane “upliće” u njegovu zamisao, u njegovu rešenost da ide onako kako je sam zamislio. Kasnije ćemo se mi i u još nekoliko navrata sretati svaki put u potpuno drugačijoj prilici, i kolikogod su događaji Husku bacali iz jedne u drugu krajnost, on sam se nije menjao. Možda nije bio dorastao za partijskog rukovodioca, ali je svakako bio dorastao, po karakteru više nego po nekom obrazovanju, za narodnog tribuna. Teško je preživljavao tragediju srpskog naroda svog kraja, ali je – i to je začuđivalo – bio uznemiren psihologijom seljačkih kalkulata, koji su se skrivali pod plaštom srpstva i pravoslavlja,

mada je znao da je to pravoslavlje slabije od volje da se preživi, uvek sposobno da prihvati “pokrst” ako je to bila šansa da se izbegne pokolj.” Prije nego predem na osnivanje i postojanje Muslimanske milicije Huske Miljkovića, što svakako predstavlja jednu etapu i karakteristiku rata i ustanka, iznio bih u kontekstu toga ulogu Huske Miljković u podizanju ustanka na prostoru Cazinske krajine i Korduna. Huska Miljković je bio jedan od značajnijih napredno orijentiranih ličnosti u danima neposredno pred Drugi svjetski rat.

Član KPJ je postao 1938. godine. U uslovima okupacije ovoga područja i njegovog ulaska u sastav NDH, poznata partijska trojka Huska Miljković, Tone Hrovat i Mile Dejanović, nisu uspjeli usmjeriti spontano raspoloženje naroda, da pruže i organiziraju otpor ustaškom divljanju. Oni se nisu uzburkanom srpskom stanovništvu mogli nametnuti kao odlučno i čvrsto vojno-političko rukovodstvo, pa se stoga ustanak ovdje počeo razvijati pod uticajem predstavnika građanske srpske nacionalne politike. Ogorčenje srpskih masa ustaškim terorom ovdje je bilo toliko, da se široko otvarao put ideologiji nacionalno-šovinističke mržnje prema Muslimanima i Hrvatima, propovijedajući njihovo potpuno uništenje “na srpskoj zemlji”. Ubistvo Tone Hrovata i Mile Dejanovića u Širokoj Rijeci i uspješan bijeg Huske Miljkovića ispred atentatora ostavit će dubok trag daljnjeg nepovjerenja između slabo povezanih ustanika Korduna i Cazinske krajine. Huskin ponovni povratak u partizansku jedinicu ocjenjuje se tada pozitivnim, jer je njegovim povratkom stvorena realna mogućnost za brže uključivanje Muslimana u jedinice NOP-a. Na drugoj strani Huska Miljković postaje vodeća komunistička ličnost Cazinske krajine preko koje se počela usmjeravati cjelokupna vojno-politička aktivnost. On je samostalno djelovao kao čovjek iz naroda, koji dobro poznaje dušu Muslimana, poznaje njihov mentalitet i običaje. Zahvaljujući ukupnom radu početkom januara 1942. postao je član Okružnog komiteta Karlovac, a ubrzo ukupnom radu početkom januara 1942. postao je član Okružnog komiteta Karlovac, a ubrzo nakon formiranja Komiteta KPJ za Kotar Cazin postaje politički sekretar. Ovim cazinski kraj dobija svoj politički centar koji se mogao suprotstaviti političkoj sprezi ustaša. Novi odnos snaga na prostoru, sa izmiješanim nacionalnim sastavom stanovništva, nema izgleda za uspjeh ni četnički program nasilne srbizacije BiH, kao ni ustaški plan kroatizacije BiH metodom biološkog uništenja srpskog naroda. Nakon oslobođenja Velike Kladuše 23. februara 1942. godine stvoren je vojni i politički centar ovog područja, a za komandanta mjesta je postavljen Huska Miljković.

Uloga Huske Miljković u ovom period je bila daleko od neistinitih tvrdnji “da je on primitivan i ideološko-politički neizgrađen” i da ga je Partija popularizirala u narodu. Kao prvo, Huska Miljković nije bio primitivan, imao je završenu osnovnu školu i zidarski zanat, čime ništa nije zaostajao za mnogim partijskim kadrovima tog vremena. Oslobođanjem Velike Kladuše, narod Cazinske krajine je u njemu prepoznao vođu i borca protiv fašizma. Narod Cazinske krajine je ukupni NOP povezivao sa Huskom Miljkovićem. On je na oslobođenoj teritoriji uživao glas “legendarnog junaka”, a po neoslobođenoj teritoriji širile su se o njemu razne priče i “šapatom” ga dizale u “nebesa”, stvarajući od njega veličinu. Huski su odgovarale te legende, razvijale mu već tada samoljublje, da je on “najbolji i jedini predstavnik Cazinske krajine”. To je kasnije rezultiralo sukobom i sa Hamdijom Omanovićem i Hakijom Pozdercem, što će se, postupno, pretvoriti u lični

obračun oko “prevlasti”. O tome najbolje ilustruje jedno pismo koje je Huska uputio Jovici Lončaru 29. 12. 1943. godine, gdje između ostalog, stoji: “Ja nisam plaćenik ni sluga okupatora, nego sin našeg naroda. Smrt me ne plaši, ne pitam hoće li se rat završiti, ne pitam kad će se rat završiti i šta će rat dobiti, poludio nisam. Dolazi do borbe iz dana u dan sa partizanima... nije mi to drago, ali je to meni nametnuto. Vi ste dozvolili da klika Hamdije Omanovića stvara odred Cazinski uz pomoć Banije... puče puška i stvori se rat između nas i partizana. Ako vi rat budete sa mnom tražili, vi ćete zaboraviti ustaše i Nijemce.”

I nakon povlačenja partizana s područja Kladaše, Huska je uvijek bio prisutan na tom terenu, držao ilegalne sastanke s pojedincima. U ovim aktivnostima, on se izvanredno snalazio: poznavajući mentalitet Muslimana, nastupao je više autoritativno i naredbodavno i takav metod su oni prihvatili. Upravo zahvaljujući Huski Miljkoviću, NOP na prostoru Cazinske krajine se pokazao dosta stabilnim o čemu svjedoči niz izvještaja Kottorskog komiteta Cazin. U novonastaloj situaciji, nakon oslobođenja Cazinske krajine u vrijeme Bihačke republike, Huska Miljković se ne snalazi, jer su postojale dileme oko neutvrđenih nadležnosti na liniji Okružnog komiteta KPH Karlovac, Kottorskog komiteta Cazin i Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu.

Uspion Huske Miljkovića tekao je relativno brzo, a i bio je adekvatan njegovom učešću u NOP-u. On je imao priliku da kroz sve to vrijeme stekne znatno iskustvo kako u taktici vođenja borbe, tako i u pogledu agitacije i organiziranja naroda, što će mu kasnije poslužiti pri organizovanju Muslimanske milicije. Vremenom je Huska Miljković nakon Četvrte neprijateljske ofanzive počeo dolaziti u sukob sa svojim suborcima zbog povrijeđene sujete, te njegovo daljnje učešće na strani NOP-a nije više imalo potrebnog elana i zanosa. Uz to, bio je duboko povrijeđen i revoltiran postupcima rukovodstva Bosanske krajine koje je o njemu počelo da stvara jednu sasvim negativnu sliku ” da je niskog morala i niske idejne svijesti”, da se kretao, od oduševljenja, do malodušnosti i razočarenja, da ja pravi predstavnik kolebljivog društvenog sloja u teškim situacijama. Nakon odlaska u domobrane, Huska Miljković niti jednom prilikom nije dovodio u pitanje opstanak partizana na Kordunu, pa se stoga može ovdje postaviti i pitanje: da li je Huska otišao u domobrane po partijskoj liniji da bi mogao okupiti oko sebe što više Muslimana, a potom formirati svoju vojnu jedinicu, naoružati je naoružanjem dobijenim od neprijatelja, a kasnije ponovo prijeći u partizane? Kad je ovo u pitanju ne treba zaboraviti činjenicu, da su u Štabu Korduna znali za raniju Huskinu priču kako će on “formirati svoju vojsku”.

3. Formiranje muslimanske milicije

Sredinom augusta 1943. Huska započinje užurbanu aktivnost oko formiranja Muslimanske milicije. Prve čete su formirane u Trnovu kod Velike Kladaše, rodnom mjestu Huske Miljković, i u Donjoj Slapnici između Todorova i Vrnograča, gdje je zapravo i bilo prvo komandno mjesto. Huska Miljković je razvio jaku propagandnu aktivnost na cijelom prostoru Cazinske krajine, što dovodi do svakodnevnog povećanja broja njegovih jedinica. On prima sve bez obzira da li je neko bio sa ustašama, domobranima ili partizanima.

Najvažnije je bilo da je taj došao i donio oružje. Nije mu smetao šarolik sastav vojske. Huskina vojska je predstavljala, po načinu nastanka i po ciljevima svojevrsan oblik muslimanske milicije koju je ovdje podržavao i mali broj građanskih elemenata i izvjestan broj imama.

Ali ona se razlikovala od pojave drugih muslimanskih milicija u BiH u prvom redu po tome što nije nastala iz motiva odbrane i zaštite muslimanskog stanovništva od snaga četničkog pokreta. Četnički element na cazinsko-kladuškom području nije njegovom muslimanskom stanovništvu predstavljao prijetnju i ugrožavao životni opstanak kao što je to bio slučaj na prostoru Istočne Bosne. Huska Miljković je nastojao uspostaviti primirje sa svim vojnim formacijama, pa i sa četnicima.

Huskina milicija je brojala 11 bataljona: Bihaćki, Tržački, Šturlićki, Vrnogrački, Trnavski, Kladuški, Cazinski, Liskovački, Bužimski, Stijenski i Bosanskokrupski sa ukupno oko 9000 vojnika (njemački izvor). Neki komandanti bataljona su bili imućni seljaci, mada ih je bilo iz siromašnih porodica. Borački kadar Huskine milicije činili su uglavnom poštenu ljude koji su htjeli služiti vojsku u svome kraju. Na čelu Muslimanske milicije je stajao Štab sa Huskom Miljkovićem kao komandantom.

Huskina milicija je brojala 11 bataljona: Bihaćki, Tržački, Šturlićki, Vrnogrački, Trnavski, Kladuški, Cazinski, Liskovački, Bužimski, Stijenski i Bosanskokrupski sa ukupno oko 9000 vojnika (njemački izvor). Neki komandanti bataljona su bili imućni seljaci, mada ih je bilo iz siromašnih porodica. Borački kadar Huskine milicije činili su uglavnom poštenu ljude koji su htjeli služiti vojsku u svome kraju. Na čelu Muslimanske milicije je stajao Štab sa Huskom Miljkovićem kao komandantom.

Ovako snažno organizirana vojska, po ocjeni partijskog vrha, bila je prijetnja i opasnost za NOP, a ta se opasnost ogledala u tri vida: s jedne strane, Muslimanska milicija je usporavala razvoj ustanka i njegovo omasovljavanje muslimanima Cazinske krajine, drugo, ona je držala u mobilnosti i vezivala znatne partizanske snage koje bi se inače po karakteru partizanske pokretljivosti mogle koristiti na drugim mjestima i drugim operativnim pravcima, i treće, veza Huske Miljković sa protivnicima NOP-a.

4. Huska Miljković i vojno-politički vrh okupacionih snaga – suprotnosti zaraćenih strana

Kakav je bio odnos njemačkih, ustaških i četničkih vojnih krugova prema Huski Miljkoviću? Prije svega, po ocjeni njemačkih vojnih krugova, Muslimani postepeno počinju da izgrađuju odbojan stav prema NDH i ne kriju svoje opredjeljenje da BiH postane nezavisna autonomna oblast pod njemačkim protektoratom. U tom kontekstu oni nastoje da uspostave vezu sa Huskom kojeg nazivaju “bivši banditski komandant”. Njihov je cilj da na svoju stranu privuku Husku kako bi ga mogli iskoristiti u borbi protiv partizana. Međutim, Huska je igrao na kartu suprotnosti zaraćenih strana u nastojanju, da na okupu drži i čuva “svoju vojsku”, što je bio njegov osnovni zadatak. Pri tome, on ne pruža nikakve dokaze da je privržen autonomističkom pravcu, pa čak i zbog činjenice što se u njegovoj blizini uvijek nalazio Hasan Miljković. Kad su u pitanju sami pregovori Huske

i Nijemaca, treba navesti da je Huska cijelo vrijeme insistirao na legitimnosti njegove vlasti i operativnih dještava na njegovoj teritoriji i da se Muslimanska milicija prizna kao regularna vojna formacija koja kontroliše prostor Cazinske krajine. To potvrđuje i Sporazum iz Čoralića od 11. 9. 1943. godine kao i Cazinski sporazum iz istog mjeseca.

Ovdje posebno treba istaći Cazinski sporazum iz razloga što je Huska dobio od Nijemaca svoje operativno područje, što je ustvari i bio njegov krajnji cilj. Granica tog područja je išla linijom Mala Kladaša – Slapnica, Todorovo, Bužim, Skokovi, Tržac – Otoka, Stijena, Koprivna, Gata i Vrsta. On je sada na tom području mogao da organizira svoju vojnu i civilnu vlast uz mogućnost regrutovanja stanovništva u svoje jedinice. Na tom prostoru vlast NDH je bila, može se reći, simbolična ili tačnije, potpuno beznačajna. Iz ovih pregovora se može izvesti zaključak da je Huska pragmatički ocijenio one uslove koji će najbolje odgovarati Cazinskoj krajini, ali i njegovoj ličnoj poziciji.

Sve je ovo svakako utjecalo na produbljivanje muslimansko-hrvatske konfrontacije, odnosno, sve se više širi i produbljuje proces unutrašnjeg rasturanja NDH. Ovo ni u kom slučaju nije išlo u prilog ustaškom vrhu i ako su muslimansko-hrvatski sukobi prvenstveno bili inicirani ciljevima i praksom ustaške politike, naročito kad je u pitanju osporavanje bilo kakvog autonomnog statusa Muslimanske milicije i teritorija kojeg je ova milicija operativno pokrivala.

Posebno su ustaški politički i vojni krugovi bili uznemireni informacijom o zainteresovanosti Engleza za autonomnu BiH. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH je došlo do informacija “da engleski časnici zajedno sa partizanima vrše promidžbu za autonomiju Bosne pod engleskim protektoratom”. U ovoj je informaciji stajalo da se 1. marta 1944. godine u okolini Drežnika spustilo oko 30 engleskih padobranaca sa ratnim materijalom. Englezi su zajedno s partizanima vršili agitaciju za autonomiju Bosne i pri tom su pokazivali rezoluciju sa potpisima Hamdije Čemerlića, Hamdije Omanovića i još nekih Muslimana. Među Englezima je, kako se navodi u informaciji, bio i neki Čerčil za kojeg kažu da je bio posrednik sastanka između Huske i Hamdije Omanovića, pri čemu je bio postignut sporazum o nenapadanju, te da je određena i “granica rada”. Kordun, područje gdje su Srbi, pripada partizanima, a Krajina gdje su Muslimani pripada Huski. Granica je linija od Gline prema Glinici, odnosno hrvatsko-bosanska međa. Sve je ovo još više produbilo muslimansko-hrvatsku konfrontaciju na prostoru Cazinske krajine, gdje su ustaše gubile tlo pod nogama. I ne samo to: rat nije destruirao samo ustašku nacionalnu strukturu NDH, već je štaviše proizveo pukotine i u njemačko-hrvatskim odnosima, naročito na području njemačko-hrvatskog vojno-političkog savezništva.

5. Pokušaj stvaranja “muslimanskih četnika” na prostoru Cazinske krajine

Želio bih ovom prilikom da u kratkim crtama iznesem stavove četničkog pokreta prema Muslimanskoj miliciji Huske Miljkovića. Za četničke štabove u BiH put do Velike Srbije je vodio preko vjersko-nacionalnih konfrontacija u znaku istrebljenja Muslimana i Hrvata. Bosanske četničke vođe izričite su u tvrdnji da je Bosna “srpska zemlja” i da se

bosanski četnici bore za srpsku državu. U nastojanju da oko sebe vidi što više Muslimana, Draža Mihajlović koristi svaki razdor i mimoilaženje među pristalicama NOP-a, pa je povodom vijesti da je Huska Miljković istupio iz partizana i formirao “svoju vojsku” poslao depešu komandantima svojih korpusa u Zapadnoj Bosni u kojoj je između ostalog stajalo da je “Musliman Huska Miljković stari neprijatelj Nurije Pozderca i da je dobro sa njim uspostaviti što čvršću vezu i upotrijebiti ga za borbu protiv komunista. Ako u tom uspijete učinit će se veliko djelo. Muslimanima obećati da se nikakva kolektivna odmazda neće vršiti, u budućoj državi, njima je mjesto uz Srbe. Kažite im da u štabu vrhovne komande sjedi jedan Musliman (misli se na Mustafu Mulalića), bivši narodni poslanik i da smo obrazovali Muslimanski akcioni komitet u Sarajevu i stvorili solidnu bazu za njihov budući položaj u zemlji, za njihovu punu vjersku i prosvetnu autonomiju. Dakle, sa muslimanom Huskom Miljkovićem hvatati punu vezu”.

Na sastanku u Bihaću između kapetana Vojislava Perišića i Huse Miljkovića 25. oktobar 1943. godine Perišić nastoji da Huskinu vojsku privuče na stranu četnika kao “muslimanske četnike”. Drugi sastanak između Perišića i Huske održan je u Cazinu, i ovdje je četnički kapetan nastojao da Husku navede na temu suradnje, međutim, Huska ne samo da nije želio o tome da razgovara, nego je pokazivao znakove netrpeljivosti i nelagodnosti. Na osnovu ovog susreta, četnici su zaključili: da je Huska opasan, da nastoji da sa svim zaraćenim stranama održi dobru vezu, da se pritom nikom ne zamjeri i da sve svoje poteze podređuje osnovnom cilju: ne izazivati nikog protiv sebe, koristiti svakog u granicama mogućnosti za jačanje vlastitih vojnih snaga, a tim i svojih pozicija. U pregovore sa Huskom se uključuje štab Dinarskog četničkog odreda i vojvoda Đujić, zatim Mustafa Mulalić, koji mu čak šalje pismo u kom kaže da je sporazum sa četnicima jedini način i put “održavanja islama na Balkanu” itd. O svemu ovom postoji opsežna dokumentacija. O pregovorima Huske Miljkovića sa četnicima obaviješten je ustaški vrh.

U ovom periodu, Cazinska krajina je predstavljala poligon na kojem su zaraćene strane odmjeravale svoje snage da bi se pokazalo koji će faktor u daljem toku rata na ovom sektoru, izrazito muslimanskom, imati glavnu ulogu. Usred sve veće dominantne uloge NOP-a u neposrednoj blizini ovog područja, komandant Muslimanske milicije imao je sve manje mogućnosti da nastavlja svoju igru laviranja između zaraćenih strana. Stoga ocjenjuje, da je najmudrije, da sa svojom vojskom pristupi NOP-u.

6. Polarizacija osnovnih sukobljenih frontova na prostoru Cazinske krajine

U tom vremenu, KPJ na tlu BiH se našla pred imperativom: da uspostavi kontrolu nad ustaničkim energijama srpskih masa, da ih zaustavi i skine s puta vjersko-nacionalne konfrontacije i usmjeri antifašističkim i antiokupatorskim pravcem. Na drugoj strani, izazvan ustaškim zločinima, ustanički pokret je bio prožet i opterećen antimuslimanskim šovinizmom koji je predstavljao gotovo kroz cijeli rat najtežu prepreku KPJ u njenom nastojanju da ustanici dobiju karakter NOP-a. Ovim naporima, međutim, stajalo je na putu

ponašanje nekih partizanskih jedinica. Njihov odnos prema Muslimanima i Hrvatima često se nije razlikovao od četničkih odreda, jer su za stradanja Srba optuživali i, u ustaše svrstavali, sve Muslimane i Hrvate. To ponašanje je našlo odjeka i na prostoru Cazinske krajine, Banije i Korduna.

Nakon zasjedanja ZAVNOBiH-a NOP u BiH dobija novu snagu za moralno-političku afirmaciju svojih ciljeva. Teških predrasuda se oslobađao postepeno i Huska Miljković, uviđajući da se njegova sudbina i sudbina Cazinske krajine ne mogu više vezati uz okupatora, te ustaše i četnike koji su i sami nemoćni da izmijene svoj položaj. Više nego ikada u ratu, prostor Cazinske krajine na prelazu iz 1943 u 1944. godinu postaje poligon najoštrijih polarizacija osnovnih sukobljenih frontova. U toj polarizaciji bitka za Husku Miljkovića dobija primarni značaj u strategiji svih suprotstavljenih snaga. Cazinska krajina je ključala kao u uzavrelom kotlu. Svi učesnici političkog i vojnog života nastojali su da zauzmu svoje mjesto u kretanjima koja nisu priznavala postojanost datih odnosa. Svi učesnici rata – protivnici NOP-a osjetili su i bili saglasni u jednom, da su događaji nakon ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a otvarali novo razdoblje NOP-a u kome će se njegov razvoj potvrđivati opštom afirmacijom ideje jugoslavenske federalne države. Sve ovo je utjecalo i na Husku Miljkovića da prekine igru između tih grupacija i opredijeli se za pobjedničku stranu u ratu, mada taj njegov čin nije značio da njegova milicija po sveukupnom ponašanju postane partizanska.

Prema nekim shvatanjima, čovjek je tvorac historije, ali je njegova volja ograničena prirodnim i društvenim okolnostima sredine. Stoga je Huska Miljković djelovao u društvenoj sredini koju nije mogao birati. On je bio član određene društvene grupe koja je utjecala na njegov pogled na svijet, njegove norme ponašanja, motive, njegove mogućnosti ostvarenja cilja. Kad je riječ o utjecaju pojedinca na tok zbivanja određene prostorone i vremenske odrednice, onda nas Huska Miljković mora zanimati i sa tog aspekta.

Huska je imao i inicijatorske i organizacijske sposobnosti i tu se nije radilo o nekom zločincu čiji je “spisak nedjela dobro poznat”. Kad mu se pripisuju te kvalifikacije, nije se uopšte vodilo računa o složenim okolnostima i odnosima zaraćenih strana u kojima je on djelovao. Tako se o njemu oblikovala predodžba kao “o historijskom krivcu za stanje u Cazinskoj krajini” i o njegovoj “vječitoj nepodobnosti”. Da je to postiglo željene efekte, pokazuju mnogi partijski dokumenti koji su uslijedili tokom i nakon rata. U jednom dokumentu datiranom 13. septembra 1943. godine stoji kako je “ovamo u posljednje vrijeme došlo je do toga da je sav pošten narod počeo da pati. Hoćemo li dozvoliti zavođenje našeg naroda od strane Huske ili ćemo tu formaciju koja je sastavljena od bandita, koljača i pljačkaša dalje trpiti i dozvoliti njihovo širenje ... [Hakija]”. Sve je to vodilo u pravcu uobličavanja poslijeratne svijesti kod šire javnosti pa i u sredini iz koje je potekao, kao o zabranjenom liku, o pojavi nepoželjnog za našu stvarnost.

7. Huska Miljković – nastavak tradicije krajiških junaka

Priča o Huski Miljkoviću sadrži važne crte karaktera njegove ličnosti, pouzdane elemente mentaliteta koji ima svoje psihološke, moralne, socijalne, geografske, iskonske i historijske komponente. On je sirovi Krajišnik, vezan za svoju zemlju. Priroda ga čini sposobnim za život i surovu bitku sa svima oko sebe koje smatra neprijateljem krajiške zemlje i krajiškog čovjeka.

Njegovu vojsku čine dezerteri, pretežno iz hrvatskog domobranstva mobilisani s područja Cazinske krajine i djelimično iz partizanskih jedinica, ali je u njoj bilo i ustaša. To je vojska koja čuva svoj kraj, koja ne pripada nikakvim regularnim vojnim formacijama: formirana od dezertera. To nije bila vojska širih koncepcija i značajnih strateških ciljeva – osmišljenih političkih i socijalnih programa. Dezerterski moral određuje njen karakter. Kao takvi, zajedno sa Huskom, dezerteri su okrenuti svome kraju, u njega su duboko urasli i odbrana tog kraja njima je ratni zadatak i cilj: alfa i omega nastanka i postojanja Huskine vojske. To je ustvari bio najprirodniji kurs bosanskih muslimana: da osnivaju svoje lokalne odbrambene jedinice i da se tim jedinicama nastoje odbraniti od svih koji ih ugrožavaju. To je Huskina vojska i kada je u sastavu i njemačkih i ustaških i partizanski formacija. Ona nije ničija, jer je samo svoja.

Dezerteri se vraćaju svome kraju jer su samo u njemu sigurni, a Huska je više sanjar nego vojskovođa, jer nije bio u stanju da se veže za stvarnost oko sebe i da je učini sastavnim dijelom svoga unutrašnjeg bića.

Huska i njegova vojska su ustvari na svoj način nastavak svojevrstne tradicije muslimanskih krajiških junaka koji žive u pjesmi poput Mustaj-bega Ličkog, Hrnjice Muje i Halila, Hasan-age Pečkog i mnogih drugih. I Huska je dezerterski, pa ga je to učinilo vođom dezertera. U prirodi dezertera je da sigurnost traže u svom geopolitičkom ambijentu: u svome rodnom kraju. Vezanost za ovaj kraj određuje i njihovu politiku. Kad Huska kaže “To je moja vojska”, on time definira da je on glava Krajine. Sa te pozicije on i pregovara sa svima. Na kraju se opredjeljuje za onu stranu čija je pobjeda bila sigurna. Kad prelazi u partizane i formira Unsku-operativnu grupu, Huska to čini iz procjene kao dezerterski, da je sigurnost njegove vojske u sastavu Četvrtog korpusa i da pristupanje NOP-u znači i garanciju sigurnosti njegova kraja u konačnici rata. Život Huske Miljkovića u vrtlogu rata nije bio pravolinijsko i ravnomjerno pomjerenje u prostoru i vremenu.

O tome najbolje svjedoče riječi o Huski koje je napisao Skender Kulenović u neobjavljenom eseju “Huska i proljetna trava”, gdje kaže: “U ovom našem novom tromjesečnom kontaktu gotovo svaki dan pokaže se na Huski neka pojedinost, katkad sasvim sitna, koja kao da malo poljulja i ono moje i ono opšte predubjeđenje o njemu, a šta je to što ta pojedinost otkrije u njegovoj ličnosti – ostane uvijek ili mutno ili čak nedostojno pažnje. Štaviše, to predubjeđenje toliko je ukorijenjeno da veoma često ono dadne svoje značenje i tim pojedinostima.”

U vojno-političkom smislu Huska je bio špekulant koji se na kraju svojih igara našao na najsigurnijem tlu, na tlu Cazinske krajine u kojoj su vladale stroge hijerarhijske vrijednosti, okrutni moral i nepopustljivi zakoni. Reklo bi se, da je u njoj stoga i sve surovo

i strogo: ljudi, izgled, riječi, pokreti i postupci. Huska Miljković se u svim tim igrama pokazao kao genijalan špekulant. Na položaju “svoje vojske” on se nije istakao kao vojnik koji ratuje, već kao strateg koji usred rata, bez ratovanja, štiti “svoj kraj” koji mu je pružao sigurnost.

Ovdje treba istaći da Huska nije stvorio vezu sa političkim krugovima u Sarajevu, što također govori o njegovoj zatvorenosti. Ali iz Sarajeva dolaze mnogi i nastoje da ga pridobiju za svoje političke ciljeve. Huska Miljković kao pojava u ratu na terenu Cazinske krajine duboko je bio vezan za tradiciju koja je stoljećima trajala i održavala se u ovom kraju. Huskinu pojavu treba objašnjavati i tom tradicijom, jer ljudski život nije moguć na određen način razumjeti, a da se nemaju u vidu okolnosti u čijim se okvirima njegov život odvija. Kad shvatimo i socijalne strukture i socijalne promjene, onda ćemo biti u stanju da shvatimo i uzrok Huskinog ponašanja, kao i one osjećaje kojih ponekad ni sam nije bio svjestan. Mnogo toga što se dešavalo oko njega može se tumačiti kao rezultat manipulisanja.

Huskina vojska je u moralno-političkom pogledu izrazito šarolika, ona nije djelovala po nekoj partijskoj ili društvenoj, već po intuitivnoj dužnosti. Pri tome, Huska na njeno čelo nije došao sam od sebe: on je sublimat određene snage koja ga je izbacila na površinu. Huskinu vojsku čine dezerteri koji se sklanjajući se u svoj kraj osjećaju sigurnim, ali bilo je i onih koji su smatrali da će se u Huskinoj vojsci utopiti i izbjeci odgovornost za zločine koje su činili. Huska u svoju vojsku prima sve dezertere, ne praveći nikakvu, a posebno moralnu razliku među njima. Glavno mu je bilo da ih ima što više.

Pobune i otpori stalno su iskrište Cazinske krajine, zemlje o kojoj se stalno otimaju tuđe vojske, zemlje u kojoj su odvajkada jedni barjaci omrkavali, a drugi osvitali. Cazinska krajina je uvijek na razmeđu svjetova, stalno se kao takva ucrtava u ratne mape i planove susjeda. Stoga nam i naša povijest otkriva sve ono što nas čini onakvim kakvi jesmo, sve ono u čemu se pouzdano prepoznajemo. Stoga je pobuna Huske protiv svih pobuna Krajišnika koji je sebe predodredio da bude vođa, da se pita, da odlučuje. Napuštanjem partizanskih jedinica, on preuzima rizik, on ne želi da bude pasivan posmatrač, te pristupa formiranju “svoje vojske” upravo onda kad je ugroženo njegovo posljednje pokriće za pasivnost, uvjerenje da čini dobro.

7. Planirana likvidacija Huske Miljkovića

Stoga se ovdje i nameće jedno pitanje – kakvu je sudbinu doživio Huska Miljković? Povratkom u redove partizana mnogi profašistički elementi su se osjetili izdani. S druge strane, svojim postupcima partizani su taktikom “blagog pritiska” degradirali Husku. Nestalo je njegove discipline i mnogi su to iskoristili. Huska je već iza sebe imao izbjegnuta dva atentata i svakog je trenutka očekivao treći, koji je za njega bio koban. Svi njegovi prijedlozi kao komandanta UOG su nailazili na otpor i on postaje jako osjetljiv, povlači se sve više u sebe i više liči na nekog mudraca sa spuštenom glavom nego na nekadašnjeg Husku. On je uz to uvidio da se u partizanske redove uvuklo mnogo nedosljednih komu-

nista. Na drugoj strani, proces navodnog čišćenja od koljača u Huskinim jedinicama je prešao svaku mjeru. Počeli su se odvoditi mnogi poštenu Krajišnici kojima se gubio svaki trag. Huska se više nije osjećao sigurnim. Dvadesetišestog aprila je došao kući i na pragu ga je dočekala najstarija sestra Fatura riječima: “Što si došao iz Cazina, sprema se banda za tebe”. Huska je na to odgovorio da se on nikog ne boji, osim Boga. Činjenica je da se spremala zavjera protiv Huske, ali je pitanje pod čijom komandom je to planirano i iz kojeg razloga. Svi su imali interesa da uklone Husku. Atentatori nisu imali hrabrosti da to učine bez nečijeg naloga, a i sami su bili partizani (Bajro Keserović i Emin Okanović). Ne treba zaboraviti da su partizani i ranije nastojali da likvidiraju Husku, na što ukazuju riječi Šukrije Bjedića: “ali od njega zavisi mnogo, s njim se sad mora računati, a kasnije vidjećemo. U revoluciji se događalo mnogo neobičnog, nesvakidašnjeg i to me više ne uzbuđuje”. Da li je moguće da je i Huski u “operaciji čišćenja od koljača” izrečena smrtna kazna i da li je on postao smetnja nekome iz partizanskih redova. Ovdje bih iznio stavove Adila Zulfikarpašića, prilikom njegovog boravka u Cazinskoj krajini:

“Tamo je bio neki Huska, karizmatična osoba. On se malo-pomalo izgradio sam u izvanrednog političara i vojnog komandanta. Kontrolirao je cijelu Cazinsku krajinu, zaveo je svoj sistem uprave. Ustašama nije dozvoljavao pristup, branio je srpska sela. Četnici se nisu smjeli ni pojaviti na njegovoj teritoriji. Njegove jedinice su bile disciplinovane i vrlo borbene. Tako da su se svi dogovori s njim respektirali. Partizani su mu ponudili pregovore. Obećan mu je čin pukovnika. Još mnogo čega mu je obećano. U nekim pregovorima oko Huske sam i sâm učestvovao i moram priznati, dobio za njega simpatije. Bio je narodni čovjek, koji nije imao škole, ali je uvijek znao šta hoće i vodio se interesima Krajine i naroda. On je sve dogovore izvršio. Njegova divizija UOG oslobodila je prolaze za Bosansku krajinu i tada počinju njegove nevolje. “Bosanski” kadrovi i Pokrajinski komitet Bosne gledali su drugačije na cijelu stvar i Huskina samostalnost, po njima ona, nije bila uklopiva u sistem partizanskog ratovanja. Malo-pomalo on je likvidiran i kompromitovan. Organizirano je ubistvo tobože od neprijatelja, a zatim mu je priređena velika dženaza. Narod je o njemu pjevao pjesme, a nakon rata njegova je jedinica rasformirana i skoro svi kadrovi su izbačeni iz armije.”

Jednu od verzija ubistva Huske Miljković napisao je i Skender Kulenović u pomenu-tom eseju, kao svjedok događaja. On između ostalog kaže:

“Direktiva za ubistvo došla je kažu i vjerovati je, iz njemačkog štaba. Čini se da su se Nijemci, ako ničemu drugom, nadali da će tim umorstvom izazvati pomjetnju na tom terenu i na taj način olakšati povlačenje svojih snaga Unskom prugom. Druga verzija bila je da su Husku ubili neki njegovi rođaci, ustaše, iz osвете na svoju inicijativu. Bilo kako bilo, bilo je to u petak u podne kad muslimani u džamiji klanjaju džumu. Kažu, bila su trojica ubica. Kažu isto tako da su cijelo prije podne držali Husku na oku. Tražili su najzgodnije mjesto gdje će ga iza leđa

ubiti. Tako su za njim ušli i u džamiju. Da li je to za njih bila nužda ili su smatrali da je džamija najzgodnije mjesto za ubistvo – ko bi to znao. Tek – u samoj džamiji za vrijeme molitve, ubiti ga, to ni te ubice nisu smjele: morali su znati da je to bilo odvratno i onima koji su mrzili Husku. Tako su odabrali trenutak pred džamijom, poslije molitve. Huska je bio u prvom safu, odmah iza hodže, a ubice kažu – iza Huske, da ga stalno imaju na oku. Mogu zamisliti tu jezivu situaciju. Huska čelom ljubi zemlju ne sluteći ni u snu da će uskoro u nju. I šta se u tom trenutku dešava u ubicama? Kako se oni osjećaju? Molitva se završila i počelo je izlaženje. Mirno i spokojno vjerničko izlaženje i oblačenje obuće pred džamijom. Njih trojica išli su za Huskom. I kad se u džamijskom trijemu sageo da dohvati svoje cipele, svoje vječno nezašnjirane cipele, sasuli su mu u leđa šaržere. Huska je pao na mjestu mrtav po cipelama. Ubice su pobjegle. Nastala je panična pometnja.”

Poslijeratni odnos prema Huski još više će baciti sumnju na ulogu partizana u mogućem saučesništvu u atentatu. Partizani nikad nisu pokazali da žale za Huskom, njemački obavještajci nisu imali nikakve podatke o eventualnom ustaškom planu likvidacije, dok su ustaše žestoko odbacile optužbe partizana. Puno je toga još nerazjašnjeno. Da li je on likvidiran bez svjedoka i znanja mnogih. Njegovom stradanju je uzrok psihologija budućeg vladajućeg aparata koji operiše isključivo argumentima sile i svoju volju pretvara u represivnu mjeru. To je pokazala i Cazinska buna iz 1950. godine. Takvim mehanizmom započetim još u ratu, sve se dileme u historiji i ljudskom životu neutrališu i podređuju proizvoljnim mjerilima, a često i ličnim ambicijama. U mrežu zaborava iščezavaju ljudi i događaji koje niko onda neće pamtit i čiji su posljednji svjedoci ili likvidirani ili umrli. Možda je Huska previše i znao i previše vidio.

Zaključna razmatranja

Na kraju svega ovoga ostaju zagonetna dva kruga: pitanje njegove mentalne strukture kroz formiranje Muslimanske milicije kao njegove reakcije i pitanje vezano za stepen netrpeljivosti između vlasti koja se stvara i njegovog vjerskog ubjedenja kome ta vlast nije bila naklonjena. Ovo dvoje, mislim, možemo posmatrati samo kroz okvir pojedinačnih ljudskih sudbina i situacija, tj. kao čovjekove reakcije na zbivanja i potrebe kojima je zahvaćen i iz kojih ne nalazi izlaz. Huskina želja za istinom kroz vjersku komponentu i njenu čistoću, dovodi ga u sukob sa svima i suradnju sa svima. To kod njega izaziva i duboku promjenu njegovog moralnog bića. Stoga i njegov pomalo neuspjeli manevar preuzimanja vlasti na prostoru Cazinske krajine za njega završava tragično. On je kasno shvatio da je ova igra bila vrlo opasna. Jedini način opstanka on vidi u uspostavljanju ravnoteže, te stoga i čitav sistem odnosa kod njega počiva na lažnim obećanjima, lažnim savezništvima, proizvoljnim odlukama. Neprijatelje, u čiju je mrežu upao, shvata kao ljude koji svoja zlodjela i krivice tih zlodjela prikrivaju autoritetom. U atmosferi podozrenja i doušništva, mržnje i osvetoljubivosti koja je vladala Cazinskom krajinom, Huska

je prošao sve instance pakosti i ljudske zlobe kada mu lađa počinje da tone: optuživan sa svih strana pripisivana mu je kolebljivost, kukavičluk, izdajstvo. Nevidljiva ruka je već počela da steže omču, kad je Huska kasno shvatio da je to vrijeme straha i mudrih igara, vrijeme kompromisa i privremeno usklađenih interesa – vrijeme lažnih obećanja. Na kraju je postao žrtvom tog vremena.

Muslimanska vojna formacija i njen vođa, kao i mnogi drugi akteri, nisu samo puki protagonisti ili puki statisti nametnutog teatra. Svaka priča o njima, bila ona historio-grafska ili literarno-psihološka, sadrži važne crte karaktera njihove ličnosti, pouzdane elemente mentaliteta krajiških muslimana, odnosno izvorni izraz tog mentaliteta koji ima svoje psihološke, moralne, socijalne, geografske, iskonske i historijske komponente. O Huski je ostala legenda koja se i danas prepričava po Cazinskoj krajini. Vrijeme je da mu se u našem društvu da ono mjesto koje je on i zaslužio.

Summary

The story of Huska Miljković contains important features of his character, reliable elements of a mentality which has its psychological, moral, social, geographic, primordial and historical components. He was a raw son of Krajina, bound to his land. His surrounding made him capable of living and fighting against everyone he had considered to be the enemy of his land and his people. He did not want to be a mere observer of events and processes which had significant effect on their destiny and future. Huska Miljković has become a legend among Krajišniks, but it is time to give him a place in the society which he deserved.

Prilozi:

Husein Miljković – Huska

12-VIII.1942.g.

KOTARSKI KOMITET CAZIN.

Dragi druže Mičo,

Kod nas se jedan slušaj dogodio, provala u Velikoj Kladuši, po razlogu provale pričaćemo poslije kada budemo imali više vremena.

Uhapšeno je 50 kladušćana među kojima su i 4 cazinjanina koji su bili samnom na sastanku prije dvije noći a oni su zakasnili izbjeći. Također iz Peći-Građa su 2 uhapšena. Tako da znaš da je od najbještijih ljudi i naših prijatelja /Ismet, 3 hodže, Hasice Karajića 2 brata, ama i žena zatvorenih. Izgleda ima da će sutra ili prekosutra u Bihać na Preki Sud i ima izgleda nešto postoji Korpus delikt da će ih odmah postreljati. Ove ljude bi trebalo osloboditi, a to se lako može, Ako se uspije ove ljude osloboditi, srce cazinskog kotara prešlo je odmah u Petrovu Goru a drugi simpatizeri će listom da prelaze. Ovo oslobodjenje ovih zatvorenih ljudi mnogo bi znašilo na političkom polju i to bi nam jedino pomoglo da se razvije politička situacija kako mi želimo. Ako ovi ljudi padnu u ruke neprijatelju niko više nesmije veze prihvatiti, a osim toga dignuće se i ustanak u ustaše jer se neće imati ko da suprostavi ustašama i njihovoj propagandi.

Osim toga mislio sam i bez toga izvoditi akciju na V. Kladušu i uspjeh bi bio siguran, jer nigdje žica ni rova nema i može se iza leđa doći da se opazi i u Kladušu se može doći da se opazi. Nije jak broj ustaša i domobrana, ustaše su sama djeca, dobili bi dosta materijala, municije, bombi. Bio sam jutros kod Vece i on mi reče da su spremili akciju za Vrgin Most a nije ni protiv toga da se ide na Veliku Kladušu, jer bi ovdje sigurniji uspjeh bio.

Sada te molim da i Ti zato staneš, da idemo na V. Kladušu ili noćas ili sutra naveče. Jeren poznaje cijela četa i uspjeh je siguran. Od najveće je važnosti da oslobodimo ove naše ljude. To kad bi oslobodili odjeknulo bi po cijeloj Krajini, dobili bi dosta partizana /možda više od jedne čete/ a i ustaše nebi više došle u Kladušu.

Još jednom te molim daš se za ovo zauzmeš, u koliko se misli prodirati a srez cazinski,

Uz drugarski pozdrav,
S.F. S.M.

Sekretar:
Huska v.r.

*Pismo Huske Miljkovića od 12. 8. 1942. godine OK KPJ Karlovac.
Prijedlog Huske da se napadne Velika Kladuša.*

Komanda mjesta
 V.Kladuša
 14/XI.1942.

Okružnom komitetu K.P.
Karlovac

Dragi drugovi!

Što kažete da je velika zbrka u V.Kladuši, od političkih radnika svi me slabo potpomažu. Pljačka je spriječena, ali u tome su učestovali i samo pol. radnici, a što kažete da vodim lokalnu Kladušku politiku, papira što sam smatrao da netreba meni poslao sam Vama, a u bolniću sam poslao jedna kola posudja, što sam smatrao da je potrebno prema Vašem prvom dopisu, a osim toga i Brađo je sam ovdje bio i gledao je to sam, još stvari imađe, a to bi trebao da netko dodje iz bolnice pa da preuzme na sebe, a također i sve druge stvari jer ja neznam što tkome treba.

S.P. S.N.

Drugarski pozdrav
 od
 Huska v.r.

*Okružnom komitetu KP Karlovac, od 14.11. 1942. godine.
 Odgovor Huske u kojem on konstatuje da ima pljačke, ali da u njoj učestvuju politički radnici i da on ne vodi nikakvu lokalnu politiku.*

42

Okružni Komitet
Komunističke Partije Hrvatske
Karlovac

13 XI 1942

Dragi Huska !

Prema podacima koje opet primamo u Kladuši vlada velika zbrka u vezi s evakuacijom stvari. Dešavaju se ponovo pljačke, krađe i uništavanje raznih stvari koje su nam i te kako potrebne. Osim toga ti nisi uspio da se u svom radu povežeš sa svim našim političkim radnicima koji su tamo poslani. Tako napr. sa drugarima iz AFŽ, drugovima iz SKOJ-a i ostalima. Sav rad u Kladuši i Cazinu treba da se odvija sporazumno i u dogovoru sa svim političkim radnicima i radnicama koje se tamo nalaze, a od strane biroa OK tamo se nalazi drug Dušan prema čijim uputama i naređenjima treba vi svi da radite. Za sve stvari pljačku i ostalo šta se dešava u Kladuši činimo lično tebe odgovornim i u tom pogledu ne ćemo imati nikakvih obzira. Ako u najkraćem roku se ne odstrani sve one nedostatke koji sad postoje u Kladuši biti ćeš smjenjen sa dužnosti komandanta mjesta i partijski strije pozvan na odgovornost. U tom pogledu dobili smo i jedno pismo OK u kojem se na isti način poziva cijeli OK na odgovornost za sve stvari koje se dešavaju na oslobođenom teritoriju. Sve one stvari kojih još uvijek imade dosta u Kladuši, a potrebne su za bolnice, političke radnike ili za vojsku potrebno je odmah evakuirati. U tom pogledu ne smiješ dozvoliti nikakvog odlaganja i ne smije se voditi nikakova lokalna kladuška politika. Ovo pismo pokaži i drugu Dušanu tako da bi ti i on u tom poslu mogao pomoći.

Smrt fašizmu - sloboda narodu !

Drugarski pozdrav:
OK KPH Karlovac
Mićo v.r.

*Okružni komitet Karlovac od 13. 11. 1942. godine.
Pismo upućeno Huski u kojem se on okrivljuje za stanje u Kladuši i da će se on smijeniti sa dužnosti komandanta mjesta i partijski oštro kazniti.*

0631-25

T-70

izglahat

89

"Letak. "Poruka Huske Miljkovića" ✓

Broj: 45a., 9.VIII.1943.

Dostavlja sličice:

Dostavlja se u prilogu ~~letak~~ pod naslovom

"Poruka Huske Miljkovića svim partizanima koji je nedavno šaljen u okolici Petrinje.->

Prilog

1 letak.-

5 letak. Opatov Pol
 5 Poruka Huske
 1943 a. f.

Kinzy
 ✓

Poruka Huske Miljkovića svim partizanima u okolici Petrinje od 9. 8. 1943. godine

I-6

3107

8804
Prilog: Salihor

Predmet: Napad odreda Huske
Miljkovića na domobrane i četnike.-

IZVJEŠĆE BROJ 5.

Na 16. I. 1944. god. I. bojna I. lovačke pukovnije trebala je prema prilogama savjetovati da se povuče iz Casina, a polohaš u Casinu da primi Huska Miljković sa svojom skupinom. Medjutim Huska Miljković je domobrane na ovo povlačenje dana 17. I. sa svojom vojkom Blaković je njezta Casin, a istoga dana u 15.30 sati napali su spomenutu boju sa ciljem da je rascepraju. Pošto se je vojaka nalazila na svojim položajima primila je ova borba koje je trajala do 18. I. 1944. 0500 sati, kada je nepoznato; bojni stigla pomoć njemačke vojaka iz Bos. Korog i djelovi IV. ust. bojne iz Bos. Krupa, te se Huskin odred povukao prema selu Ceratilićima / 5.km. s.s. od Casina/ i uputila se dalje prema Peći-gradu.-

Kod naše vojske i ručništva gubitaka nije bilo.-
Kod odreda Huske Miljkovića gubitci su oko 30 mrtvih, 20 ranjenih i nekoliko OSTALI.

Prilikom ovoga napada vojaka Huske Miljkovića uspjela je pohvatiti i otjerati sa sobom i to: topničkog bojnika g. Hliljevića jednog njemačkog poručnika, pet njemačkih vojnika, oko 30 domobrana drugo bojno te dva crušnika i 9. domobrana crušničke postaje Casin, koji se nalazili na mjestima na službi u manjim skupinama.-

18. I. 1944. god. u 17.30 sati prema prilogama savjetujući povukla se vojaka iz Casina, a sa vojkom se je povukao i crušnik i vod i postaja u Bihać.

21. I. to g. Huska se je sa svojim odredom povratila u Casin i preuzela odbranu njegove školine. Iz sarobljeničtva je pustio spomenutog bojnika i njemačke vojnike sa crušjem i opremom dok je crušnik i domobrane ne pripadnike II. bojne pustio bez crušja a djelom bez odjela.

Ovaj napad je izvršio navedeno u svrhu sa dobivanjem crušja, str. streljiva i odjela, pošto su ove domobranske postrojbe prije nekoliko dana bile na premoćeni u Sisku, te su sada dobre naoružane i spremljene a Huska je doznala na njihov školinski odlazak iz Casina, te je sa ovim htio naoružati svoje ljude.

Preko toga, bojnik Dušan Belković s kojim je Huska imao ranije mnogo sukoba usljed kojim je isti bio i uklonjen sa prostora Krajine - pomova je došao u Casin 5. I. 1944. god. te su pomova odpočela razmjerice između njega i Huske, što je možda više potenciralo namjeru Huske da izvrši ovaj prepad na njegovu vojsku, koja ga je od ranije stalno inaktivno podsudaniku D. domobrani su rekli, da je bojnik Belković koji je vodio ova akcija u toku napada izdao savjet da se domobrani i četnici bore do posljednje kapi krvi, jer će Huskini ljudi saklati svakog sarobljenika četnika i domobrana, - šime se i tadašnji osobite jak otpor domobrana, kojem je prestejelo osjetljiv gubitak Huskina odreda u krvi.

Cilji ovaj služaj izgleda da je izvršiti školinske namjere između domobrana i Huskini ljudi, a posebno bojnika Belkovića, te namjera Huske da na ovaj način dođe do crušja i odjela, ali ovaj je služaj naišao na osudjivanje građanskih i vojnih vlasti kao i naroda, te se nije smio na ovaj način isvesti.

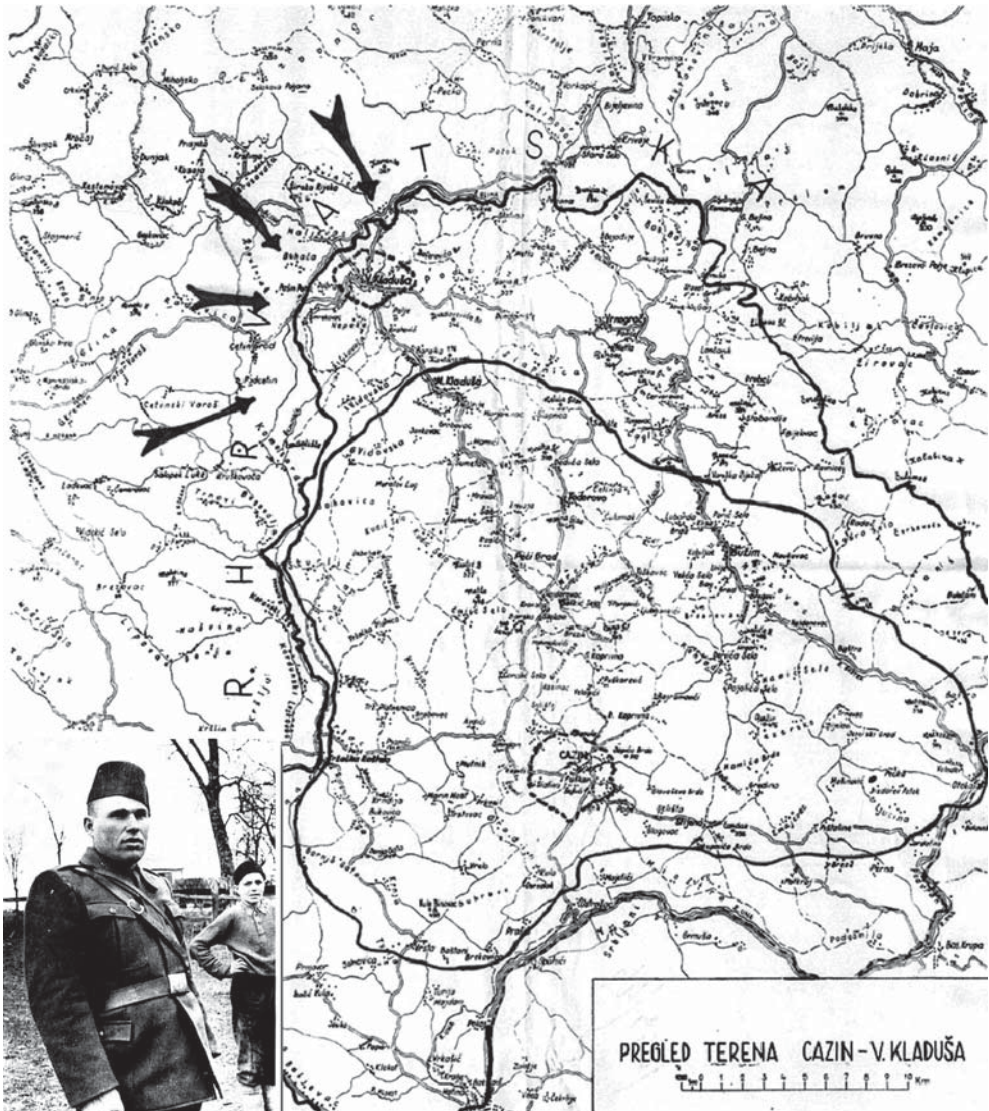
Njemačke vojne vlasti uslele su ovaj služaj kao stvar nekvalnog smetanja i sukob u djelokrugu hrvatskog domobranstva, te nisu pedesimale mišta po ovom pitanju, premda su ovdje došli u pitanje i njihovi četnici i vojnici kojima je Huska došao povratiti ova sarobljena crušja i ostali stvari. Jedine su otkazali Huski svaku daljnju pomoć u streljiva i crušju, koju su sa dotle našta pružali.

Sarobljene crušje i odjela domobrana zadržao je Huska sa v svoje vojnike.-

II.

27. I. t. g. / noći sv. Save/ napao je Huska II. bataljon mnogog odreda četnika koji je bio raspoređen u prostoru sela Ceretad, Vrele i Gradina, obdina i kotar Casin.. Ovaj bataljon čiji je savjetnik bio MILAN POJAN sv. Crni, bio je pod savjetništvom NIKOLJE ČUKA Huski odred koji čiji vlasti u sastav hrvatskog četničkog korpusa, čiji je komandant

Izveštaj br. 5 od 10. 2. 1944. godine o napadu Huske na domobrane i četnike

Operativno područje Muslimanske milicije (Cazinski sporazum, septembra 1944. godine)

Cazin, dne 29. XII. 1943.

Bivši družo Jovica!

Pa i sada družo ako hoćeš dobio sam tvoje pismo 28.ov.mj. pa ti oću na svako pisanje odgovorim, prije svega da ti jednu riječ kažem da me to pismo obradovalo, moja analiza duše i karaktera nije se odvojila od onih koji sa mnom djeluju i zlo i dobro od 22. jula 1941. pa sve do maja ove godine, Ja sam razumio pismo, koje si mi pisao a bez pisma mi je sve ovo poznato.

Što mi pišeš, da ja vodim kotara Cazina narod u sigurnu propast neće biti tako, može biti i drugčije kad bi među vami bilo poštenih onih koji bi čeli stvar raskrstiti partiski nije ovo meni poruka, prva vami više sam ja puta poručivao di Vi oko toga tavkate za sve obkrivljujem pojedince iz partije, koji su pokušali da boje se prestiža, nastojali su da omete moje solidno držanje prema interesu partije, kao i samih partizana, ja sam ukazivao blagov emeno, da se otkloni ovo jer da bi moglo doći do posljedica, i nije se htjela poduzeti mjera proti otoga ja nisam mogao održati nego sam odlučio, da pojdem u putem kojim se danas nalazim Ja nisam plaćenik ni sluga okupatora nego sin našega naroda. Smrt me ne plaši ne pitam hoće li se rat svršiti, ne pitam kad će se rat svršiti i tko će rat dobiti poludio nisam. Dolazi do borbe iz dana u dan s partizanima kako vam je već i poznato. Nije mi to drago ali je to nametnuto, opet ste zato Vi krivi. Zar se ne secate u sugustu mjesecu kad sam ja trefio kurira, koji je putovao iz Unske grupe za Korpus pa ga ni premetnuti nisam hteo.

Pa su sjedila dva bataljona jedan na Skokovi jedan u Šumecu, pa nismo pucali jedni na druge, ali dok Vi dozvoliste, da klika Hamdije Omanovića stvara odred Cazinski uz pomoć Banije, da odmah puče puška i stvoril se rat između nas i partizana sve su to prouzrokovali salonci, koji su me istisli iz partizanski redova i dalje nastoje i vode kampaniju protiv mene, a Vi ste Ti koji im sve to dozvole. Dobro Vi vidite te klikke kako je van sebe od bjesa u bjesomućnim nageđima 128 ljudi poklali u kotaru Cazinu unazad mjesec i po do sada to njih goni, njihov neuspjeh kojega oni nikada postignuti neće, neće na lijep način. Vi ste nas jedaju=ći nekim klikama pokušali ste devati Vaše najveće elite Korduna i Banije da bi silom uspjeh postigli no međjutim je dosta ostalo mitraljeza, teških i lakih bacača, pušaka itd. pa i samih partizana zarobljeno preko stotine, koje smo sve pustili na slobodu, van jednoga. Ako Vi budete rat samnom tražili vi ćete zaboraviti ustaše i Njemce. Mnogo bi ti imao da pišem, ali će mislim dosta biti i ovo, Jovica otvoreno vam poručujem da hoćete da dodje do zbiženja i događaja na koje mislite treba likvidirati kliku, koja je ovo prouzrokovala, klikom kompromisa nema, ako vam priče oni nego kotar Cazin na tom ćete srahu slouiti zube. Žalosno je to, da se ovako mora događjati, u koliko bi htjeli, da se nešto počezina, pošaljite mi jednog delegata, po ovom donosiocu lista to ne mora biti odmah, a sad pozdravi Vecu, Vidovića, Bogdana i sve druge, koji smo skupa ratevali.

Smrt fašizmu- Sloboda Narodu !

Huska

Pismo Huske Miljkovića od 29. 12. 1943. godine Jovici Lončaru

13. IX 1943
 Nazivlje

Okružnom komitetu KPH.

Karlovac

Dva dni izvijestavamo Vas o novo nastaloj situaciji na ovom kotaru, po kojoj se trebalo preduzeti vanredne mjere. U ovom posljednje vrijeme došlo je do toga da je sav pošten narod, počeo da se boji, da li će se dozvoliti zavodjenje nekog naroda na stranu Ruske vojske, što bi formaciju koja je sastavljena većinom od bandita, /kojčaka i pljačkaša i da li je trpiti i dozvoliti njihovo širenje. Činjenica je da je došlo do diferencijacije u istim redovima, s tim, što je onaj narod, cio počeo napuštati iste redove i odlaziti svojim kućama još ne općeno da stupi u H.V.

Naročito, događaj koji se odigrao li ovj.mj. mnogo zabrinjuje poštenu narod. To se je desilo baš onda kad je počelo da nastupa prvotna je kod masa i kad su mase uvidile da je Ruskina stvar osudjena na propast. Ali sastanak od li. ovj.mj. koji je održan između Ruske Miljkovića, Hasana Miljkovića, Zehida Četnika ustaša, logornika Kotera Cezina i Sajte Dilića kot. prestojnika kotera Cezina sa jedne strane i prestavnika njezinske vojske /Četnici iz Bihaća/ sa druge strane, da je objektivian razlog zabrinjavanja.

Prethodno do ovog sastanka trebalo je doći u petak li. ovj.mj. S toga je Ruska sa svojom bandom gonio narod u selo Goraliće gdje se je trebalo izvršiti sastanak tako, da bi Nijemci vidili masu i da bi u tom vrijeme koliko podrška dati imaju kod naroda. Isti dan nije došlo do sastanka ali se je odigrala stvar u Cazinu. Koristeći pijačni dan zatvorili su istog kotarskog prestojnika Sajte Dilića s tim, što su njihovi propagatori otišli u masu i raspravili je za toga ide i traži puštanje prestojnika tako, da bi isti u očima naroda počeo, kao čovjek koji je prvobornik muslimanskih težnji.

Na sastanku, koji je održan kako smo već gore naveli, li. ovj.mj. u Cazinu, po izvještajima /koji su 90% vjerovatni/ došlo je do saglasnosti između istih s tim, da Ruska ima pravo mobilizacije 26 godišta i to od 1930-1935 g. a da će ga Nijemci naoružati onoliko koliko bude potrebno i to u najekscitnije vrijeme. Ruska je već pristupio istoj mobilizaciji.

Inicijatori ovog svega su Hasan Miljković, Sajte Dilić, a Ruska je posebna ličnost za izvršenje toga. To potvrđujemo s tim, što se sa Ruska seljenje na njih /prilikom konferencija/ KAŠA ON KALUŠ što oni stalno to priznaju i govore ljudima i što su oni doveli i radili na tom da dodje do istog sastanka.

Imajući to, mi smo na konferenciji u Velikoj Kladuši potegli pitanje o povratku Hasana Miljkovića i dali narodu prijedlog, da napišu mu pismo u kojem ga trebaju pozvati da dodje kući i ako želi biti njihov predstavnik da pristupi u H.V.O. To je i učinjeno.

Isto tako Šteb ezzičkog n.p. odžeda je pisao u tom smislu o potrebi masovnog ulaska muslimana u redove narodno-oslobodilačke borbe i pozvao ga na saradnju. Ali na ovo, sve se je isti oglašio s tim što je rekao "oni su šakatsni ljudi i oni mogu bez mene", to je drugim riječima; ja ću reći što hoću, a Vi radite svoje i ako smo mi dali ne znanje, da on po Ruski stvari igra glavnu ulogu.

Li smo već više puta pokušavali istog Hasana vezati za borbu ali bez uspjeha. Po tom pitanju Vi bi trebali dati zaključak da li da ga smatremo narodnim izdajicom ili da prelazimo preko toga i ako javno istupa svojim protunarodnim radom.

Paše bi mišljenje bilo po tom pitanju, da je već dosta tog pozivanja i da je potrebno javno istupiti protiv njega kao narodnog izdajnika pogotovu izdajnika muslimana, s tim da se iznesu pred narod konkretni primjeri o curacnji sa Nijemcima-a u glavnom da je to politika Jugoslovensko-četničke vlasti u Londonu i da to vodi muslimane u neminovni propast /opporovavajući ih na nečija četnika/.

Pako vidite situacija je dosta zamrsena i ozbiljna po otovo sad postaje sustavna, jer trebamo imati na umu da je ovaj narod neprosvijedan, da se na vjerskoj osnovi može lako zavesti /što Ruska pokušava s tim, što je svojom baka nazvao Ustade muslimanska vojska/ da ima dosta banalno i pljačkaše pogotovu, što će se lako prihvatiti tog, jer znaju da ih tako neće niko zaustiti je li kiao i ubijao poštenu srpski narod i imali kod sebe velikih nemirno prisvojenih stvari. Ovo su činjenice koje im dozvoljavaju da mobilizuju dosta naroda. S toga je po našem mišljenju potreban vojnički udarac i to jak tako da se potpuno vojnički unište ta formacija koja bi nam mogla začeti, što se na vrijeme ne spriječi, dosta jača jer to postaje ozbiljna stvar. Taj vojnički udarac je potreban što bi Cazinski part.odred koji ima već jezno mnogo da izvrši mobilizaciju.

po ovim pitanjima molimo Vas da nas najhitnije izvještate.

Šteb Cezinu-Sloboda naroda

Pozdrav, *Hakija*

UNS-4228

red. br. 4228

370

21. prosinca 1943.

Pristup HUSKE u Ustašku vojnicu?

Broj 151., dana 16. prosinca o.g.
dostavlja:

Pripovjeda se, da će Huska pristupiti u Ustašku vojnicu i da će biti Zapovjednik Krajiškog sdruga sa sjedištem u Bihću. Već prije je bilo zatraženo od Zapovjedništva .TS-a Joe Kabanica za Husku. Bit će mu ponudeno i mjesto u Hrvatskom saboru, ako Huska nebi bio zapovjednik tog sdruga, našto, kako se govori, Huska neće pristati već rađi sazih svojih ljudi.

Navodno je i sam Poglavnik obavješten o pitanju Huske i osnivanju tog sdruga. Izgleda da sinors nema puno povjerenja u Husku, jer da je ovaj skidao odoru jednako dobrobrnina, kao i ustašama. Govori se, da inače veze sa Nijemcima i četnicima.

UNS - 4228

Pristup Huske u Ustašku vojnicu od 21. 12. 1943. godine

USTAŠA - PRIVATSKI OSLOBODILAČKI POKRET

LOGOR CAZIN

Cazin, dne 5. veljače 1944. u

Broj: 26/44. u

PREMET: Izvješće za mjesec siječanj
1944. godine-

POVJERENIČTVU ZAPOVIJEDNIČTVA USTAŠA

B I H A Ć

O prilikama i radu podpisanog na području logora Cazin u toku mjeseca siječnja t.g. podnosim ovim slijedeće izvješće :

Obće prilike na području logora Cazin, gotovo su iste kao i u mjesecu prosincu 1943. godine.

Svaki rad u pogledu organizacije ne samo da je otežan, nego je za sada još nemoguć, obzirom na iznimne prilike koje već unazada godinu dana vladaju u kotaru Cazin. Stalna djelatnost odmetnika ne samo u najbližoj i neposrednoj okolici kotara, nego i u dobrom dielu kotara je uzrokom da je svaki rad na uzpostavljanju zbirova i tabora u pojedinim a i opasnosti izloženim mjestima i obćinama bezkoristan i nemoguć.

Još uvijek je gotovo pola kotara zaposjednuto po odmetnicima koji više puta bilo pojedinačno, bilo pak u grupicama i skupinama upadnu i u ona sela, koja po odmetnicima nisu zaposjednuta.

Inače učlanjivanje u Ustaški pokret nije izostalo, da će se u zadnje vrijeme osjećati sve veći priliv članova i pristasa pokreta. Istina to učlanjivanje vrši se pojedinačno i u tajnosti, ali to sve zbog toga, da ljudi ne budu izvrgnuti opasnosti od odmetnika.

Prehranbene prilike u području ovoga logora su još uvijek zadovoljavajuće, jer se ne osjećaju nestašica i potreba u hrani. Jedino se u poznatih prometnih poteškoća osjećaju nestašica u monopolskim predmetima kao što je sol, šibice i duhan, a i petrolej.

U vojničkom pogledu kotar Cazin još uvijek je nedovoljno ili bolje rečeno nikako zaštićen. Lovačke bojne koje su do 18. siječnja t.g. bile u Czinu kao posade otišle su na precrušanje, dočim je zaštitni odred Huske Milkovića sve do sada ostao nelegalan, te počinio i izpade zbog kojih je među pučanstvom nastalo negodovanje i nepovjerenje prema njemu, a i opravedani strah od eventualnih daljnjih izpada.

Tako je dne 17. siječnja o.g. došlo između domobranske posade, koja se nalazila u Czinu i zaštitnih odreda Huske Milkovića do oružanog sukoba, Huska Milković je tražio da mu domobranstvo ostavi teško oružje u svrhu daljnjeg održavanja ovoga kraja, jer je bilo sa strane Njemačkih oružanih snaga ugovoreno, da Huska sa svojim zaštitnim odredima preuzme obranu i zapovjedništvo u kotaru CAZIN.

Taj oružani sukob započeo je rečenog dana u 15. sati i trajao do 5. sati na 18. siječnja. Žrtava na strani domobrana nije bilo, dok je od građana postradale životom tri osobe, a i nekoliko zgrada je oštećeno.

O političkim prilikama koje vladaju u području ovog logora mogu navesti tek toliko, da bi one tako rekuć ozdravile i krenule boljim putem čim zaštitni odredi Huske Milkovića dobiju neku vojničku i zakonsku formu na čemu baš ovih dana rade posebni izaslanici Ustaške Vojnice, te su već u svoje ruke preuzeli ustrojstvo Ustaškog dobrovoljačkog krajiškog Sdruga, a čemu se može očekivati potonje proširiti.

Dne 26. siječnja 1944. posjetili su Cazin i njegovu najbližju okolicu ministri gđ. Dr. Vjekoslav Vitez Vrančić i Dr. Meho Alašbegović sa izaslanikom G. U. S. g. Ing. Bazunice i Štožernikom i povjerenikom zapovjed. Ustaša iz Bihaca g. Josipom Bajkicom.

U Czinu, a tako i okolici posjetnici su imali prilike doći i u neposredni dodir sa narodom i našim težacima, koji su im iznijeli prilike u kojima žive.

Izveštaj - Logor Cazin od 5. februara 1944. godine

I-15

Rimac, dne 8.III.1944.

6278
19342IZVJEŠĆE

1. pokraj Cazina se spustio engleski avion, a u njemu je bilo 6 engleza koji su davali muslimanima naredbe da im šiju muslimanske oprave /dimije/ a palie su ih odveli do pećigrada.
 2. HUSKA je prešao sasvim partizanima. Napada sela i govori kako je Niemca prevario.
 3. Čuje se da će partizani da grade aerodrom, kako se čuje u petrovcu.
 4. Vodi se borba oko pećigrada. Niemci tjeraju huskinu vojsku. Među njima ima ih za partizane, a neki su za Niemce.
 5. Jedan Niemac Austrijanac govori, da su Englezi bacali letke nad Aus rijom neka se ne boje jer oni su narod vriedan kojeg neće uništiti. Tako se mnogi Austrijanac izjašnjava za kakav cilj ne znam.
 6. Čuje se da su se partizani jako skoncentrirali oko travnika jer neće da u njem sukakako budu.
 7. Višnja Vitić, ćin. u Cazinu kšim da je ideje partizanske, jer otrug nekoliko mjeseci su neke seljanke trazile zucu Sadikovića da im izruči posarave od sestara iz Šube. Ona im je rekla naka glasno^o nagovore da ih ne čuju, a ona ce ih odvesti jer ona radi za tu stranu. Tih Sadikovića zadnja sestra kod kuće ovedena je u logor.
- Salvija Tomić 1050
- veza 62/M-76/IV-11-III-46

Provedeno u očevidnici
O.R.
Izjavitelj _____

Ustaška nadzorna služba 3. 3. 1944. godine.

Izveštaj o engleskom avionu koji se spustio pokraj Cazina sa 6 Engleza koji su davali muslimanima naredenje da im se sašiju dimije i da su ih muslimani odveli u Pećigrad.

MUSLIMANI - KRAJINE

Poznato vam je da su Švabe osnivali i oružali četničke odrede, koji su ubijali i klali Muslimane po Bosni i Hercegovini. Poznato vam je da su ti isti četnici popalili gotovo sva naša sela Istočne Bosne, Hercegovine i Sandžaka. Vi ste sami gledali u Bihaću, Banja Ljuci, Ostrožcu, a i u Cazinu gdje se skupa šetaju i prave planove Švabe, četnici i ustaše.

Vi, braćo, dobro znate da su nas Švabe gurali u ustaše - gurali nas da vršimo zločine nad bratskim srpskim i hrvatskim narodom, dok istovremeno pod njihovom komandom izrodi srpskoga naroda četnici vrše nad nama Muslimanima nečuvane zulumе. Gurali su nas u domobrane i legije da im poslužimo za topovsko meso na Istočnom i drugim bojištima za propalu Hitlerovu stvar. Mnogo je Muslimana ostavilo svoje glave pod zidinama slavnog ruskog grada Staljingrada. Muslimanska SS divizija je sada u Francuskoj i čeka, da se na nju sruči sva sila savezničke engleske i američke vojske, koja će se uskore tamo iskrcati. Dok naša braća liju krv po cijelom svijetu za propalu stvar Nijemaca, dotle naš položaj u zemlji postaje sve teži i teži. Sve je manje hrane, stoke i naših domova. Sve je veći broj siročadi i udovica. Da bi našu braću i sinove zadržali u našoj zemlji gdje trebaju braniti svoj narod od Švaba i njihovih slugu, četnika i ustaša osnovane su naše muslimanske vojne jedinice.

Švabe su nam obećivali velike količine oružja i municije, samo da bi nas na našu veliku štetu gurnuli u zločinačku borbu protiv bratskih naroda Srba i Hrvata i da nas a njima što više zakrve. Bojeći se da ćemo mi Muslimani to oružje i municiju upotrijebiti za svoju slobodu, oni su nam skupocjeno davali tek neznatne količine municije, da bi nas tako stavili što više u njihovu zavisnost i da nas mogu odvući u razne njihove divizijske i frontove, gdje bi ginuli za propalu fašističku stvar. I previše smo ginuli za tuđju stvar!

Braćo Krajišnici!

Proglas Muslimanima Cazinske krajine kojeg je uputio krajem februara 1944. godine Huska Miljković, komandant Unskog operativnog sektora N.O. Vojske Jugoslavije.

2/59

5943

72

Priopis: Šetino

N.D.H. Min. unut. posl.
Gl. rev. za javni red i sig.
Odjel B. Odsjek II.

Broj: V.T. 1233/4

Predmet: Engleski časnici zajedno sa partizanima
vrše promidžbu za autonomiju Bosne pod
engleskim protektoratom.

Oko 1. veljače u školici Drežnika spustilo se oko 40 engleskih krilaša. Izkrkali su 30 engleskih časnika i ratni materijel. Časnici zajedno s partizanima vrše po selima promidžbu za autonomiju Bosne pod engleskim protektoratom, te pozivaju u tom smislu i neku rezoluciju sa 25 potpisa. Primjećeni su potpisi Sudjuka, bivšeg podžupana, CERMELIC HANDIJE, direktora gimnazije iz Mostara i OKANOVIĆ HANDIJE komesara VIII brigade. Ostali potpisi nepoznati. Među časticima se nalazi i neki Schurscill za kojega kažu da je bio posrednikom sastanka između HUSKE i Handija Okanovića na kojem je došlo između njih da operetuna o ne nepočinu, te određena granica rada. Kordun, gdje su Srbi pripada partizanima, krajine gdje su muslimani pripada Huski. Granice je crta od Glina prema Glinici, Hrvatske Bosanske Kraljevine.

Zagreb, dne 17 veljače 1944.

* sastavljeno:

1. Min. oruž. snaga /Oper. odjel/
2. Njem. opun. generalu u Hrvatskoj
3. "Festungsstab"
4. Vrhovnom oruž. zapovjedništvu
5. Zapovjedništvu P.I.S.
6. Min. unut. posl. na ruku min. dr. Lorkovića
7. Min. unut. posl. na ruku pomoć min. g. dr. Vrančića
8. G.U.S.
9. Min. vanjskih posl.
10. Min. oruž. snaga na ruku g. Vokića
11. Predsjedništvu Vlade
12. Zupanstvu pri Poglavlniku

1233/44 -V.T.- 335

Provedeno u očevidnici

Izvestitelj

NDH – Ministarstvo unutarnjih poslova od 17. veljače 1944. godine.

Predmet: Engleski časnici zajedno sa partizanima vrše promidžbu za autonomiju Bosne pod engleskim protektoratom.

*Huska Miljković sa oficirima
Unske Operativne grupe*

*Huska Miljković (bez kape) i njegovi borci nakon priključenja Unskoj operativnoj
grupi NOV, u proljeće 1944.*

Dragi Hasane,

od gimnazijskih klupa nismo imali prilike da se drugarski razgovorimo. Ni sada mi se ne pruža prilika da dodjem u taj kutak Bosne, pa Ti se obraćam pismeno. Želio bih biti kratak, ali baš zbog toga što nismo imali prilike da skoro izmijenimo misli, moraću biti nešto opširniji.

Nema sumnje da naš narod nije još u cjelini uočio izlaz iz teške situacije stvorene ratom i lutanjem narodnih vodja i prvaka. Sjeti se samo razgovora sa našim istaknutim ljudima u Zagrebu, Sarajevu i ostalim mjestima s kojima si svakako razgovarao. Svi su složni u tom da NDH ovakva kakva je ne može opstati iz prostog razloga što je hrvatski narod neće. Neće je jer je uspostavljena na nenarodnim i nečovječnim temeljima bez i najosnovnijih moralnih skrupula i jer narod ne vidi nikakve garancije za njen opstanak. Dok su svi naši prvaci s tim na čisto da Pavelić nije u stanju urediti državu koju bi svi volili u kojoj bi svi narodi bili zadovoljni i koju bi podržavali, dotle ti isti prvaci ne znaju šta treba raditi. Na pitanju kakav je izlaz ni jedan Ti nije u stanju da daje ma kakav odgovor.

Međutim za nas je situacija jasna i izlaz je prost i ja ću Ti ukratko izložiti moje gledište i gledište većine našeg razboritog svijeta.

Hitler gubit rat i izgubiće ga i onda ako mu pridju u pomoć i svi muslimani i svi Hrvati i svi Srbi. On ga ne može dobiti, jer je cio kulturni svijet i cijelo čovječanstvo protiv njega. Sve što voli slobodu i pravdu diglo se je protiv njega, jer je svakom jasno kako on želi urediti Evropu. On je to pokazao u okupiranim zemljama. On žari, pali, ubija i najnevinije. Ne štedi on ni u Hrvatskoj nikoga. Uništava jednako sve što je muslimansko kao i srpsko i hrvatsko. Ne zna se da li su popalili više muslimanskih sela četnici ili Nijemci. Ja imam dokumenata gdje su poubijali porodice i onih koji su otišli u SS Diviziju. Hitler traži životni prostor u ropstvu drugih naroda. Ni časa se on ne bi promišljao da nas uništi ili žrtvuje crnom ciganimu ako to njemu bude išlo u račun ma i trenutak. Danas bi

Pismo pukovnika Sulejmana Filipovića Hasanu Miljkoviću.

– Zar nije jasno da ljuta Krajina treba da pođe putem bratstva, sloge, slobode i napretaka. Mi moramo čuvati svoju tradiciju, svoju junačku prošlost.

PRIKAZI POBEG

"KRAJŠNIK"

T.br. 1-1944.

Prevedeno u otvrdnici

Predmet: Pogibija Huske Miljkovića te
prilike nesreće njegovom sardcu.-MINISTARSTVO UNUTARNJI POSLOVA
GLAVNO RAVNATELJSTVO ZA JAVNI RED I SIGURNOST
ODSJEK B/II POLOLSJK 3 Zagreb

Krajina je krvavo polje
s krvlju rušak, s krvlju veđera
Svak krvavo žveče zelozca,
Nikad vedre daneka u godini.- kaže naše junake narodne pjes-
ne.

Iz ovih navedenih narodnih stihova, u kojima
je bezimena narodna pjesma najbolje prikazao Krajinu, otkriva
kakva je bila u povijesti, a i sadašnjosti, razabiremo da je
ona veđera bila prostor bunтовan i nemiran, pučanstvo borbena,
osjećajno i konzervativno.

Svaka narodna ideja, teško je u Krajinu pro-
drila, pa u koliko bi je krajiški čovjek i poprilično, morala je
kroz prizmu proći njegovih religioznih nazora. Njegova reli-
gija, bio je samo cin, koji je sve tekao bez. Krajine pokre-
će, on mu je bio jedina duhovna hrana, kojom je krajišnik
napajao svoju dušu. Svećenici bez ikakve vjerskove neobrazbe
često i nepismeni, a i u vjerskom pogledu zbog svoje nespreme
fanatici, uzajamni su decenizirali i fanatizirali krajišnika, pa bi
se izmalo tek bio njihov fanatizam nevađu jedan slučaj koji
se je desio prilično davno.

U otjeranih reki kršćani iz Kordunskog Ljes-
neta prese na pazer u Cazin. Uvedavši to krajišnicu, pre-
nieto ovoga jšćeno čovjeka a prese sjekirama sesjaku, ta
svaka sjekira bree po to su preseđion krvlju bile poprakane.
Od toge dne nije se više nikada prese pojavilo na pazeru
u Krajinu.

Zbog svojeg sata se urođjenog fanatizam,
krajišnik seme uobće svoje inteligencije, pošto mu je i škola
bila nepristupačna, pa se i oielj očkoj njegove mladosti
sastajno u satinaciji svoje onove do čega su izkustvom došli
njihovi stariji.

U koliko je koji krajišnik i prošao u školu
zbog svoje čudi noreo je prekinuti, ~~pa se kao tolu raobra-~~
žen mladik dovratio svoj zavičaj, sklon reznia idejama. Ova-
kvi mladici, zede su posadili ljudi, ne izmajući izredjene nika-
kve poglede na život i društveno uređenje bili su sline
svakoga razine, koje je krajišnik a teško na svojoj koji
osjećao. On neobično postuje i čubi svoju obitelj, dok svoju
događicu spominje vezda u tražez licu. Po duši je dober
i plemenit, pa stekao li se samo njegovo poverenje se njime
se mogu čuda napraviti. Liubomorno čuva svoje imanje, voli kraj
svoj, a to su sve predulovi da se paravnir postupkom
i nezebičnim postariz rador svjesne rše inteligencije kod
njega vrobude takvi nacionalni osjećaji.

Inojut vernoje uvvidu pokret Huske Miljkovića
zamjen prividno na vjerskoj autonomističkoj bazi. Biti da ne
obješnjiviji kao i rasovno pristupanje krajišnika u njegove
redove. Njese se zvezdom koje je Huske stavio na rasove
svoje voljke pobudljivo je religijsko čuvstvo svakog krajiš-
nika u ulivoje is poverenja u uskinu stvar. On kao vjerskine
to i troboj bistre a po sive anju komunistički i deslog snio
je pogoditi u zila kucevici svojih ljudi. Svakeko da je u
ovoj sitovoj koncdiji ir o iza lečja prefrignis ljude većinom
intelektualnih sposobnosti kao Huske Miljkovića i dr.
Opisan brojnik pristupanje kao političkim i vojnim
nepjesire u nevoljke kore iz čisto osobnih računa se
određivanja počeo je vršiti nasilje nad narodom, pljačkati
se politički i ubijati ko mu se je samo bar se jađnom rici usudio

Izveštaj ustaškog obavještajca pod pseudonimom "Krajsnik" o pogibiji Huske Miljkovića te
prilikama nastalih poslije njegove smrti.

UNS-4342

944

9. svibnja 1944.

**Prilike u Bosanskoj Krajini
i pogibija Huske Miljkovića.**

Budući se zadnjih dana puno govorilo o Bosanskoj Krajini, kao i o autonomističkoj tendenciji vojnika Huske Miljkovića, koji pod polumjesecom i zvijezdom uperiše svoje oružje protiv naše državne cjelovitosti, pa izpitavši dobro sam pokret, poznavajući dobro ljude koji su to vodili, a konačno poznavajući samoga Krajišnika podnosi se slijedeće izvješće, koje će najbolje dotični pokret a i prilike u Krajini prikazati.

Početi ćemo riječima narodnog pjesnika:
Krajina je krvava haljina,
S krvlju ručak, a s krvlju večera
Svak krvave žvače zalogaje,
Nikad vedra danka u godini.- kaže naša narod-

na junašca pjesma.

Iz ovih navedenih narodnih stihova u kojima je bezimni narodni pjevač najbolje prikazao Krajinu onakovu kakova je bila u poviesti, a i sadašnjosti, razabiremo da je ona oduvijek bila prostor buntovan i nemiran, a pučanstvo borbena i konzervativno.

Svaka napredna ideja teško je u Krajinu prodirala, pa u koliko bi je krajiški čovjek i poprimio morala je proći kroz prizmu njegovih religioznih naroda. Njegova religija, bio je samo Din, koji je sve akcije Bosanske Krajine pokrećao, on je bio jedina duhovna hrana, kojom je Krajišnik napajao svoju dušu. Svećenici bez ikakve svjetovne naobrazne, često puta i nepismeni, a i u vjerskom pogledu zbog svoje nespreme fanatici, uspjeli su decenijama fanatizirati Krajišnika. Da bi istakao baš taj njihov fanatizam navest ću jedan slučaj koji se je desio prilično davno, ali koji je još i danas aktuelan.

Potjerali neki kršćani iz Lordunskog Ljeskovca svinju na sajam u Travniku. Ugledavši to Krajišnici, premlate svoga mladog čovjeka, a svinju sjekirema sasjeku, te svoje sjekire bace, pošto su svinješom krvlju bile poprskane. Od toga dana nije se više nikada svinjše pojavilo na pazaru u Krajini.

*Ustaška nadzorna služba od 9. svibnja 1944. godine.
Prilike u bosanskoj krajini i pogibija Huske Miljkovića*

Huska Miljković sa oficirima štaba Unske operativne grupe u Pećigradu

Unska operativna grupa u Pećigradu

5804-10

Z-4

53

~~54~~

B - II - IV - III

X

„Türkische Post“ iz Istanbula
- v i e s t i -

Poznatnik iz Zagreba
dostavlja dana 27.V.1944.:

U ovom broju od 6. svibnja o.g. donosi turčki
dnevnik na njemačkom jeziku „Türkische Post“ članak, koji u
prijevodu donosi:

„Poznati komunistički vođa HUSKA MILJKOVIĆ
je prema iskazu prebjega i zarobljenika, umoren od vlasti-
tih ljudi. Da inače u tiskau u svijetu kako su hrvatski mus-
limani protiv postojećeg poredka, poslušili su se komunisti
njihovim najdvašnjim vodjom, koji se njih priviđao odrekao, i
počeo stvarati među muslimanima samoodbrambene postrojbe.

Kada su je to uspjelo, htio je svoje pristali-
ce da prisili na borbu protiv predstavila redovnih vlasti.

Njegovi su ga ljudi odmah prezerali i kod potona
koja je tim porokom nastala, našao je on svoju smrt.

Oko 6-700 njegovih vojnika stavilo se na raspo-
laganje redovnih četama.“

POSTAVLJA SE NA ENALJE,

Antoni Tuglić

Sve u/S 1944

III

Huska Miljković

Izveštaj objavljen u turskom dnevniku od 6. maja 1944. godine na njemačkom jeziku.
“Poznati komunistički vođa Huska Miljković je prema iskazu prebjega i zarobljenika umoren od
vlastitih ljudi.”

5

Cazinska buna 1950.

dr. sc. Denis Bećirović

dr. sc. Vera Kržišnik-Bukić

dr. sc. Izet Šabotić

mr. sc. Ahmet Čović

Hase Čoralić

Protukomunističke grupe i organizacije u Bosni i Hercegovini prije izbijanja Cazinske bune (1948.-1950.) – historijski kontekst, aktivnosti, hapšenja i suđenja

Apstrakt: *Na temelju neobjavljene arhivske građe i relevantne literature, autor, u ograničenom historijskom okviru, analizira i prikazuje aktivnost protukomunističkih grupa i organizacija na teritoriji Bosne i Hercegovine u godinama pred izbijanje Cazinske bune.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Jugoslavija, komunisti, mladomuslimanska organizacija, četnici i križari.*

O djelovanju protukomunističkih grupa i organizacija na teritoriji Bosne i Hercegovine u godinama poslije Drugog svjetskog rata, političkim ciljevima, njihovoj organizacionoj strukturi, oblicima djelovanja i brojčanim pokazateljima, napisano je veoma malo naučnih radova. Historijska nauka je dugo zaobilazila teme sa navedenim sadržajem, tako da do danas ne postoji cjelovit pokušaj da se ovo pitanje naučno obradi. U malobrojnim radovima koji tretiraju historiju Bosne i Hercegovine nakon 1945. godine ova tema je tek usput pominjana. Zbog toga svakog istraživača ove teme čekaju brojne prepreke. One su posljedica neistraženosti teme, nedostupnosti arhivske građe državnih organa bezbjednosti, kao i protukomunističkih grupa i organizacija.

Pod pojmom protukomunističke grupe i organizacije podrazumijevamo one snage koje su u poslijeratnom vremenu djelovale ilegalno s ciljem slabljenja i rušenja komunističke vlasti. Važno je naglasiti da se u ovom radu nećemo baviti aktivnostima disidentata unutar Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) koji su zagovarali prosovjetsku orijentaciju Jugoslavije. Pri tome, imamo na umu opasnost odvajanja aktivnosti protukomunističkih grupa i organizacija od disidentskog djelovanja s obzirom da se njihova aktivnost ponekad međusobno ispreplitala i determinisala. Vremenski istražujemo period od prijelomne 1948. godine do 1950. kada je izbila Cazinska buna. Svjesni smo da s metodološke tačke gledišta ograničavanje vremenskih intervala posmatranja na ovaj period predstavlja upitan potez, jer su aktivnosti protukomunističkih grupa i organizacija trajale i prije i poslije pomenutog razdoblja. U radu nismo striktno slijedili republičke granice Bosne i Hercegovine, s obzirom na političko jedinstvo jugoslavenske države u to vrije-

me. Zbog toga smo, kada se za to ukazivala potreba, obraćali pažnju na šira kretanja u jugoslavenskoj državi.

Avnojevska Jugoslavija (i Bosna i Hercegovina) poslije 1945. godine morala se suočiti sa nestabilnim unutrašnje-političkim prilikama u zemlji. Iako je KPJ izašla iz rata kao pobjednik, propagirajući politiku međunacionalnog pomirenja i bratstva i jedinstva, na terenu se u prvim poslijeratnim godinama osjećala atmosfera međunacionalnog nepovjerenja. To je naročito bilo izraženo u udaljenim i teže pristupačnim planinskim mjestima u kojima su još uvijek djelovale preostale poražene vojne formacije iz Drugog svjetskog rata (četnici, ustaše ...). One su dodatno podgrijavale strah i nesigurnost kod stanovništva, napadajući i ubijajući predstavnike vlasti, te vršeći razne oblike ekonomskih sabotaza. Njihova aktivnost bila je usmjerena na rušenje komunikacija, ubistva odbornika narodnooslobodilačkih odbora, političkih radnika, pripadnika milicije i posebno članova KPJ. Vojska i policija u prvoj poslijeratnoj godini suprotstavljale su se ovim poraženim snagama koje su još uvijek bile aktivne.¹

Važnu ulogu u sukobu sa političkim protivnicima u prvim poslijeratnim godinama, pored armije i milicije, imala je obavještajna služba – Odjeljenje za zaštitu naroda (OZN).² U funkciji ostvarivanja potpunog monitoringa nad državno-upravnim i sudskim aparatom bila je institucija Javnog tužioca, osnovana u februaru 1945. godine.³ Također, sastavni dio represivnog aparata nove države u borbi protiv protukomunističkih snaga predstavljao je i sudski sistem. Zbog kompleksnog i proturječnog karaktera opštih društvenih tokova, od sudija se zahtijevalo da osim zakonodavstva poznaju i političku liniju vladajuće partije jer je od toga zavisio uspjeh u stabilizaciji novog društvenog poretka, ali i njihov lični napredak u karijeri. To i jeste razlog zbog čega je KPJ u ove organe slala uglavnom provjerene kadrove, što su primjećivali i protivnici režima stavljajući znak jednakosti između KPJ i pravosuđa.⁴ Zato nije iznenađujuće, da je ovako postavljen sudski sistem u kriznim situacijama, kao što je bio slučaj za vrijeme sukoba sa Inforburoom, više vodio računa o političkim nego o profesionalnim načelima u svom radu.

Nakon što su u svoje ruke preuzeli sve ključne poluge vlasti i izglasali novi ustav početkom 1946. godine, komunisti su još odlučnije krenuli u obračun sa političkim pro-

¹ Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije u Beogradu (ACKSKJ), fond Ideološka komisija, 507–VIII-II/2a-(1-38)–K-3. Izvještaj o radu odeljenja i nekim problemima agitacije i propagande u srezu Mostarskom.

² OZN-a je osnovana odlukom koju je u Drvaru 13. maja 1944. godine potpisao Tito, u formalnom statusu Vrhovnog komandanta NOV i POJ i Povjerenika za narodnu odbranu NKOKJ-a. Prema sadržaju osnivačkog akta OZN-a je osnovana kao centralna jugoslovenska obavještajna i kontraobavještajna služba uz naglašavanje njenog represivnog značaja za očuvanje političke linije koju je zastupala KPJ. Snažnu formalnu i stvarnu moć OZN-e nastojao je određenim upustvima u julu 1945. godine ograničiti Javni tužilac DFJ, ali bez uspjeha. U martu 1946. godine OZN-a je izdvojena iz Ministarstva narodne odbrane i uključena u Ministarstvo unutrašnjih poslova. Tada je promijenjen i njen naziv u Uprava državne bezbjednosti (UDB-a). Više o formiranju, zadacima i aktivnostima OZN-e pogledati u: Jera Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.-1946.*, Zagreb 2006, 38-42; Josip Jurčević, *Blajburg, jugoslovenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb 2005, 239-275; Đorđe Ličina, *Tragom plave lisice*, Zagreb 1988, 16-17 i Ivan Bešlić, *Čuvari Jugoslavije – suradnici Udbe u Bosni i Hercegovini*, III dio, Posušje 2003, 13-14.

³ Marija Obradović, *“Narodna demokratija” u Jugoslaviji 1945-1952*, Beograd 1995, 31.

⁴ Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd 1969, 273-276.

tivnicima. Oni uspostavljaju monopartijski sistem neutralisanjem preostalih opozicionih snaga. Političke stranke iz međuratnog perioda su zakonski eliminirane do kraja 1947. godine. Snage potencijalnog otpora bile su sistematski slabljene i potiskivane. Poražene vojne formacije iz Drugog svjetskog rata najvećim dijelom su bile razoružane i uništene, a samo je manji dio bio van domašaja organa vlasti.⁵ Opravdanje za ovakvu politiku prema njima komunisti su najčešće argumentirali sljedećim razlozima: da su u toku rata podržavali i saradivali sa fašističkim okupatorima; da su širili neprijateljsku propagandu protiv antifašističkog pokreta; da su organizovali i izvodili masovne ratne zločine i progonili pripadnike drugih vjeroispovijesti; da su podsticali i širili međunacionalnu mržnju i netrpeljivost itd.⁶ Historijsko iskustvo o učešću ustaških i četničkih formacija u proizvodnji nacionalnih tenzija i vjerske mržnje, što je rezultiralo tragičnim posljedicama, bilo je naročito svježe u prvim postratnim godinama poslije oslobođenja zemlje.

Na političkom planu izgrađeno je simbiotičko jedinstvo između države i partije, odnosno državnih i partijskih aparata. Konstituirana je monopartijska država u kojoj su primat nad zakonima imale partijske odluke, a državni organi pretvoreni u izvršne organe partijskih organizacijskih struktura. Institucionalisan je monopartijski sistem koji je kreirao kult partije i države, podređujući sve sfere društvenog i individualnog života političkim odlukama. Partija je kontrolisala sve društvene procese i tokove putem pravosudnih, zakonodavnih i izvršnih struktura, braneći novi poredak represijom (ne samo fizičkom, nego i političkom, moralnom i simboličkom). Bio je to poredak koji je sprečavao izgradnju građanskog društva i pravne države, negirajući vrijednosti građanske demokratije. Umjesto izgradnje građanskog društva, došlo je do razvoja militantnog aktivizma (stalne "klasne borbe" i otkrivanja "neprijatelja"), suspendiranja građanskih prava i sloboda i razvoja političke kulture mistifikacija.⁷

Uzroci nezadovoljstva, pored ostalog, mogu se pronaći i u ambicioznim privrednim projekcijama komunističke vlasti, iskazanim u ciljevima Prvog petogodišnjeg plana, koje nisu bile u skladu sa objektivnim mogućnostima stanovništva. Vlast je u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine primjenjivala neadekvatne i nerealne privredne mjere. Tako su, primjera radi, seljaci u Hercegovini prisiljavani na sadnju subtropskih kultura (kikiriki, susam, pamuk), što je ozbiljno ugrozilo proizvodnju vitalnih kultura (pšenica, kukuruz, krompir, itd).⁸ Odbojnost stanovnika Bosne i Hercegovine prema novoj vlasti izazivala je i nepripremljena i prebrza kolektivizacija sela koja je započela krajem 1948. i početkom 1949. godine. Stojeći na ideološkim postavkama, po kojima nezavisna i individualna gazdinstva predstavljaju opasnost za izgradnju socijalističkog sistema, kao i zbog

⁵ Katarina Spehnjak, Tihomir Cipek, *Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945-1990, Časopis za suvremenu povijest* (dalje: *ČSP*), Zagreb 2007, br. 2, 259.

⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), fond Komisija za vjerska pitanja, kut. 3, b.b./54. Materijali Savezne komisije za vjerska pitanja upućeni predsjedniku Komisije za vjerska pitanja NR BiH Vladi Šegrtu, 1. 6. 1954.

⁷ Michael Portmann, *Communist retaliation and persecution: Yugoslav territory during and after World war II (1943-1950)*, Beograd, *Tokovi istorije*, 2004, br. 1-2, 72-73; Braco Kovačević, *Ilegitimnost boljševičkog modela socijalizma*, Sarajevo, *Pregled, Časopis za društvena pitanja*, LXXX, 1990, br. 5-6, 319.

⁸ ABH, fond Kontrolna komisija, dok. 6655/47. Naredba o obaveznom zasijavanju površina pod pamukom i drugim subtropskim kulturama u 1947. godini, 10. 4. 1947.

represivnih mjera prema seljacima, sve više je rastao otpor prema planskim mjerama na selu. Ipak, do najvećeg zaoštavanja problema u vezi sa poljoprivredom i selom dolazi poslije rezolucije Informbira. Želeći opovrgnuti optužbe Centralnog komiteta Svesavezne komunističke partije (boljševika), većina rukovodstva KPJ smatrala je da rješenje treba tražiti u kolektivizaciji ruskog tipa, tako da partijski organi u januaru 1949. godine donose direktivu za kolektivizaciju sela. Uz nagli porast broja seljačkih radnih zadruga tokom 1949. godine, pažnja organa vlasti najvećim dijelom je bila usmjerena na organizaciono učvršćivanje i konsolidovanje novoformiranih zadruga, kao i neutralizaciju svih onih koji nisu u zadrugama podržali novi partijski kurs prema selu.⁹ U toku ove forsirane kolektivizacije često su kršeni principi dobrovoljnosti i demokratičnosti, tako da su na pojedince vršeni različiti oblici pritisaka da bi stupali u radne zadruge. Ovakve pojave uticale su na rast neraspoloženja na selu, ali i na zaoštavanje odnosa između države i seljaka.

Pored unutrašnjih problema, zemlja je bila izložena i snažnom vanjsko-političkom pritisku. Odjeci i refleksije "hladnog rata" sve više su se osjećali na Balkanskom poluotoku. Od sredine 1948. godine započinje snažan idejni, politički i ekonomski pritisak socijalističkog bloka država na čelu sa Sovjetskim Savezom. S obzirom da je zapadni kapitalistički blok država već otprije bio neprijateljski orijentiran prema Jugoslaviji, došlo je do potpune blokade ove zemlje sa svih strana. U okviru mjera ekonomske blokade Jugoslavije istočnoevropske zemlje otkazale su "sve trgovinske i druge sporazume i (...) svaku trgovinsku razmjenu"¹⁰. Jednostrano je od strane SSSR-a raskinut sporazum o prijateljstvu i saradnji, 29. 9. 1949. godine, da bi u narednim danima to učinile i sve druge socijalističke zemlje. Uz to, raskinuto je ukupno 46 ugovora političkog, ekonomskog, kulturnog i drugog karaktera. Otkazivanje ugovora teško je pogodilo jugoslavensku privredu izazivajući brojne poremećaje.¹¹ Pored ekonomske blokade, vršeni su i pritisci drugih vrsta. Mjerama vojnog pritiska stezao se vojni obruč, koji se ogledao u nizu opsežnih vojnih aktivnosti na granicama prema Jugoslaviji. Krajem 1949. godine bili su primjetni i učestali pokreti trupa duž jugoslavenske granice, gdje se dogodio veliki broj incidenata¹². Zbog otvorene vojne prijetnje i ugrožavanja nezavisnosti i samostalnosti Jugoslavije, u zemlji su započele temeljite pripreme za odbranu od mogućeg napada¹³.

Najnovija istraživanja u američkim arhivima pokazuju da nisu tačni dosadašnji ustaljeni pogledi o tome kako se za nesuglasice u odnosima između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije na Zapadu saznalo tek u ljeto 1948. godine. Naime, izvorna građa iz pomenutih arhiva nedvojbeno svjedoči da su diplomatski predstavnici SAD u Jugoslaviji i prije otvaranja ovog sukoba procjenjivali mogućnost raskola između hegemonističke

⁹ ABH, fond Glavni zadružni savez, dok. 224/53. Stanje i problemi SRZ-a i zadružnih domova, 1949; dok. 16/50. Analiza stanja u seljačkim radnim zadrugama, 31. 8. 1950.

¹⁰ Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, III, Beograd 1954, 65.

¹¹ Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb 1979, 162.

¹² Branko Petranović, Čedomir Štrbac, Stanislav Stojanović, *Jugoslavija u međunarodnom radničkom pokretu*, Beograd 1973, 134.

¹³ Darko Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949-1955*, Zagreb 1988, 37.

politike “prve zemlje socijalizma” i jugoslavenskih težnji za većim stepenom autonomnosti. Američki predstavnici u Jugoslaviji još krajem 1947. godine, analizirajući sovjetsko-jugoslavenske odnose, lucidno uočavaju razlike između sovjetskog i jugoslavenskog komunizma. U senzibiliziranim izvještajima koji su upućivani prema *State Departmentu* oni primjećuju da jugoslavenski komunizam nije onako zatvoren kao sovjetski. Iskazujući zavidan nivo poznavanja ove problematike, oni ispravno prognoziraju da će arogantno i nadmeno sovjetsko ponašanje iritirati jugoslavenske sujete i lične ambicije njezinih vođa. Polazeći od pomenutih pretpostavki, oni predlažu da se vodi politika zabijanja “klina” između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije i na taj način slabi sovjetska prevlast u Istočnoj Evropi.¹⁴

Bez sagledavanja vanjsko-političke pozicije Jugoslavije, teško je objektivno prikazivati unutrašnje-političke prilike u kojima se našla Bosna i Hercegovina kao njena federalna republika. Vanjsko-politički potezi velikih supersila i sila imali su krupne unutrašnje posljedice na razvoj socijalističke Jugoslavije, te shodno tome i na aktivnost protukomunističkih grupa i organizacija. Zato bi zanemarivanje navedenog historijskog konteksta vodilo u jednostranost i neobjektivnost.

Blok poraženih snaga iz Drugog svjetskog rata, iako je izgubio političku vlast i ekonomsku moć, nije bio beznačajan i bezopasan. Uprkos izgubljenom ratu ove snage su, koristeći izuzetno zategnute i naelektrizirane političke prilike u zemlji, nastojale da onemoguće izgradnju novog društvenog poretka. U nekim krajevima Bosne i Hercegovine, poslije 1945. godine, unutar organa vlasti inkorporisao se dio poraženih pripadnika ustaških i četničkih formacija, što je dodatno usložnjavalo prilike u zemlji. O razmjerama ove pojave svjedoči i dopis Oblasnog komiteta KP BiH Mostar upućen sreskim komitetima u septembru 1949. godine. U njemu je konstatirano da u Mostarskoj oblasti djeluje 48 % odbornika koji su u toku rata učestvovali u neprijateljskim formacijama.¹⁵

Početak ekonomske i političke izolacije Jugoslavije, od strane dojučerašnjih savezničkih istočnoevropskih zemalja, na ruku je išao svim protivnicima komunističke vlasti. Tim prije, jer su odnosi sa zapadnim silama već otprije bili neprijateljski. Ovakva nepovoljna vanjsko-politička situacija podgrijavala je apetite i nade svih onih koji se nisu mirili sa uspostavljanjem komunističke vlasti u zemlji. Koliko je blokada zemlje išla u prilog raznim protivnicima KPJ, može se vidjeti iz brojnih dokumenata. Tako, primjera radi, u zapisniku sa sastanka Sreskog komiteta KP Kladanj, održanom jula 1949. godine, konstatuje se da je “u zadnje vrijeme tj. u nazad tri mjeseca neprijatelj počeo jače da djeluje koristeći se Rezolucijom Informbiroa (...)”.¹⁶ Ovaj, kao i niz drugih primjera, svjedoče da su nakon 1948. godine ponovo u većem obimu reaktivirane protukomunističke grupe i organizacije.

¹⁴ Tvrтко Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945-1955*, Zagreb 2003, 226-231.

¹⁵ Adnan Velagić, *Djelovanje antikomunističke reakcije u Hercegovini nakon Drugog svjetskog rata*, Tuzla, *Saznanja*, 2008, br. 2, 151.

¹⁶ Arhiv Tuzlanskog kantona (ATK), fond Sreski komitet Saveza Komunista Kladanj (SKSKK), kut. 1, br. 14/1-9. Zapisnika sa sastanka Sreskog komiteta KP BiH u Kladnju, 6. 7. 1949.

Kontinuirano od završetka rata, uglavnom u planinskim predjelima Bosne i Hercegovine, djelovali su četnici¹⁷, koje su organi gonjenja razbili u poslijeratnom periodu, ali ne i iskorijenili. Nije nevažno reći da je Bosna i Hercegovina pred kraj rata bila glavno utočište četničkom vojnom i političkom rukovodstvu, prije svega zbog dosta jakih četničkih uporišta i povoljnosti u pogledu opskrbe četničkih jedinica.¹⁸ Četnici su se najčešće krili u blizini njihovih sela, a pomoć su im pružali “njihovi roditelji, rođaci i prijatelji, doturajući im hranu i dajući im obavještenja i vezu”.¹⁹ Komandant četničkih jedinica Draža Mihailović je u septembru 1945. godine naredio preostalim četnicima da započnu sa organizovanim terorističkim i političkim aktivnostima.²⁰ Preostali dijelovi četničkih snaga su i nakon 1945. godine nastavili sa pružanjem oružanog otpora sa jasno određenim političkim programom. Uzroci nastavka pružanja otpora četničkih grupa mogu se, između ostalog, pronaći u snažnom antikomunizmu, lojalnosti Kraljevini Jugoslaviji, te izbjegavanju drastičnih kazni nove vlasti. Iskorjenjivanje četničkih grupa u Bosni i Hercegovini nije bilo završeno ni poslije četiri godine od završetka rata. Da je to doista tako bilo pokazuje primjer četnika iz Hercegovine, koji su tokom 1949. godine povremeno upadali čak i na pogranična područja Imotskog i Dubrovnika.²¹ U borbi protiv ostataka četničkih “bandita”, organi vlasti su formirali posebne “udarne grupe”, sačinjene od članova Partije, Saveza komunističke omladine Jugoslavije i demobiliziranih boraca Jugoslavenske armije.²² O kažnjavanju pojedinaca koji su pomagali i saradivali sa ostacima četničkih grupa govore i brojne presude okružnih sudova u Bosni i Hercegovini. Karakterističan primjer sudske presude zbog saradnje sa četničkim grupama predstavlja i presuda Perić Luji iz Bosanskog Šamca. Ona je osuđena na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od četiri godine, kao i na gubitak građanskih prava u trajanju od dvije godine. U navedenoj presudi, koja je donesena 26. jula 1949. godine, stoji:

“Perić Luja je kriva što je od 1945. godine pa sve do svoga hapšenja održavala vezu sa četničkom bandom Pejanovića, a kada je ova grupa likvidirana povezala

¹⁷ Pod pojmom četnici podrazumijevamo velikosrpske snage koje su željele obnoviti Kraljevinu Jugoslaviju s dinastijom Karađorđevića i s prevlašću srpskih interesa. Četnička ideologija bila je inspirisana idejama stvaranja velike i etnički čiste srpske države i temeljila se na ekstremnom nacionalizmu, vjerskoj netrpeljivosti, antibošnjaštvu i antihrvatstvu. Opredjeljenje četnika za Veliku Srbiju bilo je nepomirljivo sa postojanjem autonomne Bosne i Hercegovine. Četničke vođe su su izričito propagirale da je Bosna “srpska zemlja” i da se četnici bore za srpsku državu. Po svojim koljačkim metodama, masovnim ubistvima nezaštićenog stanovništva i projektom istrebljenja čitavih naroda četništvo se po svojoj zločinačkoj praksi nije suštinski razlikovalo od ustaštva i drugih naci-fašističkih pokreta u Drugom svjetskom ratu. Opširnije o ulozi i ciljevima Ravnogorskog četničkog pokreta, pored ostalog, pogledati u: Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb 1979, 113-122; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*, Sarajevo 1990, 40-51; Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, knjiga I, Beograd 1984, 12-20.

¹⁸ Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo 1998, 281.

¹⁹ ABH, fond Predsjedništvo Vlade Bosne i Hercegovine, kut. 44, br. 79/45. Dopis Okružnog narodnog odbora Sarajevo Predsjedništvu narodne Vlade Bosne i Hercegovine, 5. 11. 1945.

²⁰ Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji u vreme obnove*, Beograd 1969, 173.

²¹ Zdenko Radelić, *Projugoslovenska protukomunistička gerila u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata*, Zagreb, ČSP, 2003, br. 2, 465-472.

²² ATK, fond Sreski komitet Saveza Komunista Tuzla, kut. 1, br. 1/b 2/1. Izvještaj o političkoj situaciji u Tuzli, 21. 2. 1948.

se sa drugim jatacima bande u srezu Šamačkom, ove primala u svoju kuću, obavještavala ih o potjerama, a o svemu tome nije obavijestila organe narodne vlasti. Dakle, pomagala je članove naoružane bande dajući im hranu, obavještenja i druge potrebe.”²³

Da su organizovane oružane grupe predstavljaju ozbiljan politički problem konstata-rali su i učesnici sastanka Oblasnog povjerenstva Centralnog komiteta KP BiH za Oblast tuzlansku polovinom 1949. godine. Aktivitet ovih “bandi” posebno je bio izražen u srezovima Lopare, Brčko i Bijeljina, gdje se nalazila jedna grupa od devet ljudi. Tačan broj naoružanih lica koja su oružanim sredstvima djelovala protiv komunističke vlasti teško je utvrditi.²⁴ Jedan od podataka koji govori o brojnosti ovih lica sadržan je i u Zapisniku sa sastanka Oblasnog komiteta KP BiH Tuzla, 12. augusta 1949. godine, u kojem stoji da u Tuzlanskoj oblasti “ima 600 lica (raznih neprijatelja) koje bi trebalo podvrći raznim kaznama, radi njihovog neprijateljskog djelovanja”.²⁵

Pored četničkih grupa, u Bosni i Hercegovini su djelovale i križarske grupe. Nakon sloma Nezavisne Države Hrvatske, započeo je oružani otpor križarskih grupa protiv komunističke vlasti. One su sa manjim ili većim intenzitetom pružale otpor novoj državi u prvoj deceniji poslije završetka rata. Križari u Bosni i Hercegovini su po svojim vojnim i političkim ciljevima činili cjelinu s onima u Hrvatskoj.²⁶ Tokom 1949. godine u Bosni i Hercegovini je otkriveno sedam križarskih organizacija koje su bile regrutovane iz ranijih križarskih organizacija, ustaške mladeži i ustaških jurišnika.²⁷ O djelovanju križarske organizacije raspravljano je na brojnim sastancima oblasnih povjerenstava. Tako, prema podacima Oblasnog povjerenstva CK KP BiH Tuzla, “do početka juna 1949. godine lišena su slobode četiri člana ove organizacije iz tuzlanske gimnazije i osam koji su uhapšeni

²³ Arhiv Kantonalnog suda u Tuzli, fond Krivična djela protiv naroda i države, br. 160/49. Presuda Okružnog suda u Tuzli Perić Luji, 26. 7. 1949.

²⁴ ATK, fond Oblasni komitet Komunističke partije BiH Tuzla (OKKPBiHT), kut. 1. br. 13/8. Zapisnik sa sastanka oblasnog povjerenstva CK KP BiH za oblast tuzlansku, 9. 6. 1949.

²⁵ ATK, OKKPBiHT, kut. 1, br. 16/10. Zapisnik sa sastanka Oblasnog komiteta KP BiH Tuzla, 19. 8. 1949.

²⁶ Križari su većinom bili vojnici, dočasnici i časnici poraženih vojnih snaga Nezavisne Države Hrvatske, a manjim dijelom domobrani ili pripadnici legionarskih jedinica njemačke vojske. Oni nisu bili vjerski pokret. Vjera im je bila vanjsko obilježje pomoću kojeg su pozivali na borbu protiv “bezbožnih” komunisti. Često su svoje poruke prenosili parolom *Za Hrvatsku i Krista – protiv komunista*. Parola sadrži tri glavne riječi koje su trebale sugerirati najvažnije tačke oružanog otpora hrvatskih križara: borbu protiv komunista, a za vjeru i za Hrvatsku. Najjača aktivnost križara zabilježena je neposredno nakon vojnog poraza: 1945. i 1946. godine. Poslije 1947. godine bore se za puko preživljavanje, a njihove zadnje akcije zabilježene su 1952. godine. Jedno od osnovnih obilježja njihova pokreta bilo je to da su se državali uglavnom na područjima svog rođenja. Križarske skupine su obično bile malene. Uglavnom su imale od 5 do 10 pripadnika. Veće skupine bile su rijetkost. Najčešći oblik borbe, ali i opskrbe, bili su prepadi na komunističke aktiviste. Vojne akcije su preduzimali povremeno. Napadima na pojedince, povremenim prekidima saobraćaja i prepadima na zadruge i privatne kuće sprečavali su prelazak s ratnog na mirnodopsko stanje. Takvim djelovanjem željeli su kreirati snažan osjećaj nesigurnosti među stanovništvom, a posebno među predstavnicima komunističke vlasti. Međutim, treba upozoriti i na široko rasprostranjen naziv križari. Naime, osim hrvatskih gerilskih skupina, naziv križari koristile su i neke slovenske skupine, koje su u pravilu bile jugoslavenski opredijeljene. Opširnije o popisu križarskih skupina pogledati u monografiji o križarskom pokretu: Zdenko Radelić, *Križari – gerila u Hrvatskoj 1945-1950*, Zagreb 2002, 482-489.

²⁷ *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knjiga II, Sarajevo 1990, 12.

u Bukinju poslije izlaska iz crkve jer su u kolu pjevali ustaške pjesme i psovali Tita”.²⁸ Snažnji utjecaj križarske organizacije osjećao se u srezovima Bosanske Posavine, gdje se posebno intenzivno radilo na odvrćanju stanovništva od ulaska u zadruge, govoreći da je svako onaj ko ide u zadrugu protiv crkve.²⁹ Osim križara, među proturežimskim snagama unutar hrvatskih mjesta u Bosni i Hercegovini značajan utjecaj imali su bivši HSS-ovci, koji su nekada rukovodili ovom strankom. Oni su isticali parolu “da će se Jugoslavija podijeliti na dva dijela, od kojih će jedan dio pripasti Rusima, a drugi Englezima i Amerikancima, zatim da će biti rata i da se radi toga žito prevozi iz Vojvodine u Bosnu, da se autoput gradi radi toga da bi se omogućio brzi prolaz stranim trupama kroz Jugoslaviju”.³⁰

Zajednički cilj svih protivnika nove vlasti bio je da se što više oslabi i u konačnici sruši komunistička vlast u zemlji. U tom smislu, sve protukomunističke grupe, bez obzira koliko bile različite po unutrašnjem uređenju, nacionalnoj pripadnosti, metodama djelovanja i ciljevima, radile su manje-više na stvaranju ozračja nesigurnosti, straha i demoralizacije u narodnim masama, šireći razne glasine. U nekim dijelovima Bosne i Hercegovine antikomunističke pristalice su širile vijesti “o tome kako će doći nova država i da će u Hrvatskoj vladati Maček, a u Srbiji kralj”.³¹ Nezadovoljni takvim razvojem političke situacije, u mnogim srezovima partijske organizacije su gotovo nemoćno konstatovale da su protivnici sistema “često puta na svoj način tumačili naše razne privredne mjere, pronosili razne alarmantne vijesti, neprijateljske parole, naročito kada je izbio rat u Koreji, govoreći da će i nas napasti, jer smo nesigurni”.³² Pored širenja ove vrste propagande, bilo je i mnogo oštrijih formi suprotstavljanja komunističkoj vlasti, u vidu paljenja mjesnih odbora i njihove arhive, uništavanja skladišta životnih namirnica, ubijanja odbornika i aktivista Narodnog fronta. Osnovni razlog za ovakvo djelovanje bila je namjera da se što više pojača nezadovoljstvo širokih slojeva stanovništva, kako bi na taj način došlo do intervencije neke od stranih sila, bilo se istoka ili zapada.³³ Pojačana aktivnost protiv organa vlasti u 1949. godini naročito je iskazivana u vrijeme izbora za mjesne i sreske narodne odbore. Takve akcije na liniji “antivladine” djelatnosti posebno su bile izražene u srezovima Posavine. U jesen 1949. godine u Brčanskom srezu su pred izbore “neki neprijateljski elementi” napadali rukovodioce na terenu. Protivnici komunističke vlasti su pred izbore lansirali parole “da treba birati one koji će štititi narod”, te da ne treba glasati jer će “oni opet raditi šta hoće”. Slično ili još intenzivnije agitovanje protukomunističkih snaga odvijalo se i u drugim srezovima. U Bosanskom Brodu “neprijatelj je pokušao da

²⁸ ATK, OKKPBiHT, kut. 1, br. 13/8. Zapisnik sa sastanka Oblasnog povjerenstva CK KP BiH za oblast tuzlansku, 9. 6. 1949.

²⁹ ATK, OKKPBiHT, kut. 1, br. 20/8. Zapisnik sa sastanka Oblasnog komiteta KP BiH Tuzla, decembar 1949.

³⁰ ATK, fond Opštinski komitet Saveza komunista BiH Lukavac, kut. 2, br. 28/1-6. Zapisnik sa sastanka Biroa i sekretara, 7. 1. 1952.

³¹ *Isto.*

³² ATK, fond: Sreski komitet Saveza komunista Vlasenica, kut. 1, br. 7/1-40. Zapisnik sa održane sreske partijske izborne konferencije, 2. i 3. 11. 1950.

³³ ATK, fond: Sreski komitet Saveza komunista Brčko, kut. 3, br. Ib 8/1-7. Zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KP BiH za srez brčanski, 10. 7. 1949.

zaplaši stanovništvo kako ne bi izašlo na izbore, govoreći da su ovo sada glavni izbori za biti ili ne biti. Na nekim biralistima su izmiješane kutije na taj način da je kutija bez liste stavljena prva, a kutija kandidata Fronta druga po redu”.³⁴

Pored navedenih oblika pružanja otpora komunističkoj vlasti u Bosni i Hercegovini, tokom 1949. godine dogodile su se i dvije vojne pobune. Ovim oružanim pobunama (Živinice i Kladanj) u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji nije poklanjana pažnja, tako da su ovi događaji ostali nepoznati naučnoj, ali i široj javnosti. Riječ je o nerasvjetljenim pobunama, nastalim u složenim društveno-političkim i historijskim okolnostima, koje predstavljaju naučni izazov istraživačima s obzirom na nepristupačnost izvora i pionirski napor nauke da se upusti u rekonstrukciju i ocjenu ovih pobuna. Naime, polovinom 1949. godine na mjesnim područjima Živinica, Banovića i Kiseljaka došlo je do oružane pobune bogatih seljaka iza koje je stajala ilegalna organizacija “Mladi muslimani”. Glavni motiv ove oružane pobune bile su izrazito oštre privredne mjere koje su pogadale seljaštvo na ovom području. Podršku ovoj pobuni pružio je i jedan dio članova Partije, koji su učestvovali u ovom ustanku. Tri člana Partije koja su se pridružila ustanicima bila su prisutna na partijskom sastanku istog dana kada je počeo ustanak, a onda su se odmetnuli u šumu, gdje je jedan poginuo u borbama protiv Jugoslovenske armije, a dvojica su zarobljena i osuđena na smrt strijeljanjem.³⁵ Kraći osvrt na slučaj “Spreča”, kako se još označava spomenuta pobuna, dat je u knjizi *Cazinska buna*. Autor ovog rada napominje da događaj nije tretiran u dokumentima iz 1950. godine, te na osnovu sjećanja nekih ljudi koji su u to vrijeme bili na funkcijama navodi da je “u pitanju bila pobuna u desetak muslimanskih sela u dolini rijeke Spreča, tj. u istočnoj Bosni između Tuzle i Zvornika”, gdje “se diglo oko 300 nepismenih seljaka pod uticajem hodža i mladomuslimanskih elemenata (...)”.³⁶

Oružana pobuna protiv novog društvenog poretka podignuta je i u Kladanjskom srezu na prostoru Stupara i Tuholja. Iako u raspoloživoj građi nema detaljnijih podataka o ovom događaju, može se zasigurno tvrditi da se i ova pobuna dogodila u prvoj polovini 1949. godine. Tom prilikom članovi mladomuslimanske organizacije obrazovali su poseban štab za rukovođenje ovom oružanom pobunom.³⁷ Značajan broj ljudi na ovom prostoru, nezadovoljan privrednim mjerama organa vlasti, podržao je ustanike. Zbog toga je na sastanku Sreskog komiteta KP BiH Kladanj, održanom početkom jula 1949. godine, rečeno kako su “2-3 sela kao cjelina znali za tu neprijateljsku rabotu, a niko se između tih ljudi nije našao, pa čak ni odbornik Fronta, da otkrije namjere neprijatelja”.³⁸ Organizator ovih pobuna bila je organizacija “Mladi muslimani”³⁹, koju su komunisti zabranili nakon

³⁴ ATK, OKKPBiHT, kut. 1, br. 20/8. Zapisnik sa sastanka Oblasnog komiteta KP BiH Tuzla, decembar 1949.

³⁵ Arhiv obavještajno-sigurnosne službe Federacije Bosne i Hercegovine u Sarajevu, fond Informbiro. Elaborat po IB-u 1948-1954, 9.

³⁶ Vera Kržišnik Bukić, *Cazinska buna 1950. godine*, Sarajevo 1991, 237.

³⁷ ATK, SKSKK, kut. 1, br. 13/1-4. Zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KP BiH Kladanj, 19. 6. 1949.

³⁸ ATK, SKSKK, kut. 1, br. 14/1-9. Zapisnik sa sastanka Sreskog komiteta KP BiH Kladanj, 6..7. 1949.

³⁹ Prema određenim istraživanjima, ideja o formiranju ove organizacije začeta je 1939. godine kada je formirana Banovina Hrvatska, sporazumom Cvetković-Maček. Organizaciju “Mladi muslimani” sačinjavali su bošnjački srednjoškolci, studenti i intelektualci, te određen broj učenika ondašnjih bosanskih medresa. Grupa sarajevskih srednjoškolaca je 1939.

dolaska na vlast u aprilu 1945. godine. Od tada članovi ove organizacije djeluju ilegalno, jer ova zabrana nije značila i prekid rada ove organizacije. Do jeseni 1945. godine članovi mladomuslimanske organizacije su pristupali manjim ilegalnim akcijama kojima su se suprotstavljali novoj vlasti. Posebno je ostao zapažen istup članova ove organizacije na osnivačkoj konferenciji omladinske sekcije “Preporoda” u septembru iste godine. Na spomenutom skupu članovi organizacije “Mladi muslimani” su iznenadili vlast svojim brojnim prisustvom i diskusijama u kojima su isticali historijsku ulogu islama i njegovo pozitivno djelovanje na ovom prostoru. Od novembra 1945. godine članovi ove organizacije prešli su na ilegalne oblike rada u grupama od tri do pet članova. No, i pored toga, često se događalo da su represivni organi hapsili pripadnike udruženja “Mladi muslimani”.⁴⁰

Represivne metode protiv mladomuslimanske organizacije intenzivirane su tokom 1949. godine. To potvrđuje i zapisnik sa sastanka Oblasnog povjerenstva CK KP BiH za Oblast tuzlansku od 9. juna 1949. godine, u kojem je prezentiran podatak o 28 uhapšenih pripadnika mladomuslimanske organizacije. Ona je otkrivena u srezovima Gradačac, Gračanica, Tuzla, Tešanj i Doboj, a radila je po “sistemu trojki i stroge konspiracije. Od 12 koji su do sada ispitivani ni jedan nije znao za druge”.⁴¹

Hapšenja pristalica ove organizacije naročito su intenzivirana tokom ljetnih mjeseci 1949. godine, tako da je do kraja avgusta uhapšeno 240 mladomuslimana. “Polovica od ovog broja su bili članovi organizacije, a ostali su simpatizeri i oni koji su organizaciju pomagali. Ovdje je ubrojan i jedan dio ‘ustanika’, koji su prije bili članovi mladomuslimanske

godine formirala društvo pod nazivom “Naprednjaci”, koje je imalo kulturno-prosvjetni karakter. Međutim, ubrzo je ovo ime društva dobilo novi naziv “Mirza Safvet” (po Safvetu Bašagiću, znamenitom bosanskom historičaru, pjesniku, piscu i prevodiocu) i pod ovim imenom društvo je djelovalo do marta 1941. godine. Ova organizacija je formirana da bi pokrenula teme koje su bile važne za muslimane u monarhističkoj Jugoslaviji. Na skupštini u Sarajevu društvo je od 1941. godine nosilo ime “Društvo Mladih muslimana”, da bi ubrzo nakon toga, na osnivačkoj skupštini, bio usvojen naziv “Mladi muslimani”. Rukovodstvo ove organizacije je od 1942. godine djelovalo u okviru zvaničnog Udruženja ilmije “El-Hidaje” kao njena sekcija. “Mladi muslimani” su se tokom rata držali podalje od Ustaške mladeži, pa su je ustaške vlasti gledale sa podozrenjem i rezervom. U organizaciji “Mladi muslimani” obrazovale su se dvije grupe. Jedna je bez pogovora prihvatila pripajanje “El-Hidaji”, a drugu su činili agilni članovi koji su se angažovali u humanitarnoj organizaciji “Merhamet”, čiji je osnovni zadatak bila briga o izbjeglicama iz Istočne Bosne, Hercegovine i Sandžaka. To je pripadnicima ove organizacije podizalo ugled i poštovanje među bošnjačkim stanovništvom. Pristalce ove organizacije držali su se po strani, van ratnih i vojnih podjela i sukoba, zadržavajući neutralnost. Držeći se neutralno, pripadnici mladomuslimanske organizacije smatrali su da veliki i komplikovani Drugi svjetski rat nije garantovao, ili bar otvarao mogućnost, da bi njegov ishod i kraj doveo do poboljšanja položaja Bošnjaka, ili islama kao religije. Zbog toga se nisu opredjeljivali ni za jednu od sukobljenih strana. Na najnižoj lokalnoj razini mladomuslimanska udruženja su do 1945. godine uglavnom slijedila “El-Hidajinu” programsku shemu prema kojoj je program najčešće popunjavao: tevhidima, vjerskim predavanjima, mukabelama i drugim sličnim sadržajima. Opširnije o nastanku, djelovanju i ciljevima organizacije “Mladi muslimani” pogledati u: Ešref Bakšić, Omer Behmen, Ešref Čampara, Ismet Kasumagić, Omer Nakićević, Ismet Serdarević, Teufik Velagić, *Mladi muslimani 1939-1999*, Sarajevo 2001, 19-34; Rajko Danilović, *Sarajevski proces 1983*, Tuzla 2006, 73-76; Sead Trhulj, *Mladi muslimani*, Sarajevo 1994, 10-13; Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, Sarajevo 2004, 25-27; Fikret Karčić, *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma*, Sarajevo 1990, 224; Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)*, Sarajevo 2001, 237-240.

⁴⁰ Munir Gavrankapetanović, *Mladi će mjesec opet blistati*, Sarajevo 1996, 20-27.

⁴¹ ATK, OKKPBiHT, kut. 1, 13/8. Zapisnik sa sastanka Oblasnog povjerenstva CK KP BiH za oblast tuzlansku, 9. 6. 1949.

manske organizacije ili je pomagali. Najveći dio mladomuslimana ima u gradu Tuzli i na srezu tuzlanskom (...) a poslije Tuzle po broju dolazi Gradačac i Gračanica”.⁴² Poslije hapšenja, uslijedila su brojna suđenja članovima organizacije “Mladi muslimani” u Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Sve optužene komunističko pravosuđe je tretiralo za ilegalno omasovljavanje organizacije, zloupotrebu vjere, naoružavanje za borbu protiv vlasti, ratnohuškačku propagandu, itd. Zbog toga su pomenuta lica osuđena drakonskim kaznama od 20, 12, 10 i 8 godina lišenja slobode sa prinudnim radom. Svi optuženi osuđeni su i na gubitak građanskih i političkih prava u trajanju od 5 godina⁴³.

U Gazi Husrevbegovoj medresi je u poslijeratnom razdoblju osnovana sekcija mladomuslimanske organizacije. Prema jednoj informaciji Savezne komisije za vjerska pitanja, sastavljenoj u maju 1949. godine, ova organizacija je u Gazi Husrevbegovoj medresi otkrivena u aprilu 1949. godine. U istoj informaciji se navodilo da su članovi organizacije “Mladi muslimani” u pomenutoj medresi djelovali od polovine 1946. godine, te da su po uputstvima rukovodilaca ove organizacije djelovali u grupama od 3 do 5 članova. Rukovodstvo organizacije u medresi su uglavnom sačinjavali učenici viših razreda (VII razred). Glavni rukovodilac organizacije u Gazi Husrevbegovoj medresi, prema informaciji Komisije, bio je Esad Kojić, “preko koga su se ostali obraćali za sve veze van medrese, a koji je bio usko vezan sa nastavnicima medrese, naročito sa predsjednikom Ulema međžlisa Riđanović Ibrahimom, koji ga je predlagao za nastavnika u medresi.” Također, ovaj režimski izvor navodi da je prilikom pretresa “pored brošura i ostalog ilegalnog materijala (...) pronađeno i oružje u prostorijama medrese”.⁴⁴ Određene informacije o hapšenjima mladomuslimanske organizacije u Gazi Husrevbegovoj medresi nalazimo i u dopisu Vakufskog direktora Hamida Kukića koji je u martu 1954. godine uputio jedan dopis Vrhovnom sudu Bosne i Hercegovine. U njemu, pored ostalog, stoji ocjena da mladomuslimani predstavljaju “fašističko-panislamsku” organizaciju. U pogledu broja isključenih vakufski direktor je u navedenom dopisu naveo da “su iz ove medrese isključeni svi njeni učenici (49) viših razreda od kojih su nekoji i na smrt osuđeni.”⁴⁵

Najpoznatiji sudski proces protiv članova organizacije “Mladi muslimani” održan je od 1. do 12. avgusta 1949. godine pred Okružnim sudom u Sarajevu. U obračunu sa pripadnicima mladomuslimanske organizacije režim je protiv njih iskonstruisao sljedeće optužbe: saradnja sa “ustaško-gestapovskim” zločincima; održavanje veze u ratu sa jeruzalemskim muftijom El-Huseinijem; učešće u formiranju “Handžar-divizije”; zloupotreba vjere; rušenje državnog i društvenog uređenja FNRJ; povezivanje sa neprijateljskim elementima van zemlje; izrada i rasturanje neprijateljskih propagandnih materijala; priprema napada na oficire Jugoslovenske armije; organizovanje oružanog ustanka, itd. Zadnjeg dana suđenja su, ne ulazeći u druge aspekte ovog sudskog procesa, izrečene drakonske kazne optuženim. Na kaznu smrt strijeljanjem su optuženi: Hasan Biber, Halid Kajtaž, Omer Stupac i Nusret Fazlibegović. Kaznom zatvora su osuđeni: Ismet Serda-

⁴² ATK, OKKPBiHT, kut. 1, br. 16/10. Zapisnik sa sastanka Oblasnog komiteta KP BiH Tuzla, 19. 8. 1949.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP), 144-2-48.

⁴⁵ AJ, SKVP, 144-9-162.

rević (20 godina), Hilmija Muftić (16 godina), Teufik Velagić (15 godina), Tarik Muftić (12 godina), Mahmut Jarebica (12 godina), Ramo Habota (8 godina), Ejub Hadžić (7 godina), Esad Kojić (5 godina), Sulejman Musakadić (3 godine) i Kemal Kurbegović (3 godine). Uz presudu svaki od navedenih je dodatno kažnjen sa konfiskacijom imovine i gubitkom građanskih prava određeni broj godina.⁴⁶

Zbog gotovo istih optužbi kao u Sarajevu i Tuzli, Okružni sud u Mostaru je 7. septembra 1949. godine osudio na kaznu zatvora sa prinudnim radom sljedeće članove organizacije “Mladi muslimani”: Omer Behmen (20 godina), Rušid Prguda (20 godina), Mustafa Hadžiosmanović (18 godina), Esad Karabeg (15 godina), Leto Alija (12 godina), Smail Velagić (10 godina), Veiz Imamović (7 godina). Prva trojica od osuđenih u Mostaru su kažnjena gubitkom građanskih prava na 5 godina, dok su ostali kažnjeni sa 3 godine.⁴⁷

Dakle, samo na ova tri procesa (u Sarajevu, Tuzli i Mostaru) 1949. godine osuđeno je ukupno 30 članova organizacije “Mladi muslimani”. Koliko je režimsko pravosuđe bilo rigorozno prema članovima ove organizacije najbolje potvrđuju izrečene *drakonske* kazne Okružnog suda u Sarajevu, koji je 4 optužena (13,3 % od ukupno izrečenih kazni) osudio na smrt. Ostalih 26 članova mladomuslimanske organizacije su zbirno osuđeni na 327 godina robije sa prinudnim radom. Ne računajući lica koja su osuđena na smrtnu kaznu, ovih 26 članova organizacije “Mladi muslimani” je osuđeno u prosjeku na 12,5 godina zatvora. Izricanje ovako visokih i brutalnih kazni bilo je, dobrim dijelom, uzrokovano strahom nove vlasti od mladomuslimanske organizacije. Ona je u prvih pet godina nakon završetka Drugog svjetskog rata bila najodlučnije i najorganizovanije protukomunističko muslimansko udruženje, sa jasno definisanim ciljevima. Ekonomska blokada Jugoslavije nakon 1948. godine od strane istočnoevropskih socijalističkih zemalja, pored već postojećeg pritiska sa Zapada, praćena otvorenom opasnošću od vojnog napada, uticala je na još veću nesigurnost jugoslavenskog režima. Zbog toga je, dijelom, i obračun sa “neprijateljima” naročito u 1949. godini, kako unutar partijskih redova tako i van njih, postao još strožiji i masovniji.

Na osnovu dostupne arhivske građe teško je ustanoviti brojnost protukomunističkih grupa i organizacija u Bosni i Hercegovini. Naime, u dokumentima ima više procjena nego što ima pouzdanih podataka, koji se, uostalom, često razlikuju. Također, prepreku u istraživanju predstavlja i još uvijek nedostupna građa nastala radom sudskih i policijskih organa. Naprijed navedeni, kao i još neki drugi razlozi, govore da sva istraživanja pa i ovo treba posmatrati sa određenom dozom rezervisanosti.

⁴⁶ E. Bakšić, O. Behmen, E. Čampara, I. Kasumagić, O. Nakičević, I. Sredarević, T. Velagić, *Mladi muslimani 1939-1999*, 150-170.

⁴⁷ *Isto*, 150-170.

Rezime

Jugoslovenski (i bosanskohercegovački) komunisti su bili inicijatori i predvodnici antifašističkog pokreta koji je pobijedio u Drugom svjetskom ratu. Koristeći tu poziciju, komunisti u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) nakon 1945. godine preuzimaju ključne poluge vlasti u svoje ruke. Oni uspostavljaju monopartijski sistem neutralisanjem većine poraženih vojnih formacija, ali i drugih političkih oponentata. Usljed fizičkog uklanjanja i eliminisanja iz javnog života u prvim postratnim godinama, djelovanje protukomunističkih grupa i organizacija je do 1948. godine bilo najvećim dijelom reducirano. Međutim, snažan politički, ekonomski i vojni pritisak Sovjetskog Saveza i njegovih saveznika na Jugoslaviju uticao je na oživljavanje aktivnosti protukomunističkih grupa i organizacija u Bosni i Hercegovini. Nepovoljna vanjsko-politička pozicija Jugoslavije, koja se našla u blokadi od oba vojno-politička bloka, podgrijala je nade i apetite svih onih snaga koje se nisu mirile sa uspostavljanjem komunističke vlasti. Bez obzira na ideološke, programske, nacionalne i druge razlike, brojne protukomunističke grupe i organizacije su u razdoblju od 1948. do 1950. godine intenzivirale svoje aktivnosti s ciljem slabljenja i rušenja nove vlasti. Pri tome, ove su grupe i organizacije koristile ne samo otežane vanjsko-političke okolnosti, već i ogromne unutrašnje-političke probleme sa kojima se zemlja suočila nakon rata. U prvom redu riječ je o teškim ekonomskim prilikama, koje su, između ostalog, uzrokovane ratnim devastacijama i razaranjima, predratnom ekonomskom zaostalošću, ali i ishitrenim privrednim mjerama na selu. Ipak, uprkos navedenim okolnostima i činjenici da je u ovom periodu došlo do intenziviranja djelatnosti protukomunističkih snaga, njihovi efekti nisu bili dovoljno snažni da bi ozbiljnije ugrozili komunističku vlast.

Summary

The Yugoslav Communists were the initiators and leaders of anti-Fascist movement in Yugoslavia during the World War Two. Using that position, they took control over the key instruments of power and governance in the liberated country, including Bosnia and Herzegovina. They had established a single-party system which helped neutralize their political and ideological opponents. Thanks to the system of brutal repression, the activity of anti-Communist groups and organizations was substantially reduced in the first years after the World War Two. But the sudden Soviet threat in 1948, including intensive pressure on Communist leaders in Yugoslavia, helped revive the activity of those who wanted to topple the Communist regime in Yugoslavia. In their methods they were trying to use the economic difficulties due to the blockade Yugoslavia was forced to experience as a result of its ungrateful international position in the late forties.

Cazinska buna 1950. kao simbolna koordinata društvenih zbivanja u Cazinskoj krajini u 20. stoljeću

Apstrakt: *Područje Cazinske krajine, kao već stoljećima sa kompaktno naseljenom autohtonom muslimanskom populacijom najistureniji teritorij Balkana prema Centralnoj Europi, proživljava u 20. stoljeću jače društvene turbulencije nego i u jednom drugom stoljeću ranije. Budući da je bila većina tih društvenih zbivanja u vezi sa ratnim i sličnim oružanim konfliktnim okolnostima to je historija Cazinske krajine u 20. stoljeću obilovala zamašnim ljudskim i porodičnim te šire-društvenim tragedijama i problemima koji su doprinosili i općem zaostajanju u razvoju čitavog područja. Među tim zbivanjima jedno istaknuto i veoma specifično mjesto pripada zajedničkom socijalnom buntu seljaštva Cazinske krajine i susjednog Korduna koje je zbog krajnje eksploatacije jugoslavenskog komunističkog režima gotovo goloruko ustalo protiv terora države makar bez ikakvih realnih šansi na uspjeh. Odmazda države bila je svirepa i trajala godinama i godinama. Autorica je o toj ukupnoj tematici prije dvije decenije napisala knjigu sa naslovom *Cazinska buna 1950*, dok u ovom prilogu predstavlja osnutak teksta za jedan politički dokument kojim bi trebalo da Bosna i Hercegovina te Republika Hrvatska u povodu 60-godišnjice Bune osude totalitarističko ponašanje nekadašnje zajedničke države sredinom 20. stoljeća i kasnije.*

Ključne riječi: *Cazinska krajina, Kordun, Cazinska buna 1950, seljaštvo, Jujrev/Đurđevdan, komunizam, Jugoslavija, Tito, Đilas, Udba, vojni sud, smrtne žrtve, stradalnici, protjerivanje porodica, Srbac, Ale Čović, Milan Božić.*

Uvod

Zašto ovakav naslov mog izlaganja? Ponukala me je dvojna simbolika. Najprije, taj centralni događaj za koji se nekako već uvrježilo ime Cazinska buna 1950. (u daljnjem tekstu: Buna) aritmetički označava središnjicu razdoblja kome je posvećen čitav skup. Sa druge, svakako sadržajno značajnije strane, sama Buna koja dijeli 20. stoljeće na dakle dva vremenski jednaka djela, takva je sadržajna događajnost koja također i tematski povezuje značajna zbivanja povijesti Cazinske krajine u obje polovice 20. stoljeća. Onima koja su joj prethodila je bitno uzrokovana, drugima je dijelom sama neki uzrok. A može se sve skupa i drugačije kazati. Naime, sa stanovišta sagledavanja Bune same,

koju nikako ne možemo svesti na tek neki događaj ili više nekih događaje 1950. godine, u pitanju je društveni proces koji u svojim neposrednim uzročnicima počinje na par godina prije izbijanja 1950. i protegne se u svojim svestranim posljedicama do pred kraj 20. stoljeća. Uz još dodatnu napomenu da u izvjesnom smislu Buna nije posve završena ni danas, to jest u momentu obilježavanja 60-godišnjice, naime 60-godišnjice tog, uvjetno rečeno, središnjeg događaja – ustanka seljaštva protiv države na Đurđevdan / Jujrev, 6. maja 1950. godine.¹

Ovom zadnjom napomenom želim ne tek ukazati kako Buna ni u momentu održavanja ovog našeg zagrebačkog naučnog skupa o Cazinskoj krajini u 20. stoljeću zapravo još nije završen historijski proces, jedna historijska pojava koja u određenom smislu još traje, već želim najaviti također i u kom to vidu stvar još nije završena. Upravo je, naime, 60-godišnjica Bune ta neka presječna vremenska točka u kojoj valja da se dogodi jedan njen novi nastavak. Vjerujem da bi to mogao biti njen jedan značajan novi nastavak. Tom se nastavku posvećujem u drugom djelu mog priloga za ovaj skup kada ću predstaviti nastanak jednog dokumenta koji u osnovi nisam koncipirala za ovaj simpozij ali ocjenjujem da može taj osnutak iz više razloga imati mjesto i u ovdje mom prilogu.

Paralele među značajnim zbivanjima na Cazinskoj krajini u 20. stoljeću

Kroz istoriju zadnjih nekoliko vijekova geopolitički položaj Cazinske krajine, čije uostalom i samo ime iz takvog položaja proizlazi, utvrđuje se i ostaje (krajina = kraj nečega, *nomen est omen*), od presudnog je značaja za ukupnost društvenih zbivanja unutar ove regije.

Kada su u pitanju temeljni društveni sadržaji koji su uslovljeni karakterističnim geopolitičkim kontekstom Cazinske krajine kroz istoriju 20. stoljeća, moguće je i historioografski opravdano postaviti tri autohtona konkretna tematsko-sadržajna sklopa. Sa jednog šireg historioografskog ugla posmatranja sva tri su u nekoj međusobnoj vezi i obilježena srodnim karakteristikama.

¹ Koristiti valja oba imena ili jedan i drugi naizmjenično odnosno u zavisnosti od etničke grupacije sa kojom povezujemo taj u osnovi još paganski narodski praznik koji su preuzeli i Južni Slaveni. Taj je dan označavao neki konačni prijelom sa zimom, hladnoćom, još od protekle godine nagomilanom neimaštinom te označavao optimističku perspektivu života, koju donosi proljeće, sunce, plodnost. Makar se vjerovatno podrazumijeva ipak još dodajmo da se radi o izvornom običaju ruralnih sredina kakve su uostalom na Balkanu još preovladavale i polovinom 20. stoljeća, da bi se u svom bar simbolnom značenju svi ti običaji održali još i u 21. stoljeću. Kako nije bio po srijedi narodski praznik religiozne prirode to su ga na zajedničkim prostorima socijalnog suživota Južnih Slavena na Balkanu praktikovale sve etničke zajednice i uz slične obrede. Na prostoru Cazinske krajine i Korduna taj tradicionalni dan očišćenja od svega slaboga i staroga i ulaženja sa umivanjem u bistrim proljetnim potocima u novo bolje i ljepše razdoblje, dan koji kalendarski pada na 6. maj, Srbi su nazivali i nazivaju Đurđev dan, stari Muslimani još i danas Jujrev, Hrvati Jurjev. Već iz etimoloških razloga ne bi trebalo da bude sporno da su ime tog praznika skupa sa njegovim sadržajem muslimani preuzeli od katolika u vlastitim i iz teritorijalno susjednih etničkih sredina ukoliko se među njima nije održao još iz razdoblja prije islamizacije. Romanesknii opis Jujreva na Cazinskoj krajini koji je u svom djelu Omaha (Književne novine, Beograd 1986) sačinio Dževad Sabljaković ostat će značajan i etnografski prilog kulturnoj baštini Muslimana/Bošnjaka.

Hronološki prvi među njima je poznati a stručno još ne do kraja obrađeni i razjašnjeni pokret Huske Miljkovića, huskinovaca iz prve polovice 20. stoljeća, sa kulminacijom zbivanja u drugom svjetskom ratu te znanim Huskinim ožiljcima ili odjecima djelovanja huskinovaca na terenu Cazinske krajine i u godinama nakon drugog svjetskog rata. Drugi takav sadržajni sklop koji je, međutim, već temeljno istražen, znanstveno obrađen te stručnoj i širokoj javnosti prezentiran odnosi se na “našu” Cazinski bunu 1950. godine, o čemu, naravno, više kasnije. Treću fazu srodnog događanja na Cazinskoj krajini u 20. stoljeću čini jedno po svemu posebno poglavlje istorije Cazinske krajine iz zadnje decenije prošlog stoljeća koje će se pamtili po mnogo, mnogo čemu ali i kao pokušaj upravnopolitičkog izdvajanja i kasnije čisto političkog osamostaljivanja Cazinske krajine pod vodstvom autoritarnog Krajišnika Fikreta Abdića.

Tri pomenuta sklopa društvenih zbivanja na Cazinskoj krajini u 20. stoljeću sadržavaju, pored svih drugih različitih okolnosti i brojna slična obilježja. Ovdje nas u prvom redu zanimaju potonja. Unutar njih izdvojiti ćemo samo tri aspekta.

Prvo. Sva tri sklopa društvenih zbivanja su u nekoj fazi oružana dejstvovanja. Istorijska podloga toj činjenici je sam viševjekovno ustaljeni teritorijalno istureni granični karakter Cazinske krajine. “Huskina vojska”, “Huska”, zapravo je sinonim za samo oružanu borbu, za naoružane borce koji štite vlastito lokalno ognjište, za naoružane “odmetnike” koji se kriju po šumama i zabačenim mjestima Cazinske krajine (“zelenci”, “zeleni kadar”, imenovanje slijedom boje, zelene boje, karakteristične boje islama). Činjenica što su neki među njima na već neki način dočekali i 1950. godinu i uključili se u “naš” seljački ustanak upravo dokazuje neku žilavost huskinovaca odnosno njihovu sklonost oružju. Cazinska buna 1950. godine, makar počela kao nekakav oružani ustanak, ona to po svom pretežnom sadržaju nije. To je zajednički imenitelj, kao što ćemo još vidjeti, za mnogo štošta, pri čemu oružani dio zauzima srazmjerno uzak segment društvenih zbivanja Bune. Kronološko zadnje, i u odnosu na oba prethodno pomenuta sklopa društveno još daleko presudnije zbivanje, jeste ono koje će historija, kad se za takvu obradu steknu potrebni uslovi, vezati za ime i ličnost Fikreta Abdića. Za razliku od prethodna dva ovdje tretirana sklopa, pojava autonomne te zatim samostalne Zapadne Bosne imala je prvobitno upravo suprotnu idejnu podlogu. Naime, trebalo je oružje, oružanu borbu izbjeći da bi u sredini i na kraju tog zbivanja stvar paradoksalno prerasla u svoju suprotnost, u otvoreni vojnički, a međubošnjački konflikt. Nastao je pravi rat unutar same Cazinske krajine, dakle nešto što se sa nekom samoizolacijom Cazinske krajine u samom predzačecu htjelo spriječiti, preduhitriti.

Drugo. Pored oružanog dejstvovanja kao očitog zajedničkog obilježja sva tri sklopa društvenih pojava takvo jedno zajedničko historijsko obilježje spada u područje socijalno-psihološke stvarnosti. Unutar tog društvenog segmenta moglo bi se identificirati i analizirati više komponenti koje su i međusobno ovisne. Kako nije ovdašnja namjera baviti se iscrpno i ovim uticajno važnim segmentom dimenzija, više taksativno odnosno uzgred pomenimo sljedeće: osjećanje religioznog i ujedno te pogotovo opštecivilizacijskog pripadanja ukorijenjenim muslimanskim tradicijama, kolektivno izražena moćna teritorijalna vezanost za domaći kraj, inače u pravilu pretežno ruralnu sredinu, patrijar-

halno strukturirana supstanca mnogobrojne sistemsko široke porodice u teritorijalnim okruženjima vlastitih zaseoka, izrazito prisutna kolektivna osobina povodljivosti za autoritetima na lokalnom nivou.

Treće. Upravo ovdje zadnje pomenutu značajku lako je upratiti kroz sva tri sklopa zbivanja u 20. stoljeću na Cazinskoj krajini. I baš zato izdvojili smo socijalno-psihološku osobinu povodljivosti kao zaseban splet karakteristika. Personalna dimenzija autoriteta presudna je bila za zbivanja u Cazinskoj krajini i u čitavom 20. stoljeću. Kao što su hronološki prvo tretirana zbivanja uopće i ušla u istoriju poznata pod imenom njihovog najznačajnijeg vođe, Huske Miljkovića, i u ostala dva sklopa ovih zbivanja bitna uloga pripada u vlastitoj sredini uglednim i samim time moćnim pojedincima. Nesumnjivo je, tako, prva ličnost među Muslimanima Cazinske krajine u Buni 1950. godine Ale Čović, huskinovac, partizan, poslijeratni vojnički komandant u Bihaću, u narodu priznati i među suseljanima autoritativni mještananin na svom liskovačkom području i šire na srezu. Kako su pokazala zbivanja u 80-im i 90-im godinama 20. stoljeća još je znatno veću, gotovo neuporedivu karizmu među Muslimanima Cazinske krajine stekao Kladušanin Fikret Abdić, među trojicom jedini još živi učesnik istorijskih zbivanja čija se kontroverzna ličnost još ne može ocijeniti u svojoj punoći. Sva pomenuta trojica nesumnjivo su svojim ličnostima obilježili historiju Cazinske krajine u 20. stoljeću.

Geopolitički kontekst susjedstva sa Kordunom

Povući se mogu, naravno, još i brojne druge paralele među značajnim historijskim zbivanjima u Cazinskoj krajini u 20. stoljeću, ali ćemo na ovom mjestu njihovo sagledavanje zaključiti sa samo još jednom, i to iznimno važnom naznakom. U pitanju je odnos Cazinske krajine sa njezinim susjedstvom. Geopolitički položaj Cazinske krajine je sa aspekta susjedstva dvostruko kontekstualan. Prva razina tog konteksta je etnička. Druga razina ogleda se u specifičnosti odnosa sa područjem jedne druge, susjedne ali ne obične susjedne već politički i upravno-politički i po mnogo čemu još bitno odijeljene regije, no ipak takve regije koja je vijekovima bila u vlastitom biću i sama "krajina".

Tradicionalna etnička struktura. Stanovništvo Cazinske krajine koje, zahvaljujući prirodnom priraštaju, bilježi u 20. stoljeću stalni porast, već kroz više posljednjih vijekova u ogromnoj je većini duhovno opredijeljeno za islam. Islamskoj religiji, koja je povijesna civilizacijska podloga ukupnog društvenog miljea i sinonim za etničko obilježje Muslimana, pripada u Cazinskoj krajini oko 90 % populacije. Brojka je provjerljiva i kroz prvu polovinu 20. stoljeća, kada se eksplicitna etnička pripadnost još nije zvanično bilježila, i kroz drugu polovinu 20. stoljeća, kada se, počev od popisa stanovništva 1948. godine etnička pripadnost uvodi kao posebna popisna kategorija, pa onda nadalje u svih narednih pet popisa stanovništva do pred sami rasap jugoslovenske federacije.² Pored ove osnovne

² Ovdje se, naravno, ne može ulaziti u poznatu problematiku artikulacije etničkog nazivlja za Muslimane u BiH općenito pa time i u Cazinskoj krajini. O tome opširno u: ista autorica, Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti, Bosanska

i opštepoznate etničke strukture stanovništva Cazinske krajine – karakteristika od naravno odlučujućeg značaja za većinu društvenih zbivanja u ovoj sredini – još je jedna druga etnička činjenica igrala sudbonosnu društvenu ulogu. Bitno određujuća determinanta etničkog pogleda na Cazinsku krajinu jeste, tako, i njezina ukupna etničko-teritorijalna izolovanost. Naime, u 20. stoljeću Cazinska krajina je sa svih strana okružena u najvećem dijelu pravoslavnim življem odnosno srpskim etničkim elementom. Ova je činjenica odigrala bez sumnje najvažniju i najpresudniju ulogu u tragičnom međumuslimanskom oružanom sukobu u Cazinskoj krajini u 90-im godinama 20. stoljeća.

Druga razina geopolitičkog konteksta odnosi se na naročito u 20. stoljeću uspostavljene veze i raznovrsne komunikacije cazinskih Krajišnika sa Krajišnicima preko rijeka Korane i Gline, zahvaljujući baš nekim i sličnim krajiškim osobinama naroda sa obje strane ovih rijeka, bez obzira što su kroz istoriju jedni branili jedno veliko a drugi drugo veliko carstvo. “Ljuti krajišnici”, kako se je udomaćilo ime za graničare na Cazinskoj krajini, imali su obavezu braniti Otomanski imperij, Kordunaši granicu Habsburške monarhije. U 20. stoljeću, razdoblju koje je ovdje u centru pažnje, društveni odnosi između Cazinske krajine i Korduna, geografski odijeljenih rijekom Koranom, postaju veoma značajni.

Tako nalazimo predratnog komunista Muslimana Husku Miljkovića među prvoborcima u srpskom ustaničkom Kordunu još 1941. godine. Cazinska buna 1950. u svom je teritorijalnom određenju zapravo jedinstveni seljački ustanak u Cazinskoj krajini i u Kordunu. Ime Cazinska buna 1950. uvriježilo se u historiografiji zahvaljujući naslovu knjige koja je prije gotovo dvije decenije događaj rekonstruirala, opisala i protumačila ali, naravno, i slijedom činjenica što je tom Bunom zahvaćen znatno veći teritorij Cazinske krajine i znatno manji Korduna i što su posljedice Bune po stanovništvo Cazinske krajine bile ipak i obimnije nego u Kordunu i to još dodatno specifične. I ako sada doskočimo još u nesretno i tragično razdoblje 1992-1995, kada zbivanja u Cazinskoj krajini karakteriše abdićevski sindrom, opet nailazimo na tu geopolitičku paralelu Cazinske krajine i Korduna.

Nove etničke okolnosti. Geopolitički položaj Cazinske krajine ili, bolje, ukupan geopolitički položaj regije Cazinska krajina – Kordun tematika je koja bi zasluživala zasebnu monografsku obradu. U takvom bi istraživačkom poduhvatu jedno posebno mjesto zasigurno pripalo društvenome fenomenu jednog sela. To se selo zove Crnaja. Nekada pred turskim i osvajačkim pohodima Srbi su bježali na teritorij Habsburške monarhije koja ih je rado prihvatila pošto ih je mogla, u saglasnosti sa njima, pretvoriti u odbrambeni bedem, u vlastite krajišnike koji čuvaju granicu prema moćnom Otomanskom carstvu. I tako je, okvirno govoreći, to trajalo više stotina godina. Bar na sektoru koji je predmet ovdašnje pozornosti.

Inače, sva imperijalna naročito obimnija osvajanja i pomjeranja na Balkanu povlačila su za sobom ove ili one etničke seobe stanovništva. No, ovdje nas zanima samo cazinsko-kordunski sektor. Habsburška okupacija godine 1878. bosanskog pašaluka kao tada

knjiga, Sarajevo 1997. Demografsku, etničku i ekonomsku socijalnu stratifikaciju u Cazinskoj krajini sam analizirala uz popise stanovništva u 1931. i 1948. godini; šire, Knjiga, str. 15-51.

najjače prema centralnoj Europi isturene turske teritorije i onda još formalna aneksija BiH Austro-Ugarskoj godine označile su, međutim, definitivni preokret u dotadašnjem omjeru političke i vojne dominacije na Balkanu i početak kraja Otomanskog imperija. Stoga su stvoreni uslovi za opet neke nove migracije, migracije Srba, ali sad u suprotnom pravcu od onog ispred nekoliko vijekova. I upravo selo Crnaja bilo je plod onog talasa migracija s kraja 19. i početka 20. stoljeća koje možemo kontekstualizirati u širi društveni proces, poznat u historiografiji kao rješavanje tzv. istočnog pitanja.

Vrijeme 20. stoljeća razdoblje je nastanka i nestanka srpskog sela Crnaja. Sa još Habsburške strane Korane, u Kordunu, u prostoru Vojne krajine koja se u zadnjim decenijama 19. stoljeća počinje da gasi i definitivno se ukida 1881. godine, već se je duže osjećala prenaseljenost stanovništva. Srbi iz Korduna, nakon okupacije BiH, počinju postepeno da od Muslimana iz Šturlića i Tršca kupuju imanja na drugoj strani Korane gdje su bili i povoljniji uslovi za poljoprivredu. Smatra se, prema jednoj varijanti objašnjenja, da je bila vjerovatno crna, plodna zemlja na cazinskoj strani Korane temeljni motiv koji je proizveo samo ime sela. Tako u geografskom prostoru između spomenuta dva veća muslimanska sela počinje da se stvara srpska naseobina, selo Crnaja. Do 1910. godine, kada je izvršen zadnji austrougarski i inače u historiografiji i čitavo stoljeće kasnije opće priznati, dosta objektivni popis stanovništva u Monarhiji, srpsko selo Crnaja je praktično do kraja formirano. No, ni tada ni prema podacima iz popisa stanovništva nove države, Kraljevine SHS, iz 1921. godine, status samostalnog sela Crnaji nije i formalno priznat.³ Prema kasnijim grubim procjenama istraživača, selu je u jednom malo proširenom teritoriju moglo pripadati 1910. godine 80-ak kuća, godine 1941. nabrojano je u Crnaji preko 400 žitelja.

Ratovi 20. stoljeća, a u njihovom kontekstu i Cazinska buna 1950, koju su Crnajčani također skupo platili, učinili su svoje. Selu Crnaji dogodila se zlokobna sudbina. Nakon 114 godina trajanja, koliko su izračunali njezini savremeni istraživači i opisivači, Crnaja, selo idejnog žarišta i selo glavnokomandujućeg naše cazinske bune, nekad srpsko selo u Cazinskom srezu, početkom 21. stoljeća praktično je tek toponim za neki lokalitet u cazinskoj općini u kome je 2008. godine živjela još samo jedna starica.⁴ Riječ, dvije više o Crnaji u jednom maksimalno sažetom osvrtu na Cazinsku bunu bile su potrebne zato da bi nam opisani geopolitički kontekst olakšao razumijevanje zajedničkog karaktera seljačkog ustanka 1950. godine.

³ Prvi historiografski i konzistentan zapis o Crnaji potiče iz poznatog djela *Pounje u Bosanskoj Krajini*, autora Milana Karanovića iz još 1925. godine.

⁴ Petar N. Trkulja i Borivoje N. Božić, *Crnaja oteta od zaborava*, izdanje autora, Beograd 2008. Inače, obojica autora sinovi su "naših" ustanika iz 1950. godine. Po porodičnoj liniji za Crnaju je još vezaniji Borivoje. On, čak sam i pjesnik za svoje selo, za razliku od kolega suautora, isto Crnajčana, oficira-general Petra, potiče od dvojice najistaknutijih srpskih vođa Bune na Cazinskoj krajini. I pored što mu je izrečena smrtna presuda, njegov otac Nikola kasnije je pomilovan, dok je djed, komandant Bune 1950 strijeljan.

1950. godina u Cazinskoj krajini

Neka mi bude dozvoljeno da se sada u tek nekim glavnim naznakama koncentrišem na tu presudnu 1950. godinu odnosno na Cazinsku bunu 1950. godine, na zbivanja koja su joj prethodila i slijedila, ukratko, na svoje istraživanje koje sam objavila u knjizi sa istim naslovom prije gotovo još dvije decenije.

Metodologija istraživanja

Obzirom da se nalazimo na naučnom skupu red je da pokušam u nekoliko riječi najprije predstaviti okvirni znanstveno-metodološki pristup kojim sam se služila u istraživanju i obradi ove tematike, ne ulazeći ovdje u tehničku aplikaciju mnogobrojnih provedbenih puteva koji su me doveli do svih saznanja u tim mojim radno-istraživačkim naporima.

Već je moje obrazovanje kao povjesničara, sociologa i politologa nalagalo da istraživanju prilazim višedisciplinarno, a što je opet imperativno iziskivala izabrana tematika koja u načelu istraživača uvijek zapravo vodi sama. Kako god, istraživač takvih i sličnih zbivanja trebalo bi da koristi bar sljedeće metodološke prijeme.

Najprije, polazna i temeljna obaveza historičara jeste da ispituje i ispita događanja i objekte istraživanja, da u takvoj jednoj tematici kao što je ovdašnja ljude predstavi sa njihovim imenom i prezimenom. Naravno da to uvijek nije moguće ali ako jeste moguće onda to istoričar treba da učini, da dakle što je moguće konkretnije istraži i predstavi neku tematiku iz prošlosti. Na metodološki prijem konkretnosti se nadovezuje kao nužno komplementarni princip metodološki prijem kompleksnog sagledavanja događaja, procesa, institucija, istraživanih predmeta i osoba. Svi objekti istraživanja bez obzira na njihov vid ili vrstu trebaju se istraživati i sagledavati kompleksno. To znači da je potrebno konkretne događaje ili ljude pokušati sagledavati sa različitih strana i uglova te višeslojno. Nezaobilazan je metodološki prijem kauzalnosti. Društvena zbivanja i procesi, odnosi među pojedincima i grupama itd. podliježu po pravilu uzročno posljedičnim vezama, stoga je kauzalno promišljanje stalni neodvojivi instrument rada svakog istraživača društvenih odnosa dok je historija uopće nezamisliva bez korištenja kauzalnog prijema. Svako odgovorno istraživanje koristi se i metodom komparacije pojedinih istraživačkih segmenata ne bi li se time omogućio širi kontekstualni uvid u dotičnu tematiku. Metodološki prijem kontekstualnosti koristila sam, čini se uspješno, u sagledavanju Cazinske bune unutar cjeline srodnih tematskih događaja i zbivanja u tadašnjoj Jugoslaviji.⁵ Isto tako, prijem kontekstualnosti upotrijebila sam, na primjer, u pokušaju smještanja Bune u političke okolnosti i izvan jugoslovenskog državnog okvira itd. Sa ovdje spomenutim metodološkim prijemima svakako nisu iscrpljeni svi pristupi kojim se služila autorica knjige Cazinska buna 1950.

No, vrijeme je da sad pređemo na predstavljanje neposrednog sadržajnog konteksta prostora i vremena koji su prouzrokovali Bunu.

⁵ *Cazinska buna 1950*, glava deseta, Kontekst slučajeva, str. 230-244.

Sadržajni okvir države 1950. godine

Pobjeda narodnooslobodilačkog pokreta i socijalističke revolucije pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije protiv svih okupatora Jugoslavije i protiv predratnog društvenog sistema, označila je oštar raskid sa kapitalističkim i uspostavljanje novog komunističkog poretka. Ovaj, faktički personificiran u KPJ, je po uzoru na komunistički model razvoja društva u Sovjetskom Savezu usvojio i odmah počeo da provodi takvu privrednu politiku koja je, naročito u godinama 1948-1950, katastrofalno pogađala seljaštvo čiji je udio premašivao 80% stanovništva zemlje.

Udio krajnje siromašnog seljaštva bio je još veći, pa i znatno preko 50% u tzv. pasivnim i zabačenim područjima po pojedinim "narodnim republikama". U NR BiH i u NR Hrvatskoj među takva područja svakako su spadali i Cazinska krajina i Kordun. Po raskolu KPJ sa Informbiroom, odnosno tadašnje Jugoslavije sa tadašnjim Sovjetskim Savezom, sredinom 1948. godine "narodna vlast" u zemlji još je pooštrila sve vrste teških privrednih mjera koje je inače već i uvela do tada (obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda, obavezno uključivanje radne snage seljaštva na komunalne i druge radove za potrebe države, prisilno udruživanje seljačkih privatnih imanja u seljačke radne zadruge, porez i drugo). Bar tri su bila velika razloga za to zaoštravanje. Prvo, jedino područje gdje se uopće moglo privredno crpiti bili su, naravno, selo i agrar. Drugo, izolacija sa Istoka kojom je htio Staljin preko mehanizma privredne blokade politički pokoriti Tita i Jugoslaviju. Treće, bar početno Titovo dokazivanje Staljinu pravovjernosti jugoslovenskog socijalističkog razvojnog puta.

Potrebno se je osvrnuti na još jedan izrazito važan politički momenat kad je bio u pitanju odnos države i seljaštva. Makar većinsko stanovništvo, seljaštvo postaje u potpunosti talac države, zapravo nenarodne, ne-svoje države. Postaje objekat politike u čijim nosiocima i provodiocima i ne može vidjeti što drugo do svojih progonitelja, protivnika i neprijatelja. Kako je sve to bilo moguće? Vlast u zemlji, formalno i stvarno, pripada među svim socijalnim slojevima ponajprije radničkoj klasi na čelu sa KPJ, zapravo samo Komunističkoj partiji Jugoslavije i njenim transmisijama (viši i niži organi Narodne vlasti, viši i niži ogranci – Narodni front, Savez komunističke omladine, Antifašistički front žena itd.), dok je seljaštvo ne tek praktično već i zvanično u poziciji nemoćne amorfne socijalne grupacije koja nema nikakvih vlastitih mehanizama za zaštitu svojih interesa. Odsustvo značajnije institucionalne samoorganiziranosti seljaštva i očita praznina u pogledu faktičkog predstavljanja i političkog vođstva ovog najvećeg društvenog sloja sigurno su doprinijele njegovom izrazito neugodnom položaju u kome se našlo u novim okolnostima poslije 1945. godine. Štaviše, u pitanje je dospio interes njihove gole ljudske životne egzistencije.

I sad, u tim i takvim okolnostima, još ako se na selu čak i umiralo od gladi, a u čitavoj zemlji upravo 1950. godine (zatim i 1952. godine) vladala je velika suša, kad se dakle ne tek trpjeti već i živjeti više nije moglo, čovjeku preostaje samo borba za goli opstanak. To je prirodni put i legitimno ponašanje u svijetu živih bića. Obzirom na podjednako mizeran položaj u okolnostima date životne sredine ljudi su upućeni jedni na druge i u

toj se borbi za opstanak udružuju i služe mehanizmima i sredstvima koja su im na raspolaganju, priželjkujući i ugodne popratne prilike u široj i najširoj društvenoj okolini ne bi li uspjeli u namjeri da zbacе omrznuti socijalni poredak i stvore bar minimalne uslove za životnu egzistenciju sebi i svojim porodicama.

Ustati protiv države

Opisana situacija na nivou države i na nivou regije nametnula se seljacima Cazinske krajine i susjednog Korduna koji su bili i inače ne tek kao Krajišnici već i po što čemu drugome u bliskim pa i srodstvenim vezama, makar su živjeli u dvije narodne republike, u jednoj većinsko muslimansko stanovništvo dok u drugoj skoro posve pravoslavci. Međutim, povezali su se istaknutiji pojedinci, mahom prvoborci narodnooslobodilačke borbe sa obje strane Korane, i pripremili seljački bunt protiv države, ujedno obmanuti vještom propagandom, a možda dijelom i nekim stvarnim, makar neuspjelim pokušajima nekakvog državnog puča u zemlji. Naivni seljački poduhvat zahvatio je pretežno goloruke seljake dvadesetak sela Cazinskog i Velikokladuškog sreza i samo nekoliko sela tadašnjeg Slunjskog sreza u Kordunu. Propao je isti dan kad je i započe, na Đurđev dan/ Jujrev, 6. maja 1959. godine, a da neke prave borbe sa inače čak potpuno iznenađenom državom uopće nije bilo i nije ni moglo biti. Zbio se jedan sukob potpuno i u svakom pogledu neravnopravnih protivnika. Tu takvu maksimalno neuravnoteženu situaciju moguće je najkraće definisati kao mali napad nemoćnih seljaka na državu i golem protivnapad moćne države na te nemoćne seljake.

Uzimajući, doduše, u obzir ukupan splet stranih i domaćih nepovoljnih okolnosti u kojima se tada nalazila Jugoslavija i uvažavajući pravo države, svake države, da se brani odnosno da brani postojeći državni poredak, povratni udar države mogao se očekivati. No, na “neprijateljski ispad” jadnog seljaštva država je ipak izrazito neadekvatno odgovorila. Baš ta neadekvatna reakcija države, tada i kasnije, predstavlja zapravo glavni sadržaj društvenog konteksta Bune. Stoga se u sintagmi Cazinska buna 1950 mnogo više krije sadržaj čitave jedne gomile negativnih posljedica po stanovništvo i regiju, ustaničku regiju sa obje strane Korane kao granice između tadašnjih dviju narodnih republika, nego što bi mogao netko neupućen zamišljati pod tek pojmom bune.

Odmazda države

Makar se gotovo ništa na štetu države nije ni dogodilo, represivni aparat UDB-e, KNOJ-a, milicije i svih ostalih struktura državnih organa i institucija, u prvoj fazi najsvirepije odmazde, bar 14 ljudi je ubio na terenu, mučki i bez ikakvog suđenja, onako uzgred, zbog nekih ličnih računa iz prošlosti, najčešće u blizini njihovih kuća, a da više dana ili čak mjesecima njihovi najbliži nisu smjeli ni da ih ukopaju. Brojka 14 je provjerljiva, dok neki još živi svjedoci onih zbivanja tvrde da je bilo u danima neposredno nakon 6. maja

samo na Cazinu 18 ubijenih.⁶ Nikad se neće moći utvrditi tačna brojka, no sve te žrtve, i svaka ponaosob, predstavljaju zločin koji tereti državu.

Nakon što su pristigla naređenja odozgo lokalna ubistva su prestala, država, zapravo Partija, zavodi nekakav pravni red. Ovaj se ogleda u narednoj fazi odmazde države u kojoj za oko mjesec dana na 9 vojnosudskih procesa, 8 u Cazinu i 1 u Slunju, Partija sudi i presuđuje. Kazne su smrt strijeljanjem, 20-godišnja robija sa prinudnim radom i višegodišnjim oduzimanjem građanskih prava, konfiskacija cjelokupne imovine, druge visoke zatvorske kazne (19, 18 i tako nadalje godina)... U kasnijim pritužbenim sudskim postupcima došlo je, istina, do značajnih ublažavanja kazni, naročito od 1952. godine nadalje. No, to nije pomoglo petorici vođa Bune koji su još iste godine strijeljani, slunjska dvojica u augustu, trojica sa Cazinske krajine u novembru. Strijeljanje je izvršeno i nad jednim milicionerom koji je bio osuđen zbog saradnje sa ustanicima. Makar je zadnji cazinski “pedesetar” zenički rudnik, gdje je bila zatvorena većina osuđenika radeći pod zemljom, napustio oko 1960. godine, valja pamtit i da je nekolicina zatvorenika zbog teških uslova rada u zeničkom rudniku svoj život završila baš tamo, na izdržavanju kazne. Na stotine ljudi osuđeno je na tzv. društveno korisni rad što je bila u ono vrijeme i najblaža moguća kazna koju su odsluživali i mnogi drugi seljaci u drugim sredinama, koji nisu imali ama baš nikakvu vezu sa Bunom. Činjenica je, međutim, da je i samu Bunu država koristila kao izgovor da i druge seljake sa Cazinske krajine optuži i osudi na taj rad koji je obično trajao od pola godine do dvije godine.

Najteže razumljiva mjera odmazde države prema pobunjenicima doticala se sudbine njihovih porodica. Više od 100 čitavih porodica sa Cazinskog i Velikokladuškog sreza nasilno je protjerano iz vlastitih kuća u Srbački srez odakle su mogli da se vrata na svoja u međuvremenu poharana i opljačkana imanja nakon 2 ili 3 godine. Većina porodica se i vratila u Cazinsku krajinu, dok su neki po srbačkim selima i umrli. Da li je ova partijska odluka o protjerivanju porodica u Srbac ikada pretočena u neki zvanični akt i onda realizovana do sada nije historiografski utvrđeno. Posve je moguće da takav akt nikad nije ni nastao dok su spiskovi predviđenih za protjerivanje naravno bili sastavljani jer se ipak moralo operativno planirati i planove provoditi. U svakom slučaju ova mjera imala je snažno genocidno obilježje. Ono državu još i više tereti zbog toga jer je Jugoslavija sudjelovala u usvajanju Konvencije protiv genocida koja je donesena u Ujedinjenim nacijama još 1948. godine. Da li je imao taj čin države, obzirom da su gotovo svi protjerani bili Muslimani, i neku jasnu etno-političku pozadinu? Da li je trebalo raspršiti kompaktno naseljenu muslimansku populaciju sa njenog relativno obimnog autohtonog, tj. povijesnog teritorija? Odgovor bi mogao biti potvrđan možda i zato što recimo na Slunjskom srezu u Hrvatskoj porodice kordunaških pobunjenika mjerom države tamo nisu raseljavane. Protjerivanje je vršeno samo sa Cazinske krajine, odakle je, iz sela Crnaja, protjerana ipak i jedna srpska porodica, porodica Milana Božića. Međutim, potrebno je imati u vidu da je, sa vrlo malim izuzecima, Cazinska krajina praktično čitava naseljena muslimanskim življem, pa je zato logično da su u Buni učestvovali gotovo samo Muslimani. Osim toga,

⁶ Svjedočenje Hase Čoralića autorici na Simpoziju “Cazinska krajina ...” u Zagrebu 24. aprila 2010.

historijski izvori, pisani i usmeni, ne omogućavaju zaključak da je mogao biti po srijedi i pokušaj etnocida makar je etnička struktura prognanih zaista skoro 100% muslimanska. Autorica knjige *Cazinska buna 1950.* je stoga ocijenila da tada bar jasnih etnocidnih namjera države na djelu ipak nije bilo.

Ocjena Milovana Đilasa

Pošto se u ovom prilogu ne upuštam u prepričavanje svoje knjige *Cazinska buna 1950.* neka mi bude dozvoljeno da kao neki sažetak izlaganja i srž tumačenja ove cjelokupne tematike citiram samo dio pisma koji mi je 1990, prije dakle tačno dvije decenije, uputio Milovan Đilas, 1950. godine, četvrti na hijerarhijskoj ljestvici KPJ.⁷ Kaže: “Nisam prisustvovao sastanku koji bi raspravljao o pobuni u Cazinu, jer takvog sastanka nije bilo: sve je rešavano kroz policijski – Udbin aparat. O tome je bilo razgovora, informativnih, izvan foruma: Kardelj i Ranković su razgovarali o tome sa mnom. Ne znam tačno ko je doneo odluku o pogubljenjima i smrtnim presudama, ali prema načinu rada i odlučivanja to nije moglo biti bez Titove saglasnosti, na osnovu Rankovićevih izveštaja.” Tako je odgovorio Đilas na prva dva konkretna autorova pitanja. Njegov odgovor je kroz istraživanja kasnije i drugih istoričara potvrđen u jugoslovenskoj historiografiji više puta. Da Đilasov iskaz istinito oslikava srž političkog odlučivanja u tadašnjoj Jugoslaviji uvjerila sam se sama upravo uz istraživanja ne tek sela i seljaštva već iz svih ostalih tematika u ono vrijeme.⁸

“Ne sećam se niti šta znam o raseljavanju.” Bio je to Đilasov odgovor na pitanje u vezi sa protjerivanjem porodica u Srbac. Ako ovaj odgovor možda i nije dovoljno uvjerljiv, ipak je bio za autoricu, uz ostala arhivska dokumenta sa kojima je raspolagala oko tog pitanja, značajan indikator da vrh Partije tada nije imao i etnocidnih namjera.

Pošto je više pojedinaca i u sačuvanim dokumentima kao i kroz živa svjedočenja pominjalo Đilasovo ime u smislu da zapravo on iz pozadine “rukovodi ustankom”, neizbježno je bilo 40 godina kasnije postaviti Đilasu pitanje sa tim u vezi. Pretpostavljam da ipak nije bilo postavljeno to pitanje prerano, u svakom slučaju nešto kasnije bilo bi prekasno. “Ne znam ništa o ‘inostranoj’ vezi sa pobunom, a smatram da nije postojala.” Koliko god je moguće prihvatiti primjedbu da je logično da nije htio prihvatiti svoju odgovornost nekakvim mogućim drugačijim odgovorom, isto tako nije nemoguće da bi pred kraj svog života želio kazati, kad je već stvorena prilika, stvarnu istinu ako bi ona bila drugačija.

Sve gore sažeto opisane rdave posljedice kao centralni sadržaj Bune iz 1950. godine, čiji dakle glavni uzročnik i kasnije krvnik te progonitelj je bila tadašnja država, svestrano i detaljno su predstavljene u knjizi *Cazinska buna 1950.*

⁷ Pismo Milovana Đilasa autoru od 1. augusta 1990. godine. *Cazinska buna 1950*, str. 504.

⁸ Kao kuriozitet bi mogla biti zabilježena činjenica da se u vrijeme neposredno prije naše Bune na čak Politbirou Centralnog komiteta KPJ raspravljalo o cijenama bioskopskih ulaznica po državi. I u takvom kontekstu društvenih prilika u zemlji nezamislivo bi bilo da vrh države nije razmatrao i odlučivao oko Bune.

Knjiga Cazinska buna 1950.

Također valja i ponešto kazati o toj knjizi. Rukopis je nastajao punih sedam godina u velikoj tajnosti tako da ni na Institutu za istoriju u Banjaluci, gdje je inače bila autorica čitavo vrijeme uposlena, niko nije ni znao da sprema jednu obimnu, pa za ono vrijeme još i spornu knjigu. Znano se da se autorica istraživački bavi agrarnim i seljačkim pitanjem, posebice na području Bosanske krajine, iz koje je tematike 1987. godine i doktorirala, no nije se znalo što to bliže dalje istražuje.⁹ Pri tome bila je bitna i činjenica da se o Cazinskoj buni u jednoj Banjaluci i među naobraženim ljudima slabo šta znalo. Tematika je bila po jednoj strani u široj društvenoj sredini nepoznata i tabu tema, a po drugoj posve neistražena u stručnom pogledu. Nakon što su u prvoj polovici 1991. godine pozamašni rukopis pročitali budući i zvanični recenzenti Alija Isaković i Ivan Lovrenović, sve se kasnije odvijalo velikom brzinom. Svjetlo dana knjiga je ugledala u sarajevskoj Svjetlosti krajem oktobra 1991. kad mi je prvih par primjeraka u Ljubljanu donio njen direktor Gavrilo Grahovac na svom putu prema Frankfurtu gdje je bila na tamošnjem velikom sajmu knjiga *Cazinska buna 1950.* najprije javno predstavljena.

Naime, u međuvremenu dok se knjiga štampala, ja sam u ljeto 1991. sa svojom bosanskom porodicom odselila iz Banjaluke vrativši se u rodni grad, u Ljubljanu. Jer, pošto se u početku 1991. godine u BiH ipak proćulo da netko vrlo ozbiljno istražuje sva ta događanja koja smo još gore krstili zajedničkim nazivnikom *Cazinska buna 1950.*, buduća autorica knjige počinje, sa njene strane i očekivano, doživljavati izvjesne neugodnosti. Najprije se pokušalo preko trećih lica doznati “dokle je stigla?”, “šta je to otkrila?”, i kad odgovor nije dobiven zaredalo je onda nekoliko direktnih telefonskih poziva uz pitanje “kako napreduju satanski stihovi” i sl. Pod vrata moje sobe na Institutu jedno me jutro u proljeće 1991. godine dočekalo anonimno pismo prijeteće sadržine u smislu: “Nismo nikome dozvolili o tome da piše pa nećemo ni vama”. Ne mogu reći da me pismo nije uplašilo, no rukopis je u svakom slučaju bio već pri samom završetku tako da sam bila potpuno odlučna da svoj rad objavim po svaku cijenu. I zato što sam bila svjesna da se radi o jednoj budućoj za istoriju važnoj knjizi, i zato što je bio moj dotadašnji uložak tako velik da prosto nisam mogla nazad. Banjaluku sam, u velikoj mjeri upravo radi te knjige, napustila nakon 23 godina provedenih u tome gradu gdje sam, prije svega, zasnovala porodicu¹⁰ i gdje sam se inače veliku većinu toga vremena dobro osjećala, bila uglavnom lijepo prihvatana i poštovana među radnim kolegama.

Knjiga je, i dalje, doživljavala jednu posebnu sudbinu. Prema informacijama iz Svjetlosti, u februaru 1992. godine, prodano je više od 2000 primjeraka, a onda je preostala glavnina zalihe izgorjela u zgradi Oslobođenja koja je uništena u agresiji sa okolnih planina na Sarajevo. Međutim, Cazinska buna 1950. nikako da se ugasi. To ipak nije

⁹ I tada i kasnije bila sam zaista zahvalna mom Institutu za istoriju u Banjaluci i njegovom direktoru dr. Galibu Šljivi što mi je omogućena znatna stvaralačka sloboda koja mi je bila neizostavno potrebna da bi mogla nastati ta knjiga.

¹⁰ U Banjaluku dospjela sam inače po šahovskoj liniji, obzirom da sam se kao slovenačka šahistkinja upoznala i onda se udala za tada banjalučkog međunarodnog majstora Envera Bukića i kasnije, od 1976. godine, prvog šahovskog velemajestora u istoriji Bošnjaka.

dozvolila ni njena autorica. U međuvremenu je saznala da je i u samoj Sloveniji već iskazan interes za knjigu koje više nema. Stoga je dio za vrijeme 1991. godine zaista solidnog autorskog honorara, uz pretežni uložak ljubljanskog poduzetnika Dobojlje Seada Halebića, čije ime sam dužna i želim i ovom prilikom pomenuti, uz stručnu naklonjenu pomoć i ljubljanskog profesionalnog likovnog urednika Dževada, omogućio da knjiga 1993. godine u Ljubljani u 1000 primjeraka ponovo bude štampana.¹¹

Baš ovdje, u Zagrebu, u povodu knjige koje dakle ipak opet ima, kolega dr. Drago Roksandić organizirao je 1994. jedan široki okrugli sto. No, veza knjige sa Zagrebom se nastavlja. Ubrzo nakon spomenutog okruglog stola bošnjački novinar Zija Sulejmanpašić počinje u zagrebačkom *Večernjem listu* objavljivati feljton Seljačka buna 1950, a što je bilo zapravo prepričavanje autoričine knjige *Cazinska buna 1950*. Obzirom da sam u međuvremenu uz stručno objašnjenje odbila da se knjiga kroz feljton predstavi u sarajevskom *Oslobođenju* te su ovu odluku autorice u Sarajevu poštovali, iz istih razloga odbila bih feljtoniziranje i u drugoj dnevnoj štampi, da su me iz Zagreba to isto pitali. Naime, *Cazinska buna 1950*. je knjiga koja se jednostavno ne može prepričavati na parče. Tko hoće zaista razumjeti ukupnost onog događanja i procesa knjigu prosto mora pročitati kao cjelinu. Na toj ocjeni ustrajavam i 20 godina kasnije. Iz, znači načelnih sadržajnih razloga a i pošto je bilo i inače povrijeđeno moje autorsko pravo, odabrana zagrebačka advokatura u moje je ime uložila tužbu protiv *Večernjeg lista* i spomenutog novinara. Nakon očekivanog dugotrajnog sudskog procesa Trgovački sud u Zagrebu u potpunosti je presudio u korist autorice.

U Cazinu, 16 godina kasnije

No, mnogo značajnija epizoda u životu knjige, i mene lično, dogodila se 2007. godine. Gdje drugdje nego u Cazinu? Nakon što je knjiga predstavljena još 1991. godine najprije u Ljubljani, zatim 1994. godine u Zagrebu, te za vrijeme samog nesretnog rata na Cazinskoj krajini 1992-1995 i u Bihaću i Kladaši, primila sam u to isto vrijeme od Cazinjana sljedeću poruku: “Nećemo predstavljati knjigu u Cazinu dok ne bude moguće da u Cazin dođe autorica”. Ta mi se poruka jako dopala jer sam znala da su mnogi ljudi u Cazinskoj krajini knjigu već pročitali, znala sam i za njihove uglavnom ugodne odzive te ocijenila da zaista žele da se ja lično pojavim među njima kad se bude o knjizi razgovaralo. U svakom slučaju to je bio i znak njihovog poštovanja prema knjizi i meni lično. Međutim, tok događaja u Cazinskoj krajini dugo, dugo se komplicirao zbog poznatih tamošnjih tragičnih zbivanja. Tako se je prva zrela prilika da autorica dođe zbog knjige u Cazin dogodila tek 16 godina nakon prvog izlaska knjige iz štampe, znači 2007. godine.

¹¹ Nakon što sam pribavila pismenu saglasnost, koju mi je stjecajem ratnih okolnosti u Sarajevu u prilici njegovog boravka u Ljubljani potpisao u ime Svjetlosti urednik Ivan Lovrenović, reprint izdanja bez ikakvih sadržajnih promjena i uz samo nove tehničke oznake, štampana je Tiskarna Ljubljana.

Dugo čekani susret, priznajem, nestrpljivo te znatiželjno i sa moje strane organiziran je, naravno, na dan Bune, na Jujrev, 6. maja 2007. u i pred Domom Kulture u Cazinu. Nadala sam se da će velika većina posjetilaca ugodno ocijeniti moj rad i knjigu, ali se i pribojavala da će biti i onih drugih. Međutim, na toj promociji knjige i u razgovoru sa autoricom nije se pojavio baš niko od onih drugih odnosno neko koga knjiga, zbog primijenjenog metodološkog prijema konkretizacije, nije mogla prikazati u povoljnom svjetlu. Vjerovatno je bilo među publikom i takvih, odnosno njihovih potomaka, na primjer, ali se za riječ nisu javljali. U svakom slučaju, onih prvih koji su knjigu pročitali, sebe i svoje bližnje u knjizi našli, identifikovali se sa različitim sadržajima u knjizi, bilo je prisutno toliko da sam se uopće i teško snalazila prilikom razgovora i odgovaranja na mnogobrojna pitanja i komentare. I poslije gotovo trosatnog susreta ostalo je tridesetak pisano formuliranih pitanja posjetilaca priredbe koja nisu stigla na red te ih i danas čuvam sa namjerom da možda u nekoj novoj prilici javno odgovorim i na njih. Makar je meni, kao centralnoj ličnosti toga dana, među stotinama i stotinama ljudi koji su pristigli taj dan iz raznih mjesta Cazinske krajine na susret sa mnom, zaista neprimjereno davati ocjene toga događaja, neka mi je dozvoljeno samo kazati da je bio to za mene najuzbudljiviji događaj u mom životu. Taj osjećaj da sam učinila nešto što je bilo ovim ljudima toliko važno nisam ni zamišljala da mogu doživjeti. No, već ranije sam bila svjesna da je *Cazinska buna 1950.* moje životno djelo ali ipak do Jujreva 2007. godine nisam znala koliko ono zaista vrijedi.

Kako me je u međuvremenu život vratio iz Bosne u Ljubljano gdje sam se počela, opet institutski, baviti mnogim novim istraživanjima koja su sadržajno udaljena od Bune, moja me je cazinska posjeta toliko oduševila i inspirisala da sam u trenu tada 2007. godine odlučila poduzeti što god odnosno nastaviti sa možda nekim svojim novim naporima oko Bune. Spontano sam sama za sebe ocijenila da Buna nekako nije dovršena, da nešto nedostaje. Taj moj osjećaj, naravno, nije bio originalan, prenio se on na mene one nezaboravne velike večeri u Cazinu sa onog mnoštva ljudi sa kojima sam tada razgovarala, rukovala se. Naravno, još sam ranije sama kao istraživač ustanovila da epilog Bune zapravo još nije dorečen što sam i napisala u Predgovoru knjige 1991. godine.

No, već prije mene to su zaključili već i drugi zato sam u spomenutom Predgovoru i citirala sada pokojnog cazinskog profesora Murata Tatarevića koji je u jednom kratkom tekstu, kojim je na temelju uglavnom sjećanja svojih zemljaka i, uz po još neki dokument obradio neke najbitnije značajke Bune i još 1986. godine formulisao zahtjev za ukidanje tabua sa teme cazinske bune, zahtjev za rehabilitaciju ustaničkih seljaka Cazinske krajine, zahtjev za materijalnu odštetu za sve što je narod pretrpio 1950. godine.¹² Njegovi su zahtjevi svakako bili opravdani, međutim predstavljanje i argumentiranje istorijskih činjenica koje bi mogle biti osnovica za pokretanje odgovarajućih pravnih postupaka pa i konkretne odgovornosti kako države tako i pojedinaca Tatarević nije izveo. Po onome što je istražio nije ni mogao. Nije imao uvid u ključnu UDB-inu i vojnosudsku dokumen-

¹² Murat Tatarević, *Kratki prirodnogeografski i istorijski podaci o cazinskoj opštini s osvrtom na Cazinsku krajinu*, Cazin 1990. Bunu tretira na str. 77-87.

taciju, njegovo terensko istraživanje bilo je dosta ograničeno.¹³ Tada, međutim, ne bi bio još ni pravi historijski momenat u kome bi se mogli realizirati njegovi spomenuti zapisani zahtjevi. Sa tim u vezi veoma zanimljivo mišljenje iznio je Boško Božić, sin Stevin, unuk Milana Božića, u maju 2010. kada sam posjetila Crnajce i Kordunaše u Putincima u Sremu. Na tribini u tamošnjem domu kulture koju su priredili potomci učesnika Bune iz Crnaje i iz Korduna te drugi aktivisti, o knjizi je uvjerljivo i nadasve argumentirano ustvrdio kako takvo djelo kakva je knjiga *Cazinska buna 1950.* nije mogla nastati ni prije, a ni kasnije.

Kakogod, za mene je “Cazin 2007” bio neka nova prelomnica. U knjizi utvrđenim saznanjima pridružile su se moje emocije. Znači, nisam bila zadovoljna više samo izborenim istinom već sam počela težiti i ka pravdi, ka pravdi za ljude i kraj nastradalih zbog Bune. Takva sklonost je doduše moja lična osobina koja me prati, kad se radi o društvenim odnosima, još od rane mladosti ali sada, eto, ukazala mi se prilika da možda u nečemu važnome i uspijem.

Geneza Rezolucije

Realna prilika pojavila se u kratko naredno vrijeme. Kao takva moguća prilika ponudila se vremenska blizina jednog brzim tempom nadolazećeg historijskog momenta, 60-godišnjice Bune. Zajedničko razmišljanje o tom nekom novom nastavku “naše” Bune, uz određene konkretne zaključke, ostvareno je, tako, na sastanku kod načelnika cazinske općine, gospodina Nermina Ogrješevića koji je sa svojim učinkovitim općinskim timom ne samo organizovao promociju knjige 2007. godine već je i dalje svesrdno podržavao sve inicijative koje su se pojavljivale u vezi sa rehabilitacijom Cazinske krajine zbog Bune. Sastanak 7. maja 2009. godine u Cazinu trebao je doreći više ideja i planirati konkretne aktivnosti u vezi sa jednim šire društvenim obilježavanjem 60-godišnjice Bune u narednoj 2010. godini. U jednoj općoj raspravi na tom skupu sudjelovalo je svih 15-ak na sastanak pozvanih da bismo, zatim, u užem krugu onih koji smo bili spremni na ulaganje konkretnih napora, iskristalizirali neki zadatak ili zadatke, zaista i ostvarive u predstojećoj godini.

Na tom užem sastanku kojemu smo prisustvovali, uz načelnika Ogrješevića, Ahmet Čović, sin Alin, iz Zenice, Stevo Božić, sin Milanov, skupa sa svojim sinom Milanom Božićem mlađim, koji su bili posebice radi tog sastanka pozvani u Cazin te zaista i došli iz Putinaca u Sremu, i autorica knjige koja je doputovala iz Ljubljane, bilo je opet govora o istoj temi. Ali se sada kao jedan definitivni i sigurni zadatak izdvojila priprema jednog političkog dokumenta o Buni kojim je trebalo Bunu definitivno destigmatizirati u njenim mnogobrojnim i još raširenim negativnim implikacijama. Moje lično razmišljanje ne tek

¹³ U mom radu oko Bune Tatarevićeva ocjena bila je značajno prisutna makar sam morala za potvrdu njene ispravnosti intenzivno istraživati sama više godina. Upor. *Cazinska buna 1950.*, str. XXIII

kao specijalističkog istraživača ukupne tematike Bune već i kao humanističkog intelektualca koji se i u novoj radnoj sredini, u Ljubljani, istraživački bavi, dakle i dalje bavi društvenom i naročito raznovrsnom etničkom problematikom na prostoru nekadašnje zajedničke jugoslovenske države, bilo je na tom užem sastanku usmjereno i korak dalje. Ponukana i svježe donesenim dokumentom Europske unije kojim je osuđen totalitarizam u Europi u 20. stoljeću, smatrala sam i inicirala da bi valjalo da ima taj “naš” dokument i jedno šire političko značenje, kakvo sam i inače kroz samu knjigu pridavala obrađenim društvenim zbivanjima i odnosima. Nisam posve sigurna u kojoj mjeri sam bila tada među sugovornicima na tom sastanku i shvaćena, pogotovo pošto je bila u razgovoru moćno prisutna i težnja da se ide metodom rehabilitacije kroz pojedinačne slučajeve stradalnika zbog Bune i pokuša što prije tražiti i neka materijalna obeštećenja, no, prijedlog da se za 60-godišnjicu Bune pripremi jedan odgovarajući politički dokument bio je ipak konsenzualno i bez nekih posebnih primjedbi usvojen.¹⁴

Sastanak u Cazinu u maju 2009. završen je, tako, bar jednim sigurnim i važnim zaključkom. Za mene, kao aktera koji treba taj dokument da sačini to je bio novi značajan stvaralački izazov i velika čast zbog ukazanog mi saglasnog povjerenja. Ujedno, radilo se o složenom i odgovornom zadatku na kojem mi je raditi u naredno vrijeme pored mojih drugih radnih obaveza u Institutu u Ljubljani.

I moja osobna velika želja bila je da taj dokument, osim što, razumije se, mora biti kvalitetan, uradim “na vrijeme”, ne bi li bio usvojen na najvišem političkom tijelu u BiH još prije Đurđevdana/Jujreva 2010. čime bi se onda u potpunosti ostvario smisao svečanog obilježavanja 60-godišnjica Bune u samoj Cazinskoj krajini.

Vremenski gledano u tome se nije uspjelo. Pitanje je da li bi se uspjelo i inače da nisam, u januaru 2010. u hodu radeći na Rezoluciji o Buni, odlučila predlagati da akt vlastoručno potpišu najveći stradalnici Bune i time potvrde svoju vlastitu želju o svom svjedočenju i odlučnost u traženju istine i pravde. Kako su se svi predloženi potencijalni potpisnici nastajuće Rezolucije saglasili staviti svoj potpis pod Rezoluciju čitava se stvar za bar dva mjeseca zavukla. No, svi smo smatrali da je najvažnije da dokument bude što vjerodostojniji te ćemo stoga pričekati na njegovo finalno izdanje.

U vrijeme nastajanja Rezolucije, u njenoj već završnoj fazi nastajanja, autorici knjige se sredinom marta 2010. iz Zagreba javio Dževad Jogunčić sa upitom o mom sudjelovanju na naučnom skupu o Cazinskoj krajini u 20. stoljeću koji se organizuje već krajem aprila u povodu baš 60-godišnjica Bune. Makar je bio taj neuobičajeno kasni poziv iz Zagreba za moje sudjelovanje na tom skupu zaista vremenski teško prihvatljiv, nisam ipak nikako mogla ne uskladiti drugih obaveza i poziv ne prihvatiti. Iz, prvo, načelnog razloga, što bi bilo teško shvatljivo pa i nekako neprimjereno da se kao priznati istaknuti poznavalac Bune na takav poziv ne odazovem. I, drugo, opravdane stručne znatiželje šta

¹⁴ Kako je bila, između ostalog, potencirana i činjenica da je knjiga već duže ponestala i u BiH, a naročito nije bila dostupna, kako su pojasnili Božići, Kordunašima u Sremu, sam je načelnik Ogršević predlagao štampanje novog izdanja u nekih 500 primjeraka za 2010. godinu. Također se razgovaralo o engleskom prijevodu knjige, no smatrala sam da je ipak od svega najvažnije da se pripremi spominjani dokument o Buni.

suštinski novo bi o Buni možda moglo da bude izneseno na Skupu naučnih radnika iz BiH i Hrvatske.

Taj simpozij u Zagrebu bio je za mene veoma zanimljiv, pogotovo kad se radilo o sagledavanju stvarnosti Cazinske krajine u 20. stoljeću iz pojedinih specijalističkih uglova posmatranja koja nisu bila neposredno vezana za Bunu, ali nekih novih bitnih naučnih saznanja koja bi mijenjala postavke iznesene u mojoj knjizi nije bilo. Više predstavljenih novih ili već poznatih komplementarnih historijskih pogleda i komentara potvrdilo je saznanja iz knjige te me samo još više učvrstilo u ispravnost moje obrade tematike prije dvadesetak godina. Zato je za mene kao autora knjige o Buni i taj zagrebački naučni susret bio važan događaj.

No, nimalo manje značajan događaj dogodio se u tijeku samog simpozija kada mi je pristupio dr. Šemso Tanković, zastupnik u Hrvatskom saboru, sa ponudom da Rezoluciju, o kojoj sam u svom uvodnom izlaganju govorila, on uloži u razmatranje i, naravno, po mogućnosti i usvajanje na sjednici Sabora. Da, dakle, to ne bude samo stvar BiH, već zbog učešća Kordunaša u Buni i stvar Republike Hrvatske. Njegovo poimanje bilo je u odnosu na sadržajnu tematiku Bune, naravno, veoma umjesno i zaista prijatno sam bila iznenađena njegovom ponudom, misleći prije toga da tako nešto gotovo i ne dolazi u obzir. U prethodnim konsultacijama koje sam obavljala pretežno sa mr. Ahmetom Čovićem, inače svojim nadasve značajnim saradnikom unutar terenskih istraživanja još s kraja 80-ih godina u samoj Bosni, Kordunu i u Sremu, nismo predvidjeli da bi mogao postojati neki značajniji interes u Hrvatskoj u pogledu proceduralnog uvođenja Rezolucije u Hrvatski sabor. No, dr. Šemso Tanković jeste, kao što je poznato, već drugi mandat zastupnik nacionalnih manjina i, makar zvanično ne i srpske u Hrvatskoj, ipak je očito na licu mjesta, na samom naučnom skupu ocijenio da bi zastupanje ove Rezolucije moglo ili trebalo biti ipak i njegovo poslanstvo. Tako smo u načelu dogovorili da će Rezolucija, kad bude u cijelosti vlastoručno ispotpisivana od svih najvećih preživjelih stradalnika Bune, biti njemu zvanično upućena od Kordunaša.

Kao što je bilo na zagrebačkom naučnom skupu od dr. Tankovića pomalo neočekivano, bilo je, međutim, očekivano da će biti interes za Rezoluciju iskazan među prisutnim bošnjačkim poslanicima. Konkretno prilike u pauzama simpozija dovele su me, najprije u kontakt sa poslanikom Denisom Bećirovićem iz Tuzle koji je na licu mjesta izrazio potporu jednom takvom dokumentu i spremnost da ga on uloži u parlamentarnu proceduru Parlamentarne skupštine BiH. Kako se ubrzo za njim pojavio i poslanik mr. Husein Nanić koji potječe iz Bužima, dakle sa Cazinske krajine, bio je nekako red da to poslanstvo pripadne ipak Naniću.¹⁵ Tako je još na tom simpoziju krajem aprila obavljena vrlo važna faza pridobijanja zvanično najkompetentnijih subjekata koji treba da brinu o sudbini Rezolucije u najvišim političkim tijelima novih država, nasljednica nekadašnje Jugoslavije, dakle u Sarajevu odnosno u Zagrebu.

¹⁵ Kako me je na licu mjesta poslanik Nanić ubjedljivo uvjerio u vlastite sposobnosti oko zastupanja Rezolucije unutar predviđene parlamentarne procedure, mr. Ahmet Čović, sin vođe Muslimana u Buni, koji je i sam učestvovao na Simpoziju sa vlastitim svjedočenjem o stradanju njegove porodice u Buni i zbog Bune, i ja bili smo zadovoljni što smo bili u prilici da smo zadatak oko procedure sa Rezolucijom dogovorili sa poslanikom sa Cazinske krajine.

Prethodno bilo je još potrebno, u skladu sa prvobitnom koncepcijom, Rezoluciju u cijelosti ispotpisivati.¹⁶ Također još prije zagrebačkog Simpozija utvrdila sam i kriterije prema kojima bi trebalo izabrati potpisnike Rezolucije, polazeći od saznanja tko bi uopće još mogao doći u obzir. Nije mi bilo teško odlučiti se za dva ključna kriterija. Prvi i glavni kriterij bila je cijena životom koju su pojedinci platili zbog Bune. Drugi kriterij u pogledu potpisnika odnosio se na princip ravnomjerne zastupljenosti Cazinske krajine i Korduna. Nije bilo većih dilema oko sastavljanja spiska živih svjedoka-potpisnika. U komunikaciji koju sam obavljala sa svakim ponaosob ili posredno još u zimu 2010. godine svi predviđeni složili su se sa aktom vlastitog potpisivanja. U saradnji i na sugestiju mr. Čovića jedina potpisnica koja je pridodana spisku mimo navedenih kriterija bila je kćerka jednog od vođa muslimanskih pobunjenika sa Velikokladuškog sreza, a čija je i porodica zbog bune pretrpjela mnogo zla. I sama sam se složila sa ovim uključanjem, polazeći od činjenice da je time “pokriveno” i područje ustaničkih sela Kladaše.

Neka budu na ovom mjestu i konkretno navedene osobe, potpisnici Rezolucije. Redom kojim su uvršteni u taj spisak to su:

- Stevo Božić, sin strijeljanog Milana Božića, komandanta Bune i sam učesnik, rođen u Crnaji, BiH, živi u Putincima, Republika Srbija;
- Ahmet Čović, sin strijeljanog Ale Čovića, zamjenika komandanta, vođe Muslimana u Buni, rođen u Liskovcu, BiH, živi u Zenici, Bosna i Hercegovina;
- Ale Kovačević, sin ubijenog Muše Kovačevića, zamjenika komandira Liskovačke čete, rođen u Liskovcu, BiH, živi u Ljubljani, Republika Slovenija;
- Ljuba rođ. Devrnja Mandić, kći strijeljanog Mile Devrnje, ideologa Bune, vođe Bune na Slunjskom srezu, rođena u Koranskom Lugu, Hrvatska, živi u Putincima, Republika Srbija;
- Svetozar Beuković, sin strijeljanog Nikole Beukovića, zamjenika vođe Bune na Slunjskom srezu, rođen u Koranjskom Lugu, Hrvatska, živi u Mačvanjskoj Mitrovici, Republika Srbija;
- Husein Beganović, sin strijeljanog Hasiba Beganovića, komandira Liskovačke čete, rođen u Liskovcu, BiH, živi u Liskovcu, Bosna i Hercegovina;
- Hanifa rođ. Barjaktarević Hozanović, kćerka na smrt strijeljanjem osuđenog Nezira Barjaktarevića, jednog od vođa Bune na Kladaškom srezu, pomilovanog, pobunjenika sa najdužim odsluženim zatvorskim stažem, 17-člana porodica protjerana u Srbac, rođena u Donjoj Vidovskoj, BiH, živi u Donjoj Vidovskoj, Bosna i Hercegovina.

U mjesecu maju 2010. godine, u simbolnom vremenu 60 godina kasnije, u cijelosti je završen akt vlastoručnog potpisivanja najvećih stradalnika Bune pod konačnim tekstom osnutka Rezolucije o Buni sa kojim su prethodno svi detaljno upoznati. Relativno jednostavno bilo je prikupiti potpise bošnjačkih stradalnika dok je za potpisivanje Srba bilo potrebno posjetiti ih u njihovoj već kraće ili duže vrijeme novoj sredini – u Sremu. Ali je to za mene bila uzbudljiva prilika da se vidim, pored već upoznatih, i sa nekima o kojima

¹⁶ Osnutak Rezolucije sam pripremila još prije Simpozija i ne za taj Simpozij za koji sam ionako kasno saznala.

sam nešto znala ali se sa njima još nisam sreala. Željela sam upoznati, na prvom mjestu, gospođu Ljubu Mandić, kćerku strijeljanog Mile Devrnje iz Koranjskog luga koja živi sada u Putincima i čijega oca lik u svom sam istraživanju zapamtila po iznimno visokom etičkom držanju i jedinim na smrt osuđenim koji je dokazano odbio tražiti akt milosti. Ujedno, to je bila prilika da se sa Crnajčanima i Kordunašima u Sremu sretnem u povodu knjige i razgovora sa njima o njoj pošto se takav jedan susret još nije dogodio. I u Sremu sam, po uzoru na Cazin iz 2007. godine, naišla na izrazito ugodan prijem zbog knjige koju sam napisala i u kojoj su se i oni sami našli i upoznali jednu širu istinu o svojoj prošlosti. Samo je dospio, s obzirom na iskazano interesovanje, isuviše mali broj primjeraka knjige među njih. Dogovorili smo da ćemo pokušati popraviti situaciju eventualnim skorim novim izdanjem knjige *Cazinska buna 1950*, s time da su se i oni složili sa autoricom da bi valjalo uključiti Rezoluciju o Buni koja je, nakon pridobivenih predviđenih potpisa i u Sremu, dakle spremna za put u Sarajevo i u Zagreb.

Umjesto zaključka: Rezolucija o Buni

Obzirom da je umjesno, kad je već uglavnom predstavljena njezina geneza, da sada pri kraju svog priloga o Cazinskoj buni 1950. za ovaj simpozij o Cazinskoj krajini u 20. stoljeću pridodam i sam prijedlog te Rezolucije. Uz jedno ograničenje: neću predočiti zadnje četiri stranice prijedloga te Rezolucije koju čini vlastoručno potpisano svjedočenje najvećih živih stradalnika Bune a koje je, inače, sastavni dio Rezolucije.

Obzirom da se ovdje radi o mom prilogu za naučni skup o Cazinskoj krajini, koji je održan u aprilu 2010 u Zagrebu, na ovom mjestu predstavljam “hrvatsku varijantu” Rezolucije.

OFICIJELNA GLAVA
Sabora Republike Hrvatske

*SELJAČKI USTANAK NA CAZINSKOJ KRAJINI I
KORDUNU 1950. GODINE I ODMAZDA DRŽAVE*

Sabor Republike Hrvatske na sjednici održanoj..... usvojio je

REZOLUCIJU O CAZINSKOJ BUNI I O OSUDI ODMAZDE DRŽAVE PREMA NARODU CAZINSKE KRAJINE I KORDUNA 1950. GODINE

Sabor Republike Hrvatske

- polazeći od Ustava Republike Hrvatske (1990)
- uz konstatovanje da je Hrvatska, budući prema Sporazumu o nasljedstvu po nekadašnjoj Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji (29. 6. 2001, važećim od 02.06. 2004), pravna nasljednica nekadašnje SFRJ,

- pozivajući se na Povelju Ujedinjenih naroda iz 1945 čiji je suosnivač bila Demokratska federativna Jugoslavija,
- pozivajući se na Rezoluciju br. 206 (III) A o genocidu, prihvaćenoj na generalnoj skupštini UN (9. 12. 1948),
- pozivajući se na Opću deklaraciju o ljudskim pravima OUN (10. 12. 1948) u čijem donošenju na Generalnoj skupštini UN je sudjelovala FNRJ kao nestalna članica Savjeta bezbjednosti,
- pozivajući se na Deklaraciju o rasi i rasnim predrasudama OUN, UNESCO (27.11.1978)
- uvažavajući dokumenta Vijeća Europe čiji je Republika Hrvatska punopravna članica, posebno *Rezoluciju br. 1096* Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope o mjerama za razgradnju naslijeđa bivših komunističkih totalitarnih sistema, (27.06.1996.) i *Rezoluciju br. 1481* Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope o potrebi za međunarodnu osudu zločina totalitarnih komunističkih režima (25.01.2006),
- pozivajući se na stanovišta Europske unije i na Rezoluciju P6_TA_PROV(2009) 0213 Europskog parlamenta o europskoj savjesti i totalitarizmu (02. 04. 2009)
- uvažavajući naučno utvrđenu rekonstrukciju i neosporne te šire u nauci već verifikovane temeljne spoznaje o historijskim činjenicama, izložene u studiji *Cazinska buna 1950.* (1991, 540 str.), autorice dr. Vere Kržišnik-Bukić
- u skladu sa člankom 129, stavak 1 te člankom 177, stavak 1 Poslovnika Hrvatskog sabora

A. prihvaća (definicija)

da je “Cazinska buna 1950” već i naučno potvrđena primjerena odrednica za očajnički međusobno koordinirani zajednički bunt seljaka Cazinske krajine i Korduna protiv više nepodnošljive eksploatacije, terora i ponižavanja koje im je nametnula jugoslovenska komunistička država u petogodištu nakon 2. svjetskog rata.

B. prima na znanje (uža i šira faktografija)

da je bio pokušaj slabo organizovanih i gotovo golorukih te neukih i povodljivih seljaka u ustanku protiv jake države unaprijed osuđen na puni neuspjeh koji je i uslijedio praktično isti dan kad je ustaničko vrenje faktički započelo, tj. na Đurđevdan/Jurjev/Jujrev 6. maja 1950. a da na strani države niko nije stradao kao što njoj nije pričinjena gotovo nikakva materijalna šteta;

da su bile represalije državnih struktura, na čelu sa upravom državne bezbjednosti, milicijom i vojskom, strahovite:

- najmanje 14 lica mučki je ubijeno na terenu bez ikakvog suđenja
- kao sumnjivih uhapšeno je na stotine i stotine ljudi
- na ishitrenim montiranim vojnosudskim procesima u Cazinu i Slunju na smrtnu kaznu je osuđeno 18 lica

- većina uhapšenih osuđena je na dugogodišnje (od 20 do na niže 12 godina) zatvorske kazne sa prinudnim radom, na gubitak građanskih prava od po 5 godina nakon izlaska iz zatvora i konfiskaciju cjelokupne imovine
- više stotina ljudi osuđeno je i stvarno upućeno na “društveno korisni rad” u trajanju 2 do 4 ili više godina
- smrtna presuda izvršena je u novembru 1950. godine nad šestoricom zbog Bune na smrt osuđenih;

da je država nelegalnom odlukom izvršila mjeru prisilnog raseljavanja više od 100 porodica sa oko 800 članova; vlast je smatrala nužnim u korijenu zatrti “zločinačko leglo” koje je tada i kasnije stavljala u kolijevku samoj djeci pobunjenika;

da je država, po već tadašnjim međunarodnim standardima, ovom nedopustivom, genocidnom mjerom ostvarila za sebe veliku materijalnu korist otimanjem praktično ukupne pokretne i nepokretne imovine sa Cazinske krajine raseljenim porodicama u par mjeseci nakon Bune;

da su već do tada važeće kao nerazvijene sredine, Cazinska krajina i Kordun poslije Bune uslijed višegodišnjeg sistematskog privrednog i općedruštvenog zapostavljanja još i dalje zaostajale u razvoju;

da je prokazanoj sredini i stanovništvu, muslimanskom i srpskom, još decenijama zbog Bune nametana svakojaka negativna društvena stigmatizacija te da su brojni pojedinci etiketirani kao “izdajnički”, “banditski”, “nepopravljivi”, “neprijateljski društveni elementi” uz konkretna uskraćivanja na području zapošljavanja, obrazovanja i drugdje;

kako se ustanak seljaštva protiv totalitarističkog društvenog poretka 1950 godine, zahvaljujući krajiškim i drugim specifičnim okolnostima ovih sredina, ipak nije dogodio nigdje drugdje u tadašnjoj Jugoslaviji;

pošto, poučena u velikoj mjeri i iskustvom Cazinske bune 1950. godine, jugoslovenska država ubrzo, još iste godine pristupa radikalnom mijenjaju svoje dotadašnje opće omrzute politike prema selu i seljaštvu a zbog koje je visoku cijenu platilo na komunizam osuđeno seljaštvo čitave države, a najvišu narod Cazinske krajine i Korduna;

C. prihvaća (kolektivna izjava)

opravdanim vlastoručno potpisano *Svjedočenje* najvećih stradalnika Bune iz 1950. godine koje je kao Prilog sastavni dio ove Rezolucije, te

1. konstatuje

da je sa istorijske distance od 60 godina kasnije moguće i potrebno Cazinsku bunu nedvosmisleno ocijeniti kao legitiman društveni i ljudski čin budući da se, zbog njene višegodišnje krajnje represivne politike, komunističkoj Jugoslaviji prosto morao dogoditi seljački ustanak,

2. ocjenjuje

da je Cazinska buna 1950. godine, posmatrano unutar šire humanističke paradigme, takav povijesni događaj koji je omogućio sačuvati dignitet socijalne grupacije seljaštva,

3. smatra

izrazito nesrazmjernom krajnje oštru reakciju države za djela počinjena u Buni,

4. osuđuje

odmazdu totalitarističke države: od fizičkih likvidacija na terenu bez suđenja, preko masovnih hapšenja i zatvaranja, montiranih sudskih procesa, izricanja smrtnih presuda i njihovo izvršenje, izricanja dugogodišnjih kazni zatvora sa prinudnim radom, masovnih konfiskacija cjelokupne imovine osuđenih, do masovnog protjerivanja porodica sa domaćih ognjišta kao već tada međunarodnim pravnim standardima nedopustivog čina,

5. izriče

žaljenje zbog zlodjela koje je počinila bivša država i nepravdi kojima su bili još decenijama izloženi pojedinci, porodice i čitave sredine Cazinske krajine i Korduna zbog Bune,

6. izražava

spremnost za donošenje zakona o rehabilitaciji ljudskih žrtava u Buni i zbog Bune,

7. vjeruje

da je potrebno široko društveno upoznavanje sa naučno utvrđenom istinom o Buni, kako radi poštovanja do stradalnika Bune, tako radi jasne predodžbe i narednim generacijama o totalitarističkom karakteru odnosa komunističke države do seljaštva.

Zagreb,

Rezolucija Sabora Republike Hrvatske, broj:

Taj bi dakle bi dakle osnutak dokumenta trebalo sredinom juna, u skladu sa najavama spomenutih ovlaštenih predlagača, da se nađe u legalnoj proceduri Parlamentarne skupštine BiH i Hrvatskog sabora. Zato prije njenog, nadamo se, usvajanja u tim tijelima ne bi valjalo da se predstavlja u istom obliku i na nekom drugom mjestu. Osim toga, Rezolucija, ako i kad bude usvojena, trebalo bi da bude u cjelini uključena u novo izdanje knjige *Cazinska buna 1950*.

Pošto sam nakon vlastitog istraživanja prakse Hrvatskog sabora u pogledu eventualnog zajedničkog usvajanja Rezolucije i sa Parlamentarnom skupštinom BiH ustanovila da, makar to ne bi bilo nespojivo sa Poslovníkom Hrvatskog sabora, poslije 1991. neki sličan primjer nije postojao, odustala sam od moguće formulacije zajedničkog usvajanja. Spomenutoj varijanti bila sam naklonjena zbog, razumije se, sadržaja socijalnog bunta koji je bio 1950. godine zajednički i dijelu tadašnje BiH i dijelu tadašnje Hrvatske. No, primila sam i posrednu sugestiju iz samog Sabora da bi bilo primjerenije novim političkim okolnostima da svaka država o svemu sama donosi vlastita pravna akta. Tako je trebalo oblikovno i formalno pripremiti dva sadržajno jednaka dokumenta od kojih je jedan prilagođen formalnoj proceduri u BiH drugi u Hrvatskoj.

Za sami kraj ovdašnje priče o Cazinskoj buni 1950. ostalo je sada izricanje nadanja, naročito svih onih živih sa Bunom povezanih, da Rezolucija bude usvojena u oba visoka politička tijela dviju država kojima je i upućena kao i da se to znakovito dogodi uz još 60-

godišnjicu Bune. Bio bi to i simbolični povijesni čin koji bi se odnosio i na sve druge nove državne zajednice koje su nastale na prostorima bivše jugoslavenske savezne države.

Summary

During the European communistic era there was only one real peasant rebellion. It occurred in the Bosnia border region called Cazinska krajina and was also spread to the neighbouring villages in the Croatia's Kordun. Although all the happenings practically lasted only one day, on the May 6 of 1950, by the name Cazin rebellion we may treat all the causes and the consequences that this rebellion was connected to. As the agricultural production was the only visible source for the social development of the whole country, the communist state, copying the Soviet Union system, applied such a heavy burdened policy for peasants that they couldn't endure. So, the main cause of Cazin rebellion was extreme economic and social misery that was suffered by peasantry in the circumstances of the tough communist regime in Yugoslavia in the years after the Second World War. As all other peasant rebellions in history also the Cazin rebellion failed. The state revenge was terrible. Some people were killed nearby their homes without any trial treatment, more hundreds were trailed by martial law and prisoned to twenty or some less years of jail, 6 men were condemned to death penalty and were shot. Etc., etc. Completely innocent family members, about 800 humans were for some years expelled from their villages to the one other part of Bosnia. Even some decades after the rebellions' children were still stigmatised as the state enemies and as unconfident citizens.

The author of this contribution wrote a heavy book on the Cazin rebellion two decades ago. The book was very well accepted by the people of the both treated regions and has been also highly assessed by the scientists and the researchers. After all the recognitions the author has met she decided to join the aspirations of reaching the justice for the Region and these people, nowadays mostly descendants of Cazin rebellions. In accordance with them she prepared the draft of a political document which would condemn the cruel state revenge in the middle of the 20th century in order to be accepted by the highest state-political bodies in Bosnia-Herzegovina and in Croatia. She named it the "Resolution on Cazin Rebellion and on Condemnation of the State Revenge against the People of Cazinska krajina and Kordun in 1950." The author's mentioned draft is incorporated into this article as well.

Dr. sc. Izet Šabotić
Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla

Cazinska buna u svjetlu novih historijskih izvora

Apstrakt: *U radu se govori o historijskim činjenicama koje mogu biti korisne za objektivnije sagledavanje historijskog događaja nazvanog “Cazinska buna”. Naime, kao i prije, tako i nakon pojavljivanja knjige “Cazinska buna 1950” autorice Vere Kržišnik-Bukić postojala su i dalje postoje oprečna mišljenja o motivima, uzrocima i posljedicama ovog događaja. Stoga arhivski dokumenti nastali radom Uprave državne bezbjednosti (UDB-e) svih nivoa mogu doprinijeti boljem i objektivnijem historijskom sagledavanju i razumijevanju događaja i okolnosti vezanih za “Cazinsku bunu”. Riječ je o važnim historijskim izvorima nastalim radom važnog državnog organa zaduženog za praćenje svih događaja i cjelokupnog stanja u državi. Iz tih razloga UDB-a je najdirektnije sudjelovala u događajima vezanim za “Cazinsku bunu” u svim njegovim fazama. Stoga smatramo da ova arhivska dokumentacija zaslužuje posebnu historiografsku pažnju u cilju što objektivnije rekonstrukcije i boljeg razumijevanja ovog važnog bosanskohercegovačkog historijskog pitanja iz vremena socijalističkog perioda.*

Gljučne riječi: *“Cazinska buna”, Cazinska krajina, UDB-a, historijski izvori, Vojni sud Sarajevo, “neprijateljske akcije”, Cazin, Slunj, Velika Kladuša, Oblasni komitet KP Banja Luka, Sreski komitet KP Cazin, kažnjavanje i posljedice, isljeđivanje, hapšenje, presude, deportacije.*

Uvodne naznake

Bosanskohercegovačka prošlost socijalističkog perioda je obilovala brojnim složenim historijskim događajima i procesima. Međutim, bosanskohercegovačka historiografija se ne može pohvaliti istraženošću prošlosti ovog perioda, iako je u posljednje vrijeme sve više historičara ali i istraživača drugih profila koji se bave pitanjima i temama ovog perioda bosanskohercegovačke prošlosti. Jedno od pitanja iz ovog perioda koje je pobuđivalo pažnju i interes je svakako pitanje “Cazinske bune” iz 1950. godine. To je pitanje političke, ekonomske a posebno seljačko-agrarne provenijencije i značaja. Riječ je o događaju koji je dugo vremena ne samo u užim stručno-naučnim, već i uopće političkim krugovima spominjan kao tabu tema. Tek krajem 90-tih godina 20. stoljeća na planu historiografskog istraživanja učinjeni su značajniji iskoraci u rasvjetljavanju ovog zanimljivog historijskog pitanja. Taj važan korak učinjen je od strane historičarke Vere Kržišnik-Bukić, koja je autorica vrijednog historiografskog djela pod nazivom *Cazinska*

buna 1950, objavljenog 1991. godine. Ovo historiografsko djelo je temeljito i svestrano urađeno, sagledavanjem velikog broja konsultovanih i kritički obrađenih primarnih i sekundarnih historijskih izvora, koje je autor brižno prikupljao i analizirao dugi niz godina ne štedeći ni vrijeme, ni trud, ulažući veliki intelektualno-znanstveni napor. Uistinu, iščitavanjem ove vrijedne knjige ne može a da se ne primijeti i jasno ne zapazi da je autor konsultovao veliki broj relevantnih činjenica u sebi postavljenom zadatku da na jedan objektivni i naučno utemeljen način rasvijetli ovo važno historijsko pitanje. Pojava ove knjige, kako i autorica u predgovoru¹ iste kaže, jeste bez sumnje zainteresirala ne samo bosanskohercegovačku, već i širu nekadašnju jugoslavensku javnost, jer ovo historijsko bosanskohercegovačko pitanje nije bilo do tada značajnije poznato historijskoj i široj javnosti.

Sama najava otvaranja i obrade ove teme, a posebno pojavljivanje knjige, izazvala je tih 90-tih godina prošlog stoljeća brojne kontroverze, od onih koje su se odnosile na pritisak na autora da odustane od nakane da napiše ovu knjigu, do podrške i znatiželjnog iščekivanja njenog pojavljivanja od strane naučne ali i šire javnosti. Autorica knjige je pored brojnih poteškoća i složenosti u postupku naučno-istraživačkog rada, koji su se prije svega odnosili na dostupnost primarnih historijskih izvora, koji upravo čine osnovu na kojoj počiva ukupna historiografija, imala i niz drugih problema u realizaciji ovog sebi postavljenog zadatka. Od prirode, obima i dostupnosti historijskih izvora zavisio je metodološki pristup i faze realizacije ovog složenog historiografskog rada, koji je na kraju rezultirao vrijednom knjigom *Cazinska buna 1950*.

Na istraživanje ove teme autorica je bila potaknuta činjenicom da je došla u dodir sa izvještajem pukovnika Safeta Filipovića i Davida Lauševića (koji će se kasnije u ovoj knjizi mnogo puta koristiti).² Pronalazak ovog historijskog izvora opredijelio je autoricu na obradu pitanja Cazinske bune.

U daljnjem procesu na obradi ove složene teme autorica se susretala sa brojnim historijskim izvorima. Iste je pronalazila na različite načine. Dio, ili bar jedan broj važnih historijskih činjenica je rezultat njenih izravnih susreta sa učesnicima događaja vezanih za "Cazinsku bunu". No svakako za rekonstrukciju ovog važnog historijskog pitanja autorici su od najveće koristi bili historijski izvori pohranjeni u brojnim fondovima arhiva sa područja nekadašnje zajedničke države. Među korištenim izvorima svakako prednjače izvori pronađeni u sljedećim fondovima: Oblasni komitet KP Banja Luka, Oblasni narodni odbor Banja Luka, CK SK BiH Sarajevo, Sreski komitet KP BiH Cazin, Kotarski komitet KPH za Slunj pohranjen u Državnom arhivu u Karlovcu. Značajne činjenice za istraživanje i rekonstrukciju ove važne teme odnosile su se na brojne izjave samih učesnika u "Cazinskoj buni", kako "ustanika", tako i predstavnika političke, izvršne, zakonodavne i sudske vlasti koje su egzistirale u navedenom periodu. Jedan broj izjava dat je od najdirektnijih učesnika, osuđenika, ali i nosilaca političke, sudske i vojne vlasti od lokalnog, preko republičkog, pa do saveznog nivoa. Treba ipak kazati da jedan broj

¹ Vera Kržišnik –Bukić, *Cazinska buna 1950*, Sarajevo 1991, str. 15.

² Izvještaj je nađen u Fondu Organizaciono-političkog sekretarijata CK KPJ, Arhiva CK SKJ.

sudionika u “Cazinskoj buni” nije bio voljan za saradnju na ovom projektu, tako da se ostalo uskraćeno za određena saznanja vezana za ovaj događaj.

Svakako za autoricu ove vrijedne knjige posebnu važnost imala je vojno-sudska dokumentacija na osnovu koje je “utemeljila neke osnovne tačke težišnih glava knjige”, te validno historiografski odgovorila na jedan broj važnih pitanja u postavljenom zadatku. Ova historijska građa je pomogla da se temeljito, sadržajno i cjelovito obrade u knjizi dva osnovna pitanja, dvije temeljne teme, i to: II dio knjige: – “Ustanak” i III dio knjige: “Kažnjavanje i posljedice”. Upravo suština postavljenog zadatka je sadržana u odgovoru na brojna otvorena pitanja u ova dva stukturalno i sadržajno najvažnija poglavlja knjige, poput: sazrijevanja ideje o ustanku, organizacione pripreme za ustanak, (ne)reagiranje države, Đurđevdan-Jurijev na Krajini i likvidacija ustanka, “neprijateljski ispad” ili “neprijateljska akcija” kao ocjena državnih organa, pozadina pobune s posebnim osvrtom na dimenziju vanjskog uticaja u svjedočenjima četiri decenije kasnije, kontekst slučajeva i “Cazinska buna” u svijetlu zapadnih izvora (poglavlje Ustanak). U poglavlju (Kažnjavanje i posljedice) autorica je koristeći raznovrsne historijske izvore validno obradila sva važna pitanja koja su se odnosila na istrage i kažnjavanja pobunjenika.

Vojno suđenje u Cazinu i Slunju, prekršajno kažnjavanje, kažnjavanje po partijskoj i drugim državnim linijama, protjerivanje osuđenih porodica u Srbac, sudbina osuđenika, život na Krajini nakon ustanka i na kraju izabrana sjećanja, svjedočenja, pisma. Bez dileme većina pitanja ove vrijedne knjige su utemeljena u dobroj mjeri na arhivskim dokumentima, pa i onim vojno-sudske provenijencije.

Za ispisivanje ovog značajnog historiografskog štiva korištene su izjave kao sekundarni historijski izvori, te značajan broj pravnih propisa koji su se odnosili na ovu problematiku. Na ovaj način autorica je uspješno odgovorila postavljenom zadatku da jedan kompleksan historijski događaj vezan za “Cazinsku bunu” iz 1950. historiografski rekonstruiše i jasno prikaže, historiografski objasni i protumači. Što je sve ukupno posmatrano sa naučnog aspekta uspješno i učinjeno.

No, za neke aspekte, kako i sama autorica ove knjige kaže u njenom Pogovoru³, nije mogao koristiti svu odgovarajuću arhivsku dokumentaciju. Ovo se posebno odnosi ako pogledamo podnožne napomene ove knjige, na nedostatak historijskih izvora prvoga reda nastali radom Uprave državne bezbjednosti (dalje: UDB-e) raznih nivoa. Konsultovanjem historijskih izvora ove provenijencije, kao i historijskih izvora BIJ-e u Beogradu (dosjei učesnika u ovom događaju poput Uglješe Danilovića, Hakije Pozderca i dr.) sigurno bi se osnažile određene historijske konstatacije autora o nekim važnim pitanjima, a neka bi se pitanja sigurno u boljoj mjeri rekonstruirala i pojasnila. Stoga ću u daljem toku rada dati kratak osvrt na značaj izvora ove provenijencije za historijsku rekonstrukciju događaja vezanih za “Cazinsku bunu.”

³ V. Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna*, str. 18.

Historijski izvori o “Cazinskoj buni” nastali radom Uprave državne bezbjednosti (izvori tajne – povjerljive provenijencije)

Ovim radom nije mi namjera ukazati na eventualne propuste i nedostatke učinjene u knjizi Vere Kržišnik – Bukić *Cazinska buna 1950*, po pitanju relevantnosti korištenih historijskih izvora. O vrijednosti same knjige i korištenih izvora ukazao sam u prethodnom poglavlju ovoga rada, te istakao studiozno i svestrano proučavanje ovog pitanja u knjizi, gdje je posebno istaknuta činjenica o značajnom broju korištenih raznovrsnih historijskih izvora.

Kao i prije, tako i nakon pojavljivanje knjige *Cazinska buna 1950*, postojala su različita, ponekad dijametralno oprečna mišljenja kako od strane historičara i historijske nauke, tako i građana Bosanske krajine i Slunjskog kraja spram ovog događaja. I kako to inače biva u historijskoj nauci – da se nikada jedno pitanje do kraja ne rasvijetli. Stoga je za potpuno, relevantno i objektivno rasvijetljavanje ovog, kao i drugih događaja iz naše prošlosti, neophodno tragati za svim postojećim historijskim izvorima koji mogu biti od koristi za njihovu jasnu, sveobuhvatnu i potpunu rekonstrukciju.

U procesu detaljnijeg rasvijetljavanja ovog događaja značajnu važnost ima svakako arhivska građa nastala u radu UDB-e na svim nivoima tadašnje države. Riječ je o važnom državnom organu zaduženom za praćenje svih događaja i okolnosti u državi. Iz tih razloga ovaj organ je najdirektnije pratio i sudjelovao u ovom događaju u svim njegovim fazama. Smatramo da je ova arhivska dokumentacija važna i iz razloga što u dovoljnoj mjeri nije korištena u dosadašnjoj rekonstrukciji ovog važnog događaja. Jedan broj važnih arhivskih dokumenta – historijskih izvora nastalih radom UDB-e koji se odnose na “Cazinsku bunu” nalaze se sabrani u Zbirci dosjea pod nazivom Cazinski ispad u Arhivu Unsko-Sanskog kantona.⁴ No i u drugim fondovima i zbirkama socijalističkog perioda mogu se naći zanimljivi arhivski dokumenti koji tretiraju ovu problematiku. Riječ je o nekoliko stotina vrijednih dokumenata u vidu izvještaja, informacija, izjava, elaborata, evidencija, zaključaka, presuda, odluka, pisama i drugih dokaza, koje predstavljaju bogate historijske činjenice o “Cazinskoj buni” iz 1950. Najveći broj ovih arhivskih dokumenata nosi oznaku povjerljivo, strogo povjerljivo i tajno. Na osnovu naše analize utvrđeno je da je mali broj ovih činjenica korišten u dosadašnjoj rekonstrukciji ovog događaja, te da isti mogu biti značajni za produbljivanje i proširivanje historijske istine o “Cazinskoj buni”. Riječ je o raznovrsnim arhivskim dokumentima, koji se odnose i tretiraju brojna pitanja iz predmeta “Cazinski ispad”. Jedan broj ovih arhivskih dokumenata odnosi se na pitanja samog “ustanka”, njegove pripreme i realizacije.⁵ U dokumentaciji ove provenijencije su i druge brojne činjenice vezane za organizaciju, pripremanje i realizaciju ustanka za područje srezova Cazin i Kladaša.

⁴ Fikret Midžić, *Cazinska buna 1950. Tajne dosjea “Cazinski ispad”*. *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije* (zbornik radova), Sarajevo 2007, str. 298

⁵ Arhiv Unsko-sanskog kantona, Zbirni dosje “Cazinski ispad” (dalje A USK, Zbirni dosje Cazinski ispad). Izvještaj Šabanović Rame od 4. 5. 1950. godine o tome da u MNO Šturliću postoji organizirana grupa od 13 ljudi za dizanje ustanka.

Za bolje razumijevanje događaja “Cazinska buna” važne podatke i činjenice nalazimo i u “Elaboratu o Cazinskom ispadu 1950 godine” Ahmeta Kulenovića, istaknutog udbaškog kadra iz Bihaća.⁶ U elaboratu se navode osnovne karakteristike mentaliteta Krajišnika, njihove psiho-fizičke osobine, njihova izražena potreba za pravdom i dostojanstvom, ali i za vodom, onim koji će ih usmjeravati i voditi. U ovom dokumentu su iznijete i neke važne karakteristike koje se odnose na uzroke nezadovoljstva seljačke populacije što je dovelo i do dizanja ustanka. Tu su i činjenice vezane za sam tok “ustanka” koje se odnose na paljenje nekoliko sjedišta MNO-a, razoružanje Stanice narodne milicije u Raštelima, pljačku magacina zemljičarskih zadruga, kao i brojne evidencije sa popisom ustanika, njihovim vođama, te podaci o njihovim aktivnostima u ustanku. Elaborat nudi značajne podatke i o saznanjima Opunomoćstva UDB-e da se priprema pobuna, o nepovezanosti opunomoćenstava UDB-e Cazina, Velike Kladuše i Slunja, o propagandi koju su vodili “ustanici”. U elaboratu su prikazane i aktivnosti UDB-e i nakon ugušivanja “bune”, te u 1951. i 1952. godini.

Veći broj arhivskih dokumenata ove provenijencije odnosi se na sudjelovanje UDB-e kao važnog državnog organa na gašenju ustanka. Jedan broj takvih dokumenata (izvještaji) govori o stanju na terenu⁷ Značajni podaci se odnose na evidencije učesnika u ustanku po mjesnim područjima.⁸ Tu su i činjenice koje govore o članovima UDB-e koji su se posebno istakli u ugušivanju ustanka i proganjanju “bande” oko grada Cazina.⁹ UDB-ina arhivska dokumentacija nudi zanimljive podatke vezane za “opljačkane objekte” od strane “ustanika” na području sreza Cazin i to u: ZZ Tržac, ZZ Pjanic i ZZ Liskovac,¹⁰ što može ukazivati na pozadinu i karakter “Cazinske bune”.

Drugi set važnih činjenica u Zbirnom dosjeu “Cazinski ispad” odnosi se na saslušanja uhapšenih. Na osnovu ovih činjenica moguća je bolja spoznaja o ulozi države koja je “Cazinsku bunu” okarakterisala kao “neprijateljski akt” usmjeren ka njenom rušenju. Ovdje se radi o cjelovitim, opširnim zapisnicima sa saslušanja brojnih okrivljenih od strane opunomoćstava UDB-e, onih koji su označeni podstrekačima i vođama “Cazinskog ispada”.¹¹ Tu su i podaci vezani za rad na ovom predmetu Opunomoćstva UDB-e Sreza Bihać, od 11. 5. 1950. godine.¹²

⁶ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Elaborat Ahmeta Kulenovića o cazinskom ispadu iz 1950.

⁷ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Izvještaj sa terena Liskovca o uhapšenim ometnicima. Na području Mjesnog odbora Liskovac njih je 41, kao i o likvidaciji Kovačević Muše, koji je bio zamjenik komandira Beganović Hasiba.

⁸ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Pismo potpukovniku Štrbcu o stanju MNO Šturlić, gdje je u ustanku učestvovalo oko 75 ljudi.

⁹ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Izvještaj poslan pomoćniku ministra pukovniku Šakoti o licima koja su se istakla u akciji u gušenju ustanka. (Tom prilikom posebno su se istakli: kapetan Vukašinović Branko, opunomoćenik UDB-e, zastavnik Lukić Bogdan, opunomoćenik UDB-e za Srez Cazin, Kevalo Mile, pomoćnik opunomoćenika UDB-e za Srez Cazin, stari vodnik Lukić Ilija, komandir stanice Narodne milicije u Cazinu, Adžipašić Hasan, milicionar pri Upravi narodne milicije).

¹⁰ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Spisak opljačkanih objekata.

¹¹ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Zapisnik o saslušanju Božić Nikole od 12. 5. 1950. (br.0121), te zapisnici o salušanju Božić Steve, Karamujić Rame, Semanić Hasana.

¹² A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Zapisnik Opunomoćstva UDB-e za Srez Bihać o saslušanju Bogunović Čede i drugih, od 16. 21. i 26. maja 1950. godine. Ovdje se radi o više zapisnika koji se odnose na saslušanje Miljković Mile, Starčević Stojana, Bajraktarević Nezira i drugi.

U dosjeu su zanimljive informacije koje se odnose na činjenicu hapšenja i isljeđivanja učesnika u Cazinskoj buni. Ove historijske činjenice mogu da doprinesu boljem sagledavanju represivnog djelovanja države s ciljem da se stvori strah kod stanovništva Cazinske krajine. Riječ je o detaljnim podacima o “učesnicima” u “Cazinskom ispadu”, njihovom hapšenju, broju uhapšenih, te njihovom isljeđivanju. Obimni su i cjeloviti spiskovi uhapšenih iz Sreza Velika Kladuša (iz V. Kladuše, M. Kladuše, Todorova i G. Vidovske) koji su upućeni Opunomoćstvu UDB-e Cazin,¹³ kao i dokumenti UDB-e o licima s područja Sreza Cazin koja su učestvovala u “Cazinskom ispadu”.¹⁴ Za rekonstrukciju događaja vezanih za “Cazinsku bunu” zanimljivi su i podaci o popisu imovine optuženih, koja je uglavnom konfiskovana kao “neprijateljska” i proglašena općim narodnim dobrom. Više arhivskih dokumenata u Zbirnom dosjeu UDB-e potvrđuje surovost procesa isljeđivanja optuženih i uhapšenih “ustanika”.¹⁵ Informacije o vođenju sudskih procesa su takođe brojne, to su izvještaji, izjave, zapisnici UDB-e, koji sadrže izuzetno zanimljive historijske činjenice koje su važne za sklapanje cjelovite slike o “Cazinskoj buni”.¹⁶ Jedan kratak, ali pregledan izvještaj sa značajnim brojem podataka je posebno zanimljiv.¹⁷

Nekoliko važnih dokumenata se odnosi na početak i tok suđenja uhapšenih.¹⁸ Značajni podaci sadržani su u korespondenciji operativaca UDB-e sa ministrom Uglješom Danilovićem, što ukazuje na činjenicu da se ovaj događaj i proces pratio od strane najviših državnih organa i najodgovornijih ljudi u državi.¹⁹ Ovi arhivski dokumenti mogu

¹³ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Dopis pov. br. 278 od 29. 05.1950. godine, upućen od strane Opunomoćstva UDB-e Opunomoćstvu Cazina o pohapšenim licima na području Velike Kladuše, gdje se navodi da je u Todorovu uhapšeno 5 kulaka, 17 srednjaka, 13 siromašnih lica, 1 član KP, 1 rezervni oficir i 1 hodža, u mjesnom području Mala Kladuša uhapšeno je 5 kulaka, 9 srednjaka, 9 siromašnih lica, 3 člana KP, 3 člana NF i 1 rezervni oficir.

¹⁴ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Između ostalog i spisak lica MNO Tržac od 62 lice, iz MNO Pjanić i Vrelo od 63 lica, MNO Sokolović 9 lica, MNO Šturlić 53 lica, MNO Todorovo 72, Vidovska 20, Vrnograč 1 lice, i MNO Vrelo 9 lica.

¹⁵ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Dokument br. 33/2970, koji je upućen 19.5.1950., koji se odnosi na evidencije i podatke učesnika u toku bune, njih 18 i navode se njihova imena.

¹⁶ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Izjava je data UB-i 19.12.1952. o neprijateljskom djelovanju Mulalić Jusufa i Adilagić Ahmeta iz Cazina.

¹⁷ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Dokument “Neprijateljska akcija na srezovima Cazin i Velika Kladuša 5. i 6. maja 1950. U dokumentu su dati podaci o pljačkama zemljoradničkih zadruga u MNO Tržac, Liskovac, Pjanići i Čoralici, pljački dvije prodavnice (Pjanići i Liskovac), uništenju arhive u dva mjesna odbora (Pjanići i Liskovac), razoružali Stanicu narodne milicije u Tržcu, demolirali osnovnu školu i proveli druge aktivnosti. U ovom dokumentu opisan je sam tok napada “ustanika”, koji je vezan za presretanje jednog džipa i autobusa u kojima su se nalazili članovi OK Banja Luka i član biroa Sreskog komiteta Cazin. Isti su poslije izvjesnog vremena pušteni, kao i poručnik Gogić Nikola koji je radio u Vojnom odsjeku u Velikoj Kladuši. U dokumentu se detaljno opisuje napad na Cazin i Veliku Kladušu, te se navodi da je u ovim akcijama učestvovalo oko 720 lica, od toga njih 15 su Srbi ostalo muslimani. U “neprijateljskoj akciji” učesnici su bili iz šest mjesnih područja sreza Cazin i tri mjesna područja sreza Velika Kladuša, kao i podaci da je “u ustanku” učestvovala 51 član KP, 6 kandidata, 15 rezervnih oficira, 29 podoficira, 44 odbornika narodne vlasti, 41 odbornik Narodnog fronta i 17 saradnika UDB-e. Zaplijenjeno je oko 50 vojničkih pušaka, 15 lovačkih, 15 pištolja, 1 mitraljez, 1 mašinka, 11 bombi, 640 metaka i desetak velikih bodeža. U ovom dokumentu se nalaze i druge činjenice o vodama ustanka.

¹⁸ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Dopis upućen pukovniku Slobodanu Šakoti od strane pot.pukovnika Voje Čolovića 24. 5. 1950., u kojem se izvještava da je sud otpočeo proces, gdje će se pročitati optužnica i uzeti generalije, a već sljedećih dana planirana su saslušanja.

¹⁹ A USK, Zbirni dosje “Cazinska buna”. Dokument br. 48/100, od 23. 5. 1950. u kome se izvještava ministar Uglješa Danilović o tome da su izrečene presude prvoj grupi od 51 osuđenog, od toga 3 su osuđena na smrt, 25 na kaznu zatvora

odgovoriti na pitanje uloge partijskog i državnog vrha u događaju “Cazinska buna”. Značajne podatke nudi i dokument “Dispozitiv optužnice”.²⁰ Tu su i drugi brojni arhivski dokumenti koji se odnose na tok suđenja i same presude.²¹ Nekoliko dokumenata se odnosi na deportaciju osuđenika.²² Riječ je o nekoliko međusobno povezanih dokumenata upućenih od strane opunomoćnika UDB-e Cazin Upravi KPD Zenica o licima koja su osuđena od strane Vojnog suda.²³

Analiza historijskih izvora nastalih u radu UDB-e pokazuje da se isti odnose na sve važne događaje i procese koji su vezani za “Cazinsku bunu”. Jedan broj izvora je važan, jer značajno nadopunjuje već postojeća saznanja o ovom događaju, ali tu su i izvori koji uz valjanu historijsku kritiku mogu značajnije rasvijetliti pojedine važne događaje, pojave, procese i ličnosti vezane za ovaj događaj, koji su u ranijem periodu ostali po strani istraživača. Na osnovu izvora UDB-ine provenijencije moguće je saznati nešto više o sudbinama pojedinaca, ljudi koji su svjesno ili pak nesvjesno bili uključeni u proces “Cazinske bune”, neshvatajući suštinu tog cjelokupnog procesa. To je proces koji je vremenski, a posebno posmatrano sa historijskog aspekta jako kratko trajao, svega tri sata. Sama ta činjenica ukazuje na snagu “bune” i opasnost iste po državu. Ovi historijski izvori ukazuju koliko je “Cazinski ispad” imao uticaja na sudbinu velikog broja ljudi, njihovih porodica, pa i cijelog jednog prostora kakav je Cazinski kraj. To je bio ogroman dugogodišnji teret navaljen tim ljudima, teret kojeg su nosili i sa kojim su se borili dugi niz godina i oni i njihove porodice i cijeli Cazinski kraj.

Ovi dokumenti pokazuju da je UDB-a, a preko nje i sama država i partija, bila uključena i potpuno mobilna u svim događajima vezanim za “Cazinsku bunu”. Koliko je to za UDB-u bio važan zadatak pokazuju brojne petnaestodnevne informacije vezane za hapšenja, saslušanja i isljeđivanja okrivljenih. Takav rad UDB-e nastavljen je i u 1951. i 1952. godini isljeđivanjem osuđenika koji su izdržavali kazne u KPD Foča i KPD Zenica.²⁴

Posebno zanimljivim čini se sudbina tih na prvi pogled “malih običnih ljudi”, ljudi kojima je nešto uzeto – to nešto se odnosilo na pravo na život dostojan čovjeka. To pravo nisu imali, ili je ono u dobroj mjeri bilo ugroženo i oni ga više instinktivno negoli planski,

od 15-20 godina, 13 na kaznu od 10 do 14. god., 6 na kaznu od 5 do 8 godina, dok su 4 optužena oslobođena optužbi.

²⁰ A USK, Zbirni dosje “Cazinska buna”. Ovdje je riječ o aktivnostima optuženih po pitanju dizanja “ustanka”, o vodama “ustanka” o formiranom štabu ustanika, o učinjenim djelima koja im se stavljaju na teret poimenično i niz drugih zanimljivih podataka.

²¹ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Dokument br. 50/205, od 26. 5. 1950. god. u kojem se iznosi da je završen pretres drugoj grupi od 45 lica iz MNO Tržac. Od toga broja na smrt je osuđeno 1 lice, na 20 god. 8 lica, na 18 godina 7 lica, na 17 god. 4, na 16 god. 10 lica, na 14 god. 3 lica, na 12 god. 3 lica, na 10 god. 1 lice, na 8 god. 1 lice, na 7 god. 1 lice, na 6 god. 1 lice, na 5 god. 1 lice i na 4 godine 1 lice. U izvještaju stoji da je ova grupa osuđenih upućena vozom za Zenicu 26. 5. 1950. u 22⁴⁵ sati.

²² A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Dokument pov. broj. 286, od 28. 5. 1950. Tako je u dopisu upućenom KPD Zenica navodi da se upućuje u KPD Zenica 116 lica koja su osuđena od strane Vojnog suda Vojne pošte Sarajevo.

²³ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Dokument pov broj. 288, od 30. 5. 1950. UDB-a Cazin je dostavila i dopis o osuđenim licima na smrt i to njih 7: Božić Milan, Božić Stevo, Miljković Mile, Karajić Ramo, Kekić Hasan i Bogunović Čedo.

²⁴ A USK, Zbirni dosje “cazinski ispad”. Dopis Opunomoćništva UDB-e Cazin upućen KPD Zenica (pov. 286.) od 28. 5. 1950. godine o ukupno 116 lica koja su osuđena na kaznu od strane Vojnog suda vojne pošte 3945 Sarajevo.

organizirano traže i brane. Činjenice u UDB-inoj dokumentaciji očigledno potvrđuju da se ovdje ne radi o opasnosti rušenja države. Nije to bila snaga koja je mogla tako nešto uraditi. Ne ruše oni državu, niti je mogu srušiti, već u toj i takvoj državi tragaju za golim opstankom, za životom dostojnim čovjeka. U tom i takvom traganju nastao je događaj poznat kao “Cazinska buna”.

Sagledavajući ono što je dosada napisano o ovom događaju, te posebno postojeće historijske izvore, nameće se nedvojben stav da je sve što je vezano za “Cazinsku bunu” više rezultat spontanosti i instinktivnosti nezadovoljnog seljaštva, nego li neke organiziranosti protiv države. A cijena svega toga je golema i za ljude i za cjelokupan prostor na kome se desila “Cazinska buna”. Ta cijena se najbolje može sagledati kroz snažan odgovor države, provođenje njenih mjera, koje su bile krajnje represivne, možda posmatrano sa današnjeg aspekta i ove vremenske distance i nepotrebne. Ovo posebno ako analiziramo činjenicu koja se odnosi na obim stradanja koje su doživjeli učesnici, saradnici, pa čak i oni koji nisu imali puno dodira sa ovim događajem. Značajan je broj osuđenih, kako onih na smrt, tako i onih na višegodišnji zatvor, onih kojima je nametnut tzv. društveno-korisni rad u rudnicima i drugim radilištima diljem Bosne, kao i porodica koje su protjerane sa ovog prostora a kojima je država odredila novi životni prostor na koji su se morali navikavati. Stoga se postavlja otvoreno pitanje: Da li je “Cazinski ispad” morao izazvati takav represivni odgovor države? Da li i gdje država može naći opravdanje za tako poduzete represivne mjere spram “buntovnika” i “rušioca države”? Nije li država svjesno zarad nekih drugih razloga i ciljeva upravo na ovom prostoru, možda u tom periodu i najsiromašnijem, ali i “muslimanski” najkompaktnijoj sredini u ondašnjoj državi, bezrazložno trenirala strogoću i pokazivala silu, realizujući sve to na jako surov i brutalan način. Da li je to državi trebalo zbog nečega drugog, razbijanja postojeće “muslimanske” kompaktnosti, ili je to račun kojeg je država ispostavljala zbog nekog ranijeg duga i neposlušnosti ljudi ovog područja prema političkim i vladarskim centrima moći? Manje je vjerovati da je sve to urađeno iz straha da “buna” ne poprimi šire razmjere. Jer je sve kontrolisano od strane države i prije početka “bune”. Država je znala za izraženo opravdano seljačko nezadovoljstvo, pa je mogla očekivati ispade iz tog i takvog nezadovoljstva. Zašto nije poduzela preventivne mjere da do tih ispada ne dođe? Da li je u tom historijskom trenutku trebala državi “Cazinska buna”, kako bi pokazala svoju snagu i moć nad svima onima koji novu vlast ne osjećaju svojom, ili pak nisu bili zadovoljni istom. Sve su to pitanja koja traže odgovore kada je riječ o rasvjetljivanju ovog važnog historijskog događaja.

Iščitavajući sa ove vremenske distance dokumente UDB-e koji se nisu u dovoljnoj mjeri koristili u dosadašnjoj historijskoj rekonstrukciji ovog događaja nameće se i otvara pitanje nije li u ovom događaju puno toga proizvedeno, da se ne kaže inscenirano od strane države. Jer insceniranje je bilo lako i jednostavno uraditi, a posebno kod nezadovoljnog i poprilično politički nezrelog i nepismenog stanovništva.

Ove konstatacije potvrđuju brojni iskazi, dokumenti, spiskovi, izvještaji, odluke, presude i druge činjenice. Na ovo mišljenje nas upućuju činjenice da je proces “Cazinske bune” potpuno praćen od strane UDB-e, da je ista već sutradan (7. 5. 1950.) imala spi-

skove učesnika u neprijateljskim aktivnostima. Evidencije su im bile neophodne kako bi jednostavnije i po već pripremljenom scenariju ušli u sve druge faze ovog procesa. Ekspresno je izvršeno hapšenje i zatvaranje velikog broja ustanika. Ta činjenica govori o neorganizovanosti i nepripremljenosti “ustanika” s jedne strane, i s druge strane o tome da je država imala potpunu kontrolu nad svim događajima u vezi “Cazinskog ispada”. Isljeđivanja i saslušanja su takođe bila ekspresno obavljana, te procesuiranja ustanika i njihovo suđenje. Suđenje je ne samo s pravnog aspekta, već i sa historijskog posebno pitanje. Sve je bilo po kratkom postupku. Stiče se utisak da je puno toga već ranije bilo pripremljeno, presude i odluke šablonski urađeni, dokazni postupak kratak. Već za desetak dana sudski procesi su bili završeni. To potvrđuju između ostalog i UDB-ina brojna historijski izvori. Kako objasniti činjenicu da je “Cazinska buna” bila 6. 5. 1950, hapšenja već naredni dan i to velikog broja ljudi, a saslušanja najvećeg broja istih već su završena do 11. 5. 1950, a već za nekoliko dana (19. 5. 1950) imamo osuđenike u “Cazinskoj buni” i to one kojima su izrečene najstrožije kazne. Za nepunih mjesec dana čitav proces je već bio završen.

UDB-ina dokumenti pokazuju povezanost i koordiniranost pravosudne, policijske i političke elite na problemu “Cazinska buna”. Njihov rad je potpuno sinhroniziran, isti se prate u svojim aktivnostima, što je jasna potvrda da je iza svega toga stajala država i partija. Dok je UDB-a hapsila, ispitivala i isljeđivala krajnje ekspresno je ispitivano nekoliko stotina ljudi (777) za samo nekoliko dana, Vojni sud iz Sarajeva je takođe po kratkom postupku proveo proceduru suđenja i veoma brzo donio stroge presude za učinjeno djelo. U isto vrijeme KP je poduzimala partijske i druge mjere utičući i usmjeravajući tako tok rješavanja ovog problema. Ni žalbeni rokovi koji su bili *pro forme* nisu bili istekli a već su “nađena rješenja” za osuđenike, za učesnike bune. To se posebno odnosi za one koji su osuđeni na zatvorske kazne i kazne koje su se odnosile na društveno-korisni rad. To potvrđuje brojna UDB-ina arhivska dokumentacija. Podugački su spiskovi onih koji su upućeni na društveno-korisni rad i iz srezova Velika Kladuša²⁵ i Cazin.²⁶ To su i zanimljive informacije koje govore o sudbini osuđenih lica.²⁷

Značajne činjenice u navedenom dosjeu “Cazinski ispad” odnose se i na pitanje koje nije u dovoljnoj mjeri tretirano u dosadašnjoj historiografiji, a to je preseljenje porodica čiji su članovi učestvovali u buni. Porodice vođa ustanika su uglavnom protjerane u Srbac.²⁸ U ovom dosjeu postoje cjelovite evidencije o istim. Tom prilikom je popisana i konfiskovana cjelokupna imovina istih. Dostupni dokumenti ukazuju na maltretiranja

²⁵ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Spisak osuđenika upućenih iz Sreza Velika Kladuša na društveno-korisni rad. Tako je na jednu godinu upućeno 13 lica, iz istog sreza na 2 godine društveno-korisnog rada upućeno je 47 lica.

²⁶ A USK, Zbirni dosje “Cazinski dosje”. Iz Sreza Cazin, mjera društveno-korisnog rada u trajanju od 1 godine izrečena je za 60 lica, a mjera društveno-korisnog rada u trajanju od 2 godine za čak 175 lica, i za 42 lica mjera društveno-korisnog rada od 1,5 godine.

²⁷ A USK, Zbirni dosje “Cazinska ispad”. Dokument o licima koja su upućena na društveno-korisni rad u Drvar kao i u preduzeće “Grmeč” u Bosanskoj Krupi. Iz Velike Kladuše je upućeno 7 lica, a 14 lica iz Cazina u Drvar, a 10 lica sa područja Sreza Cazin u preduzeće “Grmeč” u Bosanskoj Krupi.

²⁸ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Izvještaj o preseljenju “neprijateljskih porodica” iz Cazina u Srbac. Tako je već 20. jula 1950. godine 58 lica sa područja Sreza Cazin protjerano u Srbac.

i na određeni način žigosanja ovih porodica. Njihova sudbina nakon preseljenja bila je neizvjesna, posebno sa socijalnog, ali i sigurnosnog aspekta.

Značajan doprinos boljem razumijevanju ove problematike daje i partijska dokumentacija. Ovom prilikom napravićemo kraći osvrt na tri zapisnika sa sjednica OK Banja Luka, koji su sastavni dio Zbirnog dosjea “Cazinski ispad”, ali su isti korišteni i u knjizi Vere Kržišnik-Bukić. Da je proces gušenja “Cazinske bune” bila organizirana akcija između ostalog pokazuje i odnos KP prema ovom događaju, što se može vidjeti i iz zapisnika sa sjednice Oblasnog komiteta KP BiH Banja Luka, održanog tri dana nakon “Cazinske bune” 9. 5. 1950.²⁹ Na dnevnom redu sjednice bilo je jedno osnovno pitanje: Stanje na terenu Cazin – Velika Kladaša i poduzimanju mjera. Koliko je pitanje “Cazinskog ispada” bilo važno za partijski vrh najbolje pokazuje prisustvo ovoj sjednici istaknutih partijski kadrova: Hajre Kapetanovića, Sime Komljenića, Adema Udovačevića i Dževada Midžića. Na ovoj sjednici razmatrana je situacija u vezi daljnjeg praćenja razvoja iste na području ovih srezova. Na sastanku je istaknuta činjenica nesnalažljivosti partijskog rukovodstva, odnosno Sreskog komiteta i partijskog članstva u gradu i na selu, kao i organa državne bezbjednosti. Istaknuta je nesposobnost lokalnih organa, i da je njihova intervencija uslijedila tek nakon intervencije od strane Oblasnog komiteta, koji je preuzeo rukovođenje situacijom oko “Cazinske bune”.

U zapisniku su dalje istaknute i druge “slabosti” u radu partijskog rukovodstva sa masama ovih srezova, kao i organa narodne vlasti, prilikom sprovođenja privrednih mjera. Na sjednici se zahtijevala efikasna i brza likvidacija nastalog stanja u vezi “banditske pobune”, koja je tražila generalno čišćenje situacije, poduzimajući najradikalnije mjere. Usljed “ozbiljnosti” situacije na sjednici se odlučilo sljedeće:³⁰

Uputiti jednu instruktorsku grupu u cilju obilaska partijskih i drugih organizacija za temeljito čišćenje i sređivanje u istim. U odnosu na pobunjenike poduzeti mjere po svim linijama za njihovo brzo hvatanje i likvidiranje, naročito organizatora, a napose sve učesnike pobune pohvatati i poduzeti daljnje zakonske mjere (djelimično likvidiranje). Također je ukazano na nužnost i istovremenog čišćenja organa Narodne vlasti i provjere držanja istih u odnosu na pitanje (dizanje ustanka). Istaknuto je da je budnost organa javne bezbjednosti i narodne milicije ispod svake kritike. Za uspješno sprovođenje prvih poduzetih mjera dva člana Biroa Oblasnog komiteta Đuro Štrbac i Momir Kapor ostala su na terenu radi sređivanja i čišćenja situacije. Isto tako, odlučeno je da se povede saslušanje te jedan broj partijskih kadrova da pismene izjave.³¹ Odlučeno je da se suspenduje Sreski komitet Cazin.

Druga sjednica Oblasnog komiteta Banja Luka održana je dana 15. 5. 1950. godine, kada je ponovo razmatrano pitanje mjera na Cazinskom i Velikokladaškom srezu.³²

²⁹ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Zapisnik sa sjednice Oblasnog komiteta KP BiH Banja Luka od 9. 5. 1950.

³⁰ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Isto.

³¹ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Izjave su dali: Petraković Milan, Dupanović Muhamed, Sabitović Fatka i Mikan Garača, oficir UDB-e u Cazinu, a komisijski je ispitano rukovodstvo SK-a Cazin.

³² A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Zapisnik sa sjednice Oblasnog komiteta KP Banja Luka, održanog 15. 5. 1950. godine.

O važnosti ovog događaja potvrđuje činjenica da je CK KPJ obaviješten o situaciji u Cazinu. “Cazinski ispad” od strane Oblasnog komiteta nazvan je četničko-ustaškim i kulačkim, kako se navodi, “to je iz razloga što većina učesnika pripada klasnom neprijatelju”, te da su “učesnici u buni ostaci četničkih i ustaških elemenata neprijatelji države”. Pored njih našao se i jedan broj sirotinje u ovom ustanku. OK Banja Luka je ustanovio da “Cazinski ispad” nije produkt niti onih u Cazinu koji su se stavili na čelu bune, niti Mile Devrnje iz Slunja koji je davao duhovni podstrek i osmislio organizaciju ove bune. Prvi razlog za akciju bila je pljačka zadruge. Konstatovano je da je slabost “Cazinskog ispada” bila u tome što ljudi koji su učestvovali u istoj nisu znali da je sprovedu. U provođenju akcije isticane su razne parole propagandnog karaktera, poput one da je kralj vrhovni komandant, da se Hakija bori u Velikoj Kladuši, da je pukovnik predao garnizon u Bihaću. Važna konstatacija istaknuta na ovoj sjednici OK je da oni koji su rukovodili akcijom nisu informbirovcu, ali su računali da će biti potpomognuti od informbirovskih elemenata.

Oružje koje su koristili učesnici u buni povučeno je sa terena i skrivano od strane ustanika i da ništa nije dobijeno od strane.

Na sjednici je istaknuto i to su da neki članovi SK i opunomoćstva UDB-e mjesec dana ranije bili upoznati sa pripremama koje su vršene od strane “bande”, što se vidjelo kroz izvještaje obavještajaca s terena. Osim toga, još u aprilu mjesecu 1950. godine prenošene su glasine o pripremama i pobuni. No i pored toga isti nisu našli za shodno da obavijeste OK o tome. Na sjednici je posebno kritikovano držanje rukovodilaca SK KP, koji su se dezorijentali i oportunistički. Neki članovi KP su se priključili “bandi”, neki pobjegli, a neki ostali u kući. To se posebno moglo vidjeti u Čoralčićima, Trzcu i još nekim drugim područjima.

Kao uzroci ove “neprijateljske akcije” od strane OK Banja Luka navedeni su sljedeći:

- krajnja neobaviještenost naroda. Vrlo slab politički rad, što potvrđuje činjenica da im ništa više nije trebalo do li pozvati čovjeka “hajde pala vlast da pljačkamo magacine”.
- slabost partijskog rukovodstva i organa UDB-e, kao i ostalih masovnih organizacija a posebno Saveza boraca.
- pogreške koje su pravljene od strane partijske komisije i ostalih rukovodstava u sprovođenju privrednih i drugih mjera.
- jedan od uzroka “Cazinske bune” i taj što u Slunju postoji jedna odmetnička grupica sa Devrnjom Milom koja je imala uske veze sa ovim na Cazinu i Kladuši, što do sada nije uspjelo da se otkrije. Klasni neprijatelji u ovoj akciji bili su kulaci koji su i rukovodili političkom akcijom.

Zbog lošeg stanja Oblasni komitet Banja Luka je izvršio intervenciju koja je uspjela, ali ona je mogla da bude i brža.

Na ovoj sjednici Sreski komitet KP Cazin je suspendovan, a brojni partijski kadrovi su kažnjeni,³³ a obrazovan je novi Sreski komitet.³⁴

Oblasni komitet je formirao komisiju (Borić Duško, Kurbalija Dušan i Karabegović Ibro) koja je imala zadatak da ispita držanje članstva KP, odbornika, rukovodilaca masovnih organizacija.

Na području hapšenja učesnika u “buni” održane su političke konferencije sa narodom. SNO Cazin poslije bune ostao je u istom sastavu, s tim što je u odbor primljen Pjanić Adem.³⁵

Poslije intervencije u “Cazinskoj buni” kod naroda se osjećao strah. Stoga je OK insistirao da se radi na poboljšanju privrednih mjera. Na osnovu toga OK je donio zaključke:

- da treba formirati jednu komisiju koja treba ostati neko vrijeme na terenu sreza Cazin radi popravljnja pogrešaka koje su činjene u sprovođenju privrednih mjera,
- pred komisiju na terenu treba raditi na provjeravanju članova KP i svih funkcionera,
- da se pošalje na teren jedna instruktorska grupa radi političkog rada sa masama,
- odmah prići pročišćavanju i organizaciji milicije u srezu. Isto tako raščistiti i pitanje nošenja i kontrole oružja,
- povesti ozbiljnu brigu o odnosu pojedinih rukovodstava prema muslimanskom stanovništvu.

Na trećoj sjednici Oblasnog komiteta Banja Luka od 17. 7. 1950. godine je donesen zaključak da je “Cazinska buna” organizirana akcija.³⁶ “Da se radi o provokaciji IB-a. To je pokušaj neprijatelja da izazove provokacije, organizuje razne akcije kako bi mogao da koristi u svoje svrhe, o tome pronositi vijesti i izvan naše zemlje. To je pokušaj diskreditovanja naše zemlje. Partija nije povukla nikakva iskustva iz sličnog slučaja u Tuzli. To je bila nebudnost, nesposobnost rukovodstva i partijske organizacije da vodi borbu protiv neprijatelja.”

Na ovoj sjednici donijeta je odluka o raspuštanju partijskih organizacija u svim mjesnim područjima gdje je izvođena akcija. U drugim mjesnim područjima izvršena su detaljna provjeravanja. Partijske organizacije u srezovima Kladaša i Bihać podvrgnute su strogoj kontroli i provjeri.

³³ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Na ovoj sjednici kažnjeni su sljedeći partijski kadrovi: Žunić Suljo – strogim ukorom sa posljednjom opomenom i Pjanić Mahmut strogim ukorom. Jedan broj članova KP je isključen: Kudić Sulejman, Abdaković Atif, Muhinović Čatib, Rusić Omer, Pjanić Salkan org. sek. SK-a omladine, Mujagić Ibrahim, Božić Nikola, Božić Stevo, Miljković Mile, Agić Sulejman, Kudić Omer, Čoralić Muhamed.

³⁴ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Mešinović Tasim postavljen je za organizacionog sekretara, Sabljaković Husein i Šević Božo za članove komiteta, a za opunomoćenika UDB-e postavljen je Dizdarević Zaim. U sastav novog komiteta za sekretara predložen je Galić Ale član CK NO BiH, te za člana Pjanić Adem, a za sekretara Narodne omladine Šuhret.

³⁵ A USK, Zbini dosje “Cazinski ispad”. Zapisnik sa sjednice OK KP Banja Luka od 15. 5. 1950. godine.

³⁶ A USK, Zbirni dosje “Cazinski ispad”. Zapisnik sa sjednice OK KP Banja Luka, održane 17. 7. 1950. godine.

Na sjednici je donijet i sljedeći zaključak: “U vezi učesnika u pobuni izvršiti suđenje na smrt i kazne robije, kao i konfiskaciju imovine. Stvarati na tim imanjima državna dobra i izvršiti raseljavanje porodica. Učesnike u pobuni izvesti pred Vojni sud.”

Kao mjera bilo je uvedeno razmještanje učitelja. Izmijenjen je sastav službenika i zamjenika domaćih sa stranim, kao i sastav milicije. Izvršeno je temeljito generalno čišćenje svih organizacija, partijskih, organa narodne vlasti i državnih organizacija. Također je dogovoreno “da se odmah uputi partijsko povjereništvo OK za Srez Cazin, a partijsku konferenciju sazvati nakon nekoliko mjeseci. Po liniji vlasti odmah pristupiti biranju odbora i sumnjive odbornike ukloniti. Gradovima i sreskim centrima posvetiti više pažnje, jer su ovi nosioci neprijateljske politike”.

Zaključna razmatranja

U radu je predstavljen jedan broj historijskih činjenica koje mogu biti korisne za rasvjetljavanje i drugačije sagledavanje historijskog događaja nazvanog “Cazinska buna”. Iste mogu doprinijeti boljoj rekonstrukciji brojnih pitanja i otklanjanju postojećih dilema vezanih za ovaj proces. One postoje i u historijskim krugovima i kod samog stanovništva Cazinskog kraja. S pravom se postavlja pitanje i ispravnosti samog naziva ovog događaja. A naziva je više, poput “buna”, “ustanak”, “ispad”, “neprijateljsko djelovanje” i dr. Ispadom je ciljano nazvan kako bi se isti riješio na brzinu, što je i urađeno. Sve je to urađeno da se izbjegne nivo organiziranog kontrarevolucionarnog čina, što on u suštini i nije bio, iako je nazvan u nekim slučajevima i “kontrarevolucijom”. No u historijskim izvorima najčešće je korišten izraz “ispad” ili “buna”.

Važno pitanje vezano za “Cazinski ispad” odnosi se na tumačenja i razmišljanja vezana za mentalitet i karakter muslimanskog stanovništva Cazinske krajine data u elaboratu Ahmeta Kulenovića, kadra UDB-e. To je imalo za cilj da se krivica za “Cazinski ispad” adresira političkoj, intelektualnoj i svakoj drugoj zaostalosti prije svega muslimanskog življa Cazinske krajine. Podaci dati od strane države predstavljaju njen zvanični stav i odnos prema ljudima sa ovog prostora i oni su uglavnom rezultat pokušaja da se opravdaju mjere provedene od strane države u “Cazinskom ispadu”.

Izvori UDB-ine provenijencije ukazuju na uzroke “bune” pri čemu su saglasni i “ustanici” i država – da je nepodnošljiv život na selu i razne nevolje sa kojima se suočavao muslimanski živalj ovoga prostora nakon Drugog svjetskog rata uzrokom “bune”. Ovi arhivski dokumenti potvrđuju činjenicu da je država skoro mjesec dana prije “bune” znala za isti, znala je za nezadovoljstvo seljaka, da se nešto priprema, a nije reagovala ni UDB-a, ni partija. Sve to stvara određene dileme i otvara brojna pitanja.

Ovi arhivski dokumenti nameću i otvaraju jedno novo razmišljanje o stvarnim organizatorima “bune”. Da li je iza “bune” stajala politika, odnosno država? Jedan broj činjenica ukazuje da je sve oko “bune” bila montirana stvar, odnosno da je riječ o komunističkoj zavjeri i da su komunisti bili na čelu akcije, a da je najveću cijenu svega toga platio krajiški seljak. On je u žiži svega toga što je vezano za “Cazinski ispad” i on plaća

najveću cijenu. Sama činjenica da su visoki partijski i državni rukovodioci priznali da se radilo o revoltu seljaka na mjere države prema selu pokazuje karakter “bune”. Stoga se iz navedenih arhivskih dokumenata UDB-e otvara i pitanje podstrekača same akcije i njihovog cilja. Jer UDB-ina i partijska dokumentacija ukazuje i potvrđuje svjestan pritisak države na seljake. Taj pritisak je izazvao revolt i “bunu” istih. No u dokumentima ove provenijencije primjetna je namjera države da se narodu nametne mišljenje o krivici pobunjenika kako bi se opravdala brutalna reakcija države. Ovi izvori ukazuju i na različite aršine kod sankcionisanja “ustanika”, gdje je očigledno da su Bošnjaci u ovom procesu podnijeli najveći teret i bili najžešće sankcionisani. U kolikoj mjeri je na sve to kao i na cjelokupan proces oko “Cazinskog ispada” uticala politika s vrha, sa najviših mjesta? Činjenice ukazuju na zajedničko djelovanje državnih i političkih organa po ovom pitanju.

Ovi arhivski dokumenti skreću pažnju na još jedno pitanje o kojem valja razmisliti: da li je i koliko državi i partiji smetala kompaktnost “muslimanskog bića” na prostoru Cazinske krajine i nije li “Cazinska buna” bila u funkciji razbijanja takve kompaktnosti?

Upravo na ova i na sva druga pitanja arhivski dokumenti stvarani radom UDB-e mogu biti od pomoći u davanju odgovora, u stvaranju što jasnije slike o događajima vezanim za “Cazinsku bunu”. Sve to treba da posluži otklanjanju brojnih dilema koje su prisutne kako u historijskoj nauci, tako i kod naroda kada je riječ o “Cazinskoj buni”.

Na ovaj način želimo ukazati na ove važne historijske činjenice i dati mali doprinos na planu boljeg razumijevanja i rasvjetljavanja ovog historijskog događaja, jer on to i zaslužuje.

Summary

This paper presents only a number of historical facts that can be useful for clarification and understanding of different historical event called “Cazin revolt”. The same can contribute to a better reconstruction of numerous questions for existing dilemmas associated with the process. They exist in historical circles as well as in the population of Cazin region. With right reason the correct name of the event is undefined. Names like “revolt”, “uprising”, “hostile action” and others called the outage was targeted to solve the same quickly, which was done. All this was done to avoid the level of organized contrarevolution act, which he in fact was not, although it is known in some cases and “counter-revolution.” But the historical sources often used the term “dropout” or “rebellion.”

An important question regarding the “Cazin outrage” refers to the interpretations and reflections related to mentality and character of the population Muslim Cazin Krajina data in the “Study” of Ahmet Kulenića, UDB staff. It aimed to blame for “Cazin outage” addresses the political, and every intellectual backwardness of the Muslim population of this region. The information given by the state is its official position and attitude towards the people from this region and they are mainly the result of attempts to justify the measures implemented by the state in Cazin outburst.

Sources of UDB provenance clearly confirm the cause of “revolt” in which they agree and “insurgents” and states that it is an intolerable life in the village and the various troubles

that faced the Muslim population of this area after World War II caused “revolt.” These archival documents confirm the fact that the state is nearly a month before the “revolt” knew about the same, she knew the discontent of farmers, to get something prepared, but did not react or UDB-a, either party. All this creates certain dilemmas and raise many questions. These archival documents impose and create a new mindset about the real organizers of the “revolt”. Is it behind a “revolt” standing policy, or state? A number of facts indicating that it is all about the “revolt” was “mounted affair” and that this was a “communist conspiracy” and that the communists were at the helm of action, and that the highest price paid for all this border villager. He is the focus of all this is related to “Cazin dropout” and he paid the highest price. The mere fact that the senior party and government leaders acknowledged that it was a revolt of peasants in the state measures towards the village, shows the character of “revolt”. Therefore, in these archives UDB opens the question of the stimulus actions and their objectives. For UDB size and party documents indicates and confirms the state being aware of the pressure on the peasants. This pressure has caused a “revolt” and “revolt” thereof. But the provenance of this document is intended to observable state and the people are imposing an opinion on guilt rebels in order to justify the brutal reaction of the state. These sources indicate different yardstick by sanctioning the “rebels”, where it is obvious that the “Muslims” in this process, filed the largest cargo and were hardest sanctioned. To what extent is it all as well as the entire process around the “Cazin excesses” influenced policy from the top, with the highest place? The facts point to a special joint action of civil and political authority in this matter.

This archival document draws attention to another issue about which one should consider whether and how state and party bothered compact “Muslim population” in the area of Cazin ultimate and not “Cazin revolt”, which was a function of breaking such a compact?

It was on this and on all other issues archival documents created in making it work UDB-a can be of help in giving answers, they create a clearer picture of the events related to “Cazin revolt”. All this should serve eliminating numerous dilemmas that are present both in historical science, and the nation when it comes to “Cazin uprising.”

In this way, we want to draw attention to these important historical facts and make a small contribution to the illumination of this historical event, because it deserves so.

Stradanje obitelji Ale Čovića

(svjedočenje)

Apstrakt: *Ovaj rad predstavlja svjedočenje sina Ale Čovića, jednog od vođa Cazinske bune 1950. godine, o vlastitim životnim nevoljama u socijalističkoj Jugoslaviji. Svjedočenje je u funkciji boljeg razumijevanja sudbina ljudi koji su bili u rodstvu ili na drugi način u vezi sa osobama sa kojim se država brutalno obračunala nakon bune.*

Ključne riječi: *Cazinska buna, Ale Čović, UDB-a, KPJ, KOS, JNA, cazinske žrtve.*

“Jedan seljački ustanak dogodio se u socijalističkoj Jugoslaviji ... To je bila Cazinska buna 1950. godine ... To je bila u osnovi autohtona pobuna seljaka jedne regije. Đurđevdanski ustanak krajiških seljaka bio je čin koji daje seljaštvu kao takvom dignitet suvremenog političkog subjekta, bio je čin koji je objektivno težio održanju ljudskog dostojanstva seljaka ... tema Cazinske bune u suštini nije samo događaj od 6. maja te godine, već u svom uzročno-posljedičnom kontekstu jedna pojava – događaj, mnogo dužeg trajanja.”

(Cazinska buna 1950. – Vera Kržišnik-Bukić)

“U vezi učesnika u pobuni, izvršiti suđenje na smrt i kazne robije, kao i konfiskaciju imovine. Stvarati na tim imanjima državna dobra i izvršiti raseljavanje porodica. Učesnike u pobuni izvesti pred vojni sud.”

(O.K. Komunističke partije Banja Luka)

“ ... Stoga ovoj bandi, treba uništiti bazu, koja je rađala kriminal, njihove posjede pretvoriti u opštenarodno dobro ... ”

(Optužnica br. 0119)

Uvodne napomene

Organizator ovog simpozija je izrazio želju da svjedočim o stradanju obitelji Ale Čovića, u i poslije Cazinske bune 1950. Ne sumnjajući u dobru namjeru organizatora, smatrao sam to pomalo nepravednim i sebičnim u odnosu na brojne druge obitelji u Cazinskoj krajini, koje su također stradale i patile, i još uvijek pate zbog događaja iz pedesete. Sudbine obitelji cazinskih pobunjenika (ustanika) nisu dovoljno istražene, pa je i zbog

toga nezahvalno govoriti o tome. Progon preko 100 obitelji u Srbac, i njihov trogodišnji boravak u logoru, djelimično su opisani u knjizi *Cazinska buna 1950.* autorice dr. Vere Kržišnik-Bukić. Međutim, to je, uistinu, najteži dio njihovih života. Zato sam smatrao da je sada primjerenije da više govorim o svom životu, koji je bio i još uvijek jeste dio Cazinske pobune. Sudbina pojedinca neodvojiv je dio života obitelji i obratno. Unaprijed obilježen kao unutarnji državni neprijatelj, bio sam praćen (špijuniran), ponižavan, vrijeđan, poslovno onemogućavan. Pokušali su me vrbovati i za saradnika UDB-e.

I. Moji roditelji – Ale i Bejza Čović

Djeca ne mogu birati svoje roditelje. Međutim, vjerujem da, kada bi bili u mogućnosti da biraju i odlučuju tokom svog života, sigurno bi opet izabrali iste.

Također, s druge strane, roditelji ne biraju svoju djecu. Ona se rađaju po prirodnim zakonitostima. Tako sam i ja, sasvim slučajno, jedno od šestoro djece Ale i Bejze Čović.

Moj otac Ale (1920-1950) jedini je muški potomak iz drugog braka Mustafe – Muse Čovića. Još kao dijete pokazao je izvanredan interes za učenje i obrazovanje. Uz pomoć pismenih ljudi naučio je čitati i pisati. Godine 1942. direktno surađuje sa Huskom Miljkovićem i aktivno učestvuje u formiranju Huskine vojske. Prema svjedočenju braće Bozić i drugih Šturlićana, bio je Huskin zamjenik. Prelaskom huskinovaca u partizane, Ale postaje komandant mjesta Pećigrad. Kraj rata dočekao je kao komandant bihaćkog garnizona i komandant grada. Na ovoj funkciji ostao je do 1947. godine. Odbio je da uđe u KPJ i dalje vojno doškolovanje u Rusiji. Dobrovoljno se demobilizirao. Tri godine kasnije, Ale, partizanski komandant, staje na čelo pobunjenika muslimana protiv “narodne vlasti”, koju je sa drugima i sam izborio tokom II svjetskog rata.

Za vrijeme istrage (1950) UDB-a je navodno utvrdila da je Ale Čović za vrijeme rata bio pripadnik neprijateljske legije, kontrarevolucionar, otpadnik, kulak, državni neprijatelj, koji je i u ratu radio protiv naroda. Kao takav morao je biti najstrožije osuđen. Strijeljali su ga.

Godine 1997. obratio sam se Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i tražio podatke o Ali Čoviću, kao pripadniku domobrana, za što su ga na suđenju teretili. Arhiv nije imao nikakvu dokumentaciju o njemu kao pripadniku domobrana.

Krajem maja 1972. godine dobili smo rješenje SUP-a grada Sarajeva da se 6. 11. 1950. treba upisati kao datum smrti Ale Čovića. Sve do tada živjeli smo u nadi da je živ. Ovo rješenje je izdato na osnovu zahtjeva kojeg sam još kao student (1967) uputio Izvršnom vijeću u BiH. Poslije 22 godine od prvostepene presude u Cazinu i 5 godina nakon podnošenja zahtjeva Izvršnom vijeću stigao je zvanični akt o Alinoj sudbini. Tako je postupila država prema građanima drugog reda, koja se proglasila demokratskom i pravnom.

Najsretniji trenutak u životu moje majke Bejze, rođene Abdić (1922-1996) bilo je njeno vjenčanje 1939. za uglednog i bogatog Alu Čovića. Sve ostalo u njenom životu bila je muka i patnja, praćena bitkom za život svoje djece. Teško joj je bilo kada se sa troje

maloljetne djece i četvrtim u stomaku morala skrivati po šumi kao supruga partizana za vrijeme II svjetskog rata. Najteže je bilo kada ju je vojska 6. 5. 1950. odvela u Liskovac na strijeljanje, a sutradan i nas djecu. Govorili su da ona zna gdje se krije Ale, i da će nas sve strijeljati ako ne kaže gdje je. Ona nije znala gdje se nalazio Ale. Iz Liskovca smo prebačeni u Cazin radi strijeljanja. Međutim, UDB-ovac Ahmet Kulenović u zadnji tren nas je sve spasio sigurne smrti, naredivši da nas vrate nazad u Liskovac. Ale se, u međuvremenu, predao. Sa UDB-ovcem Kulenovićem sam razgovarao 1993. o događajima iz 1950. Tom prilikom mi je potvrdio da je do ubistva 7 civila u Liskovcu došlo po nalogu lokalnih odbornika. Po nalogu istih odbornika i moja obitelj je bila upućena u Cazin na strijeljanje. Napomenuo bih da istraga o ovim ubistvima, kao i procesuiranje zločinaca, nikada nisu obavljani.

Sljedeća strašna neizvjesnost bila je progon u Srbac. I tada smo bili ubjeđeni, kao i drugi prognanici, da nas vode na strijeljanje. Kako je tada bilo mojoj majci, ženi od 28 godina sa 6 djece, teško da se može i zamisliti. Bez njene brige mi djeca sigurni ne bismo preživjeli. U Srbcu, u prvoj i drugoj godini izgnanstva, prošenje je bilo glavni izvor prihoda za preživljavanje. Moja majka i nena (očeva mati) povremeno su radile kod imućnijih mještana i tako prehranjivale obitelj. Sa požnjevenih žitnih polja svi smo sakupljali preostalo klasje, prekopavali obrana krompirališta, sakupljali plodove u prirodi i tako dolazili do izvjesnih količina hrane. Ja, sedmogodišnjak, i godinu dana stariji brat Husein, bili smo u najmu (čuvali smo stoku drugima). Najstariji brat Ramo (11 godina) često je zamjenjivao majku na radu u poljoprivrednom dobru u danima kada je ona bila teško bolesna.

Protjerivanja obitelji ustanika u Srbac bilo je višeslojno kažnjavanje. Na pradjedovskim ognjištima onemogućeno je rađanje djece, odrastanje i bezbrižno djetinjstvo već rođene djece, te prirodno umiranje starih osoba i obilježavanje njihovih mezara/grobova. Preživjela djeca, traumatizirana, ubrzano su odrastala. Odrasli su preko noći postajali sijedi starci. Svakodnevno iščekivanje da se nešto pozitivno desi ljude je dovodilo do ludila. Šta će sutra djeca jesti? Hoće li preživjeti? Šta je bilo i šta će biti sa osuđenim – očevima, muževima, braćom? Hoće li se ikada vratiti u rodni kraj? Ovakva i slična pitanja bila su svakodnevna razmišljanja ustanika.

Broj umrlih prognanika u srbačkim logorima nikada se neće tačno saznati. Izostankom bilo kakve brige o njima namjera progonitelja je i bila da prognanici umru od gladi, bolesti ili smrzavanja. Ovu genocidnu mjeru sprovela je legalna i regularna država na odabranoj grupi svog stanovništva – porodicama ustanika.

Kada danas razmišljam o Srbcu imam osjećaj da je država sa nama eksperimentisala: koliko dugo obitelj (čovjek) može živjeti bez privređivanja i ičije pomoći i brige. Nažalost, ovaj eksperiment su mnogi platili svojim životima. Prerana smrt moje sestre Halide i najstarijeg brata Rame posljedica su oboljenja dobijenih u srbačkom logoru.

Srbačka golgota ostavila je tragove na psihičko i fizičko zdravlje sviju nas prognanika. Kako godine prolaze, to postaje sve izraženije.

”... treba podvući da odluka o raseljavanju porodica osuđenika sa Cazinske krajine nije imala zakonskog uporišta u jugoslavenskim zakonima ... već je prosto bila samo partijska direktiva.” (*Cazinska buna 1950.*)

II. Unaprijed državni neprijatelj

Relativno rano sam saznao i ozbiljno shvatio da sam različit od drugih i da u svojoj domovini neću biti tretiran kao svi ostali građani. Ključnu ulogu u toj samospoznaji imao je moj tetak Sulejman Bilkić. Ovaj hodža (Šturlićanin), partizan, radio je kao državni službenik u općinama Cazin i Bihać. Kod njega sam stanovao dok sam pohađao osnovnu školu u Cazinu, a nakon toga često ga posjećivao. Čitao je razne knjige kao i dnevnu štampu. Nije bio član KPJ, ali je imao i statut i program Partije. O njima mi je rekao da su dobri, ali da sumnja da će se ikada sprovesti, jer nigdje ne spominju Boga. Meni je savjetovao da dobro proučim ove dokumente i da uđem u Partiju. “*Ti, Ahmete, moraš ući u Partiju – govorio mi je. “Ti u ovom sistemu nemaš nikakve šanse. UDB-a će te stalno pratiti. Nećeš moći napredovati u službi, a sumnjam da ćeš se ikada moći zaposliti u Cazinu ... Na značajna mjesta ti nikada neće dati, pa kad bi bio i doktor nauka. Tebi će se gledati i tražiti dlaka u jajetu. Ulaskom u partiju samo ćeš umanjiti pritisak na sebe”*” To saznanje ko sam pomoglo mi je u kontaktu s drugima, da često prepoznam ko su i kakve su im namjere.

Susreti sa UDB-om i KOS-om – neprijatni doživljaji

Komunizam je kažnjavao djecu svojih političkih protivnika. Takva sudbina mene, sina Ale Čovića, vođe Muslimana u pobuni Krajišnika 1950. godine, nije niti teoretski mogla mimoći. Imao sam priliku da u jesen 1992. godine razgovaram sa jednim od UDB-inih doušnika (zaduženim da me prati još iz srednjoškolskih i studentskih dana). Bio je to Omer Čović zvani Vuk iz Šturlića. “*Imali smo zadatak da pratimo djecu ustanika, a pogotovo one na školovanju. Oni sa većom školom bili su posebno obrađivani ... Znali smo uvijek kada si boravio na ovom području*” – bile su njegove riječi. Dakle, kao sin Ale Čovića, bio sam žigosan. Mimo moje volje, bez antidržavnog djelovanja, načinjen sam najvećim disidentom Cazinske krajine. Bio sam unaprijed obilježen kao “unutrašnji neprijatelj”, sa naslijeđenim “kontrarevolucionarnim” genima, te kao “opasan” državni element kojeg je stalno trebalo držati na oku. Život mi je bio protkan i obilježen kroz tri oblika djelovanja državnih organa i pojedinaca:

1. permanentno udbaško praćenje
2. zabrana zaposlenja u rodnom kraju
3. onemogućavanje napredovanja u službi.

Navest ću nekoliko slučajeva koji se odnose na gore navedeno.

1. U nižoj realnoj gimnaziji (osmogodišnja škola) u Cazinu (1954-1958) učenicima je bilo zabranjeno kretanje u gradu poslije osam sati navečer. Preko dana smo u kinu mogli gledati samo odabrane filmove. Moj stričević Mustafa i ja u dogovoru sa kinooperaterom, skriveni u galeriji kino sale, gledali smo kaubojski film iza osam sati navečer. Sutra, umjesto u razred, nastavnik Mujezinović nas privodi u kancelariju direktora. “*Sinoć su bili u kinu*”, kaže i traži da se izbacimo iz škole. Okreće se prema meni i govori: “*Ne pada iver daleko od panja!*” To nije mogao reći Mustafi, jer je njegov otac za vrijeme rata bio zarobljenik u Njemačkoj, a u ustanku nije učestvovao. Direktor škole, Petrović Tihomir, odlučio je: ukor direktora pred isključenje.

2. Raspuste za vrijeme srednje škole uglavnom sam provodio u Liskovcu (1958-1962). Kada bih otišao u mjesnu prodavnicu, trgovac Hasiban Nuhanović obavezno bi me častio pićem, a zatim bi slijedio razgovor. Nezaobilazne su bile političke teme. Tu bi se često našao i odani partijac Ale Škrgić. Redovno su “napadali” partiju i govorili protiv sistema. Na to sam šutio ili branio Partiju. Siguran sam da su njihovi tadašnji izvještaji bili pozitivni. Alu Škrgića pamtim i po tome što je poslije pobune redovno dolazio našoj kući i nasilno odvodio naše konje, koje je koristio u privatne svrhe. To je činio i sa konjima Hasiba Beganovica (komandir Liskovačke čete u Buni). Naposlijetku, Hasibova obitelj se odrekla svojih konja, pustivši ih u polja. Nisu htjeli da hrane i da se brinu o konjima, koje drugi koriste. Alu Škrgića i Sulejmana Beganovića zvanog “Turjankić” i “Lenjin” u Liskovcu pamte i po tome što su sami sebe bili proglasili “liskovačkim bogovima”.

3. U jesen 1962. nije uvažena pismena molba moje majke (a ni moja usmena) da mi se odgodi odlazak u JNA, jer su tada u JNA bila moja dva starija brata. Bilo je protuzakonito slanje i trećeg sina u armiju. Tada mi je bilo prekinuto pohađanje knjigovodstvenog kursa u Banjoj Luci i odlazak na Ekonomski fakultet u Sarajevo. Vrlo drsko, sekretar za odbranu u Općini Cazin Dervišević Bajro zvani Muran uručuje mi zapečaćenu kovertu i upućuje u Ajdovščinu – proleterska pješadija, iako sam prije toga bio regrutovan u Školu rezervnih oficira (SRO).

U vojnoj jedinici, daleko više nego drugi, forsiran sam da držim časove za vojsku iz Moralno-političkog vaspitanja. Isticao sam se i u drugim vidovima obuke. Pitao sam komandanta da li mogu računati na prijem u Partiju? Odgovorio mi je da ću biti primljen. Na jednoj od fudbalskih utakmica, gdje sam igrao za svoju jedinicu, iznenadila me je reakcija grupe oficira i vojnika sa tribina. Navijali su za mene. Na kraju utakmice, prišao mi je vodnik (ne sjećam se imena), čestitao mi na dobroj igri i pozvao me na piće. Pristajem. Tokom razgovora govorio mi je da je musliman, a da je sada u službi KOS-a. Tada nisam znao šta je KOS, te sam ga zamolio da mi to objasni. Rekao mi je da sve zna o meni. Zatim je slijedio čitav niz pitanja: šta ja mislim o ustanku, kakvo je moje mišljenje o socijalističkom sistemu, partiji, šta mislim o svom ocu itd, itd ...

Nakon osnovne vojne obuke, raspoređen sam za pisara komandanta kasarne i komandanta garnizona (pukovnici Bauk i Šupe Simo). Pored ostalih poslova, unosio sam i određene podatke u kartone vojnika. U rukama sam jedan dan imao i svoj karton. Bio sam šokiran sadržajem kartona: “*Otac Ale Čović 1950. digao ustanak protiv države ... ne-*

prijateljski elemenat, kulak ... izdajnik ...” Na mene, stoji, treba obratiti posebnu pažnju. Na kraju služenja u JNA, kapetan Atanasković Dragan (Šumadinac) saopćava mi da, nažalost, neću biti primljen u Partiju. Obećao mi je napisati preporuku za civilstvo. Međutim, kasnije mi se izvinuo, jer mi nije mogao dati ni preporuku. U Partiju su primljeni svi oni vojnici koji su izrazili želju za tim.

Ipak, bilo je potomaka ustanika koji su imali bolju sreću od mene. Rade Božić – pukovnik (čiji je otac Stevo Božić bio osuđen na 16 godina, a djed Milan Božić – strijeljan) i Petar Trkulja – general (čiji je otac Nikola Trkulja osuđen na 4 godine), redovno su završili Vojnu akademiju u JNA i danas su visoki oficiri u srpskoj vojsci. Pri upisu u Vojnu akademiju, podatke (mišljenje) o kandidatu tada je davala općina u kojoj je rođen. U oba ova slučaja nadležna je bila Općina Cazin. Tada uposlenica Općine Cazin, hrabra Ljubica Božić-Omanović, žestoko se suprotstavila da se ovim kandidatima pošalje negativna ocjena, rekavši da djeca ne mogu biti kriva za djela svojih očeva. Nije mi poznato da je bilo još ovakvih slučajeva. (Svjedočenje S. Božić, u a/a)

4. Studij (1964-1968) sam završio u roku. Na kraju treće godine (ljetno ferije) dobio sam poziv da se javim u SUP Cazin, zbog važnog razgovora. Srdačno sam dočekan od strane UDB-ovca Duška Solomona (rodom iz Šipova). Tom prilikom mi je rekao da njegov šef u Bihaću ima određene planove sa mnom, te me zamolio da za 8 dana dođem u Bihać. Tada sam upoznao šefa bihačke UDB-e Mila Kenjala (1950. udbaški aktivista u Cazinu). Rekao mi je da je vrlo dobro poznao moga oca i da smatra da je bio hrabar i pravedan. Navodno, žao mu je za sve što se desilo. Iznenadio sam se kada mi je rekao da bih ja bio dobar kadar za njih. Rekao mi je da sigurno niko neće ni posumnjati da ja mogu biti njihov suradnik, pa ni ustaše u inostranstvu. Trebalo je da odmah prekinem studij i odem u Njemačku, gdje su tada boravila moja dva brata na “privremenom” radu, a koje sam također trebao angažovati. Našao sam se u velikom problemu: kako odbiti ovu ponudu, a ne biti izbačen sa fakulteta? Odgovorio sam, da bi za mene bila čast raditi u takvoj službi i služiti svojoj domovini, ali samo poslije okončanog studija. Rekao sam i da želim legalan radni odnos. Šef Kenjalo je pristao da okončam studij, a još će razmisliti o legalnosti radnog odnosa. Studij sam okončao bez njihovog uznemiravanja i zaposlio se u Zenici.

U novembru naredne godine, u Zenici sam susreo UDB-ovca Solomon Duška i izvjesnog Milana. U jednom od restorana u Zenici popili smo piće, gdje su mi saopćili da iz Bihaća donose moj dosje, i da će me SUP Zenica pozvati na razgovor. Na sreću, razgovor se nikada nije desio, a ni angažiranje.

Državna služba, koja je na suđenju mome ocu izmislila brojne laži, kako bi pred narodom mogla opravdati njegovo unaprijed planirano ubistvo, koja je mene kao sedmogodišnjaka držala u logoru tri godine, i koja mi je unaprijed odredila životni status – državni neprijatelj-poziva me da ilegalno radim za nju (?). Trebao sam da uhodim državne neprijatelje (ustaše, radnike na “privremenom” radu i druge). Drugu Kenjalu, vjerovatno, nije bilo poznato da sam već tada znao da UDB-a likvidira svoje suradnike, kao nepoželjne i opasne svjedoke, nakon što za nju odrade važan posao.

5. Tokom treće godine moga zaposlenja na poziciji direktora srednje škole, ekonom škole Avdić Hasan zamolio me je za razgovor. Nakon što sam mu obećao da nikome neću spomenuti naš razgovor sve dok je Hasan živ, detaljno mi je naveo šta sve imam u svom stanu. Kako on to zna kada nikada nije bio u mom stanu? – pitao sam ga. Rekao mi je da je u stanu bio ljetos, zajedno sa mojim pomoćnikom Đorđević Todorom (Nišlija), u vrijeme kada sam ja bio na godišnjem odmoru. Sa njima je bio i jedan UDB-ovac, profesionalac, čije ime mi nije rekao. Hasan je, kao mladi musliman, vrbovan za saradnika UBD-e. Pristao je na suradnju, kako bi skratio muke kojima je bio izložen u tzv. Crnoj kući, u Banjoj Luci, o čemu mi je sve ispričao. Grizla ga je savjest što me špijunira, te mi je to morao reći.

Kasnije, zbog nestručnosti i mnogih grešaka u radu, savjet škole je htio smijeniti pomoćnika Đorđevića. Žestoko sam se suprotstavio toj namjeri. Znajući da mene prati, mogao sam i ja, na neki način, da nadzirem njega ako radi u mom kolektivu. Bravu na vratima stana nisam promijenio, ali sam na zid okačio sliku Titovu sliku.

Poslije me pomoćnik Todor upoznaje sa komandantom Općinskog štaba u Zenici (pukovnik Crnogorac), sa kojim sam imao duge razgovore. Nakon što se on uvjerio da nisam državni neprijatelj, uslijedila je moja prekomanda u Štab. Tako sam se riješio minobacača 82 mm, koji mi je na brojnim vojnim vježbama, još od studentskih dana, visio na leđima. Najteža vježba je bila ona 1965/66, kada su mi na zahtjev Cazina prekinuli studij u Sarajevu i uputili u Slunjska brda. Nije bilo uobičajeno da studente isključuju sa nastave i šalju na vojne vježbe. Zbog ogromnog napora i smrzavanja poslije ove vježbe završio sam u bolesničkoj postelji.

Kako sam primljen u SKJ

U februaru 1964. demobilisan sam iz JNA. Sve ovo vrijeme nastojim da postanem član SKJ, ali bezuspješno. Nakon demobilizacije, zapošljam se u Zemljoradničkoj zadruzi Drvar. Poslovnim kontaktom upoznajem Husetić Jusufa, direktora Poljoprivrednog dobra “Bugar” Bihać. Direktor Husetiću se svidio moj način rada i pristup poslu, te mi je ponudio bolje plaćen posao. Prihvatio sam ponudu i zasnovao radni odnos. Kao privrednik, Husetić se nije zanimao za moje porijeklo niti politički status. Važno mu je bilo da dobro radim i donosim profit. Prilikom mog zapošljavanja na mjesto tehničara, Husetić nije nikoga konsultovao. Kasnije mi je ponudio poziciju upravnika ekonomije “Bugar” na Izačiću. Objasnio sam mu da moja kandidatura neće biti prihvaćena od strane Komiteta, jer nisam član SKJ. Husetić, ugledni privrednik u tom kraju, koristeći svoje poslovne veze, učlanjuje me u Partiju, kako bih mogao biti izabran. U jesen te godine sam nastavio školovanje, te napustio Poljoprivredno dobro.

Cazin i Bihać – zabranjeni gradovi

Kad je u pitanju moje školovanje i zaposlenje u Cazinskoj krajini i Bihaću, mogla bi se izvesti dva zaključka:

- postojali su ljudi koji su mi materijalno pomogli u toku školovanja. To su, uglavnom, bivši suradnici i prijatelji moga oca. Oni nisu mogli da mi pomognu i pri zapošljavanju, jer kadrovska politika nije bila pod njihovim uticajem;
- ljudi koji su sprečavali moje zaposlenje u Cazinu i šire. To su oni, koji su pravili svoju karijeru progonom ustanika i njihovih obitelji.

1. Bez pomoći (stipendije) teško bih mogao završiti srednju školu i fakultet. Stipendije sam imao od Općine Cazin, ili njenih institucija, ali posao nikada.

Od Zemljoradničke zadruge Šturlić (upravnik Hasan Čović), koja se kasnije integrisala sa zadrugom u Raštelama, dobio sam stipendiju (1958) za Srednju poljoprivrednu školu. To je onaj Hasan Čović, koji se u knjizi *Cazinska buna 1950.* spominje kao kontroverzna ličnost, za kojeg braća Božići tvrde da je bio pisar u ustaničkom štabu. Na suđenju ga ustanici nisu otkrili, kako bi on, kasnije, mogao pomoći njihovim porodicama. Takav je bio dogovor. Moju stipendiju dovodim s tim u vezu.

Dolaskom iz JNA 1964. uredno se javljam stipenditoru radi zasnivanja radnog odnosa. Tadašnji upravnik zemljoradničke zadruge u Raštelama, Iso Lukić, obavlja konsultacije i izdaje mi potvrdu da ne postoji radno mjesto za poljoprivrednog tehničara. U to vrijeme, zadruga nije imala niti jednog poljoprivrednog stručnjaka.

(ZZ Tržačka Raštela VI – br: 29/64, od 8. 2. 1964.)

Tada je u Raštelama radio učitelj Ibrahim-Ibraga Topić, sadašnji parlamentarac u USK, koji je moju odbijenicu doživio na sljedeći način: *“Radeći u Osnovnoj školi ‘Bratstvo’ u Tržačkim Raštelima, silno sam se obradovao kada je u Zemljoradničku zadrugu Tržačka Raštela, na mjesto poljoprivrednog tehničara, došao moj školski drug iz cazinske osmogodišnje škole, poljoprivredni tehničar Ahmet Čović. Međutim, ta radost nije bila dugog vijeka. Nakon kraćeg vremena, Ahmet mi je rekao da mu je zvanično saopšteno da za njega nema posla. Žalio je posebno zbog matere, koja ostaje bez ikakvih uslova za život, jer su mu dvojica starije braće bila na odsluženju vojnog roka u JNA. Pokušao sam ga tješiti tvrdeći da mu je bolje tako, jer će sigurno nastaviti dalje školovanje. Tako je otišao jedini obrazovani radnik za poslove poljoprivrede iz Zemljoradničke zadruge.”*

(Pismo svjedočenje I. Topića u a/a)

2. Poslije '60-tih godina u općini Cazin ubrzano se u svim većim naseljima otvaraju osmogodišnje škole. Nedostajalo je nastavnog kadra i stipendije su prosto nuđene. Tako sam i ja dobio stipendiju za Višu pedagošku školu. Studij okončavam uspješno i u roku (1966). Javljam se stipenditoru radi zaposlenja. Opet slijede konsultacije (?). Tatarević Muhamed – Hamić (referent za obrazovanje) saopštava mi da posla nema. U školama su radili nestručni kadrovi. Esad Muhamedagić, u to vrijeme na funkciji predsjednika Općine Cazin (istog dana kada mi je saopšteno da posao neću dobiti) savjetuje me da je za mene najbolje da nastavim školovanje. Žali što mi ne može pomoći. Zahtjev da mi se izda pismeni akt je odbijen.

3. Nastavljam studij na Prirodno-matematskom fakultetu u Sarajevu. Na početku te školske 1966/67. godine susrećem školskog kolegu, Hamdu Bašagića (tada profesor u

Gimnaziji u Cazinu) i na njegov prijedlog upućujem molbu Gimnaziji u Cazinu da me stipendira. Stipendija mi je odobrena. I ovoga puta, po završetku studija, javljam se stipenditoru. Moj kolega prof. Ibro Omanović (predsjednik Upravnog odbora Gimnazije) odlazi na konsultacije u Općinu. Sa žaljenjem mi uručuje odluku da posla nema. Ibro i direktor Gimnazije Halid Mehinagić nisu bili sretni zbog ove odluke.

(Gimnazija, br: 1/69, od 3. 1. 1969)

4. Godine 1972. javljam se na konkurs Prosvjetno-pedagoškog zavoda (PPZ) Bihać, za savjetnika biologije. Tada sam bio na kraju postdiplomskog studija iz bioloških znanosti. Dobio sam odbijenicu. Siguran sam da sam bio najjači kandidat.

(PPZ-Bihać, br:382/72, od 7. 9. 1972)

5. Bešir Semanić, savjetnik u PPZ-u Bihać, šalje mi 1964. pismo u kojem me obavještava da će zavod ponovo raspisati konkurs za savjetnika biologije. Direktorica Almasa Kolaković čvrsto je obećala da ću ovoga puta biti primljen. Tada sam bio magistar i direktor jedne srednje škole u Zenici, te redovni profesor na Pedagoškoj akademiji u Tuzli. Odgovor iz Bihaća na moju molbu za posao bio je: “*Nismo bili u stanju udovoljiti Vašoj molbi.*” Bez daljnjeg obrazloženja. U kasnijem susretu mi je priznao da su on i gospođa Almasa bili nemoćni.

(PPZ Bihać, br: 811/74 od 27. 11. 1974)

Navodim u cjelosti pismo savjetnika Bešira Semanića:

Bihać, 26. 9. 74.

Ahmete,

Pozdravljam Te, nadam se da je zdravlje i ostalo sve Tvoje u najboljem redu. Prelazim na pitanje zbog kojeg Ti se javljam:

Ono Tvoje mjesto kod nas u Zavodu je još uvijek slobodno. Danas smo u ‘Oslobođenje’ poslali konkurs. U nekim od narednih brojeva će biti objavljen. Traženo je 12 savjetnika, među kojima i savjetnik Tvoje struke. Jesi li sada, kao prije, zainteresovan za prelazak u Bihać? Danas sam o Tebi razgovarao sa Almasom, te me tej razgovor podstakao da Ti pišem. I ona je za to da Ti pišem.

Na sva pitanja koja bi Te mogla interesovati sada ne bih mogao dati pozitivan odgovor. Na neka ću ipak odgovoriti:

– Iznosom plate bi sigurno bio zadovoljan, pretpostavljam da bi morala biti bolja od plate koju tamo imaš.

– Stana trenutno nema. To pitanje bi se rješavalo, mislim da se ne bi puno zabavilo. Kakve su ti sada one kombinacije sa bratovom kućom, možda bi moglo privremeno?

– Zaposlenje drugarice, kako reče Almasa, na neki način bismo morali riješiti.

– Još jedno pitanje-odgovor, koji je trebao biti na početku; sigurno je, ako konkuriraš, da ćeš biti primljen.

Ako treba još kakvih informacija, obavještenja – ima vremena. Ja lično (i ne samo ja) volio bih da dođeš u ovaj kraj i naš kolektiv. Prije svega, svakako ćeš gle-

dati svoj interes i planove. (U Zenici je i previše smoga). Toliko, reko ništa drugo – da znaš da Te podsjetim. Na kraju još jednom pozdravljam Te, drugaricu Ti i ...

Bešir S.

(Pismo u a/a)

6. Napomenuo bih da ni moja braća nisu mogla dobiti posao u Cazinskoj krajini (izuzimajući kraće zaposlenje moga brata (NK radnika) u “Željezari”, o čemu je odluka donešena u Zenici). Najmlađi brat, Mustafa (1949-1970), razočaran što ne može nastaviti školovanje, a ni dobiti posao, niti pasoš, pokušao je dva puta ilegalno preći italijansku granicu. Srećom, pri tome nije bio uhvaćen. Dobrovoljno se javlja u JNA. Po dolasku iz armije dobija pasoš i odlazi na rad u Njemačku. Navodno, poginuo je u saobraćajnoj nesreći u 21. godini života.

7. Htio sam da kupim automobil Lada, koji se tada mogao kupiti samo u ovlaštenim servisima, među kojima je bio i Rad Cazin. Odbijena mi je uplata na blagajni. Zamolio sam poslovođu Rosića – Crnog da provjeri situaciju kod direktora Ismeta Hrle. U povratku mi je rekao da ne čekam, da auto neću dobiti. Na pomen moga imena, direktor, uz psovku upućenu meni, poručio mi je: “...neka mu Zenica da auto!”

8. Moja porodica izbjegavala je sve konfliktne situacije, koje bi mogle dovesti do sudskog spora, jer smo znali da isti na sudu ne bismo mogli dobiti. Nismo išli na brojne narodne skupove na kojima su redovno osuđivani ustanici i na kojima je spominjano ime “izdajnika” Ale Čovića. Na ove skupove dovodili su narod pod pritiskom. Neodazivanje su tumačili kao neprijateljstvo prema državi.

9. U neprijatnom sjećanju ostao mi je susret sa predsjednicom Skupštine općine Cazin gospođom Hasnijom Pozderac-Omanović. Bila je prisutna na dženazi supruge Hasana Čovića u Šturliću, kojoj sam slučajno i ja prisustvovao. Za učiteljicu Hasniju bio sam nepoznata osoba, te se ona vrlo upadno raspitivala ko sam. Pravio sam se da ne primjećujem njene tihe razgovore sa gospodom oko nje, i ispitivačke poglede prema meni. Mnogi prisutni su joj prilazili, pozdravljali i pitali za zdravlje. Ja to nisam učinio, pa sam i zbog toga bio primijećen. To je učiteljici, vjerovatno, bilo čudno i neshvatljivo. Tu za nju, i za mene neprijatnu situaciju, prekinuo sam ranijim odlaskom.

Ipak, bilo mi je žao kada sam saznao da je predsjednica poginula u saobraćajnoj nesreći 1985. godine. U ovoj nesreći poginuo je i Miro Jusić, čiji je otac, učitelj Sulejman, pisao dnevnik o aktivnostima Ale Čovića pred ustanak 1950. Nikada nisam došao u posjed ovog dnevnika i pored znatnog napora. Svaka neprirodna (nasilna) smrt je tragedija.

Ko je sprečavao moje zaposlenje u Bihaću i Cazinu?

Sprečavanje moga zaposlenja u Krajini (iz koje sam otjeran), bez imalo dvoumljenja, dovodim u direktnu vezu sa istom onom “anonimnom” osobom koja je autorici knjige *Cazinska buna 1950. godine* upućivala opasne prijetnje za vrijeme istraživanja bune. Au-

torica ovako opisuje navedene prijetnje: *“U prvoj polovini 1990. god. zaredalo je nekoliko indirektnih, anonimnih telefonskih poziva (preko osobe koja je bila 1950. u značajnoj državnoj službi, a već izvjesno vrijeme važan autorov svjedok) u stilu: ‘Kako napreduju satanski stihovi?’ Svakako još neugodnije bilo je, početkom oktobra 1990. god, poštom upućeno anonimno pismo, prijeteeće sadržine.”*

Na osnovu ovih prijetnji, ona sasvim logično zaključuje, da ima pojedinaca kojima savjest nije čista u vezi Cazinske bune 1950. i da je s razlogom buna dugo bila tabu tema.

Kada je “anonimna” osoba shvatila da će autorica Cazinske bune 1950. pisati djelo na osnovu dokumenata i drugih relevantnih dokaza, a ne prema njezinom diktatu, pokušala ju je spriječiti prijetnjama. U brojnim kontaktima sa ustanicima i njihovim obiteljima, naslušao sam se jezivih priča o zlu koje im je nanijela ova osoba. Tvrde da je u Cazinu bila gospodar života i smrti. Šutala je ustanike koji su bili vezani. I sada mi u glavi odzvanja njihova kletva: *“Dabogda mu zemlja kosti izbacila kada umre. On je na suđenju predložio visoke kazne. On nam je presudio!”* Kao sudija iz sjene mnogima je ostao u ružnom sjećanju. Njegovo ime je Hakija Pozderac. Navest ću neka sjećanja na Hakiju:

“Odmah po hapšenju većina ustanika je puštena kućama, ili su bili prekršajno kažnjeni na društveno-koristan rad (od 3 do 24 mjeseca) i upućeni u Zenicu, Brezu ... U prvih nekoliko dana po dolasku u Zenicu, posjetio nas je Hakija Pozderac i oficiri UDB-e. Bili smo postrojeni u krugu KP doma Zenica, kada je Hakija izašao pred nas. Rekao je: ‘Gdje ste moji Krajišnici? Mehmed Đogić mu je odgovorio iz stroja: ‘Evo nas druže Hakija.’ Hakija mu je tada prišao i pljunuo ga u lice. Onda se okrenuo prema oficirima i kazao: ‘Sve njih treba pobiti! Bandite treba strožije kazniti.’ Svi smo mi poslije vraćeni u Cazin na novo suđenje.

(Izjava Ređe Beganovića, data Huseinu Beganoviću u a/a)

“Pukovnik David Laušević mi je rekao u toku istrage: ‘Ne boj se Nikola, nije ovo ništa. Ljudi ce biti pušteni kućama.’ Tako je i bilo. Većina ljudi je prije moga suđenja bila osuđena na prekršajne kazne od 3 do 24 mjeseca, i upućena u Brezu, Zenicu i druga mjesta. Kasnije su ih sve vratili na ponovno suđenje u Cazin. Te iste ljude, tada su osudili na 10, 15 i 20 godina. Sve je to dirigovao Hakija Pozderac. Ovo mi je direktno rekao major Drago Sljepčević, glavni šef istrage u Bihaću, koji je na suđenju sjedio iza mojih leđa. Zakleo sam se da nikome neću reći što mi je rekao: ‘Nikola, sada ste najebali. Hakija je sjebao sve. Nema više prekršajnih kazni.’ Htio je major još da mi kaže nešto, ali u sud je ušao podporučnik i razgovor je prekinut.”

(Izjava Nikole Božića, data autoru 28. 6. 1990. u a/a)

O kakvoj se osobi radi, shvatila je to i autorica knjige *Cazinska buna 1950*. Da bi zaštitila sebe i svoju obitelj, prije objavljivanja knjige, napustila je Bosnu i Hercegovinu. Tako su gospođa Vera i njena obitelj devedesetih postali prve bosanske izbjeglice, ali ne zbog agresije na BiH.

Poslije višestranačkih izbora u Bosni i Hercegovini 1991. godine učestali su telefonski pozivi iz Cazina, pa i dolazak delegacija u Zenicu, da dođem u Cazin i biram funkciju. To sam mjesecima odbijao. Knjiga *Cazinska buna 1950.* upravo je bila u štampi. Želio sam da je lično poklonim brojnim saborcima moga oca, a uz to da prikupim još više njihovih sjećanja o događaju iz 1950.

U ljeto 1991. god. odlučio sam prihvatiti funkciju predsjednika Izvršnog odbora Općine Cazin. Nedugo zatim, iz Beograda mi stiže poruka od Hakije Pozderca, putem uglednog cazinskog privrednika gospodina Kemala Hrle. “*Šta mali traži u Cazinu? Reci mu da mu je najbolje da se odmah kupi ...*” Rekao mi je da je Hakija teško bolestan. On, Hakija Pozderac, nije mogao sakriti mržnju i bijes pri spomenu moga imena i na samrtnoj postelji. I ranije sam znao da je Hakija na čelu mojih progonitelja, ali svojom porukom je i sam to potvrdio.

I danas se brojni Cazinjani sjećaju Hakijinih dolazaka u Cazinsku krajinu: kada Hakija iz Sarajeva ili Beograda krene u Cazinsku krajinu, tada u Cazinu uslijedi hapšenje nepodobnih ljudi, koji bi mogli reći nešto protiv Hakije. U hotelu ‘Sedra’ ga obavezno dočekuju predstavnici vlasti i gdje se uz iced i piće orgija duboko u noć. U delegaciji je obavezno bila mlada i zgodna žena, zadužena za Hakijinu zabavu. Hakija nije dozvoljavao da bilo ko od prisutnih plati račun, ali ga nije plaćao ni on sam. To je išlo na račun Općine ili drugih budžetskih ustanova. U konačnici, sve su platili poreski obveznici. Pozvani se nisu usuđivali da ne dođu na zabavu, jer bi ih to moglo koštati funkcije.

Među mojim progoniteljima bile su osobe čiji su roditelji imali upitne uloge u II svjetskom ratu.

Moja karijera je bila ograničena

Znajući da nikada neću dobiti posao u Cazinu, isti sam potražio u drugim sredinama. Zaposlio sam se u Zenici u Radničkom univerzitetu. Početkom 1973. više puta sam pozivan u općinu od stane načelnika za obrazovanje Junuza Hadžića. Tražio je da prihvatim radno mjesto direktora škole učenika u privredi ‘Ibrahim Perviz’. Škola je tada bila na glasu kao ustanova u kojoj su poremećeni međuljudski odnosi, u kojoj je nemoguće uspostaviti red, i koja je za 11 godina promijenila 9 direktora. Funkciju sam odbijao što sam duže mogao, da bih, najzad, u septembru te godine, bio postavljen za direktora te ustanove.

Do 1976. godine ova škola postala je primjer uspješnosti i dobre organizacije. Te godine dobio sam nagradu grada Zenice za posebne zasluge postignute u oblasti obrazovanja, tada najveće priznanje grada.

Načelnik Hadžić, prilikom čestitanja na nagradi, priznaje da je nakon moga imenovanja za direktora dobio naredbu od sekretara Komiteta, Vinka Jeličića, da me odmah smijeni sa te funkcije. Junuz je pitao zašto da me smijene. Na opasku da su me jedva nagovorili da prihvatim tu funkciju, Vinko nije dao obrazloženje. Načelnik je otišao da se konsultuje sa predsjednikom Općine Zenica Abdulahom Mutapčićem, koji je tog dana bio na sjednici Centralnog Komiteta SK BiH u Sarajevu. Predsjednik je poručio komitetlijama da prije moje smjene moraju smijeniti njega. Tada me je pitao za mišljenje zašto

su moju smjenu tražili iz Komiteta? Rekao sam da “ne znam” i bio sam jednako “začuden” kao i on.

Na razgovor me pozvao i sekretar SSRN-a Husein Serdarević (prof. historije). Pitao me šta ja znam o Cazinskoj buni? Rekao sam mu sve što sam znao, osim upletenosti moje obitelji u taj događaj. Na njegov zahtjev razgovor smo vodili u konferencijskoj sali, a ne u njegovoj kancelariji.

Slali su me u škole u kojoj je trebalo “srediti” situaciju ili gdje drugi nisu htjeli. Bio sam predlagan za Sekretara SIZ-a obrazovanja, direktora Radne organizacije Tehničkog školskog centra, člana Izvrsnog odbora Općine, rukovodioca za zaštitu životne sredine na Institutu ‘Hasan Brkić’ u Zenici ... ali dalje od funkcije direktora srednje škole nisam mogao, iako sam za sve ove pozicije bio, po osnovu školsko-stručne spreme i rezultata rada, najbolji kandidat. Upitna je bila moja moralno-politička podobnost.

U to vrijeme kadrovske komisije (partijska, socijalističkog saveza i sindikata) davale su saglasnost za izbor kandidata. U mom slučaju, “nepoznata” komisija, bez obrazloženja, odbijala je moj izbor. Znao sam da postoji skrivena komisija zvana UDB-a, koja je na kraju odlučivala. Potvrdu tome našao sam i u jednom od brojnih događaja: gospodin Begović Fehim, dugogodišnji direktor srednjih škola u Zenici, bio je pozivan više puta u Komitet da bi predložio direktora za Radnu organizaciju Tehničkog školskog centra. Svaki put, on bi predložio mene, sve dok mu komitetlija Redžep Isaković naposljetku nije rekao: “*Ti ili ne znaš, ili se praviš da ne znaš sve o Ahmetu Čoviću ...*” Zatim mu je pokazao moj dosje u kojem je, u jednom od dokumenata pisalo: “*Ahmet Čović je sin Ale Čovića, zamjenika komandanta Cazinske bune iz 1950. godine.*” U pismenoj izjavi koju sam dobio od Begovića, stoji da je on prvi put tada saznao za Cazinsku bunu.

(Izjava gospodina Fehima Begovića u a/a)

III. Rehabilitacija cazinskih žrtava

Brojne su nevine žrtve Cazinske pobune. O njihovim nasilnim smrtima, mučenju, progону, diskriminaciji nikada se neće sve saznati.

O kakvim se nehumanim postupcima radilo prema ustanicima, njihovim obiteljima i potomcima, opisuje i prof. Murat Tatarević u svojoj knjizi *Zemani 1990*: “*Ovako nije postupao prije 100 godina ni turski osvajač Omer-paša Latas, koji je poslan (1850/1) od strane sultana da suzbije ustanak Krajišnika.*” Prof. Tatarević je i osobno svjedok mnogih zbiljanja za vrijeme ustanka. Njegovo prvo službovanje, kao mladog učitelja, bilo je u Liskovcu.

Prof. Tatarević u svom djelu proziva i poziva krajišku javnost da rehabilituje žrtve: “*Treba tražiti reviziju sudskog procesa prema osuđenima 1950. Za ovu akciju, rehabilitirati nevino osuđene. Obeštiti sve one kojima je oduzeta pokretna imovina i stoka prilikom slanja porodica u Srbac.*”

Inicijativu da se pokrene rehabilitacija stradalnika iz 1950. uputio sam i osobno 2000. tadašnjem guverneru Unsko-Sanskog kantona gosp. Muhamedu Beganoviću. Imam osje-

čaj da ovo pitanje tada nije mogao staviti na dnevni red. Inicijativa o rehabilitaciji je podržana od učesnika obilježavanja 59. godišnjice Cazinske bune, u Cazinu 2009. godine.

Smatram da bi bilo umjesno da ovaj skup uputi snažan apel nadležnim organima Unsko-sanskog kantona, a posebno Općinama Cazin i Velika Kladuša, da sačine prijedlog odgovarajućeg Zakona o rehabilitaciji, ili drugog adekvatnog akta, i upute ga na usvajanje nadležnim državnim organima.

Predlažem da akt o rehabilitaciji obuhvati:

- rehabilitacija područja na kojem se desila pobuna
- rehabilitacija osuđenih učesnika pobune
- rehabilitacija prognanih porodica i srbačkih logoraša

Ovim apelom dali bismo podršku i sadašnjem načelniku Općine Cazin gospodinu Nerminu Ogrješeviću, koji je iskazao ogromno razumijevanje i interes za ovaj neriješeni problem žitelja Cazinske krajine.

Ona bi napokon zaliječila rane Krajišnika, koje su sve ovo vrijeme od pobune skrivane šutnjom. Rehabilitacija bi oslobodila brojne potomke pobunjenika stigme krivaca za djela svojih roditelja. Sve do tada, oni će ostati krivci i kažnjenici. Malobrojni živi ustanici i srbački logoraši doživjeli bi moralnu satisfakciju, a strijeljani i umrli smiraj svojih duša.

Zakon bi, iznad svega, bio snažna opomena sadašnjim i budućim generacijama, da se represivno i protuzakonito djelovanje protiv sopstvenog naroda ne isplati.

IV. Zločinci su pred sudom historije

Cazinska krajina će u budućnosti biti prepoznatljiva po jedinstvenom događaju u XX stoljeću nazvanom Cazinska buna 1950. Bila je to buna u kojoj su, do smrti siromašni i obespravljani seljaci, rekli NE nezapamćenoj torturi i nepravdi, koju je nad njima sprovodila komunistička vlast. Zločinci su poznati. Bili su to oni koji su osobni interes stavili iznad interesa sopstvenog naroda. Cazinsku bunu tadašnji vlastodršci decenijama su skrivali, čime su počinili novi zločin, jer je svako prikrivanje zločina novi zločin! Opijeni svojom vladalačkom moći, u svojoj privatnoj (partijskoj) državi, mislili su da za njih nema suda. Da je u to vrijeme, kada su nad nevinnim narodom učinili genocidni zločin, postojao današnji Međunarodni sud pravde, mnogi od njih završili bi u Haagu.

Zaboravili su na sud vremena (historije), pred kojim se već nalaze. Osudu ovog suda neće izbjeći. U tome im neće pomoći ni lažno stvarani mit o njihovim zaslugama. Ostat će zapamćeni da su za vrijeme svoje vladavine gazili, pljuvali i ubijali svoj narod, da bi zaslužili pljesak onih iznad njih, koji su im za to omogućavali uspon u karijeri. Zločin koji su učinili nad djecom, majkama i starcima, čini ih ništavnim.

Stradanje obitelji Ale Čovića nije jedinstven slučaj. Sličnu sudbinu doživjele su i obitelji drugih ustanika. Stradanja ovih obitelji i pojedinaca nisu rezultat njihovog neprijateljskog djelovanja, već isključivo odmazda za djela njihovih očeva. Njihovi roditelji

su proglašeni krivima, jer nisu htjeli gledati da im djeca umiru od gladi i trpiti nevidena poniženja.

Sve ovo je, nažalost, dio naše prošlosti, od koje ne možemo pobjeći, niti je smijemo ignorisati. Nju moramo sagledati, upoznati, i razlučiti dobro od zla. Bilo bi pogubno, kroz analizu prošlosti, dalje stvarati mržnju i osvetu. Nužno je podvući crtu, ispod koje mora ostati sjeme zla, razdora i progona. Cazinskoj krajini danas je, iznad svega, potrebno jedinstvo, i demokratizacija društva, koje je i danas znatno podijeljeno.

Zahvaljujem se organizatorima simpozija, koji su mi omogućili da javno, makar i simbolično, progovorim o stradanju obitelji Ale Čovića, a zajedno sa tim i mene osobno, kao jednoj od posljedica Cazinske bune 1950. Moga oca, Alu, strijeljali su zato što je htio obespravljenim i do smrti osiromašenim seljacima omogućiti pravo na dostojan život. Uvjeren sam da su Ale i njegovi sljedbenici bili humanisti i pravednici svoga vremena, ali i ljudi budućnosti. Kada bih se ponovo mogao roditi, i birati roditelje, siguran sam da bih opet izabrao Alu i Bejzu Čović.

Summary

After the riot in Cazinska krajina and Kordun in 1950. had been suppressed in blood and suffering, the authorities also confronted families of rioters. In this text the author has presented suffering of family of Ale Čović. The text also shows brutal and overall inhuman attitude of the State towards civilians – families of the rioters.

Two days after the riot had broke out, local aldermen from Liskovac village decided to liquidate Ale's wife and their six children. Only with a help of good people this order was not fulfilled.

Three months after the riot Ale's family was prosecuted to a concentration camp in Srbac with many other families – all related to rioters. The families were kept in the concentration camp for three long years. In the meantime all their property was confiscated by the government.

The prosecution of those families to a concentration camp was a crime and genocide. This was confirmed by present investigation of the riot.

Descendents of Ale Čović were stigmatized and prosecuted through whole their life. As "internam enemies", they were permanently monitored by the government security organization. They were deprived from getting a proper job, and promotion on a job was limited, regardless of education and competences.

Prosecutors of Ale Čović's family, and families of other rioters, were mainly influential people from Cazinska krajina. They prosecuted the families mostly for two reasons: first to rinise their filthy and corrupted conscience, as well as filthy conscience of their families, who played very disputable roles in World War II; and second those people used prosecution and liquidation of the so called "bandits" from Cazinska krajina to approach more influential people from the top government, who will, in return for serving them, facilitate them promotions and better positions.

Sixty years after the riot and after the undisputable and proved government terror and genocide towards civilians, survived victims demand from the present Government of Bosnia and Herzegovina and Croatia to convict the crime from 1950. and rehabilitate all victims.

Cazinski ustanak 1950.

(svjedočenje sudionika)

Apstrakt: *Ovaj rad predstavlja svjedočenje čovjeka koji je neposredno bio uključen u zbivanja oko Cazinske bune 1950. godine, koji je poznao mnoge aktere dotičnog događaja i tokom godina sakupio brojne korisne podatke i obavijesti o činjenicama bez kojih nije moguće rasyjetljavanje historijske ukupnosti Cazinske bune.*

Ključne riječi: *Cazinski ustanak, Cazinska krajina, Kordun, Ale Ćović, Mile Devrnja, KPJ, UDB, sudski proces, visina kazne.*

Cazinska buna, koja se dogodila 6. maja 1950. godine na području Cazinske krajine u Bosni i Hercegovini i Kordunaške krajine u Hrvatskoj, iako je prilično istražena sa uzrocima i posljedicama, i dalje predstavlja temu koja nosi dosta toga nedorečenog i napisanog. Iako je do sada proteklo punih 60 godina, mnoga su pitanja ostala i danas kao teme i dileme za razmišljanje, prije svega, oko utvrđivanja pravih uzroka bune, dok su posljedice tu i tamo prilično jasne, ali nedorečene, što historičarima, političarima i narodima Cazinske i Kordunaške krajine predstavlja novi izazov oko utvrđivanja prave istine o Cazinskoj buni i oko bune. Tako, na primjer, neke činjenice od prije 60 godina, koje se i danas vrlo često spominju u vezi sa bunom, ne mogu biti i činjenice sadašnjeg vremena, s obzirom na sasvim drugačiju situaciju u vrijeme kada je Titova Jugoslavija pedesetih godina prošlog vijeka preuzela ruski model socijalizma u svome početnom razvoju, koji nije odgovarao narodima Cazinske krajine, a možda i drugima narodima nove države.

Zbivanja i događaji oko Cazinske bune ostaju provokativni, premda je autorica Vera Križišnik – Bukić, radeći, vjerovatno, u vrlo teškim uslovima, ipak u dobroj mjeri istražila najbitnije relevantne činjenice o buni i događajima oko bune, udovoljavajući na taj način željama ogromnog broja žitelja Cazinske i Kordunaške krajine, a naročito pobunjeničkih područja na ovim prostorima. Isto tako, žitelji cijele bosansko-hercegovačke, zatim hrvatske, srpske, crnogorske, makedonske i slovenačke javnosti u bivšoj Jugoslaviji željeli su da se knjiga što prije objavi, kako bi ukupna jugoslavenska javnost napokon saznala da je nakon 40 godina šutnje u Cazinskoj i Kordunaškoj krajini izbio ustanak protiv nove države, Titove Jugoslavije, iste one države za koju se taj narod srčano borio prije pet godina protiv njemačkog i italijanskog fašizma i domaćih izdajnika. Dakle, mora da su postojali debeli razlozi da se digne ruka toga naroda na vlastitu domovinu, o čemu ćemo detaljnije govoriti nešto kasnije.

Inače, bune na ovim područjima nisu izbijale spontano i bez razloga, a naročito u Cazinskoj krajini. Naime, cazinski krajišnici su kroz historiju, iako su bili neprosvijećeni, uvijek bili miroljubivi, humani, druželjubivi, gostoprимljivi, hrabri i neustrašivi borci za svoju domovinu, a što je najvažnije, do kraja su bili poslušni vlastima, ali samo do granica dok ih je ta vlast poštovala i držala podalje od propasti. U tom slučaju, Krajišnici znaju pokazati svoje zube, na isti način kao što su pokazali Turskoj upravi i austrougarskoj okupaciji.

Eto, imajući u vidu naprijed iznijete činjenice, sticajem historijskih okolnosti, oružje je Krajišnicima stalno bilo glavno zanimanje, pa im je, radi toga, u vrijeme turske uprave, i Porta dala veća prava nego drugim žiteljima Bosne i Hercegovine. Zato je i razumljivo što je na ovom području masovno prihvaćen islam. Krajišnici su se često bunili protiv centralnih organa turske i austrougarske uprave, a posebno u devetnaestom vijeku protiv sultanovih reformi, koje su imale za cilj da se poboljša položaj hrišćanske raje, na uštrb krajiških muslimana. Prve bune su izbile 6. jula 1849. godine na području Vrnograča (općina Velika Kladuša) pod vodstvom dizdara Cerića. Kasnije su se ovim buniteljima pridružili žitelji i povlašteni slojevi Cazina, Kladuše, Krupe, Otoke i skoro sva druga krajiška mjesta, pod vodstvom Aganage Rizvića, Omerage Pečkog i Osmana Abelihodžića, koji su zajedno sa drugim pobunjenicima, polovinom 1850. godine, zauzeli i grad Bihać i sva područja do Prijedora. Bune su, inače, na krajini, uz veliki napor redovito ugušivane, a naročito ova pod vodstvom dizdara Cerića sa više hiljada pobunjenika, koju je 1851. godine ugušio energični Omer paša Latas. Mnogo muslimanskih prvaka i begova je tada odvedeno u travnički zatvor i tamo su ostali za stalno.

Austrijanci su puna tri mjeseca vodili ogorčene borbe dok nisu zauzeli Cazinsku krajinu i čitavu teritoriju Bosne i Hercegovine. Stanovnici Pećigrada u Cazinskoj krajini su ipak najduže pružali otpor, sve do početka novembra 1878. godine, kada su bili prinuđeni da polože oružje.

U odnosu na vlast Turske, austrougarska okupacija BiH, 1878-1918. godine, unijela je značajne promjene u životu Cazinske krajine, nastojeći da unaprijedi upravu, sudstvo, zdravstvo, školstvo i druge oblasti društvenog života. Dozvoljavali su čak i otvaranje vjerskih škola, zatim obuku vjerskog kadra, vjerske aktivnosti u džamijama, podržavali tradicionalne vjerske običaje (proslava Bajrama, klanje kurbana, obrezivanje muške djece – sunećenje, obavljanje hadždža i drugo).

Ipak, žitelji Cazinske krajine nisu bili zadovoljni vladavinom austrougarske države, pa su joj na svakom koraku činili smetnje. No, muslimani su se nadali da će ipak bolje živjeti u državi koja je 1. decembra 1918. godine ujedinila sve južnoslavenske narode. Ali, u narednom razdoblju, ta se nada nije ostvarila. U novoj državi, u Kraljevini SHS, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, Cazinska krajina postala je jedna od najnerazvijenijih područja nove državne zajednice. Naročito je bilo teško stanje u vrijeme svjetske ekonomske krize (1929-1934), kada je nova država Cazinsku krajinu i Vrbasku banovinu ostavila na cjedilu. Kraljevina Jugoslavija nije priznavala Bošnjake kao narod. Oni su bili u Kraljevini Srbi, a naročito muslimani Bosne i Hercegovine, naravno, i Cazinske krajine. Muslimani su bili nezadovoljni svojim statusom, pa su se poslije novih ustavnih

promjena (donošenje Oktroisanog ustava) morali seliti u Tursku, dok je nova Jugoslavija to čak i preporučivala, govoreći da je Turska obećana zemlja.

Na području Cazinske krajine bilo je, međutim, još buna, ustanaka, izgreda, nereda, itd., ali neka to ostanu za druga vremena, jer je za javnost i za učesnike Cazinska buna koja se dogodila 6. 5. 1950. godine bila najinteresantnija i najzagonetnija. Za bunitelje ove bune bio je to pravi **narodni ustanak**, a ne seljački ustanak, odnosno seljačka buna, kao i za one koji su ugušivali bunu, prije svega, vojsku (Jugoslovenska armija – KNOJ), miliciju, UDB-u, članove Komunističke partije, članove SKOJ-a (Savez komunističke omladine), odbornike i druge, kao i sav krajiški i kordunaški narod, koji se nije opredijelio za ustanak. Međutim, ubrzo nakon ugušivanja Cazinske bune, riječ “narodni ustanak” ili samo “ustanak”, na konferencijama u svim mjesnim narodnim odborima Cazinske krajine, Komunistička partija Jugoslavije je zabranila upotrebljavati. Umjesto toga, ali samo dok je trajala konsolidacija vlasti, moglo se upotrebljavati riječ “buna”, ali i drugi nazivi, kao što su: neprijateljska akcija, neprijateljski ispad, cazinski incident, cazinski ispad, cazinski izgred, itd. Kasnije je bio zabranjen svaki naziv i svako pričanje o cazinskim događajima, uz zatvorsku prijetnju. To je, zapravo, bila tabu tema punih 40 godina postojanja Titove Jugoslavije. Međutim, prvo spominjanje cazinskih događaja počelo je 1989. godine. Obrazloženje toga, vidi se iz sljedećih istražnih radnji.

1. Ako se analizira pozadina ovog ustanka i svega onog što se tada događalo, rukovodstvo “Cazinske bune”, ili bolje reći Vrhovna komanda, imala je u svome opredjeljenju jasan cilj i motiv, od kojeg nije odstupalo na vojnom sudskom procesu u Cazinu ni za jedan pedalj. **Cilj** bune je bio “prevrat”, tj. rušenje jugoslavenskog socijalističkog poretka, a **motiv**, stvaranje boljih uslova za život u novoj državi, koja se kod “bunitelja” najviše spominjala – monarhija, odnosno, Kraljevina Jugoslavija, na čelu sa kraljem Petrom Karađorđevićem. Vrhovna komanda je čvrsto vjerovala, da bi se cilj ustanka mogao ostvariti samo spregom “unutrašnjeg i vanjskog neprijatelja”. S druge strane, “unutrašnji neprijatelj” se već nalazio u zemlji i bio je spreman da se na poziv odmah uključi u akciju. To su, zapravo, bili svi oni ljudi koji su nezadovoljni sa Titovim administrativnim mjerama (otkup, radna snaga, porez, SRZ i kolektivizacija), odnosno, ruskim modelom razvoja socijalizma, a njih čini ogromna većina seljaštva Cazinske i Kordunaške krajine, odnosno, cijela Bosna i Hercegovina, Banija, Lika i Kordun, a možda i seljaštvo drugih jugoslavenskih republika.

Sa “vanjskim neprijateljem”, rukovodstvo ustanka, odnosno Vrhovna komanda, povezano se mnogo ranije nego što je ustanak počeo, koristeći radiostanicu (a možda i dvije), koju je u junu 1949. godine sigurno imala cazinska UDB-a, odnosno, njen šef Branko Vukašinić, a kasnije, sve do 5. maja 1950. godine i direktor Rudnika mrkog uglja u Cazinu Čedo Bogunović, veliki prijatelj Branka Vukašinića i jedan od najvažnijih učesnika Cazinske bune. Možda je to bila jedna radiostanica za ova dva druga i prijatelja, koja je kritičnog dana 5. maja, uoči ustanka ilegalno sklonjena na Klisu, naselje na domak Cazina, kod radnika Čede Bogunovića, kojeg je Bogunović nazvao poslovođom za održavanje rudničke opreme i uređaja, u ovom slučaju samo radiostanice. Njegovo ime neću spominjati iz objektivnih razloga. On se ustvari često nalazio u prostorijama

rudnika u Cazinu, dok sam ja u rudniku bio vanredno angažovan na nekim poslovima oko unapređenja poslovanja rudnika. Interesantno je da se o tome na sudskom procesu malo govorilo, ili se govorilo površno, kao da je vojni sud stekao dojam da radiostanica zaista nije bilo na Cazinskoj krajini. Ja imam, međutim, neoborive dokaze da je radiostanica kritičnog dana, tj. 4. ili 5. maja, ipak, bila u prostorijama Rudnika mrkog uglja u Cazinu i da je glavni radista na toj stanici bio upravo Čedo Bogunović. On je sigurno održavao vezu sa izbjegličkom kraljevskom vladom u Londonu i od nje dobivao potrebne instrukcije oko razvijanja krajiškog ustanka. Vjerujem da je Bogunović održavao vezu i sa nekim važnijim ličnostima iz Beograda, Sarajeva i Banje Luke. Ako je ovo tačno, a ja vjerujem da je tako, onda cazinski ustanak i sve oko njega dobiva novu ustaničku dimenziju na koju su kasnije nasjeli rukovodstvo ustanka, odnosno Vrhovna komanda.

2. Kako je, međutim, cazinski i kordunaški ustanak bio dobro organizovan, imao je svoju Vrhovnu komandu i vrhovnog komandanta u ličnosti prvoborca NOR-a Mile Devrnje, koji je ujedno bio i vođa kordunaškog ustanka, dok je Milan Božić, također prvoborac NOR-a, bio zamjenik vrhovnog komandanta Mile Devrnje i komandant Štaba cazinskog dijela ustanka. Ale Čović, domobran NDH, huskinovac i partizan, bio je zamjenik Milana Božića.

Mile Devrnja rođen je 1908. godine u selu Koranjski Lug, Slunjski kotar. U toku NOR-a bio je komandant partizanskog odreda na području Kordunaškog Ljeskovca, legenda ovog kraja. Milan Božić rođen je 1898. godine u selu Crnaja, srez Cazin, čitav rat proveo je u partizanima, te nakon demobilizacije 1946. godine postaje čovjek od autoriteta, ne samo u rodnoj Crnaji već i u drugim okolnim srpskim i muslimanskim selima. Ale Čović je jedan od najuglednijih sa kojima je Milan Božić stupio u vezu oko ustanka. Muslimanski živalj ga je upamtio po njegovom uspješnom pridobijanju ovih ljudi u Huskinu vojsku, na čijem je stvaranju skupa sa Huskom Miljkovićem radio od početka, da bi zatim prešao u partizane. Drugovanje Mile Božića i Ale Čovića nastavlja se i nakon 1946. godine, kada su obojica demobilisani i vraćeni svako u svoje mjesto, tj. u Crnaju, odnosno u Šturličku Platnicu.

Inače, Alu Čovića sam lično upoznao u Beogradu 1. maja 1948. godine, kada sam pohađao Školu za planiranje. Upoznavanje je bilo sasvim slučajno u Hotelu Slavija, kada je Čović došao u Beograd radi proslave 1. maja. Bio je to mlad čovjek, lijepo odjeven s kravatom, mantilom i šeširom, velnastom kosom, pravi intelektualac. Drago mu je bilo što je slučajno susreo zemljaka iz Cazina i što je razgovarao s njim. Tada mi je govorio da je ekonomska i politička situacija u Jugoslaviji zabrinjavajuća (otkup, radna obaveza, kolektivizacija, porez), te da je vlast ateizirala u BiH i Cazinskoj krajini muslimansko stanovništvo i devastirala njihovu islamsku vjeru, te da će se radi toga ubrzo u zemlji, kako kaže, usljed nezadovoljstva stanovništva, morati nešto ozbiljno da se desi, pa čak bi se mogle dogoditi lokalne bune ili ustanci. Kaže, da bi prva buna mogla izbiti u Cazinskoj i Kordunaškoj krajini, a zatim bi se proširile na Liku i Baniju kao i na rubne dijelove Cazinske i Bihačke krajine i dalje. Bilo mi je, zaista, neobično slušati mog zemljaka iz Cazina, ali, eto, strpio sam se kako bih kod njega, istaknutog borca NOR-a, ostavio dobar

utisak. Poslije ručka rastali smo se svako na svoju stranu, naravno, uz doviđenja u Cazinu. Ali, nažalost, gospodina Čovića nisam više nikad vidio.

Osim ova tri člana Vrhovne komande (Mile Devrnja, Milana Božića i Ale Čovića), vrlo je interesantno saznati ko su bili ostali članovi štabova u Cazinskoj i Kordunaškoj krajini. Evo njihovih imena, kako to priča jedan od važnijih ustanika. Cazinski operativni štab sačinjavali su: Nikola i Stevo Božić, sinovi Milana Božića, Mile Miljković, zvani "Branko", zatim, Ibrahim, Agan i Sele Lulić, svi iz Cazinskog sreza. Sa Velikokladuškog sreza bili su: Ramo Karajić, Hasan Kekić, Alaga Jušić i Husein Zenković, dok su sa Slunjskog kotara bili: Mirko Radičaj, Rade Marković i Nikola Pašmuga. Prema potrebi, povremeno se uključivalo u operativne štabove još i druge osobe, a neki su izlazili iz štabova prema potrebi službe ili na drugi način.

Kako je ustanak okončan istog dana kada je i počeo, slušao sam mnoge priče o tim događajima. Neke sam i zapisivao i danas imam te zapise. Pričalo se, da je njihova Vrhovna komanda, naravno, na čelu sa Milanom Devrnjom, uspjela u relativno kratkom vremenu skupiti ustanike, oformiti jedinice (čete, vodove i desetine), imenovati i postaviti komandni kadar četa i vodova i njihove zamjenike, kao i desetare. Izradili su precizni plan izvođenja akcija, odnosno, plan napada na Cazin, Veliku Kladašu i Slunj, kao i na sjedišta mjesnih narodnih odbora i mnoga druga pitanja. Sve je to poslije bune, na njihovu žalost, bilo beskorisno.

Imajući, međutim, u vidu da su ustanici unaprijed znali svoj cilj i pravac kretanja, krenuli su rano ujutro, 6. maja 1950. godine, svako sa svojih zbornih područja prema Cazinu, Velikoj Kladaši i Slunju, u ukupnoj jačini, kako se priča, od oko 770 boraca, naoružanih lakim oružjem, a najviše bez oružja. Usput se taj broj povećao na oko hiljadu osoba. Prema pričanju nekih ustanika, taj je broj na kraju iznosio između 1500 i 2000 ljudi.

Cazinjani su krenuli od Begovih Kafana, nadomak sela Ćoralića, šest kilometara od Cazina, sa oko 600 boraca. Oko 7.00 sati ujutro, saznao sam da su došli do zaselka Šepići, oko tri kilometra do Cazina. Ustao nešto ranije nego obično i krenuo prema zgradi Rudnika Mrkog uglja, koja se nalazila između Donjeg i Gornjeg grada, ne znajući da su ustanici već došli do Šepića i kreću se prema Gnjilavcu. Cilj mi je bio da se ovog ranog jutra sastanem sa Ćedom Bogunovićem, direktorom rudnika. Bogunović me je kao stručnu osobu angažovao da mu pomognem u izradi programa rekonstrukcije i razvoja rudnika, sa sredstvima koje je dobio od Vlade BiH u iznosu od 500.000 dinara. Taj posao već zajedno radimo skoro mjesec i po i on je pri kraju. Kako, međutim, direktor Ćedo Bogunović nije bio u kancelariji 6. maja 1950. godine, vjerovatno zbog poslova oko cazinskog ustanka, sve prostorije su bile zaključane i ja sam, eto, krenuo niz ulicu prema Donjem gradu do zgrade Sreskog narodnog odbora. Grad je u to vrijeme bio skoro pust. Poneki mještani pojave se na ulici, ali vrlo brzo nestanu. Službenici Sreskog i Općinskog odbora i drugih institucija i preduzeća ne dolaze na posao, mada je danas subota, radni dan. Možda neki već znaju nešto o tim događajima, pa su ostali kod svojih kuća, ili su se pridružili ustanicima.

Ipak sam se navratio u sresku zgradu da se sastanem s predsjednikom sreza, koji je ujedno i sekretar Sreskog komiteta KP, Suljom Žunićem, ako je u svom kabinetu. Žunić je, inače, moj školski drug i dobar prijatelj. Njegova supruga Vahida je moja bliža rođakinja. Nažalost, predsjednik Žunić nije bio u kancelariji, ali sam na njegovom stolu, u jutarnjim satima, zatekao dežurnog povjerenika za unutrašnje poslove SNO Hasu Beganovića, kako spava i hrče. Nisam ga budio, jer je on ipak bio za mene velika ličnost, a ja, eto, skorojević iz zatvora. Domar sreske zgrade Osman Zulić mi je u prolazu rekao da u srezu nema niko osim njega, jedne čistačice i dežurnog povjerenika. Ja sam se uputio u obližnju gostionicu kod svoga prijatelja Malkana, da popijem jutarnju prvu crnu kafu. U gostionici smo nas dvojica bili sami. Tada sam od njega saznao kako neki ljudi pričaju da se oko Cazina nalaze neke naoružane osobe, koji sebe nazivaju ustanicima i, kako kaže, pripremaju se da uđu u Cazin. Ozbiljno sam shvatio Malkanovu priču i počeo razmišljati kako da se snađem u ovoj situaciji, jer sam skoro došao iz zatvora. Odlučio sam da ipak posjetim zeta i sestru na Gnjlavcu, po prilici 1,5 km od Cazina makadamskim putem, da čujem nešto od njih o tim događajima. Uputio sam se ipak prijekim putem, preko Alinca, nekom pješačkom stazom. Ubrzo iznad zaseoka Šepići, primijetio sam da se na nekom brdašcu nalazi skupina od desetak ljudi. Pomislio sam da su to ustanici, odnosno bunitelji. Nema smisla da se vraćam i bježim nazad u grad, pa sam odlučio da ipak krenem prema njima. Međutim, to je bila skupina od dvanaestak naših ljudi, branitelja Cazina, kako su se predstavili. Poznao sam odmah Milenka Kerkeza i Bogdana Lukača, udbaše iz cazinske UDB-e, i poručnika Iliju iz vojnog odsjeka, gdje sam dva mjeseca volontirao, čekajući postavljanje za vojnog službenika. Ja i Ilija smo od tada postali dobri prijatelji. Prvi mi je, međutim, iz grupe prišao Milenko Kerkez i upitao me: “Da li sam i ja došao k njima?” Odgovorio sam: “Da, jesam, i želim ostati, ali nemam ništa od oružja, pa čak ni malog nožića”. “Ne brini, družo Hase, sve će biti”, odgovorio mi je i pružio mi ruku u znak zahvalnosti i dobrodošlice. Ja sam mu napomenuo da bih se danas u podne morao javiti kod Branka Vukašinića, jer mi je ograničio kretanje izvan grad i obavezao me da se svaki dan prijavljujem u zakazano vrijeme (u 12.00 sati). “Ne brini, družo Hase, ja sam sada ovdje šef”, odgovorio je Kerkez.

U skupini su pored ove trojice bili još i tri naoružana milicionera s automatima, među kojima i Derviš Smajić, koga dobro poznajem, zatim Suljo Žunić, kao i šest civila koje nisam poznavao. Sada nas ima ukupno 13. Skupina je imala pored tri automata još i dva vojna karabina, tri pištolja, kao i dvije kragujevačke bombe i jedan dvogled. Nas nekoliko civila nismo imali nikakvo oružje.

Milenko Kerkez se iznenada negdje izgubio, ne znam kada je i kuda otišao. Neki govore da će pokušati uspostaviti vezu s Bihaćem. Za to vrijeme nad nama je komandu preuzeo poručnik Ilija iz vojnog odsjeka. Jedan naš saborac je bez oružja ležao iza jednog grma i dvogledom posmatrao skupinu pobunjenika u zaseoku Šepići (zračne linije od nas oko 80 metara), kao i kolonu ustanika koja se kretala prema Gnjlavcu (jedan km od Šepića), prijekim putem. Ubrzo je Suljo Žunić napustio skupinu i vratio se u grad, dok smo ja i Derviš Smajić, po zadatku poručnika Ilije, otišli među ustanike sa ciljem da s njima razgovaramo. Primili su nas vrlo srdačno i sa svima se rukovali. Pozvali smo ih

da prekinu sa akcijama i da se vrate svojim kućama, dok još nije kasno. Inače, svakog časa očekuje se vojska iz Bihaća, rekli smo im. Oni su, međutim, i dalje uporno zastupali svoj cilj, tj. ulazak mirno u Cazin i preuzimanje vlasti. Mi smo im rekli da su to zaista besmislice i da to nikako neće moći ostvariti. Vratili smo se u našu skupinu, ispraćeni onako kako smo i dočekani. Međutim, ubrzo čujem tihu naredbu: “Pali po dva duga rafala u prekidu, iznad glava ustanika”. Iz tri automata čula se strahovita pucnjava. I puške i pištolji pucaju. Pravi vojni napad. Nastalo je bjesomučno bježanje pobunjenika na sve strane, a najviše tamo odakle su došli, prema Ćoralčićima i Slatini. Nekolicina njih bježe prema Gnjilavcu, a većina prema Slatini i Puškarima. U usputnoj bježaniji, ustanici nisu ispalili nijedan metak, iako su i oni imali nešto oružja. Vjerovatno su se prestrašili Jugoslavenske armije.

Oko 10.00 sati čitavo sjeveroistočno i jugoistočno područje Cazinskog sreza, kao i prostor sve do Kapića, kako se priča u Cazinu, bilo je slobodno od ustanika. Ja sam ipak otišao da obiđem svoju sestru i zeta, a i ostali su po odobrenju poručnika Ilije napustili taj položaj. Idući prema njihovoj kući, u samom centru Gnjilavca, uočio sam na glavnoj cesti četiri do pet oborenih telefonskih stubova, tj. svaki drugi, na dužini od oko 500 metara. Također, na tom potezu je potpuno uništena telefonska žica, isprekidana na više mjesta. Zet mi je rekao da je ustanika u centru Gnjilavca, tj. na raskrsnici puteva Gnjilavac-Bihać, Gnjilavac-Cazin i Gnjilavac-Bosanska Krupa, bilo najviše desetak, dok su se ostali kretali prema Koprivni, odnosno planini Karauli, opkoljavajući Cazin sa sjeverne strane. Ovi koji su ostali na Gnjilavcu imali su kod sebe dva do tri karabina i dvije lovačke puške. Bili su mirni i spremni na razgovor s mještanima. Pozivali su ih da se pridruže njihovoj borbi za slobodu, ali nikog nisu prisiljavali. Govorili su da je Cazin, Velika Kladuša i Slunj u njihovim rukama, a možda i Bihać, Bosanska Krupa, Karlovac i mnoštvo drugih gradova i mjesta. Govorili su da je kraljevska i engleska vojska već u Srbiji, da je kralj u Beogradu i pregovara s Titovom vladom o mirnoj predaji vlasti, itd. No, međutim, niko se od Gnjilovčana nije pridružio pozivu ustanika.

Ja sam se ubrzo vratio u Cazin, zajedno sa Hasanom, bratom moga zeta, koji je po profesiji vjerski službenik. Usput smo razgovarali o tim cazinskim događajima. Pred sreskom zgradom zadržali smo se oko jedan sat, tj. do 11.00 sati. Na ovom mjestu i okolnim ulicama bilo je sada mnogo svijeta, za razliku od ujutru kada nije bilo nikog, ili sasvim malo. Odmah sam otišao kod svoje tetke Fatime, u gornji grad, da vidim šta ona radi sa šestoro nejake djece. Kaže da se još jutros spremila za Rogovu Luku (dio šume Karaule iznad Cazina) i da stalno čeka nekog odbornika koji je obećao da će mještane ovog dijela Cazina tamo voditi. Obradovala se, međutim, kada sam joj saopćio da je sve uredu, da nema odlaska nikud, da nema kralja Petra, kraljevske ili bilo koje druge vojske u Jugoslaviji, a posebno u Bihaću, Cazinu i Velikoj Kladuši, izuzev naše armije. Glas se brzo proćuo u gornjem dijelu grada i veće skupine mještana su odmah pohrlile u donji dio grada i stalno novi pridolaze.

Usput prema donjem gradu sustigao sam Sulju Žunića, koji me je pozvao u svoj stan na kafu. Zadržali smo se u razgovoru oko jedan sat. Pričali smo samo o cazinskim događajima. Evo, po prilici, šta je, između ostalog, Suljo Žunić rekao:

“Hase, situacija je na našem srezu vrlo teška i složena. Neprijatelj se povukao prema Ćoralićima, Begovim Kafanama i Mutniku. Povlači se i prema Pećigradu i nastavlja prema Velikoj Kladuši, a ovi iz Ćoralića i Begovih Kafana prema Liskovcu, Krivaji i Tršcu, ali vrlo sporo. Očito im nije uspio njihov plan, ali su ostavili veliku mrlju na našem srezu. U povlačenju neprijatelja nije bilo ozbiljnih incidenata, niti su usput bilo koga uznemiravali. Meni su, kao sekretaru Sreskog komiteta KPJ i predsjedniku SNO, u svim ovim događajima, bile vezane ruke i sam nisam mogao ništa poduzeti. Zapravo, šef naše UDB-e Branko Vukašinić skrenuo mi je pažnju da se ne miješam u njegove poslove, jer je, navodno, Cazinska UDB-a, već mjesec dana na njihovom tragu i sve bi se u protivnom, moglo kompromitovati, ako bi se i ja, eto, umiješao”, kaže Suljo Žunić, a zatim dodaje: “Neshvatljivo je da ja, kao sekretar Komiteta KPJ, ne trebam da znam šta se sve dešava na srezu, to je međutim, po Ustavu i moj posao, ali, eto, UDB-a ga je uzurpirala. Ona je u našoj zemlji, a posebno u Cazinskoj krajini dominantna snaga u svim porama društvenog i privrednog života, ona se, zapravo, izdigla iznad Partije i naroda i ja sam kao sekretar Partije sasvim nemoćan da bilo šta uradim. Republički funkcioneri, ni Oblasni narodni odbor, nisu mi nikako pomogli u ovom slučaju, premda su znali šta se sve sprema u Cazinskoj krajini. Prema tome, odgovornost za sve što se desilo kod nas snosi jugoslavenska UDB-a, UDB-a BiH, naravno i UDB-a Cazinske krajine i vlast u Jugoslaviji i BiH”, završio je svoje izlaganje Suljo Žunić, a zatim je iznenada napustio stan, a meni je rekao da ostanem još neko vrijeme kod Vahide, moje rođakinje.

Oko 15.00 sati u Cazin je iz Bihaća stigla prva vojna prethodnica sa dva kamiona naoružanih vojnika. Nakon kratke stanke nastavili su put prema Ćoralićima i Begovim Kafanama, goneći ustanike. Također, iz Bihaća došlo je u Cazin predvečer, oko trideset knojevaca i odmah se uputili prema neprijatelju. Osim toga, u noćnim satima iz Banje Luke došlo je u Cazin oko sedam stotina vojnika, a iz Drvara jedan bataljon. Sutradan, ujutro iz Sarajeva je stigla i jedna veća jedinica milicionera i veći broj udbovaca iz Beograda, Sarajeva, Banje Luke i Bihaća, sve u svemu, oko dvije hiljade naoružanih osoba, plus odbornici, koji su se stavili na raspolaganje oružanim snagama, kao i neki članovi KPJ i skojevci. Svi su se stavili u potjeru za ustanicima, pa se sa sigurnošću može smatrati da je ustanak u Cazinu ugušen istog dana kad je i počeo. Prema pričanju Ahmeta Kulenovića, operativca nove cazinske UDB-e, čiji je sada novi šef bio Zaim Dizdarević zv. “Zajko”, već 10. maja sprovedena je u cazinski zatvor prva grupa od oko sedamsto ustanika i kroz petnaestak dana svakim danom pridolazile su nove grupe ili pojedinci, što znači da je ustanak u Cazinskoj krajini zaista ugušen, ali u krvi.

Međutim, u toku ustaničkog pohoda na Cazin i Veliku Kladušu i na sva druga usputna mjesta, ustanici nisu nikog ubili, pa čak ni ranili. Pri tome, veliki broj žitelja Cazinskog sreza čak ističu da su ustanici u svojim namjerama bili mirni i korektni, da usput nisu nikog vrijeđali, nisu pljačkali seljake, niti su ih na bilo koji način uznemiravali. Ali, s druge strane, vojnici Jugoslavenske armije i narodne milicije, prema podacima banjalučke UDB-e, ubili su trinaest ustanika i dva ranili, od čega je jedan kasnije podlegao. Međutim, stvarni broj ubijenih, prema zvaničnim statističkim podacima (statistički listić DEM – br. 2 i potvrde o smrti) koje su MNO dostavljali statističkoj službi SNO Cazin, a

ova Statističkom zavodu Sarajevo, iznosio je na Cazinskoj krajini devetnaest, od čega u Cazinskom srezu dvanaest, a na Velikokladuškom sedam, a ne samo devet, kako to udbaši Safet Filipović i David Laušević tvrde, u svom konačnom izvještaju o broju poginulih u ova dva sreza. Osim toga, mještani Šturlića i Liskovca, pričaju da je samo kod njih petero ranjenih (tri u Šturliću i dva u Liskovcu), a ne samo dvoje, kako tvrde predstavnici savezne UDB-e. U Šturliću su, prema pričanju Hasana Čovića, dva ranjenika ubili vojnici Jugoslavenske armije.

Bez obzira na broj ubijenih ili ranjenih ustanika, koji, također, nisu pružali nikakav otpor, već samo bježanje i pokoja mala verbalna zastrašivanja, ubijanja, ranjavanja i zarobljavanja ustanika, zasnovana su, zaista, na pretjeranoj upotrebi vojne sile, koja je odobrena odlukama partijskih organa Federacije i Republike BiH, na relaciji Ranković – Đuro Pucar Stari – Uglješa Danilović (ministar unutrašnjih poslova BiH), uz vjerovatnu saglasnost Tita. Na osnovu toga odobrenja, logična je i izjava rukovodstva Komunističke partije Banja Luka, kada je na sastanku Biroa Okružnog komiteta KP Banja Luka, od 9. maja 1950. godine, između ostalog, donijet zaključak, koji je citiran u zapisniku, kako slijedi:

“U odnosu na pobunjenike, poduzeti mjere po svim linijama za njihovo brzo hvatanje i **likvidiranje**, naročito organizatore, a napose sve učesnike pobune, također, pohvatati i poduzeti dalje zakonske mjere, uključujući i **djelomično likvidiranje**”.

Ubrzo, Aleksandar Ranković šalje depešu Okružnom komitetu KP Banja Luka, u kojoj stoji da “se svi učesnici bune moraju kazniti, i to jedan dio njih poslati na vojni sud, drugi sudiji za prekršaje, a treći dio mobilisati za dobrovoljni rad.” Dakle, prema podacima pukovnika savezne UDB-e, Safeta Filipovića i pukovnika Davida Lauševića, ukupno je uhapšeno 777 osoba, od toga iz Cazinske krajine 714 (bogatih 133, srednjih 216, siromašnih 123, članova KP 41, kandidata za KP 6, odbornika vlasti 52, odbornika Narodnog fronta 41, rezervnih oficira 12, saradnika UDB-e 25 i petero ostalih), a zatim iz Slunja 83.

Od ukupnog broja uhapšenih, na području Cazinske krajine (Cazin i Velika Kladaša), tj. od 714, njih 288 ili 40,34 %, izvedeno je pred vojni sud i osuđeno na sljedeće kazne:

1. na smrt 16, ili 5,56%
2. na vremenske kazne:
 - do 10 godina 57, ili 19,79%
 - od 11 do 15 godina 68, ili 23,61%
 - od 16 do 20 godina 136, ili 47,22%
3. oslobađajuće presude 11, ili 3,82%.

Prekršajno je kažnjeno na području oba sreza 489 osoba, od šest mjeseci do dvije godine i svi su upućeni u Brezu na izdržavanje kazne, dok su vojni kažnjenici upućeni u Kazneno popravni dom Zenica.

Pred Vojnim sudom u Slunju, od 23 optužene osobe (18 Srba i 5 Hrvata), osuđena je 21 osoba, dok su dvije osobe oslobođene. Struktura osuđenih osoba je izgledala kako slijedi: osuđeno na smrt dvije osobe, ili 9,52%, do deset godina robije, osuđeno deset osoba, ili 47,62%, od 11 do 15 godina četiri osobe, ili 19,05% i od 16 do 20 godina, pet osoba, ili 23,81%. Prekršajno je kažnjeno 40 osoba, ili 63,49% od ukupnog broja optuženih. Kasnije se saznalo da veći broj prekršajno kažnjenih nisu izdržavali kaznu društvenog korisnog rada.

Vojni sud održao je, dakle, u Cazinu osam procesa, dok je slunjski vojni sud održao samo jedan process, u trajanju od jednog dana. Kazne Vojnog suda u Cazinu, prema mišljenjima pravnih stručnjaka su nedozvoljivo pretjerano visoke, u odnosu na kazne u Slunju. Također, nisu ujednačeni ni kriteriji vojnog suđenja u Slunju i Cazinu, kao i prekršajnih komisija jednog i drugog sreza, pa su razlike u kaznama velike u odnosu na ista kriminalna djela. Sasvim je, naravno, drugo pitanje, razmatranje stvarne krivice optuženih. Oni su po mnogima bili, gotovo svi redom praktično okrivljeni, prije nego što su se i pojavili pred vojne sudove, pa je, eto, za njih suđenje bilo samo obična farsa.

Interesantno je, međutim, sagledati osuđujuće presude Vojnog suda u Cazinu po sudskim procesima (bilo je osam procesa) iz kojih se vide velike razlike u kriterijima osuđivanja. Zar je trebalo skoro polovinu optuženih osuditi na robiju od 16 do 20 godina, za djela u kojoj su nepobitno učestvovali, na svoj način, i KPJ i Jugoslavenska UDB-a, naravno, i vlast koja je tlačila i ugnjetavala svoj narod.

Visina kazne	Sudski procesi								Ukupno osuđeno
	prvi	drugi	treći	četvrti	peti	šesti	sedmi	osmi	
Smrt	3	1	1	1	-	2	1	7	16
2 godine	-	-	-	-	1	-	1	-	2
3 godine	-	-	-	-	2	-	-	-	2
4 godine	-	1	-	-	4	-	-	-	5
5 godina	2	2	-	-	3	-	1	-	8
6 godina	1	1	-	-	3	1	-	-	6
7 godina	-	1	-	-	2	1	-	-	4
8 godina	3	-	-	1	3	2	-	-	9
9 godina	-	-	-	-	1	-	1	-	2
10 godina	7	1	2	1	3	3	3	-	20
Svega od 2-10 g.	13	6	2	2	22	7	6	-	58

11 godina	1	-	-	-	1	-	-	-	2
12 godina	2	3	-	2	4	3	4	-	18
13 godina	1	-	-	-	-	2	1	-	4
14 godina	1	3	-	-	1	4	1	-	10

15 godina	11	2	7	4	-	4	3	2	33
Svega od 11-15 g.	16	8	7	6	6	13	9	2	67

16 godina	3	10	2	2	1	5	1	2	26
17 godina	-	4	7	6	-	3	-	1	21
18 godina	3	7	15	7	-	5	1	-	38
19 godina	-	-	1	2	-	-	-	1	4
20 godina	9	8	17	5	-	5	-	3	47
Svega od 16-20 g.	15	29	42	22	1	18	2	7	136

Svega vremenske kazne	47	44	52	31	29	40	18	16	227
Oslobađajuće presude	4	1	-	3	-	-	3	-	11
Ukupno optuženo	51	45	52	34	29	40	21	16	288

Izvor podataka: *Presude suda*

Na osmom sudskom procesu u Cazinu osuđeni su “najteži zločinci” iz Vrhovne komande. Njihove presude su, prema očekivanju, bile i najteže. Milan Božić, Ale Čović, Nikola Božić, Mile Miljković, Ramo Karajić, Hasan Kekić i Stojan Starčević, osuđeni su na kaznu smrti strijeljanjem, trajan gubitak građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine. Zatim, Selim Beganović, Hasica Karajić i Osman Bajramović osuđeni su po 20 godina robije, petogodišnji gubitak građanskih prava i konfiskaciju cjelokupne imovine. Islam Mehić osuđen je na 19 godina, Čedo Bogunović na 17 godina, Stevo Božić i Ago Miskiće po 16 godina, i na kraju Sele Lulić i Bajro Jušić po 15 godina. Svi osuđeni na vremenske kazne su ujedno osuđeni i na kaznu prinudnog rada u trajanju vremenskih kazni.

Ako se ovome doda još i 19 ubijenih ustanika prilikom hvatanja u Cazinskoj krajini (među kojima su prema pričanju Hasana Čovića sekretara MNO Šturlić i dvojica ranjenika Šturlićana), zatim prekršajno kažnjavanje najmanje 489 ustanika, među kojima je bio veliki broj nevinih, zatim preko 500 upućenih na radnu obavezu, od kojih se neki nisu vratili ni nakon šest mjeseci (radna obaveza je mogla trajati najviše tri mjeseca), uz mjesečna primanja samo 100 do 150 dinara (prosječna radnička plata 1200 do 1500 dinara), kao i deportacija 1066 žitelja Cazinske krajine u Srbac, među kojima su 284 žene sa 700 djece i 82 starca, itd., onda se može sa sigurnošću tvrditi da je Odluka Biroa Okružnog komiteta KPJ Banja Luka od 9. maja 1950. godine, kao i komunistička direktiva na relaciji Ranković – Đuro Pucar Stari – Uglješa Danilović, u potpunosti ostvarena kako je i

planirana, tj. **brzo hvatanje i likvidiranje ustanika**. To je, zapravo, najveća greška KPJ i njenog rukovodstva od oslobođenja do danas, koja je oko četrdeset godina bila tajna i nedodirljiva tema. Krajišnici su, međutim, zaslužili u najmanju ruku da im se neko izvine za sve one gnjusne radnje koje su Jugoslavenska armija, narodna milicija, UDB-a i Komunistička partija učinile prema njima, ali toga izvinjenja, nažalost, ni do danas nema. Pri tome je važno napomenuti da je dosada jedino zabilježeno da su ustaše za vrijeme kozaračke epopeje u Drugom svjetskom ratu vršile deportaciju srpske djece sa Kozare u Jastrebarsko kod Zagreba i tamo ih na svoj način prevaspitavali. Eto, ima sličnosti sa deportacijom djece sa Cazinske krajine u Srbac, nažalost, u Titovoj, novoj, socijalističkoj Jugoslaviji, što je neshvatljivo.

U ponedjeljak, 8. maja 1950. godine došao sam na posao, nakon dva mjeseca poslije izlaska iz zatvora, premda nisam imao nikakvo rješenje o ponovnom stupanju u radni odnos. Ali, imajući u vidu da me je Centralna UDB-a BiH oslobodila daljnjeg izdržavanja kazne zbog velikih propusta oko hapšenja, suđenja i izdržavanja kazne, ja sam iskoristio ovu priliku, pa sam, eto, došao na posao, kao i veći broj ranijih radnika SNO Cazin. Međutim, sutradan, oko 11.00 sati dvojica milicionera su me ponovo uhapsili na radnom mjestu, navodno, da sam bio simpatizer ustanika. Vezali mi ruke liscama, sproveli me do Poljoprivredne škole i bacili me u podrum.

Sljedećeg dana, tj. u utorak, 9. maja, oko 10.00 sati izveli su me na saslušanje pred tročlanu prekršajnu komisiju. Osim članova komisije i daktilografkinje, tamo s strane stola sjedio je jedan udbaša u činu poručnika. Daktilografkinja je uvukla u pisaću mašinu tri već potpisana prazna rješenja o kažnjavanju. Dok je daktilografkinja unosila u rješenje moje generalije, čuo sam kako ovaj udbaša tiho reče: "16 – Breza". Komisija nije ni jedne riječi progovorila, što se može protumačiti da se slaže s prijedlogom udbaša. Ja sam odmah iz sveg glasa protestovao, govoreći da ja nisam bio među bandom, već na braniku Cazina, zajedno sa još dvanaest drugova. Uzaludno sam vikao i vapio, dva milicionera su me zgrabili i praktično me odnijeli u grupu koja je već bila spremna da kamionom krene prema željezničkoj stanici Cazin-Srbljani, a odavde vlakom za Brezu. Eto, potpuno nevin morat ću odrapati u Brezi još 16 mjeseci na društveno-korisnom radu, pomislio sam.

Međutim, u posljednji čas, udbaša Mile Kenjalo (kasnije Milić), koji se tu našao sasvim slučajno, spasio me od odlaska u Brezu, govoreći komisiji da sam ja njihov čovjek i da sam branio Cazin od ustanika, što može potvrditi više od deset drugova koji su bili s njim, kaže Komisiji Mile Kenjalo. Zahtijevao je da me odmah puste na slobodu. Oslobođili su me bez ikakvih uslova.

Vratio sam se na svoje radno mjesto i nastavio s radom kao da nisam imao nikakav prekid. Umjesto Sulje Žunića, sada je novi predsjednik NOS-a Ale Terzić, prvoborac iz Bosanske Krupe. Navečer, u 21.00 sati, novi predsjednik održao je sastanak sa službenicima NOS-a. Na sastanku je bilo prisutno oko četrdeset službenika, od 130, koliko ih je bilo po spisku prije ustanka. Tom prilikom rekao je da je on sada novi predsjednik, dok će Ilija Mandić, koji se ovih dana vratio sa službenog puta u Vojvodini, biti potpredsjednik i ujedno predsjednik Planske komisije, što je i ranije bio. Drago mi je bilo čuti da će mi i dalje Ilija Mandić biti moj budući šef, inače, dobar drug, prijatelj i saradnik.

Vjerujem da će i on biti zadovoljan što ću poslije zatvora ponovo raditi u Planskoj komisiji. U toku sastanka, predsjednik NOS-a upoznao je svoje službenike pored ostalog i o cazinskim događajima, dok se posebno osvrnuo na rad, red i disciplinu NOS-a. Za sve propuste službenici će biti podvrgnuti disciplinskoj odgovornosti i kažnjeni sa najstrožom kaznom – otpust iz službe. Pozvao je, međutim, i druge službenike da se što hitnije vrate na posao.

Rasvjetljavanje još nekih nedorečenih pitanja ustanka naroda Cazinske krajine

Danas poslije podne posjetio sam Sulju Žunića u njegovom stanu. Razgovarali smo kao obično o cazinskim događajima, uzrocima i posljedicama Cazinske bune. Tražio sam od njega da mi objasni koje su to druge državne mjere, osim otkupa, radne obaveze, poreza, poljoprivredne politike, itd., koje su natjerale žiteljstvo Cazinske krajine da se pobuni i digne ustanak. Rekao sam mu da ja dobro znam neke od tih mjera, ali bih volio da o tome nešto čujem od tebe, druže Suljo.

“Ima dosta tih drugih državnih, partijskih, partikularnih i ostalih mjera, dakle, otkup, radna obaveza, porez i poljoprivredna politika su vrlo značajne privredno-političke mjere protiv kojih se narod pobunio. Ako se, međutim, tome dodaju još i druge mjere, kao, na primjer, ateizacija muslimanskih vjernika, koje je sprovodila partija, skrnavljenje vjerskih objekata, uglavnom džamija, poigravanje sa nacionalnim osobinama muslimana, pitanje vjerske tolerancije i slobodnog ispovijedanja vjere, islamske misli, kulture i običaja, opšta društvena i ekonomska zaostalost krajiškog područja, nedovoljno uvažavanje boračkih ratnih zasluga u odnosu na druga područja BiH i Jugoslavije, geografsko-komunikacijska zaostalost, itd., sve je to bitno doprinijelo mogućem, zaista samostalnom nastupu seljaka protiv poretka kojeg je konstruirala KPJ na osnovu ideologije Komunističke partije SSSR, kao vodilje razvoja socijalističkih društvenih odnosa u državama narodne demokratije. Što je vrlo važno, zavladao je totalna glad žiteljstva, koja je prouzrokovana sušom u 1950. i 1951. godini, a otkup se morao po svaku cijenu izvršiti, ljudi su morali da jedu ono što nikad nisu u životu jeli – pojeli su tih godina sve golubove, pa je bila rijetkost vidjeti jednog ili dva goluba kako lete, jeli su žabe, puževe, uništavali ribe, jestive šumske životinje (zečeve, divlje svinje i dr.). Vrlo često se brao i bukov mladi list koji se koristio za hranu itd.” rekao je Suljo Žunić, a zatim dodao: “Eto, za sve navedeno, okružni, republički i savezni organi vlasti, Komunistička partija Okruga, Republike i Federacije, a najviše UDB-a, itd., okrivljuju samo mene na sreću, a pravi su krivci upravo ove institucije.”

“Druže Suljo, meni je predsjednik Sreskog povjerenstva Islamske zajednice za cazinski srez Hasib Berberović, inače, borac NOR-a iz 1942. godine, moj bliži rođak, prije bune na nekoliko mjeseci pričao da se u Islamskoj zajednici Cazinske krajine dešavaju, zaista, nevjerojatne stvari, u koje je upletena, prije svega, UDB-a, vlast i Partija. Koliko je duhovna kriza i kriza morala devastirala islamsku misao i islamsko vjerovanje na

području Cazinske krajine u nekoliko posljednjih godina, potporom državne politike i ideologijom Komunističke partije, vidi se iz činjenica da je na ovom području odmah po završetku rata komunistička vlast deklasirala imame, pa ih je većina izgubila imamski status, da im je ukinula zdravstvenu i socijalnu zaštitu, da im je ukinula pravo na penzijsko osiguranje, da su praktično bili prepušteni na milost i nemilost komunističkoj vlasti i ponižavanju, a zatim, da su vjerski objekti, prije svega mektebi, uzurpirani, a džamije zatvorene, s tim da ih je komunistička vlast koristila za sve drugo, a najmanje za potrebe za koje su namijenjene, tj. za vjerske aktivnosti. Nije, međutim, rijedak slučaj da se u Cazinskoj krajini dio džamijskog prostora ili cijela džamija upotrebljavala kao skladište za otkupljene poljoprivredne proizvode, da su se u njima održavali zborovi birača, da su služili za smještaj mjesnih ureda i MNO, da su služili za održavanje partijskih sastanaka i sastanaka organizacija Narodnog fronta i drugih društvenih organizacija, prije svega žena, omladine, boraca narodno-oslobodilačkog rata, kao i za smještaj njihovih kancelarija, zatim za održavanje analfabetskih tečajeva i školske nastave za osnovne škole, pa čak i za sklapanje brakova i, naravno, održavanje vjenčanih veselja, uz upotrebu rakije i svinjetine, a zatim za održavanje prigodnih akademija povodom značajnih državnih i republičkih praznika, potom za rad biračkih odbora u vrijeme glasanja i za razne druge manifestacije lokalnog karaktera, pa čak i za stanovanje boraca NOR-a i učitelja.

Druže Suljo, mislim da ćete se složiti, da je sve ovo što je moj rođak Hasib Berberović naveo dovelo do prikrivenog nezadovoljstva krajiškog muslimanskog naroda i do stepena ateizacije od oko 95%, koliko iznosi danas. Zar su Krajišnici ravnodušni što se sa njihovih munara više ne čuju ezani, kako je to bilo prije i u toku rata. Zar da oni, također, ravnodušno posmatraju da se njihove džamije koriste u sve drugo, a najmanje za ono zašto su namijenjene? Zar bi se oni tako brzo mogli odreći ramazanskog posta, teravija, kuršana, obrezivanja muške djece (sunećenje), hadždža i drugih islamskih propisa i tradicija? Eto, ako neko nešto i progovori po tim pitanjima, UDB-a i Komunistička partija ih proglašavaju neprijateljima naroda, Partije i Tita, a poslije toga slijedi zatvor i društveno koristan ili obavezan rad. Tome se, druže Suljo, ne vidi kraj.”

“Slažem se, druže Hase, da je to sve tako kako tvrdi tvoj rođak Hasib Berberović. I meni je tako nešto slično prenosio. Slažem se i sa tvojom konstatacijom u vezi miješanja politike u vjerske poslove. Slažem se, također, da su i ovi vjerski problemi bili jedan od uzroka cazinskih tragičnih događaja. Ali, ja više nemam ni snage ni moći da bilo šta po tome poduzmem. Mene su razriješili svih funkcija i postavlja se pitanje moga daljnjeg bitisanja i opstanka u Cazinu. Ali, mi i dalje ostajemo dobri drugovi i prijatelji.

Usput sam Žuniću ispričao i tri imamska tragična slučaja, od mnoštva drugih, koje je cazinska UDB-a vršila nad njima u ovom petogodišnjem poratnom periodu. Prvi slučaj odnosi se na vrnogračkog imama Muhameda ef. Redžepagića. Evo, šta mi je efendija Redžepagić ispričao po preseljenju u Bihać iz Vrnograča 1975. godine.

“U toku rata bio sam simpatizer partizana i vodio sam svoj džemat onako kako mi islamska savjest nalaže. Bio sam u Titovom društvu poslije održanog Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću i uz Tita sam održao u Bužimu svoj prvi govor muslimanskom narodu i pozvao ih u narodno-oslobodilačku borbu. U toku rata nisam imao nikakvih

problema s partizanima i uvijek su u moj džemat bili dobro došli. Zavolili su me kao svoga saborca, ali kada se rat završio, UDB-a i Komunistička partija Velikokladuškog sreza zamolili su me da se povučem sa imamske dužnosti, jer, navodno, pretjerano vršim islamizaciju muslimana u svome džematu. Naravno, nisam htio poziv prihvatiti iz bojaznosti prema Bogu i mome džematu. Još nekoliko puta su me pozivali, a ja sam svaki put odbijao. Najzad sam proglašen pripadnikom terorističke organizacije “Mladi muslimani” i kao takav uhapšen i sproveden u Kapetanovu kulu (bihaćki okružni zatvor), gdje sam bio izložen mukama i patnjama bihaćke UDB-e, tražeći da se odrekнем islamske vjere i imamske dužnosti, tj. da budem ateista, kao i svaki građanin Vrnograča. Kako, međutim, nisam htio ni tada prihvatiti njihov zahtjev, izveli su me na bihaćki okružni sud i optužen sam za terorističko djelovanje protiv naroda i države u toku i poslije rata. Suđenje, koje je trajalo s prekidima mjesec dana, završeno je bez presude, ali sam za koji dan ilegalno sproveden na društveno korisni rad (DKR), bez rješenja, u Zemljoradničku zadrugu Martin Brod, Općina Drvar, da tamo tovim i uzgajam svinje. Moja supruga, hodžinica, poslata je na dobrovoljni rad u srpsko selo Bosanska Bojna, da tamo bude njegovateljica nekom srpskom ratnom vojnom invalidu. Tek nakon tri godine boravka na društvenokorisnom radu u Martin Brodu, supruga je saznala gdje se ja nalazim, ali me nije mogla vratiti u Vrnograč sve do septembra 1950. godine. Za to vrijeme, komunisti su uzurpirali i zaključali džamiju, a narod je ostao, eto, nezadovoljan i kivan na novu “narodnu” vlast, a ja pogotovo. Morao sam se preseliti u Bihać i ovdje se stalno nastaniti”, kaže na kraju efendija Redžepagić.

Drugi slučaj dogodio se u ljeto 1948. godine u Pištalinama, Općina Bosanska Krupa. Imam džamije u ovom mjestu, koje je mješovito (srpsko i muslimansko), ispričao je meni i bratu moga zeta Hasanu ef. Mehiću vrlo potresnu priču. Evo, po prilici, šta se tamo događalo.

“Sekretar partijske organizacije u ovom selu, inače, Srbin, oženio se i poželio da proslavi svadbu i vjenčanje, uz učešće većeg broja svojih pajdaša (Muslimana i Srba). Pošto u Pištalinama nije bilo većeg prostora za proslavu, “braća” su se dogovorili da to bude u obližnjoj džamiji. Radnici su na brzinu skleпали od neobrađenih dasaka stolove i klupe, a zatim je partijska organizacija pripremila jelo i piće. Ceremonija vjenčanja počela je oko 9.00 sati navečer, uz konzumiranje, pored ostalog, i svinječeg mesa, rakije, vina i piva i drugog što je strogo zabranjeno unositi u džamiju. Ali, eto, sve se to dešavalo u Titovoj komunističkoj Jugoslaviji, a ne u Albaniji Envera Hodže, koji je zakonom ukinuo vjeru. Uz pjesmu i svirku, veselje je potrajalo duboku u noć. Za to vrijeme, kako kaže imam, sjedio sam u mihrabu, čekajući da poslije njihove pijanke pospremim taj dio džamijskog prostora. Kada su se dobro najeli i napili, naredili su mi da na kraju donesem blagoslov, odnosno dovu, što sam morao učiniti, ali pravo da vam kažem, ne znam ni sam kako sam to uradio i šta sam tada učio. Bog mi je bio u mislima i stalno sam od njega tražio oprost. Sutradan su oba naroda Pištalina – Srbi i muslimani, izrazili javno nezadovoljstvo za ovaj nemili događaj, ali koja fajda kada niko nije ništa poduzeo”, zaključio je džamijski imam iz Pištalina.

Treći slučaj dogodio se sredinom jula 1949. godine u banjalučkoj “Crnoj kući”, priča Muhamed ef. Halilagić, imam u džematu Vrsta, Bihaćki srez, u jajačkom zatvoru, cazinskoj omladini, 7. 10. 1949. godine. “Naime, mene je još u Bihaću, dok sam bio na dužnosti imama u džematu Vrsta, bihaćka UDB-a nagovarala, a kasnije i prisiljavala da se odrekнем imamskog poziva i da “pošteno” živim u ovom selu, kao i ostali mještani. Kako sam, međutim, sve njihove zahtjeve odbio, oni su me protjerali u banjalučku “Crnu kuću”, zajedno sa još trinaest muslimanskih omladinaca iz Cazina. Tri mjeseca je prema meni vršena intenzivna istraga s ciljem da priznam da sam ja, kao imam, jedini krivac za sve propuste koji su se dešavali, ne samo u mom džematu, već i na cijelom području Bihaćkog sreza sa većinskim muslimanskim življem, odnosno da sam se ja direktno upli-tao u pitanje otkupa, radne obaveze, poreza, seljačkih radnih zadruga, a zatim da sam se destruktivno odnosio prema tim mjerama, te da sam ometao idejno-političko obrazovanje “narodnih masa”, a naročito u pitanjima lenjinističkog i marksističkog obrazovanja, da sam ometao analfabetske tečajeve, da sam organizovao u Bihaću pokret ‘Mladih muslimana’, da sam uključio u pokret, pored ostalih, i Munira ef. Felića iz Tršca, Bećira ef. Hadžića iz Bosanske Krupe, Muhameda ef. Redžepagića iz Vrnograča i Ahmeta ef. Čemalovića iz Cazina, itd., što sam ja, naravno, sve odbio. Oni su me, u međuvremenu, tukli svim i svačim, pa čak i bokserima. Vješali me nekoliko puta za noge i ruke i tukli me na vješalima sve do besvjesti. Nadamnom su vršili i druge mučilačke mjere, kao što su “Čitanje novina”, “Penjanje uz konopac”, “Francusko razmišljanje”, lomili prste na rukama, pio sam slanu vodu i gutao sol, više dana boravio sam u specijalnim samicama bez ikakvih uslova za život, itd., ali ništa nisam priznao, iako sam bio blizu smrti, dok mi je tjelesna težina iznosila svega oko 48 kilograma. Najgore mi je, međutim, bilo kada su me, kao imama, razapeli na križ kao Isusa Krista i tražili da priznam nešto o čemu nemam pojma. Isljednik – udbaša mi je govorio da ću umrijeti na križu ako ne budem s njima sarađivao i da ću zaista kao razapet umrijeti i da mi se nikada za grob neće znati. Eto, ja opet nisam ništa priznao, dragi moji zemljaci Hase, Ahmete, Ubeide, Hureme, Muhamede, Osmane, Arife, Ibro, Nazife, Mehmede, Muhamede i Huseine. Eto, radi toga, Okružni sud u Banjoj Luci, 24. 9. 1949. godine, osudio me na devet godina zatvora s prinudnim radom, plus dvije godine društveno-korisnog rada, ili ukupno jedanaest godina, samo što sam musliman i što sam predstavljao islamsku vjeru u mome džematu”, rekao je na kraju Muhamed ef. Halilagić u jajačkom zatvoru, u petak, 7. oktobra 1949. godine.

Iz samo ova tri slučaja, a moglo ih je biti i tristotine i više, vidljivo je koliko je komunistička vlast u Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini, imala namjeru da uništi Muslimane i muslimansku vjeru, ili da ih integriše u Srbe ili Hrvate, odnosno u druge narode, ali upravo to su spriječili ovi narodi, u prvom redu Srbi i Hrvati, zajedno sa Muslimanima. Pa prema tome, ni ustanak u Cazinskoj i Kordunaškoj krajini, dakle ustanak Muslimana, Srba i nešto Hrvata, nije bio slučajan.

Nova saznanja o pljački narodne imovine i zemljičadničkih zadruga, kao i neka druga pitanja

Neki događaji u toku ustanka na području Cazinske krajine bili su namjerno napuhani od strane nove vlasti, vojske, milicije i UDB-e, koja se još nalazila na ustaničkim područjima poslije ugušivanja ustanka, kako bi na taj način što više kompromitovala narod i ustanike i od njih napravila veće narodne neprijatelje nego što jesu. Tako su, na primjer, govorili da su ustanici usput maltretirali, uznemiravali i tukli građane koji se nisu htjeli uključiti u njihove redove, da su usput pljačkali seljake i imovinu zemljičadničkih zadruga, u prvom redu u Ćoraliciima, Tršcu, Pjanićima, Šturliću i Liskovcu, sve u Srezu cazinskom. Osim toga, tvrdili su da su opljačkali magazin Sreskog trgovačko preduzeća u Tršcu i magazin Žitnog fonda u Ćoraliciima, u kojem je bio smješten kukuruz u zrnu od oko 2000 kg. Također su govorili da su ustanici prisilno vršili evakuaciju stanovništva i njihove imovine sa ugroženih područja, itd., dok je nova vlast i UDB-a ustanike prikazivala kao najobičnije pljačkaško-terorističke bande itd.

Međutim, mnogi ustanici poslije izdržane kazne, kada su mogli slobodnije da govore, ali ne previše, sve su to uglavnom demantovali i prenosili pravu istinu. Tako, na primjer, Muhamed i Murica Kapić iz Cazina, koji su bili u prvim ustaničkim redovima, poslije odsluženja zatvorske kazne, pričali su da je njihova Vrhovna komanda strogo zabranjivala svim ustaničkim jedinicama, po cijenu života, svaku pljačku seljačke imovine i zemljičadničkih zadruga. Obojica Kapića još tvrde da od strane ustanika nije bilo nikakve pljačke zemljičadničkih zadruga i privatne imovine na cijelom ustaničkom području i, kako dalje tvrde, da nijedan seljak na području Cazinskog sreza sigurno neće reći da je bio uznemiravan, maltretiran i tučen po bilo kom osnovu, a najmanje da je bio pljačkan. Prema tome, ustanici su, kako tvrde ova dvojica Kapića, prema usputnim mještanima bili vrlo korektni, susretljivi, pa čak i ljubazni. To mogu potvrditi svi oni koji su još živi, ukoliko bi se možda anketirali.

Što se tiče pljačke zemljičadničkih zadruga, mještani također tvrde da ni ustanici ni narod nisu pljačkali zadruge, pa, prema tome, tvrdnja nove cazinske UDB-e i komunističke vlasti da je kod pet zemljičadničkih zadruga (Šturlić, Pjanići, Tržac, Liskovac i Ćoralici) na Cazinskom srezu opljačkana imovina u vrijednosti od 298.323 dinara, nije tačna. Tačno je, međutim, da su zadruge pljačkali vojnici Jugoslavenske armije i narodna milicija, kako to tvrde mještani Sulejman Duratović, Hasib i Ibri Ćoralić, svi iz Ćoralića, zatim, Esad Ćemalović i Hasan Ćović iz Šturlića, Ibrahim Samardžić iz Pjanića i drugi.

Bez obzira na utvrđene rezultate pljačke zemljičadničkih zadruga, prema izvještaju UDB-e i Komunističke partije, Sreski zadružni savez u Cazinu, sporazumno sa predsjednikom SNO, osnovao je Komisiju za inventarisanje i kontrolu poslovanja navedenih pet zemljičadničkih zadruga, i to: Hase Ćoralić i Imšir Bešlagić, za ZZ Ćoralice i Pjaniće, Jusuf Mulalić i Salih Hodžić, za ZZ Tržac i Šturlić, te Sulejman Bilkić i Husein Berberović, za ZZ Liskovac. Nas dvojica, Imšir Bešlagić i ja, prvi smo počeli s popisom, i to u ZZ Ćoraliciima, uz prisustvo knjigovođe Zemljičadničke zadruge Ibri Ćoralića i na kraju utvrdili da se stanje imovine prema popisu slaže sa stanjem u knjigama, sa malim viškom

od samo 18 dinara, što znači da nije izvršena pljačka ove zemljoradničke zadruge od strane ustanika, što potvrđuje i Sulejman Duratović, koji stanuje neposredno uz zadružnu prodavnicu. Dakle, iznos koji je UDB-a iznijela u svome izvještaju od 41.771 dinar, da su, navodno, ustanici opljačkali ovu zadrugu, nije tačan.

Treći dan smo počeli sa inventarisanjem imovine Zemljoradničke zadruge Pjanići, uz prisustvo Ibrahima Samardžića, inače brata ranijeg predsjednika SNO Cazin i još dva-tri mještanina. Prije inventarisanja mještani su nas upozorili da su neki oficiri Jugoslaven-ske armije i pripadnici narodne milicije silom otvorili ulazna zadružna vrata i odnijeli iz prodavnice više kutija cigareta i paklica duhana, veću količinu domaće rakije, četrdeset komada deka i još neke robe u kutijama, za koje se nije moglo utvrditi vrsta robe i sve to utovarili u kamion. Zatim su zakovali vrata ekserima i otišli u nepoznatom pravcu. Nas dvojica članova popisane komisije, Imšir Bešlagić i ja, zajedno s Ibrahimom Samar-džićem, obili smo vrata, ušli unutra i počeli s inventarisanjem. Nakon izvršenog popisa i spravnjavanja stanja u Zadružnom savezu, utvrđen je manjak od 46.280 dinara, a ne 79.324 dinara, koliko je prikazano u Udbinom izvještaju. Dakle, u ovoj zadruzi, pljačku je izvršila vojska i narodna milicija, a ne ustanici.

Kasnije sam čuo od komisije koja je inventarisala imovinu ZZ Tržac, da nije utvrdila manjak ni kod ove zadruge, kao ni kod ZZ Šturlić, što se slažu i Esad Ćemalović i Hasan Čović, odnosno da ustanici nisu pljačkali imovinu ovih zadruga, pa prema tome, iznos pljačke prema izvještaju UDB-e kod ZZ Tržac od 53.818 dinara i ZZ Šturlić od 43.000 dinara nije tačan. Za Zemljoradničku zadrugu Liskovac nije nam poznato stanje, ali vje-rujem da ustanici nisu imali mogućnosti ni vremena da opljačkaju ovu zadrugu. Ako je pak i bilo neke pljačke, onda su to uradili mještani poslije odlaska ustanika iz ovog sela prema Tršcu i Begovim Kafanama. Ali, s obzirom na situaciju u kojoj se nalazilo ovo selo, ne postoje nikakvi dokazi da su mještani pljačkali zadrugu.

Jugoslavenska armija i narodna milicija nisu samo pljačkali zemljoradničke zadruge. One su pljačkali i drugu imovinu, ali na drugi način. Evo prave istine, koja bi svakog razumnog čovjeka morala šokirati. Nakon desetak dana, poslije ugušivanja bune na Ca-zinskom srezu, nas dvojica, Beganović Sulejman, zvani Lenjin, a neko ga je oslovljavao i Turijankić, inače povjerenik za otkup u SNO Cazin, kao i ja, obišli smo ustaničko po-dručje u Liskovcu, Tršcu i Šturliću sa ciljem da vidimo kako se prikuplja konfiskovana seljačka imovina. Tom prilikom razočaralo me kada sam svojim očima vidio da vojska i milicija, naravno, i UDB-a, na ražnjevimu peku janjad i ovce, pa čak i kokoši. Tako, na primjer, vidio sam u blizini sela Liskovac, prema Kudićima, oko 20 ražnjeva, zatim u selu Tršcu oko 30 i pokraj Šturlića oko 20, što ukupno iznosi pljačka od oko 70 ovaca i janjadi, dok se kokoši nisu mogle čak ni izbrojati. Povjerenik SNO Sulejman Beganović, koji je i ranije bio vrlo radikalni čovjek, sa dosta negativnih poteza u svome radu, tu je pljačku nazvao normalnom. Ali za mene je to bila prava pljačka narodne imovine, koju su vršile Jugoslavenska armija i narodna milicija, dok su na drugoj strani, gladna djeca, žene i starci posmatrali kako se njihova imovina rasparčava, dok oni, eto, očekuju svakog časa deportaciju u Srbac, kao neprijatelji naroda, Partije i Tita. Zašto, međutim, UDB-a i Partija nisu ovu pljačku zapisale u svome konačnom izvještaju o ugušivanju takozvane

“Cazinske bune”. Bilo bi pošteno da su bar razotkrili ovu pljačku, koja je bila na dohvat njihove ruke.

Također, nije tačno da su ustanici potpuno opljačkali kukuruz iz Žitnog magacina u Ćoralićima. Tačno je, međutim, da je u magacinu bilo oko 2000 kg kukuruza u rinfuzi i nakon komisijskog pregleda i vaganja, uz prisustvo moga brata Hasana Ćoralića, inače, glavnog žitnog magacina Cazinskog sreza, utvrđen je manjak kukuruza od samo 35 kg. Taj manjak niukom slučaju nije pljačka, već je možda nastao kao rasip ili rastur u manipulisanju s kukuruzom iz ranijeg perioda. Prema tome, ustanici sigurno nisu opljačkali kukuruz, koje UDB-a i Partija spominju u svom izvještaju, u količini od 2000 kg.

Osim toga, najveću pljačku ustaničke imovine u 1950. godini, kako tvrdi Mehmed Pandžić i Hasan Kajtezović, ipak je učinila država, odnosno jugoslavenska komunistička vlast, donošenjem Zakona o konfiskaciji cjelokupne ustaničke imovine. Tim zakonom je konfiskovano samo u Cazinskom srezu od deportovanih porodica ukupno 1082 hektara zemljišnih površina, od čega 1010 hektara obradivog zemljišta, a u tome 970 hektara oranica i vrtova. Konfiskovane su, zapravo, sve porodične kuće i drugi objekti oko kuća, zatim sva druga pokretna imovina, uključujući i stoku, i to: krava 139, volova 46, ovaca i jagnjadi 293, teladi 95, konja 68, ždrebadi 10 i junadi 103 komada. Zbog neuslovnog smještaja, slabe ishrane i neadekvatnog veterinarskog nadzora, samo u 1950. godini, uginulo je 93 komada krupne stoke i teladi, a prema pričanju magacina Mehmeda Pandžića do 1953. godine uginula je sva stoka, osim 20 volova koji su ustupljeni vojsci u Bihaću. Osim toga, konfiskovane su i sve poljoprivredne sprave, alatke, mašine i zaprežna vozila. Oduzeto je i sve pokućstvo (prostirka-čilimi, serdžade, ponjave, zatim posteljina-dušeci, jorgani, deke, jastuci, čaršafi i drugo, razne vrste posuđa, a zatim sobni i kuhinjski namještaj, pribor za jelo, žito, rakija, vuna, orasi, pasulj, krompir, repa, hrana za stoku i na kraju zlatni nakiti – prstenje, mendoše, narukvice, ogrlice, dukati i druge vrijedne stvari (satovi) i drugo. S druge strane, u Velikoj Kladaši od deportovanih članova porodica nije vršena konfiskacija imovine, tako da je prema Cazinskom srezu izvršena diskriminacija po tome osnovu.

Sva navedena imovina, počev od zemljišta, pa preko porodičnih kuća, stoke i drugih stvari, ustupljena je prema Zakonu o konfiskaciji Državnom poljoprivrednom dobru Tržac, koje je, također, bilo u fazi osnivanja. Na direktorsku funkciju imenovan je Hasan Kajtezović, a za njegovog zamjenika i magazina Mehmed Pandžić, službenik SNO Cazin. Njih dvojica su ubrzo uključili u radni odnos još tri do četiri radnika, ali bez ijednog stručnjaka poljoprivredne i veterinarske struke, pa je i logično bilo očekivati da ovako oformljeno poljoprivredno dobro neće imati nikakvog uspjeha. Priznajemo, da su uslovi rada poljoprivrednog dobra Tržac bili vrlo teški, prije svega što je dobro na brzinu sklepano i bez ikakve organizacije rada i poslovanja, sa mnogo propusta, pa i protuzakonitih radnji, jednom riječi, dobro je vrlo loše startovalo, a kasnije i poslovalo. Mnogi mještani su skeptični bili prema ovom dobru, dok je operativac cazinske UDB-e Gojko Jotić tada rekao “da je poljoprivredno dobro bilo užasan politički kiks nove vlasti, jer je njegova stoka u roku od dvije godine sva propala, radi nebrige, nehigijene i krađe. Također je i

ostala imovina uništena i pokradena”. Sve je to, naravno, bilo tačno. Poljoprivredno dobro Tržac, koje je nastalo na mukama cazinske sirotinje, likvidirano je 1953. godine.

Još nešto o deportovanim porodicama iz Cazinskog sreza u Srbac

Cazinskom komunističkom rukovodstvu nije glavobolju zadavao samo problem poljoprivrednog dobra u Tršcu, već dobrim dijelom i pitanje “samovoljnog dolaska i vraćanja” u Srbac deportovanih porodica iz Cazina, a naročito u jesen 1950. godine i proljeće 1951. godine, kada se nemilosrdno u taj problem uključivala srbačka i cazinska narodna milicija. Deportirani su, doduše, dolazili u Cazin, kako bi se, ako već ne mogu ostaniti, bar kod rođaka, prijatelja i bivših komšija najeli i obukli. Govorili su da u Srpcu nemaju nikakvih uslova za život, da ih srbačko stanovništvo smatra stokom i bandom, da nemaju gdje spavati, da su gladni, bos i goli, a naročito mala djeca, te da su većina bolesni, a zdravstvena zaštita je vrlo slaba ili je skoro nema nikako. Prepušteni su, zapravo sami sebi, kao da nisu stanovnici Jugoslavije, odnosno Bosne i Hercegovine. Kako kažu, svi ćemo pomrijeti od gladi i bolesti. Glavno zanimanje je prosjačenje.

Da bi se, međutim, sagledalo pravo stanje ovoga deportovanog stanovništva iz Cazina u Srbac, predsjednik SNO Cazin je formirao delegaciju u sastavu Esad Lelić, sreski omladinski rukovodilac, koji je prije ustanka živio i radio u Dubici, te Drago Bogosavac, prije ustanka živio i radio u Srpcu u odjeljenju za unutrašnje poslove, i Hase Ćoralić, službenik Planske komisije SNO Cazin, sa zadatkom da obiđu rukovodstvo Srpca i s njima razgovaraju o zabrani dolaska deportiraca na Cazinski srez, odnosno, da se spriječi njihovo skitarenje na relaciji Srbac-Cazin-Srbac.

Dolaskom u Srbac u srijedu 17. oktobra 1951. godine, cazinska se delegacija prvo sastala sa predsjednikom SNO, obišla nekoliko sela u kojima živi najveći broj deportovanog stanovništva iz Cazina, kao što su: Bardača, Kobaš, Kaoci, Kukulje, Razboj, Sitniši, Srđevići i Poljoprivredno dobro “Motajica”. Prije obilaska ovih sela, delegacija je pregledala registar deportovanih stanovnika i tom prilikom utvrdila najtačniji broj deportovanih lica na srbački srez, odnosno da je toga dana (17. 10) upisano u registar 170 porodica, sa 1066 članova, od čega 82 starca (najstariji 88 godina), te 284 žene (najstarija 70 godina) i 700 djece, starosti od jednog mjeseca do petnaest godina, koja su sva sa područja Cazina i Velike Kladuše. Svi su oni protjerani u Srbac samo sa kesama i zavežljajima u jednoj ili dvije ruke, dok im je komunistička vlast svu ostalu imovinu oduzela. Međutim, podaci o deportovanim licima sa područja Cazinske krajine koje je UDB-a obznanila, znatno su manji, ukupno 609 ili za 42,9% manje, odnosno manji je broj žena za 116 ili za 43,3%, te djece za 321 ili 45,9% manje i staraca za 20 ili za 24,4%. Dakle, podaci UDB-e nisu tačni i ne znamo s kakvim ciljem je ona te podatke plasirala u javnost. Doduše, u Srbac su dolazili i vojnici deportovanih porodica koji su odslužili svoj rok, zatim ustanici koji su odslužili kaznu društveno-korisnog rada, kao i osobe deportovanih porodica sa radne

obaveze, itd., ali taj ukupan broj nije velik, možda iznosi nešto oko 10%. Sve u svemu, podaci UDB-e su netačni, odnosno namjerno su umanjani.

Osobe smještene u selima Kobaši, Kaoci, Kukulje, Sitniši i Srđevići imali su najkritičnije životne uslove, pa su se upravo oni i često skitarili, dok su deportirani u Bardači (ribogojilište) i Poljoprivrednom dobru "Motajica" i u Srpca imali kolektivni smještaj. Neki od njih su radili u ove dvije firme, a iz Srpca su prosili i na taj način zarađivali sredstva za život, sebi i svojim nezaposlenim članovima i rođacima. Najkritičnije je stanje, ipak, bilo u Kobašima, Kukuljama i Srđevićima, gdje su ljudi stanovali kao životinje u nekim šupama, štalama, štagljima, pojatama i kolibama, bez ikakvih uslova za život, dok su svakodnevno morali raditi na uzgoju stoke, a naročito svinja. Za taj rad dobivali su od gazde toliko hrane da im ne može biti čak ni za preživljavanje. Ako se, pak, ovome dodaju i nehygijenski uslovi života i stanovanja (bez vode, prostirke i pokrivača, osvjetljenja itd), uz korištenje vanjskih klozeta i po danu i po noći, te uz nikakvu zdravstvenu zaštitu, onda nije ni čudo što se u ovim selima i najviše umiralo. Pri tome su deportirani bili u najtežoj situaciji (pitanje mjesta sahrane, kopanje mezara, prijevoz umrlog itd). Znatno broj porodica, međutim, čak i ne znaju gdje su im sahranjeni njihovi najmiliji, sumnjaju da su neki čak bacani i u Savu, što je ipak malo vjerovatno. Ali, za povjerovati je da se neke deportovane porodice u Srđevićima morale mijenjati muslimanska u srpska imena (slučaj Šarić Hasana), kao i još nekoliko porodica iz Tržačke Platnice, Krivaje i Mutnika, što znači da je ova promjena imena prvi znak asimilacije muslimanskog življa na srbačkom srezu, što se i sama delegacija složila. Dorasla djeca, sa nekim izuzetcima, nisu išla u školu.

Povratak protjeranih porodica iz Srpca na Cazinsku krajinu počeo je 1952. godine a završio se 1953. godine. Većina povratnika u svome zavičaju morala je krenuti iz početka, jer kuće su im bile demolirane a građa, prozori i vrata su odneseni, zemlja neobrađena i zapuštena. Nevolje su, dakle, bile velike. Pomogle su im komšije, a država nije ništa, premda im je država sve oduzela, do konca i igle. Bili su ipak sretni što su opet u svojim selima, ali bilo je i onih koji su bili psihički utučeni i fizički propali, a naročito bolesni, koji su gotovo došli da umru u svojoj kući ili da ostatak života odživotare u svome selu. Ipak su im najteža bila ta stalna verbalna ponižavanja od strane dijela ateiziranog stanovništva, od strane članova Partije, SKOJ-a i omladine.

Zaključak

Ustanak naroda Cazinske i Kordunaške krajine ne treba smatrati samo kao događaj koji se desio 6. maja 1950. godine. On, zapravo, ima duže trajanje, tj. čak od 1945. godine, kada je komunistička Jugoslavija primijenila ruski model razvoja socijalizma i socijalističke demokratije. Taj model postepeno je dovodio do nezadovoljstva naroda, naročito do nezadovoljstva seljaštva Krajine, Korduna, Like i Banije, regija koje su kroz noviju historiju stalno bile naslonjene jedna na drugu, odnosno dovodio do sloma cjelokupne jugoslavenske politike zbog pogoršanih rusko-jugoslavenskih odnosa u svim sferama

privrednog i društvenog života, a naročito u poljoprivredi i na selu. Zbog toga se i prvi petogodišnji plan nije mogao izvršiti, pa je produžen za godinu dana, ali i tada su opet nastali problemi, pa je komunistička vlast morala izvršiti njegovu temeljitu rekonstrukciju, ali na uštrb seljaka i radnika. Vrhunac je, dakle kulminirao u prvoj polovini 1950. godine, kada je narodima Cazinske i Kordunaške krajine došlo do grla, a komunistička vlast, uz pomoć UDB-e, još više stegla omču čineći nametnuti pritisak narodnim masama nesnošljivim. Oni su, dakle, bili prisiljeni da dignu revolt, odnosno da se pobune, i digli su na kraju pravi pravcati narodni ustanak, a ne bunu, sa vrlo jasnim ciljem, tj. svrgavanje komunističke vlasti i uvođenje novoga poretka, u kojem neće biti pljačkaša i opljačkanih, kao što je to bilo u Titovoj novoj Jugoslaviji, u prvim poratnim godinama.

Ako se, međutim, ustanak naroda Cazinske i Kordunaške krajine podvrgne ekonomskoj i političkoj analizi, onda bi odgovornost za taj ustanak trebala snositi komunistička vlast, odnosno vrh Komunističke partije Jugoslavije i BiH, zatim sve strukture društvenog života u BiH, a najmanje narod, pogotovo ne narodi Cazinske krajine, kao ni osuđenici na dugogodišnje robije i osuđenici na društveno-korisni rad, da ne govorimo o velikom broju Krajišnika na radnoj obavezi od više mjeseci, bez naknade ili sa vrlo malom naknadom, a tamo su mogli biti po zakonu najviše tri mjeseca.

Zar je opravdana deportacija 700 krajiške djece, te 284 krajiških žena i 82 starca u Srbac, s ciljem da se tamo stalno integrišu u srbačko stanovništvo? Zar je opravdano da se sva njihova imovina konfiskuje, a zatim uništi, a oni s uzlovima ili kesama, gladni, goli i bos, deportuju u Srbac, da tamo stalno žive. Tako nešto zabilježeno je da su radile ustaše, kada su djeca s Kozare u Drugom svjetskom ratu bila deportovana u Jastrebarsko kod Karlovca u Hrvatskoj, ili kada su četnici u genocidu u Srebrenici 1995. deportovali dio muslimanske djece, žena, staraca u Tuzlu, da ne govorimo o deportacijama u Istočnoj Bosni u prvim godinama Drugog svjetskog rata.

Imajući, međutim, u vidu da se ustanak u Cazinskoj krajini zaista dogodio krivicom komunističke vlasti, odnosno Partije i UDB-e i da je krajiški narod nevin nastradao 1950. godine, smatram da bi Federacija BiH trebala pokrenuti inicijativu za obnovu sudskog i prekršajnoga postupka, odnosno da se po prijekom postupku poimenično aboliraju sve kažnjene osobe, pa čak da se živima obešteti njihova uništena imovina, a naročito stoka, kao i naknada za ljudske gubitke (19 poginulih i 2 ranjena). To sigurno ne može sam učiniti sin Ale Čovića, mr. Ahmet Čović, bez podrške, u prvom redu istoričara, te bosanskih političara i svih onih koji imaju bilo kakvu vezu s ustankom naroda Cazinske krajine. I ovaj simpozij bi svakako mogao pomoći, možda jednom rezolucijom.

Summary

The rebellion of the people of Cazinska Krajina and Kordun should not be observed merely as the event that happened on the 6th of May 1950. Its history began in 1945, when the new Yugoslavia had adopted and implemented the Soviet model of socialism and socialist democracy. That model gradually led to discontent of the people, especially discontent of the peasantry in the regions of Krajina, Kordun, Lika and Banija. The Ca-

zin rebellion was the most direct expression of that discontent, with tragic consequences for its participants, who were subjugated to politically determined court procedures, far from law standards and justice. One of the most tragic consequences was the expell of Cazin families to Srbac, were they were exposed to inhuman life conditions. The author of these memories believes that the Federation of Bosnia and Herzegovina should renew the court procedure, abolish the verdicts from the fifties and compensate the families of the victims who suffered the brutality of the Yugoslav communist regime during and after the Cazin rebellion.

6

**Nurija i
Hamdija
Pozderac**

mr. sc. Alaga Dervišević

dr. sc. Adib Đozić

dr. sc. Mujo Demirović

dr. sc. Esad Zgođić

mr. sc. Admir Mulaosmanović

Mr. sc. Alaga Dervišević
Institut za istraživanje zločina, Sarajevo

Nurija i Hamdija Pozderac – najistaknutije političke ličnosti Cazinske krajine i Bosne i Hercegovine

Apstrakt: *Rahmetli Nurija i Hamdija Pozderac potiču iz jedne od najistaknutijih bošnjačkih familija u Cazinskoj krajini. Ovi najistaknutiji bošnjački političari su bili među prvim Bošnjacima koji su se istakli u borbi za nacionalni i državotvorni identitet Bošnjaka. Naime, Nurija je bio prvi Bošnjak koji je aktivno i direktno učestvovao na nekom zvaničnom političkom skupu, kao što je Prvo zasjedanje AVNOJ-a 26. i 27. novembra u Bihaću, na kojem se po prvi put, uz aktivno učešće jednog istaknutog Bošnjaka (Muslimana) raspravljalo i o Bošnjacima kao posebnoj naciji i o ponovnom utemeljenju i obnavljanju njihove države Bosne i Hercegovine, nakon što su je Osmanlije na čelu sa sultanom Fatihom okupirale i ukinule joj suverenitet i međunarodni subjektivitet. Nurijin bratić Hamdija će, pored toga što je zajedno sa Nurijom aktivno učestvovao u NOB-u, skraja šezdesetih i početkom sedamdesetih, prvo popisom stanovništva 1971. godine, a zatim i Ustavom Bosne i Hercegovine 1974. godine, u čijoj je izradi direktno učestvovao, odigrati najznačajniju i odlučujuću ulogu. Kasnije će, 1986. godine Hamdija, kao potpredsjednik bivše Jugoslavije, baš kao i njegov stric Nurija, na istoj takvoj funkciji (Potpredsjednik AVNOJ-a tadašnje vlade), kao predsjednik Ustavne komisije, stati u odbranu Ustava iz 1974. godine i zbog toga biti otjeran iz politike i na kraju, kao i Nurija prije 45 godina zbog toga, platiti glavom. Iz tih razloga i zbog tih žrtava koje su podnijeli za svoj narod i za svoju državu, autor ovih redova ih smatra najznačajnijim političkim ličnostima Cazinske krajine i Bosne i Hercegovine.*

Ključne riječi: *Bošnjaci, NOB, AVNOJ, narod, nacija, republika, država, komunisti, autonomija, suverenitet, nezavisnost, velikosrbizam, četništvo, velikohrvatstvo, ustaštvo, socijalizam, zajedništvo.*

Nurija Pozderac – prvi Bošnjak u rukovodstvu nove jugoslovenske vlasti

Cazinska krajina je nekada pripadala staroj državi Hrvatskoj. Osmanlije su je sa Cazinom kao njenim sjedištem osvojili 1576. godine, a prema Radoslavu Lopašiću pod zapovjed-

Nurija Pozderac 1937. godine

ništvom Ferhad-paše bosanskog. Neki autori i političari iz Hrvatske i danas je zovu “Turska Hrvatska”. Nakon osvajanja Bihaća, također od strane Osmanlija 1592. godine, ovaj kraj je proglašen Bihaćkim Sandžakom,¹ čije granice se, od tada, do danas uglavnom nisu mijenjale.

Cazinsku krajinu, ili kako je još zovu “Ljuta Krajina”, u današnjoj državi Bosni i Hercegovini čini jedan od tri sastavna dijela Bosanske krajine, prostorno skoncentriran uz obalu rijeke Une, sa njenim najisturenijim dijelom (lijeva strana rijeke Une) prema Republici Hrvatskoj i opštinama Bihać, Cazin, Velika Kladuša, Bužim i jedan dio Bosanske Krupe, sa cca. 270.000 stanovnika. Obzirom da se opština Cazin nalazi u njenom samom centru, zbog toga je nazvana Cazinskom krajinom.

Kroz povijest, ovaj dio Bosne i Hercegovine je poznat po uglednim i istaknutim familijama i pojedincima u vojnom, ekonomskom, kulturnom, vjerskom i političkom djelovanju, koji su u svoje vrijeme imali značajnu, a često i odlučujuću ulogu za život i prosperitet ovog kraja. Jedna od najistaknutijih familija, kada je politika i politički život ovog kraja i Bosne i Hercegovine u pitanju, jeste familija Pozderac. Iz te familije su potekli mnogi poznati i ugledni Bošnjaci među kojima su, za Bošnjake, Cazinsku krajinu i Bosnu i Hercegovinu, svakako najistaknutiji Nurija i Hamdija Pozderac, kao i Hamdijina braća, političar Hakija i general Sakib, bile su važne i značajne povijesne ličnosti svoga naroda i države. Tu svakako treba dodati i Cazinjanina, generala Hamdiju Omanovića poznatog kao komandanta VIII Krajiške Narodnooslobodilačke brigade, koju su u najvećem broju sačinjavali muslimani iz Cazinske krajine.

O tome kako i kada je nastala familija Pozderac u svojoj knjizi *Nurija Pozderac – život i djelo* autor Vlado Kecman, kaže:

“Osim zidina starog grada, Cazin je bogat i drugim spomenicima. Vijekovi su za sobom ostavljali spomenike, a u ljudima legende i priče.

U Cazinu se na vidnom mjestu nalazi kuća Pozderaca, za koju se tvrdi da je stara oko dvjesto godina. Kada i otkuda se doselila porodica Pozderaca doskora se nije tačno znalo. Nedavno je jedan od potomaka istraživao porijeklo svoje porodice, služeći se metodom provjeravanja i dokazivanja onoga što se prenosilo sa ko-

¹ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela I*, Veselin Masleša, Sarajevo 1991, str. 101.

ljena na koljeno i tako sačinio jednu do sada najrealniju varijantu. Ovaj plemeniti posao obavio je Alija Pozderac, vrijedan i samopouzdan čovjek, što je nasljedna karakteristika ove porodice. Istražujući porijeklo svoje porodice, otišao je u prošlost predaka i otkrio, pored ostalog, ovo:

– dalji pretci su živjeli u Slavonskoj Požegi, zatim kod Đakova, da bi se preselili u Liku, odakle su prešli u Cazin, gdje su se najduže zadržali i najbrojnije se formirali,

– ranije su se bavili zemljoradnjom, bili su i vojnici, a po dolasku u Cazin postali su trgovci i posjednici.

Nigdje nije zapisano, ali se prenosi legenda sa koljena na koljeno, da su se Pozderci ranije prezivali Atlagići. Stariji u ovoj porodici sa svom ozbiljnošću govore, a o tome mlađi rado slušaju, kako je nekada, u davnoj prošlosti u jednom bijegu žena nosila muško dijete u naručju. Bilo je bolesno i ošugano zbog loših uslova života, te umotano u platno od konoplje. Po djetetu je zato bilo puno ‘pozdera’, a taj ‘pozder’ je ošteti nježnu kožu bolesnom nejaču. Bespomoćna majka nije mogla pomoći djetetu i brzo zaliječiti rane, te su ga ljudi sažalijevali. Ali ono je samo savladalo sve svoje tegobe, ozdravilo i poraslo u snažnog momka. Oni koji su iz susjedstva i komšijskih porodica bili u zbjegu i naselju, jedva su vjerovali da je to ono stvorenje iz grubog platna. Ipak, ostali su tragovi pozdera, pa su ga susjedi od milosti nazvali Pozderac. Od te muške glave razvila se lozom za stotinjak godina velika porodica Pozderac.

Vjeruje se da je ovo dijete predak više raznoraznih imena, pa i Alija, predvodnika četa i kapetana, čime su Bosanska i Cazinska krajina pretrpane u svojoj prošlosti, ali se isto tako zna da je on pradjed Alije Crnog, za kojeg se kaže da je graditelj kuće Pozderaca u Cazinu.”²

Nuriya Pozderac se rodio 15. januara 1892. godine u Cazinu, od oca Murat-age Pozderca, čiji je otac bio spomenuti Crni Alija. Murat-aga je imao tri žene i sa njima ukupno 24 djece, 12 muških i 12 ženskih. Sa prvom ženom Fatimom Omanović je izrodio četvero: sinove Mehu i Nuriju, te kćerke Zulejhu i Fatu. Sa drugom sedmero, a sa trećom trinaestero djece. Godine 1903. je završio osnovnu školu, poslije koje završava nižu gimnaziju u Bihaću, nakon koje odlazi u Sarajevo, gdje sa bratom Alijom, koji je bio isto godište kao i on, ali od druge majke, upisuje učiteljsku školu koju završava 1915. godine, kada se vraća u Cazin. Interesantno je da je u Cazinu još od 1857. godine postojala medresa u koju su se uglavnom upisivala djeca viđenijih Cazinjana i Krajišnika, ali se Nuriya i njegov brat Alija, kao prvi Bošnjaci iz tog dijela Cazinske krajine upisuju u učiteljsku školu u Sarajevu.

Iste godine odlazi u Grac na vojno školovanje i obuku, gdje dobija čin poručnika, a potom zajedno sa bratom Alijom odlazi u Galiciju, gdje 1916. godine biva ranjen i on i

² Vlado Kecman, *Nuriya Pozderac – život i djelo*, NIŠRO *Oslobođenje*, Sarajevo 1987.

Nurija Pozderac, u vrijeme školovanja u Sarajevu 1914. godine (prvi sa lijeva na desno)

brat. Obojica su bili smješteni u istoj bolnici odakle su, kao ruski zarobljenici prebačeni u Kijev, gdje ostaju šest mjeseci. Nakon toga Alija je prebačen u Vladivostok na daljnje liječenje, gdje se poslije pridružuje pripadnicima Oktobarske revolucije, a Nurija srpskim dobrovoljcima, gdje se angažuje u prikupljanju dobrovoljaca za Solunski front, jer se kao ranjenik nije mogao priključiti dobrovoljačkim jedinicama. Po probodu Solunskog fronta dolazi u oslobođeni Beograd, te poslije liječenja 1919. godine odlazi u rodni Cazin. Ženi se sa Devletom Šehović-Veletanlić, kćerkom uglednog trgovca hadži Husein-age iz Bосanskog Novog, sa kojom je izrodio četvero djece, kćeri: Sadetu, Seidu i Eminu, te sina Seada. Aktivno se uključuje u politički rad već 1919. godine. Naime, ukazom kralja, a na prijedlog koalicione vlade, Nurija postaje član Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U aktivni politički rad se uključuje u okviru Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO), a na prijedlog lidera te stranke dr. Mehmeda Spahe, koji mu je tom prilikom bio gost u njegovoj kući u Cazinu. Tako će Nurija kasnije postati jedan od najistaknutijih članova i funkcionera (JMO). Na prvim izborima, među 24 poslanika te stranke, bio je izabran i Nurija, koji je od svih poslanika za skupštinu tadašnje Kraljevine osvojio najviše glasova, preko 5.000. U njoj ostaje sve do 1929. godine. Kasnije je, 1937. godine postao njen sekretar, 1938. potpredsjednik i senator. Poslije okupacije Jugoslavije, za razliku od većine istaknutih članova i funkcionera njegove JMO (dr. Džafer-beg Kulenović, Ferid-beg Cerić, Ferid Krupić, Adem-aga Mešić i drugi koji se priključuju uz NDH), ogorčen je na svoje dojučerašnje partijske saradnike u

Zgrada obitelji Nurije Pozderca sa spomen-pločom o boravku druga Tita u decembru 1942.

JMO. Nurija se vraća u Cazin, gdje se angažira na sprječavanju međunacionalne i međuvjerske mržnje u Bosanskoj krajini, te zaustavljanju već započetih zvjerstava nad Srbima, Jevrejima i Romima, a naročito na sprječavanju odlaska Krajišnika-muslimana u ustaše. On uspostavlja tijesnu saradnju sa Narodno-oslobodilačkim pokretom, što će rezultirati, nakon oslobođenja Bihaća i Cazina, njegovim izborom za rukovodioca Narodno-oslobodilačkog pokreta u ovom kraju, odnosno, njegovim izborom za prvog predsjednika Narodno-oslobodilačkog odbora Cazin.

Kao što je poznato, Bošnjaci Cazinske krajine su još od osmanskog vremena bili u srpskom (pravoslavnom) okruženju. Sa Hrvatske strane to su Kordun, Banija, Lika, krajevi u kojima su ustaše vršile masovne zločine i ubistva nad Srbima, te ih u najvećem broju mrtve prebacivali i bacali u masovne jame na bosanskoj, odnosno krajiškoj teritoriji, na područje Bihaća, te gotovo cijelom pograničnom dijelu Cazinske krajine prema Hrvatskoj. Bilo je nekoliko stratišta Srba u Maljevcu (danas granični prelaz prema Hrvatskoj), pograničnom dijelu prema Cetinguadu u Hrvatskoj, u kojem su ustaše sa fesovima na glavama ubili veliki broj Srba i pobacali ih u jame na bosanskoj strani, dajući do znanja neobaviještenima da su to uradili Bošnjaci sa šireg dijela Bosanske krajine. Zbog učešća jednog dijela krajiških Bošnjaka u ustašama u prvoj godini Drugog svjetskog rata, krajiški Bošnjaci su se našli u jako delikatnoj situaciji, pa je zbog tih i takvih događaja za tada veliki dio slobodne teritorije nazvan Bihaćka Republika ("48.000 m² što je bio najveći dio slobodne teritorije u bivšoj Jugoslaviji, za koju su i Nijemci tvrdili da se radi o

*Nurija Pozderac, desno, u Beogradu
1937. godine*

Novoj komunističkoj državi, koja se širila u dužini od 250 km, širinom od 100 km⁴³). uloga Bošnjaka za daljnju sudbinu NOB-e bila važna i značajna. U takvoj situaciji Bošnjaci su imali samo dva izbora: priključiti se ustašama i novostvorenoj državi NDH i time rizikovati svoj biološki opstanak i budućnost zbog opasnosti od masovne osvete suprotne srpske strane, ili se priključiti NOB-u i u zajedničkoj borbi sa ostalim antifašistima protiv neprijatelja i domaćih izdajnika tražiti svoj spas i budućnost. Zahvaljujući mudroj i jedino racionalnoj i ispravnoj odluci dotadašnje vodeće političke ličnosti iz tog kraja, rahmetli Nurije Pozderca, oni su, vodeći se njegovim primjerom i ličnim pozivom uključili u NOB-u, odnosno u partizane.

Prvo zasjedanje AVNOJ-a i povijesna uloga Nurije Pozderca

Pripremajući se za Prvo zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću Tito je 12. 11. 1942. godine Izvršnom Komitetu Kominterne poslao obavijest navodeći: “da je Odlukom Vrhovnog štaba formirana VIII divizija u Hrvatskoj i Bosni, te da se u drugim pokrajinama formiraju brigade i da se naše divizije više ne zovu partizanske, već Narodnooslobodilačka vojska. Mi ćemo sada obrazovati nešto kao vladu, a zvat će se Narodni komitet oslobođenja Jugoslavije. U komitetu će biti predstavljene sve narodnosti Jugoslavije iz raznih ranijih partija. Komitet će ovih dana izdati proglas narodima Jugoslavije.”⁴

Bilo je to Prvo zasjedanje AVNOJ-a, na kojem će svoje pravo javno priznanje i promociju kao narodni tribun i vođa antifašista i rukovodilac Narodno-oslobodilačke borbe Cazinske krajine, biti Nurija Pozderac. Tog 26. i 27. novembra u Bihaću Nurija je izabran za potpredsjednika Prvog zasjedanja AVNOJ-a, prve vlade nove i buduće Jugoslavije, čime je postao prvi Bošnjak sa najvišom političkom i izvršnom funkcijom u toj novoj zajednici jugoslovenskih naroda, Jugoslaviji. Pristupanje Nurije Pozderca Narodno-oslobodilačkom pokretu i njegov izbor u tadašnji najviši organ je po prvi put u povijesti odredilo sudbinu Bošnjaka kao pripadnika priznatog, ravnopravnog i konstitutivnog naroda u budućoj demokratskoj državnoj zajednici Bosne i Hercegovine, članu buduće federativne Jugoslavije, što dokazuju i zvanična usvojena dokumenta sa tog zasjedanja. O tome, jedan drugi krajiški velikan, književnik Skender Kulenović piše: “Odlazak Nurije u partizane značilo je preokret za Muslimane Cazinske krajine, a posebno njegovim izborom

³ Kosta Nađ, *Bihaćka republika*, Spektar, Zagreb 1982. str. 262.

⁴ *Isto*, str.163.

Cazinski tamburaški orkestar iz dvadesetih godina. Alija Pozderac, Salko Šahinagić, Nurija Pozderac i drugi (s lijeva na desno).

za potpredsjednika AVNOJ-a, jer ih je Nurija lično pozvao, poslije čega se njihov broj u partizanima povećao deset puta...”. Junačka smrt Nurije Pozderca za vrijeme Pete neprijateljske ofanzive nije kod Muslimana njegovog kraja mogla da izazove preokret u korist neprijatelja ”.... naprotiv, krv Nuričina bila je, i biće još više, i za njegove Krajišnike novi neodoljivi poziv za pojačanu borbu.”⁵

Na Prvom zasjedanju AVNOJ-a usvojena je rezolucija u kojoj su utvrđeni osnovni principi i ciljevi NOB-a zasnovani na zajedništvu, bratstvu i jedinstvu svih naroda Jugoslavije ujedinjenih u zajedničkoj borbi protiv fašizma i domaćih izdajnika i predstavljenih u njegovom Predsjedništvu i Izvršnom odboru, kao nekim vidom privremene vlade. Isto tako utvrđen je Proglas narodima Jugoslavije pod naslovom “Braćo svih naroda i vjera ... narodi Jugoslavije”, navedenim ovim redom: Hrvati, Slovenci, Muslimani, Crnogorci, Makedonci i Srbi⁶, gdje se za Muslimane konstatuje sljedeće:

⁵ Skender Kulenović, *Oslobodjenje*, februara 1944.

⁶ *Bihaćka Republika*, Zbornik dokumenata (Druga knjiga), Izdanje Muzeja AVNOJ-a i Pounja u Bihaću, 1965, str. 227-233.

Nurija Pozderac, prvi (sjedi) slijeva na desno, potpredsjednik i član Izvršnog odbora Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 26. i 27. novembra 1942. godine

Muslimani!

Vi ste na svojim leđima osjetili svu oštrinu ustaških zločinštava, izvršenih protiv Srba u Bosni i Hercegovini i Sandžaku onda kada su krvožedne četničke bande počele da kolju vašu djecu i žene i da pale vaša sela i domove. Vođstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO) varalo vas je u danima najtežih nevolja i nesreće koje ustaše izazvaše svojim pokoljem srpskog življa. Danas već Muslimani znaju gdje im je mjesto u zajedničkoj borbi s onima koji se bore za ravnopravnost, bratstvo i vjersku snošljivost.

Bosanci i Hercegovci, samo ujedinjeni i složni, preko svojih narodnooslobodilačkih odbora, a u redovima Narodnooslobodilačke vojske, možete sebi ostvariti jednu ljepšu i zajedničku budućnost. Muslimani ne smiju više biti roba, o koju će se nadmetati velikosrpski pljačkaši....pokvarenjaci i izrodi, sve zbog toga da bi mogli vladati jedni ili drugi. Vama svima i Srbima i Hrvatima i Muslimanima potrebna je iskrena i bratska saradnja da bi Bosna i Hercegovina kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih bez razlike na vjeru i stranku.⁷

Takođe u dijelu ovog Proglasa koji se odnosi na Srbe, pored ostalog se kaže: “Vi ste najteže osjetili fašističku politiku istrebljivanja naših naroda, baš na vas je pala sva težina posljedica velikosrpske ugnjetачke politike svih jugoslovenskih režima. Pozivamo vas da odlučno udarite protiv fašističkih osvajača, protiv četničkih i ustaških izdajica i da ne

⁷ Isto, str. 233.

dopustite da grobari vaše slobode, oni koji su poklali vaše najbolje sinove sa fašističkim okupatorom, istrebljuju sada hrvatski narod. Dižite se svi na oružje, u veliki oslobodilački rat protiv okupatora za slobodu i bratsku zajednicu Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i Makedonije...⁸

Dakle, već Rezolucijom Prvog zasjedanja AVNOJ-a održanog 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću, kao i Proglasom narodima Jugoslavije bilo je predviđeno ujedinjenje i organiziranje savezne države sa šest posebnih jedinica (nacionalnih država, osim Bosne i Hercegovine) među kojima je nedvosmisleno navedena i Bosna i Hercegovina kao zajednička federalna jedinica tri ravnopravna naroda. Time su po prvi put, nakon što su Osmanlije i sultan Fatih ukinuli državnost i nezavisnost Bosne, na jednom zvaničnom skupu iznijete ideje i mišljenja i pokrenuti konkretni razgovori i dogovori o njenom ponovnom zaživljavanju. To su bili prvi zvanični pokušaji za njeno ponovno i konačno obnavljanje i utemeljenje kao zasebne autonomne jedinice i osnovna pretpostavka za ono što će se dogoditi na Prvom zasjedanju ZAVNOBIH-a u Mrkonjić Gradu i Drugom zasjedanju AVNOJ-a godinu dana kasnije u Jajcu, kada su predstavnici svih naroda Bosne i Hercegovine donijeli povijesnu odluku o ponovnom obnavljanju Bosne i Hercegovine kao države, doduše prvo zasebne federalne jedinice u Jugoslaviji, a kasnije Ustavom iz 1974. godine suverene republike i države. Za Bošnjake je to posebno značajno i zbog toga što je među prvima u tome učestvovao, kao potpredsjednik Prvog zasjedanja AVNOJ-a, pored još trojice vijećnika Bošnjaka (Osmana Karabegovića, Avde Hume i Omera Osmića) i Nurija Pozderac, koji je bio predsjedatelj drugog dana zasjedanja ovog povijesnog skupa. Drugo je pitanje, što se ove nedvosmislene odredbe i odluke o Bošnjacima i Bosni i Hercegovini jedno vrijeme poslije rata nisu u potpunosti provodile, a posebno kada je u pitanje priznanje bošnjačke (muslimanske) nacije i status Bošnjaka kao konstitutivnog i državotvornog naroda u Bosni i Hercegovini. Prostor nam ne omogućuje da to opširnije elaboriramo, ali u najkraćem se može zaključiti da je pitanje priznanja Bošnjaka, što zbog nečinjenja i nezalaganja njihovih najistaknutijih predstavnika u saveznim organima za ta važna pitanja za njih, što zbog njihove nacionalne i političke nemoći, a s druge strane političke premoći njihovih protivnika i oponentata, ostavljeno za kasnija vremena. Upravo su Nurija i Hamdija Pozderac te najvažnije karike u genezi i kontinuitetu konačnog rješavanja tih pitanja, jer je njihovo rješavanje, u teorijsko-nacionalnom i državotvorno-političkom smislu započeto sa Nurijom na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, a završeno sa Hamdijom i njegovim hrabrim i nesebičnim angažovanjem na konačnom rješavanju bošnjačkog nacionalnog pitanja krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, stavovima i odlukama najviših partijskih tijela o tom pitanju, popisom 1971. godine, kada je omogućeno Bošnjacima po prvi put da se nacionalno izjasne, te na kraju Ustavom Bosne i Hercegovine i Jugoslavije iz 1974. godine, za koji je on, kao tadašnji predsjednik Skupštine Bosne i Hercegovine, najzaslužniji. Nažalost, 1986. godine kao potpredsjednik Predsjedništva Jugoslavije i Predsjednik Ustavne komisije, Hamdija će zbog svojih časnih, hrabrih i principijelnih stavova i zalaganja na očuvanju toga Ustava,

⁸ *Isto*, str. 233-234.

a time i Bosne i Hercegovine i Bošnjaka kao nacije, biti otjeran sa političke scene, a nedugo poslije toga i u stvarnu smrt.

Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu 29. novembra 1943. godine Tito je pored ostalog rekao i sljedeće: “U toku tih velikih borbi, naročito u toku V ofanzive, mi smo pretrpjeli velike gubitke. Pale su hiljade najboljih sinova naših naroda. Među njima se nalaze i članovi Izvršnog odbora antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja, Nurija Pozderac, Veselin Masleša, Simo Milutinović i nekoliko članova AVNOJ-a. To su teški i nenadoknadivi gubici.”

Već 25. septembra 1944. godine, Predsjedništvo AVNOJ-a, na prijedlog Vrhovnog komandanta Josipa Broza Tita je donijelo odluku da se za zasluge učinjene za oslobođenje naroda Nurija Pozderac odlikuje ordenom Narodnog oslobođenja.

Prema podacima SUBNOR-a opštine Cazin u partizanskim redovima NOVJ borilo se 1.513 Cazinjana, među kojima je bilo i 98 žena. Broj onih koji su tokom rata sa puškom u ruci poginuli je 345 ,a kao žrtve rata od fašističkog terora stradalo je još 1.338 osoba.

Kako Bošnjaci danas poštuju život i djelo Nurije Pozderca

Zbog toga i zbog angažovanja ove dvojice bošnjačkih patriota i vođa, oni i jesu, kao povijesne ličnosti, tako važni i značajni, kako za Bošnjake, tako i državu Bosnu i Hercegovinu. I to Bošnjaci i svi ostali patrioti i pravi Bosanci i Hercegovci moraju znati i poštovati. A kako to Bošnjaci čine i to u vremenu u kojem su na vlasti, vidimo u odnosu prema Nuriji, a za Hamdiju da i ne govorimo. Najbolji primjer imamo u najnovijem spisku 500 najistaknutijih Bošnjaka u posljednjih šest stoljeća, koji je napravio Rijaset Islamske zajednice BiH. Tu se Nurija Pozderac koji se znalčki dušom i tijelom borio za afirmaciju i priznanje Bošnjaka i ponovno obnavljanje njihove države BiH i na tom putu dao svoj život uopće ne spominje, dok se s druge strane za Ademagu Mešića i dr. Džafer-bega Kulenović, kao najbliže saradnike ratnog zločinca Ante Pavelića, koji su se borili za hrvatsku državu i muslimane kao “cvijeće hrvatskog naroda”, dakle protiv Bosne i Hercegovine kao države i Bošnjaka kao nacije, na tom spisku našlo mjesta. Interesantno je da isti takav odnos i prema dr. Ivanu Ribaru, predsjedniku Prvog zasjedanja AVNOJ-a i njegovim sinovima Ivi i Juri danas imaju i Hrvati i Hrvatska. Takvi su oskrnavili njihovo spomen obilježje u Tušiloviću kod Karlovca, gdje stoje njihove biste bez glava i bez imena i prezimena u parku osnovne škole, koja je nekada nosila njihovo ime, a danas nosi drugi naziv. Izlazi kao da su se nova politika u BiH i Hrvatskoj dogovorile o jedinstvenom odnosu prema svojim povijesnim velikanima, koji su, u političkom smislu, najzaslužniji što su i Hrvati i Bošnjaci kasnije dobili svoje države i suverenitet, a time sve pretpostavke za nezavisnost i međunarodni subjektivitet. Na kraju zasjedanja prvog dana skupa predsjednik Izvršnog odbora AVNOJ-a dr. Ivan Ribar je najavio svoga zamjenika Nuriju Pozderca koji je dao sljedeću izjavu:

“Drugovi i drugarice vijećnici AVNOJ-a, želim da u ovom velikom času po sve naše narode dam ovu izjavu:

Braćo muslimani!

Nazad 40 dana naše krajeve Bihać, Krupu, Cazin i okolinu oslobodila je partizanska narodno-oslobodilačka vojska. Mi živimo slobodno. Svu vlast imaju naši narodno-oslobodilački odbori, izabrani slobodnom narodnom voljom. Naši životi, naša čast i naša imovina nisu ni taknuti. Želja je naša da se vi, koji se nalazite van granica oslobođenog teritorija, vratite svojim kućama. Vaša djeca, vaše majke, žene, sestre, vaša braća i komšije željno vas očekuju. Ako ste vojnici, ponesite i oružje sa sobom.

Svaki napad na naš kraj odbićemo svim snagama. Mi smo već stvorili muslimanske dobrovoljačke oslobodilačke odrede, koji će se postarati da naši krajevi ostanu vječito slobodni.

Još jedanput vas bratski pozivamo da ne patite od gladi, bijede i studeni. Vratite se svojoj kući i svome toplom ognjištu. Bićete sretni i slobodni.

Uz mahsus selam

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

U IME SVIH NARODNO-OSLOBODILAČKIH
ODBORA SREZA BIHAĆ, KRUPA I CAZIN
NURIJA POZDERAC

Letak kojim se Nurija Pozderac kao potpredsjednik Prvog zasjedanja AVNOJ-a obratio Muslimanima Cazinske krajine i pozvao ih u NOB na čelu sa drugom Titom

U ime svih muslimana Bosanske krajine i u ime svih muslimana Bosne i Hercegovine, ja pozdravljam Narodno-oslobodilačku borbu i izražavam joj našu veliku zahvalnost, a naročito zahvalnost Vrhovnom komandantu drugu Titu.

Mi muslimani Bosne i Hercegovine, mi smo simpatisali uvijek s partizanima, a da je to tačno najbolji je dokaz što se u logorima i zatvorima nalazi veliki broj muslimana. Mi muslimani Bosne i Hercegovine, mi smo ubijedeni da nam nema drugog puta nego u bratski zagrljaj s vama, mi ćemo stupati u vaše redove, mi u njih već stupamo. U redovima četnika nama nema mjesta. Drugovi su danas izložili kakve su sve strahote vršene od strane četnika nad nevinim muslimanskim življem. Mi nismo imali mjesta, a nismo ni pitani da li nam je mjesto među ustašama. Ustaše su činile zločine nad muslimanima kao i četnici. Ja pozivam sve muslimane iz Bihaća i Krupe da stupe u redove Narodno-oslobodilačke vojske. Jer, svi muslimani treba da znaju, da bi pobjeda naših neprijatelja, neprijatelja Narodno-oslobodilačke borbe, značila potpuno istrebljenje muslimana, zato je svim muslimanima jedini put Narodno oslobodilačka borba. Zahvaljujem vam na povjerenju koje ste mi dali, dužan sam da u ime muslimana pozdravim druga Tita: Živio Vrhovni komandant drug Tito.”⁹

Neposredno poslije završetka Prvog zasjedanja AVNOJ-a, njegov potpredsjednik Nurija Pozderac se svim Muslimanima Cazinske krajine i Bosne i Hercegovine obratio poznatim letkom pozivajući ih u u Narodno-oslobodilačku borbu pod komandom druga Tita.

Danas su Bošnjaci zaboravili i Nuriju Pozderca i jedan i drugi AVNOJ koji su udarili temelje obnovljene državnosti Bosne i Hercegovine. To samo dokazuje da su Bošnjaci izgubili mjeru za realnost i zaboravili svoju nedavnu i časnu prošlost i svoje povijesne ličnosti. Poznato je da narodi koji zaboravljaju svoju prošlost imaju nesreću da im se ona ponavlja. Konkretno, Muzej Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću je doskora, bio u jednom jadnom i zapuštenom stanju, više je ličio na smetljište i deponiju otpada, nego na povijesni i kulturni objekat, na čijem je krovu izraslo veliko drveće. Bošnjaci su u Sarajevu u centru grada ukinuli ulicu Nurije Pozderca, čije ime je danas “Franjevačka”, a nisu se sjetili da, nakon što je poslije rata obnovljena učiteljska škola, istoj daju Nurijino ime, kao najpoznatijeg Bošnjaka koji je pohađao ovu školu početkom prošlog stoljeća. Na zidu škole u Cazinu, jedan krajiški slikar je nacrtao Nurijin portret, koji su neki prebojili krečom. Priča se u Cazinu, da je jedan od dvojice “umjetnika” izvršilaca tog malerskog umjetništva rekao onom drugom: “Pogledaj, što ga mi više krečimo, on sve više sa svojim pogledom i titovkom otuda izvire.” I zaista i pored upornog i marljivog krečenja, Nurijina slika i titovka i danas nakon petnaestak godina ima jasne crte i izgled, što se da vidjeti na slici koju je autor ovih redova, na bruku i sramotu tih “majstora krečenja” također snimio. Pojedinci ovakve i slične varvarske postupke prema istaknutim Bošnjaci-

⁹ Isto, str. 235.

Do danas nezapamćena dženaza 1975. godine, Nurijinoj hanumi, rahmetli Devleti, ispred čuvene Čaršijske džamije na Starom gradu u Cazinu, koju je predvodio tadašnji i današnji imam Dervo ef. Pindžo

ma, pa i bošnjačkoj historiji i kulturi iz prethodnog državnog sistema, pravdaju njihovoj pripadnosti komunizmu. Nije jasno, zašto takav stav imaju prema rahmetli Nuriji kada se zna da on nikada nije bio član komunističke partije, niti komunista po ubjedenju, već ugledni i ponositi musliman, Bosanac i Krajišnik, koji je kao senator sa fesom na glavi šetao Beogradom i predsjedavao Skupštinom Kraljevine Jugoslavije, te bio generalni sekretar te iste skupštine.

Tito u Cazinu

Neposredno poslije historijskog Prvog Zasjedanja AVNOJ-a, tačnije 22. decembra 1942. godine Tito je sa članovima Izvršnog odbora AVNOJ-a posjetio Cazin gdje je održan zbor na kojem je učešće uzeo i Tito, koji je, obraćajući se prisutnima, izgovorio čuvene riječi: “Ja sam Josip Broz, Hrvat iz Kumrovcu u Zagorju, a Tito je moj revolucionarni pseudonim”. Poslije zbora Tito je sa svojim saradnicima obišao poznatu cazinsku (danas čaršijsku džamiju) te bio, sa svojim najbližim saradnicima, gost na ručku kod Nurije u njegovoj kući.

Mjesto gdje se Tito 22. 12. 1942. prvi put pojavio u javnosti i govorio

Vrhovni komandant NOV i generalni sekretar KPJ, drug Tito, razgledao je i jednu od najpoznatijih džamija u nas, u Cazinu

“Vjesnik” – 6. IX 1981.

Reportaža nagrađena na godišnjem Konkursu Udruženja novinara BiH.

Donedavno zapušteni Dom Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihacu

Nurija je poslije toga krenuo sa članovima Predsjedništva AVNOJ-a i sa Vrhovnim štabom i sa sobom poveo svoga, sedamnaestogodišnjeg sina Seada. Kada je za vrijeme IV i V neprijateljske ofanzive na Vučevu teško ranjen, a sahranjen na Dragoš Sedlu 12. juna 1943. godine, na prostorima Sutjeske u istočnoj Bosni, gdje se i danas nalazi njegov grob sa skromnim obilježjem. Ostavljajući sina Seada u amanet Ivanu Milutinoviću rekao je: “Milutine! Vjerovatno ću ovu ranu teško preživjeti i otvoreno ti kažem da u to sumnjam, jer i sam vidiš kakvi su uslovi, ali te molim, čuvaj mi mog Seada i ne daj mu daleko od sebe”¹⁰. Umro je na rukama svoga sina

¹⁰ Vlado Kecman, isto kao pod brojem 2. str. 207

Spomen obilježje mjesta ispred Skupštine opštine u Cazinu danas, gdje je Vrhovni Komandant NOB-a govorio 22. 12. 1942. i prvi put izjavio da se zove Josip Broz, da je Hrvat iz Kumrovca u Zagorju i da mu je Tito revolucionarni i ratni pseudonim

Bista dr. Seada Pozderca u krugu današnjeg Doma zdravlja u Cazinu, koji je on utemeljio

Nurijin mezar na Dragoš Sedlu na Sutjesci

mladog ljekara harala žutica i druge zarazne bolesti, a svaka treća žena umirala na porodu, tadašnja vlast je dom zdravlja nazvala njegovim imenom.

Seada, koji je uspio samo da izgovori: “Babo moj dragi ne ostavljaj me”. Njegov sin Sead je ispunio očevu želju i poslije oslobođenja, iako je mogao birati posao i funkciju koju je želio u tadašnjoj državi, nakon što je završio studij medicine, došao je u Cazin, gdje ostaje do svoje smrti. Marljivo i nesebično se borio za razvoj i prosperitet svoga kraja, posebno za poboljšanje zdravstvene situacije, otvarajući ambulante po mnogobrojnim selima i mjesnim zajednicama, kao i moderni dom zdravlja u Czinu. U znak zahvalnosti za njegov trud i unaprijeđenje ukupne zdravstvene zaštite kraja, u kojem je prije njegovog dolaska kao

Hamdija Pozderac – utemeljitelj države Bosne i Hercegovine i bošnjačke nacije

Šestog aprila ove godine navršilo se 22 godine od smrti jedne od najznačajnijih političkih ličnosti u modernoj povijesti države Bosne i Hercegovine, rahmetli Hamdije Pozderca. Naime, tko god počne pisati povijest Bosne i Hercegovine i bošnjačkog naroda u zadnja dva stoljeća ne može zaobići četiri političke ličnosti, koje su svaka na svoj način, obilježile vrijeme u kojem su živjeli, a to su: Husein-kapetan Gradašćević, vođa prvog pokreta i ustanka za identitet Bošnjaka, autonomiju i samostalnost države Bosne i Hercegovine u prvoj polovini 19. stoljeća, dr. Mehmed Spaho, vođa prve i najznačajnije organizovane političke partije Bošnjaka u prvoj polovini 20. stoljeća predratne, prve Jugoslavije pod nazivom Jugoslovenska muslimanska organizacija, JMO (umro 1939. godine), Hamdija Pozderac, centralna politička ličnost Bošnjaka u posljednjih 30 godina komunističke vlasti, te Alija Izetbegović, prvi predsjednik Predsjedništva suverene i nezavisne Bosne i Hercegovine, glavna politička ličnost Bošnjaka u prvim godinama postkomunističke faze života u državi Bosni i Hercegovini, na koju je, neposredno poslije prvih parlamentarnih izbora, Srbija, koristeći nekada zajedničku JNA, izvršila agresiju i genocid, sa ciljem uništenja Bošnjaka i nestanka ili podjele države Bosne i Hercegovine između Beograda i Zagreba. Suprotstavljajući se tim planovima velikosrpskih ideologa Hamdija Pozderac je kao član Predsjedništva SFRJ i predsjednik Ustavne komisije, koja je trebala predložiti promjene Ustava, koje su se zasnivale na temeljima zajedništva i ravnopravnosti republika i naroda u ondašnjoj Jugoslaviji. To se nije svidjelo autorima velikosrpskog koncepta.

Hamdija Pozderac kao najvažnija ličnost u tim procesima i budući predsjednik države, prvi je došao na udar tih snaga.

Bez obzira što su mnogi obazrivi na samo spominjanje imena Hamdije Pozderca, jasno je da je on u vremenu u kojem je živio i u odnosu snaga koje su postojale prema njegovom narodu i državi, te vladavini jednoumlja i režima sa izrazitom dominacijom velikosrpske ideologije, učinio najviše što se moglo za Bošnjake i državu Bosnu i Hercegovinu. Bio je dosljedan borac za nacionalni identitet i afirmaciju Bošnjaka kao nacije i izgradnju i utemeljenje njihove jedine države Bosne i Hercegovine. Kada je bio na samom vrhu političke piramide u ulozi predsjednika Ustavne komisije Jugoslavije u vremenu početka realizacije velikosrpskog koncepta, hrabro je stao u odbranu Ustava koji je garantovao opstanak kako njegovom narodu i državi Bosni i Hercegovini, tako i ostalima, a posebno Albancima i njihovoj pokrajini. Velikosrpski ideolozi su se tada odlučili za njegov politički pad, ubrzo zatim su ga otjerali i u smrt. Po onome što je u tom teškom vremenu učinio za svoj narod i državu Bosnu i Hercegovinu s pravom bi se mogao nazvati “ocem nacije”. Sada je mnogima jasno: “Što je Bosne kao države manje ili joj je sudbina neizvjesnija, a time i sudbina bošnjačkog naroda, to je uloga i značaj Hamdije Pozderca veća”. Prema tome, Hamdija Pozderac jeste povijesna ličnost bošnjačkog naroda i države Bosne i Hercegovine a o njegovoj veličini povijest kao najbolji sudija tek treba dati svoju ocjenu. Zbog toga ga se ovdje i podsjećamo a to je najmanje što nakon 22 godine od njegove tragične smrti možemo za njega učiniti.

Idejni i politički vođa bošnjačke angažirane inteligencije

Hamdija Pozderac je rođen 1924. godine u istaknutoj bošnjačkoj porodici Pozderaca u Cazinu. Najveći dio onoga što je rečeno u prvom dijelu ovoga teksta o biografiji Nurije Pozderca odnosi se i na Hamdiju. Dakle on potiče od Nurijinog brata Mehe i majke Safije, prve od tri žene njihovog oca Muratage i to pod imenom Muhamed kao i njegova tri brata (Hakija, Sakib i Ismet), te četiri sestre (Bekira, Fatima, Hasnija i Zuhra). Poslije smrti ostala je njegova supruga Milka, kćerka Dubravka, od koje ima unuku Ajlu, danas studenticu arhitekture i zeta Seada. U povodu 20 godina od njegove smrti SDP BiH je izdao sljedeće saopštenje: “Hamdija Pozderac se još za vrijeme svoga srednjoškolskog obrazovanja uključio u rad tada ilegalne organizacije SKOJ-a, a u tokove narodnooslobodilačkog rata se uključio 1941. godine, te obavljao niz važnih funkcija i vojnih dužnosti. U 8. krajiškoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi bio je sekretar bataljonskog i brigadnog komiteta SKOJ-a, a zatim član Oblasnog komiteta USAOJ-a i SKOJ-a za Bosansku krajinu. Početkom 1944. godine postao je sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a i član Okružnog komiteta KPJ Bihać. Bio je nosilac Partizanske spomenice 1941. i odlikovan je Ordenom za hrabrost, Ordenom zasluga za narod, Ordenom bratstva i jedinstva, Ordenom Republike, Ordenom jugoslavenske zastave sa lentom i ordenom junaka socijalističkog rada. Nosilac je nagrade ZAVNOBiH-a. Poslije rata je obavljao niz partijskih i državnih dužnosti. Od 1965. godine je bio član CKSKBiH. Bio je poslanik Prosvjetno-

Dubravka Pozderac, Hamdijina kćerka (prva slijeva nadesno do rođaka Alije Pozderca) u Cazinu na Akademiji u povodu 22 godine od Hamdijine smrti

kulturnog vijeća Skupštine SRBiH, od 1971. do 1974. predsjednik Predsjedništva BiH, a od 1971. do 1978. godine predsjednik Skupštine SRBiH. Bio je član Izvršnog komiteta CKSKBiH i sekretar Sekretarijata, a dugo vremena je bio član Predsjedništva CKSKJ i predsjednik CKSKBiH. Na kraju svoje bogate političke karijere bio je i član Predsjedništva SFRJ, a kada je trebao biti izabran za predsjednika Predsjedništva, bio je prisiljen dati ostavku i sramno se povući iz političkog života Jugoslavije kojoj je posvetio cijeli svoj život. Izdao je niz publicističkih i naučnih djela, a od 1961. godine je predavao opću sociologiju na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Umro je u aprilu 1988. godine u Kliničkom centru bolnice Koševo u Sarajevu, i to pod i danas još nerazriješenim okolnostima. Njegovo uklanjanje s političke scene Jugoslavije kao najjačeg političara kojeg je BiH ikada za vrijeme komunizma imala može se jedino dovesti u vezu s njegovim insistiranjem, kao predsjednika Ustavne komisije Skupštine Jugoslavije, na nemijenjanju osnovnih načela Ustava iz 1974. godine a koji su dali Muslimanima (kasnije Bošnjacima) status narodnosti unutar SFRJ¹¹

U političku orbitu Hamdija Pozderac je aktivno ušao poslije pada Aleksandra Rankovića, kada po odobrenju Tita okuplja oko sebe najpoznatije bošnjačke i druge probosanske intelektualce iz raznih oblasti kao što su: prof. dr. Avdo Sućeska, prof. dr. Muhamed

¹¹ SDP BiH: Vratiti se idejama Hamdije Pozderca, 06.04.2008.

Nogometni klub Krajina iz Cazina iz 1945. Peti slijeva na desno Hamdija Pozderac

Filipović, prof. dr. Atif Purivatra, dr. Muhamed Hadžijahić, prof. dr. Fuad Muhić, prof. dr. Muhsin Rizvić, prof. dr. Midhat Begić, prof. dr. Kasim Suljević, prof. dr. Muzafer Hadžagić, prof. dr. Arif Tanović, prof. dr. Hamdija Čemerlić, prof. dr. Mustafa Imamović, prof. dr. Kasim Prohić i mnogi drugi, te veliki broj književnika i drugih kulturnih i javnih radnika na čelu sa Alijom Isakovićem i Mehmedalijom Makom Dizdarom, koji su imali zadatak da timski, sa raznih naučnih aspekata istraže i objasne historijski, kulturni, jezički, ekonomski, književni, pravni, vjerski i državotvorni nastanak i razvoj Bošnjaka kao nacije. Rezultat takvog timskog rada je nastanak po prvi put nekoliko značajnih knjiga o Bošnjacima u nacionalnom pogledu, kao što su prije svih: *Muslimani srpskohrvatskog jezika* Salema Čerića (1968) i *Nacionalni i politički razvoj Muslimana* dr. Atifa Purivatre (1969), koje su kao prve knjige u Bošnjaka takvog karaktera u najvećoj mjeri doprinijele boljem razjašnjenju nacionalnog pitanja Bošnjaka pred važan, za njih, povijesni događaj, popis stanovništva, aprila 1971. godine, kada se po prvi put u povijesti omogućilo pravo na izjašnjavanje Bošnjaka (Muslimana) kao pripadnika vlastite nacije.

Borac za nacionalna prava Bošnjaka

U pogledu kašnjenja u priznavanju Bošnjaka kao nacije, te uopće o našem tadašnjem nacionalnom imenu Musliman (zašto ne Bošnjak ili Bosanac), jednom prilikom sam o tome razgovarao s Hamdijom, sa kojim sam se poznao i koji je bio moj profesor i zemljak

(Krajišnik). Hamdija je inače volio, podržavao i pomagao nas Krajišnike, a na njegov prijedlog sam kao apsolvant studija sociologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu 1975. godine radio diplomski rad na temu: “Razvoj muslimanskog nacionalnog pitanja od nastanka do konačnog konstituisanja”, što je bio jedan od prvih radova iz tog područja. Nakon što sam ga upitao, zašto mi Muslimani nismo prije dobili svoju naciju, jer je to, kako smo vidjeli, načelno bilo riješeno u toku NOB-e i zašto smo za svoje nacionalno ime usvojili vjersko ime Musliman, rahmetli Hamdo, kako smo ga mi Krajišnici zvali, rekao mi je: “To zašto Muslimani nisu prije priznati kao nacija je isto da si me pitao zašto Kulin ban nije uveo samoupravljanje. Za sve stvari treba vrijeme da sazriju i pamet da se to nametne i progura. A što se tiče imena, oni moćniji od nas nam nisu dali ime Bosanac ili Bošnjak, nama je bolan zemljače bilo važno da nas priznaju pod bilo kojim imenom i da nas u Ustav stave, a ime je lako promijeniti, kada se za to stvore uslovi, to je stvar plebiscita i bit će lakše kasnije, kada se za to stvore uslovi, rješavati pitanje promjene imena, nego priznanje imena, naroda i nacije zajedno. Uostalom, mi komunisti smo posljednji koji bi svome narodu dali vjersko ime, a samo ime i nije sada najvažnija stvar. Naprimjer, tebi je sada ime Alaga, ako bi promijenio ime, u naprimjer, Mujaga, pošto je u nas Krajišnika i to ime veoma često, bi li se time kod tebe išta promijenilo i bi li se ti kao biće drukčije osjećao, kad se po tvom rodnom listu zna, ko si, šta si, ko ti je babo, a ko mater. Važno je šta se pod tim imenom podrazumijeva i šta to konačno znači, za jedan narod, i tek onda kada se ono ozvaniči u Ustavu i u zakone unese, ono nešto znači. Eto vas mlađih, nastavite sa istraživanjima i dokazivanjima, moja generacija nije mogla više.”¹²

O genezi i nastanku nacija u Bosni i Hercegovini Pozderac na jednom mjestu piše: “Po etničkom porijeklu cjelokupno stanovništvo Bosne i Hercegovine je slavenskog porijekla. U tursko doba razlikovalo se isključivo po vjerskoj pripadnosti (‘muslimani’ i ‘nemuslimani’), a s pojavom nacionalnih pokreta, odnosno u periodu austrougarske okupacije, počinju se više isticati nacionalne razlike... Kada je riječ o etničkom nastajanju naroda BiH, a prije svega bosanskih Muslimana, u nas se najčešće polazi od bogumilstva. Izraz ‘bogumil’ upotrebljavam kao jedan konvencionalni izraz za tzv. crkvu bosansku. Nije mi namjera da tematiziram pitanje da li su bogumili heretici ili nisu, da li su bili dualisti ili nisu. Stoji, svakako, činjenica da su imali posebnu crkvenu organizaciju i da nisu isto što i katolici i pravoslavni... Svi istoričari, pa i protagonisti teorija koje se ovdje spominju, priznaju da se u srednjovjekovnoj Bosni i Humu formirala jedna posebna crkva koja se strukturalno nije uklapala u istočno-pravoslavnu crkvu ni u zapadno-katoličku crkvu.”¹³

¹² Alaga Dervišević, *Bošnjaci u dijaspori – Historijat, problemi, analize i perspektive*, Bosanska riječ, Sarajevo, 2006, str. 243.

¹³ Hamdija Pozderac, *Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo*, Svjetlost, Sarajevo 1978.

Hamdija sa Đurom Pucarom Starim u posjeti svojim Krajišnicima

Koliko je Hamdija radio na obezbjeđenju odgovarajućih povijesnih, jezičkih, kulturnih i drugih uslova i argumenata, neophodnih za priznanje bošnjačke nacije i bošnjačkog nacionalnog identiteta, govore nam upravo slučajevi književnika rahmetli Alije Isakovića i prof. dr. Muhsina Rizvića. Naime, kao jedan od osnivača i aktivista ponovo formiranog Kulturnog društva Bošnjaka Preporod 1990. godine, prilikom jednog putovanja ispred Preporoda BiH iz Sarajeva na Osnivačku skupštinu Preporoda u Bosanski Brod zajedno sa predsjednikom Obnovljenog Preporoda BiH 1990. prof. dr. Muhsinom Rizvićem i prof. dr. Muhamedom Hukovićem, profesor Rizvić nam je ispričao slučaj oko njegove doktorske teze. Kao što je poznato on je doktorirao početkom sedamdesetih godina na temu: “Muslimanska književnost za vrijeme Austro-Ugarske”. Mentor mu je bio prof. dr. Midhat Begić, koji je bio član Komisije CK SKBiH za kulturu, na čijem je čelu, koliko se sjećam bio Mladen Oljača. Na jednoj od sjednica Komisije, kojoj je prisustvovao i Hamdija Pozderac, Begić je zatražio stav ovog tijela o Rizvićevoj doktorskoj tezi, koja je bila urađena i samo se čekalo na zakazivanje odbrane, obzirom da je tema, za tadašnja vremena, bila jako osjetljiva. Prije nego se iko javio za diskusiju, pričao je rahmetli Rizvić, onako kako je njemu prenio profesor Begić, Hamdija je napao Begića, odgovarajući mu: “Što ti, profesore, kao naučnik i mentor, to ovdje iznosiš, kad je to stvar nauke i

Đuro Pucar Stari došao je na Zbor u pratnji Hamdije Pozderca, člana SK SKJ

struke. Ako rad vašeg kandidata zadovoljava sve naučne, metodološke, društvene i moralne kriterije i ako ti kao mentor i drugi članovi komisije iza toga argumentirano možete stajati, onda izvolite to sami riješite, potpišite i zakažite odbranu, bez uplitanja politike u to.” Na tome se završilo, a malo kasnije, pošto se Begić vratio u svoj kabinet, zove ga rahmetli Hamdija, skoro izvinjavajući mu govori: “Ja mislim da si ti shvatio moj nastup, koji znači moju punu podršku i tebi kao mentoru i temi zajedno sa kandidatom. Predlažem ti da odmah zakažeš odbranu.” Istog trenutka je rahmetli Begić, sada rasterećen briga oko eventualnih komplikacija koje su mogle iskrsnuti, jer je to prvi put da neko na temu muslimanske književnosti brani jedan naučni rad, nazvao Rizvića i prenio mu šta se dogodilo, pa neka se pripremi, jer će odbrana biti zakazana veoma brzo.

Drugi slučaj se odnosi na rahmetli Aliju Isakovića, s kojim sam također često putovao na osnivačke skupštine Preporoda, posebno u nekoliko općina Cazinske krajine. Naime, 1972. je objavljeno njegovo čuveno *Biserje – Izbor iz muslimanske književnosti*, koje je štampano u dogovoru sa Hamdijom tajno, u Zagrebu, a prije toga pripremano u strogoj tajnosti. Nakon što se *Biserje* pojavilo iz štampe, rahmetli Alija je otišao kod Pozderca, koji ga je u ovom radu objeručke podržao, među prvima mu poklonio svoju knjigu i malo o tome sa njim porazgovarao. Nakon što mu je čestitao, Hamdija je, kako kaže Alija, rekao: “Sada se ti, Alija, moraš dva do tri mjeseca negdje izgubiti, a da niko za tebe ne zna gdje si, jer ćeš u narednih nekoliko mjeseci biti neprijatelj broj jedan i naroda i države i niko ne može predvidjeti kako će se ovo završiti, pa možeš očekivati da te čak i ja grdno napadnem”, što se, kako kaže Alija, stvarno dogodilo. Autor ovih redova se sjeća kao student (koji je bio prijavljen i ispitivan u tajnoj policiji da u studentskom domu u Nedžarićima u Sarajevu na polici za knjige drži i ovu knjigu) da su se mediji danima bavili njime i njegovim *Biserjem*, dok na jednoj sjednici pomenute Komisije CK SKBiH pokojni Branko Mikulić, tadašnji predsjednik CK, svakako u dogovoru sa Hamdijom, nije očitao lekciju Oljači i “oljačama”, čime se završio i ovaj slučaj borbe za bošnjačko nacionalno i kulturno ime i bošnjačko biće. Poslije toga se Alija Isaković pojavio i nastavio veliki i trnoviti put u borbi za nacionalni i kulturološki identitet svoga naroda.

Treći, od mnogobrojnih primjera otvorene i hrabre Hamdijine borbe za afirmaciju bošnjačkog nacionalnog pitanja se odnosi na sljedeći, na prvi pogled beznačajan, ali u biti veoma važan i principijelan slučaj. Naime, prof. dr. Dženana Buturović mi je nedavno pričala da su ona i dr. Vlajko Palavestra početkom sedamdesetih godina, kada je Hamdija bio predsjednik Skupštine Bosne i Hercegovine, bili nosioci jednog od mnogobrojnih projekata u tom periodu o nacionalnoj, jezičkoj i kulturnoj prošlosti i specifičnosti naroda u Bosni i Hercegovini, pa i Bošnjaka. Projekat se odnosio na narodnu književnost Srba, Hrvata i Muslimana u BiH. Po završetku projekta izdavačka kuća Svjetlost Sarajevo je izmijenila gore navedeni naslov i na koricama stavila naslov pod imenom “Narodna književnost u BiH”, na izričito insistiranje direktora te izdavačke kuće, koji je bio srpske nacionalnosti, i kojem je najvjerovatnije zasmetalo ono “muslimanske”. Obimna knjiga je pod tim novim nazivom štampana u 3.000 primjeraka. Ona je tražila objašnjenje od tog direktora za taj postupak i pošto ga nije dobila otišla je kod rahmetli Hamdije, koji je ljutito iznenađen takvim postupkom, nazvao direktora Svjetlosti i galameći i koreći ga

naudio da se za čitavo izdanje od 3.000 primjeraka moraju korice promijeniti i staviti u naslov knjige onako kako je ranije bilo predviđeno. Već prije smo naveli primjer Hamdijinog zalaganja da se autor ovih redova kao svršenic Gazi-Husrevbegove medrese upiše, kroz prijemni ispit, na fakultet, što je prije svršenicima ove škole bilo onemogućeno, ali je poslije toga Hamdija, posebno u saradnji sa tadašnjim rektorom Sarajevskog univerziteta rahmetli akademikom prof. dr. Hamdijom Čemerlićem aktivno radio na tome, i pored velikih otpora u politici i na Univerzitetu uspio da to postane normalna praksa. Zahvaljujući tome, danas imamo veliki broj istaknutih naučnih, kulturnih i javnih radnika, koji su poslije završetka te škole završili neki od fakulteta i stvorili zavidnu karijeru. Malo je poznato da je bio veliki zagovornik vraćanja zgrade medrese na čaršiji Islamskoj zajednici, te posebno otvaranja Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu.

Kada je u pitanju sjećanje na ovog bošnjačkog i bosanskog političkog velikana dugo je postojala njegova anatema. Samo se mali broj njegovih poštovalaca usudio o njemu pisati. Autor ovih redova je jedan od rijetkih koji je povremeno poslije njegove smrti to činio i zbog toga imao probleme od strane Hamdijinih progonitelja i mrzitelja. Pored akademika Muhameda Filipovića, jedan od prvih visokih političara koji je probio taj led je prof. dr. Nijaz Duraković, kojeg je upravo Hamdija najviše podržavao u razvoju njegove političke karijere, koji je u povodu desetogodišnjice Hamdijine smrti u njegovom rodnom Cazinu između ostalog rekao: "Bio je jedan od glavnih kreatora bh. politike, napose bošnjačko-muslimanske emancipacije. Njegova briljantna knjiga 'Zajedništvo i nacionalni odnosi u BiH' prva je smiono ukazala na neravnopravan položaj BiH u jugoslovenskoj Federaciji i posebno ukazala na sve kontroverze i faktički dobro osmišljenu strategiju negiranja i nasilnog opredjeljivanja Muslimana. Hamdija je, ističe dalje profesor Duraković, u velikosrpskim masonskim ložama prvo određen za odstrel, jer se nalazio na mjestu potpredsjednika SFRJ, sa unaprijed određenim mandatom da bude predsjednik. Ono što je možda i važnije, Pozderac je u tom vremenu bio i predsjednik Jugoslovenske komisije za ustavne promjene, gdje se zalagao za modernizaciju jugoslovenske Federacije, posebno za republičku suverenost."¹⁴

Nijaz Duraković bio je kasniji Hamdijin nasljednik na mjestu predsjednika CK-SKBiH i jedan od vodećih bošnjačkih političara u burnim vremenima Miloševićeve tzv. antibirokratske revolucije, koja je sa političke scene pomela sve političare koji su mislili kao Hamdija ili su kojim slučajem bili sa njim u bliskim odnosima, i koja je dovela do raspada Jugoslavije i ratova u njenim pojedinim republikama, među kojima je najkrvaviji i najsuroviji rat za istrebljenje Bošnjaka i nestanak ili podjela Bosne i Hercegovine. O odnosu rahmetli Alije Izetbegovića prema Hamdiji, a prema izjavama koje je Izetbegović iznio o ovom bošnjačkom velikanu u jednoj TV emisiji i u magazinu *DANI*, profe-

¹⁴ *Oslobođenje*, 9. april 1998.

Početak ulice Hamdije Pozderca u Švrakinom selu u Sarajevu sa natpisom na stubu okruženom smećem i kontejnerima za smeće

sor Duraković je rekao: “Mogu razumjeti Izetbegovićevu ozlojeđenost što je upravo za Hamdijinog ‘mandata’ otišao u zatvor, što jeste bila greška onog sistema, ali Hamdija nije hapsio svojom političkom voljom, već zato što je to tada bila tužilačka-sudska praksa, nepisano pravilo koje je proizlazilo iz samog bića jednopartijskog sistema. Ako Izetbegović traži svoje pravo mjesto u potonjoj bh. (bošnjačkoj) povijesti, sigurno ga neće dobiti ni zaslužiti svojom optužbom i nipodaštavanjem Hamdije Pozderca i Branka Mikulića.”¹⁵

U prethodnom dijelu teksta smo već naveli negativan odnos pojedinaca prema Nuriji Pozdercu. Taj odnos prema Hamdiji je još ružniji, negativniji i žalosniji. U Sarajevu, za veliko čudo Hamdija Pozderac je dobio svoju ulicu. Naime, za one koji ne znaju, bivša Udarnička ulica se sada zove ulica Hamdije Pozderca. Razumijem što neprijatelji Bošnjaka i države Bosne i Hercegovine, imaju negativan odnos prema ovom bošnjačkom i bosanskohercegovačkom velikanu, koji su svoj odnos prema Hamdiji, kao simbolu i zakletom braniocu Bosne i Bošnjaka toga vremena, ubrzo i praktično potvrdili i najokrutnije pokazali. Nikada dok sam živ neće mi biti jasan današnji odnos prema njemu, kao i prema nekim drugim istaknutim Bošnjacima i bošnjačkim herojima iz bliže i dalj-

¹⁵ Isto.

nje prošlosti. Ta “Hamdijina ulica” u Sarajevu se nalazi u Švrakinom Selu i u jednom je stanju, u kojoj teško da se biciklista i fičo mogu mimoići, sa nekoliko brojeva s jedne i s druge strane, sa ulazom, ali bez izlaza, jer udara direktno u veliku obalu od ilovače, o čemu najbolje govori priložena fotografija..

Summary

The author writes about two significant political figures of the contemporary Bosnian history, both from the region of Cazinska Krajina, Nurija and Hamdija Pozderac. Nurija participated in the first AVNOJ session in November 1942. as its vice-president while Hamdija was a distinguished member of the Communist party in Bosnia and Herzegovina during the seventies and eighties. He significantly contributed to the recognition and affirmation of Muslims as a Yugoslav nation, but also to the state development of Bosnian Republic, through the federal constitution in 1974. These are the reasons why the author of this paper considers them the most important political figures in the XX century Bosnian history.

Literatura:

1. Alaga Dervišević: Bošnjaci u dijaspori – Historijat, problemi, analize i perspektive, *Bosanska riječ*, Sarajevo 2006.
2. Alaga Dervišević: *Razvoj muslimanskog nacionalnog pitanja od nastanka do konačnog konstituisanja*, diplomski rad, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 1975.
3. Alaga Dervišević: Hamdija Pozderac najistaknutiji borac za nacionalni identitet Bošnjaka, feljton, *Nova Bosna*, Frankfurt-Hanau, 6-8. april, 1994.
4. Alaga Dervišević: Hamdija Pozderac, vodeći političar u borbi za nacionalni identitet Bošnjaka, www.bosnjaci.net, 10.04.2006.
5. Alaga Dervišević: Bosanski Muslimani od Bogumila do Bošnjaka, *Bosna Press*, Frankfurt/m, 27.10 i 3.11.1993.
6. Alaga Dervišević: Bosansko muslimanski nacionalni interes, *Ljiljan*, Ljubljana, 25.8.1993.
7. Alaga Dervišević: Bosna i Hercegovina i Bosanski Muslimani kao nacija su međusobno uslovljeni, *Preporod*, Sarajevo, 01.12.1991.
8. Alaga Dervišević: Muslimanski nacionalni interes, *Muslimanski Glas*, Sarajevo, 19.7.1991.
9. Alaga Dervišević: Političko organiziranje Muslimana, *Nedjelja*, Sarajevo, 30.9.1990.
10. Alaga Dervišević: Dr. Smail Balić, 50 godina intelektualne borbe za Bosnu i Bošnjaštvo, Intervju u pet nastavaka, *Nova Bosna – magazin*, Frankfurt/M-Hanau, 5.1-2.2.1995.
11. Muhamed Filipović: *Afera Agrokomerc i smrt Hamdije Pozderca*, TDP d.o.o, Sarajevo 2008.

12. Muhamed Filipović: Referat na Akademiji uz 22. godišnjicu od smrti Hamdije Pozderca, Cazin, 4.4.2010.
13. Muhamed Filipović: *U traganju za ljudima i zavičajem* – portreti značajnih Bosanaca XX vijeka, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2007.
14. Muhamed Filipović: *Bošnjačka politika – Politički razvoj u Bosni u 19. i 20. stoljeću*, Svjetlost, Sarajevo 1996.
15. Hamdija Pozderac: *Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo*, Svjetlost, Sarajevo 1978.
16. Hamdija Pozderac: *Stvaranje i razvoj Socijalističke republike Bosne i Hercegovine*, Edicija Marksističko obrazovanje prosvjetnih radnika, Sarajevo 1975.
17. Hamdija Pozderac: Trideset godina ZAVNOBIH-a, Sarajevo, Odbor za obilježavanje tridesetogodišnjice ZAVNOBIH-a i II zasjedanja AVNOJ-a, 1973.
18. Hamdija Pozderac: U kontinuitetu revolucije, *Oslobođenje*, Sarajevo, 1977.
19. Hamdija Pozderac: *Od istorijske ka konkretnoj inicijativi*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1986.
20. Hamdija Pozderac: *Državnost i nacionalnost BiH*, Izbor radova, tekstova, govora i intervjua; priređivači: prof.dr. Mujo Demirović i Mulo Hadžić, Pravni fakultet, Bihać, 2008.
21. Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta, geneza nacionalnog pitanja Muslimana*, Islamska zajednica, Zagreb 1990.
22. Nijaz Duraković: *Prokletstvo Muslimana*, Das, Sarajevo 1993.
23. Šaćir Filandra: *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.
24. Esad Zgodić: Titova nacionalna politika, Kantonalni odbor SDP-a, Sarajevo, 2000.
25. Alija Isaković: O nacionaliziranju Muslimana, *Globus*, Zagreb, 1990.
26. Kasim Suljević: *Nacionalnost Muslimana*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1981.
27. Mustafa Imamović: *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture BiH “Preporod”, Sarajevo, 1997.
28. Edhem Muftić: *Bošnjačka ljevica (socijalna i nacionalna misao 1918.-1945.)*, DES, Sarajevo, 2002.
29. Adib Đozić: *Bošnjačka nacija*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 2003.
30. Enver Redžić: *Sto godina muslimanske politike*, Akademija nauka i umjetnosti BiH i Institut za istoriju, Sarajevo 2002.
31. Ivan Ribar: O opredjeljivanju Muslimana, Zagreb, Informator, 28.11. i 01.12.1962.
32. Atif Purivatra: *Nacionalni i politički razvoj Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo, 1969.
33. Atif Purivatra: *Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Svjetlost, Sarajevo, 1974.
34. Atif Purivatra: Nacionalnost Muslimana i Peta zemaljska konferencija KPJ, Sarajevo, Politički spektar, III. 1971.
35. Salim Ćerić: *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Svjetlost, Sarajevo, 1968.
36. Vera Kržišnik-Bukić: *Cazinska buna 1950*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
37. Alija Izetbegović: *Islamska deklaracija*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1990.
38. Alija Izetbegović: *Islam između Istoka i Zapada*, Sarajevo, 1998.

39. Alija Izetbegović: *Tajna zvana Bosna*, Svjetlost, Sarajevo, 1997.
40. Alija Izetbegović: *Sjećanja*, Svjetlost, Sarajevo, 2001.
41. Harun Crnovršanin, Nuro Sadiković: *Dr. Mehmed Spaho, državnik i borac za BiH*, Sandžačka riječ – Das Sandžaks Wort, Frankfurt, Njemačka, 2007.
42. Husnija Kamberović: *Mehmed Spaho – Politička biografija*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2009.
43. Aleksandar Ravlić: *Cazin – Ljetopis – F.K. Krajina*, Izdavač Fudbalski klub Krajina, Cazin, 1984.
44. Aleksandar Aco Ravlić: *Velika Kladuša kroz stoljeća*, Skupština opštine Velika Kladuša, 1987.
45. Vlado Kecman: *Nurija Pozderac – život i djelo*, NIŠRO Oslobođenje, OUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo, 1987.
46. *Bihaćka republika*, Knjiga I i II, Muzej AVNOJ-a i Pounja u Bihaću, 1965.
47. Kosta Nađ: *Bihaćka republika*, Spektar, Zagreb 1982.
48. Radoslav Lopašić: *Bihaćka Krajina*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1890., Reprint izdanje u povodu 100 godina od prvog izdanja, DINA, Bihać, 1990.
49. Hamdija Kreševljaković: *Izabrana djela I-IV*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.
50. Šukrija Bijedić: *Ratne priče iz Cazinske Krajine*, Svjetlost, Sarajevo, 1968.

Bosansko-hercegovačka državna autonomija u spisateljskom opusu Hamdije Pozderca

*Bosna i Hercegovina nije neka zakašnjela tvorevina
u nekom međuprostoru između država Srba i Hrvata*
(Hamdija Pozderac)

Apstrakt: *Spisateljsko djelo Hamdije Pozderca jedno je u nizu značajnih djela bosansko-hercegovačkog socijalnog i političkog mišljenja, koje se snagom društvenih i historijskih argumenata, istina u okviru ideološke matrice marksističkog mišljenja, suprotstavlja osporavanju i negiranju bosansko-hercegovačke državnosti kao autonomnog i autohtonog društveno-historijskog fenomena. Pozderac je i praktično-politički i ideološki bio svjestan velikodržavnih ideološko-političkih projekata usmjerenih na bosansko-hercegovačku državnu autonomnost, te je iz tih razloga u svom spisateljskom djelu ozbiljno na njih upozoravao, suprotstavljao im se, ne ustručavajući se na njih otvoreno ukazivao, uz istovremeno isticanje bosansko-hercegovačke državne autonomnosti u istom onom kapacitetu i obimu, u svim historijskim periodima, kao što je to slučaj sa državnošću Srbije i Hrvatske.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, bosansko-hercegovačka državna autonomija, Hamdija Pozderac.*

Uvod

Jedan od historijskih “usuda” bosansko-hercegovačkog društva i njegove države jeste njihovo permanentno osporavanje od velikodržavnih ideologija i projekata, ali istovremeno i bosansko-hercegovačko samopotvrđivanje, kako praktično, unutar društveno-historijskih sadržajnosti, tako i na nivou znanstvenog i političkog mišljenja. Od ranog srednjovjekovlja, od kada se može pratiti postojanje i razvoj bosanske države kao zasebne, autonomne i autohtone politički organizirane društvene zajednice, do danas, bosanska državna autonomija permanentno se morala, unutar političkog i znanstvenog mišljenja, braniti od antibosanskih ideologija i projekata čije nositelje možemo jednim imenom nazvati izgonitelji Bosne i Hercegovine iz Bosne i Hercegovine. Izgonitelja Bosne i Hercegovine iz Bosne i Hercegovine bilo je i u vrijeme njezine egzistencije u federalnoj dr-

žavnoj zajednici socijalističke Jugoslavije. Istovremeno, nasuprot izgoniteljima Bosne i Hercegovine iz Bosne i Hercegovine stajali su oni koji su snagom društveno-historijskih i znanstvenih činjenica potvrđivali državotvornu sadržajnost Bosne i Hercegovine. Jedan od zasigurno najdosljednijih branitelja bosansko-hercegovačke državnosti, i na političkom i na znanstvenom planu, u komunističkoj/socijalističkoj Jugoslaviji bio je Hamdija Pozderac.

Aktuelnost znanstvenog elaboriranja i objašnjenja bosansko-hercegovačke državnosti kao društveno-historijskog fenomena sui generis nije ništa izgubila na značaju ni danas, naprotiv, čini se aktuelnijom nego što je to bila u vrijeme socijalističke Jugoslavije. Navedimo, između ostalih, samo dva razloga za to. Prvi. Nenad Kecmanović napisao je knjigu *Nemoguća država Bosna i Hercegovina*¹ u kojoj između ostalog tvrdi “da je problem samostalnog opstanka Bosne i Hercegovine kao države, u stvari, u tome što nema ozbiljnije uporište u tradiciji.”² Drugi. Mirjana Kasapović u knjizi *Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo i nestabilna država*³ tvrdi “da je Bosna i Hercegovina tipično podijeljeno društvo, a da su društveni-vjerski i etnički rascjepi koji su je podijelili duboko ukorijenjeni u njezinoj povijesti, te da nisu nastali ni 1990, ni 1995. godine izvanjskim putem.”⁴ Stavovi Mirjane Kasapović ukorijenjeni su u antibosanskoj politici Franje Tuđmana koji je još 1991. godine govorio o Bosni i Hercegovini kao o “povijesnom apsurd” i “kolonijalnoj tvorbi nastaloj od 15. do 18. stoljeća.”⁵

Spisateljsko djelo Hamdije Pozderca jedno je u nizu značajnih djela bosansko-hercegovačkog socijalnog i političkog mišljenja koje se snagom društvenih i historijskih argumenata istina u okviru ideološke matrice marksističkog mišljenja suprotstavlja osporavanju i negiranju bosansko-hercegovačke državnosti kao autonomnog i autohtonog društveno-historijskog fenomena.

I. Odgovor protagonistima negiranja Bosne i Hercegovine

Kao što smo u uvodu istakli Hamdija Pozderac⁶ je i praktično-politički i ideološki bio svjestan velikodržavnih ideološko-političkih projekata usmjerenih na bosansko-hercegovačku državnu autonomnost, te je iz tih razloga u svom spisateljskom djelu ozbiljno na

¹ N. Kecmanović, *Nemoguća država Bosna i Hercegovina*, Filip Višnjić, Beograd 2007.

² *Isto*, str.31.

³ M. Kasapović, *Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb 2005.

⁴ *Isto*, str.7.

⁵ *Dnevni avaz*, 19 april/travanj 2010, str. 5.

⁶ Hamdija Pozderac je rođen 1924. godine u Czinu. Jedan je od sinova Safije i Mehmeda (Mehe) Pozderac. Sa suprugom Milkom imao je kćerku Dubravku koja danas živi u Sarajevu. Završio je visoku partijsku školu u Moskvi i Filozofski fakultet u Beogradu. Nosilac je partizanske spomenice 1941. i član KPJ-SKJ od 1943. godine. Bio je redovni profesor sociologije na Ekonomskom i Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Od političkih funkcija najznačajnije su: sekretar Sekretarijata CK SKBiH, predsjednik Skupštine SRBiH, član Predsjedništva CK SKJ, predsjednik CK SKBiH, član Predsjedništva SFRJ. Umro je 1989. godine. Familija Pozderac, pored Hamdije imala je još nekoliko značajnih političkih ličnosti, među kojima se ističu Hamdijina braća Sakib i Hakija. Sakib Pozderac je bio generalpotpukovnik JNA. Nuriya Pozderac, član Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS 1920. godine kao član JMO, narodni heroj, Hamdijin je amidžić.

njih upozoravao, suprotstavljao im se, ne ustručavajući se, na njih otvoreno ukazivao uz istovremeno isticanje bosansko-hercegovačke državne autonomnosti u istom onom kapacitetu i obimu, u svim historijskim periodima, kao što je to slučaj sa državnošću Srbije i Hrvatske. Odgovarajući, ili bolje reći suprotstavljajući se, protagonistima velikodržavnih nacionalističkih ideologija Pozderac piše: “Kontinuitet teritorijalne cjelovitosti Bosne i Hercegovine mnogo smeta teoretičarima i protagonistima nacionalističkih velikosrpskih i velikohrvatskih aspiracija koji nastoje na sve moguće načina obesnažiti osnove na kojima se konstituisala Bosna i Hercegovina kao federalna republika u jugoslovenskoj zajednici. Za njih je republika Bosna i Hercegovina tvorevina bez uporišta u istorijskom razvoju njenih naroda, a time i u realnosti. To dolazi otuda što svoje konstrukcije i svoje nacionalističke predodžbe o naciji prenose u vrijeme naseljavanja i prvih začetaka državnog života kod Južnih Slavena, u rani srednji vijek pa i dalje. Tako oni na prostoru Bosne i Hercegovine vide u ranom srednjem vijeku, samo postojanje srpske ili samo hrvatske države. Drugi vide Bosnu i Hercegovinu podijeljenu na rijeci Vrbasu, ili na rijeci Bosni, ili na rijeci Neretvi. (...) U vezi sa ovim, potrebno je napomenuti da se začeci rane srednjovjekovne “zemlje” Bosne javljaju uporedo kada i drugih južnoslovenskih “zemalja”, te da **Bosna i Hercegovina nije neka zakašnjela tvorevina u nekom međuprostoru između država Srba i Hrvata** (istakao A.Đ.) i sl.⁷ Na raznovrsnost negiranja autonomije državnosti Bosne i Hercegovine H. Pozderac ukazuje iz više ideoloških perspektiva. Jedna od značajnijih je razumijevanje Bosne i Hercegovine kao cjeline koju treba podijeliti između Srbije i Hrvatske. U tom smislu on ističe: “Protagonisti negiranja Bosne i Hercegovine gledaju na afirmaciju Bosne i Hercegovine kao stare i već tradicionalne istorijske cjeline u prošlosti, iz perspektive šestojanuarskog i banovinsko-hrvatskog koncepta umjetne razjedinjenosti Bosne i Hercegovine u cilju njene podjele između “velike Srbije” i “velike Hrvatske”.⁸

Da bi obesnažio ideološke konstrukcije velikodržavnih nacionalističkih ideologija zasnovane na tvrdnjama o Bosni i Hercegovini kao tvorevini bez uporišta u realnim društveno-historijskim tokovima bosanskog društva Pozderac s pravom ukazuje na hiljadugodišnji historijski kontinuitet bosansko-hercegovačke državnosti. “Nacionalisti svjesno zaobilaze i poriču istorijski kontinuitet Bosne i Hercegovine, njenu srednjovjekovnu državnost i posebnost, prostorno-kulturnu povezanost i istorijsku težnju za autonomijom i samostalnošću koja je tako vidljivo bila prisutna i u uslovima osmanlijsko-turske vladavine i austrougarske okupacije, i za vrijeme postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno, stare Jugoslavije. Prema tome, **Bosna i Hercegovina nije nikakva vještačka tvorevina, niti politički “hir”, kako to serviraju ultranacionalisti** koji su istomišljenici sa reakcionarnom političkom emigracijom, **već ona ima svoj istorijski kontinuitet kao što ga imaju i ostale naše republike i narodi.** (istakao A.Đ.)⁹ Zaista, Pozderac ukazuje na jednu, u bosansko-hercegovačkoj, ali i historiografijama susjednih država rijetko isticanu činjenicu, a to je da su svi južnoslavenski narodi i njihove državne

⁷ H. Pozderac, *Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo*, Sarajevo 1978, str. 62.

⁸ H. Pozderac, *Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo*, str. 62 i 63.

⁹ *Isto*, str. 87.

organizacije dijelili sličnu sudbinu. Ta sudbina se ogleda u neospornoj historijskoj istini da su svi južnoslavenski narodi i njihove države u prošlosti egzistirale u okviru velikih imperijalnih država kao što su: Rimska, Osmanska i Austro-ugarska imperija. Isto tako svi južnoslavenski narodi i njihove države u okviru jugoslovenske socijalističke federacije egzistiraju kao zasebni i potpuno ravnopravni politički subjekti. “To što su se nekada, u dalekoj prošlosti, Bosna i Hercegovina djelimično i u kraćim vremenskim periodima našli u sklopu stare srpske ili stare hrvatske države, što je bila samo efemerna pojava, bez ikakvih dubljih strukturalnih posljedica, ne može ni u kom slučaju dovesti u pitanje činjenicu da se Bosna i Hercegovina sa svojim narodom sačuvala kao posebna cjelina. Narodi Bosne i Hercegovine, kao što je to prethodno naglašeno, stalno su, u svojoj istoriji, zajednički dijelili sudbinu iste državne pripadnosti.”¹⁰

Da bi osnažio svoja stajališta i tvrdnje o viševjekovnoj tradiciji bosansko-hercegovačke državnosti, Pozderac se poziva na politička i znanstvena mišljenja istaknutih južnoslavenskih i bosansko-hercegovačkih mislilaca.¹¹ On to čini tako što ideju autonomije Bosne i Hercegovine elaborira kao politički ideal zajedništva bosansko-hercegovačkih naroda. Prije nego što se upustio u analizu razvoja ideje autonomije Bosne i Hercegovine Pozderac ističe značaj postojanja i uticaja “srpske države u 19. vijeku, upravo u vrijeme kada se izrazitije postavljaju i najavljuju programi za rješenje položaja Bosne i Hercegovine u Turskoj i Austro-Ugarskoj.”¹² Isticanje ove činjenice ukazuje na bitan uticaj ideje nacija-države, odnosno ideje nacionalnooslobodilačkih borbi na multietničko biće bosansko-hercegovačkog društva. Oспоравanjem Bošnjacima prava na zasebnu nacionalnu identifikaciju protagonisti srbijanskog velikodržavlja imaju za cilj uključivanje Bosne i Hercegovine u već uspostavljenu srpsku državu. Polazeći od tada važećeg razumijevanja nacije kao isključivo političke kategorije i njezinog prava na državu ideolozi prije svega srpskog velikodržavlja negiranjem Bošnjaka kao nacije, makar i pod nacionalnim imenom Musliman, osporavaju im pravo na državu. Uticaj takve ideologije posebno je bio izražen nakon Drugog svjetskog rata i početka izgradnje jugoslovenske socijalističke federacije. Pozderac ističe još jednu vrlo važnu činjenicu uzrokovanu idejom južnoslavenskog zajedništva, a uslovljena je postojanjem srpske nacionalne države i njezinim uticajem na zbivanja u Bosni i Hercegovini. Pozderac o tome piše: “To šire zajedništvo, koje je jedna prirodna i progresivna težnja, velikosrpski buržoaski nacionalizam je često tumačio naprosto kao spremnost svih naših naroda za bezuslovno podvrgavanje Srbiji koja treba da vlada narodima Bosne i Hercegovine.”¹³ Zaista, i danas smo svjedoci politike Srbije koja se nije odrekla miješanja u unutrašnje stvari BiH, preko politike “za bezuslovno podvrgavanje Srbiji” bosanskih Srba. To nije pojava od juče. Genezu srbijanskog

¹⁰ Isto, str. 71.

¹¹ Prije svih H. Pozderac ističe mišljenja o autonomiji Bosne i Hercegovine: Vase Pelagića, Antuna Kneževića, Julijana Jelenića, Avde Sućeske, Marka Vege, Nikole Babića, Atifa Purivatre, Nedima Šarca, Muhameda Hadžijahića, Mustafe Imamovića i drugih. Ovom prilikom želimo iznijeti i znanstveno stajalište uvažene medijalistice Nade Klaić koja za srednjovjekovnu bosansku državu smatra da je “među svojim susjedima najstarija.” (N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb 1994, str. 5.

¹² H. Pozderac, navedeno djelo, str. 71.

¹³ Isto, str. 72.

velikodržavlja¹⁴ i suprotstavljanje njoj zagovornika bosansko-hercegovačke državnosti Pozderac potkrepljuje primjerom polemike između novosadske *Zastave* i Antuna Kneževića. *Zastava*, kako navodi Pozderac, piše: “‘Kako je Srbija dužna u tu svetu borbu stupiti, kako bi moglo Dušanovo carstvo obnoviti. . . .’ Odgovarajući na ovakve stavove srbijske politike Antun Knežević ‘žali na ‘jednokrvnu bratju Srbe i Hrvate’. A evo zašto: ‘Od ovih jedni nam rascijepiše Bosnu i Bošnjake te rekoše da je Bosna od Vrbasa Srbija, a Bošnjaci Srbi; od Vrbasa preko – Hrvatska i Hrvati, drugi da su u cijeloj Bosni svi Srbi koji pišu ćirilicom, a Hrvati koji pišu latinicom; treći da su u svoj Bosni sami Srbi; dočim, četvrti proglasiše da su zgoljni Hrvati. Ovako, dakle, Bosna ponosna, i Bošnjaci na glasu junaci, kod ovakvih sama su prazna imena, izmišljena od nekih zanešenjaka.’”¹⁵

Usvajajući bezuslovno marksističku teoriju nacije i nacionalnih odnosa Pozderac i fenomen bosansko-hercegovačke državnosti razumijeva u međuodnosu klasnog i nacionalnog. Za njega je nacionalno pitanje “inkorporirano u klasnom pitanju, u filozofiji socijalne revolucije.”¹⁶ Negirajući stajališta da je Bosna i Hercegovina “kompromisno rješenje između srpskih i hrvatskih nacionalnih aspiracija, te je ona, stoga, umjetna tvorovina: puki rezultat kompromisa i popuštanja jedne i druge strane”¹⁷ Pozderac tvrdi: “Bosna i Hercegovina je i nacionalna država i bosanskih Srba i bosanskih Hrvata i bosanskih Muslimana.”¹⁸ Ovim stavom Pozderac, nedvosmisleno, ističe bosansku pripadnost i određenost sva tri njena naroda i bosanskih Srba i bosanskih Hrvata i bosanskih Muslimana. Istovremeno, ovaj Pozderčev stav potpuno afirmira nacionalnu ravnopravnost Bošnjaka (Muslimana, kako ih tada kao zaseban nacionalni identitet imenuje vladajuća ideologija), unutar Bosne i Hercegovine kao historijske i društveno-političke zajednice tri nacije.

II. Pozderčeva zarobljenost u marksističko-komunističku dogmu u razumijevanju nacionalnosti Bošnjaka

Pozdercu se ne može prigovoriti za njegovo razumijevanje i objašnjenje bosansko-hercegovačke državne autonomije promatrano iz današnjih metodološko-znanstvenih stajališta, ali je sasvim drugačija situacija kada je u pitanju razumijevanje bošnjačkog nacionalnog identiteta. Bez obzira što navodi mišljenje Antuna Kneževića i što je upoznat sa njegovim razumijevanjem bošnjaštva kao nacionalnog imena za stanovnike bosanske

¹⁴ “*Velikosrpsvo* je politička kovanica koju gotovo nije potrebno objašnjavati. Ona podrazumijeva političku namjeru (i njezinu provedbu) da se na temelju jednostrano interpretiranih ratničkih i povijesnih kriterija utemelji srpska država, koja bi obuhvaćala susjedna područja koja objektivno pripadaju drugim narodima i državama ili državnim zajednicama.” (Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni programi – ishodišta i posljedice*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2007, str. 9) Opširnije o genezi srbijanskog velikodržavlja pogledati u naprijed navedenom djelu.

¹⁵ *Isto*, str. 73.

¹⁶ *Isto*, str. 31.

¹⁷ *Isto*, str. 71.

¹⁸ *Isto*.

države, on, zarobljen u marksističko-komunističku dogmu, konstatira: “Ostavimo po strani Kneževićovo bošnjaštvo, koje je, u ono doba, nosilo i svojevrsan izraz osjećanja zajedništva i etničkog identiteta.”¹⁹ Zarobljen u marksističko-komunističku dogmu, koja je kod jugoslovenskih komunista bila dodatno opterećena i velikodržavnom ideologijom srpskog nacionalizma, Pozderac bošnjaštvo kao etničko-historijsko ime stanovnika države Bosne smatra “prevaziđenom i odbačenom tezom.” O tome on eksplicitno iznosi stav da “oživljavanje bošnjaštva, odnosno bosanske nacije, u uslovima izgrađivanja samoupravnih socijalističkih odnosa, nije ništa drugo nego unitarističko i hegemonističko shvatanje nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini.”²⁰ Sve što je izlazilo iz okvira vladajuće ideološke matrice mišljenja proglašavano je reakcionarnim, nazadnim, zaostalim, feudalnim itd.²¹ Bošnjaštvo je za Pozderca najprije izraz muslimanskog nacionalizma, “unitarističko i hegemonističko shvatanje nacionalnih odnosa”. Za njega je neprihvatljivo kako imenovanje Muslimana Srbima i Hrvatima, isto tako i njihovo imenovanje Bošnjacima. Pozderac u tom smislu izjednačava nacionalističko asimiliranje Bošnjaka u Srbe ili pak Hrvate kao i vraćanje Bošnjacima, odnosno Muslimanima kako ih on tada naziva, njihovog autentičnog nacionalnog imena. Neophodno je ovom prilikom istaći da Pozderac, ali i ostali bošnjački političari i znanstvenici komunističko-marksističke orijentacije, uopće ne polemizira sa stavovima onih bošnjačkih intelektualaca kao što su Ćamil Avdić, Adil-beg Zulfikarpašić, Husaga Ćišić i Smail Balić koji su se zalagali da se, umjesto nacionalnog imena Musliman, bosansko-hercegovački muslimani nacionalno identificiraju Bošnjacima. Malo je vjerovatno da H. Pozderac nije znao za zalaganje narodnog poslanika u Ustavotvornoj skupštini poslijeratne Jugoslavije Huseina (Husage) Ćišića 1946. godine da se u grb “nove” države pored pet uvrsti i šesta buktinja koja bi pored Slovenaca, Hrvata, Srba, Crnogoraca i Makedonaca u “novoj” Jugoslaviji simbolizirala Bošnjake.²² Isto tako Pozderac, najvjerovatnije, izbjegava da polemizira ili pak da osporava zalaganja za bošnjaštvo Adila Zulfikarpašića,²³ Ćamila Avdića²⁴ i Smaila

¹⁹ Isto, str. 73.

²⁰ Isto, str. 95.

²¹ Raspravljajući o ideologizaciji bosansko-hercegovačkog društva i ideologizaciji Bošnjaka u komunističkoj Jugoslaviji, Šaćir Filandra ispravno konstatira: “Ocjena prethodnih decenija bošnjačke politike postala je ideološki neupitni i određivi okvir razumijevanja savremene bošnjačke politike, a time i Bošnjaka kao naroda. Ona je bila toliko ideološki opterećena i povijesno netačna da je svojom proizvoljnošću i politikanstvom nanijela nesagledivu štetnost daljem bošnjačkom nacionalnom i duhovnom razvoju. Njome je sve bošnjačko što nije komunističko do te mjere ocrnjeno i satanizirano da se svaki daljnji život mogao odvijati samo u krajnjem odvajanju od te i takve tradicije. Muslimansko naslijeđe i predanje prikazani su kao balast, zaostalost i nazadnjaštvo. Novi život tražio je njegovo odbacivanje i gaženje. Pošto Bošnjaci nisu imali priznati politički položaj nacije, odricanje od predanja odnosilo se i moglo se odnositi jedino na područje duha.” (Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998, str. 207).

²² O stavovima Husage Ćišića, u njegovoj političkoj i spisateljskoj praksi, o bošnjaštvu u Bosni opširnije pogledati u: *Uloga Huseina Husage Ćišića u afirmaciji Bošnjaka i Bosne i Hercegovine-130 godina od rođenja*, Zbornik, *Bošnjačka pismohrana*, broj 27, Zagreb 2009.

²³ Svoje stavove o bošnjaštvu Zulfikarpašić je ugradio u stavove Rezolucije Liberalnog Demokratskog Saveza Bošnjaka muslimana usvojene 28. 10. 1963. godine u Münchenu. U Rezoluciji se ističe: “Mi nepokolebljivo stojimo na cjelovitosti Bosne i Hercegovine, kao nedjeljive povijesne političke cjeline. U isto vrijeme mi izjavljujemo da je **Bošnjaštvo** (istakao A.Đ.) za nas naše jedino nacionalno opredjeljenje.”

²⁴ Ćamil Avdić, bošnjački emigrant u SAD, objavio je, između ostalih, djelo *Bosna u historijskoj perspektivi*, objavljeno 1973. godine u Beču, u kome, nedvosmisleno, ističe da je autentično etničko/nacionalno ime bosanskih muslimana

Balića.²⁵ Opravdano je postaviti pitanje zašto se H. Pozderac opredjeljuje za identifikaciju bosanskih muslimana, u nacionalnom smislu, Muslimanima a ne Bošnjacima? Razloga je sigurno mnogo ali, zasigurno, najznačajniji je zvanična politika KPJ, odnosno SK BiH, koju H. Pozderac dogmatski i bez kritičkog promišljanja slijedi. Činjenica je, također, da su na stavove KPJ, odnosno SK BiH, bitno uticali tada važeća Staljinova teorija nacije, stare etničke predrasude, te značajan uticaj velikosrpske nacionalne politike u nacionalnoj politici SKJ/SK BiH, jer su srpski i crnogorski komunisti u SKJ i SKBiH bili najdominantniji.²⁶ Hamdija Pozderac ili nije htio ili se nije smio suprotstaviti toj i takvoj politici, najvjerojatnije je bio zarobljen u matricu marksističko-komunističke dogme. Ostavimo li po strani navedene dileme za istraživače u narednom vremenu. Neophodno je istaći da se u tada važećim nacionalnim teorijama, političkim stavovima, odnosom snaga u tada jedinjoj vladajućoj ideologiji, politici i političkoj praksi SKJ/SKBiH, dominirajućem uticaju u SKJ i SKBiH srpskih komunista koji u nacionalnoj politici nisu uspjeli da prevladaju stereotipe i predrasude prema Bošnjacima i Bosni i Hercegovini – nije moglo ni postići više od prihvatanja nacionalnog imena Musliman. U raspravama o nacionalnom identitetu Bošnjaka (Muslimana), odnosno o raspravama o tzv. “muslimanskom pitanju” krajem šezdesetih godina prošlog stoljeća, desili su se i u političkoj praksi, ali i u znanoosti pozitivni pomaci,²⁷ za što veliku zaslugu imaju, upravo, komunisti Bošnjaci,²⁸ među kojima je, zasigurno, jedan od najzaslužnijih Hamdija Pozderac. Na kritike pojedinaca zašto umjesto nacionalnog imena Musliman nije prihvaćeno nacionalno ime Bošnjak, Pozderac je često odgovarao u smislu: “Ova generacija nije mogla više. Mi nismo mogli prihvatiti da budemo Srbi ili pak Hrvati, nisu nam dali da budemo Bošnjaci, ali da bismo sačuvali svoju zasebnost, da nas potpuno ne dokinu mi nismo imali izbora, prihvatili smo nacionalno ime Musliman, jer se bilo odomaćilo u narodu kao oznaka za razlikovanje u nacionalnom smislu od Srba i Hrvata.” Stenogrami sa sjednica najviših organa CK SKJ

Bošnjaci.

²⁵ U svojim djelima *Kultura Bošnjaka* i *Bosna u egzilu* Smail Balić zastupa tezu da je neopravdano Bošnjake nacionalno imenovati Muslimanima.

²⁶ Razmatrajući političko djelovanje Husina (Husage) Čišića, Šaćir Filandra, s pravom, konstatira: “Čišić je osjetio da Srbi posredstvom komunista varaju i Bosnu i Bošnjake. Da nastavljaju staru politiku osporavanja Bošnjaka i da idu na tihu podjelu Bosne. On je uvidao da se određivanjem Bosne kao države “Srba i Hrvata i tako nešto.” ostavlja prostor za njenu podjelu. Zato traži da se ona odredi kao bosanska republika, a ne kao republika “Srba, Hrvata i tako nešto..” te da se bosanska narodnost prikaže posebno, šestom buktinjom u grbu države.” (Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, str. 202.

²⁷ Mnogobrojni su politički dokumenti koji su omogućili da se Bošnjaci počnu razumijevati i tretirati kao zaseban narod a ne samo kao vjerska grupa. Tu prije svega ubrajamo Osnovna načela Ustava SRBiH 1963. godine. Šesti plenum CK SKBiH 1963. Četvrti kongres SKBiH 1965. Ipak, najznačajniji politički dokument bosanskih komunista koji doprinosi preinaci Bošnjaka iz malog “m”, kao oznake za vjersku anacionalnu grupu, ka velikom “M” kao oznake za autonomnu nacionalnu zajednicu jesu: Sedamnaesta sjednica CK SKBiH 1968. godine i Dvadeseta sjednica CK SKBiH, održana, također, 1968. godine. Na području znanosti, također, su se desili pozitivni pomaci u razumijevanju “muslimanskog pitanja”. Na Petom kongresu historičara Jugoslavije održanom u Ohridu 1969. po prvi se put u socijalističkoj Jugoslaviji pokušalo na znanstvenoj osnovi postaviti i objasniti nacionalno pitanje Bošnjaka.

²⁸ Osim komunista u političkom životu SFRJ, odnosno SRBiH pripadnici drugih političkih i znanstvenih pogleda nisu mogli niti su imali priliku da odlučuju. Ovo ističemo iz razloga da ne omalovažimo one bošnjačke intelektualce, prije svega bošnjačku intelektualnu dijasporu, koja je svojim skromnim spisateljskim i društveno-kulturnim djelovanjem indirektno doprinijela nacionalnoj afirmaciji Bošnjaka pod nacionalnim imenom Musliman u drugoj polovini dvadesetog stoljeća u okviru jugoslovenskog komunističko-socijalističkog ideološkog jednodmlja.

i CK SKBiH potvrđuju da je bilo velikih otpora uvođenju nacionalne oznake Musliman, kada se raspravljalo o rješavanju “muslimanskog pitanja”. Otpori nisu dolazili samo od strane srpskih komunista, već i od komunista iz Makedonije i Crne Gore. Prednjačio je Makedonac Krste Crvenkovski. Odlučujuću ulogu imao je Josip Broz Tito presjekavši dileme prijedlogom da se “muslimansko pitanje” riješi “sa velikim M”.²⁹

III. Karakteristike društveno-ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj socijalističkoj federaciji

Pozderac je u svom spisateljskom djelu, pored isticanja historijskih i društveno-političkih činjenica bosansko-hercegovačke državnosti, vrlo često i analitički precizno isticao osnovne karakteristike položaja i razvoja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj socijalističkoj federaciji. Između ostalih pitanja društveno-ekonomskog razvoja Pozderac komparira u dužem vremenskom periodu značajna pitanja, kao što su: učešće republika u društvenom proizvodu SFRJ,³⁰ društveni proizvod po stanovniku u jugoslovenskim republikama,³¹ nivo zaposlenosti i sl.³² Iz prezentiranih podataka nedvosmisleno se da zaključiti da Bosna i Hercegovina u svim analiziranim pokazateljima ekonomskog razvoja,

²⁹ Znanstveno objašnjenje različitosti stavova jugoslovenskih i bosansko-hercegovačkih komunista u rješavanju “muslimanskog pitanja” u drugoj polovini dvadesetog stoljeća zaslužuje i neophodno iziskuje potrebu da se obradi na nivou magistarske i doktorske disertacije, što preporučujemo kao temu nekom od budućih istraživača razvoja bošnjačke nacije i nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini.

³⁰ Učešće republika u društvenom proizvodu SFRJ

God.	SFRJ	SR BiH	C.Gora	Hrvat.	Maked.	Slov.	Srb.ukup.	Uža. ter.	Vojvodi.	Kosovo
1952	100	13,7	1,4	26,7	5,1	18,0	35,1	24,1	8,8	2,2
1955	100	13,8	1,4	27,7	5,8	16,6	34,7	22,6	10,0	2,1
1960	100	13,6	1,4	26,8	4,5	16,4	37,3	24,6	10,8	1,8
1965	100	12,4	1,8	26,7	5,4	15,1	38,6	24,5	12,0	2,1
1970	100	12,2	2,0	27,1	5,1	16,3	37,3	24,7	10,5	2,0
1975	100	12,7	1,8	26,3	5,7	16,8	36,7	23,3	11,2	2,2

³¹ Društveni proizvod po stanovniku

	1952	1955	1960	1965	1970	1975
SFRJ	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
BiH	83	81	77	67	67	69
Crna Gora	56	57	57	70	78	70
Hrvatska	115	121	119	121	125	124
Makedonija	67	76	59	70	64	69
Slovenija	202	190	191	178	193	201
Srbija	86	84	90	95	91	89

³² Zaposlenost stanovništva

God.	SFRJ	SR BiH	C.Gora	Hrvat.	Maked.	Slov.	Srb.ukup.	Uža.ter.	Vojvodi.	Kosovo
1952	100,0	15,7	1,8	27,4	5,3	15,2	34,6	22,8	9,6	2,2
1955	100,0	15,1	2,2	27,0	6,1	14,8	34,8	23,0	9,8	2,0
1960	100,0	13,9	2,0	26,2	6,3	14,3	37,3	23,4	11,5	2,4
1965	100,0	13,8	1,9	26,2	6,5	14,2	37,4	23,4	11,6	2,4
1970	100,0	13,6	2,0	25,1	6,8	14,1	38,4	25,4	10,5	2,5
1975	100,0	14,3	2,1	24,3	7,1	14,2	38,0	25,0	10,0	3,0

od 1952. godine do 1975. godine zaostaje u odnosu na SFRJ, ali i republike Srbiju i Crnu Goru. To vrlo precizno konstatira H. Pozderac stavom: “Razvoj Bosne i Hercegovine u poslijeratnom periodu bio je dinamičan ali ipak, sporiji od razvoja Jugoslavije kao cjeline.”³³ Precizno analizirajući smanjenje investicionih ulaganja u privredu Bosne i Hercegovine od 1953. do 1970. godine, što je za rezultat imalo smanjenje učešća Bosne i Hercegovine u društvenom proizvodu,³⁴ Pozderac zaključuje: “(...) od 1956. godine počeo je proces relativno sporijeg razvoja, odnosno značajnijeg zaostajanja Bosne i Hercegovine u dinamici privrednog razvoja u odnosu na prosjek Jugoslavije.”³⁵

Raspravljajući o uzrocima ovakvog položaja Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji Pozderac navodi sljedeće: “Nedovoljan obim investicija, struktura investicija, dejstvo nekih elemenata privrednog sistema,”³⁶ gubljenje statusa nerazvijenog područja 1953. godine, način raspodjele sredstava Fonda Federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika,³⁷ razlike u regionalnom razvoju Bosne i Hercegovine. Pozderac među uzroke privrednog zaostajanja Bosne i Hercegovine u odnosu na jugoslovenski prosjek ne navodi vodeću političku partiju – SKJ/SKBiH i njezinu kako ekonomsku isto tako i ukupnu politiku razvoja SR BiH. Upravo je to glavni uzrok podređenog položaja BiH u SFRJ. Jedan u nizu dokaza za ovu našu tvrdnju nalazimo u *Pismu CK SKBiH* od 15. aprila 1966. godine Izvršnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije, u kome se ukazuje na neravnopravan položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj komunističkoj federaciji. Pismom bosanski komunisti preciznim i zvaničnim ekonomsko-statističkim pokazateljima upoznaju komunističke institucije na nivou federacije o zapostavljenosti Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji. Posebno značajno zapostavljanje i izrabljivanje Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj komunističkoj federaciji dešava se poslije 1948. godine. O tome se u *Pismu CK SKBiH* kaže: “Od 1948. godine prosječna stopa rasta dohotka u Bosni i Hercegovini bila je 6,6% a u SFRJ 7,1%. Posljedica toga je relativno zaostajanje Bosne i Hercegovine u odnosu na SFRJ. Dohodak u Bosni i Hercegovini 1947. godine bio je niži nego u SFRJ za 20%, a u 1964. godini za 34,5%. Poslijeratni razvitak Bosne i Hercegovine može se podijeliti u dva perioda. Prvi period, od 1947. do 1956. godine, u kome je Bosna i Hercegovina u ukupnim investicijama SFRJ učestvovala sa 19,5%, i drugi period, od 1957. godine kada je došlo do naglog pada tog učešća na 12,4%. Zbog toga je Bosna i Hercegovina u ukupnim investicijama SFRJ u poslijeratnom periodu učestvovala sa svega 13,7%, odnosno one su bile za oko 12% niže od prosječnog ulaganja po stanovniku SFRJ. “Kako je jugoslovenska privreda

³³ *Isto*, str. 128.

³⁴ “Rezultat opadanja učešća Bosne i Hercegovine u društvenom proizvodu Jugoslavije – od 13,7%, koliko je iznosilo u 1953. godini, učešće Bosne i Hercegovine palo je na 13,6% u 1960, na 12,4% u 1965. i 12,2% u 1970. godini. Ovo je pratilo opadanje nivoa društvenog proizvoda po stanovniku – od 82% jugoslovenskog prosjeka u 1953. godini na 77% u 1960, na 69% u 1965, da bi u 1970. godini iznosilo svega 67% jugoslovenskog prosjeka.” (*Isto*, str. 129.)

³⁵ *Isto*, str. 129.

³⁶ *Isto*.

³⁷ “Bosna i Hercegovina je, kod raspodjele sredstava Fonda Federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo, uvijek sudjelovala sa manjim iznosom nego što joj je po objektivnim kriterijima pripadalo, s obzirom na nivo njene razvijenosti i broj stanovnika koji žive u njoj.” (*Isto*, 130).

planski regulirana putem državnih institucija kojima su upravljali jugoslovenski komunisti to je budžetska potrošnja bila jedan od glavnih faktora ekonomskog razvoja. Uočavali su to i bosansko-hercegovački komunisti, te u pomenutom pismu upozoravaju i na ovu činjenicu precizno ističući da “Bosna i Hercegovina ima najmanju budžetsku potrošnju od svih republika u Jugoslaviji. Tako je na primjer, budžetska potrošnja po stanovniku u Bosni i Hercegovini 1961. godine bila niža nego u SFRJ za 17,3%, a 1964. godine za 25%. U periodu 1961-1964. budžetska potrošnja raste brže nego u Bosni i Hercegovini za 16%.”³⁸

Pozderac analitički iznosi precizne empirijske pokazatelje prelijevanja viška vrijednosti iz privrede Bosne i Hercegovine u druge krajeve u Jugoslaviji, ali na način kao da se to dešava samo po sebi, a ne po unaprijed, od strane državnih organa, isplanirane privredne politike. Evo kako to objašnjava H. Pozderac. “Za obnovu i početni razvoj privrede Jugoslavije bio je potreban značajan obim deviza, naročito za nabavku opreme iz inostranstva. S obzirom na stanje u industriji Jugoslavije i na situaciju na svjetskom tržištu, osnovni izvor za obezbjeđivanje deviza i nabavku neophodne opreme predstavljao je izvoz ruda, sirovina i proizvoda šumarstva, u kome je učešće Bosne i Hercegovine bilo vrlo veliko. Ova činjenica – da je Bosna i Hercegovina u određenom periodu davala veliki dio proizvoda za izvoz – imala je negativne posljedice za razvoj Bosne i Hercegovine.”³⁹ Umjesto vlastitog eksplicitnog objašnjenja Pozderac navodi mišljenje Borisa Kidriča⁴⁰ iz koga indirektno možemo da zaključimo da je prirodno bogatstvo Bosne i Hercegovine planski i organizirano, od strane savezne države, eksploatirano u svrhu razvoja, prije svega, Srbije. O neravnopravnom položaju Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji, konkretnije o njenom izrabljivanju, najviše od SR Srbije najdosljednije svjedoče podaci o bruto investicijama u osnovna sredstva. Pozderac, kao i u drugim slučajevima, koristi se podacima zvanične statistike. Evo podataka koje navodi Pozderac.⁴¹

	Jug	BiH	C. Gora	Hrvat.	Maked.	Sloven.	Srb. ukup.	Vojvod.	Kosovo
1947-52	100	22,4	3,3	22,7	5,9	14,2	19,9	-	-
1956-60	100	13,0	4,0	23,4	6,0	13,3	40,0	-	-
1961-65	100	12,3	3,4	23,7	10,3	14,0	36,3	-	-

³⁸ Pismo CK SKBiH upućeno Izvršnom komitetu SKJ, Pov. broj: 48/1-66. Sarajevo, Arhiv Kabineta predsjednika CK SKBiH, str. 1 i 3.

³⁹ *Isto*, str. 131.

⁴⁰ “Mi smo danas mnogo zainteresovani za izvoz drveta, pošto je izvoz drveta sredstvo za nabavku platežnih sredstava u inostranstvu kojima kupujemo mašine. Poznato je da mnogo drveta izvozimo iz Bosne, čije nam prirodno bogatstvo u drvetu to omogućava. Poznato je, dalje, da je Bosna, s obzirom na svoje prirodno bogatstvo, jedna od naših najbogatijih republika, a s obzirom na razvijenost svojih proizvodnih snaga, jedna od najzaostalijih. Prema svemu tome, mogli bismo poći pogrešnom linijom da izvozimo iz Bosne drvo, koje bismo, doduše, platili Bosancima po jedinstvenim unutrašnjim cenama, tako da bi višak rada koji se u tome izražava oni upotrebili za svoj budžet ili kapitalnu izgradnju i tako dalje, a da pri tome potpuno zanemarimo razvoj njihovih proizvodnih snaga i da mašine koje bismo za njihovo drvo nabavili u inostranstvu gomilamo uvek negde drugde.” (B. Kidrič, *Sabrana dela*, Kultura, Beograd 1959, str. 440)

⁴¹ H. Pozderac, *Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo*, str. 116.

1966-70	100	13,2	3,0	24,6	7,3	12,7	39,0	26,9	8,8
1971-75	100	16,2	3,3	22,8	6,2	17,8	33,7	21,0	5,1

Uočavamo ovdje da Pozderac u podnaslovu umjesto eksplicitnog imenovanja republika i pokrajina upotrebljava termin “učešće pojedinih područja”. On to sigurno ne radi zbog neznanja, već prije svega iz ideoloških razloga. Naprotiv, činjenice su neumoljive, one pokazuju da samo u Sloveniji i Srbiji raste učešće bruto investicija u osnovna sredstva u odnosu jugoslovenski prosjek, ali i kvantitativno od 1947. do 1975. godine. U svim ostalim republikama i autonomnim pokrajinama značajno je opao procenat učešća bruto investicija u osnovna sredstva. Iz tabele vidimo da je u Bosni i Hercegovini učešće bruto investicija u osnovna sredstva opalo za 4,2% u periodu od 1952. do 1975. godine. U istom periodu u Srbiji se bilježi rast od 3,8%. Dodamo li ovdje činjenicu da je ovo podatak za Srbiju ukupno kao republiku, te da su u autonomnim pokrajinama Vojvodini i Kosovu investicije u osnovna sredstva znatno smanjene, onda nije teško zaključiti da je “uže” područje Srbije najprivilegovanije u pogledu investiranja. Zasluga za takvo stanje pripada prije svega dominantnoj i odlučujućoj ulozi srpskih komunista u donošenju strateških odluka razvoja zajedničke države. Pristrasnost i velikosrpstvo su ne malo uočljivi već, naprotiv, očigledni za svakoga ko to želi da vidi. Skoro identična je situacija ako se posmatra nivo investicija po glavi stanovnika. Iz podataka koje navodi H. Pozderac vidljivo je da je nivo investicija po stanovniku u periodu od 1947. do 1975. godine u Bosni i Hercegovini u odnosu na jugoslovenski prosjek smanjen za 48,3%. U istom periodu u Srbiji su investicije po glavi stanovnika povećane za 9,3%. Taj procenat za “užu” Srbiju je znatno veći, jer je stopa investicija znatno smanjena u AP Kosovo. Do povećanja je došlo u Sloveniji, Hrvatskoj i AP Vojvodina.⁴²

Umjesto zaključaka

Najeksplicitnije razumijevanje bosansko-hercegovačke državne autonomije u spisateljskom djelu Hamdije Pozderca nalazimo u njegovim sljedećim stavovima: “Bosna i Hercegovina nije neka zakašnjela tvorevina u nekom međuprostoru između država Srba i Hrvata“(…) “Bosna i Hercegovina posjeduje svoj, u istoriji verifikovani, individualitet, svoju posebnost koja se, uprkos najrazličitijim političkim i izrabljivačkim pretenzijama i pritiscima u toku burne istorije naših naroda, uspjela održati i očuvati. “Pozderac ne ističe da je u socijalističkoj Jugoslaviji položaj Bosne i Hercegovine u odnosu na druge republike bio neravnanpravan i izrabljujući, već to stanje karakterizira kao “sporiji od razvoja Jugoslavije kao cjeline.” Preciznom analizom ukupnog dinamizma društveno-ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine u SFRJ, Pozderac bar za današnjeg čitaoca, ukazuje na neravnanpravan položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji. Pozderac

⁴² Opširnije pogledati u H. Pozderac, navedeno djelo, str. 117-120.

analizom relevantnih privrednih podataka ukazuje da “razvoj Bosne i Hercegovine u poslijeratnom periodu bio je dinamičan ali ipak, sporiji od razvoja Jugoslavije kao cjeline.” Precizno analizirajući smanjenje investicionih ulaganja u privredu Bosne i Hercegovine od 1953. do 1970. godine, što je za rezultat imalo smanjenje učešća Bosne i Hercegovine u društvenom proizvodu, Pozderac zaključuje, “od 1956. godine počeo je proces relativno sporijeg razvoja, odnosno značajnijeg zaostajanja Bosne i Hercegovine u dinamici privrednog razvoja u odnosu na prosjek Jugoslavije.”

Zarobljen u marksističko-komunističku dogmu, koja je kod jugoslovenskih komunista bila dodatno opterećena i velikodržavnom ideologijom srpskog nacionalizma, Pozderac bošnjaštvo kao etničko-historijsko ime stanovnika države Bosne smatra “prevaziđenom i odbačenom tezom.” O tome on eksplicitno iznosi stav da “oživljavanje ‘bošnjaštva, odnosno bosanske nacije, u uslovima izgrađivanja samoupravnih socijalističkih odnosa, nije ništa drugo nego unitarističko i hegemonističko shvatanje nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini.”

Summary

Hamdija Pozderac paid substantial attention to national question in Bosnia and Herzegovina. His theoretical and political views were quite affirmative towards the historical and state identity of Bosnia and Herzegovina, but also towards national particularity of Bosnian Muslims. However, thanks to his Marxist ideological background, Pozderac was not able to recognize the significance of Bosniak national idea as the authentic name and program for Bosnian Muslims. Nevertheless, he contributed a lot for the equality of peoples in Yugoslavia and modern national affirmation of Bosniaks.

Literatura

1. Antić Ljubomir, *Velikosrpski nacionalni programi – ishodišta i posljedice*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2007.
2. Babić Anto, O pitanju formiranja srednjovjekovne bosanske države, Radovi Odjeljenja istorijsko-filoloških nauka Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knjiga 2, Sarajevo 1955.
3. Filandra Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*; Sejtarija, Sarajevo 1998.
4. Dozić Adib, *Bošnjačka nacija*, BKC, Sarajevo 2003.
5. Kecmanović Nenad, *Nemoguća država*, “Filip Višnjić”, Beograd 2007.
6. Kasapović Mirjana, *Bosna i Hercegovina podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb 2005.
7. Kidrič Boris, *Sabrana djela*, Kultura, Beograd 1959.
8. Klaić Nada, *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX; Zagreb 1994.
9. Pozderac Hamdija, *Stvaranje i razvoj socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, Edicija, Marksističko obrazovanje prosvjetnih radnika, Sarajevo 1975.
10. Pozderac Hamdija, *U kontinuitetu revolucije*, Oslobođenje, Sarajevo 1977.

11. Pozderac Hamdija, *Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo*, Oslobođenje, Sarajevo 1978.
12. Pozderac Hamdija, *Dogovaranje i sporazumijevanje u federaciji*, Marksistički studijski centar gradske konferencije SKBiH "Đuro Pucar Stari", Sarajevo 1981.
13. Pozderac Hamdija, *Od istorijske ka konkretnoj inicijativi*, "Veselin Masleša", Sarajevo 1986.

Nepravедna znanstvena šutnja

Doprinos Hamdije Pozderca bošnjačko-muslimanskom identitetu – kontinuitet historijske ideje

Apstrakt: *Ovaj rad govori o borbi bošnjačkih političara i javnih radnika ljevičarske orijentacije za afirmaciju Bošnjaka kao priznatog naroda u socijalističkoj Jugoslaviji, od ratnih godina 1941-1945. do vremena uoči raspada Jugoslavije.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Hamdija Pozderac, Komunistička partija, nacija, identitet, politika.*

Uvod

U povodu dvadesete godišnjice smrti priređivanjem knjige *Hamdija Pozderac – Državnost i nacionalnost BiH* prekinuta je šutnja o Hamdiji Pozdercu, ne sa ciljem da se rehabilitira, jer za to nema potrebe – njemu ne treba rehabilitacija, jer on je prva i najveća politička i biološka žrtva velikosrpske politike Slobodana Miloševića koju će osjetiti najviše Bosna i Hercegovina i Bošnjaci, Hrvatska, Kosovo ... u genocidnoj velikosrpskoj politici.

Hamdija Pozderac nije žrtva nikakve afere A/C koja je prenaduvana i predstavlja kap u moru u odnosu na npr. Crvenu Zastavu iz Kragujevca. Ona jest povod, ali “svileni gajtan” se oko njega i Bosne dugo pripremao. Iz ličnih kontakata sa njim moglo bi se dosta toga reći.

U periodu od 1968. – 1988. godine zasigurno jedan od najznačajnijih političkih i uopće ličnosti u BiH i Jugoslaviji. On nije bio samo puki političar koji je sprovodio stavove organa Partije, već kao univerzitetski profesor, izuzetno obrazovan kreator društvenih procesa, a na ruku mu je išlo i to što je obavljao najviše političke, partijske i državne funkcije ili kako se to često kaže bio u “visokoj politici”.

Ovim ne želimo da umanjujemo značaj i drugih bošnjačko–muslimanskih ličnosti jer svaki od njih na osnovu znanstvene valorizacije ima “svoje” mjesto.

Kada je riječ o ličnostima, Krajišnicima su tri–četiri povijesno neupitne: reis Džemaludin Čaušević, Nurija i Hamdija Pozderac, Hasan-aga Pečki. Ja sam lično pisao i istraživao o reisu Džemaludinu Čauševiću, Hamdiji Pozdercu, a u knjizi *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici* svoj stav iznio sam i o Fikretu Abdiću. Naravno da imam svoje mišljenje i o Cazinskoj buni 1950. godine, koju još uvijek gledamo sa pojavnog aspekta, a ja sma-

tram da je ta seljačka buna, ne umanjujući sve nepravde, odgovornosti i druge negativne konotacije, pokazala dostojanstvo Krajišnika i njen je historijski značaj što je primorala komunistički režim da ukine otkup u cijeloj Jugoslaviji. Kažite mi koja je to seljačka buna uspjela. Historija pamti kako je prošao odvažni Matija Gubec. I zato govoriti o Cazinskoj krajini, ličnostima i događajima može se kazati da je teritorijalno – po prostoru dala toliko značajnih ličnosti o kojima samo historija, a ne lični sud ili jednostranost mogu dati odgovor. Možda se nigdje nije desilo toliko turbulentnih historijskih događaja, “iskakanja” iz historije. Zapravo nigdje se nije proizvelo toliko historije, a znanstvenici uz suptilan metodološki pristup imaju zadatak da interdisciplinarno izučavaju sve te pojave, procese i događaje. Najizražajniji su sigurno događaji iz historije Cazinske Krajine 1992. – 1995. godine.

Ideja za pojavljivanje knjige, u kojoj se objavljuju izabrani govori Hamdije Pozderca, potekla je od Mule Hadžića, njegovog dugogodišnjeg saradnika u Partiji, što sam sa zadovoljstvom prihvatio. Međutim, ono što je učvrstilo moju namjeru da ustrajem u ovako velikom i izazovnom poduhvatu je svakako nekoliko razloga; a jedan od najznačajnijih je nepravedna znanstvena šutnja o svemu onome što je iz perioda “komunizma”, pa samim tim i ljudima koji su dali pečat svom vremenu kao što je Hamdija Pozderac. Kao da nije dovoljna turbulentna sudbina ovih bosansko-balkanskih prostora i Bošnjaka uopće koja svako nekoliko decenija guta desetine hiljada ljudskih života, destruiira kompletan društveni život (politički, ekonomski, kulturni) pa i sami smo spremni da lijepimo etikete tko je to svijetla nacionalna figura, a tko nije u bosanskomuslimanskoj historiji. Da paradoks bude veći, ime Hamdije Pozderca nije svrstano ni u jednu od navedenih kategorija; on je jednostavno ignoriran kako od znanstvene tako i političke i kulturne javnosti Bosne i Hercegovine.

Zašto šutnja? Na ovo pitanje nisam mogao naći odgovor već duži niz godina; ono je možda jedan od ključnih faktora u buđenju moje znanstvene znatiželje da pokušam skinuti “veo šutnje” ne samo s imena Hamdije Pozderca, već i s jednog vremena o kojem se najčešće neutemeljeno govori. Odgovornost za ovakav odnos ponajviše leži u intelektualnim krugovima Bosne i Hercegovine. Ideologija (vladajuća) je kroz historiju bila kohezioni faktor moći, okupljala je članstvo, kreirala matricu po kojoj se mislilo i radilo i s tog aspekta ćemo promatrati Hamdiju Pozderca kao i vrijeme u kojem je živio.

Nije nam cilj da damo odgovor na ovo kompleksno pitanje, koje zaslužuje posebnu znanstvenu pažnju, već da ga otvorimo i pobudimo intelektualni interes te da se o njemu bez predrasuda promišlja i govori. Ako u tome imalo uspijemo smatrat ćemo to našim velikim doprinosom u rušenju stereotipa o jednom vremenu, kojeg nazivamo “socijalističkim razdobljem” Bosne i Hercegovine. Kolika je potreba da se na temelju činjenica, bez emotivnih naboja i olakih pozitivnih ili negativnih kvalifikacija znanstveno i objektivno istraži ovo razdoblje govori i činjenica da do danas nemamo niti jedan ozbiljan znanstveni rad iz oblasti politologije koji se sa ove vremenske distance bavio ovom tematicom. Ova knjiga je pokušaj rušenja tabua, pokušaj tretiranja “zabranjenih” tema, pokušaj odupiranja snazi “novih” ideologija i pokušaj objektivnog promatranja socijalističkog bosansko-hercegovačkog vremena. Naravno, ona nije samo to. Ova knjiga je prije sve-

ga dug prema Hamdiji Pozdercu, Krajišniku, bošnjačko-muslimanskom intelektualcu i političaru. U središtu pažnje je bošnjačko-muslimansko nacionalno pitanje koje je zbog spleta historijskih okolnosti ostalo neriješeno od razdoblja Austro-Ugarske (kada su se nacionalno zaokruživale konture naših susjednih naroda), SHS, Kraljevine Jugoslavije, ratnog razdoblja pa sve do sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Historijski gledano, bez obzira na očitu povijesnu samosvijest bosanskih Muslimana, njihov je etnički identitet kao i Bosna bio izložen svojatanju, negiranju i osporavanju od prvih susjeda.

Kroz stoljetnu borbu za očuvanje bošnjačko-muslimanske identifikacije u ratnim okolnostima bosanski Muslimani dobijaju svoje nacionalno određenje poslije održanog Drugog bošnjačkog sabora 27. septembra 1993. godine, Ustavnim zakonom (6. aprila 1994. godine) u članu 7. koji glasi: “U Ustavu Republike Bosne i Hercegovine – Prečišćeni tekst riječi “Muslimani”, u različitim padežima, zamjenjuje se riječju “Bošnjaci”, u odgovarajućem padežu” (Sl. list RBiH br. 8/94). Brojni pokušaji nacionalnog okupljanja bosanskih Muslimana u formalnom smislu su na ovaj ili onaj način spriječeni. Iako se ne možemo pohvaliti historijskim okolnostima u kojima se te ideje pokušavaju realizirati, bošnjačko-muslimanski predstavnici su se svojim intelektualnim naporom borili kako za ideju Bosne tako i nacionalnu identifikaciju. Kroz tu prizmu treba promatrati i sadržaj govora i drugih istupanja, kao i političku ulogu Hamdije Pozderca. Prije svega, napraviti ćemo sažeti presjek razvoja ideje o nacionalnom pitanju bosanskih Muslimana neposredno prije Drugog svjetskog rata, tokom rata i, naravno, u postratnom razdoblju. Cilj ovakvog pristupa je da ukažemo da ono što se desilo 6. aprila 1994. godine nije splet određenih povijesno povoljnih društveno-političkih okolnosti, već da je ta ideja decenijama hranjena, razvijana, njegovana i tek na kraju je formalizirana u najtežim uslovima u kojima se nalazila posljednjih stoljeća. Zasigurno, što ćemo i vidjeti, jedan od značajnih protagonista te ideje je i Hamdija Pozderac.

U predratnom razdoblju (1930-1940) status bosanskohercegovačkih Muslimana promatramo kroz prizmu velikosrpske politike koja se ogleda u teritorijalnom razgraničenju Bosne i Hercegovine na neprirodne regije – banovine na način da ni u jednoj od njih Muslimani nisu činili apsolutnu većinu. Kao posljedica, nisu mogli činiti ni većinsku vlast u tim regijama. S druge strane, politički predstavnici Muslimana JMO (Jugoslavenska muslimanska organizacija) nikada direktno nisu postavljali nacionalno pitanje nego su se poistovjećivali s lokalnim interesima “sarajevske čaršije”, umjesto općim bosansko-muslimanskim nacionalnim interesom. U tom kontekstu Miroslav Krleža će izjaviti da je to bio “subjekt muslimanskog građanstva čiji je profil posjedničko-trgovačko-činovnički”.¹ Po profiliranju i rješavanju nacionalnog problema ono nema socijalnu i kompaktnu snagu klase, već, naglašava Krleža, “čaršija je konglomerat a ne klasa”.² Ipak, ono što se može istaći kao doprinos JMO je svijest o autonomiji Bosne i Hercegovine, svijest o postojanju bosanskih Muslimana, što će, na identičan način, izraziti Avdo Humo na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a 1944. godine u Sanskom Mostu: “U istoriji

¹ Miroslav Krleža, *Zastave*, II, str. 291.

² *Isto*, str. 291.

borbe naših naroda u Bosni i Hercegovini, jedine koje su zastupale ideju Bosne i Hercegovine bile su muslimanske mase”.³

Naravno, ideja Bosne i bosanskih Muslimana se iskazivala kroz brojne tadašnje časopise u kojima su muslimanski intelektualci kroz razne novinske forme njegovali ovu ideju. Nepostojanjem političke snage za artikulaciju bosanskomuslimanskih nacionalnih interesa u tom vremenskom razdoblju muslimanski intelektualci su svoj patriotski izraz ispoljavali kroz ovaj vid komunikacije ne samo s građanstvom, već i u kontekstu debate s velikosrpskim i velikohrvatskim intelektualnim krugovima. U tom smislu smatramo važnim naglasiti da je u tom razdoblju izlazio i list *El-Hidaje*, koji je djelovao s pozicija panislamizma. Otuda je s pravom *Putokaz* imperativno nametnuo pitanje: što, gdje i kako djeluje muslimanska inteligencija u svom historijskom zadatku i tako na provokativan način tražio njihovo šire uključivanje u intelektualnu borbu za ostvarivanje muslimanske nacionalne identifikacije.

Časopis *Putokaz* je bio list koji je tematski obrađivao društvena i književna pitanja. Prvi broj je izašao 1937. i izlazio je svega nepune tri godine, odnosno do 1939. godine⁴. Pored Skendera Kulenovića, oko časopisa je bilo okupljeno preko trideset istaknutih saradnika koji su riječju dali značajan doprinos u približavanju KPJ u rješavanja nacionalnog pitanja. Radi se o grupi lijevo orijentiranih intelektualaca i pripadnika revolucionarnog pokreta na čijem je čelu, kao glavni urednik, stajao Hasan Kikić. Skender Kulenović je smatrao da približavanje KPJ nacionalnom pitanju ne treba ići samo u sferi rezolucija, formalnih proklamacija i uopćenih razrada nacionalnih odnosa, već od izrazitog značaja je konkretno približavanje “svojoj naciji”, “svojoj pokrajini”, boreći se riječju protiv svih oblika nacionalističke retorike u vlastitoj naciji. Ustvari, ovo je bila i orijentacija predratnog časopisa *Putokaz*.

Po idejnoj usmjerenosti *Putokaz* je u potpunosti lijevo orijentirano glasilo. Po pokretačima, suradnicima i onima kojima je namijenjen to je nacionalni list, a po cjelovitosti socijalnog opsega, problematike koju tretira i odnosa to je najrevolucionarnije *bosansko-hercegovačko glasilo* između dva svjetska rata. Ovaj časopis je isticao potrebu i smisao pokreta u okviru jedinstvenog klasnog i nacionalnog programa u cilju ostvarivanja društvenog poretka koji omogućava političku, kulturnu i socijalnu afirmaciju, kao i prava “da svaka narodna zajednica i svaka uža historijska grupa mora imati punu slobodu razvitka, u cilju zajedničke slobode naroda i pojedinca u kojoj ćemo i mi (Muslimani) biti slobodni i kao pojedinci.”⁵

Putokaz se bavio tadašnjom zbiljom i isticao konkretne probleme i pitanja koja su kritički promatrana. Jedan od takvih kritičkih osvrtu je i onaj od strane Ešrefa Badnjevića (pod pseudonimom Mustafa Oranović), u tekstu pod nazivom Problem napretka bosan-

³ Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Otokar Keršovani, Rijeka 1981, str. 267

⁴ Časopisa *Putokaz* je izašlo svega jedanaest brojeva: broj 1, 2, 3 i 4 izašli su 1937; dvobroj 5-6, 7-8 i 9-10 izašli su 1938. dok 1939. brojevi 11, 12 i 13.

⁵ Skender Kulenović, Pogled na muslimansku omladinu, *Putokaz*, broj 1/1937, str. 17.

sko-hercegovačkih Muslimana, gdje on kritički obrađuje pitanje muslimanske inteligencije, njene izdvojenosti i nacionalne otuđenosti.

“Ta inteligencija svojim najvećim dijelom pripada povlašćenoj feudalnoj klasi. Ona je po svojim tradicijama, po svom odgoju, po svom načinu života daleko od naroda. Njen glavni cilj je očuvanje starih društvenih i političkih pozicija... Školovana inteligencija građanske klase i samo iznimno radništva i seljaštva doživljavala je tragičnu sudbinu, da se stidila i odricala svog porijekla... Opća karakteristika te inteligencije bila je kruhorstvo i oportunističnost. Takvu inteligenciju od naroda dijelila je ogromna provalija, koja se ničim nije dala prebroditi.”⁶

Esencijalna uloga inteligencije kod svakog naroda je oblikovanje nacionalne samosvijesti, ali i reprodukcija duhovnog bitka. Međutim, po svojoj edukaciji i obrazovanju muslimanska inteligencija je evropeizaciju prihvatila i doživljavala preko srpskog i hrvatskog nacionalnog kulturnog kruga i njihove institucionalizacije, što je, opet, uvjetovano historijskom pozicijom i nemoći muslimanskog građanstva kao klase. Muslimansku inteligenciju karakterizira nekonsekventnost i težak politički ambijent, sa krupnim posljedicama cijepanja i polarizacije prema hrvatskim ili srpskim nacionalnim programima, kao i odvajanje inteligencije od etničke osnove. Otuda je s pravom *Putokaz* imperativno nametao pitanje: *što, gdje i kako* djeluje muslimanska inteligencija u svom historijskom zadatku. Tradicionalna inertnost, izgubljenost i otuđenost od naroda doveli su je u poziciju izvan povijesnog trenutka i u neravnopravan položaj. U takvim okolnostima Skender Kulenović u *Putokazu* je isticao da su “snage raskomadane, razbacane, sumnjom i strahom nagrižene, sirove i neodređene i zato u svojoj cjelini potpuno nemoćne da naprave kakav jači zahvat u našem društvenom zbivanju”. Intelektualcima oko *Putokaza* pripada historijska zasluga što su prvi ustali protiv “nacionalnog opredjeljivanja” muslimanskih intelektualaca prema srpskim ili hrvatskim nacionalnim programima i što su u tom vidjeli defetističku pojavu. Otuda S. Kulenović u jednom svom radu, objavljenom u ovom časopisu, navodi: “Zar nije kod Muslimana bilo pojedinaca koji su usvojili neku nacionalnu koncepciju? Među tim intelektualcima bilo je i takvih koji su te nacionalne orijentacije mijenjali kao košulje, takoreći preko noći, a što je i najvažnije, koji su te orijentacije mijenjali iz čisto trgovačkih i karijerističkih razloga.”⁷

Slične reakcije su bile prisutne i kod Hasana Brkića, muslimanskog intelektualca koji će u listu *Glas* objaviti članak koji je upućen muslimanskim masama i u kojem naglašava “*nepravdu prema muslimanskom radnom narodu*”⁸, koji je ekonomski, kulturno, politički i vjerski potlačivan, ali isto tako naglašava klasnu diferencijaciju u muslimanskoj etničkoj strukturi zašto su odgovorni muslimanski građanski političari. Treba istaći da su se u godinama koje su prethodile oružanoj revoluciji sve više izražavale i sve više na-

⁶ Ešref Badnjević, Problem napretka bosansko-hercegovačkih Muslimana, *Putokaz*, br. 5/1938, str.112.

⁷ Skender Kulenović, Jedna žalost i jedna potreba, *Putokaz*, broj 3/1939. str 303.

⁸ Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Otokar Keršovani, Rijeka 1981, str. 197.

javljivale tendencije prevladavanja “zaboravnosti”, odnosno uočavanja “muslimanskog nacionalnog pitanja” kojeg treba nužno riješiti. Prvo, probudio se interes lijevo orijentirane muslimanske inteligencije da osvijetli i postavi problem u njegovoj historijskoj, kulturnoj i nacionalnoj dimenziji i drugo, svako isticanje nacionalnog pitanja kao i socijalnog stanja u Bosni i Hercegovini, nije moglo zaobići i nacionalno pitanje Muslimana. Bosansko-hercegovački Muslimani su dali puni doprinos u ratu te će se to istaći i u samim dokumentima ZAVOBIH-a: “Muslimani su svojim istorijsko-kulturnim položajem i političkim vaspitanjem za vrijeme Jugoslavije razvili izvjesne posebnosti, koje su nevjerojatno učvrstili kod njih osjećaj posebnosti Muslimana kao cjeline”⁹. Srpsko i hrvatsko negiranje muslimanske identifikacije kao zasebne i samo sebi svojstvene, nastavljeno je kako u ratu tako i poslijeratnom razdoblju. Jedan od najznamenitiji zagovornika muslimanskog bošnjaštva, pored Mehmed-bega Kapetanovića i Suljage Salihagića, bio je Husein Husaga Čišić. On je bio istaknuti opozicionar za vrijeme Austro-Ugarske, mostarski gradonačelnik u staroj Jugoslaviji kao i poslanik Ustavotvorne skupštine FNRJ. On se zalagao za jednakopravnost bošnjaštva kao i da se “okupe oko zajedničkog bajraka”¹⁰. U tekstu pod nazivom “Bosansko-hercegovački Muslimani i bosanska autonomija” Čišić navodi: “Imamo zdravu osnovu za posebnu narodnosnu misao isto toliko koliko je imaju Srbi i Hrvati i što nam nacionalne zajednice njihove, onakve kakve su, u stvari, i po formi, i po svojoj ideološkoj sadržini i izgledaju i suviše tuđe i nepristupačne, jer stvarno one predstavljaju svoje vjerske zajednice”¹¹.

I kasnije, Čišićeva borba za jednakopravnost Bošnjaka nije prestala ni nakon Drugog svjetskog rata. Naime, on je, kako veli Milovan Đilas, jedan od vodećih komunističkih političara i ideologa tog vremena, iznio “karakterističan prijedlog jednog muslimana da bi trebalo unijeti šestu buktinju u naš državni grb”¹². U stvari, Čišić hrabro iznosi prijedlog da su Bošnjaci, pored Srba, Hrvata, Crnogoraca, Makedonaca i Slovenaca, šesta nacija i da bi u državni grb morala ući šesta buktinja kao simbol muslimanske nacionalnosti. Pošto je pitanje posebnosti Bošnjaka protumačeno kao “teorijsko pitanje”, pa se ono ne može riješiti dekretom, i pošto je prihvaćeno da svaka nacija mora imati svoju buktinju, ostalo se, ipak, u tumačenju oficijelne politike, na pet buktinja. Čišić je na ovo oštro istupio u Ustavotvornoj skupštini (zasjedanje od 18. 1. 1946) prigovorivši Predsjedništvu Ustavotvorne skupštine što Bošnjaka nema u Ustavu uz ostale pobrojane jugoslovenske narode. Kao i Husein Husaga Čišić, na istim pozicijama je stajao i Suljaga Salihagić, iako se ranije, za vrijeme Austro-Ugarske izjašnjavao kao Srbin. U brošuri koja je imala naslov “Mi bosansko-hercegovački Muslimani u krilu jugoslavenske zajednice” (Banja Luka 1940), on ukazuje na poseban položaj i ime Bošnjaka-muslimana i kaže: “...mi stvarno jesmo jedna nacionalna zajednica koja govori istim jezikom, bez razlike kako se on zvao”¹³. Iz tog razdoblja spomenut ćemo i pisma (tri pisma) bosansko-hercego-

⁹ ZAVNOBIH, *Dokumenti*, I, 1943-44, Veselin Masleša, Sarajevo 1968, str. 187.

¹⁰ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, Svjetlost, Sarajevo 1974, str. 38.

¹¹ Ibid. Str.38.

¹² Ibid. Str.36.

¹³ Ibid. Str. 11.

vačke studentske omladine koja su tretirala pokrajinsko i nacionalno pitanje kao i položaj Bosne i Hercegovine. Ova pisma je potpisalo preko petsto studenata – Muslimana, Srba, Hrvata i Jevreja. Studentska omladina se “zalaže za jedinstvo bosansko – hercegovačkih naroda, za demokraciju, nacionalnu i vjersku ravnopravnost, a bez svojatanja i etnocentrizma”¹⁴.

Nacionalno pitanje Muslimana tretirala je i Peta zemaljska konferencija KPJ gdje se u izuzetno složenim okolnostima ilegalnog rada raspravljalo, pored ostalih, i o ovom pitanju. Posebno ističemo referat koji je, zbog neusaglašenosti između recenzenata i autora referata, u pripremnom postupku recenzije bio odbijen, a u kojem se jasno naglašava da je na tlu Bosne i Hercegovine “jedan znatan deo njenog stanovništva (Muslimani) ostao još i danas uglavnom opredeljen konfesionalno, a ne nacionalno i da se taj proces i rad vrši vanredno sporo”¹⁵. U referatu se plasira teza u kojoj se nacionalno pitanje svodi na seljačko pitanje čiji su nosioci seljački pokreti. Ipak, referat je podniet u tezama, o kome se i vodila diskusija i koji je donio spor oko nacionalnog pitanja, odnosno neslaganje upravo na razmatranju Bosne i Hercegovine – “kako rešiti položaj Bosne u zajedničkoj državi, posebno zbog specifičnog položaja Muslimana”¹⁶.

Na viđenje i teze podnosioca referata Milovana Đilasa reagirao je bosanskohercegovački delegat, Mostarac, robijaš Mustafa Mujo Pašić. Njegov istup, prema bilješkama zapisničara, notiran je ovako:

“Nacionalno pitanje za KPJ je u osnovi savladano. Za Bosnu to je komplikovano. Kakav stav treba zauzeti? Srpska i hrvatska buržoazija nastoje prisvojiti Bosnu za sebe. Bosanski begovi su za autonomiju, jer im je u ovakvom odnosu smanjena pljačka, te hoće autonomiju radi veće pljačke. Kako se narod osjeća?”

Ne slažem se sa referatom po pitanju Muslimana. On je rekao da Muslimani nisu etnička grupa već ili Srbi ili Hrvati. S tim potpomažemo hrvatsku ili srpsku buržoaziju. Samo vrhovi Muslimana se osjećaju Srbima ili Hrvatima. Narod kaže da je Bosanac, ali ne Srbin ili Hrvat. Muslimani nisu formirana nacija, ali su etnička grupa. Jugoslavenska muslimanska organizacija izgleda kao da je vjerska organizacija, ali njih veže autonomija. Hrvatska i srpska buržoazija vode pregovore o podeli Bosne. Protiv toga se moramo boriti!

Nacionalno pitanje moramo postaviti prema raspoloženju naroda. Muslimani su ponegdje kompaktno stanovništvo, ima mjesta gdje je većinsko muslimansko stanovništvo, a ima mjesta gdje je stanovništvo izmiješano.”¹⁷

Nakon ovog reagiranja Mustafe Muje Pašića, Milovan Đilas je i dalje u svojoj diskusiji ostao pri tvrdnji da bosanski muslimani nisu etnička grupa. Na ovakve stavove, kojih

¹⁴ Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Otokar Keršovani, Rijeka 1981, str. 195.

¹⁵ Arhiv CK KPJ, Peta zemaljska konferencija, referat Moše Pijade.

¹⁶ Pero Dujmović, *Tito pred temama istorije*, str. 170.

¹⁷ Arhiv CK KPJ, Peta zemaljska konferencija, referat Moše Pijade

je bilo među srpskim i hrvatskim političarima (M. Đilas, Moša Pijade, V. Masleša i dr.) na istoj konferenciji notiran je i Titov stav, koji kaže: “Bosna je jedno, zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na veru”. U sličnom kontekstu navodimo i stav Mike Tripala u kojem se kaže da “najnovije ispoljavanje muslimanske nacije ne znači stvaranje nove nacije, nego da je to rezultat činjenica da su Muslimani kao nacija kasnije politički priznati, premda su kao nacija i ranije postojali”¹⁸. Kako smo i ranije naglasili, iako šesta buktinja, po prijedlogu Huseina Husage Ćišića, nije prihvaćena na samoj Ustavotvornoj skupštini, nacionalno pitanje Muslimana i dalje ostaje aktuelno. Da podsjetimo, odluke AVNOJ-a direktno spominju Muslimane što najbolje ilustrira Proglas narodima Jugoslavije koji je upućen s Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću i smatramo posebno važnim da dio tog proglašenja koji se odnosi na Muslimane ovdje navedemo:

Muslimani!

Vi ste na svojim leđima osjetili svu oštrinu ustaških zločinštava, izvršenih protiv Srba u Bosni, Hercegovini i Sandžaku onda kada su krvožedne četničke bande počele da kolju vašu djecu i žene i da pale vaša sela i domove. Vođstvo jugoslovenske muslimanske organizacije varalo vas je u danima najtežih nevolja i nesreće koje ustaše izazvaše svojim pokoljem srpskog življa. Danas već Muslimani znaju gdje im je mjesto u zajedničkoj borbi s onima koji se bore za ravnopravnost, bratstvo i vjersku snošljivost.

*Bosanci i Hercegovci samo ujedinjeni i složni, preko svojih narodno-oslobodilačkih odbora, a u redovima Narodno-oslobodilačke vojske možete sebi ostvariti jednu ljepšu i zajedničku budućnost. Muslimani ne smiju više biti roba, o koju će se nadmetati velikosrpski pljačkaši... pokvarenjaci i izrodi sve zbog toga da bi mogli vladati jedni ili drugi. Vama svima i Srbima i Hrvatima i Muslimanima potrebna je iskrena i bratska saradnja da bi Bosna i Hercegovina kao jedinica u našoj bratskoj zajednici, mogla napredovati na zadovoljstvo svih bez razlike na vjeru i stranku.*¹⁹

Međutim, na hipotetički postavljeno pitanje kojim terminima su označavani Muslimani u svakodnevnom pisanom interpretacijama, Kasim Suljević odgovara da su to bili termini: “a) Muslimani; b) Muslimani Bosne i Hercegovine; c) slavenski Muslimani; d) muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine”²⁰.

Iz navedenog se neumitno nameću dva zaključka: prvo, da Bosna i Hercegovina dokumentima koji su proizašli u samom ratu (AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a) *obezbjeđuje državnu samostalnost*, kao, uostalom, i druge federalne jedinice; drugo, da bosanski Muslimani imaju potpuno nejasnu situaciju u smislu identifikacije tako da nemaju ni jedinstven pojam koji bi ukazivao na njih i njihovu nacionalnu egzistenciju, što nije slučaj s ostalim

¹⁸ Borba – reflektor, od 21. jula 1970. godine.

¹⁹ Preuzeto iz knjige: O. Ibrahimagić i S. Kurtćehajić, *Politički sistem BiH*, Magistrat, Sarajevo 2002, str. 297.

²⁰ Ibid, str.213

narodima u tadašnjoj Jugoslaviji. Naravno, naći ćemo brojna opravdanja i tumačenja zbog čega je to tako, ali jedno ostaje činjenica – Muslimani se nisu mogli prepoznati ni u jednom pojmu (nacionalnom nazivu) koji su nudili najznačajniji ratni i poratni dokumenti. Kako smo vidjeli iz prethodnog navoda Kasima Suljevića, ni u svakodnevnim političkim interpretacijama nije bilo jedinstvenog nacionalnog naziva, već nas je nacionalno nazivao svako kako je ko mislio.

S druge strane, da to nije bilo baš tako jednostavno pitanje govore i činjenice o osporavanju bosansko-muslimanske identifikacije, koje su dolazile s obje strane BiH, a što je posebna i puno šira tema od onoga što možemo ovdje predstaviti. Ipak, ne možemo a da ne spomenemo da su takva osporavanja dolazila iz najelitnijeg političkog i intelektualnog vrha (o čemu govori i moja knjiga *Bosna i Bošnjaci u srpskoj politici*), i da teritorijalna grabežljivost od strane istočnih i zapadnih susjeda nije splahnula, već, naprotiv, kao i početkom dvadesetog stoljeća, u nekim glavama nastavila da živi. Iako su protagonisti takvih ideja na nešto suptilniji način izražavali svoje težnje, one kao posljedice nisu bile ništa drukčije od onih u ranijem periodu, jer su nas i ranije nazivali, “prisivajali” kako smo Srbi ili Hrvati, kao što će to činiti mnogi jugoslovenski (srpski i hrvatski) političari. Kolike su snažne bile te težnje navest ćemo izvod iz govora Josipa Broza Tita sa Osnivačkog kongresa KP Srbije 1946. godine: “Ako je Bosna i Hercegovina ravnopravna, ako njeni narodi imaju federalnu jedinicu, onda mi nismo pocijepali Srbiju (i Srbe) nego smo napravili srećne Srbe u Bosni, isto tako kao i Hrvate i Muslimane. Radi se samo o administrativnoj podjeli”²¹.

Iako je ovaj Titov navod (sve do osamdesetih godina) bio tumačen sasvim drukčije od strane brojnih autora, s ove vremenske distance, poslije agresije na BiH, nameće se jedan sasvim racionalan i logički utemeljen zaključak: prvo, Tito govori u Srbiji (na njihovom Osnivačkom kongresu KP) o bosanskim Srbima i pravda se kako oni nisu otcijepjeni. Zbog čega!? Iz kog razloga je na takvoj svečanosti zavrijedilo to pitanje? Ustvari, Tito je ponudio javni odgovor (“pravdanje”) na sve učestalije zahtjeve za ujedinjenje svih Srba. Znamo da do takvog ujedinjenja ne može doći bez cijepanja Bosne, a time ugrožavanja nacionalne egzistencije Muslimana. Drugo, Tito je bio karizma koja je oko sebe okupljala veliki broj političara i intelektualaca koji nisu bili na liniji takvih razmišljanja te je na jasan način dao do znanja svim učesnicima Osnivačkog kongresa KP Srbije da nema prekranja AVNOJ-evskih granica. I treće, to je bilo najoštrije suprotstavljanje velikosrpskom hegemonizmu. Kako vidimo, bosanski Muslimani ne samo da su bili u “nacionalnoj magli”, u kontekstu nacionalne identifikacije, već su morali i dalje da se bore za očuvanje teritorijalnog integriteta koji je definiran AVNOJ-evskim odlukama. Takav vid borbe se mogao odvijati samo kroz političko djelovanje tadašnjih jugoslovenskih političkih organa. S druge strane, Muslimani u javnom životu, poslije rata do donošenja Odluke CKSKBiH od februara 1968. godine, svoju nacionalnu pripadnost nisu mogli izraziti prema svojim osjećanjima, već su se službeno morali izjašnjavati da su “Srbi” ili “Hrvati”. To je bio narod, kako kaže Milovan Đilas 1946. godine, “s etničkim a ne

²¹ Ibid. str. 211.

narodnim karakteristikama”!? Koliko god zvučalo paradoksalno, ovakva tumačenja su u ratnim i poslijeratnim godinama dominirala kod većine u političkoj eliti Jugoslavije. Međutim, smatramo isto tako značajnim svako naglašavanje bosansko-muslimanske samobitnosti od strane muslimanskih intelektualaca koji su u javnom i političkom životu jasno iznosili svoje stavove po tom pitanju. Otuda proizlazi značaj pomenutih Bošnjaka Huseina Husage Čišića, Muje Bašića, Suljage Salihagića, Skendera Kulenovića i dr. To je posebno važno s aspekta da zagovornici suprotnih mišljenja (poput Milovana Đilasa) su bili primorani da na izražene prijedloge daju obrazloženja zbog čega su protiv bosansko-muslimanske identifikacije, što kao krajnju konsekvencu ima da to pitanje nije *ad acta*.

Svakako, nije nam ovdje cilj da nabrajamo sve intelektualne napore poslije Drugog svjetskog rata koji su učinjeni po ovom pitanju, već da naglasimo da ideja o bošnjačko-muslimanskoj zasebnosti ima kontinuitet i da nije izumrla u prvim poslijeratnim decenijama. Dakako, među ključna imena u borbi za bošnjačko-muslimansku samobitnost je nezaobilazno ime Hamdije Pozderca.

U okviru angažiranja Hamdije Pozderca u oblasti međunacionalnih odnosa, posebno na priznavanju muslimanske nacije u bivšoj SFRJ, Atif Purivatra posebno naglašava 1971. godinu. Te godine održan je popis stanovništva na kojem su se Muslimani prvi put u ondašnjoj Jugoslaviji mogli izjasniti kao nacija. H. Pozderac je tada bio sekretar Sekretarijata CKSKBiH, a njegov doprinos u tome je bio veliki. Da bi se Muslimani na tome popisu doista izjašnjavali kao narod, bila je potrebna velika aktivnost na terenu, o čemu svjedoči A. Purivatra (koji je također bio uključen u ove aktivnosti) kada kaže: “Naš zadatak je bio da doprinesemo u objašnjavanju tadašnje politike i poduzmemo određene mjere da se taj popis izvrši na što bolji način.... Kad je došlo do izvjesnog nerazumijevanja, pa i otpora, Hamdija je na brojnim tribinama, a i u medijima, na autoritativan način otklanjao nedoumice i raskrinkavao one koji su unosili smutnju”²². U tom su mu izuzetnu podršku davali brojni intelektualci i političari iz drugih naroda kao što su: Branko Mikulić, Rato Dugonjić, Boško Šiljegović, te posebno Todo Kurtović, jer je kao predsjednik RKSSRN BiH imao snažan uticaj na medije. Tu je važno istaći i ulogu Huseina ef. Dože iz Islamske zajednice. (Tematski broj *Preporoda* broj 13 od 15. 03. 1971. godine donio je izvode iz izlaganja pojedinih članova CK SKBiH sa 26. sjednice koja je nosila naslov “Muslimani – ravnopravnost i afirmacija”).

Srpski i hrvatski nacionalisti su gotovo cijelo dvadeseto stoljeće svoj rad usmjerili u destruiranju Bosne i Hercegovine kao zasebnog političkog entiteta i osporavajući Muslimane kao naciju, kao i problematiziranjem onih muslimanskih političara koji su se borili da se ta nacija prizna. U toku sedamdesetih godina prošlog stoljeća Hamdija Pozderac je bio prvi na udaru, ali ne i jedini. Pokazat će se da to oni nikada neće Hamdiji zaboraviti i da će samo čekati priliku da se s njim obračunaju. Među onima što su ginuli ili su na prirodan način umirali, neki od njih na dosta misteriozan način, bili su najistaknutiji muslimanski znanstvenici, intelektualci i političari. Džemal Bijedić (1977), Hamdija Pozderac (1987), Kasim Suljević, Avdo Humo, Salem Čerić, Kasim Prohić, Fuad Muhić i

²² Ademović Fadil, *Vrijeme uspravljanja Bošnjaka*, VKBI, Sarajevo 2002, str. 117.

još neki, jer su tražili da Muslimani, koji su u narodno-oslobodilačkoj borbi protiv fašizma (1941-1945) bili ravnopravan narod, i u miru zaslužuju da budu uvršteni u Ustav kao konstitutivan narod Jugoslavije. Velikosrpska i velikohrvatska politika je koristila ranije poznatu matricu: ukloniti iz politike nacionalne prvake Bošnjaka Muslimana znači dovesti u pitanje cjelovitost i integritet Bosne i Hercegovine. I obračun s Hamdijom Pozdercem dio je tog antibosanskog koncepta. Sve je jasnije da je doprinos Hamdije Pozderca bošnjačkom narodu i Bosni i Hercegovini u cjelini ogroman i da njegovo djelo treba znanstveno valorizirati. Najznačajnije djelo u kojem Hamdija Pozderac razrađuje nacionalno pitanje uopće, a time i Muslimana je *Nacionalni odnosi i socijalističko zajedništvo*, u izdanju “Svjetlost” Sarajevo 1978. godine. I tada je bilo pitanja upućenih Hamdiji zašto se kasnilo sa priznavanjem Muslimana kao nacije i našeg nacionalnog imena Musliman, zašto ne Bošnjak ili Bosanac, za što se izuzetno zalagao M. Hadžijahić. Hamdija Pozderac je odgovorio: “To, zašto Muslimani nisu prije priznati kao nacija isto je da si me upitao zašto Kulin Ban nije uveo samoupravljanje. A što se tiče imena, oni moćniji od nas nam nisu dali ime Bosanac, nama je bolan zemljače (Alaga Dervišević) bilo važno da nas priznaju pod bilo kojim imenom i da nas u Ustav stave, a ime je lako promijeniti kada se za to stvore uslovi, to je stvar plebiscita i bit će lakše kasnije rješavati pitanje imena i naroda i nacije”, te dodao: “Eto vas mlađih, nastavite sa istraživanjima i dokazivanjima, moja generacija nije mogla više”²³. Objavljivanjem ove knjige mi se pridružujemo tome pozivu Hamdije Pozderca.

Summary

During the 20th century nationalists from Serbia and Croatia invested almost all their efforts in destruction of Bosnia and Herzegovina. They were opposing the idea of national particularity and identity of Bosniaks (Bosnian Muslims) as the key obstacle to their strategic aims concerning Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia. Hamdija Pozderac was one of the first victims of anti-Bosnian policy of Bosnian neighbours, thanks to his uncompromising efforts in order to protect the rights of Bosnia and Bosniaks to be equally treated in Yugoslav federation during socialism. The contribution of Hamdija Pozderac to national affirmation of Bosniaks was enormous and should be properly researched by the upcoming generations.

²³ Alaga Dervišević: *Bošnjaci u dijaspori*, Bosanska riječ, Sarajevo – Vupertal 2006, str.243.

Razvoj Agrokomerca u svjetlu odbrambenog koncepta općenarodne odbrane (ONO)¹

Apstrakt: *U radu autor podastire činjenice koje osvjetljavaju genezu afere Agrokomerc, njen politički kontekst, implikacije i reperkusije. Na temeljima izvora prvog reda objašnjava se zašto je Agrokomerc postao preduzeće od značaja za Oružane snage SFRJ, kako je došlo do kraha preduzeća, te kako se pitanje Agrokomerca prelamalo preko političkih odnosa u Jugoslaviji s kraja osamdesetih.*

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Velika Kladaša, Agrokomerc, JNA, ONO i DSZ, SK BiH, Hamdija Pozderac, Nikola Ljubičić, Branko Mikulić, Fikret Abdić.*

O utjecaju politike kao i o zastrašujućoj kompleksnosti toga utjecaja, koji je, pak, postojao na području čitave SFR Jugoslavije, najzornije svjedoči tvornica Agrokomerc i afera koja je izbila 1987. godine. Preko događanja koja su bila vezana za ovaj kombinat u toku 1987. godine, ali i kroz njegov razvoj od početka sedamdesetih godina, može se pratiti sva snaga i naboj političkog utjecaja kada se radi o privrednom razvoju Bihaćke krajine. Također se mogu detektirati, mada to teorijski nategnuto izgleda, i počeci uništenja bivše države usljed promijenjenih političkih odnosa, naročito zbog dešavanja u SR Srbiji i među srpskom intelektualnom elitom. Na ovome primjeru se, zapravo, jasno pokazuje neurotičnost jugoslavenske politike, u prvom redu vojno-odbrambenog koncepta koji je svojim projekcijama, kako će se pokazati, činio medvjedu uslugu područjima koja su bila strateška za moguće vojne operacije (odbrana od Istoka ili Zapada), dok su u promijenjenim političkim realitetima koji su nastupili nakon Titove smrti (1980) ta područja postajala izuzetno ranjiva i podložna svakojakim manipulacijama.

Tvornica Agrokomerc nastala je 1969. godine iz opće zemljoradničke zadruge, forme poljoprivrednog djelovanja koje je bilo uspostavljeno u Jugoslaviji, a gdje se pokušavalo seljake uključiti u proces proizvodnje i plasmana proizvoda.² Ova zemljoradnička zadruga je imala sjedište u Maljevcu, susjednoj SR Hrvatskoj, blizu granice sa Bosnom i Hercegovinom, koje je potom premješteno u Veliku Kladašu. Do 1972. godine tvornica

¹ Ovaj članak je nastao na temelju istraživanja provedenih tokom izrade magistarskog rada *Bihaćka krajina 1971 – 1991. Utjecaj političke elite na privredni razvoj.*

² AFBH, MB (1987), 318/87.

je nosila ime Agromerkantilija, a od te godine se naziva Agrokomerc.³ Karakteristika razvoja ove općine je nedolazak “giganata” sa svojim kapacitetima, što je bila zvanična privredna politika bosanskohercegovačke političke vrhuške, i to baca drugačije svjetlo na privredne tokove koji su se odigrali na prostoru Bihaćke krajine.

Agrokomerc se razvijao na površini od 668 četvornih kilometara dok su AIPK i UPI, dva velika bh. Poljoprivredno-prehrambena kombinata, obuhvatali 10.377 odnosno 11.099 četvornih kilometara.⁴ Otprilike je i broj stanovnika bio srazmjeran ovim odnosima u površini. Dakle, deseterostruko više stanovnika je bilo povezano sa UPI-jem ili AIPK-aom. Kad se radi o ukupnim investicijama, ne samo iz Fonda za nerazvijene, Agrokomerc je u periodu 1981-1985. godine učestvovao sa 22,8 % i ispred njega je bio samo AIPK sa 24,1 % učešća.⁵ I ovaj podatak vrlo jasno pokazuje da je velikokladuški gigant imao veoma dobru “pozadinsku infrastrukturu”. Doda li se tome tvrdnja Milana Uzelca da su najpovoljniji krediti išli upravo Agrokomercu, onda je sasvim jasno da je ova tvornica imala poseban status.⁶ Treba, dakle, utvrditi ko im je to učinio mogućim i iz kojih razloga!

Nekoliko razgovora koje sam obavio sa vrlo značajnim informantima, Mujom Koštićem⁷ i Fikretom Čelebićem⁸, bili su od velikog značaja da bih shvatio koju moć je posjedovala ova tvornica i na koji način je funkcionirala. Pored toga što se bavila industrijskom špijunažom i “prepisivala” recepte (najinteresantniji je proizvod Vegedor koji je kopija Vegete, a bilo je niz takvih proizvoda), plaćala penzionirane znanstvenike da im odaju određene tajne proizvodnje, podmićivala je sve redom pa i zvaničnike OUN-a (Organizacija Ujedinjenih Nacija) radi dobivanja nekih programa. Tako su zbog plasmama svoje robe NATO-u (North Atlantic Treaty Organization) i nekim drugim strukturama podmitili jednog od UN-ovih eksperata koji je boravio u Istri jahtom koju je želio imati. U akciji podmićivanja glavnu ulogu u korist Agrokomerca odigrala je JNA. Isto tako, glavni opskrbljivač hranom Dalmacije, riječki Brodokomerc, davao im je mogućnost da sami upišu koliki će biti Agrokomercov postotak robe koji ide u trgovine i hotele Dalmacije a ono što oni ostave raspodijelit će se na druge poljoprivredno-prehrambene proizvođače iz zemlje. Naveli su da je Podravka najviše trpila ovu Agrokomercovu moć koji je bez problema mogao, umjesto koprivničkog proizvođača, plasirati svojih proizvoda koliko je htio. Brodokomerc je, kada se rasplamsala afera, prozvan zbog posebnog vida suradnje koji je imao sa Agrokomercem, što su oni objasnili sasvim jednostavno. Velikokladuški kolos je bio najbolji poslovni partner u Jugoslaviji i s njim je bilo najlakše raditi.⁹

³ *Krajina*, 18. 9. 1987. (Kako je Fikret “gradio” komunizam).

⁴ Uzelac, M. 2005, 219-220.

⁵ Isto, 219.

⁶ Isto, 273.

⁷ Mujo Koštić je bio portparol Fikreta Abdića i predstojnik njegovog ureda. Razgovor s njim, na njegovo inzistiranje, nisam snimio a obavio sam ga u Sarajevu, 28. 6. 2007.

⁸ Fikret Čelebić je neko vrijeme bio direktor OUR-a Transport u Agrokomercu i razgovor sa njim mi je umnogome pomogao iako je dao opće pokazatelje suradnje JNA i Agrokomerca. Razgovor s njim nisam, na njegovo inzistiranje, snimio a obavio sam ga 28. 8. 2007. godine u Bihaću.

⁹ *Vjesnik*, 13. 9. 1987. (Drugi “komerc”)

Radna grupa, koju je formiralo Izvršno vijeće SR Bosne i Hercegovine 5. juna 1987. godine radi indicija koje su se pojavile o nezakonitom poslovanju, prikupila je niz statističkih pokazatelja razvoja tvornice. Na čelu tima je bio Kasim Umičević, zamjenik guvernera Narodne banke Bosne i Hercegovine.¹⁰ Ovo je bio prvi konkretan potez bosanskohercegovačkog rukovodstva u nastojanju da se stekne realna slika onoga šta se događalo i događa u Agrokomercu. Analizu su završili 28. jula 1987. godine i to za period 1981-1985. godine. Nešto ranije, 17. marta 1987. godine, formirana je Komisija za Agrokomerc koja je bila pod jurisdikcijom republičke policije, odnosno Službe državne bezbjednosti.¹¹ Rad ovoga organa vlasti je najznačajniji kada se govori o aferi Agrokomerc i o načinu na koji je afera pokrenuta. Činjenica da je uloga republičke policije postala tako značajna da se skoro ništa nije moglo rješavati bez prisustva Duška Zgonjanina, načelnika SDB-a – dovoljan je pokazatelj stanja u Bosni i Hercegovini tokom 1987. godine.¹²

Analiza Radne grupe Republičkog Izvršnog vijeća je pokazala da je od 1982. do 1986. godine prosječna godišnja stopa rasta proizvodnje u Agrokomercu bila preko 10 % dok se izvoz od 1984. godine utrostručio.¹³ To je sve govorilo da je tvornica poslovala veoma pozitivno i imala izvoznu orijentaciju. Ukupni prihodi u 1985. godini bili su 132.721 miliona dinara a 1986. godine 332.385 miliona dinara. Izvoz u 1986. godini je iznosio oko 42 miliona dolara.¹⁴ Savezni sekretarijat za finansije je, pak, dao podatak da je u 1986. godini kombinat bio izvozno pasivan. Uvezao je 120 miliona dolara robe a izvezao oko 70 miliona dolara pretežno tuđe robe (željezo, šećer, kukuruz).¹⁵ Ovi podaci koje je dao Savezni sekretarijat za finansije, posebno za 1986. godinu i II i III kvartal 1987. godine su zapravo tačniji jer je Agrokomerc zaista izvezio tuđe proizvode a isticao se betonski čelik koji se proizvodio u Željezari Zenica i koji je izvožen preko riječke luke. Poslije 1984. godine Agrokomerc je većinu stvari koje je izvezio dobavljač od drugih proizvođača. Zenička Željezara je bila najveći partner i suradnja ova dva kombinata je bila značajna. Ne treba izgubiti iz vida da je “afera Agrokomerc” skinula sa direktorske pozicije u Željezari Stanka Tomića, upravo zbog suradnje ove dvije firme.¹⁶ I o njemu su pronađeni argumenti o navodnom kriminalnom djelovanju.¹⁷ Suština za optužbu Agrokomerca je bila da nisu bili registrirani za obavljanje spoljnotrgovinskih poslova i da nije konzultirao STOF u tome poslovanju.¹⁸

¹⁰ Dodik, P. 2003, 85.

¹¹ Dodik, P. 2003, 30.

¹² Uzelac, M. 2005, 183.

¹³ AFBH, MB (1987), 318/87.

¹⁴ AFBH, MB (1987), 318/87.

¹⁵ AFBH, MB (1987), 307/87.

¹⁶ Deseta sjednica CK SK BiH, 1987, 19.

¹⁷ Stanko Tomić je bio jedan od najbližih suradnika Hamdije Pozderca pa se i ovdje može tražiti određena veza. U jednom razgovoru mi je rečeno da je Željezara ovom suradnjom bila na dobitku jer je najbolju cijenu betonskog čelika mogao ostvariti Agrokomerc zbog veza koje je imao u državi i u inostranstvu. Da je Stanko Tomić, doista, smatrao kako sve radi pošteno i po zakonu svjedoči njegovo pismo upućeno Branku Mikuliću u kojem ga pita šta se događa i govori da mu ništa nije jasno. Pozivao se i na svoju bespriječnu karijeru. Pismo Stanka Tomića. AFBH, MB (1987), 319/87.

¹⁸ AFBH, MB (1987), 307/87

Vanjskotrgovinski partneri velikokladuškog giganta, što je veoma interesantno, bili su jugoslavenski državljani. Preko 70 % poslovanja sa svijetom išlo je preko 3 firme: Tuson (vodio ju je Radivoje Čuković, Panama), Jugotrade (Kosta Govedarica, Švicarska) i Flavorex (Husein Melkić, Kanada).¹⁹ Husein Melkić, koji je nabavljao sojinu sačmu za Agrokomerc, bio je optužen za priskrblijevanje protupravne koristi tako da je bio pritvoren u Bihaću.²⁰ U optužnici od 4. februara 1988. godine spomenut je u svojstvu optuženika ali se na prvom sučeljavanju, 5. maja 1988. godine, nije našao među petnaest optuženika jer je u međuvremenu pušten.²¹ Istraga koju je proveo republički SUP pokazala je da je firma Jugotrade koja je imala sjedište u Švicarskoj bila fiktivna. Adresa na kojoj se nalazio Jugotrade (Moostasse 69, Zurich) bila je nepostojeća a broj teleksa (815681 IMEX CH) sa kojeg je Govedarica kontaktirao Agrokomerc bio je tajni i nije se moglo dobiti ime vlasnika.²²

Nekoliko je mišljenja o periodu u kojem su se razišli Agrokomerc i SR Bosna i Hercegovina glede razvojnih planova velikokladuške tvornice. Program ekonomske stabilizacije koji je sačinila Kraigherova komisija (DPES) je, svakako, jedan od graničnika obzirom da je inzistirao na sužavanju investicija. Centralni komitet SK Bosne i Hercegovine (CK SK BiH) je, s tim u vezi, donio Akcioni plan gdje su date smjernice o investicijama. Između ostalih i Agrokomercu je sugerirano da “smanji gas” i da uskladi svoj razvoj prema propisima komisije i mogućnostima SR Bosne i Hercegovine.²³ Ove smjernice od strane Agrokomercovog Poslovnog odbora nisu bile uvažene i politika tvornice je otišla u drugom pravcu. Izvršno vijeće Bosne i Hercegovine je, stoga, na svojoj sjednici 19. jula 1984. godine upozorilo Agrokomerc da ne može ići u nove investicije, što je bilo u skladu sa politikom republičkog vrha.²⁴ Tražilo se da menadžment sprovede konsolidaciju pa da potom razmišlja o daljnjem razvoju. Obzirom da se nisu iz tvornice odazvali pozivu Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine upozoreni su ponovo u septembru 1986. godine da usklade razvoj.²⁵ Tada su, kako se navodi u dokumentu, iz Agrokomerca napali bosanskohercegovačko rukovodstvo zbog mačehinskog odnosa Republike prema Krajini.²⁶ Predsjednik Poslovnog odbora Agrokomerca Fikret Abdić tvrdio je da je podrška Bosne i Hercegovine njegovoj tvornici jenjavala od 1979. godine dok Milan Uzelac navodi da su najpovoljnija investiciona sredstva od 1980. do 1985. godine išla upravo toj tvornici.²⁷ Ovi stavovi nisu nepomirljivi i kontradiktorni su samo na prvi pogled. Iako su u Agrokomercu dobivali najpovoljnije kredite, nisu ih dobivali od Bosne i Hercegovine, već sa druge strane.

¹⁹ AFBH, MB (1987), 307/87

²⁰ *Krajina*, 6. 5. 1988. (Otišli dolari)

²¹ *Krajina*, 6. 5. 1988. (Milionska korist)

²² AFBH, MB (1987), 307/87

²³ 10. sjednica CK SK BiH, 25-26.

²⁴ AFBH, MB (1987), 309/87.

²⁵ AFBH, MB (1987), 318/87.

²⁶ AFBH, MB (1987), 318/87.

²⁷ Uzelac, M. 2005, 273.

Stoga je Ivan Brigić, član CK SKJ iz Bosne i Hercegovine, na poznatoj sjednici ovoga političkog tijela 8. septembra 1987. godine ustvrdio da je Agrokomerc od 1984. godine sredstva nabavljao van Bosne i Hercegovine.²⁸ Po njemu, tada se i dogodio razlaz između krajiškog giganta i Republike. Također, veoma razumno pitanje je postavio Petar Dodik, član Predsjedništva SR BiH – otkud Abdiću tolika snaga da svemu prkosi i da tjera svoj koncept!²⁹ Tvrdnja Dodika je bila točna i svako ko je dolazio u dodir sa Abdićem mogao je osjetiti njegovu osionost, posebno predstavnici privrednih subjekata iz Bihaćke krajine. Velika Kladaša je, i to je zanimljivo, napustila “nerazvijene” baš 1979. godine a Agrokomerc je i dalje nastavio dobivati sredstva iz Fonda za nerazvijene. Brigićev stav je zapravo produkt njegovih saznanja o poslovanju Agrokomerca poslije 1984. godine i on je tu dobro detektirao kada pojačano finansiranje Agrokomerca od strane drugih započinje, mada nije točno da se to i ranije nije dešavalo. To je povezano s jednim veoma bitnim vojnim pitanjem o kojem će kasnije biti govora. Bitno je da se Agrokomerc mjenicama počeo intenzivnije koristiti od 1983. godine, što se poklapa sa Brigićevim stavom o nabavljanju sredstava van Bosne i Hercegovine.³⁰

Veoma rano u razvoj Agrokomerca uplele su se i Oružane snage SFRJ (OS), odnosno dvije komponente koje su sačinjavale OS, Teritorijalna odbrana (TO) i Jugoslovenska narodna armija (JNA). Da je to uplitanje bilo mimo zvanične politike i privrednih kretanja svjedoči i tek nekoliko šturih rečenica u dnevnim novinama *Oslobođenje* o posjeti veoma značajne delegacije sa Hakijom Pozdercem na čelu Velikoj Kladaši i Cazinu.³¹ Cilj posjete u junu 1971. godine, navodno, bio je obilazak boračkih organizacija na ovome području, a usput i da se vide mogućnosti ovih općina u razvoju poljoprivrede i šumarstva.³² Sa Hakijom Pozdercem su bili general-pukovnik Franjo Herljević³³, komandant štaba za narodnu odbranu BiH, general-major Nikola Prodanović, Dragan Rodić, sekretar Sekretarijata za narodnu odbranu BiH, Ratimir Fuks, sekretar za poljoprivredu BiH i Šukrija Bijedić, poslanik ovoga kraja u Skupštini BiH. Dvodnevna posjeta ovako visoke delegacije sigurno je trebala zaslužiti pažnju javnosti a o njoj je dat osvrt u samo nekoliko rečenica i to u uglu stranice bez ijedne fotografije sarajevskih dnevnih novina *Oslobođenje*. Također, govoreći o Agrokomercovom klanu Milan Uzelac smatra da je nastao početkom sedamdesetih godina, u svakom slučaju ne prije 1970. godine.³⁴ Ovim svojim stavom Uzelac, donekle, potvrđuje da se Agrokomerc počeo posebno razvijati od svog prelaska na bosanskohercegovačku teritoriju čime i prelazak zemljoradničke

²⁸ AFBH, MB, (1987), 179/87.

²⁹ AFBH, MB, (1987), 313/87.

³⁰ O tome djelomično u: Bulatović, R. (1987): “Uloga komunista u razvijanju narodne privrede na Bihaćkom području”. U: *Bihać u novijoj istoriji (1918 – 1945)* 2 (gl. ur. Galib Šljivo), Institut za istoriju, Banjaluka, 193 – 216.

³¹ *Oslobođenje*, 14. 6. 1971. (Borci u centru pažnje).

³² Šumarstvo na području Cazina i Velike Kladaše se ne može razvijati iz prostog razloga što je to prostor bez planina i potpada u ratarsko-voćarsku kategoriju zemljišta. U Cazinu je postojao rasadnik koji je bio svojevrсна šipadova logistička podrška za razvoj šumarstva u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Petrovcu i Ključu.

³³ Franjo Herljević je u Bosnu i Hercegovinu stigao sa zadatkom da organizira republički TO. Prije toga se nalazio u saveznom SUP-u, gdje je bio ministar.

³⁴ Uzelac, M. 2005, 221.

zadruga iz Maljevca, koji je na teritoriji Hrvatske, u Veliku Kladašu može imati sasvim nove konotacije.

Agrokomerc je od početka sedamdesetih godina imao dobru saradnju sa njemačkom tvornicom Lohman. Čak je Stari gazda (vlasnik Lohmana), kako ga je opisao Alešević, dolazio u Veliku Kladašu, ali i na Jadran, u organizaciji Agrokomercovog Poslovnog odbora.³⁵ Sve do 1979. godine suradnja Agrokomerca i njemačkog Lohmana bila je jaka da bi se naglo prekinula upravo te godine. Razlozi za prekid suradnje sa Lohmanom su, po riječima Alije Aleševića, dugogodišnjeg direktora Interne banke Agrokomerca, vezani za Agrokomercovu finansijsku preorijentaciju. Vojna sredstva, odnosno sredstva iz vojnih fondova, od 1979. godine počela da su pristižu u Agrokomerc u velikim iznosima.³⁶ Ovi fondovi su postali dostupni zbog otvaranja transportnog servisa na području Velike Kladaše a ubrzo je, prema Aleševiću, Beograd, odnosno vojni vrh, zagospodario Agrokomercovim finansijama u potpunosti. Naložen je početak suradnje sa Čehoslovacima, firmom Motokoka, koji su ponudili veoma povoljne aranžmane. Čak četiri aranžmana sa Čehoslovacima su bila ugovorena posredstvom JNA a svi su bili izuzetno povoljni. Mašine i ostale tehničke proizvode Agrokomerc bi otplatio svojom robom, dakle proizvodima koje bi proizveo zahvaljujući mašinama dobivenim od firme Motokoka, a ne novcem.³⁷ Četvrti aranžman je trebao biti implementiran upravo sredinom 1987. godine.

Admiral Branko Mamula, tadašnji savezni sekretar za narodnu odbranu, jedna je od značajnijih ličnosti kada se govori o razvoju Agrokomerca i njegov utjecaj je veoma interesantan. Inače, admiral je bio poznat kao tvorac nove jugoslavenske vojne doktrine, Općenarodne odbrane (ONO). Temelj njegovoj doktrini su predstavljala događanja u Drugom svjetskom ratu u kontekstu borbi koje su se odigrale na tlu Jugoslavije, odnosno Bosne i Hercegovine. Stoga ne čudi činjenica da je Bosna i Hercegovina za Mamulu predstavljala bastion odbrane Jugoslavije dok se Cazinska krajina 1942. godine pokazala kao hraniteljica snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) na području Bihačke Republike. To iskustvo je za admirala bilo nenadomjestivo u izgradnji njegove vojno-odbrambene filozofije. Ovu ulogu Cazina i Velike Kladaše u periodu NOR-a istakao je, također, i Mićo Rakić, tadašnji bosanskohercegovački političar, prilikom obilaska ovoga područja i naglasio da sa “stanovišta opštenarodne odbrane nije beznačajno iskustvo da je ovo područje bilo baza za snabdijevanje snaga NOVJ-a hranom i odjećom.”³⁸ Sasvim jasno se željelo pokazati kakav geostrateški položaj ima ovaj prostor i svjesnost političkog i vojnog vrha o tome, kao i nužnost uključivanja ovoga kraja u sve strateške planove koje je vojno-politički vrh radio i izrađivao.

Za razumijevanje razvoja Agrokomerca i utjecaja na taj razvoj značajno je, dakle, razumjeti i odbrambeni koncept zemlje koji je bio uspostavljen 1968. godine, a baziran na tekovinama rezultata NOB-a.³⁹ Ovaj koncept je “isproban” tokom grandiozne vojne

³⁵ Razgovor sa Alijom Aleševićem obavljen u Velikoj Kladaši 9.11.2006, u arhivi autora.

³⁶ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9.11.2006.

³⁷ Isto.

³⁸ *Oslobođenje*, 5.11.1973. (Pismo nije štivo za čitanje nego osnova za društvenu akciju).

³⁹ Mamula, B. 2000, 303.

vježbe “Sloboda 71”, koja je održana na području SR Slovenije, SR Hrvatske i SR Bosne i Hercegovine.⁴⁰ Zapravo su glavna djestva bila u regiji Banije, Korduna i pograničnih slovenačko-hrvatskih područja a Bihaćka krajina je bila, naravno, zaleđe i logističko središte. Vojna vježba se dogodila u vrijeme kada su JNA i sve ostale republike bile, kako je to rekao Bilandžić, “nakostriješene” protiv Hrvatske.⁴¹

Bosna i Hercegovina je u Mamulinom konceptu bila najznačajnija karika u uspostavljenom odbrambenom lancu. Po Admiralu, “Bosna je činila dubinu odbrane od sovjetsko-mađarske grupacije na sjeveru i pomorsko-vazdušno-desantne grupacije NATO u Italiji i na Sredozemlju. U jednom času Bosna se promatrala kao bastion cjelokupne odbrane zemlje...”⁴² Mamula zaključuje da je NOR, ipak, pokazao kako je potrebno da svaka regija ima svoju slobodnu teritoriju a Bosna svojim centralnim položajem mora se osposobiti da ih povezuje i podržava i da se s njene teritorije rukovodi oružanom borbom.⁴³ Iz ovoga admiralovog stava se da naslutiti da bi Bihaćka krajina trebala biti centar centra, dakle, područje gdje bi u slučaju velikih vojnih operacija trebao biti smješten Vrhovni štab. Da je tomu tako svjedoči i sljedeći admiralov stav. U NOR-u se pokazalo da je područje Like, Korduna, Banije u Hrvatskoj i područje Bosanske krajine u Bosni i Hercegovini podnijelo najveći teret zbog izuzetno ratobornog srpskog stanovništva. Gerilsko ratovanje, koje je i koncept ONO-a promovirao i smatrao veoma značajnim, pokazalo se uspješnim a ovaj kraj je držao široko jugoslavensko područje pod nadzorom. “Muslimanska enklava”⁴⁴ je u ovome srpskom jezeru trebala biti logistička podrška, kao i 1942. godine.

Admiral Mamula je, inače, bio u posjeti Agrokomercu sa braćom Pozderac i Jurom Bilićem, tada prvim čovjekom SK Hrvatske, a mediji niti tada nisu bili obaviješteni o njihovom dolasku i prisustvu u Agrokomercu. Zapravo, mediji nisu donijeli izvještaj o toj posjeti ali je, ipak, tadašnji novinar bihaćke *Krajine* Hasan Bišćević, dobio “mig” od svog urednika da bi se trebao pojaviti u Velikoj Kladaši jer će se dogoditi važan skup.⁴⁵ Nakon općenitog razgovora svih prisutnih koji je tekao u opuštenoj atmosferi admiral je iza kulisa “konzervi i bataka”, kako je to slikovito opisao Bišćević, ubrzo započeo nasamo razgovarati sa Fikretom Abdićem.⁴⁶ Niti ova posjeta, kao ni već spomenuta posjeta bosanskohercegovačkog vojnog vrha iz 1971. godine, nije imala veliki odjek u medijima a ipak je načelnik Generalštaba došao u malu Veliku Kladašu kao što je 1971. godine došao vrh republičke vojske. Doista je čudno da ovakve delegacije nisu imale medijsku pozornost a Hasan Bišćević se dobro zapitao: “Nije valjda admiral Mamula na zadatku

⁴⁰ Isto, 303.

⁴¹ Bilandžić, 2006, 106.

⁴² Mamula B. 2000, 295.

⁴³ Isto, 295.

⁴⁴ Ovakvo je Cazinsku krajinu okarakterizirao Rene Peletier, direktor Francuskog kulturnog centra u Sarajevu, koji je 1939. godine napisao knjigu *Cazin et sa region* a koju, nažalost, zbog događanja u Drugom svjetskom ratu nije uspio objaviti. Da stvar bude još gora, djelo se zagubilo i nije do sada pronađeno. Predgovor za knjigu mu je napisao Fehim Spaho, tadašnji reis-ul-ulema, vjerski poglavar muslimana u Kraljevini Jugoslaviji. (Vidjeti: Ekmečić, F. 1998).

⁴⁵ Bišćević, H. 1993, 35.

⁴⁶ Isto, 35.

koji je mogao obaviti neki od armijskih ekonomista?⁴⁷ Interesantno je i to da je, kada je izbilo na vidjelo da je Agrokomerc poslovao mimo ekonomske logike, admiral pokušao da spašava tvornicu uz pomoć hrvatskog rukovodstva koje ga je odbilo.⁴⁸ Objašnjenje iz SR Hrvatske je bilo da ne žele da se njihovo miješanje pogrešno protumači.⁴⁹

Posjeta tadašnjeg sekretara odbrane o kojoj sam prethodno govorio najvjerojatnije se dogodila u periodu kada je postalo jasno da Bosna i Hercegovina, kao i ostale jugoslaven-ske republike, nema sredstva za investicije i kada je prihvaćen DPES. To se da zaključiti iako novinar koji je bio prisutan, nažalost, nije dao datum ove posjete. Ipak, u lokalnom listu *Krajina* izašao je članak (8. februara 1985. godine) o posjeti ove delegacije Bihaću i bihaćkim privrednim subjektima.⁵⁰ Niti riječi nije bilo o posjeti Velikoj Kladaši što je svakako sumnjivo obzirom da se posjeta dogodila i da je zabilježena od strane ozbiljnog bihaćkog novinara, iako naknadno.

U ovome članku se, kao pratnja u Bihaću, navode Hamdija Pozderac i Jure Bilić dok im se u Velikoj Kladaši, prema Bišćeviću, priključio Hakija Pozderac. Jedan detalj se, ipak, ne uklapa u ovu kronologiju. Bišćević govori o ljetnom danu dok se iz novina primjećuje da se radi o posjeti u mjesecu februaru. Međutim, ukoliko je Bišćević, tada novinar od posebne važnosti⁵¹, bio i prilikom neke ljetne posjete admirala Agrokomercu, to samo osnažuje iznesenu argumentaciju jer bi potvrdilo da je admiral više puta navra-ćao u bosanski gradić.

Ipak, sprovedba DPES-a nije bila jedini razlog zbog kojeg je Agrokomerc morao da dobiva velike investicije “ispod žita”. Veoma bitnim za rješavanje ovoga problema se čini isticanje suštinske promjene koja se, u ovome periodu, događala i u samoj armiji. Naime, na vojnom seminaru koji se održao u Beogradu, u maju 1982. godine, konstatirano je da Jugoslavija treba formirati novo odbrambeno-strategijsko težište koje će se, od dotadašnjeg koje se nalazilo na sjeveroistoku zemlje, pomjeriti na zapad.⁵² Razlozi tom preokretu su se, prema mišljenju vojnog vrha JNA, nalazili u slabljenju Varšavskog pakta i njihovoj nemoći, dok je sa Zapada, od NATO-a, još uvijek prijetila opasnost. Ovakvo razmišljanje vojnog vrha je doista bilo upitno obzirom da se planovi koji su razrađeni sredinom osamdesetih godina mogu protumačiti dvojako, te, zapravo, u vojnom pogledu odgovaraju planu agresije na Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.⁵³ Dodatna potvrda razmišljanju da je vojni vrh radio jedno a pričao drugo je i formiranje vojišta koja su zamijenila dotadašnje armijske oblasti. Sjeverno vojište sa sjedištem u Beogradu je u sebe “usisalo” 7. armijsku oblast čije je sjedište bilo u Sarajevu i tako je Bosna i Hercegovina postala zapadni rub ovoga vojišta koje je, pak, oblikom dosta ličilo

⁴⁷ Bišćević, H. 1993, 36.

⁴⁸ Mamula, B. 2000, 96.

⁴⁹ Isto, 96.

⁵⁰ *Krajina*, 8.2.1985. (Pozitivna ocjena privrednih kretanja).

⁵¹ Nije nikakva tajna da su i u Bihaćkoj krajini postojali novinari koji su mogli dobiti informacije koje drugi nisu. Hasan Bišćević bio je jedan od njih, a prvi među takvima je bio Ilija Mandić, dopisnik sarajevskog *Oslobođenja* iz Bosanske Krupe (zapravo iz Bihaćke krajine).

⁵² Špegelj, M. 2001, 86.

⁵³ Isto, 86.

političkoj karti Velike Srbije, a ne operativno-teritorijalnoj vojnoj jedinici.⁵⁴ Ovaj plan centralizacije Oružanih snaga poznat pod imenom “Jedinstvo” u potpunosti je sproveden krajem 1988. godine.⁵⁵

Vojno-politička kontrola zapadnih republika, čini se, bio je izvjesniji cilj koji se trebao postići, a ne strah od NATO-a, kako je govoreno. I sama priča o Agrokomercu, njegovom razvoju i utjecaju to donekle potvrđuje. Naime, kada je Agrokomerc dobio već spomenutu mogućnost plasmana svojih proizvoda NATO snagama to je ostvario najviše zahvaljujući JNA.⁵⁶ Ovaj podatak potvrđuje postojanje relativno dobrih odnosa između najjače vojne organizacije na svijetu i jugoslavenskih oružanih snaga. No bez obzira, radilo se o jednom ili drugom konceptu (odbrana od NATO-a ili kontrola Hrvatske i Slovenije), Bihaćka krajina, i Agrokomerc u njoj, imali su izuzetan značaj sa pozicije logističkog centra u oba slučaja. Nikako ne treba gubiti iz vida postojanje aerodroma Željava koji se nalazio u utrobi planine Plješevice, na granici Bosne i Hercegovine i Hrvatske, i koji je predstavljao značajnu kariku u stratejskom lancu sačinjenom tako da je Bihaćka krajina središte odbrane ili pak napada.

Sljedeća stvar koja pokazuje koliki je bio stupanj umiješanosti JNA u zbivanja u Bihaćkoj krajini jeste odobrenje izdato Agrokomercu da može servisirati vojna vozila.⁵⁷ U Velikoj Kladuši nije bilo kasarni niti vojske pa čudi ovaj podatak. Uzme li se u obzir i to da se u tome servisu, kako neki tvrde, mogao sklopiti tenk, slika postaje jasnija kada se govori o potencijalu i mogućnostima ovoga servisa.⁵⁸ Stoga ne treba čuditi da je Fikret Abdić kada je otkrivena malverzacija sa mjenicama pokazao svoju spomenutu osionost i upitao bosanskohercegovački vrh “zna li da su Krajišnici naoružani?”⁵⁹ Nije jasno zašto Karlovac ili Bihać nisu dobili pravo na servisiranje vojnih vozila koji su bili u mogućnosti to raditi. Jedini logičan odgovor bi bio da je područje Velike Kladuše i Cazina trebalo, u odbrambenom konceptu koji se počeo izgrađivati od 1968. godine a posebno nakon promjene stratejskog težišta odbrane sredinom osamdesetih, postati logističko središte čitave Jugoslavije.

Poslije Titove smrti 1980. godine dogodilo se niz potresa i strateških promjena u Jugoslaviji. Sa pozicije Bihaćke krajine značajno je bilo to da je usljed vidljivog ekonomskog nazadovanja čitave zemlje bio izrazito vidljiv napredak Agrokomerca. Za ovaj kraj to je značilo koliko-toliko održavanje normalnog privrednog života. Iako je Kraigherova

⁵⁴ Špegelj, M. 2001, 88.

⁵⁵ Marijan, D. 2003, “Jedinstvo” – posljednji ustroj JNA, *Polemos* (6), 11-47.

⁵⁶ Ovo je vrijedna anegdota kojom se potvrđuje tadašnja moć Agrokomerca pa ču je i prenijeti. NATO vojnik u njemačkim garnizonima je za doručak jeo jedan dan staro Agrokomercovo jaje sa dva žumanjka koje je svakodnevno dopremano sa osječkog aerodroma (HR). Ovo je bio veliki uspjeh za tvornicu koja je time dokazala visoku razinu tehnološkog razvoja ali i svojih poslovnih mogućnosti.

⁵⁷ Bišćević, H. 1993, 50.

⁵⁸ Ovo mi je potvrdio Alija Alešević (9. 11. 2006), a i Milan Uzelac u svojoj knjizi *Ono malo istine* (2005) to spominje. On je čak pisao i o vojnoj paradi koju je Abdić upriličio u Velikoj Kladuši, u maju 1987. godine, što je bio presedan i do tada nezamisliv čin koji mogu preduzeti civili. Niti ova činjenica nije imala veći odjek u javnosti iako je to, svakako, zasluživala.

⁵⁹ Uzelac, M. 2005, 280.

komisija naložila ekstremno sužavanje investicija u svim dijelovima Jugoslavije, u Velikoj Kladuši se to nije provodilo. Premda je Bosna i Hercegovina prestala davati finansijsku podršku Agrokomercu sredstva su pristizala.⁶⁰ Mogući odgovor je da je odluku o finansiranju donio vojni vrh zbog promjene strategijskog težišta odbrane i prijenosa upravo na ovo područje, a o čemu je pisao general Špegelj.⁶¹ Također se u ovome periodu, značajnom za iznalaženje finansijskih sredstava u Agrokomercu, dogodila posjeta admirala Mamule prilikom koje je razgovarano o mogućnostima izvoza purećeg mesa za NATO.⁶² Ovaj splet okolnosti je doprinio pojavi despotizma i osjećaju nedodirljivosti Agrokomerca koji je najbolje personificirao njegov direktor Fikret Abdić.

Značajna ličnost koja je imala presudan utjecaj na događanja i tokove u privredi i politici Bihačke krajine, a posebno Agrokomerca, bio je Hakija Pozderac. Kao revolucionar iz poznate krajiške partizanske porodice, ali i kao jedan od glavnih egzekutora nad pobunjenim krajiškim seljacima iz 1950. godine, imao je ogromnu moć upravo na ovome području.⁶³ Obzirom da je već dugi niz godina bio u organima federacije njegove veze su bile jake i pouzdane. Čak je važio za čuvara neizbrojivih tajni.⁶⁴ Bez njega čitav plan o Agrokomercu kao velikom savezniku vojske ne bi bio provodiv.

“Afera Agrokomerc” počinje izbijanjem požara u tvornici koji se dogodio 25. januara 1987. godine. Bilo je puno nagađanja o požaru, kružile su priče da je podmetnut ali to nikada nije dokazano.⁶⁵ Za požar je okrivljen Poslovodni odbor tvornice jer nisu instalirali protupožarni sistem i tako indirektno doprinijeli uništenju jednog od većih Agrokomercovih pogona. Nakon požara Služba državne bezbjednosti (SDB) je ušla u Agrokomerc i uspostavila kontrolu nad tvornicom. Prvo je regionalni centar u Bihaću intervenirao da bi potom Duško Zgonjanin, načelnik republičkog SDB-a, osobno preuzeo sve akcije koje su se ticale Agrokomerca.⁶⁶ Kako je isticao Milan Uzelac na sjednicama raznih partijskih foruma, koje su postale česte poslije izbijanja afere, jedino je SDB mogao srušiti tu megalomansku tvrdavu.⁶⁷ Odmah po ulasku u Agrokomerc Duško Zgonjanin je obavjestio Milana Uzelca da postoje indicije o drugim nezakonitostima koje su ozbiljnije od nepostavljanja protupožarnog sistema.⁶⁸ Upravo kada se desio požar, što je veoma indikativno, počela je provjera platnog prometa i posebna provjera poslovanja Agrokomerca.⁶⁹ Isto tako, u januaru 1987. godine se dogodila emisija 5 lažnih teleks – naloga (zapravo od 29. decembra 1986. do 30. januara 1987. godine) koji su pokrenuli lavinu i koji su

⁶⁰ AFBH, MB (1987), 315/87.

⁶¹ Špegelj, M. 2001, 86.

⁶² Bišćević, H. 1993, 36.

⁶³ Radi se o Cazinskoj buni iz 1950. godine. Hakija Pozderac je tada bio javni tužilac u Banjoj Luci i on je bio nadležan za kažnjavanje pobunjenika. O tome je pisala Vera Kržišnik-Bukić (1990).

⁶⁴ Bišćević, H. 1993, 36.

⁶⁵ U razgovoru sa Mujom Koštićem rečeno mi je da se sredinom 1986. godine dogodio požar i u OUR-u Projektant koji je bio izuzetno značajan. Sve je izgorjelo i uništeno. Dokumentacija koja se tu nalazila je bila izuzetno važna.

⁶⁶ *Dnevni avaz*, 16.10.1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 4)

⁶⁷ AFBH, MB (1987), 179/87.

⁶⁸ Uzelac, M. 2005, 146.

⁶⁹ Isto, 245.

Agrokomerc doveli u katastrofalan položaj.⁷⁰ Tih 5 teleks – naloga je stiglo iz Prištine, Beograda i Novog Sada u ukupnom iznosu 15.513.989.328 dinara. Puno različitih aktivnosti, koje nisu bile praksa ondašnjeg jugoslavenskog režima, u samo mjesec dana!

Afera Agrokomerc je, dakle, počela u januaru 1987. godine kada se desio požar u jednom od pogona koji je otvorio put SDB-u da uđe u tvornicu. Iz perspektive logičkog promišljanja građanina nejasno je zašto bi SDB trebao istraživati požar u tvornici čim se on dogodio. Aktivnosti nekoliko republičkih službi su se usmjerile na Agrokomerc a formirana je i komisija SDB-a 17. marta da bi se istražile nezakonitosti unutar Agrokomerca. Bosanskohercegovačko predsjedništvo je prvi put raspravljalo o Agrokomercu 19. aprila 1987. godine i tada je data podrška tvornici.⁷¹ Zapravo je Predsjedništvo SR BiH sve do 11. augusta, kada je održana sjednica Predsjedništva SR BiH, bilo na poziciji podržavanja razvojnog programa velikokladuške tvornice. Ovo je bila druga i najznačajnija faza afere kojom je rukovodstvo Republike stavljeno na velika iskušenja. Sada je, jednostavno rečeno, red poteza koje je vukao Hamdija Pozderac uvjetovao red poteza koje je vuklo srpsko rukovodstvo. Ovim je Pozderac, kao predsjednik Savezne komisije za promjenu ustava, bio ucijenjen. Ukoliko bi radio po notama Beograda Agrokomercovi problemi bi bili riješeni mimo javnosti i na način kako se do tada radilo. Ukoliko ne, odstrijel je bio spreman.⁷² Također, 11. augusta 1987. godine je i bosanskohercegovačko rukovodstvo podijeljeno što nimalo ne čudi uzme li se u obzir uloga nekih političara (Zgonjanin, Uzelac, Ubiparip) pri kreiranju afere. Tada izazvani rascjep, što je najgore, izbio je na nacionalnoj osnovi.⁷³

Na sjednici Predsjedništva SR BiH od 19. aprila 1987. godine razmatrani su različiti materijali koji su pristigli i bili pripremljeni za raspravu. Tu je bio tzv. “Zgonjaninov izvještaj” koji je nastao 9. aprila 1987. godine kao i 3 pisma iz Velike Kladuše koja su poslali Stevo Repac, predsjednik OK SK Velika Kladuša, Slobodan Miljković, predsjednik SO-a i Fikret Abdić, predsjednik PO SOUR Agrokomerc.⁷⁴ Hamdija Pozderac je prilikom izlaganja na ovome skupu tvrdio da se organizirano radi protiv Agrokomerca i da se time žele srušiti braća Pozderac.⁷⁵ Time je nagovijestio da se na probleme sa Agrokomercem koji su iskršli treba gledati sa isključivo političkog stajališta. Prema Petru Dodiku, ondašnjem članu Predsjedništva SR BiH, Duško Zgonjanin je tada odbio Hamdijin zahtjev da se zaustavi kampanja protiv Agrokomerca što je Dodiku izgledalo sasvim čudno, skoro nevjerovatno. Sasvim racionalno je zaključio da onoga ko smije nešto odbiti Hamdiji Pozdercu drže i vode “veći igrači”. Hamdija je tada bio značajan jugoslavenski igrač tako da ovo odbijanje govori o promijenjenim odnosima i konceptima u Jugoslaviji.

⁷⁰ AFBH, MB (1987), 309/87.

⁷¹ Dodik, P. 2003, 11.

⁷² U razgovoru sa Fikretom Čelebićem (28. 8. 2007.) saznao sam da se, na jednom neformalnom sastanku u ljeto 1987. godine, Hamdija Pozderac izderao na brata Hakiju (što je bio predsedan!) i na Fikreta Abdića. Rekao je da preko njih dvojice njemu (Hamdiji, A. M.) žele da skinu glavu.

⁷³ *Dnevni avaz*, 16.10.1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 4)

⁷⁴ Isto, 21-22.

⁷⁵ Dodik, P. 2003, 6.

Također je interesantna tvrdnja Petra Dodika da je iz držanja Munira Mesihovića, također tadašnjeg člana Predsjedništva SR BiH, i Milana Uzelca na ovoj sjednici naslutio da je sve već dogovoreno kako da se prevlada novonastala situacija.⁷⁶ Sličnu stvar je ponovio i Alija Alešević tvrdnjom da je u noći 19/20. aprila 1987. godine primio poziv iz Sarajeva u kojem je obaviješten da je Predsjedništvo odlučilo njega poslati na robiju.⁷⁷ Čak su, po njemu, odredili i visinu zatvorske kazne koja je bila 16 godina. Mogućnost da se sve riješi bez uplitanja javnosti i suda bila je velika, samo je trebalo prihvatiti igru koju je nametao srpski vrh.

Stanje u Jugoslaviji, pa samim time i Bosni i Hercegovini, pred početak afere Agrokomerc 1987. godine bilo je veoma kaotično. Urušavanje komunizma se sve više naziralo, a u Jugoslaviji su dominaciju preuzimali nacionalisti. Posebno je to bilo izraženo u srpskom korpusu unutar kojeg je postojao već niz javnih radnika i znanstvenika koji su sasvim otvoreno zagovarali redefiniranje odnosa u zemlji pa i rekompoziciju zemlje. Već 1986. godine je bio obnarodovan Memorandum SANU-a a Slobodan Milošević se pripremao da izvrši udar u rukovodstvu SK Srbije i tako preuzme totalnu vlast u toj republici.⁷⁸ To se i dogodilo na poznatom Septembarskom plenumu CK SKS (14. 9. 1987) kada su Ivan Stambolić i ostali oponenti, do tada vodeći ljudi SK Srbije, izgubili vlast. Pored Ivana Stambolića najveći gubitnik bio je Dragiša Pavlović, predsjednik Gradskog komiteta SK Beograd, koji je trebao doći na mjesto koje je pripalo Slobodanu Miloševiću. Prema mišljenju admirala Mamule, Milošević nije došao na čelo Srbije na talasu nemira kosovskih Srba i zovu intelektualne elite za obnovu programa Velike Srbije. O pripremama njegovog dolaska na vlast se vrlo malo zna. Presudnu ulogu za Miloševićevu “instaliranje”, prema Mamuli, imao je general Ljubičić, bivši komandant JNA i čovjek koji je zamijenio na čelu Armije Titu odanog generala Ivana Gošnjaka.⁷⁹ Admiral je, prema njegovom svjedočenju, upozorio Stambolića na Ljubičićevu infiltraciju u JNA i na to da general radi vrlo upitne poteze na što se Stambolić oglušio.⁸⁰ Stambolić je smatrao da je general Ljubičić i dalje odani sljedbenik Titovog puta. Veoma se prevario. Tek kasnije, nakon što je protjeran sa srpske političke scene, Stambolić će kazati da je general Ljubičić imao jednu od najpresudnijih uloga u rasturanju Jugoslavije.⁸¹ Da je Ljubičić doista bio jedan od glavnih projektanata “nove srpske supremacije”, a za pitanja vojske vjerovatno glavni, dokaz je njegova svađa s generalom Džemilom Šarcem, dugogodišnjim predsjednikom SK u JNA. Razlozi za svađu, kako je ustvrdio general Šarac, su njegovo mišljenje da je Ljubičić predao armiju srpskim hegemonistima.⁸²

⁷⁶ Dodik, P. 2003, 55.

⁷⁷ Sjećanje Alije Aleševića, 9. 11. 2006.

⁷⁸ Interesantno poigravanje sa masom i vršenje utjecaja na kolektivitet povodom Miloševićevog uzdizanja se odigralo u medijima. Jedan od najboljih primjera je reklama za parfem *Vožd* gdje se u 2-3 sekunde filma ponavljale riječi “Vožd je stigao”.

⁷⁹ Mamula, B. 2000, 112.

⁸⁰ Isto, 112.

⁸¹ Stambolić, I. 1995, 241.

⁸² Latić, N. 2003, 95.

Bosna i Hercegovina je još od Garašaninovog “Načertanija” u velikosrpskim koncepcijama bila ugaoni kamen i pitanje kojem se davala najveća pozornost. Tako je bilo i početkom osamdesetih godina kada je nastajao novi akcioni plan srpske elite. Nije stoga čudno da je Bosna i Hercegovina malo-pomalo postajala problematična republika u kojoj su se nizale afere a medijska slika o njoj kreirana u Beogradu.⁸³ Beogradski mediji su posvećivali značajnu pažnju Bosni i Hercegovini ali je izvještavanje bilo pretežno takvo da je ova republika ličila na mitološki “tamni vilajet”. Skoro ništa što se događalo u ovoj republici nije govorilo o dobrim i zdravim odnosima u bilo kojoj domeni društvenog života. Ovakav pristup koji govori o zastrašujućoj izrežiranosti napada na Bosnu i Hercegovini neki autori, a posebno nekadašnji novinar na Omladinskom radiju Sarajevo Neven Anđelić, nazvali su buđenjem javnog mnijenja. Proces demokratizacije i oslobođenja medija iz političkog zagrljaja sredinom osamdesetih godina, prema Anđeliću, može se pratiti preko informiranja o aferama Moševac, Agrokomerc, Neum⁸⁴ itd. Možda je, da budem sarkastičan, bilo jedino moguće pratiti “oslobođenje” medija koji su se stavili u funkciju ostvarenja politike koju je definirao SANU. Također, Anđelićeva argumentacija kako je nemoguće povezati Miloševića sa “aferom Agrokomerc”, jer je on izvršio puč 23. septembra 1987. godine, što se pak dogodilo poslije otkrića afere i isključenja Fikreta Abdića iz SK, smatram da nije točna.⁸⁵ Isto tako, Miloševićevo preuzimanje srpskog kormila se nije dogodilo na plenumu, kako to Anđelić ističe, jer je on na kormilu bio već određeno vrijeme. Plenum je to samo potvrdio i dotada vladajuće ljude iz sjene stavio pod svjetla političke pozornice. Stambolića je, zakulisnom igrom, porazio njegov učenik i miljenik. Osmu sjednicu CK SK Srbije je bila farsa i spektakl koji je završen prije nego je počeo jer takvi događaji samo tako mogu da se i odigraju.⁸⁶

Srbijansko rukovodstvo koje je bilo ili dolazilo na političku scenu, kako je to napisao admiral Mamula, trebalo je što brže djelovati jer su čak kasnili u sprovedbi “zadataka” koji su pred njih postavljeni.⁸⁷ Za SR Srbiju je veliko opterećenje bilo pitanje ustavnih promjena koje su se najviše doticale državnosti ove republike i njenog odnosa sa autonomnim pokrajinama. Ekonomske prilike Jugoslaviju su sve više dezintegrirale tako da je ona mnogima (Slovincima posebno jer su ekonomske razlike protegnuli i na političke, kulturne itd.) postajala opterećenje i uteg oko vrata, a akcije političkih i ekonomskih elita u republikama su bolju suradnju ostvarivale sa inostranim partnerima nego sa jugoslavenskim republikama.⁸⁸ Od 1981. godine kosovski problem je bio akutan. Manje tenzija je bilo u Vojvodini ali ni u toj pokrajini situacija nije bila sasvim jasna. Na čelu komisije koja je radila na ustavnim promjenama nalazio se Hamdija Pozderac, tadašnji

⁸³ “Afera Moševac” je egzemplaran uzorak medijske manipulacije. Navodno nenamjensko korišćenje sredstava u Mjesnoj zajednici Moševac, općina Maglaj, iskorišćeno je za dokazivanje korumpiranosti bosanskohercegovačke vlasti.

⁸⁴ “Afera Neum” je uslijedila poslije “Afero Agrokomerc”. Radilo se o izgradnji vila visokih funkcionera u ovome malom bh. gradu na Jadranu. Glavnooptuženi, od strane medija, bio je Branko Mikulić.

⁸⁵ Anđelić, N. 2005, 88-89.

⁸⁶ Stambolić, I. 1995, 221.

⁸⁷ Mamula, B. 2005, 94-95.

⁸⁸ Jović, D. 2003, 218.

potpredsjednik SFRJ, koji je ubrzo trebao postati i predsjednik Predsjedništva SFRJ zbog nacionalnog i republičkog rotacijskog ključa koji je uspostavljen u državi. SR Srbija je, također, u osamdesetim godinama 20. stoljeća izvršila pritisak na savezne organe da zauzave program stabilizacije i uvedu kontrolirane cijene. Zaključak je da su ovim ili htjeli izazvati sukob i raspad Jugoslavije i tako je pretvoriti u proširenu Srbiju.⁸⁹ Sasvim je jasno da se ne radi o kratkovidosti (ovu opciju je odbacio i Mamula iako ju je on spomenuo u svojoj knjizi) jer je predsjednik SIV-a Branko Mikulić “pao” čim je liberalizirao cijene u SFRJ što nije odgovaralo srbijanskoj politici.⁹⁰

Izrazito značajnu ulogu u ovoj aferi odigrao je bankarski sektor u Jugoslaviji. Banke su bile te koji su plasirale ogromna sredstva prema Agrokomercu u januaru 1987. godine i sve su se nalazile na području SR Srbije (Ljubljanska banka Novi Sad, Jugobanka Beograd, Jugopetrol banka Beograd, Osnovna banka Priština). Agrokomerc je imao dugogodišnju suradnju sa preko pedeset banaka širom Jugoslavije ali su januarske mjenice sa enormnim iznosima stigle samo iz srbijanskih banaka. Iako je Branko Mikulić, kao predsjednik SIV-a i kao politički predstavnik Bosne i Hercegovine, inzistirao i na odgovornosti bankarskog sektora, u vezi finansijskih malverzacija Agrokomerca, to se nije dogodilo.⁹¹ Bankari su, ipak, imali veoma jakog i utjecajnog zaštitnika, a to je bio Slobodan Milošević. Njegova povezanost s bankarskim krugovima je doprinijela tome da ga se osobno stavi u središte afere Agrokomerc.⁹² U prilog toj tvrdnji ide i oprost duga Agrokomercu 1989. godine, no o tome kasnije.

Da je u augustu 1987. godine počelo uništavanje Bosne i Hercegovine preko uništenja Hamdije Pozderca potvrđuje niz činjenica. Nakon objavljenog intervjua Hamdije Pozderca u NIN-u, 2. augusta, u kojem je potvrdio da je rješenje problema ustavne pozicije SR Srbije i njenih pokrajina blizu, događaji su se počeli redati kao na traci. Nešto ranije, 30. jula, u Sarajevu je boravila delegacija Jugoslavenskog tržišta novca (JTN) i ponudila katastrofalne uvjete saniranja posljedica mjenične afere.⁹³ Vodstvo JTN-a je bilo voljno da dug Agrokomerca pretvori u trogodišnji kredit koji bi u potpunosti na sebe preuzela Privredna banka Sarajevo (PBS), što znači Bosna i Hercegovina. Kamate su bile tako velike da bi se vratilo duplo više novca od iznosa koji se smatrao glavnicom. Od strane JTN su uvjeti ponuđeni a predstavnici PBS-a nisu imali mogućnosti da bilo što predlože. Bilo je uzmi ili ostavi. U Bosni i Hercegovini su, naravno, bili nezadovoljni odnosom JTN-a prema problemu koji se pojavio. Nakon niza konzultacija pokazali su spremnost da prihvate uvjete i konsolidiraju stanje u privredi na ovaj način o čemu su ih obavijestili 4. augusta.

Nakon ovakvog razvoja situacije, prihvatanja uslova kredita, iz Republičkog zavoda za zakonodavstvo SR Srbije su hitno reagovali jer su neke okolnosti postale drugačije. Saopćili su, nakon sastanka, da je potez JTN-a ishitren i da nije u skladu sa zakonom, od-

⁸⁹ Mamula, B. 2005, 288.

⁹⁰ Mamula, B. 2005, 76.

⁹¹ AFBH, fond MB, 307.

⁹² Filipović, M. 2007, 101.

⁹³ AFBH, MB, 317/87.

nosno, da se dug Agrokomerca ne može učiniti kreditom.⁹⁴ Sve se moralo, po njima, predati sudu i na taj način rješavati nastalu situaciju. Sastanak na kome je sugerirano svim imaocima Agrokomercovih mjenica, a bili su prisutni predstavnici SDK, banaka, određenih OUR-a i drugih društveno-pravnih organizacija, održan je 17. augusta a sazvaio ga je Radenko Žunić, potpredsjednik Izvršnog vijeća SR Srbije. Već 26. augusta 1987. godine na sjednici Izvršnog vijeća SR Srbije zaključeno je da se priča o Agrokomercu može riješiti samo na sudu i da su pravosudni organi sada na potezu.⁹⁵ Ništa drugo se, dakle, u Srbiji nije prihvatilo osim pokretanja sudskog postupka. Ovu akciju srbijanskog rukovodstva odmah su podržali i u Narodnoj banci Jugoslavije, najvišoj finansijskoj instanci u Jugoslaviji. Viceguverner Narodne banke Jugoslavije, Vukašin Marković, pridružio se stavu SR Srbije da za krivično djelo ne može biti ništa drugo nego sudski postupak i time odbacio priču o pretvaranju Agrokomercovog duga u kredit.⁹⁶ Uporište za ovaj svoj stav je mogao naći u zakonu ali nikako u praksi jugoslavenskog bankarskog sektora, pa čak i logici bankarskog poslovanja. Upravo u periodu kada se Agrokomercu (Bosni i Hercegovini) mjenični dug nije mogao pretvoriti u kredit, navodno zbog zakona, zbog iste stvari u Srbiji je kredit odobren “Pomoravlje – prometu” iz Čuprije, i to izuzetno povoljan.⁹⁷ Tada je Narodna banka Srbije donijela neustavnu odluku da ne prima mjenice od poslovnih banaka iz Bosne i Hercegovine.⁹⁸ U ostalim republikama nije bilo tako snažnih i isključivih reakcija, osim u SR Sloveniji, ali pretežno na verbalnom nivou.⁹⁹ Također, Izvršno vijeće SR Srbije je zauzelo stav da je rukovodstvo Bosne i Hercegovine stajalo iza Agrokomerca i da kao takvo ne može raščistiti situaciju koja je nastala već to može učiniti samo Federacija.¹⁰⁰ Stoga su se oni, kako su isticali, zalagali da se slučaj Agrokomerc dovede do kraja.¹⁰¹ Ono što je slijedilo bila je borba mačke i miša. Bosanskohercegovačko rukovodstvo koje je već bilo na koljenima više nije imao nikakvih mogućnosti da djeluje u interesu građana republike. Pojavile su se tendencije da se uvede prinudna uprava nad Bosnom i Hercegovinom.¹⁰² To je bilo jedno od ključnih pitanja na sjednici CK SKJ koja se održala 8. 9. 1987. godine u Beogradu.

Na spomenutoj sjednici CK SKJ trebalo je staviti pečat na samostalnost bosanskohercegovačke politike, što je i učinjeno. Branko Mikulić je u svojoj diskusiji sasvim direktno rekao da “smo suočeni sa zavjereničkim djelovanjem usmjerenim na rušenje sistema”.¹⁰³ Nešto ranije na jednoj od sjednica Predsjedništva CK SK BiH Mikulić je naglasio da “ne treba biti naivan i misliti da je Agrokomerc glavna stvar već su vrlo ozbiljna pitanja na

⁹⁴ *Politika ekspres*, 26. 8. 1987. (Kredit nije zakonit)

⁹⁵ *Politika*, 27. 8. 1987. (Slučaj za – sud)

⁹⁶ *Oslobođenje*, 27. 8. 1987. (Nema kredita za krivično djelo)

⁹⁷ *Večernje novosti*, 14. 9. 1987. (Ipak kredit)

⁹⁸ AFBH, MB (1987), 315/87.

⁹⁹ Franc Popit, slovenački političar, je izravno govorio o lopovskom mentalitetu Bosanaca.

¹⁰⁰ AFBH, MB (1987), 315/87.

¹⁰¹ *Danas*, 1. 9. 1987. (Kula od mjenica)

¹⁰² Uzelac, M. 2005, 185.

¹⁰³ AFBH, MB (1987), 315/87.

dnevnom redu”.¹⁰⁴ Također, sva ova događanja su, po njemu, predstavljala opasnost za Jugoslaviju i trebalo je voditi o tome računa.¹⁰⁵ Veoma koncizno dat je presjek problema sa kojim se suočila Jugoslavija i taj problem je, prema Mikuliću, zemlju držao na ivici katastrofe. Bosanskohercegovački vrh je očito vrlo dobro znao šta je pozadina pokrenute afere ali su bili svjesni da nemaju nikakve snage boriti se otvoreno jer su malverzacije velikih razmjera u Agrokomercu ipak postojale. Jedina primjedba na ove Mikulićeve stavove je njegovo uzmicanje od imenovanja onih koji generiraju krizu. Zbog toga su njegovi stavovi podložni različitom tumačenju iako je zapravo sasvim jasno da je odgovornim za ova događanja, pa čak i mnoga događanja iz ranijeg razdoblja koja su imala negativan odjek u Bosni i Hercegovini, držao srbijansko rukovodstvo.¹⁰⁶

Ovo rukovodstvo je, pak, imalo ogromnu prednost u diskusiji koja se vodila na sjednici 8. 9. 1987. godine. Već spomenuti koraci koje su napravile institucije u SR Srbiji davali su im “vjetar u leđa” i oni su mogli voditi raspravu u željenom pravcu. Zapravo je bosanskohercegovačko rukovodstvo bilo na optuženičkoj klupi. U najboljem slučaju mogli su se osjećati kao mlađi retardirani brat. Vidoje Žarković, crnogorski političar, odmah je zahtijevao da se oformi državna komisija koja bi ispitala odgovornost saveznih organa za propuste koji su učinjeni.¹⁰⁷ Time je, navodno, želio da se stvari istjeraju na čistac (već smo ovo čuli!) i da se utvrde krivci za malverzacije koje su jugoslavensku ekonomiju dovele u težak položaj. Diskusije Milana Uzelca, Branka Mikulića i Milana Kučana, slovenskog predstavnika, malo su ublažile efekte stavova Vidoja Žarkovića. Da se, ipak, radilo o nepopustljivim stavovima potvrdio je Slobodan Milošević u svojoj diskusiji. On je prvo pozdravio saopćenje Predsjedništva CK SK BiH i istakao da je to “prva svijetla tačka jer se kategorično, ljudski reklo šta je šta i ne može se nikoga kriviti što se nada gubi nedeljama i danima kada se zna da se svim instrumentima vlasti raspoláže a ništa se ne preduzima”.¹⁰⁸ Sasvim fino, kako je on to znao, diskvalificirao je bosanskohercegovačko rukovodstvo učinivši ga nesposobnim i podržao Vidoja Žarkovića u njegovom stavu da se formira državna komisija.

Na ovoj je sjednici bosanskohercegovačka politika izgubila samostalnost. Državna komisija nije oformljena¹⁰⁹, valjda zbog već postojeće radne grupe SIV-a koju je Žarković kvalificirao ipak drugačijim organom koji bi imao drugačiju funkciju od državne komisije. Bez obzira na činjenicu da bi to bio presedan u jugoslavenskoj unutrašnjoj politici Žarković i Milošević nisu popuštali. Kako god bilo, na proširenoj sjednici Predsjedništva CK SK BiH koja je održana 12. 9. 1987. godine, četiri dana poslije sjednice CK SKJ, Hamdija Pozderac, glavni cilj srpskog napada, dao je ostavku.

Prvi korak koji je učinjen i koji je pokazivao da je sudski proces izvjestan je oduzimanje poslaničkog imuniteta Fikretu Abdiću od strane Mandatsko-imunitetske komisije

¹⁰⁴ AFBH, MB (1987), 313/87.

¹⁰⁵ AFBH, MB (1984-1985), 170/85.

¹⁰⁶ *Dani*, 5.4.2002. (“Odlazak velikog Bosanca”)

¹⁰⁷ AFBH, MB (1987), 315/87.

¹⁰⁸ AFBH, MB (1987), 315/87.

¹⁰⁹ AFBH, MB (1987), 315/87.

Skupštine Jugoslavije. To se dogodilo 8. septembra 1987. godine uz obrazloženje da je “Emisija mjenica bez pokrića izazvala dalekosežne posljedice za privredu SFRJ ugrozivši njenu ekonomsku osnovicu čime je učinjeno krivično djelo kontrarevolucionarnog ugrožavanja društvenog uređenja iz člana 114. Krivičnog zakona SFRJ”.¹¹⁰ Gotovo istovremeno, na sjednici Predsjedništva OK SK Bihać osuđeno je djelovanje Fikreta Abdića ali i Hakije Pozderca čime se nagovještavalo slično rješenje i za potonjeg.¹¹¹ Predsjedništvo SK BiH je na svojoj sjednici od 12. 9. 1987. godine, na kojoj je Hamdija dao ostavku, utvrdilo da Hakija Pozderac ima političku odgovornost za događanja oko Agrokomerca.¹¹²

Optužnica je podignuta od strane Višeg javnog tužilaštva u Bihaću 29. februara 1988. godine i sa početkom suđenja u Bihaću (5. maj 1988), koje je krenulo nekoliko mjeseci nakon pritvaranja Fikreta Abdića, Hakije Pozderca, Alije Aleševića, Ibrahima Mujića i drugih počela je i igra oko Bosne i Hercegovine.¹¹³ Kontrarevolucionarno djelovanje je predstavljalo osnovu optužnice.¹¹⁴ Da bi se, navodno, osigurala nepristrasnost suda doveden je sudija iz Tuzle Rifat Konjić. O tome kako je teklo suđenje i kako je jedan od optuženih, Alija Alešević, bivši direktor Interne banke Agrokomerca i najupućeniji u poslovanje sa mjenicama, to doživio, kazuje njegovo svjedočanstvo:

“Ja sam nakon 18 mjeseci pušten pa sam sa slobode išao na suđenje. Tada je otprilike nastala treća faza suđenja. U toj trećoj fazi Hakija se morao skloniti iz sudnice i on se pušta zbog bolesti. Ja postajem drugooptuženi a Pirija¹¹⁵ dolazi u Agrokomerc i mene zove da ja radim u Agrokomercu. Ja prihvatam i počinjem da radim. Tada je republička vlada davala pare iz budžeta za 30 stručnjaka u Agrokomercu. I ja sam dobijao tu platu iz budžeta a ovamo sam suđen za kontrarevoluciju itd. Moj zadatak je bio da radim na revitalizaciji Agrokomerca a ovamo sam odgovarao zbog rušenja države. Meni kaže onaj (misli na predsjednika suda Rifata Konjića A.M.) da se naspavam a ja mu kažem da ne mogu jer po noći radim u Agrokomercu. I kada sam ja to rekao predsjedniku suda da radim u Agrokomercu i da sam plaćen iz državnog budžeta rekao mi je da mu donesem to rješenje i da će me poljubiti u čelo ako to bude tako. A šta je suština? Suština je bila da mene fizički oslabe za suđenje, Hakiju da odstrane, a on je mudar, kod Hakije to svakako ne bi prošlo, a Fikret napušta advokate iz Zagreba i uzima advokate iz Beograda.

To je ta treća faza. I sada kada se čovjek malo nazad vrati to je bila priprema za ovaj rat. U toj trećoj fazi Fikretov zadatak je bio ... Milošević daje nalog i oprašta dug Agrokomercu. Tržište novca reaguje jer 80% duga je oprašteno. Fikretu se ukida smrtna kazna a onda se povlači i kontrarevolucija. To Milošević radi potez.

¹¹⁰ *Krajina*, 11.9.1987. (Pritvoren i mjenični mag)

¹¹¹ *Krajina*, 11.9.1987. (Komunisti ne okolišaju)

¹¹² *Krajina*, 18.9.1987. (Hakija Pozderac je kriv)

¹¹³ *Krajina*, 6.5.1988. (Usmjerili nezakonito)

¹¹⁴ *Krajina*, 6.5.1988. (Prva četiri sata)

¹¹⁵ Osman Pirija, ekonomista koji je vodio mostarski HEPOK i koji je stigao u Agrokomerc da bi konsolidirao stanje.

Milošević je bio direktor banke. Ja sam bio u banci sa njim ko ovako s tobom. I tada, po mom mišljenju Fikret počinje da radi isključivo po nalogu iz Beograda. Njegov zadatak je bio da iskompromitira političare u Bosni, poseban akcent je bio na Srbe. On je tu miješao, uzimao je Hrvate, Muslimane, kao ovoga Raifa Dizdarevića npr. Ali poenta je bila da se u narodu stvori mržnja prema političarima koji su iz srpskog naroda, to je njegov zadatak bio.”¹¹⁶

Ovaj poduži citat, u kojem ima i određenih nejasnoća, nudi nekoliko važnih indicija. Puštanje Hakije Pozderca, odbacivanje optužbe po članu 114. Krivičnog zakona SFRJ i preuzimanje Abdićeve odbrane od strane beogradskog advokatskog tima desilo se skoro kao na traci. Najintrigantnije je, zapravo, što je JTN zaista oprostio dug Agrokomercu koji je samo dvije godine prije želio prvo pretvoriti u izuzetno nepovoljan, ekstrazela-naški kredit a potom se i od toga odustalo jer je jedini izlaz, kao što sam naveo, bio sud i sprovođenje postupka protiv Abdića, Hakije Pozderca i ostalih. Kako i zašto je do ovoga preokreta došlo može se tek nagađati, barem dok neko od tada vodećih ljudi JTN-a ne progovori o ovom problemu, ali je značajno da je ipak došlo i da je time “afera Agrokomerc” privedena kraju. Alešević stavlja Slobodana Miloševića u veoma interesantnu poziciju tj. njegovu ulogu smatra ključnom za rješavanje slučaja i samim tim puštanje Fikreta Abdića na slobodu.¹¹⁷ Drugu vrstu argumentacije o ovoj trećoj fazi suđenja, kako ju je nazvao Alešević, ponudio je general Martin Špegelj. Upravljački vrh JNA je, po njemu, stajao iza pokretanja afere, a kada je konačno srušen Hamdija Pozderac iz zatvora je pušten Fikret Abdić i sa njim je vrh Armije odmah uspostavio bliske kontakte.¹¹⁸ Ovaj stav je iznio čovjek koji je izuzetno dobro poznao stanje u JNA kao i njene metode koje je imala tako da se njegovo mišljenje treba uzeti s velikom dozom povjerenja u izrečeno. Obzirom na dotadašnju Abdićevu suradnju sa vojnim vrhom nimalo ne treba čuditi njegovo pristajanje uz novi koncept u kojem je on dobio svoju “grofoviju”. Ipak, smrt Hamdije Pozderca nije okončala aferu, jer je suđenje počelo mjesec dana nakon njegove smrti, ali je otvorila mogućnosti da se ne mora ići do kraja i tako velikosrpskom konceptu olakšala dalju sprovedbu planiranih aktivnosti koje su imali spram Bosne i Hercegovine.

Ovu općeprihvaćenu ali ne tako snažno dokumentima argumentiranu tezu o velikosrpskom konceptu i njegovom interesu u “aferi Agrokomerc” ponudilo je niz značajnih autora. Nebitno da li su potencirali vrh JNA kao onoga ko je vrbovao Abdića ili pak Miloševićevu političku kliku – on je radio za iste ciljeve kao i ove naoko dvije a zapravo jedna vojno-politička grupacija. Isto onako kako je general Nikola Ljubičić stajao iza Miloševićevog ustoličavanja, posigurno je imao i svoje ruke u pridobijanju Fikreta Abdića za velikosrpsku stvar. Uzme li se u obzir i činjenica da je Ljubičić, po svemu sudeći, inicirao destabilizaciju Agrokomerca i predao ga iz ruku Armije u ruke policije radi

¹¹⁶Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

¹¹⁷Obzirom da veoma interesantni podaci vezani za ovu suradnju izlaze iz vremenskog okvira koji je obuhvaćen ovim radom, dat ću u zaključku nekoliko razmišljanja koja svjedoče u prilog ovoj tezi o umješanosti Slobodana Miloševića u čitav ovaj slučaj i u finansijskom a ne samo političkom pogledu.

¹¹⁸Špegelj, M. 2001, 97.

rušenja Hamdije Pozderca, time je on, pa samim time i vojska, umiješan do grla u čitavu priču.¹¹⁹ Taj stav osnažuje i sljedeći citat koji je preuzet od Nihada Krupića, a koji je radio određena istraživanja o ulozi JNA u Abdićevom ponašanju u vrijeme afere, pred i poslije demokratskih izbora 1990. godine ali i tokom rata (1992-1995) u Bosni i Hercegovini. On navodi:

“Već tokom ispitivanja i boravka u bihaćkom zatvoru sa Fikretom Abdićem je u kontakt došla tadašnja jugoslovenska obavještajna služba. U operativnoj akciji ‘*Proboj 1*’, pridobijanje Abdića u službu srbijanskog KOS-a, a po nalogu Aleksandra Vasiljevića, učestvovali su: major Čedo Knežević, potpukovnik Smiljanić, kapetan Miroslav Balan i Vukašin Gledić. Poslije puštanja iz zatvora Fikret Abdić je u restoranu “Lovačka kuća” u Bihaću pristao da radi za KOS”.¹²⁰

Ovi stavovi sasvim direktno navode konkretne ljude i konkretan događaj koji snažno doprinose tezi o Abdićevom prihvatanju suradnje sa Miloševićevim režimom. Isto tako idu u prilog tvrdnji da je vojni vrh glavni krivac za sve što se događalo sa i oko Agrokomerca. Možda je najplastičnije i najoriginalnije ovu aferu objasnio Alija Alešević:

“Pazi, aferom Agrokomerc Milošević je mudro ostvario 3 – 4 stvari. Pod broj jedan, smetao mu je Hamdija kao predsjednik ustavno-pravne komisije koji ne bi dozvolio promjene ustava da se onako desi sa pokrajinama. Hamdija to ne bi dozvolio. A prvi korak je bio veća Srbija, znači da Srbija bude bez pokrajina. Drugi korak je bio da napravi prostor za ove radikale u Bosni, znači ove je trebalo ukloniti. I evo, Fikret je tome poslužio. Meni samo nije jasno kako on nije nikada shvatio da je to mat – tačka protiv Bošnjaka. Mogu ja shvatiti da se voli Agrokomerc ali pada granata ubija civile... Ljudi za njega nisu bili bitni”.¹²¹

“Treću stvar, i najopasniju”, tvrdi Alešević, “koju je htio postići je kada, u biti, država radi protiv države. Dolazi do likvidacije Bihačke banke, kao regionalne banke. Znači, odjednom hiljade privatnih računa i firmi ... Pored Agrokomerca padaju i drugi, razumiješ li me?! Jednostavno kada ti nametneš socijalni momenat narodu, kada on gleda šta će sutra jesti, on se sklanja tenku kada on naiđe. Ako on ima jesti, ako zašta ima kupiti pušku neće se on skloniti tenku. Mislim da je išao na to da omekša Krajinu.”¹²²

Sve ove tvrdnje dobivaju na značaju kada se, u zadatom vremenskom okviru (1971-1991), sagleda i pozicija Fikreta Abdića u procesu demokratizacije društva i prvih poslijeratnih izbora. U Bosni i Hercegovini se pojavio niz stranaka koje su željele Abdićevu podršku i mnoga izaslanstva su dolazila u Veliku Kladušu radi njegovog pridobijanja

¹¹⁹ *Dnevni avaz*, 5.11.1997. (Život i smrt Hamdije Pozderca 24)

¹²⁰ Krupić, N. 2005, Deset najvećih srpskih podvala, www.bosnjaci.net (25. 6. 2007)

¹²¹ Razgovor sa Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

¹²² Razgovor s Alijom Aleševićem, 9. 11. 2006.

za svoju opciju. On je, nakon dugo odugovlačenja i natezanja, odlučio da se priključi Stranci demokratske akcije (SDA) koja je okupljala bosanske Muslimane. Detalj koji puno govori dogodio se u Banjoj Luci prilikom jednog od predizbornih mitinga SDA. Organizatori mitinga su pola sata pred početak morali tražiti Abdića i našli su ga u hotelu “Palas”, koji je slovio kao četnički štab.¹²³ Aktivisti SDA iz Banje Luke su ovo protumačili kao izuzetnu hrabrost “ljutog Krajišnika” i njegovu postojanost unatoč progonu kojim je bio izložen prilikom “afere Agrokomerc”. Tek će kasnije Muharem Krzić uspjeti da sebi protumači zbog čega je Abdić posjetio spomenuti banjalučki hotel i zašto je bio hladan prema SDA-ovcima prilikom održavanja ovoga mitinga sa kojeg je ekspresno otišao netom što je završen, a bez značajnijeg učešća.¹²⁴ Ipak, ovo Krzićevo promišljanje je tek indicija nastala usljed Abdićevog ponašanja u periodu rata (1992-1995) i razlaza sa zvaničnim bh. rukovodstvom, a bez konkretnog dokaza. No, i indicija, razumno i logički kontekstualizirana, nije zanemariva.

Summary

The author writes about the genesis of ‘Agrokomerc’ affair, its political context, implications and repercussions. By using the the first-rate archival documents the author explains the interest of Yugoslav National Army (JNA) and its generals for strengthening ‘Agrokomerc’, the strategic concept of JNA after Tito’s death and the role of politics, especially the Serbian communist leadership in generating the affair and its usage for their interests and objectives of destabilizing the Bosnian party and state authorities, in the eve of Yugoslavia’s desintegration and the aggression on Yugoslav sovereign republics.

¹²³Krzić, M. 2003, 65.

¹²⁴Isto, 66.

Izvori i literatura

a) Arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (ABH)
 Fond Izvršno vijeće SR BIH (IV BiH)
 Fond Izvršno vijeće SR BiH, Strogo pov. (IV BiH)
 Fond CK SK BiH

Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine (AFBH)
 Fond Mikulić Branko (MB)

b) Objavljena građa

44, 45, 46, 48. i 49. *sjednica CK SK BiH /septembar-novembar 1972./ I (1977), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo*
 44, 45, 46, 48. i 49. *sjednica CK SK BiH /septembar-novembar 1972./ II, (1977), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo*
Izbori iz dokumenata SK BiH (1983), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
Izbori iz dokumenata SK BiH II (1984), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
Izbori iz dokumenata SK BiH I (1986), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
 7. *sjednica CK SK BiH (1987), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo*
 10. *sjednica CK SK BiH (1987), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo*
 15. i 16. *sjednica CK SK BiH (1988), CK SK BiH – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo*

c) Intervjui

Razgovor s Enverom Ramićem, Sarajevo (12. 9. 2006)
 Razgovor s Alijom Aleševićem, Velika Kladuša (9. 11. 2006)
 Razgovor s Omerom Đugom, Bihać (20. 12. 2006)
 Razgovor s Ismetom Hrlom, Cazin (31. 10. 2007)
 Razgovor sa Milkom i Dubravkom Pozderac, Sarajevo (23. 10. 2007)
 Razgovor sa Mujom Košićem, Sarajevo (28. 6. 2007)
 Razgovor sa Fikretom Čelebićem, Bihać (28. 8. 2007)

d) Knjige

Alibabić M. M. (1996), *Bosna u kandžama KOS-a*, Behar, Sarajevo
 Andelić, N. (2005), *Bosna i Hercegovina (između Tita i rata)*, Samizdat B92, Beograd
 Bilandžić, D. (1985), *Historija SFRJ (glavni procesi 1918-1985)*, Školska knjiga, Zagreb
 Bilandžić, D. (1986), *Jugoslavija poslije Tita 1980-1985*, Globus, Zagreb
 Bilandžić, D. (2006), *Povijest izbliza (Memoarski zapisi 1945-2005.)*, Prometej, Zagreb
 Dodik, P. (2003), *Uspon i pad "Agrokomerca"*. DES, Sarajevo

- Ekmečić, F. (1998), *Bosanac Rene Pelletier (pravnik, književnik, povjesničar, diplomata, slikar, profesor)*, Naša djeca, Paris
- Filandra, Š. (1998), *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo
- Hadžišehović, M. (2006), *Muslimanka u Titovoj Jugoslaviji*, Bosanska riječ, Tuzla
- Horvat, B. (2001), *Ekonomika brzog razvoja 1*, Forum Bosnae, Sarajevo
- Ibrahimagić, O. (2001), *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Magistrat, Sarajevo
- Jović, D. (2003), *Jugoslavija – država koja je odumrla (Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije)*, Samizdat B92, Beograd
- Korošić, M. (1989), *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Zagreb
- Krzić, M. (2003), *Svjedočiti zločin i bosnojublje*, “Bošnjačka liga” – Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo
- Kržišnik-Bukić, V. (1991), *Cazinska buna 1950*. Svjetlost, Sarajevo
- Mamula, B. (2000), *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica
- Radić, N. (2002), *Bihaćki gradonačelnici 1878-2000*, Vlastita naklada, Bihać
- Ravlić, A. A. (1987), *Velika Kladuša kroz stoljeća*, Skupština opštine Velika Kladuša, Velika Kladuša
- Šarac, N. (gl. ur.), *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine II*, (1990), Institut za istoriju – NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo
- Špegelj, M. (2001), *Sjećanje vojnika*, Znanje, Zagreb
- Uzelac, M. (2005), *Ono malo istine*, London-Sarajevo: Bosanska pošta AS, 2005.

e) Članci i rasprave

- Bulatović, R. (1987): “Uloga komunista u razvijanju narodne privrede na Bihaćkom području”. U: *Bihać u novijoj istoriji (1918 – 1945) 2* (gl. ur. Galib Šljivo), Institut za istoriju, Banjaluka, 193 – 216.
- Cvjetičanin, B. (1984), “Decenije veće od stoljeća”. U: Šaranović, M. (gl. ur.), *Bihać*, TANJUG-EKOS, Beograd
- Krupić, N. 2005, Deset najvećih srpskih podvala, www.bosnjaci.net, Posljednji pristup: 25. 6. 2007.
- Marijan, D. (2003), “Jedinstvo” – poljednji ustroj JNA, *Polemos* (6), 11 – 47.

f) Novine

- Borba* (Beograd)
- Bošnjački avaz* (Sarajevo)
- Danas* (Zagreb)
- Dnevni avaz* (Sarajevo)
- Duga* (Beograd)
- Krajina* (Bihać)
- Nedjelja* (Sarajevo)
- Nedjeljna Dalmacija* (Split)
- NIN* (Beograd)

Oslobođenje (Sarajevo)

Politika (Beograd)

Politika ekspres (Beograd)

Privredni pregled (Beograd)

Reprezent (Velika Kladuša)

Vaše zdravlje (Oktalpharma)

Večernje novine (Sarajevo)

Večernje novosti (Beograd)

Večernji list (Zagreb)

7

Agresija na Bosnu i Hercegovinu

dr. sc. Nikica Barić
mr. sc. Smail Kličić
dr. sc. Jakša Raguž

Dr. sc. Nikica Barić
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Bihaćko-cazinska krajina u političkim i vojnim planovima Hrvatske i Srbije 1992.-1995.

Apstrakt: *U radu su prikazani politički i vojni planovi Beograda i Zagreba prema Bosni i Hercegovini tijekom posljednjeg rata, a zatim je prikazan i odnos hrvatske i srpske strane prema Bihaćko-cazinskoj krajini u istom razdoblju, s naglaskom na odnos prema Fikretu Abdiću, koji se tijekom 1993. odmetnuo od vlasti Republike Bosne i Hercegovine, osnovavši Autonomnu pokrajinu Zapadnu Bosnu.*

Ključne riječi: *Bihaćko-cazinska krajina, Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Franjo Tuđman, Fikret Abdić*

Srpska politika prema Bosni i Hercegovini

Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bio je uzrokovan politikom vodstva Srbije, na čelu sa Slobodanom Miloševićem, koje nije željelo dozvoliti osamostaljenje spomenutih republika u granicama koje su one imale dok su se nalazile u sastavu socijalističke Jugoslavije. Ovo je argumentirano time da srpski narod u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ne može biti odvojen od Srbije, kao svoje matične domovine. Na sastanku visokih dužnosnika Srbije, održanom 26. ožujka 1990., doneseni su zaključci u vezi sa srbijanskom politikom u predstojećem razdoblju. Ocijenjeno je da će se Jugoslavija raspasti, jednako kao što se raspao i Savez komunista Jugoslavije. U tom slučaju trebat će osigurati nove granice srpskog nacionalnog prostora, a “bitka oko teritorije bez krvi teško je zamisliva”. Za srbijansko vodstvo bilo je neprihvatljivo da se Jugoslavija preustroji u konfederalnu zajednicu, jer se smatralo da u tom slučaju srpskom narodu izvan Srbije neće biti osiguran ravnopravan položaj. Procijenjeno je da će pojedine republike, počevši sa Slovenijom, donijeti nove ustave, koji će biti u suprotnosti s jugoslavenskim Ustavom, dok o novom ustavu Jugoslavije neće biti postignut dogovor. Srbijanski dužnosnici su u skladu s ovime zaključili da će neizbježno doći do sukoba zbog “neslaganja” Srba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini s “takvom nacionalnom pozicijom”, odnosno odvajanja od “matice” i “pretvaranja u nacionalnu manjinu”.¹

¹ Borisav Jović, *Poslednji dani SFRJ* (Beograd: izdavač autor, 1996), str. 131.

Tijekom 1990. u Hrvatskoj, a kasnije i u Bosni i Hercegovini, održani su prvi slobodni višestranački izbori. U Hrvatskoj je na izborima pobijedila Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) na čelu s Franjom Tuđmanom. U Bosni i Hercegovini vlast su podijelile nacionalne stranke – Stranka demokratska akcije (SDA) pod vodstvom Alije Izetbegovića, Srpska demokratska stranka (SDS) pod vodstvom Radovana Karadžića i HDZ BiH, koju je vodio Stjepan Kljuić.²

SDS, koji je u Hrvatskoj osnovan prije nego u Bosni i Hercegovini, ubrzo će u obje republike započeti provoditi politiku beogradskog vodstva. Stvaranje “prekodrinskih” srpskih država teklo je na sličan način u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Na područjima većinski ili u znatnom broju naseljenim Srbima osnivaju se srpske autonomne oblasti, koje će kasnije prerasti u nove srpske republike. Srpska strana svoje je planove mogla provoditi s puno samopouzdanja jer je na svojoj strani imala premoćnu silu koja je bila utjelovljena u Jugoslavenskoj narodnoj armiji (JNA).³

Nakon proglašenja samostalnosti Hrvatske 1991. i Bosne i Hercegovine 1992. srpska strana kreće u otvorene sukobe u kojima se uspostavljaju granice novih srpskih “zapadnih republika”. Tako početno razdoblje rata obilježava srpsko zauzimanje teritorija, dok je nesrpsko stanovništvo izloženo različitim oblicima nasilja, ili je protjerano s područja koje drži srpska strana. Ovaj “etnički očišćen” prostor postaje teritorij novih srpskih država – Republike Srpske Krajine (RSK) u Hrvatskoj i Srpske Republike Bosne i Hercegovine, odnosno kasnije Republike Srpske.

Radovan Karadžić, vođa SDS-a u Bosni i Hercegovini, još prije izbijanja općeg rata izravno je zaprijetio Muslimanima, navodeći što će im se dogoditi ukoliko se opredijele za odvajanje od Jugoslavije. Tijekom rasprave u Skupštini Bosne i Hercegovine krajem 1991. Karadžić je izjavio da će odvajanje od Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu biti “ista ona autostrada pakla i stradanja kojom su pošli Slovenija i Hrvatska”, odnosno Bosna i Hercegovina bit će odvedena “u pakao”, a muslimanski narod “možda u nestanak”, jer “muslimanski narod ne može da se odbrani ako bude rat ovdje”. Karadžiću je odgovorio predsjednik Alija Izetbegović, izjavivši da upravo takve izjave na najbolji način objašnjavaju zašto “mi i možda nećemo više da ostanemo u Jugoslaviji”. Izetbegović je rekao da Jugoslaviju kakvu želi Karadžić ne želi više niti jedan jugoslavenski narod, osim možda srpskoga naroda i dodao da “muslimanski narod neće nestati”.⁴ Nedugo nakon što je Bosna i Hercegovina proglasila samostalnost započela je, kako je Karadžić i najavio, opća srpska agresija u kojoj su Srbi ubrzo ovladali s oko 70 % bosansko-hercegovačke teritorije.⁵

² Za opći pregled stanja u Bosni i Hercegovini prije izbijanja rata, kao i za pregled ratnih događaja vidjeti: Ksavije Bugarel, *Bosna, Anatomija rata* (Beograd: Fabrika knjiga, 2004).

³ Opširno o ulozi JNA u ratu u Hrvatskoj i u početnom razdoblju rata u Bosni i Hercegovini vidjeti: Davor Marijan, *Slom Titova armije, Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987.-1992.* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, Hrvatski institut za povijest, 2008).

⁴ <http://www.youtube.com/watch?v=cO8cf6mVbJ0&feature=related>, pristup ostvaren 2. svibnja 2010.

⁵ Za jedno novije djelo o srpskom istrebljivanju muslimanskog stanovništva u početnom razdoblju rata, a na primjeru istočne Bosne, vidjeti: Edina Bećirević, *Na Drini genocid – Istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni* (Sarajevo: Buybook, 2009). Za ustrojavanje policijske službe Republike Srpske vidjeti: Kristijan A. Nilsen, “Ministarstvo

Iako međunarodna zajednica nije posegnula za vojnom intervencijom kako bi spriječila agresivnu srpsku politiku, a također je uvela i embargo na uvoz oružja za područje bivše Jugoslavije, što je išlo na štetu žrtava srpske agresije, ona je pojedinim svojim odlukama ipak otežala planove Beograda. Na prvom mjestu međunarodna zajednica je usvojila načelo da su granice bivših jugoslavenskih republika ujedno i granice novih nezavisnih država, čime je Beograd spriječen da srpske republike u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini priključi krnjoj Jugoslaviji. Druga važna odluka međunarodne zajednica bila je da Beogradu, odnosno novoproglašenoj Saveznoj Republici Jugoslaviji (SR Jugoslaviji) uvede gospodarske sankcije zbog umiješanosti u rat u Bosni i Hercegovini. Nametanje sankcija Beogradu ubrzo će Srbiju dovesti u izuzetno nepovoljan položaj, odnosno tešku gospodarsku i društvenu krizu koja će kulminirati tijekom 1993. godine.⁶ U takvim okolnostima Beograd će sve teže moći pružati financijsku i drugu potporu Republici Srpskoj i RSK.⁷

Novo okolnosti prisiljavale su Beograd na promjenu politike prema Republici Srpskoj. Tijekom 1993. Slobodan Milošević pokušava uvjeriti Karadžića da prihvati mirovni plan supredsjedatelja Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji, Davida Owena i Cyrusa Vancea, iako taj plan nije predviđao opstanak Republike Srpske kao zasebnog entiteta. No, vodstvo Republike Srpske odbacilo je spomenuti mirovni plan. U ljeto 1994. međunarodna Kontaktna skupina predlaže novi mirovni plan, koji predviđa da Bosna i Hercegovina bude uređena kao zajednica dvaju entiteta, Republike Srpske i u međuvremenu uspostavljene bošnjačko-hrvatske Federacije Bosne i Hercegovine. Pri tome je predviđeno da Republici Srpskoj pripadne 49 % bosansko-hercegovačkog teritorija. To je značilo da bi se Srbi trebali povući sa znatnog dijela teritorija kojega su zauzeli u početnom razdoblju rata. Nakon što je vodstvo Republike Srpske odbacilo i taj mirovni plan, Beograd početkom kolovoza 1994. objavljuje prekid veza s Karadžićem, te SR Jugoslavija zatvara svoju granicu prema Republici Srpskoj.⁸

Raskid s nepopustljivim vodstvom Republike Srpske, kojega je u ljeto 1994. objavio Beograd, svakako nije značio da su prekinuti svi oblici suradnje između SR Jugoslavije i Republike Srpske. Primjerice, i dalje je postojala vojna suradnja između Vojske Jugoslavije i Vojske Republike Srpske. S druge strane ipak se može zaključiti da je bila riječ o ozbiljnoj Miloševićovoj poruci Karadžiću da je vrijeme da se, uz ustupke, konačno okonča rat u Bosni i Hercegovini. Kako je vodstvo Republike Srpske gledalo na raskol

unutrašnjih poslova bosanskih Srba: Geneza, učinak, komanda i kontrola, 1990-1992", *Milošević vs Jugoslavija*, knjiga I, priredila Sonja Biserko, Biblioteka "Svedočanstva", br. 20, (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2004), str. 281-392. O političkom i vojnom pogledu vodstva Republike Srpske na rat dosta podataka nude dnevničke bilješke Nikole Koljevića, potpredsjednika Republike Srpske. Te bilješke pokrivaju razdoblje od početka 1993. do kraja 1995. godine. Vidjeti: Nikola Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, Dnevnik 1993-1995*, Knjiga 1, Knjiga 2, priredila Milica Koljević (Beograd: Javno preduzeće *Službeni glasnik*, Javna ustanova *Službeni glasnik Republike Srpske*, 2008).

⁶ Slobodan Antičić, *Zarobljena zemlja – Srbija za vlade Slobodana Miloševića* (Beograd: Otkrovenje, 2002), str. 151-184.

⁷ Bugarel, *Bosna – Anatomija rata*, str. 188.

⁸ Opširno o ovoj promjeni odnosa Beograda prema Republici Srpskoj vidjeti: Dušan Pavlović, *Akteri i modeli, Ogledi o politici u Srbiji pod Miloševićem* (Beograd: Samizdat B92, 2001), str. 13-71.

s Beogradom pokazuju bilješke sa sastanka održanog 20. kolovoza 1994. u Kninu, kada se Karadžić sa suradnicima sastao s vodstvom RSK, na čelu s krajinskim predsjednikom Milanom Martićem. Da je sukob s Beogradom ozbiljno zabrinuo vodeće ljude Republike Srpske pokazuje i izjava Momčila Krajišnika, predsjednika njezine Narodne skupštine, koji je na kninskom sastanku izjavio da je i za srpski narod bolje da misli da je taj sukob samo “fingiranje”. Karadžić je na spomenutom sastanku znatnu pažnju obratio razlozima zbog kojih je Republika Srpska odbila plan Kontaktne skupine. Njegovo prihvaćanje značilo bi da se Republika Srpska mora odreći velikog područja pod svojim nadzorom, što bi dovelo do iseljavanja srpskog naroda s tih područja. Zato su, zaključio je Karadžić, tvrdnje službenog Beograda da Srbi trebaju ostati na područjima koja neće pripasti Republici Srpskoj, i tamo se izboriti za svoja prava, zapravo “gluposti”. Karadžić je također naveo da Beograd predbacuje Republici Srpskoj da je spomenutim planom dobila “pola Bosne”, no unatoč tome odbija prihvatiti takvo rješenje. Karadžić je imao suprotno mišljenje, te je ocijenio da je raspodjela teritorija predložena planom Kontaktne skupine neprihvatljiva jer u istočnoj Bosni ostavlja bošnjačke enklave, ne omogućava postojanje sigurnog srpskog koridora kroz Bosansku Posavinu, što se posebno odnosilo na nadzor nad Brčkom, a Republika Srpska ostaje izložena i opasnosti rasijecanja svoga teritorija do kojega može doći u budućnosti. Osim toga Karadžić je bio nezadovoljan i s predloženim ustavnim odredbama mirovnog plana, koje Republiku Srpsku svode na jedan od entiteta Bosne i Hercegovine. Na taj način Bosna i Hercegovina će opstati kao jedinstvena država, pa je Karadžić zaključio da je Srbima zapravo ponuđeno “ništa”. Osim toga, da je Republika Srpska prihvatila mirovni plan, vrlo brzo bi u sklopu njegove provedbe u Bosnu i Hercegovinu stiglo 80.000 vojnika NATO saveza koji bi se rasporedili duž Drine i u Bosanskoj Posavini i time srpsku stranu doveli u izuzetno nepovoljan položaj. Na temelju svega ovoga Karadžić je zaključio:

“Uvereni smo da ne možemo opstati ako potpišemo Plan. Ni [Republika Srpska] Krajina ne bi opstala. Ni Srbija ne bi opstala”.⁹

Karadžić je također naveo da se međunarodne sankcije nametnute Beogradu koriste kako bi se Republika Srpska prisilila na prihvaćanje mirovnih planova, ali i kako bi se osigurao povratak RSK pod hrvatsku vlast. Tako sankcije postaju sredstvo da srpska strana pristane na ono što Zagreb zapravo može ostvariti isključivo vojnim putem. Slično je razmišljao i Momčilo Krajišnik, koji je kninskom vodstvu poručio:

“Na vama je problem, jer Tuđman vas vojnički ne može pobijediti, a uz pomoć Zapada vas želi reintegrirati. Nas žele vidjeti u jedinstvenoj Bosni. Ni mi, ni vi, ne smijemo nipošto na to pristati”.¹⁰

⁹ Hrvatski memorijalno dokumentacijski centar Domovinskog rata (dalje: HMDCCR), Kabinet predsjednika RSK, kut. 4, Služba predsjednika Republike, Broj: 020/4-868-2/94, Knin, 20. 08. 1994. g., Analitičko-informativna služba, Bilješka.

¹⁰ *Isto.*

Osim toga, kako je navedeno na tom sastanku, i da je Republika Srpska prihvatila mirovni plan to opet ne bi značilo potpuno ukidanje međunarodnih sankcija SR Jugoslaviji jer bi se, primjerice, uvoz nafte i dalje nalazio pod embargom. Karadžić je oko konačnog ishoda krize ipak bio optimističan. Smatrao je da na kraju mora doći ne samo do ujedinjenja RSK i Republike Srpske, nego i do njihovog ujedinjenja sa SR Jugoslavijom. Takva jedinstvena srpska država bila bi “garant stabilnosti na Balkanu”, te na njezinoj uspostavi treba ustrajati, unatoč međunarodnih pritisaka.¹¹

Vodstvo Republike Srpske je tijekom idućih mjeseci nastavilo sa svojom nepopustljivom politikom, a njezin sukob s Beogradom imao je posljedice i na političke odnose u Kninu. Osim što je Milošević od Karadžića zahtijevao da prihvati mirovne planove koje nudi međunarodna zajednica, on je početkom 1994. za predsjednika Vlade RSK nametnuo Borislava Mikelića, predratnog direktora mesne industrije “Gavrilović” u Petrinji. Mikelićev zadatak bio je voditi politiku obnove prometnih i gospodarskih veza između RSK i Hrvatske. Takva politika vodila bi normalizaciji stanja između Knina i Zagreba, odnosno onemogućila bi nove sukobe i eventualnu vojnu intervenciju Hrvatske protiv krajinskih Srba. Problem se nalazio u činjenici što se krajinski predsjednik Martić sve više priklanjao nepopustljivom vodstvu Republike Srpske, pa je Mikelić sve više smatran poslušnikom Miloševića koji je spreman RSK vratiti pod hrvatsku vlast.¹²

Krajem travnja 1995. Martić je odlučio zatvoriti autoput kroz dio zapadne Slavonije koji se od kraja 1991. nalazio pod srpskim nadzorom, a koji je bio otvoren za promet u sklopu politike koju je provodio Mikelić. Ubrzo zatim na tom području došlo je do incidenata, a 1. svibnja 1995. započela je operacije Hrvatske vojske “Bljesak” kojom je zapadna Slavonija u cijelosti vraćena pod hrvatsku vlast.¹³ Milošević je 2. svibnja 1995. u vezi s ovime razgovarao s premijerom Mikelićem. Tada mu je rekao da Tuđman nikada, zbog obaveza prema Ujedinjenim narodima (UN), ne bi mogao pokrenuti vojnu operaciju protiv Srba u zapadnoj Slavoniji da Martić nije zatvorio autoput za promet i time isprovocirao hrvatsku intervenciju. No, zaključio je Milošević, ta Martićeva “samovolja” zapravo je posljedica provođenja Karadžićeve politike, koja je savjetovala Kninu da zatvori autoput. Milošević je zaključio da vodstvo Republike Srpske želi Knin vezati uz sebe, a zatim ga gurnuti u “prvi red sukoba”. Zato je poručio Mikeliću da pred Skupštinom RSK treba zahtijevati opoziv Martića s dužnosti predsjednika.¹⁴

Milošević je i 6. svibnja 1995. u telefonskom razgovoru s general-pukovnikom Ratkom Mladićem, komandantom Vojske Republike Srpske, naveo da se politička vodstva Republike Srpske i RSK ponašaju nerazumno i svojim postupcima daju Bošnjacima i

¹¹ *Isto.*

¹² Opširnije o ovim sukobima u vodstvu krajinskih Srba vidjeti: Nikica Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj, 1990.-1995.* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005), str. 463-487.

¹³ Ivan Brigović, “Osvrt na operaciju ‘Bljesak’ u dokumentima Republike Srpske Krajine”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 2009, str. 39-70.

¹⁴ “Transkripti razgovora raznih ličnosti (maj-avgust 1995)”, *Republika Srpska Krajina – Deset godina poslije*, Druga knjiga (Beograd: “Dobra volja”, 2005), str. 105-108.

Hrvatima opravdanje da pokrenu vojne operacije protiv Srba. U vezi s ovime Milošević je zaključio:

“Ako se ne krene na političko rešenje, moje su procene da će se tu događati jako loše stvari.”¹⁵

No, događaji će se do kraja svibnja 1995. razvijati suprotno od Miloševićevih želja. Mikelić nije uspio smijeniti Martića, nego je Skupština RSK izglasala nepovjerenje Mikeliću i izglasala pokretanje postupka ujedinjenja RSK i Republike Srpske u novu “Ujedinjenju Republiku Srpsku”, iako je Beograd upozoravao da taj potez vodi isključivo zaoštavanju stanja. Istovremeno, nakon manjih napada NATO zrakoplovstva na srpske ciljeve u Bosni i Hercegovini, Srbi će uzeti kao taoce veći broj pripadnika mirovnih snaga UN-a, koji su kasnije oslobođeni. U srpnju 1995. srpske snage zauzele su Srebrenicu i Žepu, zaštićena područja UN-a u istočnoj Bosni, pri čemu je došlo do teškog stradanja bošnjačkog stanovništva. Nakon toga započeli su i novi napadi srpskih snaga na Bihać, koji je također imao položaj zaštićenog područja UN-a. No, upravo će ova srpska ofenziva za Zagreb biti dobar povod da pokrene operaciju “Oluja”, odnosno oslobađanja područja Banije, Korduna, Like i sjeverne Dalmacije koji su bili pod srpskim nadzorom.¹⁶

Na sjednici Vrhovnog savjeta obrane SR Jugoslavije održanoj 5. kolovoza 1995. godine, na kojoj se razmatralo stanje nakon početka “Oluje”, Milošević je u svome izlaganju ponovno naglasio da uzrok hrvatske vojne operacije i slom Srpske Krajine treba sagledati u nerazumnoj politici Karadžića, odnosno vodstva Republike Srpske. On je tom prilikom hladno zaključio da je bitno da se “sagleda celina situacije”, upozorivši da bi eventualni vojni odgovor Beograda na “Oluju” imao katastrofalne posljedice za Jugoslaviju, pri čemu nije isključio mogućnost da bi, u tom slučaju, NATO savez protiv nje pokrenuo vojnu intervenciju. Milošević je podsjetio da je, godinu dana prije, Beograd od Republike Srpske tražio da prihvati plan Kontaktne skupine, kao što se zalagao i da Knin pokrene pregovore sa Zagrebom. Optužio je Karadžića da je svojim utjecajem na Knin onemogućio pregovore krajinskih Srba sa Zagrebom, dok će, nakon odbijanja plana Kontaktne skupine, Republici Srpskoj u novonastalim okolnostima vjerojatno biti nametnuto “mnogo gore rešenje”.¹⁷

Nakon uspješnog okončanja operacije “Oluja”, u kojoj je došlo i do deblokade Bihaća, hrvatske postrojbe i snage Armije Bosne i Hercegovine nastavile su napredovati u zapadnoj Bosni. Nakon još jednog srpskog napada na Sarajevo, krajem kolovoza 1995., u kojem je ponovno stradao veliki broj civila, otpočeli su i intenzivniji napadi NATO zrakoplovstva na srpske ciljeve u Bosni i Hercegovini. Izbijanjem Hrvatske vojske u

¹⁵ Isto, str. 125-129.

¹⁶ Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj, 1990.-1995.*, str. 463-530.

¹⁷ United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (dalje: ICTY) Court Records, IT-02-54, Milošević, Savezna Republika Jugoslavija, Vrhovni savet odbrane, SP Broj 10-1, 5. 08. 1995. god., Beograd, Zabeleška sa 40. proširene sednice Vrhovnog saveta odbrane održane 05. avgusta 1995. godine.

neposrednu blizinu Banje Luke početkom listopada 1995. vodstvo Republike Srpske bilo je konačno prisiljeno na pregovore, te je prepustilo Slobodanu Miloševiću da ih zastupa pred međunarodnom zajednicom. Konačni mirovni pregovori, u kojima je Bosna i Hercegovina oblikovana na način na koji postoji i danas, uslijedili su u američkoj vojnoj bazi u mjestu Dayton u saveznoj državi Ohio. Rezultat tih pregovora bio je podjela Bosne i Hercegovine na dva entiteta, Republiku Srpsku i bošnjačko-hrvatsku Federaciju Bosne i Hercegovine, pri čemu je teritorijalni omjer između entiteta ostao isti kao i u mirovnom planu Kontaktne skupine iz ljeta 1994. godine.¹⁸

Nakon okončanja pregovora u Daytonu, Milošević se vratio u Beograd, gdje je 6. prosinca 1995. na sjednici Vrhovnog savjeta obrane SR Jugoslavije u svome izlaganju zaključio da je “rezultat jasan”, odnosno da je srpska strana ostvarila uspjeh, štoviše ostvarena je “ogromna pobjeda”. Ponovno je podsjetio da je međunarodna zajednica još u ljeto 1994, kada su Srbi nadzirali oko 70 % teritorija Bosne i Hercegovine, ponudila Republici Srpskoj polovicu bosansko-hercegovačkog teritorija. No, vodstvo Republike Srpske ovo je ocijenilo nepravednim rješenjem. Milošević se u svome obrazlaganju zatim i sam zapitao kako je to mogla biti nepravda, ako se uzme u obzir da Srbi čine tek nešto više od 30 % stanovništva Bosne i Hercegovine. Također je naveo da su se neki “pecali na udice” i tvrdili da su Srbi “vlasnici” više od 60 % teritorija Bosne i Hercegovine. I ovaj je “argument” Milošević odbacio, ironično spomenuvši da je i osobno rekao Karadžiću:

“Imaš vilu u Ženevi, pa si vlasnik, pa ne možeš pripojiti Ženevu Republici Srpskoj, ako tamo imaš vilu! Privatno vlasništvo ti niko ne dira.”¹⁹

Milošević je zaključio da je vodstvo Republike Srpske, unatoč upozorenjima i zahtjevima Beograda da prihvate mirovni plan Kontaktne skupine, postupalo na način koji je Republiku Srpsku doveo na “ivicu ponora”, pred propast. Kada je zaprijetila opasnost da će Srbi vojnim putem izgubiti Banju Luka, to je spriječeno političkom akcijom Beograda. Zatim je, u pregovorima koji su uslijedili, u za Srbe nepovoljnim okolnostima, ipak ostvareno da Republika Srpska dobije isto onoliko teritorije koliko joj je nuđeno kada se nalazila u najboljem položaju za pregovore, iako je bošnjačka strana tražila da Srbima ne pripadne više od 30 % teritorija. Milošević je zaključio da je to “istorijsko dostignuće”, odnosno omogućen je opstanak Republike Srpske na područjima na kojima nikada u povijesti nije postojala srpska država i na površini koja je, primjerice, dva puta veća od Crne Gore i jedan i pol put veća od Slovenije. U vezi s relativno slabom naseljenošću toga područja Milošević je zaključio da iz Srbije u Republiku Srpsku treba vratiti srpske izbjeglice iz Bosne i Hercegovine, “da imaju čime da nasele to područje”. Milošević je

¹⁸ Opširnije o mirovnim pregovorima u Daytonu vidjeti: Derek Chollet, *Tajna povijest Daytonu – Američka diplomacija i mirovni proces u Bosni i Hercegovini 1995.* (Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007).

¹⁹ ICTY Court Records, IT-02-54, Milošević, Savezna Republika Jugoslavija, Vrhovni savet odbrane, SP Br. 17-1, 28. 11. 1995. god., Beograd. Poziv na 47. sednicu Vrhovnog saveta odbrane. Uz poziv se nalaze: Stenografske beleške sa 47. proširene sednica Vrhovnog saveta odbrane održane 6. decembra 1995. godine, Beograd.

također naveo da je, u usporedbi sa svim prethodno predloženim mirovnim rješenjima, koja su uključivala različite oblike unutarnje podjele Bosne i Hercegovina, u Daytonu zapravo ostvaren najpovoljniji ishod za Srbe koji su, među ostalim, dobili “svaki grad na Savi”, a pripala im je i “cela Drina, osim Goražda.”²⁰

Nema sumnje da je Milošević ovakvim obrazlaganjem želio istaknuti svoje osobne zasluge za opstanak Republike Srpske, pri čemu je odgovornost za srpske poraze usmjerio na njezino nerazumno vodstvo, na čelu s Karadžićem. Miloševićeva izjava, iako ispunjena njemu svojstvenim sarkazmom, zapravo je, na neizravan način, potvrđivala da je i on osobno bio svjestan da Republika Srpska nije nastala na temelju “povijesnih” prava srpskoga naroda, nego na gruboj sili, dok se za njezin opstanak zatim trebalo izboriti u postojećim međunarodnim okolnostima, u čemu je Milošević u konačnici i uspio.

Na kraju bi se moglo zaključiti da je Milošević pokrenuo nasilno stvaranje srpskih republika u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. No, kako je nailazio na prepreke, a posebno zbog sankcija koje su 1992. nametnute SR Jugoslaviji, on je mijenjao svoju politiku i pristajao na kompromise, tjerajući vodstvo Republike Srpske da prihvati međunarodne mirovne inicijative, što je ono uporno odbijalo. U vezi s ovime moglo bi se postaviti pitanje – kako bi se događaji odvijali da je Karadžić još u ljeto 1994. prihvatio mirovni plan Kontaktne skupine? Pretpostavljam da bi međunarodna zajednica to prihvatila s velikim zadovoljstvom, radujući se što je najveći ratni sukob u Europi nakon Drugoga svjetskoga rata konačno okončan. Kako bi se nakon toga razvijalo stanje u Hrvatskoj, možemo samo pretpostavljati. No, vrlo vjerojatno, međunarodna zajednica bi izvršila veliki pritisak na Zagreb da ni u kojem slučaju ne pokreće vojnu operaciju povratka područja koja su nadzirali krajinski Srbi jer bi to moglo poremetiti tek uspostavljeni mir u Bosni i Hercegovini. Tako bi Zagreb morao nastaviti pregovarati s Kninom. Da je u vodstvu Krajine uspio prevladati premijer Mikelić, spreman na pregovore, možda bi konačan rezultat bio neki oblik vrlo visoke autonomije za krajinske Srbe, koju bi Zagreb morao prihvatiti. No, upravo je Karadžić, odbijajući kompromise, na kraju otvorio vrata hrvatskoj vojnoj intervenciji u kojoj je RSK doživjela potpuni slom.

Hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini

Nesumnjivo je hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini tijekom 1990-ih bila u znatnoj mjeri određena osobom Franje Tuđmana, koji je, na čelu HDZ-a, pobijedio na prvim višestranačkim izborima u Hrvatskoj i postao hrvatski predsjednik. Krajem travnja 1990. godine, neposredno nakon održavanja prvog kruga višestranačkih izbora u Hrvatskoj, Tuđman je dao intervju za zagrebački *Vjesnik*. Tada je na pitanje o zabrinutosti koja postoji u međunarodnim krugovima, zbog mogućih pokušaja prekranja granica unutar Jugoslavije, odgovorio:

²⁰ Isto.

“Nismo valjda povijesno slijepi da ne vidimo da su granice između Bosne i Hercegovine i Hrvatske obnovljene granice imperijalnog osvajanja jedne azijske sile u Evropi, i to iz doba kad su sve kolonijalne granice evropskih imperijalnih sila u Aziji i Africi brisane.”²¹

Na pitanje da li vjeruje da je granice jugoslavenskih republika moguće mijenjati bez sukoba Tuđman je odgovorio opisujući hrvatsko-srpske odnose tijekom 20. stoljeća, a zatim je podsjetio na uspostavu Banovine Hrvatske 1939. godine, kao primjer srpske spoznaje o potrebi dogovora s Hrvatima. Na pitanje hoće li se u eventualnom budućem sporazumu Hrvatske i Srbije voditi računa o narodima koji žive u Bosni i Hercegovini, odnosno hoće li se oni moći opredijeliti da žive u Bosni i Hercegovini kao samostalnoj državi, Tuđman je odgovorio:

“Mi smatramo da prirodno, gospodarski i prometno Bosna i Hercegovina i Hrvatska čine takvu cjelinu da zapravo jedni bez drugih ne mogu. Ali, stojimo na stanovištu da narod u Bosni i Hercegovini treba da se referendumom opredijeli. Mi nismo protiv toga da se odluče da žive u samostalnoj državi, ali, kad bi to odlučili sasvim sigurno da bi u tim konfederativnim odnosima moralo doći do zajedništva jer nas sve na to upućuje.”²²

U mjesecima nakon ovog intervjua žarište jugoslavenske krize prenijelo se u Hrvatsku. Do kraja 1990. općine s većinskim srpskim stanovništvom, uz potporu Beograda, uspostavile su Srpsku autonomnu oblast Krajinu, a još prije toga izbila je i oružana pobuna protiv novih hrvatskih vlasti. Srpski pritisak na Hrvatsku nastavio se i početkom 1991. godine. Također je bilo vidljivo da JNA ima neprijateljsko držanje prema Zagrebu i da traži povod za intervenciju protiv hrvatskih vlasti, odnosno razoružanje njezine policije.²³

U takvim, za Hrvatsku nepovoljnim okolnostima, Tuđman se 25. ožujka 1991. u Karađorđevu sastao sa Slobodanom Miloševićem.²⁴ U službenom priopćenju o ovom sastanku navedeno je da su na njemu, pred predstojeći sastanak predsjednika svih jugoslavenskih republika, hrvatski i srbijanski predsjednik razgovarali o postojećoj jugoslavenskoj krizi. Razgovori su pokazali da postoje već poznate razlike o temeljnim pitanjima između Hrvatske i Srbije, odnosno hrvatskog i srpskog naroda, ali je uzeto u obzir da su odnosi tih republika i naroda od ključne važnosti za rješavanje jugoslavenske krize, te su Milošević i Tuđman vodili razgovor u nastojanju da se

²¹ Mladen Pleše, Zoran Daskalović, Intervju s dr. Franjom Tuđmanom, “Zašto pobjeđujemo, i što namjerava HDZ?”, *Vjesnik*, Zagreb, 29. i 30. travnja, 1. i 2. svibnja 1990, str. 7.

²² *Isto*.

²³ Opširnije o tome vidjeti: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj, 1990.-1995.*, str. 62-120.; Marijan, *Slom Titova armije, Jugoslavenska narodna armija i raspad Jugoslavije 1987.-1992.*, str. 221-261.

²⁴ “Kronologija 1985-1995.”, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995.*, uredili Branka Magaš i Ivo Žanić (Zagreb, Sarajevo: Naklada Jesenski i Turk, Dani, 1999), str. 378.

“(...) odstrane opcije koje ugrožavaju interese bilo hrvatskog bilo srpskog naroda u cjelini i da se traže trajna rješenja, uz poštivanje povijesnih interesa naroda.”²⁵

Nedugo nakon prvog sastanka hrvatskog i srbijanskog predsjednika, u Tikvešu kraj Osijeka je 10. travnja 1991. održan sastanak skupine hrvatskih i srpskih stručnjaka koju su osnovali Milošević i Tuđman. Srbiju su u spomenutoj skupini predstavljali prof. dr. Smilja Avramov, dr. Vladan Kutlešić, prof. dr. Ratko Marković i akademik Kosta Mihajlović. Hrvatski predstavnici u pregovorima bili su akademik Dušan Bilandžić, prof. dr. Zvonimir Lerotić, prof. dr. Smiljko Sokol i savjetnik hrvatskog predsjednika Josip Šentija.²⁶

Prema kasnijim sjećanjima akademika Bilandžića na sastanku u Tikvešu hrvatski predstavnici izjavili su da je ključ rješenja jugoslavenske krize u odnosima Hrvatske i Srbije. Nakon toga došlo je do nesuglasica oko viđenja postojećeg i budućeg ustroja Jugoslavije. No, obje su se delegacije suglasile da postojeća Jugoslavija ne odgovara ni Beogradu, ni Zagrebu i da treba ostvariti međusobnu suradnju oko stvaranja nove hrvatske i srpske države. Na ovome zaključku sastanak je završen, a na idućem sastanku trebalo je, prema Bilandžiću, pokušati dogovoriti crtu podjele Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije.²⁷

Drugi sastanak hrvatskih i srpskih stručnjaka održan je 13. travnja 1991. u Beogradu.²⁸ Prema sjećanjima akademika Bilandžića srpski predstavnici otvorili su sastanak tvrdnjom da treba utvrditi granice buduće hrvatske i srpske države, pri čemu zajednički interesi Beograda i Zagreba nameću potrebu podjele Bosne i Hercegovine, tako da što više Hrvata i Srba ostane u svojim matičnim državama. Pri tome su srpski predstavnici naglašavali opasnost koju bosansko-hercegovački Muslimani u budućnosti navodno predstavljaju i za Hrvate i za Srbe. No, pregovori su došli na mrtvu točku kada je postalo očito da srpski predstavnici imaju pretenzije prema dijelovima hrvatskog teritorija. Zato je zaključeno da sporna pitanja trebaju riješiti Milošević i Tuđman. Nakon sastanka hrvatski pregovarači su obavijestili Tuđmana da srpske pretenzije prema hrvatskom teritoriju onemogućavaju dogovor, ali je Tuđman zaključio da se pregovori moraju nastaviti jer on i Milošević imaju “načelni sporazum”.²⁹

Ubrzo zatim, 15. travnja, u Tikvešu je održan novi sastanak Tuđmana i Miloševića. U službenom priopćenju hrvatske strane o ovom sastanku navedeno je da su dvojica predsjednika govorili o postojećoj krizi i odnosima između Hrvatske i Srbije, a razmijenjena su i gledišta o radu zajedničke skupine stručnjaka koju su dvojica predsjednika osnovali, te je zaključeno da se razgovori nastave.³⁰

²⁵ (Hina), “Tuđman i Milošević sastali se na granici”, *Vjesnik*, Zagreb, 26. ožujka 1991, str. 1.

²⁶ (Hina), “Prvi sastanak grupe eksperata Hrvatske i Srbije”, *Vjesnik*, Zagreb, 11. travnja 1991, str. 1.

²⁷ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza, Memoarski zapisi 1945-2005.* (Zagreb: Prometej, 2006), str. 372-374.

²⁸ (Hina), “Počeli pregovori stručnjaka Hrvatske i Srbije”, *Vjesnik*, Zagreb, 14. travnja 1991, str. 1.

²⁹ Bilandžić, *Povijest izbliza, Memoarski zapisi 1945-2005.*, str. 374-376.

³⁰ (Hina), “Razgovori se nastavljaju”, *Vjesnik*, Zagreb, 16. travnja 1991, str. 1.

Tako je 20. travnja 1991. u Zagrebu održan i treći sastanak hrvatskih i srpskih stručnjaka.³¹ Prema sjećanjima akademika Bilandžića, srpski stručnjaci su tijekom ovog sastanka ponovno isticali da je postojanje Bosne i Hercegovine suprotno interesima Hrvata i Srba i da ona mora biti podijeljena između Hrvatske i Srbije. Nakon trećeg sastanka sa srpskim stručnjacima Dušan Bilandžić i Josip Šentija podnijeli su ostavke na svoja mjesta u hrvatskoj pregovaračkoj skupini.³²

Neki drugi izvori pokazuju da je akademik Bilandžić u svojim sjećanjima točno prikazao pregovore hrvatskih i srpskih stručnjaka, u smislu da su i jedni i drugi bili suglasni da treba stvoriti hrvatsku i srpsku državu, te da se raspravljalo o budućim granicama tih država, ali je do nesuglasica došlo zbog srpskih pretenzija prema hrvatskom teritoriju. Zvonimir Lerotić, sudionik spomenutih pregovora, u jednom razgovoru hrvatskih dužnosnika s Nikolom Koljevićem, predstavnikom bosansko-hercegovačkih Srba, održanom u siječnju 1992. u Zagrebu, ovako je opisao nesuglasice između hrvatskih i srpskih stručnjaka do kojih je došlo u travnju 1991. godine:

“Dakle, osnovna ideja je bila razgovora koje smo započeli u četvrtom mjesecu [1991.] da hrvatska strana pomogne konstituciji srpske države, srpska strana da pomogne konstituciji hrvatske države. To je bila početna pozicija, i u tom pogledu smo išli za tim da pogledamo sve moguće elemente koji stoje po preprekama tome. Elementi su bili sljedeći: jedan od najvažnijih elemenata što se nije raščistio, ja ću govoriti otvoreno, što se nije u prvo vrijeme razriješio problem između gospodina Miloševića i [vođe Srba u Kninu] gospodina [Milana] Babića. Taj problem nije bio razriješen u ono vrijeme. Nije se u ono vrijeme računalo s time da (...) postoji neki minimum Hrvatske, postoji neki minimum Srbije u tom pogledu. Tu se nismo mogli nikako dogovoriti (...)”³³

Očito, ono što je Lerotić suzdržano opisao kao “problem” između Miloševića i vođe krajinskih Srba Milana Babića zapravo nije bio nikakav “problem” nego, jednostavno, provedba politike Beograda, da se s osloncem na silu JNA zauzmu dijelovi hrvatskog teritorija i na njima stvori nova srpska republika, što je i provedeno tijekom druge polovice 1991. godine.

Na sastanku visokih hrvatskih dužnosnika održanom 8. lipnja 1991. Tuđman je naveo da se svi problemi jugoslavenske krize prelamaju u Bosni i Hercegovini. Zaključio je da su hrvatske granice, kakve su postojale u socijalističkoj Jugoslaviji, apsurdne, jer buduća samostalna Hrvatska u tim granicama ne može ostvariti djelotvornu upravnu i prometnu povezanost, niti osigurati vlastitu obranu. Zato je u hrvatskom interesu da se to pitanje

³¹ (Hina), “Treći sastanak eksperata”, *Vjesnik*, Zagreb, 21. travnja 1991, str. 3.

³² Bilandžić, *Povijest izbliza, Memoarski zapisi 1945-2005.*, str. 376-377.

³³ Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana i suradnika sa članovima Predsjedništva Bosne i Hercegovine, gospodinom prof. Nikolom Koljevićem i gospodinom Franjom Borasom, održanog 8. siječnja 1992. godine u Zagrebu. *Stenogrami o podjeli Bosne*, priredio Predrag Lucić (Split, Sarajevo: Kultura & Rasvjeta d.o.o., Civitas d.o.o., 2005.), knjiga prva, str. 129-154.

riješi “u svojoj biti”, a Bosna i Hercegovina, u granicama u kojima je uspostavljena nakon 1945. godine, predstavlja “povijesni apsurd” i obnavljanje “kolonijalne tvorbe” iz osmanskog razdoblja.³⁴

Na istom sastanku Tuđman je izjavio da se čini da je i Alija Izetbegović “svjestan da je bespomoćan” u odnosu na srpsko razgrađivanje Bosne i Hercegovine, a zna i o “hrvatskom hercegovačkom nemirenju” s takvim stanjem. Zato je Izetbegović, “pritisnut tim objektivnim okolnostima”, pristao na razgovore s njim i Miloševićem. Tuđman je zaključio da se rješenje nalazi u “razgraničenju” Bosne i Hercegovine:

“Mislim da ćemo [to] postići zbog toga što to odgovara i Srbiji i Hrvatskoj, podjednako a što muslimanska komponenta zapravo i nema drugog izlaza nego da prihvati to rješenje, iako rješenje neće biti lako naći, ali ipak u biti to je to.”³⁵

Može se zaključiti da je Tuđman u tom razdoblju planirao da će Hrvatska sa Slovenijom proglasiti samostalnost, ali se nadao da bi, u pregovorima s Miloševićem i Izetbegovićem, mogla biti dogovorena podjela Bosne i Hercegovine, čime bi se, smatrao je Tuđman, ostvario dvostruki cilj – Hrvatska bi s proširenim granicama bila u povoljnijem geostrateškom položaju, dok bi zadovoljavanjem srpskih teritorijalnih ambicija u Bosni i Hercegovini bile eliminirane iste takve srpske pretenzije prema dijelovima hrvatskoga teritorija. Istovremeno bi sa Srbima u Kninu trebalo naći politički dogovor. Kada bi se sve ovo ostvarilo, smatrao je Tuđman, Hrvatska bi mogla pristati i na preustroj Jugoslavije u savez suverenih država:

“(…) ako se sporazumijemo na tom bitnom pitanju spornom između Hrvatske i Srbije o Bosni i Hercegovini, ako ostvarimo realne granice za Republiku Hrvatsku i ako se riješi taj problem tih prečanskih Srba na taj način da Srbija bude zadovoljna, onda se može graditi o tome da i Srbija prihvati takve osnove saveza koji bi bili za nas prihvatljivi i za druge prihvatljivi, ili pak za potpuno razdruživanje.”³⁶

Nedugo zatim, 12. lipnja 1991, u Splitu je održan sastanak Izetbegovića, Miloševića i Tuđmana. Borisav Jović, bliski suradnik Miloševića i srbijanski član Predsjedništva Jugoslavije, dan prije tog sastanka u svome je dnevniku zabilježio da “mnogi očekuju” da će se na tom sastanku raspravljati o podjeli Bosne i Hercegovine i stvaranju “muslimanske mini države”. Zato je 11. lipnja u Beogradu kod Miloševića održan sastanak kojem je, među ostalima, prisustvovao i Radovan Karadžić. Na sastanku je trebalo dogovoriti “taktiku” koju će Milošević imati tijekom razgovora s Izetbegovićem i Tuđmanom. Zaključeno je da se Milošević treba držati “naših principijelnih stavova”, odnosno očuvanja

³⁴ Zapisnik sa 7. sjednice Vrhovnog državnog vijeća Republike Hrvatske, održane 8. lipnja 1991. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 9-74.

³⁵ *Isto*.

³⁶ *Isto*.

Jugoslavije u kojoj će se nalaziti i Bosna i Hercegovina. U tom smislu srpska strana ne traži njezinu podjelu, niti uspostavu proširene srpske države. No, s druge strane, srpski predstavnici također neće dozvoliti da se “srpski narod silom izvodi iz Jugoslavije”.³⁷

No razgovor Izetbegovića, Miloševića i Tuđmana u Splitu očito nije doveo ni do kakvog rješenja. Izetbegović će kasnije navesti da na tom sastanku nije izravno spominjana mogućnost podjele Bosne i Hercegovine, ali su mu njegovi sugovornici, na neizravan način, dali do znanja da smatraju da je u vezi s tom republikom potrebno “neko drukčije”, “realno rješenje”, odnosno pokušavali su razgovor usmjeriti na trojnu podjelu Bosne i Hercegovine. Izetbegović je sa svoje strane na splitskom sastanku predlagao da se Jugoslavija preustroji u savez suverenih država, za što je imao i potporu makedonskog predsjednika Kire Gligorova.³⁸

Dosta kasnije, sredinom rujna 1992, Tuđman će se, u jednom zatvorenom razgovoru, osvrnuti na sadržaj razgovora koje je krajem prve polovice 1991. vodio s Miloševićem i Izetbegovićem:

“Gospodo, neka vam bude jasno i ja sam razgovarao sa Miloševićem posebno, sa Izetbegovićem posebno prije rata protiv Hrvatske i u Bosni i Hercegovini, i zajedno u Splitu sva trojica. Ja sam otvoreno rekao, mi jesmo za održanje Bosne i Hercegovine na ovim osnovama kakvima smo govorili, tri konstitutivne jedinice. Ali sam kazao, ne treba isključiti o čemu se govorilo i prije Drugog svjetskog rata i što je na svoj način prisutno. (...) Prema tome, ja sam rekao znači, ili takva Bosna koja će osigurati i interese hrvatskog naroda, ili molim podjela, s time da sam ja rekao, znači jedan dio Srbiji, jedan dio Hrvatska, a može ostati i muslimanska država u sredini (...)”.³⁹

U vezi sa svime navedenim moglo bi se zaključiti da je Tuđman krajem prve polovice 1991. smatrao da je moguće doći do općeg hrvatsko-srpskog sporazuma, koji bi uključivao i razgrađivanje Bosne i Hercegovine u korist Hrvatske i Srbije. Moglo bi se reći da je Tuđman ovo smatrao optimalnim rješenjem. No, “problem” se nalazio u činjenici što je srpska strana tada smatrala da bi, u konačnoj podjeli teritorije, njoj trebali pripasti i dijelovi hrvatskoga teritorija. U tom smislu Srbima je odgovaralo pregovarati s Tuđmanom oko Bosne i Hercegovine, dok su istovremeno pripremali i proveli rat protiv Hrvatske.

³⁷ Jović, *Posljednji dani SFRJ*, str. 338-339.

³⁸ Alija Izetbegović, *Sjećanja. Autobiografski zapisi* (Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2001), str. 93, 419.

³⁹ Zapisnik sa razgovora državno-političkog vodstva Hrvatske sa predstavnicima Hrvatske demokratske zajednice i hrvatskim predstavnicima iz Bosne i Hercegovine, održanog u Zagrebu, 17. rujna 1992. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 209.-254.

Rat u Hrvatskoj tijekom druge polovice 1991. i glavne značajke stanja u Hrvatskoj do 1995. godine

Na ovom mjestu napraviti ću odmak od teme i ukratko prikazati kako su se daljnji događaji odvijali u Hrvatskoj, kako bi se vidjela povezanost stanja u Hrvatskoj s događajima u Bosni i Hercegovini.

Svi prethodno spomenuti Tuđmanovi planovi iz prve polovice 1991, kojima bi se sporazumom postiglo rješenje kojemu je težio, nisu urodili nikakvim plodom. Ubrzo nakon toga Slovenija i Hrvatska su 25. lipnja 1991. proglasile samostalnost. Nakon ovoga, tijekom druge polovice iste godine, u Hrvatskoj se intenziviraju ratni sukobi u kojima pobunjeni hrvatski Srbi uz potporu JNA zauzimaju dijelove hrvatskoga teritorija. Do kraja 1991. na tim područjima proglašena je RSK s glavnim gradom Kninom, koja je obuhvaćala područje dotadašnje Srpske autonomne oblasti Krajine i srpskih autonomnih oblasti u zapadnoj i istočnoj Slavoniji. Hrvatska je u ratu, u kojem je pretrpjela razaranja i gubitke, izgubila nadzor nad znatnim dijelom svoga teritorija. Ipak, nije bila vojnički poražena, a do kraja 1991. osigurala je međunarodno priznanje u granicama koje je imala kao federativna jedinica u sastavu Jugoslavije. Također je dogovoreno da se na područjima koja su bila pod nadzorom Srba rasporede mirovne snage UN-a u sklopu mirovnoga plana Cyrusa Vancea. Ovim planom predviđeno je da područja pod srpskim nadzorom dođu pod zaštitu UN-a (United Nations Protected Areas, UNPA), da se iz njih povuku snage JNA i provede demilitarizacija. Zatim je na tim područjima trebalo osnovati mjesne policijske snage koje bi po svome sastavu odgovarale predratnom sastavu stanovništva, a UN je trebao osigurati da se na ta područja vrati stanovništvo koje ga je napustilo tijekom ratnih sukoba u drugoj polovici 1991. godine. Zagreb je na početku s optimizmom gledao na mirovni plan UN-a, smatrajući da će on omogućiti da se područja kojima su ovladali Srbi mirnim putem vrate pod hrvatsku vlast. Osim toga Zagreb je, u skladu s međunarodnim zahtjevima, donio Ustavni zakon kojim je Srbima zajamčena samouprava u kotarima Glina i Knin, koji su obuhvaćali općine u kojima su Srbi prije rata činili većinsko stanovništvo.⁴⁰

No, ubrzo se pokazalo da mirovne snage UN-a nisu u stanju provesti mirovni plan, dok srpsko vodstvo u Kninu nije imalo namjeru odustati od državnosti RSK, odbijajući bilo kakvo rješenje koje bi vodilo u povratak pod hrvatsku vlast. Početkom 1993. Hrvatska vojska poduzela je operaciju na području sjeverne Dalmacije s ciljem da se na tom području omogući uspostava kvalitetnijih prometnih veza između kontinentalne i južne Hrvatske. Ovo je dovelo do obnove neprijateljstava između Hrvata i krajinskih Srba koja su se nastavila tijekom većeg dijela 1993. godine. Novo primirje uspostavljeno je krajem ožujka 1994, a krajem iste godine potpisan je i Gospodarski sporazum između Knina i

⁴⁰ Za opći pregled rata u Hrvatskoj vidjeti: Zdenko Radelić, Davor Marijan, Nikica Barić, Albert Bing, Dražen Živić, *Stvaranje hrvatske države i Domovinski rat* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Školska knjiga, 2006). O diplomatskoj politici Hrvatske za vrijeme rata vidjeti: Mario Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.-1997.* (Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2000); Hrvoje Šarinić, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem, Između rata i diplomatije 1993-1995 (1998)* (Zagreb: Globus International d.o.o., 1999).

Zagreba. Za hrvatske vlasti obnova prometnih i gospodarskih veza s područjima pod nadzorom krajinskih Srba trebala je biti korak prema konačnim političkim pregovorima i mirnom povratku tih krajeva pod hrvatsku vlast.

Ako Beograd nije bio spreman za dogovore sa Zagreb tijekom 1991, to se promijenilo nakon što su SR Jugoslaviji, kako sam spomenuo, nametnute međunarodne sankcije zbog umiješanosti u rat u Bosni i Hercegovini. U tom smislu Beograd je počeo pokazivati povećanu spremnost za normalizaciju odnosa s Hrvatskom. Već krajem 1992. Tuđman i Dobrica Ćosić, tada predsjednik SR Jugoslavije, postigli su dogovor koji je vodio u smjeru normalizacije odnosa između Beograda i Zagreba. Kasnije će ovu politiku voditi i Milošević, koji je, kako sam naveo, tijekom 1993. i 1994. vršio pritisak na vodstvo Srba u Bosni i Hercegovini da prihvati međunarodne mirovne planove. Tako je početkom 1994. u Ženevi potpisan sporazum o normalizaciji odnosa između Beograda i Zagreb. Istovremeno je Milošević u Kninu za predsjednika Vlade RSK postavio Borislava Mikelića, koji je sa Zagrebom trebao povesti konstruktivne pregovore o otvaranju i normalizaciji prometnih i gospodarskih veza između Hrvatske i krajinskih Srba. Nesumnjivo je ovo bila politika koja je odgovarala Miloševiću jer mu, u okolnostima kada se nalazio pod međunarodnim sankcijama, nije odgovarala eskalacija sukoba između Knina i Zagreba. S druge strane, Zagreb je očito težio normalizirati odnose s Beogradom i u konačnici ishoditi od Miloševića da prizna Hrvatsku u njezinim međunarodno priznatim granicama, čime bi ujedno priznao da je RSK dio hrvatskog teritorija.

Tuđman je s jedne strane bio pod velikim pritiskom hrvatske javnosti da ponovno uspostavi vlast nad područjima koja su 1991. zauzeli Srbi, dok je s druge strane također bio pod pritiskom međunarodne zajednice da se uzdrži od upotrebe sile, kako ne bi došlo do proširivanja sukoba. Na jednom zatvorenom sastanku održanom krajem ožujka 1995. Tuđman je optimistično izjavio da je Hrvatska ostvarila uspjeh nakon što je, nedugo prije, prihvatila novi mandat mirovnih snaga UN-a u Hrvatskoj (UNCRO). Izrazio je nadanje da će mirovne snage ostvariti nadzor nad međunarodno priznatim hrvatskim granicama, odnosno prekinuti veze krajinskih Srba s Republikom Srpskom i SR Jugoslavijom. Također je bio zadovoljan provedbom sporazuma o normalizaciji prometnih i gospodarskih veza koje je Zagreb dogovorio s krajinskim premijerom Mikelićem. Tako je naveo da je kroz dio zapadne Slavonije pod srpskim nadzorom već otvoren autoput Zagreb-Beograd, a ubrzo je trebala proraditi i željeznička pruga na istom pravcu. Također je trebala biti otvorena i željeznička pruga Zagreb – Knin – Split. Na spomenutom sastanku Tuđman je izrazio nadanje da će sve ove mjere dovesti do povratka područja pod srpskim nadzorom pod hrvatsku vlast, pri čemu će krajinskim Srbima biti zajamčena manjinska prava u skladu s hrvatskim zakonima. Tuđman je podsjetio na hrvatske gubitke u dotadašnjem tijeku rata i zaključio da bi, u slučaju povratka područja pod srpskim nadzorom vojnim putem, Hrvatska imala nove ljudske gubitke, a opredjeljenje za rat ne bi dobro prihvatila ni međunarodna zajednica, koja se boji eskalacije sukoba. Tuđman ipak nije isključio

moгуćnost “incidentnih situacija” koje bi zahtijevale i hrvatsku vojnu intervenciju, ali je oĉito smatrao da će Hrvatska svoj teritorijalni integritet uspostaviti mirnim putem.⁴¹

No, problem se nalazio u tome što su u srpskom vodstvu u Kninu prevladali nepopustljivi elementi na ĉelu s krajinskim predsjednikom Milanom Martićem, kojemu je potporu davao podjednako nepopustljivi Radovan Karadžić. Martić je krajem travnja 1995. na jedan dan zatvorio za promet autoput u zapadnoj Slavoniji. Ubrzo zatim Hrvatska je ovo iskoristila da to područje vrati pod svoju vlast vojnom operacijom “Bljesak”. Iz današnje perspektive moglo bi se reći da je “Bljesak” zapravo bila posljednja opomena Kninu da konaĉno prihvati mirnu integraciju u sastav Hrvatske. No, dogodit će se upravo suprotno. Ubrzo će biti smijenjen premijer Mikelić, a skupštine RSK i Republike Srpske krenut će u provođenje plana o ujedinjenju ovih dviju srpskih republika. Nakon što su u srpnju 1995. Srbi pokrenuli nove napade na Bihać to će Zagrebu biti dobar povod za pokretanje “Oluje”.

Ukratko – ponovit ću ono što sam već naveo. Da je Karadžić još u ljeto 1994. prihvatio mirovni plan meĊunarodne Kontaktne skupine, da je u Bosni i Hercegovini već tada ostvaren mir, i da se u Kninu nastavila provoditi politika premijera Mikelića, koji je bio spreman na dogovore i normalizaciju stanja sa Zagrebom – može se pretpostaviti da bi u tom sluĉaju dogaĊaji išli nekim drugim smjerom, a krajinski Srbi bi mogli ostvariti vrlo visoku razinu autonomije u sastavu Hrvatske, još višu od one koju im je Zagreb nudio još od 1992. svojim Ustavnim zakonom o samoupravnim kotarima Glina i Knin. No, ne Źeleći prihvatiti ništa osim potpune drŹavnosti Knin se oslonio na Karadžića, koji mu zapravo nije mogao pruŹiti stvarnu pomoć, posebno ne u vojnom smislu. Tako je srpska nepopustljivost odvela krajinske Srbe u katastrofalni slom kojega su doŹivjeli u “Oluji”.

Hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini od kraja 1991. do 1995. godine

TuĊman je 13. lipnja 1991, odnosno jedan dan nakon spomenutog sastanka s Izetbegovićem i Miloševićem u Splitu, odrŹao sastanak s predstavnicima HDZ-a BiH, a još jedan takav sastanak odrŹan je nekoliko dana kasnije, odnosno 20. lipnja.⁴²

NaŹalost, nije mi poznato o ĉemu se na ovim sastancima raspravljalo, ali kasniji dogaĊaji ukazuju da je na njima TuĊman dao smjernice predstavnicima HDZ-a BiH da poduzmu korake kako bi dijelovi Bosne i Hercegovine, većinski ili znatnim dijelom naseljenim Hrvatima, u konaĉnom raspletu jugoslavenske krize ušli u sastav hrvatske drŹave. Naime, dok je u Hrvatskoj tijekom druge polovice 1991. trajao rat, predstavnici HDZ-a BiH

⁴¹ Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje TuĊmana sa izaslanstvom najviših duŹnosnika Hercegovine i HDZ-a Bosne i Hercegovine, odrŹanog 27. 03. 1995. godine u Predsjedničkim dvorima. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga druga, str. 399-448.

⁴² Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje TuĊmana s delegacijom Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine uz nazoĉnost duŹnosnika Republike Hrvatske, odrŹanog u Zagrebu, 27. prosinca 1991. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 75-128.

organizirani u Hercegovačku i Travničku regionalnu zajednicu su 12. studenoga 1991. odlučili da hrvatski narod u Bosni i Hercegovini treba povesti odlučnu politiku koja će dovesti do realizacije “našeg vjekovnog sna – zajedničke hrvatske države”, pri čemu su se, među ostalim, pozvali i na zaključke usvojene na dogovorima s Tuđmanom koji su održani 13. i 20. lipnja iste godine.⁴³ Krajem prosinca 1991, tijekom novog sastanka predstavnika HDZ-a BiH s Tuđmanom, Dario Kordić, predsjednik Travničke regionalne zajednice, rekao je hrvatskom predsjedniku:

“Šest mjeseci smo krvavo razrađivali vašu ideju od 13. i 20. lipnja [1991] koju ste nam ovdje iznijeli”.⁴⁴

U Grudama je 18. studenog 1991. uspostavljena Hrvatska zajednica Herceg-Bosna kao “politička, kulturna, gospodarstvena i područna cjelina” koja su sačinjavala područja 30 bosansko-hercegovačkih općina, a sjedište joj je trebalo biti u Mostaru. U odluci o njezinoj uspostavi navedeno je da će Herceg-Bosna poštivati demokratski izabranu vlast Bosne i Hercegovine dok postoji njezina nezavisnost od jugoslavenskih vlasti.⁴⁵ Na sjednici Predsjedništva Hrvatske zajednice Herceg-Bosne održanoj 23. prosinca 1991. u Tomislavgradu, među ostalim je zaključeno da ona daje puni legitimitet Tuđmanu da zastupa njezine interese kod međunarodnih čimbenika, kao i kod “međustranačkih i međurepubličkih” pregovora u kojima bi se razmatralo utvrđivanje “konačnih granica” Republike Hrvatske.⁴⁶

Kada je riječ o djelovanju HDZ-a BiH tijekom druge polovice 1991. može se reći da je ono bilo pod velikim dojmom rata koji se u tom razdoblju rasplamsavao u Hrvatskoj. Tako je na sjednici Predsjedništva HDZ-a BiH održanoj 10. srpnja 1991. zaključeno da je trenutno stanje dramatično, da JNA otvoreno pomaže “veliko-srpsku politiku”, čiji je cilj stvaranje “velike Srbije”. U Bosni i Hercegovini vrši se mobilizacija vojnih obveznika JNA bez znanja i suglasnosti vlasti u Sarajevu. U skladu s ovime zaključeno je da će HDZ BiH raditi na zaštiti bosansko-hercegovačkih Hrvata, ali se isto tako treba suzdržavati od samoinicijativnih postupaka koji mogu štetiti hrvatskom narodu.⁴⁷

Predsjedništvo HDZ-a BiH je nakon sjednice održane 31. srpnja 1991. u Sarajevu izdalo priopćenje u kojem je zatražilo da vlasti u Sarajevu osude srpsku agresiju na Hr-

⁴³ ICTY Court Records, IT-98-34, Naletilić, Hrvatska demokratska zajednica, Hercegovačka regionalna zajednica, Travnička regionalna zajednica, Zaključci zajedničkog sastanka Hercegovačke regionalne zajednice i Travničke regionalne zajednice.

⁴⁴ Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana s delegacijom Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine uz nazočnost dužnosnika Republike Hrvatske, održanog u Zagrebu, 27. prosinca 1991. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 75-128.

⁴⁵ Miroslav Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.* (Zagreb: Slovo M, 2005.), dok. br. 13.

⁴⁶ Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana s delegacijom Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine uz nazočnost dužnosnika Republike Hrvatske, održanog u Zagrebu, 27. prosinca 1991. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 75-128.

⁴⁷ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo HDZ BiH, Naš znak 299/91, Datum: 10. srpnja 1991. godine., Predmet: Izvod iz zapisnika.

vatsku. Također je zatraženo da sarajevske vlasti stanu u obranu građana Bosne i Hercegovine koji se nisu odazvali pozivima JNA na mobilizaciju. Predsjedništvo HDZ-a BiH također je osudilo “bjesomučnu antihrvatsku kampanju” koja se “neprestano” vodi na Televiziji Sarajevo, televiziji YUTEL i u sarajevskom dnevniku *Oslobođenje*, a očituje se u pristranom izvješćivanju ovih medija.⁴⁸ I na sjednici Predsjedništva HDZ-a BiH održanoj u Sarajevu 26. kolovoza zaključeno je da se zatraži sazivanje sjednice Skupštine Bosne i Hercegovine, kako bi se to tijelo odredilo prema činjenici da je Bosna i Hercegovina izložena “tihom i perfidnom” okupaciji koju provodi JNA, koja istovremeno koristi bosansko-hercegovački teritorij kao poligon za agresiju na Hrvatsku.⁴⁹

S druge strane vodstvo HDZ-a BiH bilo je nezadovoljno kontaktima muslimanskih političara iz Muslimanske bošnjačke organizacije (MBO) sa srpskom stranom, u cilju iznalaženja muslimansko-srpskog sporazuma oko Bosne i Hercegovine.⁵⁰ Tako je krajem srpnja 1991. na sjednici Predsjedništva HDZ-a BiH navedeno da se podržava izjava predsjednika stranke Stjepana Kljuića da će se bosansko-hercegovački Hrvati dići na ustanak ako dođe do sklapanja “istorijskog dogovora” Srba i Muslimana, a na štetu Hrvata u Bosni i Hercegovini. U okolnostima kada se i nad Bosnu i Hercegovinu nadvila srpska prijetnja, u vezi odnosa s Muslimanima i njihovim eventualnim sporazumom sa Srbima, na istoj je sjednici zaključeno:

“Odnosi sa Muslimanima moraju ostati i dalje dobri te hrvatski narod ne smije bilo čime poremetiti te odnose. Ponašanje politike muslimanskih stranaka na terenu treba i dalje budno pratiti kako ne bismo bili zatečeni eventualnom promjenom političkog kursa. Očigledno je da se vodi široka veliko-srpska kampanja za stvaranje nepovjerenja između Muslimana i Hrvata. To na terenu moramo objašnjavati.”⁵¹

Nakon spomenute sjednice Predsjedništvo HDZ-a BiH izdalo je priopćenje u kojem je navelo da se ta stranka zalaže za samostalnu i nedjeljivu Bosnu i Hercegovinu, a ne prihvaća njezin eventualni ostanak u krnjoj jugoslavenskoj državi sa Srbijom. U tom smislu osuđeni su “pregovori pojedinaca” o sklapanju “istorijskog sporazuma” između Srba i Muslimana.⁵²

⁴⁸ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Naš znak 335/91, Datum: 1. kolovoza 1991. godine., Priopćenje.

⁴⁹ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo HDZ BiH, Naš znak 386/91, Datum: 26. kolovoza 1991. godine., Predmet: Izvod iz zapisnika.

⁵⁰ Opširnije o ovim muslimansko-srpskim pregovorima vidjeti: Izetbegović, *Sjećanja, Autobiografski zapisi*, str. 96-98. Također vidjeti: Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja* (Sarajevo: Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2005), str. 145-152.

⁵¹ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo HDZ BiH, Naš znak 337/91, Datum: 31. srpnja 1991. godine, Predmet: Izvod iz zapisnika.

⁵² ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Naš znak 335/91, Datum: 1. kolovoza 1991. godine., Priopćenje.

Istovremeno sa svime ovime tijekom druge polovice 1991. postat će vidljivo i neslaganje u samome HDZ-u BiH oko politike koju bi trebali voditi bosansko-hercegovački Hrvati.

Vodstvo HDZ-a BiH travničke regije, na čelu s Darijem Kordićem, održalo je 21. srpnja 1991. sastanak u Busovači. Na sastanku je donesen veći broj zaključaka. Među ostalim zaključeno je da Srbija i JNA vrše okupaciju dijelova Hrvatske, a isto to čine i u Bosni i Hercegovini, dok vlasti u Sarajevu ne nalaze načina da se tome suprotstave. Zaključeno je da se HDZ BiH mora jasno odrediti prema mogućnosti da se SDA opredijeli za ostanak Bosne i Hercegovine u krnjoj Jugoslaviji. Izražena je i općenita kritika prema sarajevskim vlastima i navedeno da su zastupnici HDZ-a BiH u Skupštini Bosne i Hercegovine postali “marionete SDA politike”. Na temelju svega iznesen je prijedlog da se Hrvati iz travničke regije i hercegovačkih općina udruže u “Hrvatsku regionalnu zajednicu Bosne i Hercegovine”, kao i da se osnuje “Hrvatsko nacionalno vijeće Bosne i Hercegovine”, što je opravdano tvrdnjom da su redovne vlasti Bosne i Hercegovine paralizirane u svome djelovanju.⁵³

Krajem srpnja 1991. travnička regija HDZ BiH zaključila je da Predsjedništvo HDZ-a BiH nije poduzelo gotovo ništa u vezi s njezinim zaključcima od 21. srpnja, a ona je smatrala da ti zaključci trebaju biti buduća politika cijeloga HDZ-a BiH. Također je određeno da Općinski odbor HDZ-a BiH u Busovači bude sjedište Travnike regionalne zajednice, dok je njezin koordinatorski trebalo biti Dario Kordić.⁵⁴ Ubrzo je Travnikičkoj regionalnoj zajednici potporu dala i Zapadno-hercegovačka regionalna zajednica HDZ-a BiH.⁵⁵

Predsjedništvo HDZ-a BiH je na svojoj sjednici održanoj 26. kolovoza 1991. u Sarajevu zaključilo da će predsjednik stranke Kljuić prisustvovati idućoj sjednici Travnike regionalne zajednice, kako bi se riješili postojeći nesporazumi.⁵⁶ No, do rješenja nesporazuma očito nije došlo, pa je Kljuić početkom studenoga 1991. nazvao Kordića telefonom i od njega ultimativno zatražio da mu se javi u Sarajevo, prijeteći da će ga, u suprotnom, u Sarajevo privesti policija. Kordić je na ovo odgovorio Kljuiću da on ne živi i ne radi među stranačkim članstvom, pred kojim nema legitimiteta.⁵⁷ Nedugo kasnije, 12. studenog 1991, predstavnici Hercegovačke i Travnike regionalne zajednice HDZ-a će, kako sam naveo, odlučili da bosansko-hercegovački Hrvati trebaju povesti politiku koja će dovesti do realizacije “našeg vjekovnog sna – zajedničke hrvatske države”, pri čemu su

⁵³ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Travnika regija, Naš znak 311/91, Datum: 21. srpnja 1991. godine.

⁵⁴ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Travnika regija, Naš znak 331/91, Datum: 30. srpnja 1991. godine.

⁵⁵ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo HDZ BiH, Naš znak 337/91, Datum: 31. srpnja 1991. godine, Predmet: Izvod iz zapisnika.

⁵⁶ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo HDZ BiH, Naš znak 386/91, Datum: 26. kolovoza 1991. godine., Predmet: Izvod iz zapisnika.

⁵⁷ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine, Travnika regionalna zajednica, Busovača, 05. studenog 1991. god., Predmet: Pisani odgovor na neprimjeren ultimativni poziv gos. Kordiću od gos. Kljuića.

se pozvali i na zaključke usvojene na dogovorima s Tuđmanom održanim u lipnju iste godine.

Kako je do kraja 1991. Hrvatska izdržala napade JNA i krajinskih Srba, a bližilo joj se i međunarodno priznanje u granicama koje je imala dok je bila dio jugoslavenske federacije, Tuđmanova pažnja opet se usmjerila na Bosnu i Hercegovinu. Osim toga, iako je srpska strana pokrenula rat protiv Hrvatske, istovremeno je signalizirala Zagrebu da se, u vezi s Bosnom i Hercegovinom, mogu nastaviti hrvatsko-srpski razgovori. Krajem 1991, tijekom održavanja Međunarodne konferencije o Jugoslaviji u Haagu, bilo je nekih razgovora hrvatskih i srpskih predstavnika, a čini se da je tada akademik Kosta Mihajlović, sudionik razgovora hrvatskih i srpskih stručnjaka u travnju 1991, inicirao nove razgovore i poručio hrvatskoj strani da “ozbiljnog pregovarača” ima u osobi Radovana Karadžića.⁵⁸

Tuđman je 27. prosinca 1991. u Zagrebu održao sastanak s vodstvom HDZ-a BiH, pri čemu je naveo da mu je poznato da među njima ima razlika u pogledu strategije hrvatske politike prema Bosni i Hercegovini. Dio predstavnika HDZ-a BiH, na čelu s Kljuićem, smatrao je da treba ustrajati na suverenitetu Bosne i Hercegovine, a drugi dio, članovi vodstva Herceg-Bosne, bili su naklonjeni da ta zajednica uđe u sastav Hrvatske.⁵⁹

U vezi s ovim neslaganjima Tuđman se na navedenom sastanku stavio na stranu vodstva Herceg-Bosne. Zaključio je da je Hrvatska izborila svoje međunarodno priznanje, pa se time kriza premješta u Bosnu i Hercegovinu. Tuđman je ocijenio da ne postoji perspektiva suvereniteta te zemlje, jer to ne prihvaćaju bosansko-hercegovački Srbi, koji na svojoj strani imaju JNA. Tuđman je naveo da je u okolnostima kada je Hrvatska bila izložena srpskim pretenzijama Zagreb podržavao suverenu Bosnu i Hercegovinu i zato je bilo “politički nepromišljeno” otvarati pitanje razgraničenja na njezinom području. No, Tuđman je smatrao da su se u međuvremenu stvorile okolnosti da se granice jugoslavenskih republika mogu mijenjati dogovorom, što bi prihvatila i međunarodna zajednica. Zato bi u Bosni i Hercegovini hrvatski interes bio “razgraničenje”. Ovo bi odgovaralo i hrvatskoj i srpskoj strani, time bi se izbjegao rat na tom području, pa je Tuđman smatrao da u tom smislu HDZ BiH treba povesti pregovore s Izetbegovićem i Karadžićem.⁶⁰

Tuđman je ponovio da je Bosna i Hercegovina “kolonijalna tvorba” nastala osmanskim osvajanjem. Nakon Drugog svjetskog rata komunisti su ponovno “izmislili” Bosnu i Hercegovinu i muslimane proglasili nacijom, ali time nisu postigli odgovarajuće rješenje. Opstanak samostalne Bosne i Hercegovine otežava konsolidaciju samostalne

⁵⁸ Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana i suradnika sa članovima Predsjedništva Bosne i Hercegovine, gospodinom prof. Nikolom Koljevićem i gospodinom Franjom Borasom, održanog 8. siječnja 1992. godine u Zagrebu. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 129-154.

⁵⁹ Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana s delegacijom Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine uz nazočnost dužnosnika Republike Hrvatske, održanog u Zagrebu, 27. prosinca 1991. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 75-128.

⁶⁰ *Isto.*

Hrvatske u upravnom i obrambenom smislu, a doveo bi i bosansko-hercegovačke Hrvate u nepovoljan odnos pred muslimanskom demografskom ekspanzijom.⁶¹

Na tvrdnje da bi se ovakvim rješenjem dopustilo “Srbiji da prijeđe Drinu”, Tuđman je smatrao da u Bosni i Hercegovini ima toliko srpskog stanovništva da je srpsko širenje na tom području ionako neizbježno. U tom smislu treba težiti da se Hrvatskoj pripoje područja Bosne i Hercegovine naseljena Hrvatima, a ako ona neće obuhvatiti sve bosansko-hercegovačke Hrvate to treba prihvatiti jer niti jedan narod ne može ostvariti svoje maksimalne ciljeve. Isto tako kao što Hrvatska neće moći obuhvatiti sve Hrvate, tako će i Srbi morati odustati od svojih maksimalnih težnji da pripoje područja u Hrvatskoj koja su neposredno prije toga zauzeli vojnim putem.⁶²

Tuđman je podsjetio da je HDZ još 1989. u svome “povijesnom proglasu” naglasio da se mora postaviti pitanje hrvatskih granica.⁶³ Bila je riječ o proglasu od 29. studenoga 1989. godine, u kojem je navedeno da nasuprot javno izloženim planovima o stvaranju “Velike Srbije”, u okviru ili izvan Jugoslavije, HDZ ističe zahtjev za teritorijalnom cjelinom hrvatskog naroda u njegovim “povijesnim i prirodnim granicama”.⁶⁴ U tom smislu Tuđman je zaključio da još od tog proglašenja “naš cilj” nije bio održanje Bosne i Hercegovine “kakva je ona danas” i zato nije slučajno što je u izvornim osnovama hrvatskog Ustava iz 1990. spomenuta i Banovina Hrvatska uspostavljena 1939. godine.⁶⁵

Nedugo nakon ovog sastanka Tuđman je i javno iznio svoja stajališta u vezi s rješenjem pitanja Bosne i Hercegovine. Tijekom razgovora s hrvatskim novinarima održanog povodom nove 1992. godine Tuđman je izjavio da se međunarodno priznanje Hrvatske više ne može spriječiti, dok je znatnu pažnju posvetio budućem razvoju stanja u Bosni i Hercegovini:

“Spremnost za razgraničenje značila bi da možda nije neizbježan rat u BiH i ostvarilo bi se na vrhuncu krize ono što nismo uspjeli lanjskim pregovorima. Možda je moguće postići sporazum kao 1939. godine, ali još povoljniji. Sve su mogućnosti tu otvorene, uz zanimljivu igru europskih i svjetskih silnica na tom području. S druge strane, inzistiranje Europe i Amerike na principu da nema promjene granica silom podrazumijeva da se to može ostvariti pregovorima. (...) Činjenica je da danas dva milijuna Srba živi zapadno od Drine. Veća je opasnost zadržavanja odnosa mržnje i nesnošljivosti koji eruptiraju atentatima, ratom, četništvom, ustaštvom nego ukloniti razloge tom neprestanom nadmetanju i klanju. To se može ostvariti tako da se nacionalni ciljevi Srbije ostvare i da ona više nema

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Hrvatska demokratska zajednica, Proglas građanima i Saboru SR Hrvatske i cijelome hrvatskom narodu. U Zagrebu, dana 29. studenoga 1989. Faksimil proglašenja objavljen u: Darko Hudelist, *Tuđman: biografija* (Zagreb: Profil International, 2004), str. 656-657.

⁶⁵ Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana s delegacijom Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine uz nazočnost dužnosnika Republike Hrvatske, održanog u Zagrebu, 27. prosinca 1991. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 75-128.

razloga za ekspanziju, a ujedno bi se Hrvatskoj priključilo njezine krajeve, jer je sadašnji hrvatski perec neprirodan. Kako ćete sutra Hrvatima u BiH postaviti granicu prema Hrvatskoj kraj Imotskog ili carinu kraj Dubrovnika i ostaviti ih izvan Hrvatske? U hrvatskom je interesu da se taj problem riješi na naravan način, na način kako je bila riješena Banovina [Hrvatska]. Pri tome bi mogao ostati dio ‘zemljice Bosne’ gdje bi Muslimani imali većinu i ta bi država Bosna mogla biti tampon između Hrvatske i Srbije. Time bi ujedno nestala i kolonijalna tvorevina BiH. Problem nije nerješiv ako se krene od ispravne pretpostavke za stvaranje mirnog susjednog suživota Srbije i Hrvatske, uzimajući u obzir interese Muslimana na tome području. Time bi se zadovoljili i međunarodni interesi.”⁶⁶

Očito je Tuđman pod neuspjelim “lanjskim pregovorima” mislio na svoje sastanke s Miloševićem u ožujku i travnju 1991., kao i na svoj sastanak s Izetbegovićem i Miloševićem održan u Splitu u lipnju iste godine.

I dok je dogovornu promjenu granica Bosne i Hercegovine smatrao optimalnim rješenjem, Tuđman je također naveo da srpska osvajanja u Hrvatskoj, budući da su ostvarena silom, neće biti priznata, pa će Hrvatska sačuvati svoj teritorijalni integritet uz pomoć angažiranja mirovnih snaga UN-a, ili, ako je potrebno, hrvatskom oružanom silom. Tuđman je u vezi s cijelim ovim problemom zaključio:

“Momentano i buduće rješenje najpovoljnije za Hrvatsku jest razgraničenje s normalnim granicama Hrvatske i na način da što veći broj prekosavskih Srba bude uključen u državu Srbiju.”⁶⁷

Ova Tuđmanova izjava očito je naišla na povoljan odjek kod bosansko-hercegovačkih Srba, pa je već 8. siječnja 1992. Zagreb posjetio Nikola Koljević, srpski član Predsjedništva Bosne i Hercegovine. On je hrvatskim dužnosnicima izjavio da su Tuđmanove izjave u razdoblju božićnih i novogodišnjih praznika kod njega probudili nadu da će se, nakon rata u Hrvatskoj, spriječiti daljnja konfrontacija hrvatskog i srpskog naroda.⁶⁸

Koljević je izjavio da će idućeg dana srpski narod u Bosni i Hercegovini proglasiti svoju srpsku republiku. Upozorio je hrvatske sugovornike na “veliku opasnost” koja i Hrvatima i Srbima prijete od “islamizacije” u Bosni i Hercegovini, a zatim je s hrvatskim predstavnicima raspravljao kako bi se ostvario suverenitet hrvatskog i srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i njihovo bliže povezivanje s matičnim državama. Tuđman je tijekom ovoga razgovora naveo da je prije rata u Hrvatskoj o tome razgovarao s Miloševićem koji je bio “veoma sklon takvom rješavanju”, a srbijanski predsjednik također mu je rekao da

⁶⁶ Olga Ramljak, “Priznanje se više ne može spriječiti! – Novogodišnji razgovor dr. Franje Tuđmana s novinarima”, *Slobodna Dalmacija*, Split, 31. prosinca 1991. i 1. siječnja 1992., str. 2-4.

⁶⁷ *Isto*.

⁶⁸ Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana i suradnika sa članovima Predsjedništva Bosne i Hercegovine, gospodinom prof. Nikolom Koljevićem i gospodinom Franjom Borasom, održanog 8. siječnja 1992. godine u Zagrebu. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 129-154.

će hrvatska strana po tom pitanju imati partnere u predstavnicima bosansko-hercegovačkih Srba. No, zatim je izbio hrvatsko-srpski rat u Hrvatskoj. Tuđman je zaključio da taj rat pokazuje što bi se moglo dogoditi u Bosni i Hercegovini, pa je tražio od Koljevića da se sa srpske strane utječe na komandante JNA u toj republici da ne kreću u rat jer se radi na političkom rješenju.⁶⁹

Kao što je prikazano Tuđman je početkom lipnja 1991. polagao nade u pregovore s Izetbegovićem i Miloševićem. Tada je smatrao da bi zadovoljavanje hrvatskih i srpskih ambicija u Bosni i Hercegovini moglo biti u hrvatskom interesu, a istovremeno bi se takvim rješenjem izbjegla hrvatsko-srpska konfrontacija. No, događaji su krenuli drugim smjerom i Srbija je, u suradnji s JNA, Hrvatskoj nametnula rat. Tuđman je i krajem 1991. smatrao da bi optimalno rješenje bila trojna podjela Bosne i Hercegovine, odnosno zadovoljavanje hrvatskih i srpskih teritorijalnih ambicija na njezinom području. Povlačenjem granice među bosansko-hercegovačkim narodima, smatrao je Tuđman, bilo bi izbjegnuto daljnje rasplamsavanje rata. No, ni taj put događaji se nisu razvijali onako kako je Tuđman priželjkivao.

U međuvremenu se i vodstvo SDA, iako tromije od Slovenije i Hrvatske, opredijelilo za osamostaljenje Bosne i Hercegovine. Kako će kasnije navesti Izetbegović, njegovo opredjeljenje za samostalnost u određenoj je mjeri bilo “iznuđeno”, jer je on težio opstanku Jugoslavije u kojoj bi Bosna i Hercegovina imala nešto više samostalnosti, dok je put prema nezavisnosti bila posljedica osamostaljenja zapadnih republika, odnosno, nakon što je Hrvatska napustila Jugoslaviju, muslimanska strana nije željela ostati u zajednici sa Srbijom i Crnom Gorom.⁷⁰ Tako je Skupština Bosne i Hercegovine 25. siječnja 1992. odlučila da se 29. veljače i 1. ožujka 1992. u republici provede referendum na kojem su građani trebali odgovoriti na sljedeće pitanje:

“Jeste li za suverenu i nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana i naroda Bosne i Hercegovine, Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?”⁷¹

U međuvremenu su u HDZ-u BiH bile vidljive posljedice prethodno iznesenih suprotstavljenih mišljenja o budućnosti Bosne i Hercegovine. Na sastanku Središnjeg odbora HDZ-a BiH održanom 2. veljače 1992. na Širokom Brijegu predsjednik stranke Ključić podnio je ostavku. Na sjednici Središnjeg odbora raspravljalo se i o provođenju referenduma o samostalnosti Bosne i Hercegovine. Kao predstavnik HDZ-a iz Zagreba sjednici na Širokom Brijegu prisustvovao je i Stjepan Mesić, koji je naveo da je referendum o samostalnosti Bosne i Hercegovine prihvatljiv, ali se istovremeno hrvatskom narodu u toj državi mora jamčiti suverenitet. Mesić je također izrazio žaljenje što Bosna i Herce-

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Izetbegović, *Sjećanja. Autobiografski zapisi*, str. 418.

⁷¹ Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.*, dok. br. 30.

govina nije ranije najavila svoje izjašnjanje o suverenosti, dodajući da bi u tom slučaju stanje bilo povoljnije i za Hrvatsku i za Bosnu i Hercegovinu.⁷²

Nedugo zatim, 9. veljače, Središnji odbor HDZ-a BiH je na svojoj sjednici održanoj u Livnu “gotovo jednoglasno” prihvatio prijedlog za izmjenu referenduskog pitanja.⁷³ Tako je predloženo pitanje HDZ-a BiH glasilo:

“Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državnu zajednicu konstitutivnih i suverenih naroda hrvatskog, muslimanskog i srpskog u njihovim nacionalnim područjima (kantonima).”⁷⁴

U vezi s ovime u zagrebačkom *Vjesniku* objavljen je komentar u kojem je navedeno da se u javnosti u vezi s prijedlogom HDZ-a BiH o referenduskom pitanju pojavljuje pitanje je li posrijedi hrvatski “obrat”, odnosno prihvaćanje “kantonizacije” Bosne i Hercegovine, kako su to prethodno zahtijevali i Srbi. U istom je komentaru spomenuta i mogućnost da će se navedeni nacionalni kantoni, ako budu uspostavljeni, odvojiti od Bosne i Hercegovine.⁷⁵

Stjepan Kljuić je 14. veljače uputio pismo predsjedniku Tuđmanu, u kojem mu je iznio svoje mišljenje o provedbi referenduma o samostalnosti Bosne i Hercegovine. Zatražio je od Tuđmana da svojim autoritetom naredi svim općinskim odborima HDZ-a BiH da bez ikakvih uvjeta izađu na referendum i daju glas za nezavisnu Bosnu i Hercegovinu. Kljuić je naveo da je prijedlog referenduskog pitanja kojega je HDZ BiH usvojio u Livnu iznudio Perica Jurić, kao predstavnik HDZ-a iz Zagreba. Kljuić je ocijenio da će tako postavljeno pitanje, koje postavlja uvjete, dovesti do neuspjeha referenduma. Već ima nekih općina većinski naseljenih Hrvatima, primjerice Čapljina i Neum, koje službeno odustaju od referenduma. Kljuić je upozorio da će, u slučaju propasti referenduma, Bosna i Hercegovina “legalno” ostati u “velikoj Srbiji”, a sva “perfidnost” srpske politike sastoji se u tome da opstruira referendum, što bi imalo tragične posljedice za hrvatski i muslimanski narod. Kljuić je naveo da će se položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini riješiti donošenjem novoga ustava, kada će se s hrvatske strane zatražiti paritetna zastupljenost Hrvata u vrhu vlasti i osnivanje vijeća naroda s pravom donošenja veta u slučajevima ključnim za hrvatske nacionalne interese.⁷⁶

Kljuić je također zatražio od Tuđmana da se zaustave razgovori o kantonizaciji Bosne i Hercegovine na način na koji to predlaže SDS. I Kljuić je smatrao da nezavisna Bosna i Hercegovina mora biti regionalno podijeljena, u skladu s gospodarskim, kulturnim, zemljopisnim, pa i etničkim načelima. Ipak, ocijenio je Kljuić, takvi kantoni, odnosno regije, trebaju imati zajedničku policiju, vojsku, valutu, zakonodavnu i izvršnu vlast. Težnju

⁷² Ermin Krehić, HINA, “Stjepan Kljuić podnio ostavku”, *Vjesnik*, Zagreb, 3. veljače 1992, str. 1.

⁷³ Redakcijsko izvješće, “Novo pitanje za referendum”, *Vjesnik*, Zagreb, 10. veljače 1992, str. 1.

⁷⁴ Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.*, dok. br. 30.

⁷⁵ Željko Luburović, “Hrvati žele kantone kao jamstva u BH-državi”, *Vjesnik*, Zagreb, 11. veljače 1992, str. 1.

⁷⁶ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Pismo Stjepana Kljuića upućeno predsjedniku Republike Hrvatske, Franji Tuđmanu, Odjel intenzivne njege Infektivne klinike, Bolnica Koševo, Sarajevo, 14. veljače 1992.

SDS-a da takvi kantoni budu “državice”, koje se mogu priključiti Hrvatskoj ili Srbiji, Kljuić je smatrao srpskom podvalom Hrvatima jer bi u tom slučaju Hrvatska dobila više od 1000 kilometara granice s proširenom srpskom državom. Hrvatima bi u slučaju takve kantonizacije pripalo vrlo malo jer imaju apsolutnu većinu u samo 14 općina i relativnu u samo pet općina. Na tom području osim toga živi samo 40 % svih bosansko-hercegovačkih Hrvata:

“Inače, Vas uporno lažu o navodno povoljnijoj našoj poziciji. Nama bi bila potrebna slobodna BiH da u narednih 10 godina prvo zaustavimo iseljavanje, da vratimo naše iseljenike, otvorimo male tvornice, poljoprivredna dobra i pokušamo uz pomoć iseljništva i Republike Hrvatske da nadoknadimo ono što smo izgubili za vrijeme 73-godišnje srpske vladavine”.⁷⁷

Na kraju, Kljuić je od Tuđmana zatražio da Zagreb prizna samostalnost Bosne i Hercegovine i time prema njoj pokaže svoje iskrene namjere, čime bi konačno bile spriječene sve spekulacije o podijeli Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije. Time bi Milošević bio ostavljen “bez maske pred domaćom i svjetskom javnošću”.⁷⁸

Može se pretpostaviti da ovo Kljuićevo pismo nije imalo utjecaja na Tuđmanova stajališta. Naime, na proslavi druge godišnjice prvog sabora HDZ-a, održanoj u Zagrebu 23. veljače 1992, Tuđman je u svome govoru rekao da je Hrvatska izravno zainteresirana za razrješenje krize u Bosni i Hercegovini, pri čemu će Zagreb biti čvrst oslonac bosansko-hercegovačkim Hrvatima. Zaključio je da se odnosi između triju bosansko-hercegovačkih naroda trebaju riješiti međusobnim sporazumom, na temeljima priznanja “suvereniteta u političkom i teritorijalnom smislu” svakog od triju naroda u Bosni i Hercegovini. Tako će Bosna i Hercegovina biti uređena “konfederalno kantonalno”, dok će bosansko-hercegovački Hrvati imati i hrvatsko državljanstvo.⁷⁹

Na temelju nekih podataka može se pretpostaviti da je prijedlog HDZ-a BiH o referendumskom pitanju zaista unio zabunu među bosansko-hercegovačkim Hrvatima. Tako se Općinski odbor HDZ-a BiH u Visokom 12. veljače obratio vodstvu stranke u Sarajevu, navodeći da referendumsko pitanje oblikovano u Livnu unosi dosta nedoumica među Hrvate na tom području. Općinskom odboru se često postavljaju pitanja na koja njegovi predstavnici teško nalaze odgovor. Zato je od Središnjeg odbora stranke zatraženo obavještenje, kako bi se moglo djelovati među pučanstvom.⁸⁰ U Mostaru je 27. veljače održana konferencija za tisak koju su organizirali Damjan Vlašić i Mate Bandur, čelnici Općinskog odbora HDZ-a u Mostaru smijenjeni krajem 1991. godine. Oni su novinarima izjavili da se Općinski odbor ne izjašnjava oko referenduma, pa su iskoristili priliku da

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Goranka Jureško, HINA, “HDZ je položila povijesni ispit”, *Vjesnik*, Zagreb, 24. veljače 1992., str. 3.

⁸⁰ ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Općinski odbor HDZ BiH Visoko, Visoko, 12. veljače 1992. godine, Predmet: Referendumsko pitanje.

pozovu hrvatski narod da razmišlja “svojom glavom”, izađe na referendum i glasuje za nezavisnu Bosnu i Hercegovinu. I oni su, kao i Kljuić, izrazili protivljenje kantonizaciji Bosne i Hercegovine, navodeći da bi najveći dio Hrvata ostao izvan granica eventualnih hrvatskih kantona.⁸¹

No, nedugo prije održavanja referenduma u Bosni i Hercegovini, Stjepan Mesić, kao visoki dužnosnik HDZ-a, 27. veljače u razgovoru s novinarima izjavio je da bosansko-hercegovački Hrvati ipak trebaju izaći na referendum i izjasniti se za nezavisnost Bosne i Hercegovine, iako nije usvojen prijedlog HDZ-a BiH za izmjenom referendumskog pitanja.⁸² Također je zanimljiva pojedinost da je 28. veljače u zagrebačkom *Večernjem listu* objavljen i manji članak, obavijest, u kojoj je navedeno da će Hrvatske željeznice 28. veljače uvesti izvanredne vlakove za osobe iz Hrvatske koje putuju u Bosnu i Hercegovinu, kako bi izašli na referendum.⁸³

Pregovori predstavnika triju bosansko-hercegovačkih naroda pod pokroviteljstvom međunarodne zajednice vođeni početkom 1992. nisu doveli do rješenja. Na održanom referendumu nešto više od 63 % glasača izašlo je na referendum i u velikoj većini se izjasnili za samostalnu Bosnu i Hercegovinu. Ubrzo su vlasti u Sarajevu proglasile samostalnost Bosne i Hercegovine, a za JNA i bosansko-hercegovačke Srbe ovo je bio trenutak da, slično kao i u Hrvatskoj prethodne godine, silom preuzmu nadzor nad što većim dijelom te republike.⁸⁴

Tuđman je 7. travnja 1992. obavijestio Izetbegovića da Hrvatska priznaje tada još Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu kao suverenu i samostalnu državu, ali je također naveo da Zagreb priznaje tu državu kao zajednicu triju konstitutivnih naroda, odnosno priznanje podrazumijeva i suvereno pravo bosansko-hercegovačkih Hrvata, kao jednog od triju konstitutivnih naroda te države.⁸⁵

Može se zaključiti da Tuđman nije bio pretjerano naklonjen održavanju izjašnjavanja za samostalnost Bosne i Hercegovine s referendumskim pitanjem kojega je usvojila Skupština Bosne i Hercegovine. Zato je, kao što je navedeno, i hrvatsko priznanje Bosne i Hercegovine uvjetovao konstitutivnošću i suverenitetom bosansko-hercegovačkih Hrvata. U vezi s ovime Tuđman je na jednom sastanku s dužnosnicima Herceg-Bosne, održanom početkom ožujka 1993., dao do znanja da je, za njega osobno, izlazak Hrvata na referendum o samostalnosti Bosne i Hercegovine, kao i hrvatsko priznanje te države bila iznuđena nužnost:

“(…) smo na primjeru Bosne i Hercegovine također izbjegli zamku da i mi budemo proglašeni agresorima, razumijete, da [mi Hrvati] nismo išli na referendum

⁸¹ Ermin Krehić, “Puklo je na Širokom Brijegu”, *Vjesnik*, Zagreb, 28. veljače 1992., str. 7. O smjeni Vlašića s dužnosti predsjednika mostarskog HDZ-a vidjeti: ICTY Court Records, IT-95-14/2, Kordić, Damjan Vlašić, advokat, Mostar, Mostarskog bataljona broj 16/I., Predmet: Obavijest o događajima u Općinskom Odboru HDZ u Mostaru.

⁸² M. Piškorić, “Referendum ruši Miloševića”, *Večernji list*, Zagreb, 28. veljače 1992, str. 4.

⁸³ (H), “Izvanredni vlakovi za glasače na referendumu u BiH”, *Večernji list*, Zagreb, 28. veljače 1992, str. 8.

⁸⁴ “Kronologija 1985-1995.”, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995.*, str. 385-387.

⁸⁵ Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.*, dok. br. 44.

[za samostalnost Bosne i Hercegovine], da se nismo izjasnili za samostalnu Bosnu bili bismo proglašeni, bili bi u položaju Srbije”.⁸⁶

Prethodno sam iznio da je Tuđman srpske teritorijalno-političke aspiracije u Bosni i Hercegovini smatrao opravdanim. U tom smislu on je sa Srbima u Bosni i Hercegovini bio spreman voditi rat koji je izbio isključivo za obranu onih područja koja su većinski ili znatnim dijelom bila naseljena Hrvatima. Na samom početku rata, u travnju 1992., JNA i Srbi su nakon sukoba s Hrvatima zauzeli Kupres.⁸⁷ Nakon toga točke hrvatsko-srpskog sukoba u Bosni i Hercegovini uglavnom su se usredotočile u Bosanskoj Posavini i u dolini rijeke Neretve. Činjenica da su bosansko-hercegovački Hrvati i Srbi međusobno u znatnoj mjeri suglasni, u smislu da jedni drugima ne spore pravo na dijelove bosansko-hercegovačkog teritorija, pokazala se već 6. svibnja 1992., kada su Radovan Karadžić i Mate Boban, predsjednik Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, u Grazu u Austriji sklopili sporazum.⁸⁸

U sporazumu je izražena odlučnost da se razgraničenje hrvatske i srpske konstitutivne jedinice u Bosni i Hercegovini riješi dogovorom, pri čemu su iznesena i sporna pitanja. Nesuglasice su se uglavnom sastojale u tome da je srpska strana smatrala da na području Mostara granicu između hrvatske i srpske jedinice treba predstavljati rijeka Neretva, dok je hrvatska strana smatrala da cijeli grad Mostar mora biti u hrvatskoj nacionalnoj jedinici.⁸⁹

I hrvatska i srpska strana složile su se da razgraničenje njihovih jedinica na području Kupresa i u Bosanskoj Posavini mora voditi računa o “kompaktnosti prostora i komunikacijama”. Obje strane su u vezi s ovime pristale i na arbitražu Europske zajednice.⁹⁰

U skladu s ovime Boban i Karadžić zaključili su da prestaju razlozi za oružane sukobe između Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini, pa je objavljeno međusobno opće i trajno primirje, koje je trebalo stupiti na snagu istog dana kada je sporazum i potpisan.⁹¹

Iz sporazuma je vidljiva suglasnost hrvatske i srpske strane da svatko za sebe osigura dio bosansko-hercegovačkog teritorija i da se zatim uključi u mirovni proces pod vodstvom međunarodne zajednice, odnosno Europske zajednice koja će takvo stanje i potvrditi. No, trebat će proći još nekoliko mjeseci da se razriješi pitanje “nesuglasica” oko područja na koja su pretendirali i Hrvati i Srbi.

Govoreći na Skupštini srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, čije je zasjedanje održano 12. svibnja 1992. u Banja Luci, Karadžić je izrazio zadovoljstvo sporazumom koji je postignut s Bobanom. Naveo je da je taj sporazum “uzdrmao” međunarodnu zajednicu,

⁸⁶ Zapisnik sa razgovora predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana sa predstavnicima srednjobosanskih općina, te predsjednika HVO Herceg-Bosne sa suradnicima, održanog 8. ožujka 1993. godine. *Stenogram o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 271-298.

⁸⁷ Opširnije o tome vidjeti: Davor Marijan, “Borbe za Kupres u travnju 1992.”, *Polemos, Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, sv. 3, br. 1, Zagreb 2000, str. 11-49.

⁸⁸ Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.*, dok. br. 48.

⁸⁹ *Isto.*

⁹⁰ *Isto.*

⁹¹ *Isto.*

među ostalim i britanski Foreign Office i američki State Department, jer je pokazao da je moguće “praviti druge aranžmane”, odnosno da se “bilateralno može razgraničavati” i da “nema više povratka na staro”. Karadžić je naveo još jedan razlog zašto je bilo bitno postići spomenuti sporazum s hrvatskom stranom:

“To nam je bilo vrlo bitno da ih [Hrvate] uvučemo u tu vodu da se okvase i da idu dublje u tom pravcu. I to je jedan politički međukorak, jedna velika igra koja je uspjela preko naših očekivanja, bila je vrlo uspješna. Naravno, mir se nije uspostavio niti smo mi vjerovali da će oni uspostavljati primirje, ali nam je ovaj međupolitički potez bio potreban.”⁹²

Nema sumnje da je Karadžićeva “velika igra” uspjela, u smislu da je sporazum iz Graza pridonio nepovjerenju između Hrvata i Muslimana. Tako je Sigurnosno-informativna služba Ministarstvo obrane Republike Hrvatske u izvješću od 13. svibnja 1992. navela da je sporazum u Grazu izazvao “različite negativne komentare” u Bosni i Hercegovini jer brojni članci u domaćem i svjetskom tisku ocjenjuju da je taj sporazum uvod u “komadanje Bosne”. Tako se u istočnom dijelu Bosanske Posavine može čuti da će Srbi dobiti 65 % Bosne i Hercegovine, iako čine samo 33 % stanovništva, Hrvati će dobiti 20 %, a Muslimani samo preostalih 15 % teritorija. Na temelju ovoga se zaključuje da sporazum u Grazu predstavlja “kraj republike” i da on ne vodi računa o “životnim pravima Muslimana”. Pri tome se posebno navode natpisi iz američkog tiska, koji smatra da iza spomenutog sporazuma stoje interesi Zagreba, pa se pojavljuje propaganda koja nastoji zaoštriti odnose između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Tako i na području istočne Bosanske Posavine prijete sukob između mjesnih “bosanskih obrambenih snaga” i postrojbi Hrvatske vojske koje se nalaze na tom području.⁹³

No i Karadžić je bio u pravu kada je naveo da sporazum u Grazu nije odmah doveo do primirja s hrvatskom stranom. Kao vojna snaga Hrvatske zajednice Herceg-Bosne osnovano je Hrvatsko vijeće obrane (HVO), no nema sumnje da je potpora Hrvatske i uključivanje Hrvatske vojske u borbe u Bosni i Hercegovini u početnom razdoblju rata bila od velike važnosti za obranu područja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne. Kako je sredinom rujna 1992. u razgovoru s hrvatskom predstavnicima iz Bosne i Hercegovine naveo Tuđman:

“Mi smo vodeći ovaj rat u Hrvatskoj za obranu ove Republike Hrvatske isto tako znači povelu rat i za Bosnu i Hercegovinu u onom smislu koliko je možemo i moramo pod svaku cijenu obraniti, i da nije bilo našeg znači, angažiranja u Hercegovini, u Bosanskoj Posavini, svi biste vi već bili građani velike Srbije ili ove

⁹² ICTY Court Records, IT-00-39, Krajišnik, Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini održane 12. maja 1992. godine u Banjoj Luci.

⁹³ Republika Hrvatska, 512 – Ministarstvo obrane, Broj: 512-04-3374/92, Zagreb, 14. 05. 1992. Faksimil dokumenta može se naći na: http://www.slobodanpraljak.com/ratni_dokumenti.html, pristup ostvaren 14. kolovoza 2009.

Jugoslavije. Toga trebate biti svjesni. (...) Toga treba biti svjestan i kada govorite o HVO-u onda mene ipak malo začuđuje da u svojim redovima niste shvatili da je to bio oblik organiziranja hrvatskoga naroda uz pomoć Hrvatske za obranu hrvatskih područja (...).⁹⁴

Tuđman je 10. travnja 1992. imenovao generala zbora Janka Bobetka zapovjednikom svih postrojbi Hrvatske vojske na južnom bojištu, od Splita do Dubrovnika. Pod zapovjedništvom generala Bobetka Hrvatska vojska je do listopada 1992. izvršila deblokadu Dubrovnika i oslobađanje dubrovačkog primorja. Istovremeno je u sklopu ovih djelovanja Hrvatske vojske pružena pomoć HVO-u u njegovom ustrojavanju i organiziranju obrane Livna, Tomislavgrada i područja središnje Bosne, a srpske snage potisnute su iz Mostara i doline rijeke Neretve.⁹⁵ Može se reći da je ovim angažiranjem Hrvatske vojske pružena znatna potpora u osiguranju glavnine područja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne.

Druga velika hrvatsko-srpska bojišnica u Bosni i Hercegovini bila je ona u Posavini. To je područje za Srbe imalo ključnu važnost. Samo su na tom području Srbi mogli ostvariti kopnenu vezu između Bosanske krajine i zapadnih dijelova RSK s istočnim dijelovima Bosne pod srpskim nadzorom, odnosno vezu sa Srbijom. Da bi probili “koridor” u Posavini Srbi su prikupili jake snage, istovremeno bombardirajući Slavonski Brod, te su krajem lipnja na tom području uspjeli povezati Bosansku krajinu sa Semberijom. Borbe su se zatim nastavile do listopada 1992., kada su Srbi ovladali najvećim dijelom Bosanske Posavine.⁹⁶ Kasnije, pa i danas, nerijetko se može čuti da je pad najvećeg dijela Posavine u srpske ruke bio posljedica “dogovora”, kojim je hrvatska strana to područje “prepuštala” Srbima. Smatram da su takve interpretacije pojednostavljen. Osobno se ne bih usudio upuštati u uzroke pada Posavine jer smatram da bi za odgovor na to pitanje trebao imati puno bolji uvid u izvore o tom događaju. Ipak bih iznio jedno moje razmišljanje. Kao što sam naveo, Tuđman je srpske teritorijalno-političke aspiracije prema Bosni i Hercegovini smatrao opravdanima. U tom smislu, smatram, on nije vidio potrebe eskalirati sukob sa Srbima. Za Srbe je “koridor” kroz Posavinu bio od strateškog značenja i za njegovu uspostavu i obranu bili su spremni upotrijebiti sve raspoložive vojne snage. Da je Tuđman smatrao da i hrvatska strana treba uložiti sve raspoložive snage za prekid posavskog “koridora”, to bi samo vodilo u širenje hrvatsko-srpskog sukoba, a smatram da Tuđman to nije želio. U tom smislu rekao bih da je bojišnica u Posavini za Srbe bila od ključnog značenja, dok za Tuđmana to nije bilo područje gdje je trebalo,

⁹⁴ Zapisnik sa razgovora državno-političkog vodstva Hrvatske sa predstavnicima Hrvatske demokratske zajednice i hrvatskim predstavnicima iz Bosne i Hercegovine, održanog u Zagrebu, 17. rujna 1992. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 209-254.

⁹⁵ Opširnije o tome vidjeti: Janko Bobetko, *Sve moje bitke* (Zagreb: vlastita naklada, 1996.), str. 200-361.

⁹⁶ Davor Marijan, *Graničari, Prilog za ratni put 108. brigade Zbora narodne garde Republike Hrvatske (lipanj 1991. – studeni 1992)* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006), str. 163-244.

po svaku cijenu, širiti sukob sa Srbima. Kasnije će Tuđman u jednom intervjuu u vezi s padom Posavini navesti:

“Mi nismo mogli spriječiti taj srpski koridor, a Srbi su nam nanosili gubitke (...). U toj i takvoj situaciji, ja sam naredio da ne šaljemo hrvatske postrojbe u unutrašnjost Bosne, sve tamo do Dervente, Doboja, nego da se ograničimo na obranu hrvatskih područja od Orašja do Bosanskog Broda, da ne napustimo Bosanski Brod, da imamo mogućnosti da Bosanski Brod branimo.”⁹⁷

No, kako je naveo Tuđman, na kraju je, suprotno njegovom naređenju, u nerazjašnjenim okolnostima, došlo do povlačenja hrvatskih postrojbi iz Bosanskog Broda, koji je zatim pao u srpske ruke.⁹⁸

Tako je hrvatska strana do pred kraj 1992. ostvarila uspjeh na južnom bojištu, osiguravši znatna područja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne od srpskih aspiracija, dok je u Bosanskoj Posavini doživjela poraz. Okončanjem ovih sukoba zapravo je došlo do stanja u kojem, u skladu sa sporazumom Boban-Karadžić u Grazu, više nije bilo razloga za hrvatsko-srpsku konfrontaciju u Bosni i Hercegovini. Uz potporu Hrvatske osigurana su područja Hrvatske zajednice Herceg-Bosne i s hrvatske strane očito je postojala težnja da se takvo stanje prizna u sklopu mirovnih pregovora pod okriljem međunarodne zajednice. No, ako su sukobi sa Srbima okončani, postavljalo se pitanje odnosa hrvatske strane s Muslimanima.

U početnom razdoblju rata, izloženi agresiji JNA i bosansko-hercegovačkih Srba, vlasti u Sarajevu, odnosno Muslimani, oslonac su mogli su naći na hrvatskoj strani. Veliki broj muslimanskih izbjeglica našao je utočište u Hrvatskoj. Tako je i u zajedničkoj izjavi predsjednika Izetbegovića i Tuđmana od 15. lipnja 1992. među ostalim navedeno:

“Republika Bosna i Hercegovina izražava zahvalnost Republici Hrvatskoj za pruženu humanitarnu pomoć i prihvati i zbrinjavanje velikog broja izbjeglica, građana Bosne i Hercegovine, koji su pred neljudskim i divljačkim napadima vojnih snaga iz Srbije i Crne Gore i četničkih snaga bili prisiljeni napustiti svoja vjekovna ognjišta.”⁹⁹

Osim toga znatan broj Muslimana se na početku rata uključio se u postrojbe HVO-a, posebno na području Bosanske Posavine i Hercegovine.¹⁰⁰

⁹⁷ Franjo Tuđman, *Hrvatska riječ svijetu, Razgovori sa stranim predstavnicima* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest, 1999), str. 330-332.

⁹⁸ *Isto*.

⁹⁹ Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.*, dok. br. 51.

¹⁰⁰ Davor Marijan, “Vještački nalaz: o ratnim vezama Hrvatske i Bosne i Hercegovine (1991.-1995.)”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 2004, str. 234.

Predsjednici Izetbegović i Tuđman su 21. srpnja 1992. u Zagrebu potpisali i Sporazum o prijateljstvu i suradnji između Republike Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske.¹⁰¹ U vezi suradnje Sarajeva i Zagreba Tuđman je 17. rujna 1992. razgovarao i s predstavnicima HDZ-a BiH. Tom prilikom on je izjavio da Izetbegović nije želio potpisati sporazum o vojnoj suradnji Sarajeva i Zagreba, pri čemu je također spomenuo da Izetbegović prihvaća hrvatsko vojno angažiranje u Bosni i Hercegovini, ali ne želi prihvatiti HVO kao politički čimbenik. Tuđman je naveo da je u povijesti bilo primjera da su se na taj način željele rješavati stvari i “obezvrijediti čak i ratne i revolucionarne pobjede”. Pri tome je Tuđman povukao usporedbu sa stanjem krajem Drugoga svjetskog rata, kada je Tito imao partizansku vojsku i stvarnu vlast, a britanski premijer Winston Churchill htio je spasiti kraljevsku jugoslavensku vladu u izbjeglištvu, pa je Titu nudio da će ga priznati kao vojni, ali ne i kao politički čimbenik. U vezi s ovime Tuđman je zaključio:

“Prema tome, obranili smo Hercegovinu sa HVO, zato da bismo tamo uspostavili hrvatsku vlast, i moramo je držati.”¹⁰²

U duhu ovakvog Tuđmanovog stajališta bila je i izjava jednog zapovjednika HVO-a u Mostaru, dana hrvatskom tisku krajem rujna 1992. godine. On je tada rekao da je HVO na tom području spasio Muslimane i Hrvate, ali više Muslimane jer su Hrvati uvijek imali “čisto” zaleđe. Ako Muslimani žele da im HVO pomogne u deblokadi Sarajeva, onda trebaju dozvoliti da “mi ovdje postavimo vlast”. Na kraju je zaključio da će Mostar biti središte Herceg-Bosne, odnosno da nema “dileme” da će taj grad biti hrvatski.¹⁰³

Na temelju prethodno navedenog moglo bi se zaključiti da je hrvatska strana bila spremna pomoći Muslimanima u ratu protiv Srba, ali ta vojna pomoć, kao i propuštanje opskrbe za Muslimane, koja je mogla dolaziti gotovo isključivo preko Hrvatske, odnosno područja pod nadzorom HVO-a, nisu bili bezuvjetni, nego je iza toga stajala težnja da Sarajevo prizna vlast HVO-a, odnosno Hrvatske zajednice Herceg-Bosne. Može se pretpostaviti da Izetbegović, koji je pred udarima Srba već izgubio znatna muslimanska područja, na ovo nije želio pristati. Pri tome se problem nije nalazio na područjima u kojima su Hrvati imali većinu stanovništva, jer se tamo vlast Herceg-Bosne i HVO-a mogla uspostaviti bez većih poteškoća. No, na područjima gdje su uz Hrvate bili prisutni i Muslimani postojale su paralelne vlasti Herceg-Bosne i Republike Bosne i Hercegovine, odnosno postrojbe HVO-a i Armije BiH.¹⁰⁴

Tako se kraj 1992. za hrvatsku stranu primicao u nedefiniranim odnosima s muslimanskom stranom. Na spomenutom sastanku s predstavnicima HDZ-a BiH održanom 17. rujna 1992. Tuđman je naveo da su u početnom razdoblju rata u Bosni i Hercegovini za

¹⁰¹ Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.*, dok. br. 62.

¹⁰² Zapisnik sa razgovora državno-političkog vodstva Hrvatske sa predstavnicima Hrvatske demokratske zajednice i hrvatskim predstavnicima iz Bosne i Hercegovine, održanog u Zagrebu, 17. rujna 1992. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 209-254.

¹⁰³ Ismet Hadžiosmanović, *Bošnjačko-hrvatski politički obračun*, (Mostar: izdavač autor, 2006.), str. 94.

¹⁰⁴ Marijan, “Vještački nalaz: o ratnim vezama Hrvatske i Bosne i Hercegovine (1991.-1995.)”, str. 232-233.

hrvatsku stranu glavni neprijatelj bili Srbi, pa je u skladu s time uspostavljena i hrvatsko-muslimanska suradnja. No, upozorio je Tuđman, Muslimani žele stvoriti “građansku”, odnosno “islamsku” državu, a to dugoročno znači da bi bosansko-hercegovački Hrvati, nakon što su se obranili od srpskih napada, mogli biti dovedeni u nepovoljni položaj.¹⁰⁵

U tom smislu Tuđman je zaključio da se hrvatska strana ne smije sukobljavati s Muslimanima, nego s njima treba pregovarati i imati prijateljstvo, ali se istovremeno ne smije “podvesti pod fes Alije Izetbegovića” i paralelno mora pregovarati i sa srpskom stranom. Tuđman je sa zabrinutošću gledao na spremnost Muslimana da nastave borbu, unatoč velikim žrtvama koje su pretrpjeli u početnom razdoblju rata, te je ocijenio da bi se Muslimani mogli okrenuti protiv Hrvata.¹⁰⁶

Na istom je sastanku Tuđman predstavnicima HDZ-a BiH dao smjernice za buduće pregovore o okončanju rata u Bosni i Hercegovini, koji su se trebali voditi pod okriljem međunarodne zajednice. Ako će Bosna i Hercegovina biti sačuvana kao država, onda je s hrvatske strane trebalo ustrajati na tome da ona bude uređena kao zajednica triju konstitutivnih naroda. Pri tome bi hrvatska jedinica s jasno određenim teritorijem trebala biti oslonjena na Hrvatsku. Tuđman je zaključio:

“(...) razgovarati i sa Muslimanima i sa Srbima podjednako, radi izlaska iz rata, radi postizanja sporazuma.”¹⁰⁷

Početkom siječnja 1993. pojavit će se mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu koji su sastavili David Owen i Cyrus Vance, supredsjedatelji Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji. Prema tom planu Bosna i Hercegovina trebala je biti decentralizirana država podijeljena na deset pokrajina. Uz privremenu središnju vladu u pokrajinama je trebalo uspostaviti pokrajinske vlade koje su svojim sastavom trebale predstavljati predstavnike sva tri bosansko-hercegovačka naroda. Kasnije će Owen zapisati da se pri sastavljanju plana pazilo na to da se niti jednu od deset pokrajina ne nazove “hrvatskom”, “muslimanskom” ili “srpskom”, nego su pokrajine označene brojevima.¹⁰⁸

Bosansko-hercegovački Hrvati odmah su u cijelosti prihvatili Vance-Owenov mirovni plan.¹⁰⁹ Neki autori, koji su raščlanjivali politiku Velike Britanije prema krizi na području bivše Jugoslavije, ne slažu se s Owenovom tvrdnjom da pokrajine koje su bile predviđene njegovim i Vanceovim planom nisu bile nacionalno “obojene”. Naprotiv, ti autori smatraju da su predviđene pokrajine davale bosansko-hercegovačkim Hrvatima nadu da

¹⁰⁵ Zapisnik sa razgovora državno-političkog vodstva Hrvatske sa predstavnicima Hrvatske demokratske zajednice i hrvatskim predstavnicima iz Bosne i Hercegovine, održanog u Zagrebu, 17. rujna 1992. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 209-254.

¹⁰⁶ *Isto*.

¹⁰⁷ *Isto*.

¹⁰⁸ David Owen, *Balkanska odiseja* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest: 1998), str. 127-228.

¹⁰⁹ *Isto*, 131.

će u nekima od njih uspostaviti svoju potpunu vlast.¹¹⁰ Iako Vance-Owenov plan nije bio prihvaćen od muslimanske i srpske strane, Hrvati su ga iskoristili kako bi učvrstili svoju vlast u pokrajinama koje su smatrali “hrvatskima”. Božo Rajić, koji je kao hrvatski predstavnik obnašao dužnost ministra obrane Republike Bosne i Hercegovine, izdao je 16. siječnja 1993. zapovijed kojom je odredio da se do 20. siječnja postrojbe HVO-a u “muslimanskim” pokrajinama podređuju Glavnom štabu Armije BiH, a postrojbe Armije BiH u “hrvatskim” pokrajinama podređuju se Glavnom stožeru HVO-u, dok se postrojbe srpske vojske moraju povući u granice “srpskih” pokrajina.¹¹¹

Očito je da ova zapovijed nije mogla imati nikakvog učinka na srpsku stranu, koja ionako nije priznavala vlast Republike Bosne i Hercegovine, ali se njezin pravi smisao nalazio u težnji hrvatske strane da ostvari nadzor nad Armijom BiH u pokrajinama koja su na temelju Vance-Owenovog plana smatrana “hrvatskima”. Muslimanska strana ovo nije bila spremna prihvatiti, pa je Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine već 19. siječnja spomenutu odluku ministra Rajića proglasila nevažećom.¹¹²

Ovakvo stanje vodilo je u sukob između HVO-a i Armije BiH koji su se rasplamsali u siječnju 1993., a zatim u travnju iste godine. Početkom svibnja 1993. HVO napada Armiju BiH u Mostaru, što vodi do daljnje eskalacije sukoba.

Uzrok sukoba bilo je suprotstavljeno viđenje provedbe Vance-Owenovog mirovnog plana. Tako je Komanda 4. korpusa Armije BiH u Mostaru sredinom travnja 1993. zaključila da HVO namjerava nasilno provesti spomenuti plan, “na način koji im odgovara”, odnosno “kako ga oni jednostrano tumače”. U tom smislu HVO drži da su Mostarska i Travnička provincija “isključivo hrvatska”, te na području tih provincija vrijede isključivo odredbe Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, dok vlasti Republike Bosne i Hercegovine na tom području nisu legitimne.¹¹³ Zaista, krajem svibnja iste godine, Tuđman je naveo da će, u sklopu Vance-Owenovog mirovnog plana, biti osigurano da u Travničkoj i Mostarskoj pokrajini guverneri budu Hrvati i da pokrajinske vlade budu većinski popunjene Hrvatima, čime su postavljeni temelji da se na tim područjima uspostavi “hrvatska vlast”.¹¹⁴

No, na kraju je Vance-Owenov mirovni plan propao zbog, kako sam prethodno naveo, odbijanja vodstva Republike Srpske.¹¹⁵ Nakon toga, tijekom druge polovice 1993., na scenu je stupio novi mirovni plan međunarodnih posrednika, Davida Owena i Thorvalda Stoltenberga, koji je zamijenio Vancea na mjestu supredsjedatelja Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji. Ovaj plan, Owen-Stoltenbergov, bio je poznat kao plan “uni-je triju republika” i predviđao je unutarnju podjelu Bosne i Hercegovine na hrvatsku, mu-

¹¹⁰Brendan Simms, *Unfinest Hour, Britain and the Destruction of Bosnia* (London: Allen Lane, The Penguin Press, 2001), str. 142-147.

¹¹¹Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.*, dok. br. 93.

¹¹²Isto, dok. br. 94.

¹¹³Hadžiosmanović, *Bošnjačko-hrvatski politički obračun*, str. 184.

¹¹⁴“I Hrvati imaju pravo na BiH”, *Večernji list*, Zagreb, 20. svibnja 1993, str. 2-3.

¹¹⁵Simms, *Unfinest Hour, Britain and the Destruction of Bosnia*, str. 135-172.

slimansku i srpsku republiku.¹¹⁶ Nema sumnje da je spomenuti mirovni plan odgovarao Tuđmanu, budući da je davao temelje za jasno određivanje hrvatskih područja u Bosni i Hercegovini. Tuđman i Milošević su nakon sastanka u Ženevi održanog 17. srpnja 1993. objavili izjavu u kojoj su naveli:

“Jedini način za postizanje trajnog mira u Bosni i Hercegovini nalazi se u afirmaciji interesa svih triju konstitutivnih naroda i postizanje suglasnosti o uspostavljanju triju republika u okviru konfederacije.”¹¹⁷

U skladu s ovime u Grudama je 28. kolovoza 1993. proglašena Hrvatska Republika Herceg-Bosna, kao dio Unije republika Bosne i Hercegovine.¹¹⁸ Tako je u spomenutom razdoblju za Tuđmana bilo važno osigurati “kompaktnost teritorije” Hrvatske Republike Herceg-Bosne. U tom smislu on je već početkom srpnja 1993. razgovarao s ministrom obrane Gojkom Šuškom i načelnikom Glavnog stožera Hrvatske vojske generalom zbora Jankom Bobetkom. Tada im je rekao da se u Bosni i Hercegovini u tom razdoblju vodi rat za buduće granice hrvatske države, te je u tom smislu od njih zatražio da poduzmu mjere pružanja vojne potpore HVO-u, među ostalim i upućivanjem snaga Hrvatske vojske u Bosnu i Hercegovinu.¹¹⁹ U razgovoru s visokim hrvatskim časnicima održanom 6. studenog 1993. Tuđman je u vezi s potporom koju je Hrvatska vojska trebala pružiti HVO-u zaključio da hrvatska strana ima dugačku crtu bojišnice i s krajinskim Srbima i s Muslimanima u Bosni i Hercegovini. Zato je i zaključio da s krajinskim Srbima “neće biti rata”, jer to Hrvatskoj, u tim okolnostima, ne odgovara. Umjesto sukoba s krajinskim Srbima treba se usredotočiti na osiguranje granica Herceg-Bosne, odnosno “budućih granica Hrvatske”.¹²⁰ Pri tome se Tuđman nadao da će u konačnici doći do razvrgavanja unije republika u Bosni i Hercegovini, a nakon toga i uključenja Hrvatske Republike Herceg-Bosne u sastav hrvatske države.¹²¹

Tako bi se moglo reći da su međunarodni mirovni planovi predloženi tijekom 1993., prvo Vance-Owenov, a zatim i plan “unije republika” dali Tuđmanu misliti da i međunarodna središta moći imaju pogled na rješavanje pitanja Bosne i Hercegovine koja su vrlo slična njegovim vlastitima, a to je teritorijalna podjela te zemlje na područja koja će pripadati svakom od njezina tri naroda. Posebno je vidljivo da je Tuđman bio vrlo naklonjen planu “unije republika”. No, do početka 1994. stanje za hrvatsku stranu u Bosni i Hercegovini nije bilo povoljno. Armija BiH potisnula je HVO iz brojnih područja, dok

¹¹⁶Owen, *Balkanska odiseja*, str. 229-270.

¹¹⁷Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.*, dok. br. 137.

¹¹⁸I. Profaca, M. Sivrić, “Rodena Hrvatska Republika Herceg-Bosna!”, *Slobodna Dalmacija*, Split, 29. kolovoza 1993, str. 3.

¹¹⁹Zapisnik sa razgovora predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana sa Ministarstvom obrane Republike Hrvatske, održane 6. studenog 1993. godine u Predsjedničkim dvorima. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 433-448.

¹²⁰*Isto.*

¹²¹Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana, sa predstavnicima Herceg-Bosne, održane 5. studenog 1993. godine u “Vili Dalmacija”, u Splitu. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 379-431.

su u središnjoj Bosni uporišta HVO-a svedena na enklave okružene Bošnjacima. Osim toga Zagreb se zbog prisutnosti Hrvatske vojske u Bosni i Hercegovini nalazio pod pritiskom UN-a, te je postojala i mogućnost da Hrvatskoj budu nametnute međunarodne sankcije.¹²²

No, tada dolazi do intenzivnijeg uključivanja američke administracije predsjednika Billa Clintona u krizu na području bivše Jugoslavije. Ovo će dovesti do prekida bošnjačko-hrvatskog sukoba, a sredinom ožujka 1994. Izetbegović i Tuđman potpisali su Washingtonske sporazume kojima je uspostavljena bošnjačko-hrvatska Federacija Bosne i Hercegovine i dogovoreno njezino konfederalno povezivanje s Republikom Hrvatskom.¹²³

Na sastanku s predstavnicima HDZ-a BiH i Hrvatske Republike Herceg-Bosne održanom 11. lipnja 1994. u Zagrebu, Tuđman je naveo da bi za hrvatsku stranu bilo optimalno da je Hrvatska Republika Herceg-Bosna obuhvatila “ono što smo htjeli” i što su Hrvati pred napadima Armije BiH branili u Lašvanskoj dolini, te da se nakon toga Herceg-Bosna priključila Hrvatskoj. Pri tome je očito mislio na stanje koje je vladalo dok je bio aktualan mirovni plan o uniji triju republika. No, da se to ostvarilo, naveo je Tuđman, izvan Hrvatske bi ostao veliki broj bosansko-hercegovačkih Hrvata.¹²⁴

Zatim se Tuđman okrenuo prednostima Washingtonskih sporazuma, pri čemu je očito želio raspršiti nepovjerenje koje je prema njima vladala među predstavnicima Herceg-Bosne. Tuđman je naveo da je provedba spomenutih sporazuma u interesu cjelokupnog hrvatskog naroda i Republike Hrvatske. Dodao je da će Hrvatska Republika Herceg-Bosna sa svojim tijelima vlasti nastaviti postojati tako dugo dok se ne uspostavi Federacija Bosne i Hercegovine i njezina konfederacija s Hrvatskom, a Federacija ne može postojati bez njezinog konfederalnog povezivanja s Hrvatskom. Tuđman je dodao da je na Washingtonske sporazume i pristao pod uvjetom da Federacija bude u konfederaciji s Republikom Hrvatskoj.¹²⁵

Tuđman je optimističko zaključio da je Washingtonskim sporazumima Hrvatima zapravo prepušteno “pola Bosne” i da bosansko-hercegovački Hrvati toga moraju biti svjesni, jer im Federacija nudi mogućnost potpune ravnopravnosti s Bošnjacima, dok će konfederacija s Hrvatskom omogućiti da Hrvati budu “vladajući narod”, što je prema Tuđmanu bila povijesna prilika koju treba iskoristiti. Tuđman je priznao da će pri tome biti različitih teškoća, pri čemu je spomenuo malobrojnost bosansko-hercegovačkih Hrvata u odnosu na Bošnjake, ali ipak treba vjerovati u konačni uspjeh. Federacija BiH u konfederalnoj vezi s Hrvatskoj daje mogućnost da se “ta polovica Bosne u što većoj

¹²²Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.-1997.*, str. 562-584.

¹²³Mate Granić, *Vanjski poslovi, Iza kulisa politike* (Zagreb: Algoritam, 2005.), str. 87-98.; Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.-1997.*, str. 562-583., 605-618.

¹²⁴Zapisnik sa sastanka državno-političkog vodstva Hrvatske i vodstva Hrvatske Republike Herceg-Bosne, te vodstva Hrvatske demokratske zajednice i Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine i zastupstva Herceg-Bosne sa političkim vodstvom Hrvatske, održanog u Predsjedničkim dvorima, 11. lipnja 1994. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga druga, str. 143-198.

¹²⁵*Isto.*

mjeri europeizira što znači kroatizira”, a to će osigurati interese Hrvata u cijeloj Bosni i Hercegovini.¹²⁶

Osim toga Tuđman je naveo da su i Sjedinjene Američke Države potpisivanjem Washingtonskih sporazuma željeli da se Bošnjaci preko Hrvatske “vežu za zapadnu civilizaciju”, kako se u Bosni i Hercegovini ne bi stvorila “islamska država”. Takvom politikom, nastavio je Tuđman, Hrvatske je zadobila savezništvo Washingtona i Bonna.¹²⁷

Tuđman je također naveo da se zbog “uskog pogleda” Hrvatske Republike Hercegovine ne smiju dovesti u pitanje opći hrvatski interesi, a oni se sastoje u rješavanju pitanja “glavnog protivnika”, odnosno Srba, koji i dalje drže pod svojim nadzorom dijelove hrvatskog teritorija. Ta područja treba vratiti pod hrvatsku vlast na miran način, uz pomoć međunarodne zajednice, a ako to ne bude moguće, onda vojnim putem, pri čemu će za takvu akciju postojati razumijevanje međunarodne zajednice.¹²⁸

U sličnom su tonu razmišljali i drugi visoki dužnosnici hrvatske vlade. Tako je na istom sastanku ministar vanjskih poslova Mate Granić naveo:

“Druga važna stvar je pitanje oslobađanja okupiranih teritorija i reintegracije UNPA područja, jasno naša snaga i diplomatska i ostalo će ovisiti o tome koliko ćemo imati potporu svijeta ili barem da nam to ne priječi, a uspostava Federacije [Bosne i Hercegovine] je jedna od ključnih točaka.”¹²⁹

Identično ovome i predsjednik hrvatske vlade Nikica Valentić je na sastanku Tuđmana s predstavnicima bosansko-hercegovačkih Hrvata održanom 12. rujna 1994. naveo da je provođenje Washingtonskih sporazuma strateški interes hrvatske države i hrvatskog naroda jer boljeg rješenja trenutno nema. Ako Washingtonski sporazumi propadnu, onda to može imati tragične posljedice za bosansko-hercegovačke Hrvate, ali i za Republiku Hrvatsku. Zato svatko onaj tko s hrvatske strane opstruira Washingtonske sporazume mora biti onemogućen:

“Ja imam svoj stav prema Muslimanima, međutim, za mene (...) [su] prvi i najveći neprijatelj hrvatskog naroda Srbi, i mi trebamo poraziti Srbe, prije svega u Hrvatskoj, a mislim da i srpski poraz u Bosni i Hercegovini je strateški interes hrvatskog naroda (...).”¹³⁰

Prekid sukoba s Bošnjacima i stvaranje Federacije BiH nesumnjivo su ojačali međunarodni položaj Hrvatske i njezine veze sa Sjedinjenim Državama. To će Zagreb staviti u

¹²⁶ *Isto.*

¹²⁷ *Isto.*

¹²⁸ *Isto.*

¹²⁹ *Isto.*

¹³⁰ Zapisnik sa razgovora predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana sa političkim i crkvenim predstavnicima Republike Bosne i Hercegovine, održanog u Predsjedničkim dvorima, 12. rujna 1994. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga druga, str. 233-342.

povoljan položaj kada je u kolovozu 1995. pokrenuo operaciju “Oluja”. Istovremeno se napredovanje hrvatskih postrojbi prema Banjoj Luci, do kojega je došlo nakon “Oluje”, dobro uklapalo u planove američke diplomacije oko konačne uspostave mira u Bosni i Hercegovini.¹³¹

Može se pretpostaviti da Tuđman nakon “Oluje” nije želio Srbima u Bosni i Hercegovini nanijeti potpuni vojni poraz. To nije ni mogao, jer su i međunarodni čimbenici smatrali da se u okončanju sukoba treba držati plana koji su iznijeli još u ljeto 1994., kada je predviđeno da Republici Srpskoj pripadne 49 % bosansko-hercegovačkog teritorija. No, smatram da osim ovog razloga Tuđman također nije smatrao da bi hrvatska oružana sila trebala biti korištena da bosansko-hercegovačkim Srbima nanese poraze od kojih bi najveću korist u konačnici imali Bošnjaci. Kao što Tuđman ni 1992. nije sa Srbima želio voditi totalni rat u Bosni i Hercegovini, to nije želio ni 1995. godine. Čini se da je ovoga bio svjestan i Izetbegović, koji je ubrzo nakon “Oluje” i deblokade Bihaća u vezi s nastavkom vojne suradnje Armije BiH s Hrvatskom vojskom i HVO-om naveo:

“Mislim da u tom pogledu ne bi trebalo gajiti pretjerani optimizam. Hrvatska će ići do granica svojih interesa. Maksimalno što možemo očekivati jest tehnička pomoć, pomoć u opremi. Možda će nešto više biti suradnje sa HVO-om, mada i to ograničeno. Ne mislim da tu možemo očekivati neke spektakularne stvari.”¹³²

I Tuđman je krajem svibnja 1996. izjavio da je Hrvatska mogla nastaviti svoj “pobjedonosni pohod” u Bosni i Hercegovini, ali daljnje napredovanje Hrvatske vojske ne bi bilo u hrvatskom strateškom interesu.¹³³ Početkom listopada iste godine Tuđman je u jednom drugom govoru rekao da je Hrvatska prihvatila bošnjačko-hrvatsku Federaciju, ali da pri tome “nitko neće dopustiti” ono što su Bošnjaci “htjeli”, odnosno da se “vodi rat do kraja, dok se najprije Srbi ne istrijebe iz Bosne”, nakon čega bi Bošnjaci na isti način postupili i s bosansko-hercegovačkim Hrvatima.¹³⁴ U tom smislu moglo bi se reći da je Tuđmanu odgovaralo da Srbi u Bosni i Hercegovini ne dožive potpuni poraz jer je smatrao da će to previše ojačati Bošnjake.

U vezi s Tuđmanovim odnosom prema Bosni i Hercegovini može se zaključiti da on nije vjerovao u državnost i opstanak Bosne i Hercegovine, nego je njezinu trojnu podjelu smatrao optimalnim rješenjem. S druge strane svoje ciljeve u znatnoj je mjeri prilagodio okolnostima, kao i zahtjevima međunarodne zajednice. Tako je varirao od zalaganja za trojnu podjelu Bosne i Hercegovine, posebno kada je takve planove predložila i međunarodna zajednica, za što je najbolji primjer plan “unije triju republika” iz 1993., ali je zatim ipak prihvatio stvaranje bošnjačko-hrvatske Federacije, pri čemu se nadao da će

¹³¹Richard Holbrooke, *To End a War* (New York: The Modern Library, 1998.), str. 72-73.

¹³²Izetbegović, *Sjećanja. Autobiografski zapisi*, str. 237.

¹³³Franjo Tuđman, *Zna se, HDZ u borbi za učvršćenje hrvatske državne suverenosti*, Knjiga četvrta, (Zagreb: Glavno tajništvo Središnjice HDZ, 1998.), str. 153-157.

¹³⁴*Isto*, 213-222.

u Federaciji i njezinoj konfederaciji s Hrvatskom, hrvatska strana biti “superiorna” i da će, pokroviteljski, pridonijeti “europeizaciji” Bošnjaka. Na dulji rok takve njegove težnje pokazat će se zabludom. Tuđmanov odnos prema Bošnjacima bio je nekoherentan, a očito se vrlo teško suočavao s postojanjem bošnjačke nacije. S jedne strane u Bošnjacima je vidio “islamsku” opasnost, ali je istovremeno smatrao da Bošnjaci ipak i dalje mogu biti i “Hrvati muslimani”, odnosno da dijelovi bošnjačkog nacionalnog korpusa mogu biti uključeni u sastav “proširene” Hrvatske. Upravo ovo drugo mišljenje i objašnjava potporu koju će Tuđman pružiti Fikretu Abdiću, koji je tijekom 1993. u Bihačko-cazinskoj krajini uspostavio svoju Autonomnu pokrajinu Zapadnu Bosnu, o čemu će više riječi biti u nastavku ovoga rada.

Odnos hrvatske i srpske strane prema Bihačko-cazinskoj krajini

Pokušao sam u općim crtama opisati odnos hrvatske i srpske strane prema Bosni i Hercegovini tijekom posljednjeg rata, a sada ću pokušati prikazati kako se taj odnos odražavao na području Bihačko-cazinske krajine, posebno nakon što je Fikret Abdić na tom području proglasio svoju autonomnu pokrajinu, čime se odmetnuo od vlasti u Sarajevu.

Izbijanjem otvorenog rata u Bosni i Hercegovini područje Bihačko-cazinske krajine ubrzo se našlo u potpunom srpskom okruženju. Tako se bošnjačko stanovništvo toga područja našlo pod višegodišnjom iscrpljujućom opsadom i u borbama i s Vojskom Republike Srpske i sa Srpskom vojskom Krajine. S druge strane Bihačko-cazinska krajina je u strateškom smislu bila prijatna za srpsku stranu, jer je onemogućavala potpuno uvezivanje Republike Srpske s RSK, a za Srbe je postojala opasnost da prodor Hrvatske vojske do Bihačko-cazinske krajine rasiječe teritoriju koju su nadzirali krajinski Srbi.¹³⁵

Tijekom 1992. skupine Bošnjaka su se iz Hrvatske i preko područja pod nadzorom krajinskih Srba prebacivali u Bihačko-cazinsku krajinu. Tako su 14. kolovoza 1992. Glavni štab Teritorijalne obrane i Ministarstvo unutrašnjih poslova RSK obavijestili podređene zonske štabove Teritorijalne obrane, sekretarijate unutrašnjih poslova i brigade milicije da se, prema raspoloživim podacima, iz Hrvatske preko teritorije Krajine “kontinuirano ubacuju naoružane grupe, oružje i vojna oprema na teritoriju Bihačko-cazinske krajine”. Istovremeno se, suprotnim smjerom, iz Bihačko-cazinske krajine u Hrvatsku prebacuju “lica hrvatske i muslimanske nacionalnosti”, a dio tih osoba se “mobilise, naoružava, obučava”, a zatim vraća u Bihačko-cazinsku krajinu, gdje ulaze u sastav “neprijateljske vojske”. U vezi s ovime zaključeno je da treba provesti mjere “za efikasniju kontrolu teritorije”, kako bi se spriječilo prebacivanje spomenutih skupina.¹³⁶ Nedugo zatim srpska

¹³⁵ Opširnije o ratu na području Bihačko-cazinske krajine iz perspektive 5. korpusa Armije BiH vidjeti: Bejdo Felić, *Peti korpus (1992.-1995.)* (Sarajevo: Ljiljan, 2002). Opširnije o odnosu vlasti RSK prema Bihačko-cazinskoj krajini vidjeti: Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj, 1990.-1995.*, str. 293-306.

¹³⁶ *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995., Dokumenti, Knjiga 5, Dokumenti vojne provenijencije “Republike Srpske Krajine” (srpanj – prosinac 1992.)* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata,

strana uspjela je presresti jednu takvu skupinu. Prema podacima srpske granične milicije u Vojniću skupina od oko 400 dobro naoružanih pripadnika “HVO i Handžar Divizije” je 25. kolovoza s područja Ogulina krenula prema Cazinskoj krajini. Kada je ova skupina ušla na područje pod srpskim nadzorom sukobila se sa srpskom milicijom iz Plaškog i Slunja koja je bila ojačana specijalnom milicijom iz Like i Korduna. Prema srpskim podacima ubijeno je 150 “terorista”, a više od 30 ih je zarobljeno, dok su gubitci na srpskoj strani bili puno manji:

“Karakteristična su zapažanja da su pripadnici HVO i Handžar Divizije bili naoružani oružjem čije je porijeklo iz istočnog dijela Evrope i arapskih zemalja, a da su sa sobom imali konzerviranu hranu NATO-pakta, te oko 2 tone lijekova, također strane proizvodnje. Operativnim postupkom uhapšenih saznaje se da su pripadnici skupljani u Sisku, Karlovcu, Zagrebu, Ljubljani i Rijeci, te da su svi muslimanske ili katoličke vjeroispovijesti.”¹³⁷

Na temelju svega srpska strana je zaključivala da je ubacivanje ovakvih skupina dobro pripremljeno, iza čega stoje “hrvatsko-muslimanske vlasti”. Prema srpskim podacima pripadnicima ove skupine je prije pokušaja proboja rečeno da je bolje da izvrše samoubojstvo nego da padnu u srpsko zarobljeništvo. Dio pripadnika skupine zaista je izvršio samoubojstvo nakon što su se sukobili sa Srbima, dok su drugi pokušavali olakšati svoje kretanje odbacujući hranu, lijekove i opremu koju su nosili sa sobom. Na temelju ispitivanja Srbi su također saznali da ovakvim skupinama kao vodiči služe “ozloglašeni pripadnici crnokošuljaške bojne”, odnosno nekoliko Hrvata podrijetlom iz Slunja, koji dobro poznaju to područje i putove do Cazinske krajine. Tijekom idućih dana Srbi su nastavili sa čišćenjem terena i hvatanjem “preostalih terorista”, a svi zarobljenici su ispitani, što je zabilježeno audio i video snimkama.¹³⁸ Prema podacima koje navodi B. Felić zapravo je bila riječ o skupini od 610 ljudi, dok je na području pod nadzorom krajinskih Srba ostalo njih 110, a ostali su se ipak uspjeli probiti do Cazinske krajine. Zapravo se još krajem lipnja 1992. iz Hrvatske preko područja pod nadzorom krajinskih Srba uspješno prebacila još jedna skupina od 360 vojnika, a bilo je i slučajeva prebacivanja manjih skupina, od oko 20 osoba, koje su se s područja Karlovca, preko područja pod srpskim nadzorom, također prebacivale u Bihaćko-cazinsku krajinu.¹³⁹

Vlasti u Bihaću poduzimale su mjere kako bi se preko Hrvatske osigurala opskrba Bihaćko-cazinske krajine. Tako je 3. studenog 1992. Irfan Ljubijankić, predsjednik Skupštine okruga Bihać, potpisao odluku o otvaranju Ureda Okruga Bihać u Zagrebu, radi obavljanja poslova od interesa za Okrug Bihać, a prema uputama Izvršnog odbora

2009), dok. br. 93.

¹³⁷Isto, dok. br. 125.

¹³⁸Isto.

¹³⁹Felić, *Peti korpus (1992.-1995.)*, str. 110-111.

i Skupštine okruga Bihać. Istom odlukom Ibrahim Hadžić iz Bihaća, sa boravištem u Zagrebu, ovlašten je da obavi sve poslove na otvaranju spomenutog ureda.¹⁴⁰

Tako je krajem 1992. na opskrbi Bihaća radilo Vojno izaslanstvo Republike BiH u Zagrebu i Ured Okruga Bihać. Naoružanje i vojna oprema koja je nabavljena prebacivana je na bihaćko područje zrakoplovima, od kojih su neki bili u vlasništvu Hrvatskog ratnog zrakoplovstva. Kada je riječ o humanitarnoj pomoći, njezin prijevoz u Bihaćko-cazinsku krajinu organizirao je UN kopnenim putem, preko područja pod nadzorom krajinskih Srba.¹⁴¹

Prema podacima Mješovite transportne eskadrole Hrvatskog ratnog zrakoplovstva u razdoblju od 16. do 25. studenog 1992. između aerodroma Lučko kraj Zagreba i aerodroma Čoralići kraj Cazina obavljeno je ukupno 16 letova, odnosno dopremljena je jedna tona naoružanja i vojne opreme za potrebe HVO-a Bihać i 11 tona istoga materijala za potrebe Armije BiH. U povratku su u Hrvatsku prevezena 53 putnika, od čega 10 ranjenika. U razdoblju od 1. do 15. prosinca 1992. izvršeno je ukupno 29 letova između aerodroma Pleso kraj Zagreba i aerodroma Čoralići. U razdoblju od 15. do 31. prosinca 1992. s aerodroma Pleso i Pula na aerodrom Čoralići izvršena su 34 leta u kojima je prebačeno 27.5 tona materijala, dok je u povratku u Hrvatsku prevezeno 118 putnika i 46 ranjenika.¹⁴²

Postojao je još jedan način kojim je bihaćko područje osiguravalo svoju opskrbu. Vrlo brzo došlo je do pojave krijumčarenja između RSK i Bihaćko-cazinske krajine. Srbi su Bošnjacima prodavali hranu, gorivo, ali i oružje i streljivo. Vlasti krajinskih Srba su različitim mjerama i akcijama pokušavale spriječiti ovu pojavu. Osim toga i predstavnici Republike Srpske obraćali su se Kninu, tražeći od njega da prekine krijumčarenje koje osigurava opskrbu 5. korpusa Armije BiH i stanovništva bihaćkog kraja. Unatoč ovome krijumčarenje se nastavilo gotovo do samoga sloma RSK. Može se reći da je navedena pojava bila i jedan od pokazatelja dublje slabosti krajinskih Srba. S jedne strane oni su bili svjesni da treba, u što je većoj mogućoj mjeri, blokirati opskrbu bihaćkog kraja, što bi olakšalo vođenje borbi protiv 5. korpusa. No, istovremeno su vlasti krajinskih Srba bile preslabe da bi suzbile kriminalne mreže koje su organizirale krijumčarenje s Bošnjacima.¹⁴³

Čini se da su se početkom 1993. pojavili problemi oko suradnje hrvatskih vlasti u opskrbi Bihaća. Tako je od početka siječnja te godine prekinut zračni most između Hrvatske i Bihaća. Prema podacima predstavnika Armije BiH iz veljače 1993. poduzimane

¹⁴⁰ Republika Bosna i Hercegovina, Okrug Bihać, Skupština okruga Bihać, Broj: 01/S-012-197/92, Bihać, 03. 11. 1992. godine, Odluka. Faksimil dokumenta obavljen u: Slobodan Praljak, *Pomoć Republike Hrvatske Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji Bosne i Hercegovine tijekom 1991.-1995. godine, Činjenice* (Zagreb: Oktavijan d.o.o., 2007).

¹⁴¹ Vojno izaslanstvo Republike BiH u Republici Hrvatskoj, Pomoćnik vojnog atašea Hajrudin Osmanagić, Broj: 05-2551/92., Zagreb, 21. 12. 1992. g., Strogo pov. Faksimil dokumenta objavljen u: Praljak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

¹⁴² Faksimili izvješća Mješovite transportne eskadrole Hrvatskog ratnog zrakoplovstva od 25. studenog 1992., 17. prosinca 1992. i 4. siječnja 1993. o ovime letovima objavljeni su u: Praljak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

¹⁴³ Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj, 1990.-1995.*, str. 363-371.

su mjere da zračni most bude ponovno otvoren, ali u tome nije bilo uspjeha, pri čemu se zaključivalo da su razlozi za takvo stanje “političke prirode” i nije bilo podataka kada će to pitanje biti riješeno.¹⁴⁴ Vojno izaslanstvo Republike BiH u Zagrebu je krajem ožujka 1993. obavijestilo Sarajevo da su zračni letovi iz Hrvatske za Bihać prekinuti. Dio naoružanja bio je krijumčaren u kopnenim transportima UN-a koji su iz Hrvatske vozili hranu i humanitarnu pomoć za Bihaćko-cazinsku krajinu, ali je postojala opasnost da Srbi otkriju oružje u ovim konvojima i da nakon toga spriječe prolaz daljnjih konvoja. Zato je od Sarajeva zatraženo da se na najvišoj međudržavnoj razini obrati Zagrebu i osigura uspostavljanje humanitarnog zračnog mosta između Hrvatske i Bihaća. Osim toga od hrvatskih vlasti trebalo je zatražiti da dozvoli da se na hrvatskom području u blizini područja koje drže krajinski Srbi osnuju zborišta s kojih će se u Bihaćko-cazinsku krajinu, preko područja pod srpskim nadzorom, prebacivati ljudstvo za popunu 5. korpusa Armije BiH. U vezi s ovim problemima Vojno izaslanstvo Republike BiH je navelo:

“Po ovom pitanju sa predstavnicima HV vođeni su razgovori, ali isti su uvijek odgovarali da nema dogovora na najvišem nivou i da su zbog toga ograničeni u rješavanju ovog pitanja.”¹⁴⁵

Nažalost, ne raspoložem izvorima koji bi objasnili zašto je hrvatska strana počela pokazivati puno manje spremnosti da pomogne predstavnicima Republike BiH da preko Hrvatske opskrbljuju Bihać. No, čini mi se utemeljenim pretpostaviti da je razlog za to bila činjenica da su se upravo u tom razdoblju počeli intenzivirati sukobi Armije BiH i HVO-a u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine. Komandant 5. korpusa Armije BiH Ramiz Dreković se 21. srpnja 1993. obratio Vojnom izaslanstvu Republike BiH u Zagrebu u vezi s rješavanjem pitanja zbrinjavanja i liječenja ranjenih pripadnika 5. korpusa u hrvatskim bolnicama, u vezi s čime je naveo:

“Svjesni smo težine situacije u kojoj Vi radite u Zagrebu, ali očekujemo da sistemski riješite preko nadležnih organa R.[epublike] Hrvatske navedena pitanja i da nas o tome obavijestite. Imajte u vidu da je na ovoj regiji odnos 5. Korpusa i G[lavnog]S[tožera] HVO vrlo dobar i da se, ukoliko je neophodno, i s te strane može ostvariti pomoć u rješavanju ovog problema.”¹⁴⁶

Zaista već krajem srpnja 1993. zapovjednik Glavnog stožera HVO-a Regije Bihać, general-bojnik Vlado Šantić i komandant 5. korpusa Ramiz Dreković uputili su zajednički dopis u Zagreb, u kojem su zatražili da hrvatski i muslimanski predstavnici u Zagrebu

¹⁴⁴Republika Bosna i Hercegovina, Štab Vrhovne komande OS, Uprava RV i PVO, Strogo pov. broj 07/1600/93., Zagreb, 18. 02. 1993. g. Faksimil dokumenta objavljen u: Praljak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

¹⁴⁵Vojno izaslanstvo R BiH u RH, Zagreb, 23. 03. 1993. g., Strogo pov. br. 05-2937/93. Faksimil dokumenta objavljen u: Praljak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

¹⁴⁶Oružane snage Republike Bosne i Hercegovine, 5. korpus, Str. pov. broj 06/13-2875-2, Datum, 21. 07. 1993. godine. Faksimil dokumenta objavljen u: Praljak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

zajedničkim radom i suradnjom osiguraju opskrbu 5. korpusa i HVO-a Bihać. Zanimljivo je spomenuti da je u tom dopisu navedeno da se treba “izuzeti” iz “političkih gibanja” u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, pri čemu se očito mislilo na hrvatsko-muslimanski sukob koji je u tom razdoblju već eskalirao, i da se umjesto toga treba usmjeriti na punu suradnju u opskrbi Bihaćkog područja.¹⁴⁷

No, stanje u Bihaćko-cazinskoj krajini upravo će se u tom razdoblju dodatno zaoštriti nakon što će Fikret Abdić, član Predsjedništva Bosne i Hercegovine, na tom području proglasiti Autonomnu pokrajinu Zapadnu Bosnu, što će ga odvesti u otvoreni sukob s vlastima u Sarajevu. Na temelju podataka koje donosi B. Felić može se zaključiti da je prva jasnija naznaka kasnije Abdićeve pobune bio sukob oko imenovanja načelnika Centra službi bezbjednosti u Bihaću, do čega je došlo tijekom prve polovice srpnja 1993. godine. Ministarstvo unutrašnjih poslova u Sarajevu je na tu dužnost imenovalo Envera Ramića, ali je na nju pretendirao i Irfan Saračević, pozivajući se na odluke Skupštine okruga Bihać.¹⁴⁸

I krajinski Srbi prikupljali su podatke o ovakvom razvoju događaja. Tako je Odjeljenje bezbjednosti Glavnog štaba SVK primilo podatke da je u noći s 19. na 20. srpnja 1993. došlo do otvorenog oružanog sukoba između pristalica Izetbegovića i Abdićevih ljudi, o čijem se međusobnom sukobu do tada “samo povremeno govorilo”. U tom sukobu navodno je ubijeno nekoliko Abdićevih pristalica, od čega trojica ispred nekoga restorana u Bihaću. Prema srpskim podacima do ovoga je došlo nakon što je Izetbegović iz Sarajeva naredio da se krene u “krvavi lov” na Abdićeve suradnike. Abdić se sklonio u Hrvatskoj, u Rijeci, odakle je već 20. srpnja svojim suradnicima na području Bihaćko-cazinske krajine poručio da pojačaju svoje osobno osiguranje, a Abdićeva strana navodno je započela i pregovore s vlastima RSK da se njihove obitelji, u slučaju širenja sukoba, sklone na teritoriju krajinskih Srba. Odjeljenje bezbjednosti ove je podatke prosljedilo 15. ličkom i 21. kordunskom korpusu SVK, sa zahtjevom da se oni pročitaju na radio stanicama Korenica i Petrova gora, kao i da ih se iskoristi u drugim sredstvima informiranja. Uz ove podatke Odjeljenje bezbjednosti dalo je i svoju interpretaciju spomenutih događaja, s kojom je očito trebalo utjecati na raspoloženje stanovništva Bihaćkog okruga. Tako je navedeno da spomenuti sukobi s Abdićevim pristalicama pokazuju da je Izetbegović zaigrao “igru gubitnika i tragičara muslimanskog naroda”, odnosno krenuo u likvidaciju političkih suparnika koji bi ga mogli naslijediti “na kormilu muslimanske državnice”. Izetbegović upravo Abdića smatra svojim glavnim suparnikom, ali je i Abdić svjestan što mu se sprema, pa više ne dolazi u Sarajevo, nema ga ni u Cazinskoj krajini, nego sve češće boravi u Hrvatskoj. U vezi sa svime ovime sa srpske strane upućena je jasna poruka stanovništvu Bihaćko-cazinske krajine:

¹⁴⁷ Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg-Bosna, Hrvatsko vijeće obrane, Glavni stožer Regije Bihać, Org. jedinica 1, Broj 874, Primljeno: 31. 07. 93. – Oružane snage Republike Bosne i Hercegovine, 5. korpus, Int. Broj: 01/2490-1, Datum 30. 07. 1993. Faksimil dokumenta objavljen u: Praljak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

¹⁴⁸ Felić, *Peti korpus (1992.-1995.)*, str. 144-146.

“Nadamo se da će ovi događaji imati odjeka i u samom muslimanskom narodu, da konačno shvati ko ga vodi u sve veću tragediju i da razmisli da li ti i takve vođe zaslužuju njihovo dalje poverenje.”¹⁴⁹

Na temelju dostupnih podataka ne mogu reći koliko su podaci srpske strane bili točni, ali je ton spomenute informacije, a posebno činjenica da ga je trebalo razglasiti preko srpskih radio stanica, jasno pokazivala srpsku namjeru da pred stanovništvom Bihačkog okruga treba diskreditirati Izetbegovića i vlasti u Sarajevu.

Abdić je tek 9. rujna 1993. prvi puta javno nastupio s idejom o stvaranju Autonomne pokrajine Zapadne Bosne.¹⁵⁰ Odbornici Skupštine okruga Bihać i Vlade okruga su 12. rujna na izvanrednoj sjednici razmatrali inicijativu za osnivanje spomenute pokrajine. Predsjednik Inicijativnog odbora za stvaranje autonomije, profesor Asim Dizdarević, tada je naveo da se Bihački okrug od početka rata nalazi u potpunoj blokadi, pa je prisiljen djelovati kao zasebna cjelina. Također je navedeno da je već prikupljeno više od 35.000 potpisa stanovnika okruga koji podupiru autonomiju, odnosno žele kraj rata, otvaranje prometnica i stvaranje uvjeta za daljnji gospodarski razvoj. Prema pisanju zagrebačkog *Večernjeg lista* odbornici okružne skupštine zaključili su da inicijativa za autonomijom ne predstavlja separatizam od Republike Bosne i Hercegovine, te je zauzet “jedinstveni stav” da se inicijativa za autonomiju podrži i da se stanovništvu okruga omogući da se o njoj izjasni. Također se moglo čuti da se inicijativa za autonomijom pojavila u trenutku kada vlasti u Sarajevu na području Bihačkog okruga djeluju samo svojim “kadrovskim rješenjima”, dok u stvarnosti tome području od središnjih vlasti od početka rata nije pružena nikakva pomoć. Dopredsjednik Skupštine okruga Božidar Šicel, kasnije istaknuti Abdićev suradnik, također je potpisao inicijativu za autonomiju i tom prilikom izjavio da to čini “svim srcem” i u ime svoga hrvatskog naroda koji živi na tom području, a inicijativu su potpisali i drugi odbornici Okružne skupštine.¹⁵¹

Konačno je 27. rujna 1993. u Velikoj Kladaši proglašena Autonomna pokrajina Zapadna Bosna. Ubrzo zatim dijelovi 5. korpusa prelaze na stranu Abdića, a dolazi i do prvih oružanih sukoba između autonomaša i onih koji su ostali vjerni vlastima u Sarajevu.¹⁵²

Zagrebački provladini mediji, u okolnostima kada u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine plamte sukobi Bošnjaka i Hrvata, otvoreno su se stavili na stranu Abdića i njegovih autonomaša. Tako primjerice 4. listopada 1993. zagrebački *Večernji list* o sukobu između Bošnjaka u Bihačkom okrugu izvještava člankom s nadnaslovom “Masovan otpor stanovništva AP Zapadne Bosne Izetbegovićevoj diktaturi” i naslovom “Vojska prelazi Abdiću”. U članku se dalje navodi da je prethodnoga dana u Velikoj Kladaši održan veliki prosvjedni zbor stanovništva protiv “centralističke vlasti u Sarajevu”, koja je

¹⁴⁹HMDCDR, Glavni štab SVK, Odeljenje bezbednosti, Str. pov. br. 137-8, 21. jul 1993. godine. Sukobi u Cazinskoj kraji- ni, informacija. Upućeno organu bezbednosti 15. i 21. korpusa.

¹⁵⁰Felić, *Peti korpus (1992.-1995.)*, str. 148.

¹⁵¹N. Rošić, “Za autonomnu pokrajinu”, *Večernji list*, Zagreb, 14. rujna 1993, str. 10.

¹⁵²Opširnije o tome vidjeti: Felić, *Peti korpus (1992.-1995.)*, str. 148-161.

u međuvremenu razriješla Abdića dužnosti člana Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine. Ovo je ocijenjeno kao Izetbegovićev “teroristički čin” usmjeren protiv Abdića, koji je na prvim višestranačkim izborima u Bosni i Hercegovini 1990. dobio 300.000 glasova više od Izetbegovića. U članku je prenesena i Abdićeva izjava koji je Izetbegovića opisao “diktatorom bez presedana na Balkanu” koji i Muslimane u Cazinskoj krajini želi odvesti u “sukobe i smrt”.¹⁵³

Abdićev raskol sa Sarajevom je u trenutku u kojem je nastupio očito odgovarao i hrvatskoj i srpskoj strani. Već 21. listopada 1993. u Zagrebu je objavljena zajednička izjava Mate Bobana i Fikreta Abdića. U njoj je navedeno da je dotadašnja dobra suradnja Hrvata i Muslimana u Autonomnoj pokrajini Zapadna Bosna ugrožena oružanim napadom Armije BiH na “legalnu vlast” i civilno stanovništvo. U tom smislu na tom području treba uspostaviti trajni mir, dok će postrojbe HVO-a u Bihaću biti, “kao i do sada”, u sastavu oružanih snaga Autonomne pokrajine Zapadna Bosna. Nadalje je izražena želja za jačanjem i uspostavljanjem što tješnjih veza između Autonomne pokrajine Zapadne Bosne i Hrvatske Republike Herceg Bosne u sklopu Bosne i Hercegovine kao unije triju republika.¹⁵⁴

Već idućega dana, 22. listopada, Abdić je u Beogradu, na poziv Slobodana Miloševića, s Radovanom Karadžićem potpisao deklaraciju o miru i izgradnji “dobrosusjedskih odnosa” između Republike Srpske i Autonomne pokrajine Zapadne Bosne.¹⁵⁵

Nikola Koljević, potpredsjednik Republike Srpske, zapravo se već početkom listopada 1993. sastao s jednim Abdićevim suradnikom, koji je od Srba zatražio humanitarnu pomoć, a predložio je i vojnu suradnju sa srpskom stranom. Koljević će u svome dnevniku zapisati da ga je, tijekom toga razgovora, najviše iznenadilo što je njegov sugovornik s velikim uvjerenjem govorio da “fundamentalizam” Izetbegovića nema uporište među većinom Muslimana, a posebno ne onih u Cazinskoj krajini, da se Muslimani na tom području smatraju “kao evropski narod”. Konačno, oni shvaćaju svoj položaj između Srba i Hrvata, pa je logično da Muslimani budu prijatelji s ta dva naroda. Nedugo zatim Koljević se susreo i s Abdićem osobno. Abdić je izravno govorio o opasnosti “fundamentalizma”. Upravo je tijekom toga sastanka i dogovoreno da Abdić i Karadžić potpišu deklaraciju, što je i učinjeno u Beogradu. Abdić je ipak tražio da prvo potpiše sporazum s hrvatskom stranom, pa tek onda s Republikom Srpskom, kako ne bi bilo “pogrešnih tumačenja sa hrvatske strane”. Koljević je u svome dnevniku zapisao da je posebno zanimljivo što je Abdić spomenute sporazume s hrvatskom i srpskom stranom potpisao javno. Koljević je, u vezi s dojmom kojega je Abdić tada na njega ostavio, u svome dnevniku naveo da je Abdićeva spremnost na dogovor bila potpuna, a doimao se samouvjeren i pribran, nimalo zastrašen činjenicom da protiv dvije slabe brigade koje su mu se stavile na raspolaganje ima puno snažnije snage 5. korpusa Armije BiH. Koljević se u svome dnevniku također

¹⁵³ (I. H.), “Vojska prelazi Abdiću”, *Večernji list*, Zagreb, 4. listopada 1993, str. 7.

¹⁵⁴ Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini*, dok. br. 161.

¹⁵⁵ Isto, dok. br. 162.

zapitao je li Abdić za svoju akciju dobio potporu ne samo hrvatske i srpske strane, nego, možda, i potporu krugova iz zapadne Europe.¹⁵⁶

Kada je riječ o Tuđmanu moglo bi se reći da se Abdićeva autonomija gotovo savršeno uklapala u njegove poglede na rješenje pitanja Bosne i Hercegovine. Još krajem 1991., kada je hrvatskim novinarima izjavio da bi trojna podjela Bosne i Hercegovine za hrvatsku stranu bila optimalno rješenje, također je izrazio nadu da bi se u tom slučaju i Bihaćko-cazinska krajina, iako naseljena većinskim muslimanskim stanovništvom, opredijelila za Hrvatsku, “prvenstveno zbog svojih interesa”.¹⁵⁷ Tuđman je ovakvom rješenju očito bio naklonjen iz geostrateških razloga, odnosno kako bi se uspostavile povoljnije hrvatske granice. Pojava Abdićeve autonomije nesumnjivo je odgovarala ovakvim Tuđmanovim razmišljanjima. Na sastanku vodstva Hrvatske Republike Herceg Bosne s Tuđmanom, održanom 5. studenoga 1993. u Splitu, Tuđman je među ostalim naveo da su on, Mate Boban i Fikret Abdić potpisali sporazum u kojem je izraženo opredjeljenje da se ostvari međunarodni mirovni plan o Bosni i Hercegovini kao uniji triju republika, bošnjačke, hrvatske i srpske. No, u istom je sporazumu navedeno da će se, u slučaju raspada te unije, Hrvatska Republika Herceg Bosna i Autonomna pokrajina Zapadna Bosna priključiti Republici Hrvatskoj. Pri tome će Hrvatska osigurati autonomiju Zapadne Bosne u skladu s europskim standardima.¹⁵⁸

Na jednom zatvorenom sastanku održanom 15. prosinca 1993. Tuđman je naveo da Abdić, iako surađuje i sa srpskom stranom, ipak shvaća da Bihaćko-cazinskoj krajini “nema života izvan Hrvatske”. Pri tome se Tuđman, u ocjeni Abdića i muslimanskog stanovništva na tom području, opet poslužio povijesnim analogijama, spomenuvši i Husku Miljkovića, kako bi potvrdio svoje stajalište:

“I, ima nešto, ti u Bihaćko-Cazinskoj krajini, ti Muslimani jesu malo, zbog te povezanosti, Turske, Hrvatske bila, i više taj zapadni utjecaj. Prema tome, i u [Drugom svjetskom] ratu su oni, slušajte, Huskina vojska... prelazili su od ustaša, partizanima, itd. (...) Tako da on [Abdić] jeste za to da bude, za te muslimansko-hrvatske [veze], znate”.¹⁵⁹

Samo nekoliko dana kasnije, 19. prosinca, Tuđman je primio Abdića na razgovor. Raspitujući se o trenutnom vojnom položaju Abdićevih snaga Tuđmana je posebno zanimalo na koji se način 5. korpus Armije BiH opskrbljuje, odnosno kako dobiva oružje. Abdić je odgovorio da se oružje nabavlja kupovinom od Srba, a navodno su 5. korpusu

¹⁵⁶Koljević, *Stvaranje Republike Srpske, Dnevnik 1993-1995*, Knjiga 1, str. 334-335.

¹⁵⁷Olga Ramljak, “Priznanje se više ne može spriječiti! – Novogodišnji razgovor dr. Franje Tuđmana s novinarima”, *Slobodna Dalmacija*, Split, 31. prosinca 1991. i 1. siječnja 1992., 2-4.

¹⁵⁸Zapisnik sa sastanka predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana, sa predstavnicima Herceg-Bosne, održane 5. studenog 1993. godine u “Vili Dalmacija”, u Splitu. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 379-431.

¹⁵⁹Zapisnik sa razgovora predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana, sa predstavnicima Hrvatskog koordinacijskog odbora Herceg-Bosne, održanog 15. 12. 1993. godine u Predsjedničkim dvorima. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 507-519.

neka sredstva dostavljena i helikopterima. Tuđman je također obaviješten da u Zagrebu djeluju predstavnici Republike Bosne i Hercegovine koji rade na dostavljanju pomoći 5. korpusu. U vezi s ovime razmatrana je mogućnost da se predstavnicima sarajevske vlade kao Abdićevim protivnicima otkáže daljnja mogućnost boravka u Hrvatskoj.¹⁶⁰

Moglo bi se zaključiti da je Tuđman želio znati vrši li se opskrba 5. korpusa preko Hrvatske, što mu očito nije odgovaralo, budući da je u istome razgovoru rekao Abdiću da je u njegovom, ali i u hrvatskom interesu da vojne snage autonomaša ovladaju čitavim područjem Bihačko-cazinske krajine, odnosno poraze 5. korpus. Kada je riječ o helikopterima koje je spomenuo Abdić, pretpostavljam da je bila riječ o letjelicama Armije BiH koje su pomoć 5. korpusu dopremale iz središnjih dijelova Bosne, a ne helikopterima koji su dolijetali iz Hrvatske. Naveo sam da je zračni most između Hrvatske i Bihaća bio prekinut već početkom 1993. godine, a može se pretpostaviti da nakon Abdićeve pobune Zagreb više nije smatrao potrebnim pružati potporu 5. korpusu.

No, sva ova razmatranja, u kojima je Tuđman pokazao spremnost da Abdiću pruži potpunu potporu, ubrzo će zapasti u drugi plan, budući da su početkom 1994. započeli pregovori Zagreba i Sarajeva čiji će rezultat biti Washingtonski sporazumi i osnivanje bošnjačko-hrvatske Federacije BiH. O ovoj značajnoj promjeni odnosa slikovito govori dopis kojega je Glavni stožer HVO-a regije Bihać uputio hrvatskom ministru obranu Gojku Šušku. Čini se da je taj dopis iz Bihaća upućen u Zagreb 21. veljače 1994., odnosno nekoliko dana prije nego je između HVO-a i Armije BiH sklopljeno primirje kojim je okončan njihov sukob. U spomenutom dopisu je navedeno da Hrvati i Muslimani u bihačkoj regiji već 23 mjeseca odolijevaju “stalnim četničkim napadima”, a 6. veljače započela je i srpska ofenziva “ogromnih razmjera” na bihačko područje. Ukoliko Hrvatska ne pomogne bihaćki HVO i 5. korpus prijeti opasnost da će srpske snage zauzeti Bihać, odnosno doći će do spajanja Vojske Republike Srpske sa Srpskom vojskom Krajine. Zato je od ministra Šuška zatražena pomoć u pješačkom streljivu i minobacačkim projektilima. No, posebno zanimljiva bila je politička intonacija ovoga dopisa, kojega je, uz zapovjednika HVO-a general-bojnika Vladu Šantića potpisao i pečatom 5. korpusa Armije BiH ovjerio i njegov komandant, brigadir Atif Dudaković. Tako je u dopisu navedeno da je najvažnije da se na bihaćkom području osigura mir, a zatim će stanovništvo samo odlučiti kako će to područje biti uređeno, odnosno hoće li na njemu postojati autonomija. No, naglašeno je, Srbima se ne smije dozvoliti da ostvare teritorijalne dobitke na tom području. Zato je od ministra Šuška također zatraženo da utječe na Abdića da se sporovi između Okruga Bihać i Autonomne pokrajine Zapadna Bosna rješavaju pregovorima, a ne oružanim sukobima, pri čemu Abdić surađuje sa srpskom stranom, a izražena je spremnost da se posjeti ministra Šuška u cilju iznalaženja “kompromisnog rješenja”.¹⁶¹ Nije

¹⁶⁰Zapisnik sa razgovora predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana sa gospodinom Fikretom Abdićem i suradnicima, održanog 19. prosinca 1993. u Predsjedničkim dvorima. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga prva, str. 561-571.

¹⁶¹Republika Bosna i Hercegovina, Hrvatska zajednica Herceg Bosna, Hrvatsko vijeće obrane, Glavni stožer regije Bihać, Org. Jed. 01, Broj 1214-1, 21. 02. 1994. Faksimil dokumenta objavljen u: Prajak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

mi poznato s čije je strane došla inicijativa za slanje spomenutog dopisa, ali bi se moglo pretpostaviti da je za njegovo upućivanje u Zagreb puno više bio zainteresiran upravo Dudaković. Također ne znam kako je na dopis odgovorio ministar Šušak. No, promjenu stanja jasno je pokazivala činjenica da su dopis zajednički potpisali i Šantić i Dudaković, iako je u zajedničkoj izjavi koju su u listopadu prethodne godine potpisali Boban i Abdić bilo dogovoreno da se snage HVO-a u Bihaću nalaze u sastavu Abdićevih autonomaških vojnih snaga, a ne 5. korpusa Armije BiH.

I dok je sve ovo ukazivalo na novo razdoblje suradnje hrvatske strane sa Sarajevom, što je institucionalizirano sklapanjem Washingtonskih sporazuma, Abdiću je u novonastaloj situaciji očito preostalo samo da se u još većoj mjeri osloni na srpsku stranu. Tako su Abdić i Karadžić 23. veljače 1994. u Beogradu potpisali sporazum o miru na granici između Autonomne pokrajine Zapadna Bosna i Republike Srpske, kojim je dogovorena normalizacija njihovih međusobnih odnosa. Bilo je to svojevrsno učvršćenje sličnoga sporazuma kojega su Abdić i Karadžić sklopili u Beogradu još 22. listopada prethodne godine. Abdić se tijekom ove posjete Beogradu sastao i s Milanom Martićem, predsjednikom RSK, te su za zadovoljstvom zaključili da između krajinskih Srba i Abdićevih autonomaša nema sukoba ili napetosti.¹⁶²

Da su Srbi bili svjesni da se Abdić nakon okončanja bošnjačko-hrvatskog sukoba i sklapanja Washingtonskih sporazuma u sve manjoj mjeri može osloniti na Zagreb pokazuje i izlaganje Rade Tanjge, ministra obrane krajinskih Srba. On je na sjednici Vlade RSK održanoj u Kninu 6. srpnja 1994. izjavio:

“Fikret Abdić postepeno postaje zavistan od srpske pomoći i sve manji mu je prostor za balansiranje između nas i ustaša. To nam omogućava aktivniju i efikasniju ulogu u pružanju pomoći AP Zapadna Bosna.”¹⁶³

Nakon što je u kolovozu iste godine 5. korpus Armije BiH uspio u potpunosti potisnuti Abdića i njegove pristalice iz Bihačkog okruga, oni su zaklon pronašli kod krajinskih Srba. Tada su objavljene i snimke na kojima se zajedno nalaze Abdić i krajinski predsjednik Milan Martić. U vezi s tim ovime u splitskoj *Nedjeljnoj Dalmaciji* pojavio se članak u kojem je navedeno da spomenute snimke puno jasnije od drugih podataka govore o onome “što smo svi znali, a šutjeli smo”, odnosno o povezanosti Abdića s “četnicima” koji pod svojim nadzorom drže dijelove hrvatskoga teritorija. Zaključeno je da su te snimke najjača “optužnica” protiv Abdića, ali i protiv njegovih suradnika koji i dalje, podsjetio je članak, djeluju u Zagrebu.¹⁶⁴ Na temelju ovoga članka moglo bi se zaključiti da je hrvatski tisak u tom razdoblju zauzeo neprijateljsko stajalište prema Abdiću, kao suradniku krajinskih Srba, što je bilo sasvim različito od kraja 1993. kada je, u okolnosti-

¹⁶²Tudman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.*, dok. br. 174.

¹⁶³Hrvatski informativni centar, A 157/004, Republika Srpska Krajina, Vlada, Zapisnik sa tematske sjednice Vlade RSK održane 06. 07. 1994. u 10.00 časova u zgradi Vlade u Kninu.

¹⁶⁴“Babo s Martićem”, *Nedjeljna Dalmacija*, Split, 2. rujna 1994, str. 2.

ma hrvatsko-bošnjačkog rata, hrvatski provladin tisak bio naklonjen Abdiću i njegovim autonomašima.

Okončanje hrvatsko-bošnjačkog sukoba i stvaranje Federacije BiH omogućili su i ponovnu uspostavu zračnoga mosta između Hrvatske i Bihaća. Predstavnici Armije BiH će kasnije, u rujnu 1995., navesti da je u razdoblju od srpnja do prosinca 1994. izvršeno 30 uspješnih letova, dok ih je sedam bilo neuspješno. Od siječnja do kolovoza 1995., odnosno do hrvatske operacije “Oluja” izvršen je 61 uspješan let, dok su tri bila neuspješna. Na temelju svega zaključeno je da je djelovanje ovoga zračnog mosta u potpunosti opravdalo cilj njegovog organiziranja, odnosno sredstva dopremljena zračnim mostom imala su značajnu ulogu u obrani Bihačko-cazinske krajine.¹⁶⁵ Krajinski Srbi su na ovaj zračni most odgovorili pojačanim mjerama protuzračne obrane. Tako je krajem svibnja 1995. oboren helikopter u kojem se vozio Irfan Ljubijankić, ministar vanjskih poslova Bosne i Hercegovine, koji se nakon posjete Bihaću vraćao u Zagreb. Ljubijankić, prethodno jedan od osnivača SDA u tom dijelu Bosne i dužnosnik Okruga Bihać, kao i svi oni koji su se nalazili u helikopteru su tom prilikom poginuli.¹⁶⁶

Unatoč ponovno uspostavljenom bošnjačko-hrvatskom savezništvu sjena prethodnog međusobnog sukoba ipak nije nestala. Primjer za to je slučaj nestanka generala-bojnika Vlade Šantića, zapovjednika HVO-a u Bihaću početkom ožujka 1995. godine. U vezi s ovime Komanda 5. korpusa Armije BiH je 10. ožujka 1995. obavijestila predstavnike Republike BiH u Zagrebu i Obavještajnu upravu Hrvatske vojske da je Šantić nestao pod “nepoznatim okolnostima” i da je o tome slučaju povedena istraga.¹⁶⁷

Zapravo je 1994. godine na području Bihačko-cazinske krajine protekla u intenzivnim borbenim djelovanjima. U ljeto te godine 5. korpus uspio je u potpunosti poraziti Abdića i njegove snage, Narodnu obranu Zapadne Bosne, koji su zatim izbjegli na područje RSK. S Abdićem se povukao i dio stanovništva koji mu je bio odan. Postoje različiti podaci o broju ovih izbjeglica, pa bi se moglo procijeniti da ih je bilo između 35 i 45 tisuća. Srpske vlasti željele su da ove izbjeglice prijeđu na područje pod nadzorom hrvatskih vlasti, odnosno da kao izbjeglice oputuju u druge europske zemlje. No, Zagreb nije dopustio prelazak Abdićevih pristalica na svoj teritorij, pretpostavljam na zahtjev vlasti u Sarajevu, koje su pozvale ove izbjeglice da se vrate svojim kućama. Sarajevo je željelo da se izbjeglice vrate u Cazinsku krajinu čime bi Abdić ostao bez potpore stanovništva.¹⁶⁸

Krajem listopada 1994. snage 5. korpusa izvele su uspješna napadna djelovanja na području od Bosanske Krupe do Kulen Vakufa. Ova ofenziva izazvala je znatnu zabrinutost u Glavnom štabu Vojske Republike Srpske, koja je zatražila od Knina da svojim

¹⁶⁵IKM RV i PVO Zagreb, Str. pov. broj 100-9/95, Završna analiza rada zračnog mosta za 5. korpus Armije BiH i Unsko-sanski kanton, Zagreb, 15. septembra 1995. godine. Dijelovi ovoga dokumenta su u faksimilu objavljeni u: Praljak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

¹⁶⁶Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj, 1990.-1995.*, str. 305.-306. O pogibiji Ljubijankića također vidjeti: Izetbegović, *Sjećanja, autobiografski zapisi*, str. 199.-201.

¹⁶⁷Komanda 5. Korpusa, Str. pov. broj: 01-2/271-2, 10. 3. 1995. Faksimil dokumenta objavljen u: Praljak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

¹⁶⁸O borbama koje je 5. korpus vodio tijekom 1994. godine vidjeti: Felić, *Peti korpus (1992.-1995.)*, str. 165-431.

snagama izvrši pritisak na 5. korpus, kako bi bio smanjen njegov pritisak prema srpskom području u jugozapadnoj Bosni.¹⁶⁹

Krajem 1994. problem 5. korpusa postat će i predmet pažnje ne samo Republike Srpske i RSK, nego i Beograda. Još početkom rujna te godine “Novi Grad” (Bosanski Novi) u tajnosti je posjetio i general-pukovnik Momčilo Perišić, načelnik Generalštaba Vojske Jugoslavije, upravo u vrijeme kada je Vojska Republike Srpske, uz potporu Srpske vojske Krajine, na tom području izvodila napadnu operaciju “Breza-94” protiv snaga 5. korpusa Armije BiH.¹⁷⁰

U listopadu 1994. osnovana je Operativna grupa “Pauk” pod komandom Mile Novakovića, generala Srpske vojske Krajine Mile Novakovića. U sastav ove grupe ušle su snage Srpske vojske Krajine i Vojske Republike Srpske, a Srbi su organizirali i opremili i Abdićeve snage, odnosno jedinice Narodne obrane Zapadne Bosne. Osim toga, u sastavu ove grupe bili su i pripadnici policijskih snaga iz Srbije. Novaković je bio izravno podređen Generalštabu Vojske Jugoslavije, a dijelom Resoru državne bezbjednosti Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije. Ove snage su tijekom studenoga i do kraja 1994. provele ofenzivu na 5. korpus, čime su ga dovele u težak položaj, u kojem je izravno ugrožen bio i grad Bihać. Srpska ofenziva omogućila je Abdiću da se vrati u svoje sjedište u Velikoj Kladuši.¹⁷¹

Srpski napadi na Bihać privukli su pažnju Sjedinjenih Američkih Država koje su u tom razdoblju već bile u velikoj mjeri uključene u okončanje krize na području bivše Jugoslavije. Bihać je još od 1993. bio jedan od gradova koji su proglašeni zaštićenim područjem UN-a, pa su srpski napadi na grad doveli i do ograničenih napada zrakoplovstva NATO saveza na srpske položaje. No, osim toga, postavljalo se i pitanje mogućnosti intervencije Hrvatske vojske jer Zagreb zbog svojih interesa ne bi mogao dozvoliti pad Bihaća u srpske ruke. Na kraju nije došlo do izravne intervencije Hrvatske vojske prema krajinskim Srbima, ali su hrvatske snage krajem 1994. iz pravca Livna počele napredovati prema Bosanskom Grahovu, ovladavajući Dinarom. Ovo napredovanje hrvatskih snaga prisililo je Srbe da dio svojih snaga kojima su napadali Bihać preusmjere na livanjsku bojišnicu, što je olakšalo položaj 5. korpusa Armije BiH.¹⁷²

Borbe između 5. korpusa s jedne i srpskih snaga i Abdićevih autonomaša nastavile su se i tijekom 1995. godine. Nakon što je Hrvatska vojska u operaciji “Bljesak” oslobodila zapadnu Slavoniju vojske Republike Srpske i Srpske Krajine započele su pripreme za konačnu neutralizaciju 5. korpusa Armije BiH, a srpska strana također je uočavala i opasnost napredovanja hrvatskih snaga duž Dinare, što je otvaralo mogućnost hrvatskog

¹⁶⁹Felić, *Peti korpus (1992.-1995.)*, str. 309-337.

¹⁷⁰HMDCCR, Srpska vojska Krajine, Glavni štab, Odeljenje bezbednosti, S. P. Broj: 318-203, 17. 09. 1994. god.

¹⁷¹O srpskom viđenju borbi za Bihać, posebno krajem 1994. vidjeti: Milisav Sekulić, *Knin je pao u Beogradu* (Bad Vilbel: Nidda Verlag GmbH, 2001.), str. 89-96.

¹⁷²O suradnji Sjedinjenih Država i Hrvatske u vezi s bihaćkom krizom krajem 1994. vidjeti: Krešimir Čosić, “Kako smo promijenili tijek rata, Operacija ‘Zima ‘94’ (memoarsko gradivo o Prvoj bihaćkoj krizi – sjećanje sudionika)”. Tekst je objavljen kao prilog u knjizi: Davor Marijan, *Oluja* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2007.), str. 233-241.

napada na Knin, odnosno povezivanja hrvatskih postrojbi sa snagama 5. korpusa na crti Bihać-Bosansko Grahovo.¹⁷³ Tako je predsjednik RSK Milan Martić na sastanku s predstavnicima krajinskih političkih stranaka održanom 30. svibnja 1995. u Kninu naveo da je trenutno najvažnije ojačati obranu RSK, a za budućnost je imao ambiciozne i, kako će pokazati kasniji događaji, sasvim nerealne ciljeve. Zatim je po redu naveo buduće vojne ciljeve krajinskih Srba. Na prvom mjestu istaknuo je potrebu konačnog slamanja 5. korpusa Armije BiH. Nakon toga trebalo je ovladati Dinarom, kojom su se hrvatske snage još od kraja 1994. počele približavati Kninu. Osim toga Martić je planirao i “ispravljanje istočnih granica”, pri čemu je očito mislio na zauzimanje određenih područja u istočnoj Slavoniji, dok je na kraju trebalo provesti i “oslobađanje Zapadne Slavonije”, gdje su Srbi manje od mjesec dana prije doživjeli potpuni vojnički poraz.¹⁷⁴

Već početkom lipnja 1995. srpske komande optimistično su javljale o razvoju borbi na području Bihaćko-cazinske krajine. Javljalo se da jedinice Operativne grupe “Pauk” izvode napadna djelovanja, dok je položaj “Alijinih muslimana” pogoršan jer su u međuvremenu poduzete mjere da se spriječi srpsko krijumčarenje s 5. korpusom. Zaključivao je da se “po prvi put” Cazinska krajina napada iz “svih pravaca”, s Grabeža, Plješivice, Korduna i Banije, pa je položaj 5. korpusa “vrlo složen”.¹⁷⁵ Nakon što su srpske snage 19. lipnja 1995. zauzele Vrnograč njih je pohvalio i general-potpukovnik Mile Mrkšić, komandant Glavnog štaba Srpske vojske Krajine. U svojoj pohvali on je naveo:

“Za uspešno izvedena borbena dejstva u toku dana, koja su krunisana pobedom i zauzimanjem Vrnograča, POHVALJUJEM Celokupni sastav operativne grupe ‘Pauk’ na čelu sa general-potpukovnikom Milom Novakovićem. Vaša sjajna današnja pobjeda rezultat je lične hrabrosti boraca i umešnog komandovanja, a isto tako hrabrosti, odlučnosti i dostojanstva vojske i naroda AP Zapadna Bosna. Ova pobjeda predstavlja ohrabrenje celokupnoj vojsci i narodu Krajine i AP Zapadne Bosne. Ona vraća poverenje u snagu našeg oružja i najveći je doprinos jačanju borbenog morala”.¹⁷⁶

Glavna srpska ofenziva na 5. korpus započela je 19. srpnja 1995. godine.¹⁷⁷ Ozbiljnost srpskog napada odmah je uočena i u Bihaću i u Sarajevu. Komandant Armije BiH, armijski general Rasim Delić, već se 20. srpnja obratio Združenom štabu Vojske Federacije BiH, s molbom da Hrvatska vojska i HVO pruže izravnu pomoć 5. korpusu. U molbi je naveo da slobodno područje Bihaća ima veliku važnost za bošnjački i hrvatski narod,

¹⁷³ Marijan, *Oluja*, str. 52-53.

¹⁷⁴ HMDCDR, Kabinet predsjednika RSK, kut. 1, Služba predsjednika Republike, Broj: 020/4-2-623-2/95., Knin, 19. 06. 1995. g. Bilješka.

¹⁷⁵ Državni arhiv u Sisku, Sabirni arhivski centar Petrinja, 26. pbr, kut. 3, Komanda 39. korpusa, Obaveštajno odeljenje, Str. pov. br. 64-131, Petrinja, 11. 06. 1995. god., Obaveštajna informacija.

¹⁷⁶ Državni arhiv u Sisku, Sabirni arhivski centar Petrinja, 26. pbr, kut. 3, Vojna pošta 9139, Kostajnica, Pov. br. 695-2, Od 24. 06. 1995. god.

¹⁷⁷ Felić, *Peti korpus (1992.-1995.)*, str. 506-520.

kao i za uspostavu i perspektive daljnjeg razvoja Federacije BiH i njezine konfederacije s Hrvatskom. Osim toga slobodno područje Bihaća ima i veliku važnost za Hrvatsku u vezi s njezinim planovima oslobađanja područja pod nadzorom krajinskih Srba. Zato je tražio da hrvatske snage pomognu 5. korpus nastavkom napadnih djelovanja prema Bosanskom Grahovu i Glamoču, kao i pokretanjem napadnih djelovanja Hrvatske vojske prema RSK.¹⁷⁸

O kritičnosti situacije u Bihaću svjedoči i pismo koje je 21. srpnja predsjedniku Tuđmanu uputio Adnan Alagić, načelnik Općine Bihać. U pismu je opisao stanje u Bihaću izazvano najnovijim srpskim napadima:

“(...) dugo pripremana i od strane Srbije otvoreno potpomagana ofanziva na bihaćko područje, započeta je prije nekoliko dana. Glavni pravci napada usmjereni su iz privremeno okupiranih dijelova Republike Hrvatske, a koncentracija četničkih snaga evidentirana je i na ostalim linijama u zoni odgovornosti Petog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, Glavnog Stožera Hrvatskog vijeća obrane Regije Bihać i Ministarstva unutrašnjih poslova Bihać. Zbog siline artiljerijskih djelovanja stanovništvo iz pograničnih zona se iseljava i kreće prema gradu Bihaću. Dramatičan položaj se iz sata u sat usložnjava jer je humanitarna situacija još od ranije katastrofalna. Već Vam je, vjerojatno, poznata činjenica da smo imali i prve slučajeve umiranja od gladi. Nada da će se stanje, koliko toliko, popraviti nakon skidanja žita sa zasijanih prigradskih prostora, sada je propala. Upravo ta područja agresor najviše drži pod vatrom, gađajući ih zapaljivim granatama. Posebno je teško u bolnici, kojoj nedostaju lijekovi, sanitetski materijal, a zbog nedostatka hrane bolesnici primaju samo jedan obrok dnevno. Sudbina oko 180 tisuća stanovnika Unsko-Sanskog Kantona je neizvjesna. Mi možemo samo obećati da ćemo se boriti bez obzira na cijenu i neodlučnost međunarodne zajednice. Jedinu nadu polažemo u naše hrabre borce i prijateljski hrvatski narod, pošto nam je sudbina, koju nam je agresor namijenio, ista. Stoga Vas molim da sa svoje strane učinite sve, što je u Vašoj moći, da se spasi ovaj herojski grad i njegovo napaćeno stanovništvo”.¹⁷⁹

U Splitu je 22. srpnja 1995. održan sastanak hrvatskog vodstva na čelu s predsjednikom Tuđmanom, a sastanku su prisustvovali i predsjednik Predsjedništva Republike BiH Alija Izetbegović, predsjednik Federacije BiH Krešimir Zubak i predsjednik Vlade Republike BiH Haris Silajdžić. Oni su potpisali “Splitsku deklaraciju”, odnosno “Deklaraciju o oživotvorenju Sporazuma iz Washingtona, zajedničkoj obrani od srpske agresije

¹⁷⁸Republika Bosne i Hercegovina, Generalštab Armije R BiH, Kabinet komandanta, Str. pov. broj: 01/2-3, Sarajevo, 20. 07. 1995. god. Faksimil dokumenta objavljen u: Praljak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

¹⁷⁹Nikica Barić, “Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990.-1995. (stenogram izlaganja)”, *Specijalna policija MUP-a RH u oslobodilačkoj operaciji “Oluja” 1995. (Prilozi)*, Zbornik radova s tematskog okruglog stola, održanog u Zagrebu, 3. kolovoza 2007., u organizaciji Udruge Specijalne policije iz Domovinskog rata (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2008.), str. 115-116.

i postizanju političkog rješenja sukladno naporima međunarodne zajednice”. U deklaraciji je dogovoreno jačanje obrambene suradnje između Hrvatske i Republike BiH, te je u vezi s ovime navedeno:

“U tom pogledu Republika i Federacija Bosne i Hercegovine uputile su Republici Hrvatskoj poziv da pruži hitnu vojnu i drugu pomoć u obrani od agresije, posebice u području Bihaća, što je Republika Hrvatska prihvatila.”¹⁸⁰

Ubrzo zatim Hrvatska vojska ovladala je Bosanskim Grahovom i Glamočem, što je stvaralo povoljne uvjete za brzo oslobađanje Knina u operaciji “Oluja” koja je započela 4. kolovoza 1995. i koja je uspješno okončana potpunim slomom zapadnog dijela RSK.¹⁸¹ O svemu ovome predsjednik Izetbegović će kasnije u svojim autobiografskim zapisima napisati:

“Devetnaestog jula 1995. vojska hrvatskih (kninskih) Srba napala je sa zapadne strane bihaćki džep. Peti korpus se povlačio, ali je pružao ogorčeni otpor i usporavao neprijateljsko napredovanje. Obavio sam više telefonskih razgovora sa generalom Dudakovićem. Prvi put Dudak nije bio optimist. Bio je zabrinut. Pomislio sam: situacija je ovaj put ozbiljna, tačnije rečeno – bila je kritična. Međutim, dogodilo se čudo. Kada je kriza bila na vrhuncu, neočekivano me Tuđman nazvao i predložio da dođem u Split na, kako je rekao, ‘važne razgovore’. Tamo nas je dočekala visoka hrvatska vojno-politička delegacija. Predložili su zajedničku vojnu akciju (...), poznatij pod nazivom ‘Oluja’. Sa mnom su bili [Haris] Silajdžić i general [Rasim] Delić. Ponudu smo odmah prihvatili. Akcija je počela u petak 4. augusta u ranim jutarnjim satima i uspješno završena za manje od tri dana. Hrvati su oslobodili Kninsku krajinu, a mi probili trogodišnju blokadu bihaćke regije. Spas je došao odakle sam se najmanje nadao. Vidio sam u tome Božji znak. Bog je potvrdio svoje obećanje da će pomoći narodu koji se bori”¹⁸²

Moglo bi se reći da je predsjednik Izetbegović ovim svojim riječima iskazao olakšanje što su teški dani stradanja i borbe naroda Bihaćko-cazinske krajine bili konačno okončani slomom blokade toga područja, ali je isto tako, unatoč svih nepovjerenja koja su opterećivala bošnjačko-hrvatske odnose, izrazio zahvalnost Hrvatskoj i njezinoj vojsci na pomoći koju su operacijom “Oluja” pružili bošnjačkom narodu.

¹⁸⁰ Tuđman, *Istina o Bosni i Hercegovini, Dokumenti 1991.-1995.*, dok. br. 204.

¹⁸¹ Opširnije o operaciji “Oluja” vidjeti: Marijan, *Oluja*, str. 55-145.

¹⁸² Izetbegović, *Sjećanja, autobiografski zapisi*, str. 201-202.

Bošnjačko-hrvatski odnosi u vezi s Bihaćko-cazinskom krajinom nakon “Oluje”

Nakon “Oluje” hrvatske snage i Armija BiH nastavit će napredovanje u jugozapadnoj Bosni, što će u konačnici dovesti do okončanja rata u Bosni i Hercegovini. No, moglo bi se reći da se i u tom zajedničkom nastupanju protiv Srba vidjelo suparništvo između bošnjačke i hrvatske strane. Kako su jedinice 5. korpusa iz jednog, a Hrvatska vojska iz drugoga smjera napredovali prema Drvaru, došlo je do međusobnog sukoba. Tako B. Felić navodi da je 15. rujna došlo do sukoba 5. korpusa sa snagama koje su držale Oštrelj. U tim borbama snage 5. korpusa imale su trojicu poginulih i više od 10 ranjenih. Felić navodi da se prvo smatralo da je riječ o srpskim snagama, ali su zatim dobiveni podaci da je zapravo riječ o Hrvatskoj vojsci. Nakon toga održan je sastanak oficira Armije BiH s časnicima Hrvatske vojske, te je hrvatska strana dala podatke o razmještanju svojih snaga.¹⁸³ U jednom izdanju Hrvatske vojske o ovim događajima uopće se ne spominje sukob s Armijom BiH na području Oštrelja. Ipak je u istom djelu navedeno da je, nakon primljenih podataka da se 5. korpus približava Bosanskom Petrovcu, to za hrvatske postrojbe bio “znak” da “moraju ubrzati” svoje napredovanje i zauzeti Drvar, što je i ostvareno, nakon čega je na Oštrelju uspostavljena crta obrane.¹⁸⁴ Očito, možda je bila riječ samo o zabuni zbog koje je došlo do međusobnog sukoba. S druge strane moguće je da je spomenuti sukob zapravo bio posljedica činjenica da je i bošnjačka i hrvatska strana, nakon srpskoga sloma i povlačenja, težila ovladati što većim područjem.

Na kraju ću, iako vrlo fragmentarno, pokazati i sudbinu Fikreta Abdića i njegovih autonomaša nakon operacije “Oluja”. Abdićeva mogućnost za suradnju sa Zagrebom nedvojbeno je bila smanjena nakon okončanja bošnjačko-hrvatskog sukoba i sklapanja Washingtonskih sporazuma. No, Abdić je i dalje mogao računati na svoje suradnike u Zagrebu. Kada je komandant Armije BiH, armijski general Rasim Delić, 20. srpnja 1995. od hrvatske strane zamolio pomoć za 5. korpus, koji se tada nalazio suočen s novim srpskim napadima on je, među ostalim, zatražio i da Republika Hrvatska uskrati gostoprimstvo Abdićevim pristalicama, kao i da onemogući da se preko hrvatskog teritorija vrši krijumčarenje vojnih sredstava za Abdićeve snage.¹⁸⁵

U preokretu koji je nastao nakon početka hrvatske operacije “Oluja” snage 5. korpusa su ponovno ušle u Veliku Kladušu, dok su Abdić, njegovi vojnici i civili koji su bili njegove pristalice ponovno prebjegli u Hrvatsku. Kako navodi B. Felić, hrvatski “obavještajni vrh” zatim se “pobrinuo za zaštitu Abdića i njegove elite”.¹⁸⁶ Ovo je očito značilo da hrvatsko vodstvo, odnosno Tuđman, i dalje imaju političke planove s Abdićem. Na zatvorenom sastanku održanom 24. studenog 1995. Tuđman se ponovno upustio

¹⁸³Felić, *Peti korpus (1992.-1995.)*, str. 564.

¹⁸⁴Ante Gotovina, *Napadajni bojevi i operacije HV i HVO (hrvatskih snaga), Zima 94, Skok 1, Skok 2, Ljeto 95, Oluja, Maestral i Južni potez* (Knin: Zapovjedništvo Zbornog područja Split, 1996), str. 95-98.

¹⁸⁵Republika Bosne i Hercegovina, Generalštab Armije R BiH, Kabinet komandanta, Str. pov. broj: 01/2-3, Sarajevo, 20. 07. 1995. god. Faksimil dokumenta objavljen u: Praljak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

¹⁸⁶Felić, *Peti korpus (1992.-1995.)*, str. 524-527.

u razmatranja vezivanja Bošnjaka uz Hrvatsku, pri čemu je ocijenio, koristeći različite povijesne analogije, da je upravo Bihačko-cazinska krajina pogodno područje za širenje hrvatskog utjecaja u Federaciji BiH, odnosno njezino vezivanje uz Hrvatsku:

“Gospodo, sada će ta polovica Bosne biti čitava u takvoj situaciji kao što je zapadna Bosna Cazinsko-bihačka krajina, a ta Cazinsko-bihačka krajina je takva da je bila prohrvatska, i zbog toga što je trgovala sa Hrvatskom, što se u većoj mjeri evropeizirala, pa onda i znate da je u toku II. svjetskog rata, dva, tri puta prelazila, od ustaša partizanima, i obrnuto, i to se sada desilo s Abdićem. Ali, to treba shvatiti.”¹⁸⁷

U vezi s ovime Tuđman je zaključio da je Bihačko-cazinska krajina “prohrvatska”, a izrazio je nadanje da će u budućnosti tako biti i s Bošnjacima u cijeloj Federaciji, “bez obzira što misli to muslimansko političko vodstvo”.¹⁸⁸

U međuvremenu je trebalo riješiti pitanje Abdićevih pristalica koje su nakon “Oluje” prebjegli na hrvatski teritorij. Već 8. kolovoza 1995. u Vojniću, odnosno u Kuplenskom potpisan je Sporazum, kojim je trebalo biti riješeno pitanje Abdićevih pristalica koji su se koncentrirali na tom području. Sporazum su potpisali predstavnici hrvatskih vlasti, Republike i Federacije BiH, kao i Abdić i njegovi suradnici Ramo Kirkić, Irfan Saračević i Božidar Šicel. U Sporazumu je konstatirano da se na cesti od mjesta Kuplensko prema Velikoj Kladaši nalazi “veliki broj civila i naoružanih osoba”, Abdićevih pristalica. Dogovoreno je da treba provesti žuran povratak ovih osoba u njihove domove. Pripadnici Abdićevih vojnih snaga mogli su se priključiti 5. korpusu, ili drugim postrojbama Armije BiH ili HVO-a. Naoružane osobe koje se nisu željele odlučiti za ovo, trebale su oružje predati hrvatskim vlastima, nakon čega se s njima trebalo postupati kao s civilima. Svi civili trebali su se bezuvjetno vratiti svojim domovima, na njih je trebalo primijeniti aboliciju, te su im zajamčena sigurnost i građanska prava. Kako bi se ovo osiguralo u Velikoj Kladaši trebalo je osnovati ured u kojem su trebali biti predstavnici Republike Hrvatske, Republike i Federacije BiH, kao i međunarodni predstavnici, koji su trebali osigurati sigurnost Abdićevih pristalica nakon njihovih povratka domovima.¹⁸⁹

No, povratak Abdićevih pristalica njihovim domovima nije mogao biti proveden tako jednostavno, te su oni ostali koncentrirani u selu Kuplenskom, gdje su podigli improvizirano naselje.¹⁹⁰ Krajem listopada 1995. Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine zatražilo je od Zagreba izručenje Abdića, budući da se protiv njega na sudu u Bihaću vodi postupak zbog sumnje da je počinio ratne zločine. U vezi s ovime u zagrebačkom *Večernjem listu* objavljen je komentar u kojem je navedeno da Abdić i njegova obitelj

¹⁸⁷Zapisnik sa razgovora Predsjednika Republike Hrvatske, dr. Franje Tuđmana sa Hrvatske Republike Herceg Bosne i Federacije, održanog u Predsjedničkim dvorima, 24. studenog 1995. godine. *Stenogrami o podjeli Bosne*, Knjiga druga, str. 491-512.

¹⁸⁸*Isto*.

¹⁸⁹Sporazum, Vojnić, 8. kolovoza 1995. Faksimil dokumenta objavljen u: Prašnjak, *Pomoć RH Muslimansko-Bošnjačkom narodu i Armiji BiH*.

¹⁹⁰Trajko Grgovski, Jasminka Ivančić, “Kantonaši i autonomaši žive zajedno”, *Vjesnik*, Zagreb, 5. srpnja 1996. str. 7.

imaju hrvatsko državljanstvo. Također je navedeno da je nakon “Oluje” u Hrvatsku pobjeglo oko 30.000 Abdićevih pristalica, koji se ne žele vratiti svojim domovima bez Abdića. Ako Abdić bude izručen vlastima Bosne i Hercegovine onda se njegove pristalice neće željeti vratiti svojim domovima.¹⁹¹ Od početka do sredine 1996. organizirana je akcija “Povratak” u čijem su provođenju zajednički sudjelovali Zagreb, Sarajevo i Turska. Osnovane su združene policijske snage u kojima su sudjelovali policajci ovih triju država. Njihov je zadatak bio da osiguraju sigurnost Abdićevih pristalica nakon povratka u Cazinsku krajinu. U srpnju 1996. u jednom članku iz zagrebačkog *Vjesnika* navedeno je da je u kolovozu 1995. pred 5. korpusom u Hrvatsku pobjeglo oko 25.000 Abdićevih pristalica, u sklopu akcije “Povratak” njih 18.000 vratilo se u Cazinsku krajinu, dok se očekivalo da će ih još 1200, koliko ih se i dalje nalazilo u Kuplenskom, ubrzo vratiti svojim domovima.¹⁹²

U međuvremenu je do ozbiljnog incidenta došlo u travnju 1996, kada su hrvatske vlasti uhitile skupinu građana Bosne i Hercegovine koji su na riječkom području, gdje je tada boravio Abdić, pokušale na njega izvesti atentat. Hrvatske vlasti su zbog ovoga uputile prosvjed Veleposlanstvu Bosne i Hercegovine u Zagrebu, ali je ono isključilo mogućnost da iza uhićenih osoba stoji Sarajevo, navodeći da je zapravo riječ o pristalicama Abdića koji su željeli inscenirati sukob Zagreba i Sarajeva, dok je sam Abdić ionako “politički mrtav”. No, kako je zaključio zagrebački *Vjesnik*, Abdić je predsjednik novoosnovane Demokratske narodne zajednice (DNZ) koja navodno ima 50.000 članova i veliku potporu u Unsko-sanskom kantonu pred sljedeće izbore, pa je vrlo upitno tvrditi da je Abdićevo vrijeme u političkom smislu prošlo.¹⁹³

Nakon ovoga nastavit će se potpora provladinog hrvatskog tiska Abdiću. Tako je primjerice u lipnju 1996. u zagrebačkom tjedniku *Hrvatski obzor* objavljen članak koji se bavio Bihačko-cazinskom krajinom. U članku je pozitivno opisana pomoć koju je Hrvatska tijekom proteklog rata pružila tom području, dok je, u vezi sukoba između 5. korpusa i Abdićevih pristalica u članku znakovito navedeno da on govori o “posebnom položaju i vrlo specifičnim problemima” Bihačko-cazinske krajine koja sa Sarajevom ima “malo zajedničkoga”. Za razliku od toga upravo je to područje zbog svoga položaja “možda i najviše sraslo s Hrvatskom”, pri čemu je naglašena važnost unske željezničke pruge koja spaja Zagreb i Split, a spomenute su i druge prometne i gospodarske poveznice toga područja s Hrvatskom. U vezi sa svime ovime navedeno je da uspostava bošnjačko-hrvatske Federacije nailazi na brojne probleme, ali to ne bi trebao biti slučaj s bihačkim krajem:

“Ako se u pojedinim dijelovima BiH s nevjericom gleda na suradnju s Hrvatskom, u Bihaću to nikako ne bi trebao biti slučaj. (...) izbori u BiH dat će odgovor na to pitanje.”¹⁹⁴

¹⁹¹M. Jajčinović, “Mnoštvo nedoumica”, *Večernji list*, Zagreb, 29. listopada 1995, str. 6.

¹⁹²Trajko Grgovski, Jasminka Ivančić, “Kantonaši i autonomaši žive zajedno”, *Vjesnik*, Zagreb, 5. srpnja 1996, str. 7.

¹⁹³Andrija Tunjić, Josip Vričko, Damir Herceg, “Kome smeta ‘politički mrtvac’?”, *Vjesnik*, Zagreb, 12. travnja 1996, str. 3.

¹⁹⁴*Hrvatski obzor*, “Bihać – budućnost s Hrvatskom”, rubrika “Iz domaćeg i inozemnog tiska” u: *Večernji list*, 10. lipnja 1996, str. 15.

Otprilike mjesec dana kasnije u zagrebačkom *Vjesniku* objavljen je članak u kojem se spekuliralo priprema li Haaški sud optužnicu protiv generala Dudakovića, komandanta 5. korpusa Armije BiH, zbog navodnih ratnih zločina koje je počinio dok je 1991., kao oficir JNA, sudjelovao u ratu protiv Hrvatske, a postavljeno je i pitanje odgovornosti Dudakovića za nestanak zapovjednika HVO-a Bihać, generala Vlade Šantića.¹⁹⁵ Za razliku od Dudakovića, Abdić je u službenom hrvatskom tisku imao puno povoljniji tretman. Tako je Abdić krajem srpnja 1996. u Zagrebu održao konferenciju za tisak, gdje je kao predsjednik DNZ-a i kandidat za člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine na predstojećim izborima predstavio izbornu listu svoje stranke. Tom prilikom naveo je da se nad članovima i pristalicama njegove stranke provodi nasilje u dijelovima Bosne i Hercegovine koji su pod nadzorom Armije BiH, dok ga vlasti u Sarajevu proglašavaju ratnim zločincem. Zato je svoju stranku službeno registrirao kod Višeg suda u Mostaru, dok je predizbornu kampanju bio prisiljen započeti u Hrvatskoj. Također je naveo da izbjeglice, koje su se i dalje nalazile u Kuplenskom, nikada neće pristati na povratak u svoje domove, jer su tamo izloženi različitim oblicima nasilja.¹⁹⁶

Prema nekim podacima u tom je razdoblju na Oštrelju, dijelu Federacije BiH koji je bio pod hrvatskim nadzorom, ponovno počela emitirati radio postaja "Velkaton", Abdićeva postaja koja je djelovala tijekom rata. Navodno se u vezi s ovime u Bihaću moglo čuti da bi general Dudaković sa svojim ljudima trebao otići na Oštrelj, da "ušutka" rad Abdićeve radio postaje, no, kako se zaključivalo:

"Udarimo mi na Hrvate, a Hrvati više vole Srbe i eto ti ponovo rata."¹⁹⁷

Kandidati DNZ-a su na izborima održanim u studenom 1996. osvojili šest mandata u Skupštini Unsko-sanskog kantona i tri mjesta u Zastupničkom domu Parlamenta Federacije BiH, dok je i Abdić osvojio dosta glasova za člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Tijekom 1997. DNZ je sudjelovala i na lokalnim izborima, osvojivši vlast u Velikoj Kladaši, iako su se napetosti i netrpeljivosti između DNZ-a i SDA nastavile.¹⁹⁸

Zaključak

Nadzor nad područjem Bihaćko-cazinske krajine bio je, tijekom posljednjeg rata, od velike strateške važnosti i za hrvatsku i za srpsku stranu. U tom smislu pojava autonomije Fikreta Abdića odgovarala je srpskoj strani, koja je u njemu gledala saveznika koji će pomoći neutralizaciji 5. korpusa Armije BiH. Zagreb je, u sukobu između 5. korpusa i Abdića, varirao u svome odnosu prema sukobljenim. U razdoblju hrvatsko-bošnjačkog su-

¹⁹⁵(R. I.), "Priprema li se haaška optužnica za Atifa Dudakovića?", *Vjesnik*, Zagreb, 10. srpnja 1996, str. 7.

¹⁹⁶Danica Juričić, "Pripremamo novo gospodarsko čudo", *Slobodna Dalmacija*, Split, 25. srpnja 1996, str. 2.

¹⁹⁷Željko Garmez, "Cazinska krajina: Tko nije Alija – taj je Fikret", *Vjesnik*, Zagreb, 13. rujna 1996, str. 3.

¹⁹⁸Za viđenje DNZ-a o ovim događajima vidjeti: http://www.dnzbih.ba/kategorije/o_nama, pristup ostvaren 10. svibnja 2010.

koba, krajem 1993, vidljivo je da je Tuđman davao potporu Abdiću. Pri tome se hrvatski predsjednik nadao, da će, u za njega optimalnom rješenju, odnosno eventualnom raspadu Bosne i Hercegovine, područje Bihaćko-cazinske krajine, odnosno Abdićeve Autonomne pokrajine Zapadne Bosne ući u sastav Hrvatske. No, okončanje hrvatsko-bošnjačkog sukoba značilo je i kraj otvorene potpore Zagreba Abdiću, koji se zato orijentirao uglavnom na suradnju sa srpskom stranom. Ipak, nakon “Oluje”, Zagreb će ponovno pružiti utočište Abdiću, s očitom namjerom da on, kao osoba naklonjena Zagrebu, odigra određenu ulogu u poslijeratnom političkom životu Bosne i Hercegovine.

Summary

The article begins with the overview of political and military plans and strategies of Belgrade and Zagreb toward Bosnia-Herzegovina during the 1992-1995 war in that country. After this the article concentrates on Belgrade and Zagreb political and military plans towards the Bihać-Cazin region located in the western part of Bosnia. Because of its position this region and control over it had a strategic importance for both Croatian and Serbian side. The Bihać-Cazin region was under the control of the authorities of the Republic of Bosnia and Herzegovina and its Army but the situation became even more complicated after Fikret Abdić, a well known and respected Bosniak politician from that area split from the government in Sarajevo in 1993. and decided to create a new Autonomous Province of Western Bosnia. This soon led to a conflict between the Army of Bosnia-Herzegovina and Abdić's forces. Both Croatian and Serbian, for their own interests supported Abdić and his autonomous province.

Međubošnjački sukob u Cazinskoj Krajini

Apstrakt: *U radu su objašnjeni pravno-politički aspekti nastanka tzv. Autonomne pokrajine 'Zapadna Bosna', uloge koje su bosanski susjedi i međunarodna zajednica imali u njenom formiranju i trajanju, te karakter sukoba u Cazinskoj krajini tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. Autor iznosi stajalište da u Krajini još uvijek nema volje za suočavanjem sa prošlošću i otvaranjem dijaloga zarad bolje budućnosti.*

Ključne riječi: *Cazinska krajina, APZB, Fikret Abdić, međubošnjački sukob, politika, pravda, pomirenje.*

1. Uvod

Kako su društveni fenomeni izrazito složeni i višeznačni, za njihovo razumijevanje potreban je širi i metodološki raznovrsniji pristup kojim bi se pored pojavnosti otkrili i oni zaprti uzroci u kojima se skriva logika i dinamika njihovih procesa. Na samom početku ovog rada dat ću nekoliko napomena bez kojih bi se teško razumjela događanja u Cazinskoj krajini 1993-1995. godine. Stvaranje Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna ne može se iščašiti iz konteksta povijesne događajnosti na ovim prostorima. U posljednjih šezdesetak godina zabilježeno je nekoliko događaja koji povijest ovog kraja čine najdinamičnijom i najinteresantnijom u Bosni i Hercegovini. Iz daljnjeg povijesnog zaleđa navešću neke značajnije događaje koji potvrđuju iznesenu tezu za bolje razumijevanje posljednjih događanja. Ideje i praksu autonomističkog ponašanja Krajišnika susrećemo kod krajiškog prvaka Hasan-age Pečkog. Ovaj je Krajišnik imao svoju družinu koja je vodila privatni rat protiv Austrijske carevine, napadajući Cetingrad koji je Svištovskim mirom (1791) izašao iz suvereniteta Osmanskog carstva. Činio je to bez dozvole bosanskog vezira i Porte. Tokom 19. stoljeća bilo je više ustanaka u kojima su Krajišnici izražavali svoja nezadovoljstva. U Drugom svjetskom ratu ugledni lokalni partizanski vođa Huska Miljković odvojio se od partizana i formirao svoju narodnu miliciju koja je brojala preko 3.000 dobro naoružanih vojnika pod izgovorom da čuva muslimanski narod ovog kraja. Nedugo poslije rata dogodio se ustanak seljaka, poznat pod nazivom "Cazinska buna 1950". Nepune tri decenije poslije ovog događaja otkrivena je afera "Agrokomerc" sa svim nelegalnostima u poslovanju ovog privrednog giganta i zbog kojih je njegov direktor Fikret Abdić optužen i hapšen. Iako je po svom prvobitnom karakteru bila finansijsko-ekonomska, ova afera je imala politički epilog u obračunu s braćom Pozderac. Iako

upozoravan od strane najviših organa vlasti Republike BiH da se u poslovanju pridržava pozitivnih propisa, Abdić je nastavio djelovati izvan sistema. U najtežim trenucima borbe za opstanak Bosne i Hercegovine ovaj čovjek osniva separatističku tvorevinu Autonomnu Pokrajinu Zapadnu Bosnu.

U povijesni kontekst treba uzeti u obzir i geopolitički značaj Cazinske krajine koji je postao značajnijim dolaskom Osmanlija koncem 16. stoljeća. Do njihovog osvajačkog pohoda ovaj teritorij je pripadao hrvatskom Pounju koji će kasnije dobiti naziv "Turska Hrvatska". Osvajači su uništili zatečeni socijalno-ekonomski i politički sistem, umjesto njega situirali novi, donijeli drugu kulturu i religiju. Sa sobom su doseljavali Srbe i Vlahe. Ove će činjenice imati dalekosežne posljedice za povijest cijelog okruženja. Karlovačkim mirom (1699) na kojeg su Osmanlije morale pristati zbog opadanja njihove moći, došlo je do pomjeranja granice. Od tada će Cazinska krajina nositi biljeg rubnog područja, ne samo u geografskom i političkom, već i u kulturnom i religijskom pogledu. Rubna područja su od vjkada bila zapostavljena od državnih centara što je kod ljudi stvaralo osjećaj zanemarenosti i prepuštenosti samim sebi. Izuzetak od toga pravila nije bila ni Cazinska krajina. Ovdje je vječito trajala borba za goli život. Gusta naseljenost, usitnjeni zemljišni posjedi i primitivna obrada i onako neplodnog zemljišta upućivala je ljude da tragaju za boljim životom. Ekonomska nerazvijenost, siromaštvo i opća zaostalost s jedne i vezanost za svoju zemlju, primarne socijalne grupe, krvno srodstvo, vjeru i tradiciju, kod Krajišnika je stvorilo referentni okvir koji karakteriziraju kolektivistički etos, autoritarna svijest i lakomislenost. Ovakav referentni okvir nastaje tamo, baš kako je kazao Erich From, gdje postoje ropski uslovi života, gdje se čovjek osjeća nemoćnim pred društvenim i prirodnim silama. Te činjenice će, zajedno s drugim faktorima, zbog dugovjekovnog trajanja, profilirati mentalitet ovih ljudi i odrediti crte njihova karaktera s jakom premisom socijalne povodljivosti. Ovdje čovjek postaje oruđem autoriteta što u njima stvara neodoljivu potrebu za potčinjavanjem. U takvom društvenom pejzažu mogli su se događati obrti u odnosu na očekivane socijalne reakcije. Zar bi se moglo povjerovati da će u sredini u kojoj je pružen posljednji otpor austrijskoj okupaciji 1878. godine, održan 1990. godine najveći skup Bošnjaka u njihovoj povijesti, zabilježeni najbolji rezultati na referendumu za nezavisnu, demokratsku BiH, dogoditi takav obrat? Dogodilo se i to da je Abdić izrekao čvrst stav u poruci koju je uputio Krajišnicima pred sami početak rata da će stati na čelo njihovih brigada, ako zatreba, pa je došlo do aberacije u njihov međusobni sukob.

Još iz rimskog perioda dolinom rijeke Une prolazio je put koji je povezivao Dalmaciju s Panonijom. U novijoj povijesti za ovu komunikaciju su se zanimali Srbi zbog veze sa srpskim etnikumom u Dalmaciji i Lici. Taj interes je u uskoj vezi s idejom srpskog državotvornog nacionalizma prema kojem bi Velika Srbija baštinila zemlje na Balkanu koje su bile pod vlašću Osmanlija. Zbog tog interesa, u ratu 1992. godine nastojalo se ovladati ovim pravcem kako bi se teritorijalno povezali i ojačali svoju ratnu strategiju u odnosu na Hrvatsku, ali ništa manje i na Bosnu i Hercegovinu.

Cazinska krajina je najnaseljeniji prostor muslimanskim življem u BiH i nalazio se vijekovima okružen podebljim teritorijalnim prstenom koji je naseljen Srbima. Ova je

činjenica u povijesti imala različite reperkusije na ovdanašnje stanovništvo. Takva prostorna i demografska pozicija tokom posljednjeg rata pokazala se za Muslimane veoma nepovoljnom. Komunikacijska blokada Cazinske krajine trajala je preko 1.200 dana. Odvojenost od državnog centra u mnogom je olakšalo stvaranje Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna. Valja imati na umu i činjenicu da je u BiH nastankom krize u Jugoslaviji došlo do pada autoriteta društvenih ustanova i njihove zamjene autoritetom iracionalne patrijarhalne harizme.

2. Autonomna Pokrajina Zapadna Bosna: pravno – politički aspekti njenog nastanka i trajanja

U povijesti Bosne i Hercegovine godine 1992-1995. bit će zapamćene po krvavom ratu u kojem se pokušalo ovu zemlju izbrisati s geopolitičke karte Evrope prekrajanjem njenih granica i podjelom između Savezne Republike Jugoslavije i Republike Hrvatske. Bio je to rat u kojem je ova država napadnuta i iznutra. Godinu dana prije izbivanja rata BiH je već bila raščerečena u projektima nacionalista. Bošnjacima, kao najmnogoljudnijem narodu ostavljeno je svega 1.610 km² od 51.129 njene ukupne površine. Da se ta nakana ostvarila, ne bi to bila ni ona Porfirogenetova državica iz 10. stoljeća. Po uzoru na njih, dvije godine kasnije pridružio im se Fikret Abdić, član Predsjedništva Republike BiH, osnivanjem secesionističke zajednice Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna sa sjedištem u Velikoj Kladaši.

Osnivanjem APZB 27. septembra 1993. godine stvorena je politička zajednica s ciljem da se na teritoriji Bihaćkog okruga vremenom stvori Republika Zapadna Bosna, da se izvrši demilitarizacija i prekine rat protiv velikosrpske agresije na BiH. Na Osnivačkoj skupštini donesena je Ustavna deklaracija kao osnovni pravno – politički akt, imenovani Predsjednik i Vlada APZB, i šest ministarstva. Nekoliko dana nakon toga, Abdić je osnovao svoju vojsku koju je nazvao Narodna odbrana. U svečanoj izjavi (zakletvi) koju navodimo da se vidi odnos ovog čovjeka prema državi BiH u čijem je najvišem njenom rukovodstvu, Fikret Abdić se u “novoj” zakletvi obavezao da će savjesno i odgovorno obavljati predsjedničku dužnost dosljedno sprovodeći Ustav, zakone i druge propise Pokrajine Zapadne Bosne... ne spominjući Bosnu i Hercegovinu. Tako su položena “jaja otrovnog začeca”. Već 4. oktobra započeli su sukobi. Po već uhodanoj praksi “balvan i jogurt revolucija” sa ex-jugoslovenskih prostora kojom se služio Slobodan Milošević i tadašnje crnogorsko rukovodstvo u obračunu s neistomišljenicima, Abdić je na Johoviću, selo petnaestak kilometara udaljeno od Velike Kladaše, uputio masu građana da se susretnu s borcima Petog korpusa. Tu su pale prve ljudske žrtve, pa se ovaj događaj uzima za početak rata koji će trajati 22 mjeseca.

Pripreme za završni čin stvaranja ove tvorevine odvijale su se po fazama. Prva je počela već u Sarajevu nakon nastanka nesuglasica između njega i ostalog bošnjačkog dijela državnog rukovodstva. Na Prvom kongresu Stranke demokratske akcije, dolazi do raskola između njega i najvećeg dijela članova ovog stranačkog tijela. Na vidjelo su se

pojavile kontrapolirane političke orijentacije. Abdić je ostao usamljen, ali i duboko rezigniran. Shvatio je da to nije milje u kojem može djelovati onako kako je to naučio u svom zavičaju. Ima mišljenja da je ovo bio akcelerator događanja koja će uslijediti. Druga faza započinje njegovim povratkom u Veliku Kladašu. Počeo je raditi na pridobivanju ljudi za svoju ideju mira i rada u ratnom okruženju. Jednogodišnjom agitacijom uspio je da anestezira velik broj građana koji su zaboravili na svoju patriotsku dužnost. Tadašnja događanja i smišljena agitacija stvorili su dispoziciju da je Abdić mogao zvesti ljude. Ovu retoriku nije prihvatila većina građana koji su mislili da bi sprovođenje demilitarizacije bio samoubilački čin. Dopirale su vijesti o progonima i pokoljima nesrpskog stanovništva tamo gdje nije pružen snažan otpor četnicima. I sam Abdić je bio svjedokom stradanja Bošnjaka u Bijeljini. Očito da nije iz tamošnjih događanja izvukao prave zaključke. Tako je stvorena politička klima u kojoj je došlo do komformiranja dvije političke struje. Formiranje struja bilo je funkcionalno za podsticanje na intenzivno angažovanje u sukobu. Jedna je podržavala njega, a druga bosanskohercegovačko rukovodstvo na čelu s Alijom Izetbegovićem. Znajući da su ljudi senzibilni na teme o “Agrokomercu”, Abdić je sazivao zborove i mitinge po ukusu publike, da bi ih pretvarao u političke tirade. Mitinzima je prisustvovalo više hiljada ljudi. Ovaj oblik komunikacije vođe s pristalicama pokazao se veoma efikasnim. S vremenom je rasla frustriranost. Skupovi su se završavali frenetičkim klicanjem podrške “babi”. Treća faza je obilježena obznanjenjem Inicijative za stvaranje APZB i prikupljanjem potpisa. Uvjeren da je većina građana Okruga Bihać za realizaciju njegove ideje, Abdić je 27. septembra 1993. godine okupio pristalice u Velikoj Kladaši i proglasio osnovanom ovu tvorevinu. Da li je tada mogao znati koje će zlo donijeti Krajišnicima njegovo političko djelovanje teško je kazati? Mnogi su u povijesti bili pokajnici ili su se odricali svojih ideja i djela, ne sluteći, kada su ih stvarali, da će njihova realizacija donijeti zlo po ljude.

Ideja o stvaranju samostalnog političkog entiteta imala je podršku izvan Cazinske krajine. Zapravo, bez podrške izvana njena realizacija ne bi bila moguća. Na prvom mjestu su srpska i hrvatska strana, svaka potaknuta svojim razlozima. I zahvaljujući tome, vjerovalo se da je uspjeh neminovan ako se tome dodaju fascinirajući materijalni potencijali kojim su raspolagali Srbi. Za Srbe je u početku rata područje Cazinske krajine bilo od neprocjenljive vrijednosti za ostvarenje velikosrpske nacionalističke ideje o stvaranju Velike Srbije. Kako je rat odmicao, pokazalo se da ova ideja postaje nereálnom, jer se Hrvatska pokazala sposobnom da odbrani svoj državni teritorij. Međutim, ostale su nade da se zauzimanjem teritorija u BiH ostvari bar Velika mala Srbija. Tako je rat među Bošnjacima dobrodošao da se oslobode srpski vojni potencijali i upute na druga ratišta po Bosni. Za hrvatski politički vrh sukob među Bošnjacima i pobjeda Abdićeve političke opcije značilo je proširenje hrvatskog teritorija i na ovaj dio BiH. Od samog početka krize u ex-Jugoslaviji, podjela Bosne se nalazila u samom vrhu pitanja koja treba riješiti. Već 1990. godine u aprilu, na skupštini HDZ održanoj u dvorani “Vatroslav Lisinski” Franjo Tuđman je, piše Ivan Supek u knjizi *Nad ponorima*, svoj nastup ukrasio slikom Hrvatske kao kifle koju treba dopuniti. Ovisno o načinu raspjeta bosanskohercegovačke krize, APZB kao politička činjenica, u svim varijantama imala je mogućnost da zadrži

status neke vrste entiteta. U slučaju podjele BiH između njenih susjeda došlo bi najvjerojatnije do njenog spajanja s Republikom Hrvatskom. Ovu tezu sugeriraju razgovori sa sjednica političkog vrha Hrvatske i predstavnika Hrvata iz BiH kojima je predsjedavao Franjo Tuđman. Rijetko koji od ovih skupova nije protekao, a da se o tome nije govorilo. Na jednom od njih, održanom 24. novembra 1995. godine, Franjo Tuđman izražava nadu da će za 10 do 20 godina u cijeloj Bosni biti situacija kao i u Zapadnoj Bosni, u Bihaćko-cazinskoj krajini u kojoj žive kroatizirani Muslimani, koji su eto proevropski orijentirani. Tada je već rat u BiH bio završen, ali je ostala nada koja posljednja umire. Također je hrvatskoj strani odgovarao jak Peti korpus koji ne dozvoljava spajanje Republike Srpske s Republikom Srpskom Krajinom što bi po Hrvatsku moglo imati katastrofalne posljedice.

Abdić je s pravom računao na izdašnu pomoć iz Beograda i privilegovani položaj u svojim "privrednim" i finansijskim transakcijama u Hrvatskoj. Od hrvatskog vodstva je uživao sve trgovinske povlastice kod nabavki roba, a na srpskoj je strani imao tržište. O trgovini su svjedočili kopredsjedatelji i hrvatski visoki dužnosnici koji na te rabote nisu blagonaklono gledali. Među njima je i sam Stjepan Mesić. Na sjednici VONS-a održanoj 19. septembra 1993. godine Ivan Čermak je svjedočio "... da u nekih šest mjeseci robe po pojedinim vrstama i količinama koje su poslane u Cazinsku Krajinu, bi bile dovoljne za pet, šest miliona ljudi, a ne 250.000 prema zvaničnim podacima koliko ih tamo živi." Ove cifre u dovoljnoj mjeri govore o ratnoj trgovini koja se odvijala između Hrvatske i Republike Srpske preko Velike Kladuše.

Na Abdićevu politiku blagonaklono su gledali kopredsjedavajući Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji lord Owen i Torvald Stoltenberg. Po njihovim izjavama Fikret Abdić je bio čovjek za "pregovore i kompromise". Za vrijeme ženevskih razgovora na koje je pozvan od strane kopredsjedatelja, zalagao se za prihvatanja stanja zatečenog na bojištu iako je ono bilo neprivatljivo za bosansku stranu. On je osoba sa najvećim legitimitetom zbog broja glasova koje je dobio na izborima, govorili su kopredsjedatelji. Sredinom decembra 1992. godine lord Owen je boravio u Velikoj Kladuši i nagovijestio osnivanje Provincije 1 u kojoj će Fikret biti guverner, jer je on najautentičniji glasnogovornik ovog naroda, kazao je Owen u intervjuu radio Velkatonu. I ovaj događaj ima politički značaj za promicanje njega i njegovih ideja.

Među pobrojane objektivne faktore treba pridružiti i to da je u 1993. godini borba za jedinstvenu BiH imala mnogo neprijatelja među značajnim evropskim državama. Leadersku poziciju je zauzimala Engleska. Njeni diplomati su se otvoreno stavljali na stranu agresora ili su izjednačavali žrtvu i napadača. Neprihvatanje Owen-Stoltenbergovog plana podjele Bosne od strane bosanske vlade izazvalo je lavinu ljutnji. Čak i prijetnju zabrane slanja humanitarne pomoći. Douglas Hogg izjavljuje da bosanska vlada "treba da prizna poraz koji joj zuri u lice". Dolazak Francuskog predsjednika Mitterranda u junu 1992. godine u Sarajevo dvojako se tumači. Jedni to tumače hrabrim činom, ali i da je taj dolazak odgodio međunarodnu vojnu intervenciju u Bosni. U drugoj polovini ove godine otpočeo je rat s Hrvatima u Srednjoj Bosni.

O violentnosti sukoba vođenog između Narodne odbrane i Petog korpusa govori broj poginulih i ranjenih. Na intenzitet sukoba uticalo je više faktora. Išlo se na pobjedu ili poraz što govori o značaju pitanja koje se rješava sukobom. Ideja o stvaranju posebnog identiteta postala je kolektivnom svojinom što po marksističkoj teoriji ima posebni značaj. Sukobljene strane su bile prepuštene same sebi. Nije bilo posredovanja među njima. Zbog toga se događanja odvijaju po intrinzičnoj logici po kojoj se sukob samopothranjuje. Pokušaj posredovanja učinio je Adil Zulfikarpašić, ali bezuspješno. Bilansa sukoba je oko 3.000 mrtvih i nekoliko hiljada ranjenih. Gubici u ljudstvu su bili veći od onih na ratištima sa srpskom stranom. To je bio rat u kojem se nisu poštivala pravila ratovanja propisana međunarodnim humanitarnim pravom. Kroz logore koje su organizirale vlasti APZB prošlo je nekoliko hiljada ljudi. O tome postoje dokazi domaćih i stranih izvora. Postojanje logora i torture u njima teretilo je Abdića u sudskom postupku koji je okončan pravosnažnom sudskom odlukom od strane pravosuđa Hrvatske. Pored ljudskih i materijalnih gubitaka ovo “bošnjačko ostrvo” je socijalno destruirano s dugotrajnim ekonomskim i političkim posljedicama.

Stiješnjena na prostoru velikokladuške općine i jednom uskom pojasu na dio općine Cazin, APZB je vodila ekspanzionističku politiku prema preostalom dijelu Cazinske krajine i Bihaću. Abdić je taj prostor nazivao “privremeno zauzetim” od strane “ostataka Petog korpusa” i s Karadžićem dogovarao da mu ovaj prepusti dio Bosanske krajine u dolini rijeke Sane.

U augustu 1994. godine Peti korpus je slomio otpor “Fikretovog carstva”. Pod snažnim uticajem propagande kako stanovnicima prijeti odmazda, ali i metodama sile, 25-30 hiljada ljudi napustilo je teritoriju koju je zauzimala APZB i prešlo u susjednu Hrvatsku u tzv. Republiku Srpsku Krajinu. Tamo su boravili u neljudskim uslovima. Njihova situacija je bila otežana što im nije priznat izbjeglički status. Međunarodni promatrači su bili stava da stanovništvo nije moralo napustiti svoje kuće, jer im nije prijetila opasnost od strane Petog korpusa. U novembru iste godine zajedničkim snagama VRSK, VRS i Narodne odbrane, osvojena je Velika Kladuša i autonomije je reanimirana. Koliko su Srbi bili zainteresirani za slom Petog korpusa i povratak Abdića u Veliku Kladušu, pokazuje ofanziva koju je vodila posebna vojna grupacija pod nazivom “Pauk”. Komanda ove grupacije dobila je zadatak da uništi Peti korpus. U opću ofanzivu bilo je uključeno 6.638 vojnika i starješina Srpske vojske Krajine, nekoliko hiljada pripadnika Narodne odbrane i nekoliko hiljada pripadnika vojske Republike Srpske, iz čega je vidljivo s kojom se vojnom silom suočio Peti korpus. Sa aerodroma Udbina djelovala je avijacija i helikopteri po ciljevima u Bihaću i Cazinu. Po mišljenju srpskog generala Mislava Sekulića, prostor Cazinske krajine je bio najčuvaniji bojišni prostor za čiji su se strategijsko-operativni položaj otimala sve strane u sukobu u Bosni i Hercegovini. U akcijama “Pauka” uzeli su učešća najčuvaniji krvoloci zemunskih mafijaških skupina koje su harale Srbijom i poslije rata i koje su ubile premijera Zorana Đinđića.

3. O karakteru sukoba u Cazinskoj krajini

U knjizi koju sam objavio 2002. godine pod naslovom *Međubošnjački sukob u Cazinskoj Krajini 1992.-1995. godine* u kojoj sam tematizirao pravno-političke aspekte nastanka i funkcioniranja ove političke tvorevine, iznio sam stav da je za vrijeme agresije na BiH, u Cazinskoj krajini trajao rat među Muslimanima – Bošnjacima i ne sluteći da će to izazvati polemičke tonove u raznim društvenim strukturama. Protivnici takvog stava mišljenja su da taj sukob nema obilježje unutrašnjeg rata, već, da su se oružane formacije Fikreta Abdića našle na strani agresora i tako se strpale u koš izvanjskog ili međunarodnog sukoba – agresije.

Eksplikirajući ovo pitanje poslužit ću se normativnom metodom koja je u konkretnom slučaju najpouzdanija, jer ona daje konstitutivne elemente pojma unutrašnjeg sukoba koji su propisani općom normom međunarodnog humanitarnog prava. Supsumpcijom događaja kao pravno relevantnog činjeničnog stanja pod opće norme spomenutog prava (pravni silogizam) dobiva se odgovor na ovo pitanje. U tom strogo logičkom postupku pravna norma je, što bi logičari rekli *praemissa maior*, a činjenice koje se traže po normi su *praemissa minor*. Moj je zadatak da izvedem taj postupak.

Pravni status učesnika u sukobu polazno je pitanje kod određivanja karaktera rata. Prva i najvažnija je premisa ko se nalazi u sukobu? Da li su to dvije ili više država ili je to jedna država koja se nalazi u sukobu s pripadnicima raznih grupa stanovnika te iste države. Mjerodavne norme za određivanje vrste rata nalaze se u Ženevskim konvencijama I-IV iz 1949. godine. U istovjetnom tekstu člana 2. stav 1. u sve četiri konvencije određeno je da međunarodni sukob postoji “u slučaju objavljenog rata ili svakog drugog oružanog sukoba koji izbije između dvije ili više visokih strana ugovornica, čak i ako jedna od njih nije priznala ratno stanje”. U članu 3. stav 1. sve četiri Ženevske konvencije kaže se: “U slučaju oružanog sukoba koji nema karakter međunarodnog sukoba i koji izbije na teritoriji jedne od visokih strana ugovornica” definiran je kao sukob koji ima karakter unutrašnjeg sukoba. Dopunskim protokolom II iz 1977. godine ženevskim konvencijama u članu 1. stav 1. razvija se i dopunjava član 3. konvencija iz 1949. godine kojim se kaže da sukobi “koji se odvijaju na teritoriji visoke strane ugovornice između njenih oružanih snaga i otpadničkih oružanih snaga ili drugih organiziranih naoružanih grupa koje, pod odgovarajućom komandom, vrše takvu kontrolu nad djelom njene teritorije koja im omogućuje da vode neprekidne i usmjerene vojne operacije ...” su unutrašnji sukobi.

Bosna i Hercegovina je međunarodnim priznanjem stekla status države i time status visoke strane ugovornice. Prijemom u članstvo Svjetske zajednice u BiH je stvorena jedna nova državno-pravna situacija. Ona je stekla “prirodno” pravo na individualnu i kolektivnu odbranu i samoodbranu (član 51 Povelje). U duhu Rezolucije Vijeća sigurnosti br.752 sve druge vojske u BiH koje su se zatekle ili stvorene u njoj, proglašene su paravojnim i obavezane su da se mogu povući ili biti podređene organima Vlade BiH.

Osnivanjem APZB na njenom teritoriju je došlo do sukoba kojeg su izazvale otpadničke oružane snage. Narodna odbrana je bila organizirana oružana snaga koja je brojala do 10.000 naoružanih vojnika svrstanih u pet brigada. APZB je samostalno od samog

osnutka do augusta 1994. godine imala kontrolu nad teritorijem i vodila neprekidne i usmjerene vojne operacije protiv pripadnika Petog korpusa. Upravo onako kako propisuje hipoteza člana 1. Dopunskog protokola II. Činjenica da su pripadnici Narodne odbrane nabavljali materijalno tehnička sredstva i druge oblike podrške od Srba je irelevantna u određivanju karaktera rata. Rijetki su ratovi, a posebno oni unutrašnjeg karaktera, da nisu bili potpomagani iz vana. Rat iscrpljuje resurse, i ako duže traje, oslanjanje na pomoć izvana je neophodna. Vlasti APZB raspolagali su financijskim sredstvima da su mogle kupovati materijal i ratne usluge Republike Srpske Krajine i njene vojske. Povijest ratova je prepuna primjera pružanja raznih vrsta potpora sa strane. Da podsjetimo da je Titova Jugoslavija potpomagala Markosove partizane u Grčkoj za vrijeme građanskog rata nakon završetka Drugog svjetskog rata. To su činile velike sile za vrijeme hladnoratovskog perioda i poslije njega u područjima koja su smatrali svojim interesnim zonama.

Narodna odbrana je vodila ratne operacije samostalno do oktobra 1994. godine. O tome svjedoči Tadeusz Mazowiecki, specijalni izvjestitelj Komisije ujedinjenih naroda za ljudska prava u svojoj knjizi *Izvjestaji*. Ista svjedočenja donosi Bejdo Felić, autor knjige *Peti korpus 1992-1995. godine*. Tako je bilo dok Peti korpus nije slomio otpor Narodne odbrane. Tek tada je nestalo iluzije kod autonomaša o raspadu Petog korpusa.

U pravnom smislu APZB bila je država u formiranju. Bila je poseban entitet koji je bio tako strukturiran da je imao svoje zakonodavno tijelo, izvršnu vlast, organe uprave, pravosudne organe i vojnu silu. Njoj je nedostajao legalitet. Legalitet joj je oduzeo Ustavni sud R BiH već 4. oktobra 1993. godine svojom odlukom, proglašivši odluku o osnivanju i sva ostala akta neustavnim i naložio državnim organima da u skladu sa svojim nadležnostima preduzmu sve mjere i aktivnosti na izvršenju ove odluke.

Odlukom Ustavnog suda kojom su poništeni svi propisi koje je donijela APZB i kojom je naloženo državnim organima u BiH da svi u okviru svojih nadležnosti zaštite državni suverenitet i teritorijalni integritet, dodatno je pravno osnažena vojna akcija Petog korpusa na uspostavljanju BiH suvereniteta na ovom teritoriju. I pravila međunarodnog prava ne dozvoljavaju da se prisilnim metodima narušava teritorijalni integritet i suverenitet jedne države. U spomenutom Dopunskom protokolu II u članu 3. stav 1. kaže se: "Ne može se pozivati ni najednu odredbu iz ovog protokola da bi se ugrozio suverenitet države ili odgovornost vlade da svim zakonitim sredstvima održava ili ponovo uspostavi zakon i red u državi ili da brani nacionalno jedinstvo i teritorijalni integritet države."

Bosanoskohercegovačko rukovodstvo se obraćalo zavedenom stanovništvu da napuste secesionističke ideje i da brane svoju Domovinu. Uredbom sa zakonskom snagom, Predsjedništvo BiH je dalo amnestiju pripadnicima paravojnih formacija i paradržavnih organa tzv. Pokrajine Zapadna Bosna kao i drugim licima koja su, radeći na realizaciji njihovih ciljeva izvršila krivična djela protiv osnova društvenog uređenja i bezbjednosti oružanih snaga Bosne i Hercegovine (Sl. list R BiH broj 3/94). I ovo je bio čin dobre volje da se pruži perspektiva pokajanja onima koji su se ogriješili.

I ovaj akt potvrđuje tezu o unutrašnjem sukobu u Cazinskoj krajini jer Predsjedništvo ne bi agresora pozivalo da prekine sa sukobima i davalo milost.

Činjenice da su secesionističke snage pod svojom komandom vršile godinu dana kontrolu nad djelom teritorija, vodile gotovo neprekidne i usmjerene operacije i opredijelile se za stvaranje posebnog entiteta suprotno ustavno-pravnom poretku R BiH, situiraju zaključak da se radi o unutarnjem sukobu.

Abdić se deklarirao da je za ustavno rješenje kojeg je inaugurisao Vašingtonski sporazum, da bi 26. jula 1995. godine oktroirao Deklaraciju o proglašenju Republike Zapadne Bosne.

Nakon ofanzive “Oluja” koju su izveli branitelji Hrvatske, APZB izgubila je sve izgleda za postojanje. U augustovskoj ofanzivi 1995. godine Velika Kladuša je oslobođena. Ovaj grad je napustilo oko 25.000 ljudi. U Zagrebu su 8. augusta održani pregovori, a istog dana u Vojnicu potpisan sporazum o najznačajnijim pitanjima nastalim okončanjem sukoba. Na sve osobe će se primijeniti bezuvjetna abolicija. Pripadnici narodne odbrane su razoružani 18. augusta 1995. godine.

Iako je od završetka rat prošlo petnaestak godina, ovdje se ljudi još uvijek nisu suočili sa svojom ratnom prošlošću. Još uvijek se nije otvorio dijalog na način da se ta prošlost objektivno rasvijetli. I jedni i drugi imaju vlastite stavove i iskustva koja su se duboko ukorijenila u njihovu svijest. Dijalog je potreban kako bi se došlo do istine bez koje nema pomirenja. Istina je potrebna i radi pružanja prilike perspektivi “nikad više”.

Neka mi Krajišnici ne zamjere kad kažem da nam je potrebna socijalna terapija s kojom ćemo, zbog naše ljepše budućnosti, znati prepoznavati prave vrijednosti i da ne činimo ono što bi kršilo granu na kojoj sjedimo. Moramo znati i to da smo kolektivno krivi za stanje u kojem se nalazimo. Nije to, kako kaže Jaspers, kriminalna, moralna i metafizička, već politička krivnja. Niko ne može politički djelovati, a da se ne osloni na svoje pristalice. Tako je bilo i kod stvaranja Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna.

Summary

The Autonomous Province of Western Bosnia was established in September 1993. with the aim of forming a separate Republic of Western Bosnia, which would end the war of Bihać region against the Serbian aggressors on Bosnia and Herzegovina. The key figure of this illegal project was Fikret Abdić, who was largely supported by Serbian and Croat military and state authorities, but also by some representatives of the international community, such as David Owen and Thorvald Stoltenberg. The case of Autonomous Province of Western Bosnia was ended before the end of the war in Bosnia and Herzegovina, but the scars and wounds from inter-Bosniak conflict have remained and still represent a burden to existing relations in Cazinska krajina.

Literatura:

Knjige:

1. Adil Zulfikarpašić, Vlado Gotovac, Miko Tripalo i Ivo Banac, *Razgovori – Okovana Bosna*, Bošnjački institut Cirih, 1995.
2. Bejdo Felić, *Peti korpus 1992. – 1995.*, Dokumenti Sarajevo, 2002.
3. Brendan Simms, *Najsramniji trenutak – Britanija i uništavanje Bosne*, Buybook, Sarajevo – Beograd, 2003.
4. Erich Fromm, *Bjegstvo od slobode*, Naprijed, Zagreb, 1980.
5. Hans Magnus Enzensberger, *Izgledi za građanski rat*, Durieux Zagreb, 1998.
6. Ivan Supek, *Nad ponorima*, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo, 1999.
7. Kasim Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Dejtonskog sporazuma*, Bosanska knjiga i Pravni centar Fonda otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1997.
8. Mislav Sekulić, *Knin je pao u Beogradu*, Nidda Verlag GmbH, Bad Vilbel, 2000.
9. Muhamed Filipović, *Bio sam Alijin diplomata I i II*, Delta, Bihać, 2000.
10. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1997.
11. Owen David, *Balkanska odiseja*, Hrvatska sveučilišna naklada i hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998.
12. Petar Dodik, *Uspon i pad Agrokomerca*, DES, Sarajevo, 2003.
13. Smail Kličić, *Medubošnjački sukob u Cazinskoj Krajini 1992.-1995.*, Human Rights Conflict Prevention centre University in Bihac, 2002.
14. Stipe Mesić, Put u rat, objavljeno u knjizi *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991. – 1995.*, Naklada Jesenski i Turk, Dani, Zagreb – Sarajevo, 1999.
15. Tadeusz Mazowiecki, *Izvjestaji 1992. – 1995.*, Univerzitet u Tuzli i Istraživačko – dokumentacioni centar Sarajevo, Tuzla – Sarajevo, 2007.
16. Vera Kržišnik – Bukić, *Cazinska Buna 1950*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
17. *Stenogrami o podjeli Bosne 1 i 2*, Kultura & Rasvjeta d.o.o. Split i Civitas d.o.o. Sarajevo, Split – Sarjevo, 2005.
18. *Ratna sjećanja – Osmo krajiška brigada*, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1982.

Pravni akti, službena glasila i periodika:

1. Ženevske konvencije iz 1949. i Dopunski protokoli iz 1977.
2. Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o BiH, Pres centar Armije BiH, Sarajevo, 1995.
3. *Feral Tribune*, Split broj objavljen 22. septembra 2001.
4. *Službeni list R BiH*, broj 3/94.
5. *Službeni list APZB*, broj: 1/92.

Operacija “Mač – 1” – primjer vođenja specijalnog rata “Srpske vojske krajine” protiv Cazinske krajine 1995. godine

Apstrakt: *Svojim zemljopisnim, demografskim i etničkim posebnostima Cazinska krajina je u periodu raspada Jugoslavije i Domovinskog rata bila jedna od temeljnih zapreka provedbi projekta velike Srbije na prostoru Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Veliki teritorij pod nadzorom državnih vlasti BiH, uklinjen duboko unutar teritorija pod srpskim nadzorom, presijecao je prometne veze između Republike Srpske i “Republike Srpske Krajine”, godinama vezujući značajne srpske vojne snage. Iz tog razloga srpske oružane snage su se u slamanju bošnjačko-hrvatske obrane ovog dijela BiH koristile svim dostupnim sredstvima, uključujući i biološko – kemijsko ratovanje.*

Ključne riječi: *Cazinska krajina, Peti korpus, Bihać, RS, RSK, MAČ-1, ABiH, HV, HVO.*

Oslobađanje Kulen Vakufa 1994. godine

Krajem listopada 1994. postrojbe 5. korpusa Armije Bosne i Hercegovine (ABiH) su provele napadnu operaciju “Grmeč 94”. U borbama vođenjima od 24. do 28. listopada 5. korpus je probio liniju bojišnice u okolici Bihaća koju je držala Ključka brigada 2. krajiškog korpusa Vojske Republike Srpske (VRS), oslobodila vojarnu na Grabežu te napredujući dolinom Une 30 km oslobodila niz sela i gradić Kulen Vakuf, prije no što ju je VRS zaustavila na liniji Lipa – Drenovac. Ukupno je oslobođeno 400 km² teritorija.¹

Ulazak postrojbi ABiH tako duboko u teritorij koji su snage bosanskih Srba držale još od 1992. godine, bio je veliko iznenađenje za pobunjene Srbe u “Republici Srpskoj Krajini” (RSK) koji, kao i oni u RS, nisu očekivali da bi ABiH mogla napasti iz Bihaća.² Na prostor gornjeg toka Une do tada se gledalo kao na neprikosnoveni srpski teritorij. Tako je npr. Zapovjedništvo Vojnog odjeljenja općine Donji Lapac u dokumentima prije

¹ Bejdo FELIĆ, *Peti korpus*, Sarajevo 2002, str. 309-346. i Nikola KOLJEVIĆ, *Stvaranje Republike Srpske: dnevnik 1993-1995: sećanja i svedočenja*, Beograd 2008, knj. 1, str. 681-683, knj. 2, str. 115.

² Marko VRCELJ, *Rat za Srpsku Krajinu 1991. – 1995.*, Beograd 2002, str. 160. i Govor predsjednika RS Radovana Karadžića u Bos. Petrovcu 30. X. 1994. u: *Glas Srpski* (Banja Luka), br. 7499, 31. X. 1994, str. 1.

“Grmeča 94” isticalo kako: ”... Iako je opština D. Lapac sa najvećim delom svojih vojnih obaveznika učestvovala aktivno u odbrani RSK od Sinja, Gospića do Bihaća, treba konstatovati da se borbena dejstva u dosadašnjem toku rata na njoj nisu izvodila. Zbog toga su sačuvani svi objekti, imovina i teritorija u ispravnom i prvobitnom stanju...”³

Brzo napredovanje 5. korpusa kroz gornje Pounje, val izbjeglica koji su preplavili lapачku općinu (iz “Srpske opštine Bihać” je izbjeglo preko 3.500 Srba),⁴ te činjenica da je ovaj dio Like ostao bez tekuće vode koja je dobivana iz crpilišta kod Kulen Vakufa, razorio je samouvjerenu sigurnost ličkih Srba, ali i potakao borbeni moral tamošnjih srpskih vojnika “*da se Turci moraju protjerati*”, kako se navodi u izvješću Glavnog štaba SVK.⁵ Tome su doprinosili i informativni mediji Republike Srpske kao npr. banjalučki *Glas Srpski* koji je javljao da “*su, od Une, napadnute i granice Republike Srpske Krajine*”, što je bilo neistina jer je djelovanje ABiH bilo ograničeno prema Republici Srpskoj.⁶

U “RSK” su intenzivno pratili što se zbiva u dolini Une. U prislušnom RPG centru “Petrova gora” je praćeno komuniciranje unutar radijske mreže postrojbi 5. korpusa i mobilnih telefona u području Bihaća. Na osnovu toga su izvještena zapovjedništva 15. ličkog, 21. kordunskog i 39. banijskog korpusa Srpske vojske Krajine (SVK) te 1. i 2. krajiškog korpusa VRS da zapovjednik 5. korpusa general Atif Dudaković osobno rukovodi akcijom “(pozivni znak “*kobra*”)", da je cijeli 5. korpus u punoj borbenoj gotovosti, a 501., 504. i 505. brigada ABiH u borbenom djelovanju. O oslobođenju Ripča i napredovanju ABiH u smjeru Kulen Vakufa RPG je izvijestio 26. listopada; “*slušanje telefonskih razgovora mobilnim telefonima na relaciji C. krajina – z. Evropa pokazuje pobjedničku euforiju i veselje. Tako jedan sagovornik tvrdi da su mještani Ripča “oslobodioce” dočekali sa kolačima...*”⁷

Uznemireni zbivanjima u Pounju predsjednik “RSK” Milan Martić i zapovjednik SVK general – major Milan Čeleketić su 27. listopada obišli položaje 2. krajiškog korpusa VRS na bihaćkom bojištu obećavši pomoć SVK.⁸ Zapovijed za angažiranje snaga SVK je data prethodnog dana, 26. listopada, s zadaćom poduzimanja mjera za sprječavanje mogućih napada ka RSK i pomoći 2. krajiškom korpusu VRS.⁹

Uspjeh 5. korpusa je uzdržao i pripadnike Narodne obrane Autonomne pokrajine Zapadna Bosna (NO APZB), koji su od poraza u ljeto 1994. boravili u “RSK”, i naveo

³ Hrvatski memorijalno – dokumentacijski centar Domovinskog rata (dalje HMDCDR), Fond “Republika Srpska Krajina” (dalje “RSK”). Kutija. 5006. (dalje Kut.) Procena Komande Vojnog odseka Korenica – odeljak D. Lapac o obezbeđenju i zaštiti teritorija i objekata od značaja za odbranu RSK na području opštine D. Lapac, nedatirano.

⁴ Dva srpska borca poginula, *Glas Srpski*, br. 7498, 29. X. 1994, str. 4.

⁵ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut. 19. Borbeni izveštaj IKM GŠ SVK GŠ-u SVK. Str. pov. br: 3/503-1, od 31. X. 1994.

⁶ Bezglavi naleti “Alahovih sljedbenika”, *Glas Srpski*, br. 7499, 31. X. 1994, str. 4.

⁷ HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 1034/1. Vanredni izvještaj po EI i PED voda za EI i PED RPG “Petrova gora” upućen GŠ SVJ, komandama 15., 21., 39. K. i 105. vbr., te komandama 1. i 2. krajiškog K. VRS. Str. pov. br: 706/808, od 26. X. 1994.

⁸ Posjeta podrške, *Glas Srpski*, br. 7497, 28. X. 1994, str. 2.

⁹ Davor MARIJAN, *Oluja*, Zagreb 2007, str. 43.

neke od njih da pređu na teritorij Cazinske krajine pod kontrolom ABiH.¹⁰ Zbog toga su ih vojnici SVK počeli razoružavati i izvlačiti s bojišta.¹¹

Ipak najveću uzbunu je napad ABiH izazvao u Republici Srpskoj. Kako su Hrvatsko vijeće obrane (HVO) i ABiH istodobno napadali Kupres, najavljujući pohod ka zapadu s ciljem presjecanja snaga 2. krajiškog korpusa i odvajanja RSK od RS, u rukovodstvu RS je nastupila zabrinutost, što dobro ilustrira to da je predsjednik RS Radovan Karadžić po prvi put od početka rata u BiH obukao vojnu odoru. Vrhovna komanda VRS je nastojeći stabilizirati krizno stanje oko Bihaća i Kupresa, u zoni odgovornosti 2. krajiškog korpusa (jug Bosanske krajine) 29. listopada proglasila ratno stanje te mobilizirala sve dostupe snage.¹² Tako je npr. na bihaćko bojište poslan i Banjalučki odred Specijalne brigade MUP-a RS, zapovjednika Dragana Lukača. Odred se i ranije borio na bihaćkom bojištu – na Hasinu vrhu i Vršku kod Alibegovića Kose.¹³

Međutim te snage nisu bile dostatne za stabiliziranje bihaćkog bojišta. Stoga je načelnik Glavnog štaba VRS general – potpukovnik Manojlo Milovanović zatražio od političkog vodstva "Republike Srpske Krajine" da sa snagama Ličkog, Kordunskog i Banijskog korpusa izvrši pritisak na 5. korpus ABiH. Na zahtjev je pozitivno odgovoreno, te je za zajedničku operaciju SVK i VRS protiv 5. korpusa ABiH na pravcu Bosanski Petrovac – Vrtoče, SVK oformila dvije taktičke skupine.¹⁴

Snage iz sastava 7. dalmatinskog i 21. kordunskog korpusa SVK su trebale zajedno s 2. krajiškim korpusom VRS krenuti u protunapad na pravcu Boričevac – Ostrovica kako bi Kulen Vakuf dovele u okruženje i uništile tamošnje pripadnike ABiH, dok je 103. pješачka brigada (pbr) SVK iz Donjeg Lapca dobila zadaću obrane lijeve obale Une.¹⁵ Tijekom 31. listopada u dolinu Une pristižu snage iz sastava 21. korpusa, dok s vojnicima 7. dalmatinskog korpusa u Pounje dolaze i specijalci iz Nastavnog centra "Alfa" iz Bruške kapetana Dragana Vasiljkovića. U Liku 31. listopada dolaze i vojnici 18. zapadnoslavonskog korpusa, dok iz 11. istočnoslavonskog korpusa dolazi bataljon od čak 500 vojnika koji su stacionirani u objektima zračne baze Željava.¹⁶

¹⁰ HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 1034/2. Izvještaj Odseka bezbednosti 39. K. Odeljenju bezbednosti GŠ SVK o šestorici pripadnika NO APZB koji su 21. X. 1994. napustili položaje u rejinu s. Bukovlje i preko r. Glinice prešli na muslimansku teritoriju. Sp. br: 2-74., od 22. X. 1994.

¹¹ Tako su 26. listopada vojnici 24. glinske brigade SVK razoružali 24 pripadnika NO APZB stacionirana u selu Bukovlje, u zoni odgovornosti ove brigade, te ih prebacili u kamp na Kordunu. Devetorica su ipak otišli na teritorij pod kontrolom 5. K. ABiH. HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 1034/2. Izvještaj Odseka bezbednosti 39. K. odeljenju bezbednosti GŠ SVK. Sp. br: 2-79., od 28. X. 1994.

¹² Neprijateljska ofanziva u jeku, *Glas Srpski*, br. 7493, 24. X. 1994, str. 4, Ratno stanje u zoni odgovornosti Drugog krajiškog korpusa, *Glas Srpski*, br. 7499, 31. X. 1994, str. 1. i N. KOLJEVIĆ, n. dj., knj. 1, str. 683-689, str. 709.

¹³ Proslava u borbenom ešalonu, *Glas Srpski*, br. 7500, 1. XI. 1994, str. 3.

¹⁴ D. MARIJAN, n. dj., str. 44.

¹⁵ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠSVK. Kut. 19. Borbeni izveštaj IKM GŠ SVK GŠ-u SVK. Str. pov. br: 3/503-1., od 31. X. 1994.

¹⁶ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠSVK. Kut. 19. Borbeni izveštaj IKM GŠ SVK GŠ-u SVK. Str. pov. br: 3/503-1., od 31. X. 1994.

Prva bihaćka kriza

Napadna operacija SVK je počela 1. studenog 1994. godine, i već tog prvog dana borbi postrojbe 15. ličkog korpusa (103. lapačka brigada), sa specijalnim postrojbama iz sastava 7. dalmatinskog, 21. kordunskog, 18. zapadnoslavonskog i 39. banijskog korpusa SVK zauzele su Kulen Vakuf i okolna sela. U prilog brzom uspjehu SVK je išao vrlo nepovoljan teritorijalni raspored ABiH na tom prostoru, u obliku uskog dugog klina.¹⁷

Ovom uspjehu je u RS data značajna medijska pozornost. Informativna novinska agencija SRNA je javila da je to zajednički uspjeh SVK i VRS.¹⁸ Kako je iz Sarajeva došla optužba “Republici Srpskoj Krajini” za agresiju na BiH, iz Glavnog štaba SVK je 2. studenog 1994. upućen demant u kom je ustvrđeno da se SVK “*ne miješa u sukob petog korpusa tzv. armije BiH s VRS na bihaćko – krupskom ratištu... Ne miješamo se u taj sukob zbog činjenice da je vrs sposobna da sama odbrani srpske teritorije u bivšoj BiH, a zauzete vrati pod kontrolu. Obaveza SVK je da obezbijedi granice RSK od moguće agresije muslimanskih snaga na RSK, što SVK i čini*”.¹⁹ Nakon toga u priopćenjima za javnost se izbjegavalo spominjati djelovanje SVK na bihaćkom bojištu.²⁰

Nakon reokupacije gornjeg Pounja, i “*asanacije bojišta jer ima veliki broj ubijenih svinja...*”,²¹ združene snaga VRS i SVK su nastavile potiskivati ABiH ka Bihaću, relativno lako i brzo vraćajući izgubljeni teritorij, trpeći pri tom male gubitke. Do 8. studenog su ovladale cijelim prostorom od Kulen Vakufa do sela Lohova i blokirale Ripač. Snage ABiH u povlačenju su samo povremeno pružale jači otpor, ne uspijevajući postaviti liniju obrane na oslobođenom području, već se povlačeći na stare položaje.²²

U izvješću zapovjednika SVK general – potpukovnika Milana Čeleketića zapovjedniku Vojske Jugoslavije general – pukovniku Momčilu Perišiću, navodi se da je u borbama na pravcu Ripač – Vrtoče sudjelovala i specijalna brigada milicije RSK, kao i dva ojačana bataljona SVK, te da su postrojbe SVK do 10. studenog 1994. imale na ovom bojištu male gubitke: jednog poginulog i deset ranjenih, od čega dva teže.²³

Istodobno dok su vođene borbe u gornjem Pounju, 103. lapačka brigada SVK je iz ličkih sela Meljinovac i Željezno polje napadala Lohovska brda i potplješivička sela

¹⁷ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 19. Izvještaj IKM-a GŠ SVK Komandi GŠ SVK i k-dama 7., 15., 21., 39., 18. i 11. K., 105 vbr i 44. rbb. o osvajanju Spasova i s. Rajnovci. Pov. br: 3-503/10., od 1. XI. 1994. i Redovni borbeni izvještaj Komande 103. pbr IKM-u GŠ-a SVK. Str. pov. br: 1-2., od 1. XI. 1994.

¹⁸ Srpske snage oslobodile Spasovo, Počele završne borbe, *Glas Srpski*, br. 7502, 3. XI. 1994, str. 4, str. 12.

¹⁹ Zaštita granica RSK, *Glas Srpski*, br. 7502, 3. XI. 1994, str. 12.

²⁰ Zaustavljen Peti korpus, Muslimani u paničnom bijegu, *Glas Srpski*, br. 7503, 4. XI. 1994, str. 1, str. 4, Slomljena muslimanska ofanziva, *Glas Srpski*, br. 7504, 5. XI. 1994, str. 4.

²¹ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni borbeni izvještaj IKM GŠ SVK GŠ-u SVK. Str. pov. br: 3-503/28., od 5. XI. 1994.

²² HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni borbeni izvještaj IKM GŠ SVK GŠ-u SVK. Str. pov. br: 3-503-14., od 2. XI. 1994., Redovni borbeni izvještaj IKM GŠ SVK GŠ-u SVK. Str. pov. br: 3-503/18., od 3. XI. 1994., Redovni borbeni izvještaj IKM GŠ SVK GŠ-u SVK. Str. pov. br: 3-503/23., od 4. XI. 1994., Redovni borbeni izvještaj IKM GŠ SVK GŠ-u SVK. Str. pov. br: 3-503/28., od 5. XI. 1994., Redovni borbeni izvještaj Komande 103. pbr. Komandama IKM GŠ SVK. Pov. br: 99-71., od 7. XI. 1994.

²³ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni borbeni izvještaj GŠ SVK – IKM upućen GŠ VJ /na ličnost general – pukovnika Perišić Momčila. Str. pov. br: 3-503/82., od 10. XI. 1994.

nastanjena Hrvatima: Zavalje, Mali i Veliki Skočaj, Međudražje, Željava, Vučjak, Žegar, Vedro Polje, koja je branila 101. pukovnija HVO-a.²⁴ VRS je istodobno napadala snage 5. korpusa ABiH i u dolini Une sjeverno od Bihaća, na Grmuško – srbijanskoj visoravni te kod Grabeža. Do 16. studenog su okupirana Lohovska brda te bihaćka istočna prigradska naselja Ripač, Pritoka, Golubić te Orljani, uz male srpske gubitke od jednog poginulog i pet ranjenih na tom dijelu bojišnice.²⁵ Time su srpske snage povratile cijeli prostor izgubljen u "Grmeču 94", dovele ABiH i HVO u težak položaj i otvorile tzv. Prvu bihaćku krizu. U nastavku borbi do 24. studenog 2. krajiški korpus VRS je osvojio predgrađe Bihaća – naselje Sokolac čime su se iz smjera Pounja srpske snage našle svega dva kilometra od Bihaća.²⁶

Pojačan je i srpski obavještajni rad o stanju obrane.²⁷ Tako se npr. doznalo da je za obranu Cazinske krajine "sve mobilisano, tako da ima slučajeva da je u pojedinim selima od muškaraca ostao samo hodža i deca", kako u srpskim topničkim napadima gine puno civila, te da su građani i vojnici uvjereni da Srbi namjeravaju osvojiti Bihać.²⁸

Okupacija i uništenje hrvatskih sela Podplješevice

Zapadno od Bihaća, na potezu od Tržačkih Raštela prema planini Plješevici, su u međuvremenu skoncentrirane velike srpske snage. Na sjeverozapadnom dijelu, na pravcu Tržačka Raštela – Bugar bile su snage Taktičke grupe (TG) – 1, na pravcu Izačić – Klokot – Vedro Polje snage TG – 2, a na pravcu Ličko Petrovo Selo – M. Peć – V. Bisovac snage TG – 3.²⁹

Postrojbe VRS su 9. studenog izvršile napad na linije obrane u Podplješevici, s ciljem izbijanja na liniju Mrđa (tt 489) – Agića vrhovi – greben (s. Vedro Polje – s. Klokot) – Jasika – Izačić kula. Došlo je do proboja linije obrane istočno od sela Zavalje, te je, kako izvještava zapovjednik SVK general – potpukovnik Milan Čeleketić zapovjednika

²⁴ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Vanredni borbeni izvještaj Komande 103. pbr. Komandi IKM GŠ SVK-a i 15.K. Str. pov. br: 3-9., od 6. XI. 1994., Redovni borbeni izvještaj Komande 103. pbr. Komandi IKM GŠ SVK i 15. K. Str. pov. br: 3-11., od 7. XI. 1994.

²⁵ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Borbeni izvještaj IKM-a GŠ VRS upućen GŠ-u VRS, K-di 2. KK. i GŠ SVK /na ličnost gen. Čeleketića/. Str. pov. br: 02/3-54., od 16. XI. 1994. i Borbeno naređenje IKM GŠ SVK podčinjenim jedinicama. Str. pov. br: 3-503/174., od 17. XI. 1994.

²⁶ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni operativni izvještaj GŠ SVK – IKM upućen GŠ SVK. Str. pov. br: 3-503/429., od 24. XI. 1994.

²⁷ Ispitivanjem ratnih zarobljenika se doznalo "na pravcu Bihać – Lohovska brda – Nebljusi neprijatelj je angažovao oko jedan bataljon muslimana i jednu četvu HVO iz 101. pukovnije. Ove snage zbog pretrpljenih gubitaka na Lohovskim brdima su u panici i povlačenju. 101. pukovnija na liniji odbrane Debeljača – Bosanska cesta – Cot ima snage jačine oko 250 ljudi /pukovnija broji oko 500 ljudi/ komandant je Franjo Ergić i nije samostala u donošenju odluke. Pukovnija je naoružana streljačkim naoružanjem, jedan MB 120 mm i dva MB 82 mm. Municiju dobijaju od 5. K. ali je u posljednje vreme snabdevanje oslabljeno...". HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Izvještaj Odseka za OB. poslove 15. K. o prikupljenim podacima o neprijatelju. Str. pov. br: 571-173., od 7. XI. 1994.

²⁸ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Obaveštajna informacija GŠ SVK za dan 7. novembar 1994. S. P. br: 53-284.

²⁹ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni operativni izvještaj IKM GŠ SVK upućen Operativnom centru GŠ SVK. Str.pov. br: 3-503/484., od 26. XI. 1994.

Vojske Jugoslavije general – pukovnika Momčila Perišića, “*neprijatelj (združene snage HVO i turci)... razbijen i u panici, uz velike gubitke se povukao i pokušao ponovo organizirati odbranu na liniji s. Izačić – s. Jasika – s. Klokot – Vedro Polje – s. Zavalje – s. Međudražje – s. M. i V. Skočaj*”, čime “*jedinice VRS su uspješno razbile odbranu neprijatelja, ovladale... kompleksom aerodroma “Željava.. i izbile na liniju rubni delovi s. V. i M. Skočaj, s. Međudražje – s. Zavalje – komunikacija do s. Baljevac – Zverinac – tt 351 – s. Musići – Izačić kula*” čime su “*izvršile do sada 70 % postavljenog zadatka*”, najavivši nastavak napada.³⁰ U idućem izvješću general Čeleketić je generala Perišića izvijestio kako su snage obrane 101. pukovnije HVO i ABiH razbijene na pravcu Meljinovac – V. Skočaj – M. Skočaj i prisiljene na povlačenje, te “*jedinice VRSK posle početnih uspeha, produžile su napad i ... posle zauzimanja s. V. i M. Skočaj, izbile na liniju: Potkuće – Skočajska draga, a na pravcu: Skrivenka – Panjci zauzele su s. Vučjak i veći dio s. Zavalje.*” U borbama je ranjeno osam srpskih vojnika.³¹

Snage SVK koje su sudjelovale u ovom napadu bile su organizirane u TG – 3.³² Kao i u borbama za Kulen Vakuf, i ovdje su srpske snage primjenile strategiju snažnih topničkih napada po položajima branitelja.³³ Povodom napada na Podplješivičje načelnik obavještano – bezbedonosnih poslova Zapovjedništva “Pauk” potpukovnik Mihajlo Knežević je izvijestio kako “*Muslimanski čelnici iz Sarajeva i Bihaća inzistiraju da se u hrvatskim medijima maksimalno potencira ugroženost hrvatskog naroda u Cazinskoj krajini, a posebno nakon našeg napada na hrvatska sela Međudražje i Zavalje. Sve ovo je u cilju zaoštavanja situacije u Hrvatskoj i pojačavanja želje za obnavljanje rata sa RSK. Muslimani se sve više ljute na Tuđmana, jer se on još uvijek nije precizno izjasnio o stanju u Cazinskoj krajini i odredio pravce i načine pružanja konkretne pomoći Muslimanima...*”³⁴

U nastavku borbi srpske snage su do 21. studenog okupirale sva podplješivička sela. Više od 1.300 hrvatskih obitelji tj. oko 2.570 Hrvata izbjeglo je u Bihać. Sela su posve uništena – 560 kuća, crkve sv. Frane Asiškog u Zavalju i Gospe Lurdske u Skočaju.³⁵ S plješivičke strane srpske su snage doprle samo jedan kilometar od gradske bolnice u kojoj je bilo oko 1.500 ranjenika, i koju se također napadalo. Očekivale su se ulične borbe i mogući pad Bihaća.³⁶ Odsek za obavještano – bezbedonosne poslove Zapovjed-

³⁰ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni borbeni izvještaj GŠ SVK – IKM upućen GŠ VJ /na ličnost general – pukovnika Perišić Momčila. Str. pov. br: 3-503/82., od 10. XI. 1994.

³¹ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni borbeni izvještaj GŠ SVK – IKM upućen GŠ VJ /na ličnost gen. – pukovnika Momčila Perišića. Str. pov. br: 3-503/96., od 10. XI. 1994.

³² HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni operativni izvještaj GŠ SVK – IKM upućen GŠ SVK. Str. pov. br: 3-503/429., od 24. XI. 1994.

³³ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 19. Naredenje GŠ SVK – IKM o kontroli utroška municije velikih kalibara. Str. pov. br: 3-503/132-118., od 25. XI. 1994.

³⁴ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 19. Izveštaj Odseka za Ob. bezb. poslove Komande “Pauk” o obavještajnoj situaciji. Str. pov. br: 365-1., od 20. XI. 1994.

³⁵ Bernardo JURLINA, *Bihać – užas i čudo*, Zagreb 1995, str. 13 – 15, 37 – 43, 75 – 80. i Sa Zavalja – Oluja donijela slobodu Bihaću i Zavalju, *Mostovi – godišnjak slunjskog dekanata*, Slunj 1996, str. 194-201.

³⁶ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 28. Saznanja Resora državne bezbjednosti MUP RSK o namjerama muslimanskih ekstremista. Br: 08/2-1482/94., od 25. XI. 1994.

ništva "Pauk" je obavještno intenzivno pratio zbivanja, te o stanju u Bihaću izvijestio slijedeće: *"Po prvi put, otvoreno komandant 5. korpusa Atif Dudaković traži pomoć od Hrvatske jer je situacija krajnje kritična. Žestoki napadi su iz pravca Žegara i Vedrog Polja. Borci 5. korpusa se bore do zadnjeg. Od ukupno 8 hrvatskih sela, spaljeno je do temelja 7, jedno je ostalo nezapaljeno, pa su veliki problemi sa pučanstvom koje bježi a nema se gde skloniti. Nemaju ni hrane..."*³⁷

Na sjeverozapadnom smjeru napavši s Korduna TG-2 SVK je okupirala bosanska sela Bugar i Mala Peć čime su združene srpske snage i s te strane stegnuta obruč oko Bihaća.³⁸ Međutim po mišljenju Zapovjedništva SVK borbe su se presporo odvijale, te je Zapovjedništvo 39. banijskog korpusa zapovijesti Str. pov. br: 1231-7 od 28. studenog 1994. odredilo da se pored postrojbi koje su se već borile kod Bihaća, formira nova – Banijski bataljon i pošalje na bojište *"kako bi se konačno rešilo pitanje Cazinske krajine i 5. K. A BiH skinula sa leđa"*.³⁹

Da je cilj združenih srpskih snaga bila okupacija Bihaća vidljivo je i iz izvješća zapovjednika SVK generala Čeleketića po kom *"cilj planirane operacije na području ZB jeste oslobađanje teritorije koju drži vojska Alije Izetbegovića i preuzimanje vlasti, nad tom teritorijom, Fikreta Abdića..."*⁴⁰ Planove glede Bihaća – potpuni poraz ABiH i okupacija grada, s početka studenog 1994. u više je navrata, javno iznosio Radovan Karadžić, uz obrazloženje da se Bihać nakon "Grmeča 94" više ne može smatrati zaštićenom zonom već vojnim uporištem. I načelnik Štaba VRS general Milovanović, koji je izravno rukovodio ovom bojišnicom, najavljavao je da se Bihać više ne smatra zaštićenom zonom s obzirom da je ABiH prva prekršila rezoluciju Vijeća sigurnosti i izvela napad iz te zone.⁴¹ U tome su imali podršku ruske diplomacije.⁴²

Posljednji veliki napad koji je trebao dovesti do potpunog odsijecanja Bihaća od Cazinske krajine snage VRS i SVK su bezuspješno pokušale izvesti 5. prosinca 1994.⁴³ Tijekom idućih tjedana srpske snage su, kako izvještava zapovjednik SVK general Čeleketić, *"prema balijama na Bihaćkom ratištu"* održavale *"intenzivnu inicijativu dejstvima prema uočenim ciljevima"* tj. stalno su napadale.⁴⁴ Stoga su obrambene snage morale voditi teške borbe na prilazima Bihaću nastojeći spasiti grad i stanovništvo.⁴⁵

³⁷ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Izvještaj Odseka za OBB "Pauk". Str. pov. br: 870-1., od 6. XII. 1994.

³⁸ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni operativni izvještaj GŠ SVK – IKM upućen GŠ SVK. Str. pov. br: 3-503/429., od 24. XI. 1994.

³⁹ HMDCDR. Fond "RSK" Kut. 1046/1. Naredba Komande 31. pbr. o formiranju banijskog bataljona. SP. br: 1103-11., od 28. XI. 1994.

⁴⁰ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠSVK. Kut. 19. Podaci GŠ SVK – IKM ministru odbrane RSK za ekspozu Skupštini RSK. Str. pov. br: 3-503/552., od 30. XI. 1994.

⁴¹ N. KOLJEVIĆ, n. dj., knj. 1., 683-685, 713., knj. 2., 115. i Okrećemo list, *Glas Srpski*, br. 7503, 4. XI. 1994, str. 1.

⁴² Kome zvone zaštićene zone, *Glas Srpski*, br. 7503, 4. XI. 1994, str. 5.

⁴³ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni operativni izvještaj GŠ SVK – IKM. Str. pov. br: 3-503/670, od 4. XII. 1994.

⁴⁴ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠSVK. Kut. 19. Redovni operativni izvještaj GŠ SVK – IKM. Str. pov. br: 3-503/796., od 13. XII. 1994.

⁴⁵ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠSVK. Kut. 19. Redovni operativni izvještaj GŠ SVK – IKM. Str. pov. br: 3-503/836., od 15. XII. 1994.

HV i NATO prvi put spašavaju Bihać

Na srpske napade reagiralo je hrvatsko vrhovništvo koje nije moglo prihvatiti pad Bihaća. Dana 29. studenog 1994. HV i HVO su u Livanjskom polju i planini Dinari pokrenuli operaciju “Zima 94”. Uspjesi hrvatskih snaga na ovoj bojišnici ozbiljno su ugrozili Knin s do tada sigurnog područja Republike Srpske, i prisili VRS da premjesti dio snaga s drugih bojišta, uključujući i bihaćkog, prema Bosanskom Grahovu i Glamoču.⁴⁶ Na drugoj strani, uzduž linija bojišta prema “Republici Srpskoj Krajini”, HV je pojačao aktivnosti – uveden je najviši stupanj pripravnosti, izvršene dodatne mobilizacije i dovođenju postrojbi i borbene tehnike na linije bojišta u okolici Gospića, Sinja, Zadra, Šibenika, Pakraca i dr. Sve navedeno su pratili obavještajni organi “RSK”.⁴⁷

Zbog toga, a “na osnovu odluke VSO RSK, a u skladu sa razvojem borbene situacije u bihaćkoj regiji i opasnošću izvršenja agresije RH na RSK, Glavni štab SVK je naređivao postepno narastanje borbene gotovosti komandi, jedinica i ustanova SVK, tako da je u periodu od 1 – 19. 11. 1994. godine popuna ratnih jedinica SVK, u cjelini, dostigla nivo popune 70 %. Naređenjem komandanta GŠ od 19. 11. 1994. godine izvršena je mobilizacija, odnosno domobilizacija, preostalog dijela vojnih obaveznika koji imaju ratni raspored u rj SVK... Pre početka bihaćke operacije brojno stanje SVK kretalo se u granicama 20 do 25 hiljada boraca. Početkom realizacije bihaćke operacije kao i ukupnim merama koje je preduzimala R. Hrvatska, primoralo nas je da se izvrši mobilizacija praktično kompletne strukture SVK, pa se sada brojno stanje više nego udvostručilo i kreće se od 65 do 70 hiljada boraca. Ova situacija je doprinela da su svi materijalni troškovi enormno povećani i da se postojeće MR ubrzano troše...”⁴⁸ U samoj Lici i okruženju Bihaća je “zbog pogoršanja situacije u CK i stalne pretnje RH kao i stranog faktora o presecanju RSK i spajanja hrvatskih i muslimanskih snaga” Glavni štab SVK 28. studenog 1994. zapovjedio zapovjedništvima 11. i 39. korpusa SVK da pripreme više pješačkih bataljona u selo Željava, a 15. ličkom korpusu da odmah provede mobilizaciju 103. lbr i dovede je u punu borbenu gotovost.⁴⁹

Srpski napadi su uzbunili i međunarodnu zajednicu. Najprije je UNPROFOR 9. studenoga upozorio “RSK” da će uporabiti sva raspoloživa sredstva ukoliko ne prestanu s granatiranjem zaštićenog područja Bihaća. Kako napadi nisu prestajali, 21. studenog zrakoplovi NATO saveza su napali zračnu luku SVK u Udbini. Idućih dana su dolazile najave novih zračnih napada ako se nastave srpska na Bihać, te je došlo do osjetnog

⁴⁶ D. MARIJAN, n. dj., 45-47.

⁴⁷ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut. 28. Izveštaj Resora državne bezbednosti MUP-a RSK o saznanjima o aktivnostima HV-a. Br: 08/2-1429/94., od 15. XI. 1994., Izveštaj Centra državne bezbjednosti MUP-a RSK o mobilizaciji HV-a u Slavoniji. Br: 08/2-4-823/94., od 16. XI. 1994., Izveštaj Odeljenja bezbednosti GŠ SVK o pokretima HV-a. Str. pov. br: 318-271., od 18. XI. 1994., Izveštaj Resora državne bezbednosti MUP-a RSK o saznanjima o aktivnostima HV-a. Br: 08/2-1459/94., od 21. XI. 1994.

⁴⁸ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut. 19. Podaci GŠ SVK – IKM ministru odbrane RSK za ekspozice Skupštini RSK. Str. pov. br: 3-503/552., od 30. XI. 1994.

⁴⁹ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut. 19. Naređenje GŠ SVK – IKM k-dama 11., 15. i 39. K. o angažovanju jedinica izvođenju b/d. Str. pov. br: 3-503/518., od 28. XI. 1994.

smanjenja borbenog djelovanja SVK. Posljedica djelovanja HV-a i NATO-a je bila zastoje u napadima na Bihać, i to u pravom trenutku za grad koji je već bio agoniji. No ni Republika Srpska ni “Republika Srpska Krajina” nisu odustali od razbijanja 5. korpusa ABiH i osvajanja Bihaća, već je privremeno odgođeno do poboljšanja situacije.⁵⁰

Vidljivo je to i iz izvješća o sastanku koji su 15. prosinca 1994. godine u garnizonu u Petrinji održali predsjednik “Republike Srpske Krajine” Milan Martić i zapovjednik Glavnog štaba Srpske vojske Krajine general – major Milan Čeleketić s čelnicima postrojbi 39. banijskog korpusa, čelnici svih općina s prostora Banovine te čelnici MUP-a s tog područja. Na sastanku je razmatrana vojno – sigurnosna situacija u zoni odgovornosti 39. korpusa i šire. Milan Martić je konstatirao da je u tom trenutku ključno pitanje 39. korpusa, ali i cijele SKV te Republike Srpske ali i VRS rješavanje “*problema oko AP ZB i slamanje 5. K.*” Slamanjem 5. korpusa Republika Srpska bi bila rasterećena ogromnog pritiska i mogla velike vojne snage poslati u pomoć SVK u slučaju napada HV-a. Martić je naglasio “*da snaga 5. K. nije za potcjenjivanje, ali da se mora ići na njegov poraz i da drugog izbora nema. Ukoliko se taj zadatak ne realizuje 5. K. će narasti na respektabilnu snagu, koristeći naklonost muslimanskih zemalja, izvršiti dodatno naoružavanje i opremanje i zajedno sa snagama RH najverovatnije u proljeće napasti RSK.*” Od okupljenih je zatraženo da se angažiraju na ovome zadatku te da “*pruže svu potrebnu pomoć*” kako se realiziralo pitanje Cazinske krajine. I general-major Milan Čeleketić potvrdio je da je u tom trenutku jedan od glavnih zadataka srpskih snaga, posebice 39. korpusa SVK “*slamanje 5. K. Atifa Dudakovića*”.⁵¹

Operativna grupa “Pauk”

Jedna od posljedica smanjenja djelovanja SVK i VRS bila je da je snagama NO APZB u idućem periodu data uloga glavnih udarnih snaga u napadu na 5. korpus ABiH. Još polovicom studenog tijekom prestrojavanja snaga SVK s djelovanjem je počelo Zapovjedništvo Operativne grupe “Pauk”.⁵² Ovaj kodni naziv Zapovjedništvo je dobilo po nazivu operacija kojom je trebalo slomiti obranu Cazinske krajine.⁵³ Zapovjednikom Zapovjedništva “Pauk” je imenovan general-major Mile Novaković,⁵⁴ načelnikom Štaba Zapovjedništva pukovnik Čedomir Bulat,⁵⁵ načelnikom Sektora za obavještano – bezbe-

⁵⁰ D. MARIJAN, n. dj., 45-47.

⁵¹ HMDCDR. Fond “RSK” Kut. 5005. Informacija Vojne pošte 9139. Kostajnica jedinicama o zaključcima sa sastanka održanog 15. XII. 1994. u garnizonu Petrinja. Pov. br. 1769-1., od 17. XII. 1994.

⁵² D. MARIJAN, n. dj., 45.

⁵³ HMDCDR. Fond “RSK” Kut. 1046/1. Naredba VP 9136 komandama 24., 26., 31. i 33. pbr. 39. gr i SOd “C” o kontroli utroška municije i goriva u operaciji “Pauk”. Sp. br. 1355-2., od 27. XI. 1994.

⁵⁴ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut 19. Zahtev Komande “Pauk” GŠ-u SVK za 1000 uniformi iz rezervi MUP-a. Str. pov. br. 73-1., od 10. XI. 1994.

⁵⁵ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut 19. Zahtev Komande “Pauk” Komandi V i RVO RS za angažiranje avio-oružara. Str. pov. br. 104-1., od 12. XI. 1994.

donosne poslove potpukovnik Mihajlo Knežević.⁵⁶ Na tom mjestu ga je 1995. godine zamijenio Neven Škorić.⁵⁷ Članovi Zapovjedništva “Pauk” su bili i obavještajci pukovnik Ilija Isak,⁵⁸ Vukašin Gledić i Dušan Momčilović.⁵⁹ Načelnik logistike bio je potpukovnik Mirko Latinović,⁶⁰ dok se kao član “Pauka” navodi i major Dušan Slavulj.⁶¹ Zapovjedništvu “Pauka” su podređene postrojbe iz sastava SVK, primarno 39. banijskog korpusa, dok su glavninu snaga činili pripadnici Narodne obrane Autonomne pokrajine Zapadna Bosna.⁶² Prvi veliki uspjeh snaga pod zapovjedništvom Komande “Pauk” je bilo osvajanje Velike Kladuše 17. prosinca 1994. Snage 5. korpusa su po povlačenju iz grada obranu postavile na liniji Todorovo – Skokovi tj. na staroj “granici” između AP ZB i 5. korpusa ABiH.⁶³ Nakon što su osvojile V. Kladušu srpske snage su grad predale oružanim postrojbama i organima vlasti AP ZB,⁶⁴ dok su one nastavile napade na smjeru Vrnograč – Podzvizd s ciljem prodora ka Cazinu i Bužimu, te razbijanja snaga ABiH.⁶⁵

“Mač 95” i “Štit 95”

Polovicom svibnja 1995. dotadašnji zapovjednik SVK general–potpukovnik Milan Čeleketić je podnio ostavku na tu dužnost zbog poraza koji je SVK pretrpjela u zapadnoj Slavoniji u operaciji “Bljesak”.⁶⁶ Na to mjesto je imenovan general Mile Mrksić koji težište aktivnosti stavlja na transformaciju SVK te njenu pripremu za nastavak rata.⁶⁷

U sklopu tih aktivnosti 2. lipnja 1995. dao je zapovijed (Str. pov. br. 3-286) da se do 20. lipnja 1995. formira novi korpus SVK – Korpus specijalnih jedinica u čiji sastav bi

⁵⁶ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut 19. Naredba Komande “Pauk” o javljanju Dušana Momčilovića. Str. pov. br: 32-1., od 9. XI. 1994.

⁵⁷ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut 19. Informacija Odseka za obavještajno – bezbednosne poslove Komande “Pauk”. Str. pov. br: 2-2/95., od 1. II. 1995.

⁵⁸ HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 1034/2. Izvještaj Odseka bezbednosti 39. K. Odseku bezbednosti 15. K. – na ličnost pukovnik Smiljanić Dušan. Sp. br: 2-106., od 27. XI. 1994.

⁵⁹ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut 19. Naredba Komande “Pauk” o javljanju Dušama Momčilovića. Str. pov. br: 32-1., od 9. XI. 1994.

⁶⁰ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut 19. Zahtev Komande “Pauk” za popunom MS. Str. pov. br: 192-1., od 9. XII. 1994.

⁶¹ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut 19. Potvrda Komande “Pauk” da major Slavulj Dušan vozi na opravku pumpu. Int. br: 197-323., od 5. VI. 1995.

⁶² HMDCDR. Fond “RSK” Kut. 1046/1. Naredba Komande 31. pbr. o formiranju jedinice za smenu jedinice u BG “Pauk”. Sp. br: 58-4., od 5. II. 1995.

⁶³ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut. 19. Redovni borbeni izveštaj Komande “Pauk” GŠ-u SVK. Str. pov. br: 197/6-2., od 17. XII. 1994.

⁶⁴ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut. 19. Redovni borbeni izveštaj Komande “Pauk” GŠ-u SVK. Str. pov. br: 197-6/4., od 19. XII. 1994.

⁶⁵ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut. 19. Redovni operativni izveštaj GŠ SVK – IKM. Str. pov. br: 3-503/950., od 22. XII. 1994.

⁶⁶ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut. 19. Zahtev komandanta SVK general – potpukovnika Milana Čeleketića Vrhovnom komandantu, predsjedniku RSK Milanu Martiću, za razrešenje od dužnosti komandanta SV: Pov. br: 67-15., od 15. V. 1995.

⁶⁷ Milisav SEKULIĆ, *Knjig je pao u Beogradu*, Bad Vilbel 2001, str. 156 – 158.

ušle najbolje postrojbe sa ljudstvom i tehnikom iz postojećih korpusa.⁶⁸ Na Vidovdan 28. lipnja 1995. na vojnoj smotri u Slunju javnosti je predstavljen ovaj novi korpus pod zapovjedništvom generala Milorada Stupara.⁶⁹ Novi korpus je "vatreno krštenje" trebao imati u već isplaniranom općem napadu RS i "RSK" na Cazinsku krajinu.⁷⁰

Već prvi dani generala Mrkšića na novoj dužnosti su bili obilježeni novom napadnom operacijom snaga 5. korpusa ABiH prema srpsko/autonomaškim položajima u okolici V. Kladuše, Bihaća i Bos. Krupe, pri čemu se imalo osjetnog uspjeha.⁷¹ Čak je 18. i 20. svibnja s Plješevice topništvom napadnuta Korenica. U Glavnom štabu SVK su, na osnovu razvoja situacije na terenu, procjenjivali da bi nova ofenziva mogla dobiti čak i veće dimenzije od "Grmeču 94" u listopadu 1994, i pretvoriti se u koordiniranu operaciju spajanja s HV-om i HVO-om koji su napredovali iz područja Livna, čime bi "RSK" bila odsječena od RS. Druge obavještajne procjene su nagovještavale kako bi 5. korpus mogao uskoro krenuti u napad na "RSK" i probijanje kopnenog koridora do Karlovca.⁷²

Time je 5. korpus zasigurno privukao punu pozornost novog zapovjednika SVK na Cazinsku krajinu, što dokazuje i to da je jedan od prvih poteza koje je načinio po dolasku na mjesto zapovjednika SVK bila da je krajem svibnja OG "Pauk" stavio pod nadzor Glavnog štaba SVK tj. pod svoje izravno zapovjedništvo.⁷³ Inače general Mrkšić imao je značajno iskustvo glede ovog područja još od 1991. godine kada je bio zapovjednik Osme operativne grupe JNA koja je pokrivala područje Korduna i u čijoj nadležnosti je bila i općina Velika Kladuša.⁷⁴

U "RSK", posebice u zapovjednom kadru SVK je ostalo nezadovoljstvo zbog nezavršene napadne operacije na Cazinsku krajinu s kraja 1994. godine.⁷⁵ Pad zapadne Sla-

⁶⁸ HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 1034/4. Naređenje Komande 39. K. podređenim jedinicama o radu na dogradnji OFS SVK i dinamički plan. Str. pov. br: 71-201., od 7. VI. 1995.

⁶⁹ HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 1034/2. Čestitka Komande 39. K. komandama 24., 26., 31. i 33. pbr. povodom Vidovdana i osnutka Korpusa specijalnih jedinica. Br: 65-79., od 28. VI. 1995.

⁷⁰ M. SEKULIĆ, n. dj., 159.

⁷¹ O zbivanjima u dolini Une u svibnju 1995. SVK je davala izvješća ovoga tipa: "U toku noći 15/16 05. 95. g. delovi 403. i 510. pbr. i deo K-da 5. K. uz art. podršku pokušali su napad u tri pravca i to: Brkića koplju, Dautovića glavni i Cokića brdu. Snage NZ ZB uspešno su odbile napad. Jedinice 5.K. su u jutarnjim časovima 16. 05. 95. g. otpočele napad na 2. KK i do sada imaju inicijativu. Jedinice 5.K. se nalaze na ulazu u s. Veliki Radić, ovladali su dominantnim objektima iznad puta Grabež – Krupa i prete presecanjem te komunikacije čime bi značajno ugrozili mostobran na levoj obali r. Une. K-da 5. K. je najverovatnije otpočela novu ofanzivu na teritorij RSK kao i u toku jeseni 1994. g... Jedinice 5. K. vode zaostatke borbe sa snagama NO ZB u kojima imaju veći broj ranjenih i poginulih. Prema snagama VRS izvode napadna dejstva u rejonu Krupe na Uni i Grmuškom platou na kojem napreduje i izbile su u rejon Ripča i sam Ripča...". Obaveštajna informacija Komande 39. K. 24., 26., 31., 33. pbr. Str. pov. br: 60/8-66., od 18. V. 1995. HMDCDR. Fond RSK. Kut. 1034/1.

⁷² HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2148-1., od 17. V. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2164-1., od 18. V. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2180-1., od 19. V. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2188-1., od 20. V. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2211-1., od 23. V. 1995.

⁷³ M. SEKULIĆ, n. dj., 156 – 159.

⁷⁴ HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 5007. Izvještaj komandanta 8. OG o razgovoru sa delegacijom V. Kladuše upućen Komandi 10. korpusa JNA. Pov. br: 8-15., od 13. II. 1992.

⁷⁵ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2-520., od 29. I. 1995.

vonije je pitanje Cazinske krajine ponovno stavio u prvi plan. Stoga je, sukladno ranijim zaključcima o potrebi okupacije Cazinske krajine, odlučeno da se provede zajednička operacija SVK i VRS, milicijskih postrojbi obaju srpskih paradržava te NO APZB. Operacija je pripremana i izvedena pod nazivom “Mač 95” za SVK, a “Štit 95” za VRS. Cilj operacije je bilo osvajanje Cazinske krajine i potpuno razbijanje i uništenje 5. korpusa ABiH. Dogovor o operaciji između glavnih štabova VRS i SVK postignut je 4. srpnja 1995, dok je početak napada bio predviđen za 15. srpnja.⁷⁶

Pokretanje operacije “Mač” nije značilo da je na linija razgraničenja Cazinske krajine i “RSK” u međuvremenu vladao mir. Naprotiv. Snage OG “Pauk” su tijekom proljeća 1995. vodile intenzivne borbe s 5. korpusom ABiH s promjenjivom srećom.⁷⁷

Operacija “Mač 1”

U sklopu priprema napadne operacije “Mač 95” general Mrkšić je odlučio da se protiv Cazinske krajine izvede i podoperacija zatvorenog tipa pod kodnim nazivom “Mač 1”. Ona je podrazumjevala nanošenje strateškog udara braniteljima i stanovništvu ovog dijela BiH i to, kako se navodi u naknadnom izvješću o provedbi operacije, “*upotrebom bioloških sredstava metodom trovanja artikala široke potrošnje (brašno, šećer, ulje, tečni deterđent za pranje posuđa) ilegalnom trgovinom proda 5. K. i time izazove masovnijia oboljenja boraca i njihovo izbacivanje iz stroja*”.⁷⁸ Cilj koji se željelo postići bilo je izazivanje epidemija stomačnog oboljenja među braniteljima i stanovništvom opkoljene enklave. Time bi se “iz stroja” izbacio veliki broj vojnika, te izazvala panika koju bi srpska obavještajna služba koristila u psihološko–propagandnom djelovanju, u sklopu napadne operacije “Mač 95” za osvajanje Cazinske krajine.⁷⁹

Izradu operativnog plana, te njegovu provedbu general Mrkšić je povjerio načelniku Odjelenja bezbjednosti Glavnog štaba SVK pukovniku Radi Rašeti i načelniku Odjelenja za obavještajne poslove Glavnog štaba SVK pukovniku Mihajlu Kneževiću. Ipak ključne osobe za provedbu operacije “Mač 1” bili su djelatnici Obaveštajno – bezbedonosnog centra u Topuskom: pukovnik Nikola Zimonja i potpukovnik Milan Krković. Ovaj Centar je ranije oformila Obaveštajna uprava Glavnog štaba Vojske Jugoslavije (GŠ VJ), i u njemu su radili pripadnici sigurnosno – obavještajne službe SVK, koji su ujedno bili i pripadnici Uprave vojne bezbjednosti GŠ VJ. Centar u Topuskom je osnovao pukovnik Zimonja, i to na zahtjev generala Mrkšića koji je zatražio od načelnik GŠ VJ generala

⁷⁶ M. SEKULIĆ, n. dj., 158 – 160.

⁷⁷ HMDCCR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut 19. Redovni borbeni izvještaj Komande “Pauk”. Str. pov. br: 03/108-1., od 17. IV. 1995. Kut. 28. Saznanja Odjelenja bezbednosti GŠ SVK o stanju u Komandi “Pauk” dostavljeno GŠ SVK. Str. pov. br: 33-99., od 13. IV. 1995.

⁷⁸ HMDCCR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izvještaj Odjelenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA “Mač – 1” upućeno predsjedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995.

⁷⁹ HMDCCR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Plan kontraobaveštajnog obezbeđenja operacije “Mač – 1”, jul 1995.

Branka Krge da mu iz Obaveštajna uprava VJ pošalje Zimonju u “RSK” s tim zadatkom.⁸⁰

Pukovnik Zimonja je inače bliski rođak generala Mrkšića, podrijetlom iz Like, a rođen u Daruvaru. Od 1991. godine je bio uključen u agresiju na Hrvatsku, sve vrijeme ostajući formacijski u Obaveštajnoj upravi VJ. Kao i Mrkšić dobro je poznao Cazinsku krajinu jer je tu djelovao kao obavještajni operativac u vrijeme afere “Agrokomerc”.⁸¹

Glede ostalih visokih dužnosnika koji su, uz generala Mrkšića, znali za ovu operaciju, dokumenti potvrđuju da je za “Mač 1” znao predsjednik “RSK” Milan Martić.⁸² Najvjerojatnije su i najviši vojni dužnosnici u Beogradu – načelnik GŠ VJ general Branko Krga i načelnik Uprave vojne bezbjednosti GŠ VJ Aleksandar Dimitrijević, znali za “Mač 1” i dala svoj pristanak za njegovu provedbu. Naime još 1993. godine pukovnik Rašeta je sa još 150 oficira Vojske Jugoslavije po zapovijedi Momčila Perišića, tadašnjeg načelnika GŠ VJ, premješten iz Niša u Knin, ostajući na platnom popisu i u lancu rukovođenja i zapovijedanja vođenom iz Beograda. Rašeta je, kao načelnik Odjelenja bezbjednosti Glavnog štaba SVK, stalno bio u kontaktu s Aleksandrom Dimitrijevićem, podnoseći mu izvješća i primajući od njega zapovijedi.⁸³

Cijela operacija počivala je na činjenici da su se od 1992. godine između Srba u RSK i stanovništva Cazinske krajine razvile brojne švercerske veze. One su za opkoljenu Cazinsku krajinu bile uvjet opstanka, a za Srbe izvor velikih zarada. Višegodišnji pokušaji vlasti i vojske RSK da ih presjeku su bili bezuspješni.⁸⁴ Stoga je 1995. godine odlučeno da se te švercerske veze iskoriste za ubacivanje zatrovanih artikala.

Kao osoba koja je trebala ubaciti terete zatrovanih artikala u Cazinsku krajinu izabran je trgovac Nenad Nišević iz Gline, vlasnik više skladišta raznih roba na Banovini i Kordunu, poznati švercer koji je imao višegodišnje “razrađene” poslove s Cazinskom krajinom, uglavnom s prehrambenim proizvodima. Zbog toga je prijašnjih godina u više navrata bio uhićivan, kao i zbog izbjegavanja mobilizacije u SVK zbog čega je bježao i u Srbiju.⁸⁵ Stekavši švercom veliko bogatstvo Nišević je u završnici rata uspostavio dobre odnose s djelatnicima vojno – obavještajne službe SVK i imao s njima više zajedničkih

⁸⁰ HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izvještaj Odelenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA “Mač – 1” upućeno predsjedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995.

⁸¹ Kada Milošević i Vojska Jugoslavije nisu uspjeli slomiti Cazinsku krajinu, odlučili su otrovati njene stanovnike, *Slobodna Bosna* (Sarajevo), br. 585, 31. I. 2008, str. 16 – 22.

⁸² HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izvještaj Odelenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA “Mač – 1” upućeno predsjedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995.

⁸³ Kada Milošević i Vojska Jugoslavije nisu uspjeli slomiti Cazinsku krajinu, odlučili su otrovati njene stanovnike, *Slobodna Bosna* (Sarajevo), br. 585, 31. I. 2008, str. 16 – 22.

⁸⁴ HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 28. Izveštaj Odseka bezbednosti 21. K. Odelenju bezbednosti GŠ SVK o poduzetim mjerama za sprečavanje ilegalne trgovine i hermetičkog zatvaranja državne granice pod kontrolom 5. K. Str. pov. br: 9-19., od 19. IX. 1994.

⁸⁵ HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 1034/1. Redovni dnevni obavještajno – bezbedonosni izvještaj Obaveštajno – bezbedonosnog organa 39. K. Obaveštajno – bezbedonosnom organu GŠ SVK. Str. pov. br: 07/1-59., od 6. II. 1993. i Službena zabilješka Vojne policije 39. K., od 5. II. 1995. Kut. 1046/1. Informacija Organa bezbednosti 31. pbr. o izbjegavanju mobilizacije od strane Nišević Nenada iz Gline. SP 17-66-1., od 5. II. 1993.

aktivnosti.⁸⁶ Također je stvorio brojne veze s političkim moćnicima u Srbiji i “RSK”. Pukovniku Rašeti je naveo da se tijekom izvedbe “Mača 1” Nišević “*pozivao na Lilića i Miloševića da znaju za njega, te SUP-a i RSDB Srbije*” te se pohvalio “*da je u ilegalnoj trgovini najbolje prolazio kada mu je odobrenje davao B. Mikelić (oko 12 puta)* (premijer Vlade “RSK” op. a.) *a prolaz obezbjeđivao MUP i RSDB Krajine na Kordunu i Baniji. Kada je granicu preuzela Vojska sada izuzetno teško ide. Kaže, da se ovim poslom intenzivno bavi od 1992. godine kada je započeo s M. Martićem i da je poslije toga promijenio više gazda...*”⁸⁷ Uključivanje poznatog švercera trebalo je ukloniti svaku sumnju Biščana u karakter robe koja im je dostavljena, i prikazati kao čisti “poslovni potez” iza kojeg stoji samo osobna zarada jednog švercera.

Eksperimentiranje biološkim otrovom na hrvatskom vojniku

Supstanca potrebna za trovanje planiranih artikala široke potrošnje je nabavljena u Republici Srpskoj. U dokumentu se ne navodi njen naziv, već samo da je bila u obliku praška te se nabrajaju posljedice uporabe – u većim količinama može izazvati smrt, a u manjima izaziva stomačne bolesti, proljev, glavobolju i grčeve u stomaku.⁸⁸ Na osnovu ovih simptoma može se pretpostaviti kako se radi o drugoj kategoriji bojnih otrova tzv. rikecijskim bojnim otrovima koji se prenose hranom i vodom. Radi se o bakterijama iz reda rikecija koje izazivaju dizenteriju, bol u mišićima i grčeve u stomaku.⁸⁹

Nakon što je nabavljen, otrov je isproban na zarobljenom hrvatskom vojniku iz okoliše Drniša, Goranu Marjanoviću. On je baš iz potrebe za ljudskim zamorcem bio skriven pred međunarodnim humanitarnim organizacijama u improviziranom zatvoru u selu Frkašić kod Korenice. Opit na Marjanoviću je provedene na način da mu je otrov, manja nesmrtonosna doza, ubrizgan u tekući obrok. Simptomi trovanja – bolovi u stomaku, proljev, glavobolja, su se pojavili nakon tri dana i trajali su šest dana. Nakon toga Marjanoviću je pružena liječnička pomoć. Opit otrovom nad ratnim zarobljenikom je nadzirao pukovnik Rašeta, te je o zadovoljavajućim rezultatima izvijestio predsjednika “RSK” Milana Martića.⁹⁰

Glede posljedica koje se željelo izazvati u među braniteljima i stanovništvom – epidemija i panika, podaci s terena su “obećavali” dobre rezultate. Kao ilustraciju donosim dio

⁸⁶ HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 1032/1. Izveštaj Odeka bezbednosti 39. K. Odeljenju bezbednosti GŠ SVK. Str. pov. 3-43., od 11. V. 1995.

⁸⁷ HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izvještaj Odeljenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA “Mač – 1” upućeno predsedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995.

⁸⁸ HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izvještaj Odeljenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA “Mač – 1” upućeno predsedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995.

⁸⁹ Kada Milošević i Vojska Jugoslavije nisu uspjeli slomiti Cazinsku krajinu, odlučili su otrovati njene stanovnike, *Slobodna Bosna* (Sarajevo), br. 585, 31. I. 2008. str. 16 – 22.

⁹⁰ HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izvještaj Odeljenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA “Mač – 1” upućeno predsedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995. i Plan kontraobaveštajnog obezbeđenja operacije “Mač – 1”, jul 1995.

Izvrješća o higijensko – epidemiološkoj situaciji u postrojbama "Pauka" koje su ratovale u Cazinskoj krajini, koju je izradio načelnik logistike Zapovjedništva "Pauk" potpukovnik Mirko Latinović krajem ožujka 1995., iz koje se vidi da je stanje vrlo loše:

"Prostor Zapadne Bosne i od ranije je bio poznat po endemskim žarištima zaraznih bolesti gde su se najčešće javljali hepatitis (žutica), dizenterija, tuberkuloza i dr.

Izbegličtvom, ratnim dejstvima i osiromašenjem stanovništva, pojedina žarišta su "buknula". U periodu od 01. 01. – 20. 03. 1995. godine registrovano je 266 obolelih od žutice a ovaj broj će samo rasti zbog dolaska toplijeg vremena kao i zbog duže inkubacije kod ove bolesti 45 – 180 dana. Pojave ostalih bolesti se gotovo i ne registruju. Broj obolelih od početka ove godine do danas je oko 2,5 puta veći nego godišnje u periodu od 1992. – 1994. godine.

Uzroci povećanja zaraznih bolesti su: osiromašenje stanovništva, nedostatak higijenskih sredstava, prevelika naseljenost, po kvadratnom kilometru 1250 stanovnika, kao i zbog jako loših uslova stanovanja (u proseku sedmeročlana porodica stanuje u jednoj sobi), nedostatak sredstava za dezinfekciju, dezinsekciju i deratizaciju, dezinfekciju vode i dr., izostanak redovnih vakcinacija protiv zaraznih bolesti, neredovno uklanjanje smeća i drugih otpadnih materijala, povećanje broja glodara, pasa i mačaka lotalica, povećanje vašljivosti i šuge kao i prenosiča zaraze, loš kvalitet vode za piće i problemi vezani za oštećenje vodovoda i kanalizacije, običaji i navike koje utiču na ličnu higijenu, higijenu stanovanja kao i neredovno kupanje i presvlačenje što je izraženo posebno u jedinicama, nedostatak zdravstvenog kadra svih profila. Posebno ističemo opadanje psihofizičkih sposobnosti i imuniteta zbog osiromašene ishrane a u jedinicama i zbog povećanja napora.

Iako je broj obolelih u jedinicama manji u odnosu na obolenje kod stanovništva (od broja obolelih na borbe NO ZB otpada oko 10 % kad su u pitanju opasnije zarazne bolesti) stanje je vrlo ozbiljno.

Na osnovu iznetog, a posebno velikom broju obolelih od zarazne žutice, sa tendencijom daljeg širenja, može se konstatovati da je higijensko – epidemiološka situacija na oslobođenim prostorima Zapadne Bosne KRAJNJE NEPOVOLJNA, a u jedinicama NO ZB NEPOVOLJNA i da će se i dalje pogoršavati...". U nastavku se navode mjere koje treba poduzeti da se spriječe epidemije.⁹¹

Ako je, dakle, ovakvo loše stanje bilo među postrojbama (i stanovništvom) okupiranog, sjevernog dijela Cazinske krajine, koje je imalo logističku i svakovrsnu drugu podršku, pomoć i opskrbu s srpske strane, onda je stanje u godinama opkoljenom, napadanom i planski iscrpljivanom slobodnom, južnom dijelu Cazinske krajine bilo neuspore-

⁹¹ HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Izvrještaj pomoćnika komandanta za pozadinu Komande "Pauk" o higijensko – epidemiološkoj situaciji u jedinicama "Pauka". Pov. br: 197-268., od 22. III. 1995.

divo teže. To su potvrđivale obavještajne informacije SVK-a. Prema njima u opkoljenoj enklavi je već mjesecima vladala izrazita nestašica hrane, a veće količine koje su dolazile putem humanitarne pomoći, te na druge načine uključujući krupniji šverc, uglavnom nisu dijeljene stanovništvu već su zadržavane za potrebe vojske.⁹²

Informacije koje je SVK imala o stanju u Bihaću mogle su se dobro vidjeti iz zapisnika o ispitivanju Francesca Janda, zapovjednika Izviđačko – diverzantske čete 5. korpusa ABiH, Čeha rođenog u Bihaću, koji je ranjen i zarobljen 18. ožujka 1995. u borbama kod Vrnograča. Prema njemu

“moral 5. korpusa u zadnje vrijeme je dosta poljuljan posebno u borbama oko i za Kladašu, ima dosta poginulih, ranjenih i nestalih vojnika 5. korpusa, a komanda ne informiše vojnike o gubicima. Zatim financijski problemi vojnika. Vojnici su primili zadnju plaću za 9. mjesec 1994. g. a u tom razdoblju su preskočena 4 mjeseca da nisu dobili plate. Vojnička plata je 98 DM, komandir odeljenja 104 DM, načelnik štaba brigade 170 DM, komandant brigade 170 DM, a za ostale funkcije u vojsci ne zna veličinu plate. Najveći problemi su sa prehranom tj. sa brašnom, pa su vojnici na liniji zabrinuti kako prehraniti porodicu. Vojnici se slabo odazivaju na položaje, tj. kada je četa u polovini sastava to je dobro. Ima dosta pojava žutice gdje su vojnici i po 6 mjeseci na bolovanju...

Snabdjevanje 5. korpusa hranom je uglavnom sa farme Bugar; krumpir, kupus i sl. 90 % kapaciteta radi za kupus. Zadnjih 5 – 6 terena bila je suha hrana iz humanitarne pomoći. Osnovna hrana je grah. Kad su u kasarni u pripravnosti imaju u 10 sati grah i oko 16 sati najčešće krumpir; ponekad makarone. Kada idu na teren onda se dobije još jedan umanjeni obrok npr. 1 velika riba iz humanitarne pomoći i šverca. Glavni kanali šverca su Žirovac i Rašteli most, nešto malo Bugar i kod Željave na pravcu HVO. Prema RS nema niti jedan kanal šverca. Pokušalo se prema Pritoci i to je ubrzo presječeno...

Oružje i municija 90% snabdjevanja je helikopterima iz Zagreba to jest aerodroma Lučko, gdje i postoji stalni magacin gdje se municija i oružje skladište...”⁹³

Primjeri ranijeg kemijsko – biološkog ratovanja srpskih snaga

Srpske postrojbe su i prije donošenja odluke o “Maču 1” već imale višegodišnju praksu korištenja kemijskih i bioloških supstanci u ratu protiv hrvatskog i bošnjačkog naroda. Kao ilustraciju donosim nekoliko primjera. JNA je 1991. godine prilikom napada na opkoljeni Dubrovnik u tri navrata koristila bojne otrove. O tome je u izvješću o djelovanju

⁹² HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2-94., od 7. I. 1995.

⁹³ HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 19. Izjava zarobljenika Jandra Francheski, komandira IDČ 5. K. ABiH data Komandi “Pauk”, od 22. III. 1995.

dubrovačke Civilne zaštite u Domovinskom ratu 1991/92, u odjeljku naslovljenom "Zaštita od RKB borbenih sredstava", zapovjednik stožera Civilne zaštite Skupštine Općine Dubrovnik, Krešo Milas, naveo sljedeće: "...Mjera je djelomično provedena i to u tri navrata kada su bačene kutije koje su stvarale dimne zavjese. Na temelju organoleptičke metode moglo se skoro u potpunosti utvrditi da su primjenjeni u lokalnim i ograničenim količinama bojni otrovi najjednostavnijeg tipa nadražljivaca. Svaki put su građani blagovremeno upozoreni preko sredstava javnog priopćavanja na navedene opasnosti i rezultate analize. Posebno je bila teška situacija sa amonijakom u luci Gruž, ali pravodobnim postupcima i uputama pučanstvu spriječena je katastrofa i panika..."⁹⁴ Prilikom jednog od tih napad predsjednik dubrovačkog Kriznog štaba Željko Šikić je uputio javni protest Zapovjedništvu JNA i promatračima Europske misije.⁹⁵

Drugi primjer je napad JNA bojnim otrovima na postrojbe HVO po selima u okolici Mostara 10. svibnja 1992. godine zbog čega je vojnicima podijeljeno 1200 litara mlijeka kako bi im se zaštitilo zdravlje.⁹⁶

Treći primjer, na sreću nerealiziran, potječe iz rujna 1993. godine kada je zbog akcije HV-a u okolici Gospića SVK zaprijetila da će raketama s bojnim otrovima napasti Zagreb, Karlovac, Sisak, Vinkovce i Osijek.⁹⁷ No zato je kao mjeru odmazde 39. banijski korpus SVK topništvom napao sisačku rafineriju kako bio izazvao ekološku katastrofu u gradu. U izvješću Organa bezbjednosti ovog korpusa od 11. rujna 1993. stoji: "... Preko UNPROFOR-a nam je preneseno upozorenje hrvatskog generala Stipetića, da ukoliko nastavimo sa artiljerijskim dejstvima po Sisku, hrvatska vojska će uzvratiti po Petrinji, Vrginmostu, Vojniću i drugim mestima uz granicu sa Hrvatskom. Upozorenje je preneseno komandantu 39. Korpusa..."⁹⁸ No nakon tog upozorenja napadi ne da su prekinuti već "... Oko 17.40 časova 24. 31. i 26. pbr dejstvovale su artiljerijom po odabranim ciljevima u Sisku, Sunji i Pokupskom. Prema do sada prikupljenim saznanjima našom artiljerijskom vatrom pogođena je rafinerija u Sisku. Ustaše su uzvratile vatru i gađali su Petrinju i kasarnu u Petrinji..."⁹⁹ Daljnje uništavanje sisačke rafinerije i izazivanje ekološke katastrofe prekinulo je hrvatsko topništvo uzvrativši po Petrinji. Pogođena je zgrada Zapovjedništva 39. korpusa, te vojarna "Vasilj Gačeša" pri čemu je jedan srpski vojnik 31. brigade poginuo, a petorica iz 31. pbr i 87. poz. bataljona ranjena.¹⁰⁰ Poučeni

⁹⁴ Hrvatski državni arhiv (dalje HDA). Fond 1620 – Hrvatski ured pri promatračkoj misiji Europske zajednice 1991. – 1998. Kut. 9. Izvješće Sektora Civilne zaštite SO Dubrovnik o djelovanju Civilne zaštite u Domovinskom ratu 1991/92 na području Općine Dubrovnik, siječanj 1993.

⁹⁵ HDA. Fond 1620 – Hrvatski ured pri promatračkoj misiji Europske zajednice 1991. – 1998. Kut. 9. Prosvjed Kriznog štaba SO Dubrovnik zbog uporabe bojnih otrova 3. XI. 1991.

⁹⁶ HVO se mlijekom štiti od bojnih otrova JNA, *Večernji list – internet izdanje*, 9. VII. 2008.

⁹⁷ HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 5001. Informacija Komande 39. pešađijske brigade potčinjenim jedinicama. Pov. br: 6-102., od 15. IX. 1993.

⁹⁸ HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 1034/1. Izveštaj Organa bezbednosti 39.K. Odelenju bezbednosti GŠ SVK. Str. pov. br: 07/2-786., od 11. IX. 1993.

⁹⁹ HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 1034/1. Izveštaj Organa bezbednosti 39.K. Odelenju bezbednosti GŠ SVK. Str. pov. br: 02/2-788., od 12. IX. 1993.

¹⁰⁰ HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 1034/1. Analiza vanrednih događaja u 39. K. u periodu 03. 09. – 03. 10. 1993. g. i Kut.1034/4. Izveštaj Organa bezbednosti 39. K. Odelenju bezbednosti GŠ SVK. Str.pov. br: 07/2-801., od 13. IX.

iskustvom iz ranijih slučajeva kada je rafinerija bila glavna meta srpskog topništva u rafineriji je u danima pred “Oluju” sukcesivno zaustavljan rad pogona po pogona, tako da bi kompletna proizvodnja stala do 1. kolovoza 1995. O tome su u 39. K. bili obavješteni putem suradnika u Sisku.¹⁰¹

Četvrti primjer je Srebrenica. Kao i u Sisku, i u Srebrenici su i lokalne posebnosti korištene u biološkom ratu. Ranija ispitivanja na Vojno–medicinskoj akademiji u Beogradu su pokazala da u vodama srebreničkog kraja nema dovoljno joda. Stoga su postrojbe VRS sprječavale humanitarne organizacije da u opkoljenu enklavu dostavljaju sol, znajući da manjak joda može znatno utjecati na zdravlje ljudi, posebice psihičko stanje. Kada je počeo završni napad u srpnju 1995. godine, dio granata koje je VRS ispaljivala na gradić sadržavao je psihootrov BZ, bojni otrov razvijen isključivo za specijalna djelovanja čija primjena rezultira razaranjem psihe i podsvijesti čovjeka.¹⁰²

Mogu se nabrojiti još niz primjera kemijsko–biološkog rata srpskih snaga protiv Hrvata i Bošnjaka protivno međunarodnim pravilima. Ako se, dakle, u vidu ima sve navedeno onda nije uopće čudno da je u SVK odlučeno da se protiv vojnika ABiH, ali i civilnog stanovništva Cazinske krajine povede i biološko – kemijski oblik ratovanja.

Akcija “Zagušljivac” – ubacivanja prvog konvoja zatrovanih roba

Nakon obavljenih priprema oformljen je prvi konvoj s tri velika šlepera zatrovane hrane koji je 25. svibnja upućen ka Ličkom Petrovu Selu, odakle je trebao biti upućen u ka Bihaću.¹⁰³ Prodaja i istovar robe je trebao biti izveden na pograničnoj lokaciji zvanj Japanska krivina.¹⁰⁴ Granični prelaz Ličko Petrovo Selo – Izačić zasigurno je izabran iz razloga što je tu godinama učestalo prolazila švercovana roba.¹⁰⁵ Usprkos nastojanjima da se prekine, ovaj švercerski kanal je i 1995. godine bio vrlo aktivan. Tako se npr. u obavještajnom izvješću od 30. lipnja 1995. navodi da “*i pored preduzetih mera na sprečavanju šverca isti se i dalje odvija u širem rejonu Izačića (z/o 15. K.) i Kekića klanca (z/o 39. K.)...*”¹⁰⁶ Akciji ubacivanja prvog konvoja pukovnik Rade Rašete je dao kodni naziv “Zagušljivac”.¹⁰⁷

1993.

¹⁰¹HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 1034/2. Izveštaj Obaveštajnog odeljenja 39. K. Obaveštajnom odeljenju GŠ SVK i 1-101 ObC “Kurjak”. Str. pov. br: 64-188., od 27. VII. 1995.

¹⁰²Mehmed BUBLIN, *Gradovi Bosne i Hercegovine – milenij razvoja i godine urbicida*, Sarajevo 2005, 230.

¹⁰³HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izveštaj Organa bezbednosti Komande 15. korpusa SVK o propuštanju tri šlepera robe, upućen Organu bezbednosti Glavnog štaba SVK. S.p. 38-36., od 28. V. 1995.

¹⁰⁴HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Plan kontraobaveštajnog obezbeđenja operacije “Mač – 1”, jul 1995.

¹⁰⁵HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 28. Informacija Odeljenja bezbednosti GŠ SVK o delatnosti 21. DOd. Str. pov. br: 317-34., od 26. V. 1994.

¹⁰⁶HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2610-1., od 30. VI. 1995.

¹⁰⁷HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5002. Informacija pomoćnika komandanta SVK za bezbed. poslove pukovnika Rade Rašete iz Odeljenja bezbednosti GŠ SVK. Str. pov. br. 33-218., od 6. VII. 1995.

Kako bi konvoj bez problema prošao preko Korduna i ušao u Bihać, obavještajni djelatnici koji su sve vodili, 23. svibnja su o operaciji izvjestili zapovjednike 21. kordunskog i 15. ličkog korpusa SVK, i načelnike obavještajno – bezbjedonosnih organa ovih korpusa, te ih uključili u njenu izvedbu.¹⁰⁸

U danima koji su prethodili slanju konvoja bilo je razmjene vatre između postrojbi 15. ličkog korpusa SVK (103. lapačke i 37. brigade) s šireg područja Korenice i branitelja Bihaća.¹⁰⁹ Stoga je posebice značajna uloga bila čelnih ljudi 15. ličkog korpusa SVK – zapovjednika korpusa pukovnika Steve Ševo, načelnika Organa bezbjednosti potpukovnika Petra Borića i načelnika Obavještajnog organa kapetana Mima Drakulića. Njima je rečeno da se radi o ubacivanja zatrovane robe u sklopu akcije koja je strogo zatvorenog karaktera i vrši se s ciljem *“nanošenja gubitaka stanovništvu i borcima 5. K, pre otpočinjanja ofenzive na isti”*. Potpukovnik Borić i kapetan Drakulić su dobili zadaću da na liniji razgraničenja zona odgovornosti 21. i 15. korpusa preuzmu konvoj, prepate ga do Ličkog Petrovog Sela i osiguraju mu prolaz preko tamošnjeg nadzornog punkta civilne policije, što su i proveli. Prelasku konvoja nazočili su stanovnici sela, vojnici 37. brigade te civilni policajci. Tako je 25. svibnja konvoj nesmetano ušao u Bihać gdje je Nišević zatrovanu hranu prodao za 607 tisuća njemačkih maraka, i nešto austrijskih šilinga. Prazni konvoj se iste noću uputio natrag.¹¹⁰

Međutim tada nastaju problemi na nadzornom punktu civilne policije “RSK” u Ličkom Petrovom Selu. Tamošnji srpski policajci i vojnici 37. brigade su, misleći da se radi o “običnom” švercerskom poslu, zaustavili konvoj i od Niševića tražili polovicu novca dobivenog u Bihaću. Oni su već godinama profitabilno “trgovali” s Bihaćem i nije im se sviđela pojava novog, velikog “konkurenta” koji uzima “njihov” novac. Kako bi se riješila opasna situacija intervenirao je potpukovnik Borić, te je konvoj uspio ući u Liku. Međutim zbog toga je o cijeloj operaciji morao obavijestiti sekretara SUP-a “RSK” za Liku Nikolu Tepavca i načelnika Stanice milicije Korenice Milisava Tešića, koji su o cijelom slučaju izvjestili ministra unutrašnjih poslova “RSK”. Tako je, premda u ograničenom opsegu, operacija “probijena”. Zbog nastalih problema u Zapovjedništvo 15. korpusa u Korenici su 27. svibnja došli pukovnik Zimonjić i potpukovnik Krković. Oni su Ličane obavijestili da je Nišević s Biščanima ugovorio novi konvoj koji će uskoro stići, činit će ga 3 – 4 šlepera među kojima će jedan biti natovaren zatrovanim brašnom. Od potpukovnika Borića su zatražili da on sa svojim ljudima iz 15. korpusa provede trovanje brašna, što je ovaj prihvatio, te mu je Krković dao potrebnu količinu otrova.¹¹¹

¹⁰⁸HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izveštaj Odeljenja bezbednosti Glavnog štaba SVK Upravi bezbednosti Glavnog štaba VJ o narušavanju ugleda pripadnika OB SVK potpukovnika Petra Borića. Str. pov. br: 13-104., od 1. VI. 1995.

¹⁰⁹HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/0199-1., od 21. V. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2237-1., od 24. V. 1995.

¹¹⁰HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izveštaj Organa bezbednosti Komande 15. korpusa SVK o propuštanju tri šlepera robe, upućen Organu bezbednosti Glavnog štaba SVK. S.p. 38-36., od 28. V. 1995. i Izveštaj Odeljenja bezbednosti Glavnog štaba SVK Upravi bezbednosti Glavnog štaba VJ o narušavanju ugleda pripadnika OB SVK potpukovnika Petra Borića. Str. pov. br: 13-104., od 1. VI. 1995.

¹¹¹Isto.

S ubrzanim ubacivanjem konvoja zatrovane hrane se željelo nastaviti jer su svi obavještajni izvori pokazivali da je, glede hrane, stanje u Cazinskoj krajini sve kritičnije, da je to “najbolnija” točka obrane na koju treba “udarati”.¹¹² Tako se npr. u obavještajnom izvješću Glavnog štaba SVK od 4. lipnja 1995. navodi: “...*Stanje u Bihaću kao i na čitavom prostoru pod kontrolom 5. K. je vrlo složeno, a vojska i narod živi u potpunoj oskudici hrane, odjeće i drugih potrepština. U Bihaću kao i u drugim mjestima osnovane su javne kuhinje, a artikli ishrane kao i druge robe ne izlažu se na prodaju, jer su zalihe minimalne...*”.¹¹³ U helikopteru koji je PZO SVK oborio 28. svibnja 1995. kod kordunskog sela Kamenica, i u kom je poginulo sedam osoba, među njima ministar inozemnih poslova BiH Irfan Ljubijankić, te nekoliko dužnosnika BiH, nađena je veća količina dokumenata o trebovanju hrane, oružja, streljiva, intendantskih materijalno – tehničkih sredstava i dr. Iz njih su srpski obavještajci doznali “*da je 5. K i Cazinska krajina potpuno iscrpio resurse snabdevanja i da im je jedini način šverc i doprema iz Hrvatske*”. Na osnovu toga, i drugih obavještajnih podataka o nestašici svih roba načelnik Odjelenja za obavještajne poslove Glavnog štaba SVK pukovnik Mihajlo Knežević je dao procjenu kako “*potpunim zatvaranje granice prema Cazinskoj krajini i sprečavanju letova u narednih jedan do dva meseca 5. K. bi bio doveden u izrazito složenu situaciju sa velikom verovatnoćom predaje pojedinaca i grupa jedinica NO ZB.*”¹¹⁴

Inače iz obavještajnog izvješća Glavnog štaba SVK od 26. svibnja 1995. vidljivo je da je srpska strana znala da ministar Ljubijankić s dužnosnicima boravi u Cazinskoj krajini s ciljem sagledavanja razvoja vojne situacije te nezadovoljstva trenutnim stanjem i vlastima u Bihaću.¹¹⁵ Obaranje ovog helikopter je dodatno pogoršalo opskrbu Cazinske krajine. Još u travnju 1995. je iznad “RSK” oborena letjelica, nakon čega je došlo do privremenog prekida zračnog mosta Hrvatska – Cazinska krajina.¹¹⁶ Nakon što je obnovljen zračni promet, iz zagrebačke zračne baze Lučko helikopterima HV-a je u Cazinsku krajinu prebačeno oko 200 Bošnjaka – dragovoljaca,¹¹⁷ a zrakoplovima velike količine raznih strateških roba za potrebe ABiH.¹¹⁸ Poslije obaranja Ljubijankićeva helikoptera ponovo je došlo do prekida zračnog mosta. Srpska obavještajna služba je dobila informaciju da piloti helikoptera, i uz velike sume novca koje im se nude, odbijaju letjeti između Zagre-

¹¹²HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odjenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2240-1., od 2. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odjenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2251-1., od 3. VI. 1995.

¹¹³HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odjenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2252-1., od 4. VI. 1995.

¹¹⁴HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odjenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2293-1., od 30. V. 1995.

¹¹⁵HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odjenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2261-1., od 26. V. 1995.

¹¹⁶HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odjenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/1640-1., od 16. IV. 1995.

¹¹⁷HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odjenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/1653-1., od 17. IV. 1995.

¹¹⁸HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odjenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/1689-1., od 19. IV. 1995.

ba i Cazinske krajine.¹¹⁹ Piloti opskrbnih zrakoplova su i dalje letjeli za Čoraliće premda je i njih bio strah od obaranja.¹²⁰

U tim okolnostima kada je Cazinska krajina bez uvjetovanja i kontrole, uz spremnost na plaćanje svake moguće cijene, uzimala svaku dostupnu količinu prijeko potrebne hrane, uvjeti za ubacivanje drugog konvoja zatrovane hrane u Bihać su bili vrlo povoljni. Prilika se sama ponudila početkom lipnja kada je UNHCR zatražio od vlasti "RSK" da, zbog teške humanitarne situacije, u Cazinsku krajinu propuste deset konvoja humanitarne pomoći.¹²¹ Ovaj zahtjev međunarodne humanitarne organizacije je mogao poslužiti kao odličan paravan za ubacivanje drugog konvoja zatrovane hrane.

Međutim u Korenici su zbog ulaska prvog konvoja izbili problemi zbog kojih je ubacivanje drugog konvoja bilo odgođeno na neko vrijeme. Srpski vojnici i stanovništvo Ličkog Petrovog Sela je po koreničkom kraju širilo glasine o ulasku tri šlepera u Bihać u organizaciji Zapovjedništva 15. korpusa. Ogorčeni što se, po njihovom mišljenju, čelni ljudi 15. ličkog korpusa bogate švercom dok oni ginu u borbi s ABiH, vojnici 15. korpusa su provocirali zapovjednike za koje su smatrali da su uključeni u šverc, te prijetili da će napasti Zapovjedništvo 15. korpusa. Posebice su se konkretnim prijetnjama napada isticali vojnici 13. samostalne "garave" čete. Ranija nastojanja Zapovjedništva ličkog korpusa da prekinu švercerske kanale, u kojima su ponajviše sudjelovali baš stanovnici Ličkog Petrovog Sela, vojnici 37. brigade i korenički policajci, pripisivana su "uklanjanju konkurencije". Kako bi smirio strasti i moguće krvoproliće pukovnik Rašeta je predložio Upravi bezbjednosti Glavnog štaba VJ da se načelnik Organa bezbjednosti 15. korpusa potpukovnik Petar Borić, za koga su se najviše vezivale glasine o švercu s Bihaćem, prebaci u Baranjsku diviziju 11. korpusa SVK.¹²²

Na udaru glasina je bio i zapovjednik 15. ličkog korpusa pukovnik Stevo Ševo, a preko njega i najviši vrh SVK. Naime Ševo je u lipnju 1995. unaprijeđen u čin generala. Nakon toga su se među vojnicima ličkih i kordunskih postrojbi SVK, te tamošnjim srpskim stanovništvom pronijele glasine kako je unaprijeđen nakon što je krajem svibnja 1995. počeo naveliko trgovati s 5. korpusom ABiH, pri čemu se mislilo na ulazak konvoja u Bihać akciji "Zagušljivac". To je značilo da iza švercerskih poslova generala Ševe stoji najviši vojni vrh SVK, uključujući i samog zapovjednika generala Mrkšića. U pitanju su bile vrlo opasne glasine i pretpostavke koje su mogle ozbiljno narušiti kredibilitet najvišeg vrha SVK u znatnom dijelu "RSK" i to u vrlo osjetljivom trenutku izvedbe operacija "Mač 95" i "Štit 95". Najvjerojatnije je zbog toga došlo do privremene pauze izvedbe

¹¹⁹HMDCCR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2403-1., od 15. VI. 1995.

¹²⁰HMDCCR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2319-2., od 9. VI. 1995.,

¹²¹HMDCCR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2236-1., od 10. VI. 1995.

¹²²HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 5007. Izveštaj Odeljenja bezbednosti Glavnog štaba SVK Upravi bezbednosti Glavnog štaba VJ o narušavanju ugleda pripadnika OB SVK potpukovnika Petra Borića. Str. pov. br: 13-104., od 1. VI. 1995.

“Mača 1”, no ne i od odustajanja.¹²³ Posredno to vidimo i izvješća načelnika Odjelenja za obavještajne poslove Glavnog štaba SVK potpukovnika Mihajla Kneževića upućenog svim višim Zapovjedništvima u “RSK”, RS i SRJ da su protiv Cazinske krajine u vrijeme “posebne” aktivnosti – “*Preduzimano operativne, propagandno – psihološke i borbene aktivnosti sa ciljem iscrpljivanja snaga 5. K...*”.¹²⁴

Primjeri trovanja vojnika ABiH i HVO-a u Bihaću

U međuvremenu je u Bihaću i Cazinskoj krajini bila distribuirana prva pošiljka zatrovane hrane s očekivanim posljedicama. Obavještajna služba je nastojala doznati kakvi su rezultati operacije. Tako je u izvješću od 30. svibnja 1995., pet dana po ulasku konvoja, načelnik Odjelenja za obavještajne poslove Glavnog štaba SVK pukovnik Mihajlo Knežević izvijestio da se “*kod znatnog broja pripadnika 101. pukovnije HVO pojavila se dizenterija*”.¹²⁵ Nažalost dostupni izvori onemogućavaju sustavniji pregled posljedica. No kao ilustracija posljedica trovanja donosim citat iz memoarske knjige Bišćanina Nihada Hasanovića *O roštilju i raznim smetnjama ili kako rat ne zaboravlja svoje đake*, iz kog je vidljiv jedan slučaj trovanja vojnika 5. korpusa zatrovanom hranom u ljeto 1995. godine: “*...stigavši u grad (Bihać op. a.) sreo sam dvojicu poznanika u parku. Jedan od njih se kasnije raznio bombom. Zadržavali su me da sam maneken zbog nove uniforme kojom me nagradila logistika... Kad sam došao kući, stara se rasplakala, nije me dugo vidila, drago joj što sam živ, što nisam u dijelovima... Večerao sam varivo od leće. Iznenada, punih usta, otrčim do klozeta. Pozlilo mi, povraćao sam u šolju i usporedno srao proljev na pločice...*”.¹²⁶

Prema dostupnim podacima Ministarstva zdravstva Unsko – sanske županije iz 2006. godine u ovoj Županiji je zabilježeno enormnog povećanja broja oboljelih od oboljenja probavnog sustava, prije svega karcinoma debelog crijeva. Kao jedan od mogućih razloga tome ministar zdravstva Unsko – sanske županije Mustafa Avdagić nije isključio mogućnost da je to posljedica konzumiranja otrovane hrane.¹²⁷

¹²³HMDCCR. Fond “RSK”. Kut. 5002. Informacija pomoćnika komandanta SVK za bezbed. poslove pukovnika Rade Rašete iz Odeljenja bezbednosti GŠ SVK. Str. pov. br. 33-218. 06. VII. 1995.

¹²⁴HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br. 2/2240-1., od 2. VI. 1995.

¹²⁵HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br. 2/2293-1., od 30. V. 1995.

¹²⁶Nihad HASANOVIĆ, *O roštilju i raznim smetnjama ili kako rat ne zaboravlja svoje đake*, Zagreb 2008, str. 123.

¹²⁷Kada Milošević i Vojska Jugoslavije nisu uspjeli slomiti Cazinsku krajinu, odlučili su otrovati njene stanovnike, *Slobodna Bosna* (Sarajevo), br. 585, 31. I. 2008, str. 16 – 22.

Pad Vrnograča

U lipnju je došlo do drastičnog vojnog pogoršanja stanja. Na bihačkoj bojišnici 15. lički korpus je početkom mjeseca s dijela Plješevice uspio potisnuti snage ABiH i 101. pukovnije HVO, dok je napad ABiH i HVO-a na srpske položaje u području Željave, te pokušaj povratka izgubljenih planinskih vrhova bio zaustavljen. Uz to je VRS Bihać učestalo napadao topništvom prouzrokujući velike žrtve među stanovnicima.¹²⁸

Na kladuškome bojištu združene autonomaške i srpske postrojbe (glavninu snaga činila je NO APZB) pod zapovjedništvom OG "Pauk" su tijekom lipnja vodile intenzivna napadna djelovanja u okolici Vrnograča. Teške borbe za taj gradić vođene su još od travnja 1995., a 505. bužimska brigada ABiH ga je žestoko branila smatrajući da tu brani Bužim. U višemjesečnim borbama 505. brigada je pretrpjela velike gubitke u ljudstvu, pa je Zapovjedništvo 5. korpusa ABiH bilo prisiljeno povući dio ljudstva iz obrane Bihaća i Bosanske Krupe i poslati ih u pomoć. Usprkos tome do 11. lipnja postrojbe OG "Pauk" su izbile na liniju Pržine – Ahovo – Gradina, te 19. lipnja osvojile Vrnograč i okolna sela zarobivši 60 vojnika ABiH, 350 civila i borbenu tehniku. Iz okupiranih naselja je izbjeglo 2.000 civila za čije zbrinjavanje je manjkalo hrane i smještaja.¹²⁹ Zapovjednik Glavnog štaba SVK general – potpukovnik Mile Mrkšić je za taj uspjeh pohvalio cjelokupni sastav Operativne grupe "Pauk" na čelu s general – potpukovnikom Milom Novakovićem.¹³⁰

Nakon pada Vrnograča snage OG "Pauk" su nastojale nastaviti napredovanje ka jugoistoku, posebice ka Bužimu, uspjevši pomaknuti liniju bojišta 5 km u tom smjeru. ABiH je nastojala utvrditi obranu i spriječiti daljnje prodore, te je iz podplješevičkog područja povučen dio snaga i prebačen na sjeverozapad. Srpska obavještajna služba je raspolagala informacijama da je kod stanovništva i branitelja Cazinske krajine zbog poraza na Plješevici i kod Vrnograča, daljnjeg napredovanja agresora, slabljenja obrane Bihaća i krupske bojišnice izvlačenjem postrojbi, te srpskih najava da uskoro slijedi veliki napad na Bihać i Bosansku Krupu, došlo do straha i osjetnog pada morala.¹³¹ Tako su srpski obavještajci

¹²⁸HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2261-1., od 26. V. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2298-1., od 7. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2319-1., od 9. VI. 1995.

¹²⁹HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 19. Redovni borbeni izvještaj Komande "Pauk". Str. pov. br: 03/109-1., od 18. IV. 1995. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2319-1., od 9. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2370-2., od 13. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2385-1., od 14. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2403-1., od 15. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2417-1., od 16. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2479-1., od 21. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2508-1., od 23. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2535-1., od 25. VI. 1995. Kut. 1034/1. Obaveštajna informacija Komande 39. K. 24., 26., 31., 33. pbr. Str. pov. br: 64-131., od 11. VI. 1995., B. FELIĆ, n. dj., 490. i N. HASANOVIĆ, n. dj., 104 – 113.

¹³⁰HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 5007. Pohvala komandanta GŠ SVK cjelokupnom sastavu OG "Pauk" za osvajanje Vrnogrča. Pov. br: 3-353., od 20. VI. 1995.

¹³¹HMDCDR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2494-1., od 22. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br:

“obradom zarobljenih pripadnika 5. K. došli do podataka da je Komanda 5. K. proglasila opštu mobilizaciju, jer cene da će sa teritorija RSK otpočeti napad na Cazinsku krajinu uz učešće od oko 20.000 vojnika. Procenjuju da su naredni dani presudni za opstanak Unsko – Sanskog kantona...”¹³²

Sve teža je bila situacija i s opskrbom. Obavještajna služba SVK je tijekom lipnja i početkom srpnja dobivala podatak da vojnici 5. korpusa ABiH na bojištu neredovito primaju hranu, te da u cijelom kraju vlada velika nestašica hrane, lijekova i dr.¹³³

Zapovjednik 39. banijskog korpusa SVK general – major Slobodan Tarbuk je 11. lipnja 1995. izvijestio da “na području Cazinske krajine izuzetno je teško i složeno stanje po pitanju održavanja najosnovnijih životnih potreba, obzirom da je SVK drastično uspela da prekine šverc koji je bio glavni izvor snabdevanja Alijinih muslimana. Prilikom akcije SVK u sprečavanju šverca upotrebjeno je vatreno oružje te je nekoliko srbo – švercera poginulo. Po prvi put se vrše koordinirani napadi na Cazinsku krajinu iz svih pravaca (Grabež – Plješevica – Kordun – Banija), te je položaj 5. K. vrlo složen. U posljednjim akcijama SVK zarobljen je veći broj muslimana, a ima dosta mrtvih...”¹³⁴ Načelnik Odjelenja za obavještajne poslove Glavnog štaba SVK potpukovnik Mihajlo Knežević je 8. srpnja 1995. izvijestio da je “moral jedinica 5. K. u padu. U Cazinskoj krajini vlada potpuna nestašica artikala hrana, lekova i drugih potreba... Na prostoru Bihaća među hrvatskim stanovništvom pojačano je interesovanje za izlazak iz Cazinske krajine u RH. Potvrdili smo podatke da i među muslimanima ima sve više onih, koji bi da pređu ili u AP ZB ili u RH i dalje u zemlje Evrope”¹³⁵ te 10. srpnja 1995. kako “snabdevanje Cazinske krajine zbog zatvaranja granice prema RSK je značajno pogoršano, pa se planiraju šire medijske aktivnosti iz Hrvatske i drugih zemalja Evrope o alarmantnoj humanitarnoj situaciji u bihaćkom džepu...”¹³⁶

Zbog sve teže vojno – opskrbne situacije u Cazinskoj krajini u Bihaću se spremala delegacija koja je Aliju Izetbegovića trebala upozoriti na probleme i zatražiti pomoć.¹³⁷

S druge strane ovakvo stanje je podiglo borbeni moral agresora. U izvješću načelnika Obavještajnog odjelenja Komande 39. banijskog korpusa pukovnika Stevana Janjanina

2/2545-1., od 26. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2563-1., od 27. VI. 1995.

¹³²HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2610-1., od 30. VI. 1995.

¹³³HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2298-1., od 7. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2319-2., od 9. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2563-1., od 27. VI. 1995., Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2693-1., od 7. VII. 1995.

¹³⁴HMDCCR. Fond “RSK”. Kut. 1034/1. Obaveštajna informacija Komande 39. K. upućena 24., 26., 31. i 33. pbr. Str. pov. br: 64-131., od 11. VI. 1995.

¹³⁵HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2700-1., od 8. VII. 1995.

¹³⁶HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2724-1., od 10. VII. 1995.

¹³⁷HMDCCR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠSVK. Str. pov. br: 2/2563-1., od 27. VI. 1995.

od 1. srpnja 1995. se može pročitati: ”...*Drugi Krajiški korpus vodi ogorčene bitke na Livanjsko – Grahovskom pravcu sa vrlo snažnim formacijama HV i za sada uspeva održati dostignute linije. 5. K. muslimanske vojske u rejonu Pržine pokušava vrlo snažan kontranapad, međutim naši su borci ovaj put u stilu svojih predaka hrabro, junački, uz pesmu dočekali muslimanski napad i do nogu porazili Turke. Ovakvo držanje naših boraca govori da nisu u pravu oni koji negiraju borbeni duh i moral naših boraca. U žilama naših boraca teče krv Cara Lazara, Stevana Sinđelića, Save Kovačevića, Gaćeše, Demonje, to su nepobitne činjenice. Samo je treba znati probuditi, a u narednom periodu za opstanak Krajine ta ista krv trebat će i da ključa. U područjima pod kontrolom 5. muslimanskog Korpusa izvršena je potpuna mobilizacija. Obuka u regrutnom centru “Koprivna” je prekinuta, a regruti upućeni u jedinice prema zoni 33. pbr. (Banjani – Ćorkovača)...”¹³⁸ Izvješće istog pukovnika od 9. srpnja 1995. je još optimističnije: ”... *Stanje u Cazinskoj krajini (pod kontrolom 5. K) je izuzetno teško, vlada glad i neimaština osnovnih životnih potrepština (hrana lekovi, higijenska sredstva i sl.) U narodu vlada mišljenje, a to i vojni komandanti nagoveštavaju, da predstoji napad snaga AP ZB i Krajine. Hrvatsko stanovništvo želi iz tih područja – da napusti ovu enklavu, kao i veći broj muslimana da pređe kod Babe. Sve ovo ne dozvoljavaju ekstremisti 5. Korpusa. Kod ekstremnog dela vlada fanatizam, ali kod dobrog dela boraca moral je u opadanju...*”¹³⁹ Vojni uspjesi OG “Pauk” i napredovanje NO APZB sa sjeverozapada prema Bihaću su potakli i moral političkog vodstva u V. Kladaši te je Fikret Abdić početkom srpnja najavio da će uskoro AP biti proglašena republikom.¹⁴⁰*

Drugi konvoj

Kao što je već navedeno početkom srpnja 1995. Glavni štab SVK je izradio direktivu o izvođenju napadne operacije “Mač 95”, te postigao dogovor s Glavnim štabom VRS o zajedničkom slamanju 5. korpusa ABiH. Zajednički napad je počeo, s zakašnjenjem, 19. srpnja.¹⁴¹ Iz “RSK” su u izvedbu operacije uključene postrojbe 15. ličkog, 21. kordunskog, 39. banijskog korpusa, zatim Korpusa specijalnih jedinica, snage Operativne grupe “Pauk”, te raznorodne snage koncentrirane u Operativnu grupu 2.¹⁴²

U sklopu ove operacije, tj. tijekom njene pripreme zapovjednik SVK general Mrkšić je odlučio da se nastavi s podoperacijom “Mač 1” tj. da se u Cazinsku krajinu 12. srpnja

¹³⁸HMDCCR. Fond “RSK”. Kut. 1034/1. Izveštaj Obaveštajnog odeljenja Komande 39. K. 24., 26., 31., 33. pbr., Sod “C”. Str. pov. br: 64-155., od 1. VII. 1995.

¹³⁹HMDCCR. Fond “RSK”. Kut. 1034/1. Obaveštajna informacija Obaveštajnog odeljenja Komande 39. K. 24., 26., 31., 33. pbr., Sod “C”. Str. pov. br: 64-165., od 9. VII. 1995.

¹⁴⁰N. KOLJEVIĆ, n. dj., knj. 2, str. 177.

¹⁴¹M. SEKULIĆ, n. dj., str. 160 – 161.

¹⁴²HMDCCR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut. 19. Naređenje GŠ SVK – IKM o regulisanju ishrane jedinica koje učestvuju na zadatku “Mač-95”. Str. pov. br: 105-101., od 20. VII. 1995.

1995. ubaci drugi konvoj zatrovane hrane.¹⁴³ Prema obavještajnim podacima čak 90 % tereta hrane i drugih roba široke potrošnje, koji su ulazili u Cazinsku krajinu završavalo kod 5. korpusa ABiH, dok je stanovništvo dobivalo vrlo mali dio.¹⁴⁴ Stoga se vjerojatno očekivalo da će glavna roba iz konvoja završiti kod vojnika.

Sukladno odluci generala Mrkšića nabavu prehrambenih artikala za prodaju 5. korpusu u vrijednosti od 50 tisuća njemačkih maraka obavili su djelatnici Obavještajnog centra u Topuskom. Ubrizgavanje otrova je također izvršeno uz nadzor djelatnika ovog centra – pukovnika Zimonje i potpukovnika Krkovića, te glinskog švercera Niševića. Sva trojica navedenih su trebala pratiti konvoj do Bihaća i natrag. U međuvremenu je načelnik Odjeljenja bezbjednosti Glavnog štaba SVK pukovnik Rašeta izradio plan kontraobavještajnog osiguranja operacije “Mač 1”, u kom su razrađeni detalji ubacivanja konvoja u Bihać, te njegova kontraobavještajna i fizička zaštita konvoja od polazišta u Glini do ulaska u Cazinsku krajinu.¹⁴⁵ Nišević je dva dana prije upućivanja konvoja, 10. srpnja, otputovao put Bihaća gdje je dogovorio prodaju robe. Sutradan, 11. srpnja na Plitvičkim jezerima, u lokalnoj bazi Odjeljenja bezbjednosti Glavnog štaba SVK je održan tajni sastanak pukovnika Rašete i potpukovnika Kneževića sa pukovnikom Zimonjom i potpukovnikom Milanom Krkovićem. Na sastanku su prema planu kontraobavještajnog osiguranja utanačeni detalji provedbe operacije. S sastanka su potom upućeni telegrami zapovjedništvima 21. kordunskog i 15. ličkog korpusa SVK s obavijesti kako se put Bihaća šalje još jedan konvoj s “specijalnim teretom” te se očekuje njihova pomoć i suradnja. Od 21. korpusa se tražilo da vojna policija patrolama i na punktovima osigura konvoj na proputovanju. Od 15. korpusa da njegova vojna policija nastavi pružati osiguranje vozilima, pomogne pri skidanju registarskih tablica s šlepera u Grabovcu, a obavještajci korpusa poduzmu mjere da konvoj nesmetano, bez kontrole vozila i vozača, i sa što manje svjedoka, prođe Japansku krivinu i uđe u BiH. Oba korpusa su se također trebala pobrinuti za nesmetan povratak praznog konvoja u Glinu.¹⁴⁶

Konvoj, koji je ovaj put činilo pet šlepera sa prikolicama, u večernjima satima je nesmetano doputovao iz do Ličkog Petrovog sela. Međutim švercer Nišević te večeri nije uspio mobitelom stupiti u kontakt radi sa PkPO u 5. korpusu, izvjesnim Šantićem. Prema tvrdnji Niševića netko iz Beograda je te večeri opstruirao operaciju ometanjem veza na području Cazinske krajine. Zbog toga je ulazak konvoja u Bihać morao biti odgođen za sutradan. U međuvremenu su šleperi bili sklonjeni u objekte drvne industrije u Korenici. Sutradan naveče 13. srpnja 1995. konvoj je bez problema prešao granica, te je Bihaću isporučen zatrovani tovar. Kako je količina robe bila osjetno veća, i zarada od prodaje je bila umnogome veća. Bišćani su za zatrovanu hranu dali 2 miliona i 237 tisuća njemač-

¹⁴³HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izvještaj Odeljenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA “Mač – 1” upućeno predsjedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995.

¹⁴⁴HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2752-1., od 12. VII. 1995.

¹⁴⁵HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Izvještaj Odeljenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA “Mač – 1” upućeno predsjedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995.

¹⁴⁶HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5007. Plan kontraobaveštajnog obezbeđenja operacije “Mač – 1”, jul 1995.

kih maraka. Ako se zna da je nabavna cijena roba bila 50 tisuća maraka, onda je jasno o kakvoj ogromnoj zaradi se radilo. Konvoj je, kao i prvi put imao problema pri povratku u Ličko Petrovo Selo jer su šlepere uočili vojnici postrojbe SVK koji su osiguravali granicu. Nekolicina pijanih vojnika je čak pripucala na konvoj. Pucnjava je uzburkala druge vojnike i stanovništvo sela, te su se organizirali kako bi presreli šlepere, pretresli ih i ustanovili tko ilegalno trguje s ABiH i bogati se, dok oni ratuju i ginu.¹⁴⁷

Konvoj se u Ličkom Petrovom Selu zatekao u vrlo nezgodnom trenutku. Naime ABiH je 11. srpnja topništvom napala Ličko Petrovo Selo i vojarnu Željava gdje su bili stacionirani vojnici SVK.¹⁴⁸ U danima koji su prethodili dolasku konvoja ABiH je izvela više napada ka položajima 21. korpusa SVK u rejonu kordunskog sela Komesarac, posjela dio teritorija i nanijela gubitke, dok je samog 13. srpnja 1995. ABiH napala u rejonu Jukića tt 408 i Kika tt 401, probila liniju obrane graničnog odreda Kordunskog korpusa, te u rejonu Gredera krenula prema Puškarić brdu tt 291 gdje je zaustavljena od strane 3. bataljona 3. brigade NO APZB. Srpske snage u ličko – kordunskom pograničju bile su u fazi pripreme za protuudar i povrat izgubljenog teritorija.¹⁴⁹

Uz to su loše vijesti po SVK dolazile i s Banovine. Početkom srpnja ABiH je izvela uspješan napad na srpski mostobran na lijevoj obali Une između Dvora na Uni i Bosanske Otoke, potisnuvši srpsku vojsku i izbjivši pred državnu granicu. Bilo je to veliko iznenađenje. Potpredsjednik RS Nikola Koljević je u svoj dnevnik zapisao: "*A onda je kao grom pukla vest da nam je pao mostobran kod Krupe i da su se srpski borci povukli na desnu obalu Une*".¹⁵⁰ Dvor na Uni je bio pun Srba izbjeglih iz bosanskih sela u dolini Une, posebno iz Ivanjske, dok su obavještajci SVK 5. srpnja uhvatili poruku generala Dudakovića da će 6. srpnja zauzeti vojno skladište Čerkezovac i Dvor na Uni.¹⁵¹ Zbog toga je među Srbima Banovine zavladao strah da i njima ne pogodi sudbina bosanskih Srba u dolini Une i Srba zapadne Slavonije.¹⁵² Ako se sve navedeno ima u vidu onda je jasnije ogorčenje vojnika i stanovnika Ličkog Petrovog Sela prema navodnim švercerima.

Kako je zaprijetilo izbijanje oružanog sukoba između ljudstva u konvoju, vojnika i stanovništva sela, pukovnik Zimonja je zatražio pomoć od zapovjednika 15. korpusa generala Steve Ševe i načelnika Organa bezbjednosti korpusa potpukovnika Borića. Nakon dugog uvjeravanja i smirivanja razjarenih vojnika i stanovništva, konvoj je tek u posljedodnevni satima 14. srpnja jedva ušao u Liku, produživši odmah ka Glini. Pukovnik Zimonja, potpukovnik Krkovića i švercer Nišević su iz Ličkog Petrovog Sela otišli na Plitvička jezera gdje su ih u lokalnoj bazi Odjelenja bezbjednosti Glavnog štaba SVK če-

¹⁴⁷HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 5007. Izvještaj Odelenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA "Mač – 1" upućeno predsjedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995.

¹⁴⁸HMDCCR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2752-1., od 12. VII. 1995.

¹⁴⁹HMDCCR. Fond "RSK" – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odelenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2777-1., od 14. VII. 1995.

¹⁵⁰N. KOLJEVIĆ, n. dj., knj. 2., 208.

¹⁵¹HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 300. Naredba Komande 39. K. od 5. VII. 1995. Str. pov. br: 32-81.

¹⁵²Govor predsjednika SO Kostajnica Branka Dmitrovića na 11. sjednici SO Kostajnica od 6. VII. 1995., *Graničar* – informativni list 26. pbr. VRSK. (Hrv. Kostajnica) br. 7., 29. VII. 1995., 6.

kali pukovnik Rašeta i potpukovnik Knežević. Na sastanku je podijeljen novac dobiven prodajom zatrovane robe u Bihaću. Za Glavni štab SVK je određeno 400 tisuća maraka, generalu Mrkšiću je odvojeno 37 tisuća maraka, dok je ostatak trebao ići u Beograd, te izvođačima operacije. O tome kako je ubačen drugi konvoj u Bihać pukovnik Rašeta je 18. srpnja 1995. usmeno izvijestio zapovjednika SVK generala Mrkšić, dok je za predsjednika "RSK" Milana Martića sastavio posebno pisano izvješće.¹⁵³

Tjedan dana po ubacivanju konvoja, 19. srpnja počele su operacije "Mač 95" i "Štit 95" koja je vrlo brzo dovela 5. korpus ABiH i Bihać u vrlo teško stanje.¹⁵⁴

Druga bihaćka kriza i treći konvoj

Iz dostupne arhivske građe nije vidljivo koliko se pošiljki zatrovane hrane namjeravalo još poslati u Cazinsku krajinu. U izvješću o drugom konvoju koje je 26. srpnja 1995. sastavio pukovnik Rašeta navodi se da su pukovnik Zimonja i potpukovnik Krković 21. srpnja 1995. otputovali u Beograd, vjerojatno kako bi u Obavještajnoj upravi VJ podnijeli izvješće o obavljenom poslu i predali novac zarađen u Bihaću. Novi konvoj se ne spominje.¹⁵⁵ Međutim postoje naznake da je u planu bilo slanje barem još jednog konvoja. Naime obavještajna služba SVK je budno pratila razvoj borbi za Cazinsku krajinu, te stanje u kom su stanovnici i branitelji, tj. da "jedinice 5. K. trpe velike gubitke od NO APZB, SVK i VRS. Kod velikog broja pripadnika 5. K. zavladao je panika, posebno karakteristična za 517. i 503. brigadu... događaji u istočnom delu BiH (Srebrenica i Žepa) značajno utiču na pad raspoloženja i optimizma kod civila i vojnika...",¹⁵⁶ da "na prostoru Bihaća i Cazina sve je veći broj izbeglica bez mogućnosti smještaja i organizovane ishrane",¹⁵⁷ i da u opkoljenoj i napadnutoj enklavi "zavladao je kaos, humanitarna situacija približava se katastrofi".¹⁵⁸

U takvim povoljnim okolnostima bilo bi za očekivati da se put Bihaća pošalje i treći zatrovani konvoj. U informaciji Odjelenja za obavještajne poslove od 22. srpnja 1995. nadređene u SVK i "RSK" je izvijestio da 5. korpus ABiH trpe vrlo velike gubitke u napadu SVK, VRS i NO AP ZBA, te da "humanitarna situacija u CK (Cazinskoj krajini op. a.) je veoma složena. Zbog takve situacije Braco Galić će bez obzira na rizik pokrenuti

¹⁵³HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 5007. Izvještaj Odeljenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA "Mač - 1" upućeno predsjedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995.

¹⁵⁴D. MARIJAN, n. dj., str. 52-53.

¹⁵⁵HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 5007. Izvještaj Odeljenja bezbednosti Glavnog štaba SVK o realizaciji zadataka iz OA "Mač - 1" upućeno predsjedniku RSK. Sp. br: 33-226., od 26. VII. 1995.

¹⁵⁶HMDCCR. Fond "RSK" - GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Obaveštajne poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2841-1., od 20. VII. 1995.

¹⁵⁷HMDCCR. Fond "RSK" - GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Ob. poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2939-1., od 25. VII. 1995.

¹⁵⁸HMDCCR. Fond "RSK" - GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odeljenja za Ob. poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2892-1., od 23. VII. 1995.

konvoj za Bihać. Konvoj će sa teritorije RSK kod Ličkog Petrovog sela ući u Bihać. U konvoju će biti i burad sa gorivom”.¹⁵⁹

S obzirom da je ovo izvješće sastavio načelnik Odjelenja Mihajlo Knežević, jedan od ključnih ljudi “Mača 1”, da je spomenuti konvoj trebao ući u Bihać na vrhuncu srpskog napada na Cazinsku krajinu i to smjerom kojim su ušla dva prethodna konvoja, moguće je da se radi o trećem konvoju sa zatrovanom pošiljkom. Nažalost dostupna arhivska građa ne daje više podataka o daljnjem razvoju operacije “Mač 1”.

“Splitski sporazum” i “Oluja”

Kao i na prvu, Hrvatska je odgovorila i na Drugu bihaćku krizu. Vrhovništvo Republike Hrvatske je cijelo vrijeme pažljivo pratilo zbivanja oko Bihaća. Prema izvoru iz Republike Hrvatske obavještajni organi SVK su u prvoj polovici srpnja 1995. doznali da zbog predstojećih djelovanja srpskih snaga prema Cazinskoj krajini vojni kabinet predsjednika Hrvatske “*na čelu sa generalom zbora Antunom Tusom, je izvršio procenu trenutne situacije... o pripremama SVK za ofenzivna dejstva prema Cazinskoj Krajini...*” na osnovu čega je donesen zaključak “*da se ofenziva na 5. K. mora onemogućiti u fazi pripreme ili u samom početku jer će u protivnom to imati negativne posljedice po bezbednost RH... Hrvatska nije donela odluku o napadu na RSK što je u nadležnosti Predsednika Tuđmana, ali je istom prezentiran zaključak iz procene da su stvoreni povoljni uslovi za upotrebu HV prema RSK...*”.¹⁶⁰ Nakon što je počela nova srpska ofenziva, a kriza dosegnula vrhunac, u Splitu je 22. srpnja 1995. između državnog vodstva Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine potpisana Deklaracija o uzajamnoj vojnoj suradnji. Na temelju “Splitskog sporazuma” hrvatske snage su otpočele akciju “Ljeto 1995.” tijekom koje su oslobođeni Bosansko Grahovo (28. srpnja) i Glamoč (29. srpnja), čime je pružena konkretna pomoć okruženom Bihaću.¹⁶¹

Odmah po potpisivanju “Splitskog sporazuma” u “RSK” je bilo zamijećeno grupiranje jačih postrojbi HV-a i ratne tehnike duž linija bojišta, dok je SVK obavještajnim radom dolazila do podataka kako “*Više izvora ukazuje na ozbiljne pripreme HV za ofenzivna dejstva prema RSK, a naročito na pravcima Like i Banije*”, te se očekivalo da bi napad HV-a mogao početi u roku od nekoliko dana.¹⁶² Glavni štab SVK je 25. srpnja 1995. upozorio Zapovjedništvo 39. korpusa da će se u roku od nekoliko dana sigurno dogoditi napad HV-a na okupirano područje sjeverne Dalmacije, a da su vrlo vjerojatni istodobni napadi na Banovini i Lici i to “*u okviru neposredne podrške 5. K. planirano*

¹⁵⁹HMDCDR. Fond “RSK” – GŠ SVK. Kut. 33. Obaveštajna informacija Odjelenja za Ob. poslove GŠ SVK. Str. pov. br: 2/2879-2., od 22. VII. 1995.

¹⁶⁰HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 1034/1. Informacija Obaveštajnog odjelenja Komande 39. K. upućena 24., 26., 31., 33. pbr. i Sod “C”. Str. pov. br: 64-168., od 12. VII. 1995.

¹⁶¹D. MARLIJAN, n. dj., str. 54.

¹⁶²HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 1034/2. Izveštaj Obaveštajnog odjelenja 39. K. komandama 24., 26., 31. 33. pbr. i Sod “C”. Str. pov. br: 64-179., od 22. VII. 1995.

je desantiranje specijalnih snaga HV na prostoru Bihća ili Brekovice. Jedna maršruta desanta bi išla sa Krka južno od A. Udbina, a druga sa A. Pleso dolinom r. Une...".¹⁶³ Iz dana u dan dolazili novi podaci o priljevu novog ljudstva i nove borbene tehnike na liniji bojišta uz Kupu i Savu,¹⁶⁴ dok su iz razgovora s vojnicima UN-a 23. srpnja 1995. doznali "pripadnik UN prilikom razgovora sa hrvatskim vojnikom u Sunji naglasio da će se za 2 – 3 dana sresti u Kostajnici".¹⁶⁵ Zbog toga su u svim postrojbama 39. K. pojačane mjere borbene pripravnosti.¹⁶⁶ Dana 26. srpnja su sve srpske postrojbe na Banovini dobili zapovijed da izvrše 100 % mobilizaciju vojnih osoba, a postrojbe podignu na najviši stupanj borbene gotovosti "spremne za odbranu RSK".¹⁶⁷

Odmah po padu Bosanskog Grahova predsjednik Radovan Karadžić je 28. srpnja proglasio ratno stanje u cijeloj Republici Srpskoj, te opću mobilizaciju. Izvršeno je pregrupiranje snaga VRS i postrojbe upućene na ugrožena područja.¹⁶⁸ Isti dan, 28. srpnja je i Vrhovni savet odbrane "Republike Srpske Krajine" proglasio ratno stanje u cijeloj "RSK" zbog situacije na grahovskom bojištu te zbog najava skore akcije HV-a.¹⁶⁹

Srpska strana je doznala da su 30. srpnja postrojbe HV krenule od Grahova prema Kninu te da je u okolici Livna oko 10.000 hrvatskih vojnika. HV se okuplja i oko Gline i Slunja, te bi to mogao biti početak napada HV-a na RSK. Obavještajne informacije su bile da je ovo vrlo pogodan trenutak za HV da napadne RSK, te da će potom uslijediti napadi ka Drvaru i Jajcu. U Drvaru je 2. kolovoza održan sastanak Vojnog savjeta RS i Vojnog savjeta RSK na kojem se raspravljalo o zajedničkoj obrani od HV-a. U tim okolnostima i SVK i VRS su bile prisiljene prekinuti s napadima na Cazinsku krajinu i pristupiti pregrupiraju svih raspoloživih snage za obranu od HV-a i HVO-a.¹⁷⁰ Time je, među ostalim, došlo do prekida daljnje provedbe i operacije "Mač 1". Da su manevri i djelovanja HV-a i HVO-a po drugi put spasili Bihć i Cazinsku krajinu od pada može se npr. vidjeti i iz informacije potčinjenim jedinicama koju je 30. srpnja 1995. odaslalo Zapovjedništvo 50. pješačke brigade SVK i u kojoj stoji da "...Stoji činjenica da je ovakvom akcijom (misli se na pad Bos. Grahova i Glamoča op. a.) Hrvatska po drugi put "spasila" od slamanja 5. K. Alijine vojske, jer je primorala Srpsku vojsku da izvrši pregrupisanje

¹⁶³HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 1034/2. Obaveštajna informacija Obaveštajnog odeljenja 39. K. komandama 24., 26., 31. i 33. pbr i Sod "C". Str. pov. br: 64-185., od 25. VII. 1995.

¹⁶⁴HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 1034/2. Izveštaj Obaveštajnog odeljenja 39. K. Obaveštajnom odeljenju GŠ SVK 1-101 ObC "Kurjak". Str. pov. br: 64-180., od 22. VII. 1995., Redovni izvještaj Odseka bezbednosti 39. K. Odeljenju bezbednosti GŠ SVK i Organu bezbednosti IKM GŠ SVK. Str. pov. br: 3-64., od 23. VII. 1995.

¹⁶⁵HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 1034/2. Izveštaj Obaveštajnog odeljenja 39. K. Obaveštajnim organima IKM GŠ SVK i 1-101 ObC "Kurjak". Str. pov. br: 64-181., od 23. VII. 1995.

¹⁶⁶HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 1034/2. Naredba Komande 39. K. komandama 24., 26., 31. i 33. pbr. o pojačanju mera osmatranja i obezbeđenja. Str. pov. br: 523-2., od 24. VII. 1995.

¹⁶⁷HMDCCR. Fond "RSK". Kut. 1034/2. Naredba Komande 39. K. komandama 24., 26., 31. i 33. pbr. i Sod "C" o izvršenju mobilizacije. Sp. br: 95-37., od 26. VII. 1995., Naredba Komande 39. K. komandama 26. i 31. pbr. o punim merama b/g. Sp. br: 95-38., od 27. VII. 1995.

¹⁶⁸N. KOLJEVIĆ, n. dj., knj. 2., 226-229.

¹⁶⁹Ratno stanje, *Graničar – informativni list 26. pbr. SVK* (Hrv. Kostajnica), br. 7. 29. VII. 1995, str. 1.

¹⁷⁰N. KOLJEVIĆ, n. dj., knj. 2., str. 229, 239-240.

*snaga sa Bihackog ratišta u cilju zaustavljanja dubljih prodora HV na već pomenutom pravcu napada...”*¹⁷¹

Dana 4. kolovoza počela je vojno – redarstvena operacija “Oluja” kojom je zauvijek nestala “Republika Srpska Krajina” a s njom institucije i pojedinci koji su osmislili i provodili zločinačku operaciju “Mač 1”. Zimonja, Krković, Knežević, Nišević i drugi provoditelji ove operacije “Oluju” su dočekali u Beogradu gdje su otišli odnijeti zaradu i podnijeti izvješće o dotadašnjoj uspješnoj provedbi operacije.

Dio dokumentacije o operaciji “Mač 1” padom “Republike Srpska Krajina” dospio je u hrvatski posjed, te je uključen u korpus dokaza pri tužbi Republike Hrvatske protiv Srbije za genocid, a koji su pohranjeni pri Hrvatskom memorijalno-dokumentacijskom centru Domovinskog rata u Zagrebu. Međutim široj javnosti je “Mač 1” ostao nepoznat do početka 2008. godine kada je istaknuti borac za istinu o Domovinskom ratu, pukovnik HV Ivica Pandža Orkan potakao snimanje rekonstrukcije “Mača 1”, i koja je pod imenom “Krajinska kuharica” prikazana u sklopu emisije “Istraga” na Novoj TV. Nakon prikazivanja rekonstrukcije “Mač 1” je privukao veliku pozornost medija i stanovništva BiH i Hrvatske. Veteranske udruge Cazinske krajine su najavile podizanje krivične prijave, te će možda pravosudna istraga otkriti nove detalje o ovoj operaciji koja vrlo dobro prikazuje zločinački karakter velikosrpske agresije na Bosnu i Hercegovinu koja u realizaciji projekta Velike Srbije doslovce nije birala sredstva.

Summary

With its geographic, demographic and ethnic characteristics Cazinska Krajina was during the desintegration of Yugoslavia and the Fatherland War one of the fundamental obstacles to realization of the Great Serbia project on the territory of Bosnia and Herzegovina and Croatia. This large territory under the control of Bosnian state authorities, located deeply within the territories under the Serbian surveillance, was intersecting the traffic bonds between Republika Srpska and ‘Republika Srpska Krajina’, keeping mobilized significant Serbian military forces. For that reason Serbian military troops used all available means in order to crush the Bosniak and Croatian defense of this region, including biological and chemical warfare.

¹⁷¹HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 5006. Informacija potčinjenim jedinicama Komande 50. pbr. Pov. br: 50-21-55/95., od 31. VII. 1995.

PRILOZI**PRILOG 1. – PRIMJER DJELOVANJA SVK PROTIV ABIH PRIJE
“GRMEČA 94” – TOPNIČKA PODRŠKA SVK-a NO AP ZB**

IKM GŠ SVK
Petrova gora
15. 06. 1994. god.
1327/4

Vojna tajna
Strogo poverljivo

Art. podrška snagama AP ZB
Borbena naređenje

K-di 39. K.

U vremenu od 22.00 – 24.00 časova 15. 06. 1994. g. izvršiti art. podršku snagama AP ZB po sledećim ciljevima: C-1 (škola u s. Krakači). C-2 (s. Crna Gora) i C-3 (s. Buljubašići). Na svaki cilj utrošiti po 2 projektila.

Načelnik operativnog odeljenja GŠ SVK
pukovnik
Veso Kozomara¹⁷²

¹⁷² HMDCCR. Fond “RSK”. Kut. 5006.

PRILOG 2. – PAD KULEN VAKUFA 1. STUDENI 1994.

GŠ SVK – IKM
Pov. br. 3-50310
01. 11. 1994. godine

Komandi GŠ SVK, 7., 15., 21., 39., 18., 11. K. 105. VBR i 44. RBR

U toku dana jedinice 15. K. sa specijalnim jedinicama 7., 21., 18. K. nakon uspješne odbrane prešle su u napad i u sadejstvu sa jedinicama VRS ovladale rejonom Spasova i s. Rajnovci. U toku izvođenja b/d nije bilo ranjenih i poginulih boraca, a posebno se istakla TG pukovnika Orlića.

Zamenik komandanta
pukovnik
Dušan Lončar¹⁷³

¹⁷³ HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 5001. Pukovnik Dušan Lončar – načelnik Glavnog štaba SVK (op. a.)

**PRILOG 3. – ODLAZAK POSTROJBE IZ SASTAVA
18. ZAPADNOSLAVONSKOG KORPUSA SVK U NAPAD NA BIHAĆ**

GŠ SVK

Str. pov. br: 3-503/90

Dana, 10. 11. 1994. god.

Upućivanje djela IDC u Željavu,
naređenje, dostavlja

Komandi 18. korpusa

Na osnovu naređenja K-danta GŠ SVK izvršite pripremu i upućivanje djela IDC (15 vojnika) u kasarnu Željava.

Sa grupom uputiti m/v TAM-110, specijalnu opremu, vreće za spavanje ili ćebad, 2 b/k municije, sredstva veze tipa "JE SL" i punjač za brzo punjenje (sredstva veze su kod Z RIM1 kl. Arbutine). Grupu uputiti pravcem Gradiška - Glina - Krnjak - Plitvice - Željava. Grupa mora biti na odredištu 11. 11. 1994. god. najkasnije do 21.00 č.

Načelnik GŠ SVK
pukovnik
Dušan Lončar.¹⁷⁴

¹⁷⁴ HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 5001.

PRILOG 4. - PLJAČKA IMOVINE U AP ZB

Komanda 39. korpusa
 Odsek bezbednosti
 Sp. br: 2-102
 25. 11. 1994. god.

Odsek bezbednosti 15. K.
 Na ličnost pukovnik:
 Smiljanić Dušan

1. - Operativnim putem došli smo do podatka da se nakon bombardovanja NATO avijacije intenzivnije okupljaju Hrvati kod Žugaj Bare u Petrinji. Preduzete su mere na planu operativnog pokrivanja.

2. - Dana 24. 11. 1994. godine izvršena je smena banijske borbene grupe (BG) u zoni borbenog dejstva APZB. Prilikom smene major Jednak Janko NŠ 24. pbr koji je bio odgovoran za smene jedinica, uočio je da su kamioni grupe koja se izvlači iz zone b/d puni napljačkane robe (TV, zamrzivači, frižideri, razni alati i dr.). Major Jednak pokušao je ljudstvo jedinice nagovoriti da se napljačkana imovina vrati ali su pripadnici jedinice to odbili. Zbog nemogućnosti da se problem reši Jednak je zatražio pomoć od TG u s. Drenovac. Intervencijom vojne policije i pripadnika specijalne jedinice, pripadnici BG su razoružani i privedeni a oprema koju su pljačkali je oduzeta. U toku 25. 11. 1994. godine upućena je vojna policija da preuzme pripadnike BG sa Banije, izvršiće se selekcija vinovnika pljačke prema kojima će biti preduzete mere komandnim putem.

- Prilikom upućivanja na ratište prema Cazinskoj krajini iz 31. pbr. nisu se odazvala tri pripadnika: Turajlić Milorad, Đurić Ljuban i Manojlović Milan. Preduzete su mere za njihovo privođenje u jedinicu.

Načelnik
 potpukovnik
 Vukašin Gledić¹⁷⁵

¹⁷⁵ HMDCDR. Fond RSK. Kut. 1034/2.

**PRILOG 5. – ANGAŽIRANJE SNAGA SVK NA ZAUSTAVLJANJU
OPERACIJE HV “ZIMA 94”**

GŠ SVK – IKM
05. 12. 1994. godine
KORENICA

VOJNA TAJNA
STROGO POVERLJIVO

VRLO HITNO
/URUČITI ODMAH/

Komandi 7. K.

Naređenje Op. br. 11/1

1. Poslije preduzetih ofenzivnih dejstava prema RS i zauzimanju dela njene teritorije, neprijatelj (združene snage HVO i HV) sve ozbiljnije i agresivnije ugrožava i granice RSK. Pošto je izvršio prodor na pravcu s. Rujani – s. Kazanci i ovladao s. Gubin kao i ključnim objektima na planini Dinari sa tendencijom daljnjeg napredovanja sa verovatnim ciljem zauzimanja administrativnih granica opštine Livno i stvaranja osnovice za agresiju na RSK. Dosadašnjim dejstvima i ovladavanjem pomenu-tih objekata direktno je ugrozio levu granicu zone 7. K. kao i granicu RSK.
2. 7. K: formirati BG jačine 2 (dve) pč sa podrškom i pozadinom, usaglasiti sadejstvo sa 9/2. KK u sprečavanju prodora nepri-jatelja na pravcu Livno – Grahovo i stvaranju uslova za pre-duzimanje ofenzivnih dejstava i proterivanja neprijatelja sa srpske teritorije.
3. Gotovost po dogovoru sa 2. KK.

KOMANDANT
general – major
Milan Čeleketić¹⁷⁶

¹⁷⁶ HMDCCR. Fond “RSK” – GŠSVK. Kut. 19.

PRILOG 6. - OBAVJEŠTAJNO IZVJEŠĆE GŠ SVK IZ PROSINCA 1994.

GŠ SVK

Odeljenje za obaveštajne poslove

Str. pov. br. 53-332

06. 12. 1994.

Obaveštajna informacija

U toku dana prikupljeni su obaveštajni podaci:

1. Cazinska krajina: neprijatelj je izvršio pregrupisavanje svojih snaga i opasnom, aktivnom odbranom, brani naseljena mesta i dominantne zemljišne objekte, koji su u inž. smislu dobro utvrđeni. Elektroničkim izviđanjem došli smo do saznanja da se znatne snage 5. K. prebacuju, ili su već prebačene sa bihaćkog prostora prema V. Kladuši. Isto tako došli smo do saznanja da stanovništvo Izačića, Raštela i Hrastovca, uglavnom iseljeno prema Turnju, jer su civilni objekti porušeni. S druge strane stanovništvo Vršca i Pjanića, Johovice i ostalih obližnjih sela, prema izjavama pojedinaca nije iseljeno i da snage AP ZB nemaju snage da zauzmu ta mjesta. Na njemačkoj TV se već manipulira sa padom M. Kladuše, Johovice i Pećigrada, a da se uskoro očekuje i pad V. Kladuše.

2. Snage hrvatsko - muslimanske federacije i HV su nastavile napadna dejstva i na grahovskom pravcu uspele izbiti na liniju s. Sajkovići - s. Vrbica - Ljevačka kosa. Verovatni cilj ovih dejstava jeste, što dublje ući na srpsku teritoriju, posesti povoljne položaje koji će omogućiti efikasno sadejstvo jedinica HV u slučaju napadnih dejstava na kninsku krajinu s juga, razvlačenje snaga 2. KK VRS radi rasterećenja fronta prema 5. muslimanskom korpusu, kao i stvaranje povoljnijih pregovaračkih pozicija Herceg - Bosne i RH u daljim pregovorima sa RSK i RS.

3. Nije bilo nikakvih aktivnosti HV prema našim jedinicama. Nedavnim udesom helikoptera na a. Lučko pričinjena je velika materijalna šteta. Mnogi objekti i m/v su oštećeni ili uništeni, a broj postradalih lica nije poznat.

Prema nekim informacijama, situacija u RH je veoma napeta, zbog nepreduzimanja adekvatnih radikalnih mera prema RSK i njenoj integraciji u RH, da se čak i nedozvoljava realizacija odobrenih kredita za privatnike.

Raspoložemo sa informacijama o formiranju nekih "privremenih sastava HV" i razmeštanju snaga MUP-a za posebne namene, sa područja Siska, tzv. "Ose" na prostoru Mošćenica - Sisak - Petrinja.

Iz kontakata predstavnika HV i HVO iz Šujice sa komandom u Grudama, da se zaključiti da "oni", "idu dobro i da će Kninu doći iza leđa u relativno kratkom vremenu", možemo zaključiti da se najvero-

vatnije radi o dejstvima duž grebena Dinare i na pravcu Sajkovići
– B. Grahovo.

Zaključak:

prema raspoloživim podacima nema indicija da bi HV mogla izvršiti
agresiju na RSK u periodu od 1 – 2 dana, iako vrši izvesne pripreme
za istu.

Načelnik
pukovnik
Rade Orlić¹⁷⁷

Dostaviti poštom:

- komandant SVK
- NŠ SVK
- PKPO SVK
- NB SVK

Dostaviti telegramom:

- komandama: 7., 15., 21., 39., 18., 11. K.
- baranjska divizija
- MO RSK
- MUP RSK
- ONO SVK
- GŠ VJ (2. uprava)
- G VRS
- 1. i 2. KK.
- Komanda “Pauk”

¹⁷⁷ HMDCDR. Fond “RSK”. Kut. 1034/1.

PRILOG 7. - ZAPLJENA NOVCA ZA FIKRETA ABDIĆA

Komanda 39. Korpusa
 Obaveštajno - bezbedonosni organ
 Str. pov. br: 07/13-48
 Dana, 18. 02. 1993. godine

Vojna tajna
 Strogo poverljivo

Zadržavanje vozila UNCHR -a,
 dostavlja, -

GŠ SV RSK Knin
 Obaveštajno -
 bezbedonosnom organu

Dana 17. 02. 1993. godine na graničnom prelazu Mošćenica (Petrinja) zaustavljen je konvoj (12 vozila) UNCHR-a za prevoz humanitarne pomoći za Cazinsku krajinu. Vozila su vlasništvo firme "Agrokomerc". Prilikom pregleda vozila i vozača pronađeno je 760.000 DM u apoenima po 100 DM. Vozači su izjavili da su novce trebali predati ABDIĆ MUHAMEDU, bratu Fikreta Abdića. Novac i vozila su zaplenjeni a protiv vozača će biti podnesešena krivična prijava. Pretres vozila izvršen je u SJB Petrinja. Hitno nam javite dali je predviđen eventualno neki drugi postupak obzirom da se radi o međunarodnoj organizaciji UNCHR.

MM/DV

Načelnik
 pukovnik
 Stevan Janjanin¹⁷⁸

¹⁷⁸ HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 1034/1.

PRILOG 8. – PRIMJER POKUŠAJA PRESIJECANJA ŠVERCERSKIH KANALA PREMA CAZINSKOJ KRAJINI

24. pbr
ObBo
Str. pov. broj: 35/93
24. 02. 1993.

KOMANDA 39. KORPUSA
Načelnik ObBo

IZVEŠTAJ

U zonama odgovornosti jedinica uz jugozapadnu i severnu granicu nije se ništa značajno događalo na suprotnoj strani razmeštaja neprijateljskih snaga.

Jučer izvođenjem neplanirane aktivnosti IDG pouzdano utvrđen prvi borbeni raspored ustaških snaga.

Uz samu obalu Kupe na udaljenosti od 50 metara u reonu s. Šišinac i s. Brkiševina izgrađeni streljački zakloni u koje se spušta podzemnim hodnikom po tranšeima koje povezuju same zaklone od crkve u s. Šišinac. Također viđene i specijalne jedinice za izvođenje određenih DTG akcija u prvom borbenom poretku što je dosad bilo strano.

OPSERVACIJA BIJEGA PET ZATVORENIKA MUSLIMANSKE NACIONALNOSTI

Dana 23. 02. 1993. god. u reonu s. Gračanica na raskršću puteva izvodi se vodeni propust po sekciji puteva Glina koji po mobilizaciji vrše određene usluge oko sanacije putnih pravaca sa svojim sredstvima i određenim brojem ljudi. Da bi obavljali brzo, kvalitetno određene poslove koristili su i određene usluge kao fizičku radnu snagu zatvorenike iz doma – zatvora koji su osuđeni na vremensku kaznu a čija prvosnažnost još nije stupila na snagu. Obzirom da se već u nekoliko prethodnih poslova pojavljuje isti sastav ljudi iz izolacije koji su iskazali primereno ponašanje, odgovorni rukovodilac Sekcije za puteve Glina odabrao je i ovog puta isti sastav i sa dva vozila i sa još trojicom svojih naoružanih radnika krenuo na izvršenja zadatka. Budući da je mesto izvođenja radova u vrlo kritičnoj zoni neposredna blizina Kupe, i mesto gde su ustaše u prvoj fazi rata uradile mostobran i prešle sa velikom tehnikom na naš teritorij, zatražio je prisutnost zaštitnih snaga dok traje posao. Putem komande NIBAT osigurana su mu dvojica pripadnika UN sa punkta u Stankovcu koji fizički prisustvuju sa celom grupom koja izvodi radove. Po obavljenom poslu oko 12,30 časova zbog hladnoće petorica pripadnika a koji se zovu Ajkih Midhat, Dedić Ismet, Zukić Midhat, Zukić Sead, Hodžić Ermin, smjestili su se u objekat mljekare dok su pripadnici UN, Baždar Živko i jedan musliman zadržali na mestu izvođenja radova pospremajući alat dok se rukovodilac Kurepa Nikola

uputio ka prevoznim sredstvima koja su bila udaljena cirka 200 do 300 metara. Prema izjavi Baždar Živka bijeg muslimana uslijedio je u neverovatno kratkom vremenskom intervalu toliko koliko je trebalo da se zapali jedna cigareta.

Na podmakloj udaljenosti ali za dejstvo vatrenim oružjem još uvijek uhvatljivi bjegunci spašeni su od strane pripadnika UN koji su Baždar Živku zasmetali fizički da upotrebi automatsko naoružanje. I iskaza odgovornog lica Kurepa Nikole u realizaciji ovog zadatka vidljivo je da ne postoji nikakav pismeni trag oko upotrebe ovih ljudi ni o ovom kao i u svim prethodnim slučajevima ovih ljudi za pružanje fizičke usluge što odudara od svih poznatih i na Zakonu zasnovanih pravila u objektima za izolaciju.

Nesporna je činjenica da imenovani rukovodioc nije obezbedio minimum uvjeta za fizičko obezbeđenje kako kroz zatvorske organe tako kroz jedinicu koja se nalazila na tom teritoriju. I pored toga četiri naoružana lica sa automatskim i poluautomatskim naoružanjem mogla su apsolutno obezbediti šest nenaoružanih zatvorenika. Očito radi se o faktoru popuštanja čiju nebudnost koriste uvek ekstremno raspoloženi muslimanski pripadnici. Pošto su begunci prolazeći kroz zonu linije obrane određenih jedinica verovatno dobro osmotrili raspored i pozicije kako tehnike tako i ljudstva što će najverovatnije u informativnom obliku ponuditi ustaškoj strani koja je izvršila njihov prihvata, počinjeno je teško krivično delo koje je urađeno predpostavljamo nesvesno.

PRESECANJE ŠVERCA

23. 02. 93. oko 23 časa na ulaznom punktu u Glinu iz pravca Dvora po organu vojne policije otkriven položaj ilegalnog dotura deficitarnih roba na tržištu Korduna u režiji Puškar Ljubomira iz s. Perne sada nastanjenog, a od 18. 01. 93. god. u Dardi. Isto lice je vršilo dotur za potrebe privatne trgovačke radnje u s. Perni vlasništvo njegovog brata. Suštinskom analizom dokumentacije konstatovano niz nepravilnosti, između ostalog očitih falsifikata. Roba uredno, dokumentovano oduzeta od strane nadležnih organa 24. pbr uskladištena i materijalno i knjigovodstveno evidentirana. Sledi krivična prijava nadležnom sudu.

AKCIJA OKO OTKRIVANJA I PRIVOĐENJA GRUPE ČIJI ČLANOVI SU U PROGLASU OPŠTE MOBILIZACIJE OSTALI NEDODIRLJIVI

Na osnovu informacije iz pouzdanih izvora registrovano prisustvo u porodičnom krugu gosp. Kamija da bi 23. između 20 i 21 čas bio primjećen u Glini sa trojicom nepoznatih ljudi u vozilu "Suzuki" BG registracije.

Po signalizaciji ista su trebala napustiti te večeri prostor RSK ali vjerovatno zbog organizovane blokade ulaznih i izlaznih pravaca, odustaju od namere a i pored toga zatražena od nadležnog organa 33. pbr blokada izlaznog pravca, privođenje u Komandu Korpusa.

Međutim 24. 02. 93. godine između 11 i 12 časova isti su onemogućeni upravo po nadležnim organima 33. pbr u izlasku iz RSK uz signalizaciju nadležnog organa iz 24. pbr.

Grupu su sačinjavala sledeća lica:

1. Pavlović Pane, pukovnik, rođ. u Vrginmostu 22. 04. 1931. g. živi u Beogradu i radi u Predstavništvu Vlade RSK, poseduje dokument da je pripadnik OB u VP - 1089 i vojnu legitimaciju broj A006917.

2. Ajdinović Pero, OB SFRJ sa službenom legitimacijom izdanom 15. 01. 1987. br. A0519

3. Ajdinović Milan, rođ. 20. 02. 1953. g. u Boviću sa stanom također u Boviću 116., lična karta od 27. 05. 1991. g. izdana u Vrginmostu pod br. 39863 inače brat od lica pod rednim brojem 2.

4. Četvrto lice Todorović Đorđe imalac samo vozačke dozvole u kojoj stoji da je rođen 09. 07. 1969. u Beogradu.

Vozilo "Suzuku Vitara" BG 948 - 281 nema saobraćajnu dozvolu nego samo postoji fotokopija PRL izdana od GŠV RSK - Knin sa važenjem od 01. 02. do 01. 03. 1993. g. pod br. 2-3/93. Pečat od nadležne Komande GŠV RSK ne postoji već pečat Ministarstva za inostrane poslove.

Povratnom informacijom od organa 33 pbr obavešten da su sumnjiva lica privedena u Komandu 39. Korpusa na opservaciju kod nadležnog organa.

Načelnik ObBo
Arbutina Dragan¹⁷⁹

¹⁷⁹ HMDCDR. Fond RSK. Kut. 1035/4.

PRILOG 9. – PRIMJER VOĐENJA KEMIJSKOG RATA – PROTEST KRIZNOG ŠTABA SO DUBROVNIK ZBOG KEMIJSKOG NAPADA JNA

Skupština Općine Dubrovnik
Krizni štab
Dubrovnik, 3. 11. 1991.

- Komandi VPS Boka
- Europskoj misiji

Oštro prosvjeduemo zbog stalnog beskrupuloznog kršenja dogovorenog prekida vatre upotrebom artiljerijskih oruđa kalibra 120 mm iz šireg rajona Moćinske špilje s jedne strane i s druge rajona Uskoplja po hotelima na Babinu kuku u kojima se nalaze izbjeglice, Gružu u kojemu je pogođena pekara, tvornica Radeljević i robna kuća Srđ, po Lapadu u kojemu je pogođen hotel Dubrovnik Palace, te tenkovske vatre topovima i mitraljezima sa Žarkovice, kao i djelovanjem brodske artiljerije s pozicije dvije milje južno od stare gradske jezgre. Mitraljeskom vatrom s Žarkovice pogođena je stara gradska jezgra i to glavna ulica Stradun i krovovi u tom predjelu.

Ta mitraljeska vatra povremeno traje i u vrijeme kad šaljem ovaj prosvjed.

Posebno i najoštrije prosvjeduemo zbog uporabe bojnih otrova tipa fozgen difozgen ispuštenih s podmornice s pozicije Grebena ispred Lapada u 21:35 i u 22:00 čije djelovanje se osjetilo na širem području grada, a posebno u stambenom području Lapada.

Očito je da je ovakvo ponašanje armije u suprotnosti i da je u funkciji onemogućavanja svih naših mirovnih inicijativa, koje poduzimamo pod okriljem i u nazočnosti promatrača Europske zajednice u cilju iznalaženja temelja za mirno rješenje ove situacije koju mi nismo željeli, niti smo je bilo čime prouzročili.

Suvišno je pri tome isticati da je za svakoga da je taj početni temelj u svakom slučaju prekid vatre kojega smo s Vama više puta i dogovorili i kojega stalno i uporno kršite, pa i ovog časa, dok završavamo ovaj prosvjed i šaljem ga vršite mitraljeski i artiljerijski napad.

Predsjednik
Željko Šikić¹⁸⁰

¹⁸⁰ HDA. Fond 1620 – Hrvatski ured pri promatračkoj misiji Europske zajednice 1991. – 1998. Kut. 9.

PRILOG 10. – PZO VRS DOLAZI U V. KLADUŠU

Komanda 31. pbr
 Organ bezbednosti
 SP 17-1-10/95
 Dana, 25. 01. 1995.

Izveštaj po bezbednosti
 za 25. 01. 1995. godine,
 dostavlja

OB 39. Korpusa

1. Dana 24. 01. 1995. godine u 22,00 časa u kasarnu "Vasilj Gačeša" pristigla je jedinica od 81-og v/o iz Republike Srpske u sastavu RV i PVO-a, sa 4 oruđa koja su prikopčani za kamione. Isti su izvršili prenočište, a potom u toku dana 25. 01. 1995. godine se nameravaju uputiti prema V. Kladuši.

Na osnovu saznanja od mesta Kostajnica odmah po prelazu iz RS u RSK pa do ulaska u kasarnu u Petrinji navedenu jedinicu su pratili pripadnici UNPROFOR-a sa svojim vozilima, a sa samim ulaskom u krug navedeni pripadnici UNPROFOR-a su se vratili i otišli u nepoznatom pravcu.

Pratnju navedene jedinice u dolasku su vršili u sopstvenoj režiji.

2. Dana 24. 01. 1995. godine u ovaj organ obratio se Graorac Pero, da se žali na postupke vojne policije 39. K. pri ispitivanju njegova oca Graorac Ljubana koji je 07. 01. 1995. godine ubio Zgonjanin Miroslava. U razgovoru iznosi da mu je otac zadobio povrede po licu koje se vide, iako ničim nije izazvao jer se nije opirao, a i sam se predao. Graorac Pero traži da se spreči izživljavanje na bespomoćnim licima.

3. Dana 25. 01. 1995. godine upućena je jedinica iz sastava 31. pbr. 130 v/o u mesto Vaganac u Liku. Svi v/o su se odazvali i nije bilo nikakvih problema pri upućivanju.

4. Protiv v/o Šustić Nikice podnesena je krivična prijava zbog samovoljnog napuštanja jedinice i bekstva za SR Srbiju u trajanju od 20. 12. 1994. godine. Navedeni poseduje teretno vozilo koje se nalazi u Srbiji, te sa istim vozilom vrši prevoznike djelatnosti.

5. Stanje po bataljonima je normalno gde na samim linijama razgraničenja nema bilo kakvih zapažanja, a niti pokreta od strane HV.

MLJ/MLJ Načelnik bezbednosti
 Poručnik Aleksandar Aleksić¹⁸¹

¹⁸¹ HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 1034/1.

PRILOG 11. - OBARANJE HELIKOPTERA MINISTRA LJUBIJANKIĆA

Komanda 31. pbr
 Pov. br: 70-8
 02. 06. 1995. god.
 Informaciju dostavlja. -

Na zasedanju skupštine RSK istupio je komandant GŠ SVK general Mrkšić govorom vezanim za konkretnu situaciju i odbrambene probleme RSK.

Istupanje komandanta naišlo je na opšte odobravanje i prihvatanje od strane svih prisustnih na skupštini, posebno u vezi sa smernicama vezanim za transformaciju i profesionalizaciju SVK. Ovim se zaključuje da je bez obzira na aktuelna politička previranja, pitanje odbrane i opstanka RSK prioritetno.

Uz neminovne zahteve za transformaciju i profesionalizaciju SVK aktualizirano je pitanje obuke jedinica, ustanova, komandi i staršina.

Svi napori koji se preduzimaju kako od strane GŠ SVK, tako i od strane komandi, jedinica i ustanova u SVK na planu suzbijanja kriminalnih radnji ne daju zadovoljavajuće rezultate. U ovom smislu jedna od najvećih opasnosti je šverc sa stanovništvom na pograničnim područjima, što je posebno karakteristično za zone odgovornosti 21. i 39. Korpusa.

Nedozvoljeni prelasci granica kao i upornost šverca da po svaku cenu ostvare zamišljene kriminalne radnje, rezultiraju sa svakodnevnim gubitkom ljudskih života, kao i materijalnih sredstava. Pri ovom živote gube i vojna i civilna lica.

Učestvujući u švercu dana 29. 05. 1995. godine tri žene su ranjene nailaskom na pp minu, od kojih je jedna podlegla ranama krećući se nedozvoljenim pravcem u rejonu Kordunskog Ljeskovca 21. K. Slične gubitke smo imali u rejonu Komesarica u vidu pogibije, ranjavanja i zarobljavanja.

Kao što je već saopšteno u sredstvima javnog informisanja 28. 05. 1995. g. oboren je neprijateljski helikopter. Hrvatska sredstva informisanja daju suprotnu sliku u odnosu na činjenice vezane za ovaj događaj. Helikopter je oboren nedaleko od Slunja uz samu cestu Slunj - V. Kladaša u rejonu s. Kremen u 02.45 časova.

Već nekoliko meseci maršrutom Zagreb - Cazin - Zagreb kretali su se neprijateljski helikopteri. Bilo je više upozorenja sa naše strane da se takve aktivnosti obustave ali su sva upozorenja ostala bez efekta. Znajući da se navedena maršruta koristi za naoružavanje pripadnika 5. K. tzv. ABiH zauzet je stav da se takve radnje ne tolerišu.

U vreme leta helikoptera od strane PVO jedinice Kordunskog korpusa u dva navrata je zatražena identifikacija na što posada helikopte-

ra nije reagovala. Nakon ovog usledilo je lansiranje raketa /koban pogodak je bio samo jednom raketom/ i obaranje letilice.

Prema dosadašnjim saznanjima, a na osnovu izvršenog uviđaja, u helikopteru se nalazilo sedam osoba od kojih nijedna nije preživela. Među poginulima identifikovani su: Ljubijankić Irfan, ministar inostranih poslova R BiH, Muhamedagić Izet, zamenik ministra pravde, Sabuklić Mensur, savetnik ambasadora R BiH u Zagrebu, Perić Fadil, službenik državne bezbednosti.

Pored navedene četvorice poginula su i tri člana posade, pilot, kopilot i tehničar. Od ove trojice identifikovan je jedan. Radi se o ukrajinskom državljaninu, Mihail Maksimenko Gligorević. Pretpostavlja se da su i ostala dvojica ukrajinski državljani, kao i to da je helikopter iznajmljen iz Ukrajine.

Ovu informaciju treba koristiti i kao dokaz da u SVK postoje borbena sredstva kojima se može suprostaviti neprijateljskoj avijaciji ali i u smislu dokazivanja odlučnosti u upotrebi tih sredstava.

Učiniti svaku pomisao da je helikopter oboren zbog toga što su se u njemu nalazile navedene ličnosti. Bio bi oboren bez obzira na to ko se ili šta u njemu nalazilo, pogotovo zbog saznanja da se ovom maršrutom već duže vremena naoružava muslimanska vojska.

Na ovaj način će se i u buduće postupati.

Komandant
pukovnik
Milorad Janković¹⁸²

¹⁸² HMDCDR. Fond "RSK". Kut. 5006.

PRILOG 12. - OBAVJEŠTAJNA ANALIZA MOGUĆEG PONAŠANJA HV-a U NAKON SRPSKOG NAPADA NA CAZINSKU KRAJINU

Komanda 39. korpusa
Obaveštajno odeljenje
Str. pov. br. 64 - 173
Petrinja, 19. 07. 1995. g.

Obaveštajna informacija. -

K-di 24., 26., 31., 33. pbr
PkPo - aktom

Glavni stožer HV i MUP-a RH pažljivo prate pripreme SVK za napad na Cazinsku krajinu. Vodeći ljudi u politici Hrvatske su već dali izjave da neće sedeti skrštenih ruku ako SVK napadne 5. K., međutim cenimo da su takove izjave u funkciji pritisaka i pretnji da bi RSK *eventualno odustala od napada*. U Hrvatskoj procenjuju da su velike sile rešile da privedu rat u bivšoj Jugoslaviji kraju i da nije moguće drugo rešenje nego da se prizna faktičko - postojeće stanje, te da je trenutak da uzme tko što može. Hrvati navode ove procene još ispituju. Ako dobiju pozitivan odgovor i prećutnu saglasnost sasvim je sigurno da će odlučiti za napad na RSK. U tom slučaju je malo verovatno da će se umešati zbog 5. K. već će nastojati da reše svoje apetite u odnosu na RSK. U toj varijanti 5. K. bi im svakako vezivao SVK, a oni bi krenuli na prostor južne Like, Severne Dalmacije. Osvajanjem ovih prostora smatraju da bi rešili pitanje RSK. Procenjuju da bi lako izašli na kraj sa SVK, ali ih brine Baranjski korpus i ponašanje Vojske Jugoslavije.

Interesantno je da sličnu procenu ima i UNPROFOR, koji veruje da će doći do napada HV na RSK.

Na Livanjsko - Grahovskom pravcu jedinice HV i HVO nastavljaju sa intenzivnim izviđačkim aktivnostima. Registrovani su novi pokreti jedinica prema navedenoj zoni. U nekoliko zona HV izvodi vežbovne aktivnosti, (Gospić, Karlovac, Žažina), kao i intenzivno izviđanje prema cejoj zoni 39. K.

Posle pada Pehova jedinice 5. K. su pristupile još temeljitijem fortifikacijskom uređenju svojih položaja, a naročito na prostoru V. Grljevac - Vladuše - Pržine. Primećeno je i dovođenje svežih snaga u tu zonu iz pravca Zborišta.

Naše jedinice povremeno vrše demonstrativne napade i pripremu za deo zadatka u okviru cele operacije prema 5. K.

SJ/DV

Načelnik
pukovnik
Stevan Janjanin¹⁸³

¹⁸³ HMDCDR. Fond RSK. Kut. 1032/1.

8

Dokumenti

KOMANDA 15. KORPUSA
 Organ bezbednosti
 28.05.1995. godine
 l.p. 38-36.

Propuštanje tri
 šlepera robe,
 izveštaj.-

OB GŠ SVK KRAJINE

U cilju priprema i izvodjenja ofanzive na snage 5.K, izvodjene su određene pripreme i akcije zatvorenog tipa, radi čega me k-dant 15.K uključio u iste i saopštio mi sledeće (oko 23.05.1995.).

Dana 25.05.1995.g. lično ja (Borić) sa obaveštajnim organom 15.K (rez. kap.) Drakulić Mimom, da se nadjem na zadnjem punktu (granica 21. i 15.K) i da preuzmem dva teretna m/v reg. oznake 68-45 i 68-46 (bez oznake grada) i da obezbedim prolaz kroz punkt civilne policije u Ličkom Petrovom selu, koji ide dalje za Bihać.

K-dant 15.K (puk. Ševo Stevo), potencirao je da je akcija strogo zatvorenog karaktera, a da je roba zatrovana i da se mora obezbediti prolaz, a sve u cilju nanošenja gubitaka stanovništva i borcima 5.K, pre otpočinjanja ofanzive na isti.

Zadatak sam ozbiljno shvatio i tokom dana isti realizovao.

Međutim, umesto dva teretna vozila došla su tri šlepera (velika) koje sam identifikovao po navedenim brojevima.

Ni jedno lice (vozače) i vodju kolone nisam poznavao, a nisam ih ni legitimisao. Kratko smo se sporazumeli da sam ja lice koje preuzimam kolonu i radim dalje prema Bihaću. Mojim nastupom na punktu u L. P. Selu obezbedio sam prolaz:

Na punktu u L.P. Selu video sam a kasnije i porazgovarao sa N.N. licem koje je imalo novi tim kola RENO-klio, Beogradske registracije sa istim sam razmenuo ime i prezime ali na papirić koji sam kasnije izgubio, tako da nisam znao o kojim vozačima i vodji puta se radi, a nije me ni interesovalo, obzirom na primljeni zadatak.

Isti noći oko 01,00 h pozvan sam od strane dežurnog organa 15.K da se javim puk. Zimonji na specijal (telefon) kog ne posedujem, ali je dežurni uspostavio vezu sa Zimonjom, koji je preneo naredjenje da je nešto zapelo na punktu u L. P. Selu, i da idem taj problem rešiti.

Razbudio sam obaveštajca kap. Drakulića i došli na lice mesta. Ustanovio sam da je milicionar zvani "RAČINA" iz odeljenja SM u L. P. Selu samovoljno i ako nije bio na dužnosti, došao na punkt, sačekao povratak tri šlepera, pretresao ih, od vodje puta tražio devize koje mu je vodja i dao, da bi Račina poveo u SM vodju puta i jednog vozača.

Mojim dolaskom u SM iz prostorije su izašla "odmah" tri lica od kojih poznajem jednog, a pripadnici su 37.pb.

2.

U SM bio je vodja puta, vozač, Račina i još jedan N.N. mladi milicionar u vojnoj uniformi.

Na stolu ispred Račine nalazila se akt tašna (otvorena) puna deviza i pištolj u futrolji.

Na moj upit Račine, kakvi su problemi nastali, njegov odgovor je bio da on ne propusta m/v nazad i ako mi je tokom popodneva rekao da je sve u redu, odnosno da će se m/v vratiti bez problema.

Od vodje puta doznajem da je za prodatu robu dobio 607.000 deviznih sredstava (DM) i ako sam video da je bilo i austrijskih šilinga.

Račina je tražio da od vodje puta na Potvrdu o privremeno oduzetim predmetima oduzme devizna sredstva, što ja (BORIĆ) nije dozvolio i rekao mu da se sutra dan 26.05.1995.g. u 08,00 č nadjemo u SUP-u kod sekretara za Liku Tepavac Nikole i Načelnika milicije SO Korenica, Tešić Milisava.

U navedeno vreme nismo se sastali u SUP-u jer Račina nije došao, već ja i puk. Ševo.

Cilj akcije i prolazak 3 šlepera razjasnio sam sekretaru i Načelniku, uz objašnjenje da je voda zatrovana, kao što je meni i bilo saopšteno.

Mojim nastupom prema Račini 3 šlepera i devize su prošli punkt u L.P. Selu i otišli u pravcu oko 02,30 č. Lično sam vozio svoje m/v (službeno) i vodju puta koji je ispred mene i Drakulića iznosio sledeće:

- 1.- Onaj milicionar (Račina pr. OB) tražio mi je pola deviznih sredstava i da me pusti, što nije dobio.
- 2.- Jedan, postotak deviznih sredstava oko kog da se dogovore, našto vodja puta ne pristaje.
- 3.- Da mu vodja puta pokloni pištolj i da prodje, ni na to vodja puta nije pristao.

Dana 26.05.1995.g. ja i Ševo smo detaljno upoznali sekretara Tepavca i nač. Tešića, a našim odlaskom cenim da je Tepavac telegramom hitno izvestio vršio-ca dužnosti ministarstva UP RSK.

Nije mi još poznato dali je Tepavac izvestio na osnovu mog izveštaja ili izveštaja Račine, ali Račina nije došao kao što sam već naveo.

Akciju zatvorenog tipa probio je Račina i druga prisutna lica ali ni jedno lice nezna da je roba bila zatrovana.

Dana 27.05.1995.g. u Korenici po prvi put kod k-danta 15.K upoznajem puk. Zimonju, a sa njim je bio već meni poznati p.puk. Krković N., koji su mi potvrdili da je roba zatrovana, a da je vodja puta ugovorio i drugu turu od 3-4 teretna vozila medju kojim ćemo zatrovati, još jedno m/v, odnosno robu-brašno u njemu.

3.

Od mene je traženo, ako mogu pronaći i pomoći gde da zatrujemo brašno, što sam i prihvatio, a oni su mi dali određenu količinu otrova, koja se još kod mene nalazi.

Obzirom da se radilo o strogo zatvorenoj akciji pred uskoru ofanzivu na Cazin-sku Krajinu, NOB GŠ SVK nisam izveštavao telefonom kao ni šifrom, obzirom da sam procenjivao da je moguća provala i mere pripadnika 5.K. Dana 26.05.o.g. sa NOB GŠ, čuo sam se telefonom koji mi je saopštio dolazak 28.05.1995.g. kog dana sam ga i upoznao usmeno o mom učešću u akciji, i daljim planovima obaveštajnih organa (Zimonje i Krkovića).

U zoni odgovornosti 15.K široke su priče da se i NOB 15.K uključio u šverc, jednim je prisutno da sam zaradio 607.000 DM, a k-dir SM milicionar MIRKOVIĆ JOVAN, protura glasine da sam zaradio dva miliona DM.

Probojom akcije cenim da se nastojao dokazati Račina, savesnim službenikom, obzirom da mu je prisutno da ja (Borić) raspolazem saznanjima da je isti nosioc i organizator pomaganja a kroz to i saradnju sa 5.K, a na taj način da diskredituje i umanji ugled isključivo Boriću, jer sam protiv takvih lica podneo više KP, pa čak i izvršio snimanje kamerom, a sada k-da 15.K sprema reportažu TV za prikazivanje javnosti. Ovo je poznato i borcima i civilnom stanovništvu koji emisiju očekuju sa oduševljenjem, isključivo onima koji ne pomažu 5.K.

28.05.1995.g. Knin

N A Č E L N I K
potpukovnik
Petar Borić

GLAVNI ŠTAB SVK
 Odeljenje bezbednosti
 Str.pov.br. 13-104
 01.06.1995. godine

BORIĆ PETAR, potpukovnik,
 narušavanje ugleda pripadnika OB SVK.-

UPRAVI BEZBEDNOSTI GŠ VJ

Dana 25.05.1995. godine u večernjim časovima u organizaciji obaveštajnog organa SVK i uz saradnju komandanta i organa bezbednosti 15. i 21. korpusa ubačena su u Cazinsku Krajinu tri šlepera prehrambene robe kontaminirane određenim sredstvima koja kroz izvesni period po unošenju u organizam izazivaju probavne smetnje i proliv. Osnovni cilj "prodaje" takve robe jeste plansko onesposobljavanje ž/s 5.K aBiH i stanovništva operativno-strategijskog značaja.

Neposredno obezbedjenje prelaska konvoja na g/p L. P. Selo izvršio je potpukovnik Borić Petar, načelnik OB 15.K na očigled mnogih pripadnika 37.pb i stanovnika L. P. Sela koji su inače zbog šverca više puta pritvarani i sudski gonjeni. Istovremeno pripadnici SUP-a Korenica na g/p nisu to prihvatili kao tajnu akciju SVK već kao šverc pa su svojim aktom obavestili MUP RSK navodeći pojedinosti o prelasku tri šlepera. Ima ozbiljnih indicija da je pisanje ovog akta dogovoreno unutar MUP-a kako bi se diskreditovali organi bezbednosti i PVL SVK.

Kao posledica ovakvih aktivnosti u jedinicama korpusa i na teritoriji veoma brzo su se proneli glasovi kako komandant korpusa i OB organizovano švercuju sa 5.K, kako zaradjuju velike sume novca, da se bave i drugim nedozvoljenim radnjama i da kao takvi ne zaslužuju da budu na postojećim dužnostima. U sklopu toga registrovane su pretnje i najave napada na Komandu korpusa i Organe bezbednosti, pri čemu se posebno ističe 13. samostalna četa tzv. "garava". Pojedini organima bezbednosti pripadnici korpusa se obraćaju provokativnim pitanjima: "Koliko ste lično zaradili, šta to radite" i sl. Po pitanju operativnog rada u korpusu uslovi su znatno pogoršani jer se slučaj uopštava i pripisuje svim OB. Za OB se iznosi da sitne švercere progone samo radi konkurencije.

U situaciji širenja navedenih glasina o švercu komande 15.K i to upravo od strane onih koji su se švercom bavili a OB i komanda ih raznim merama sprečavala aktuelizirani su razni propusti komande i OB u ranijem periodu. Tako se medju stanovništvom i pripadnicima korpusa govori i sledeće:

1. "Potpukovnik Borić je smenio komandira ČVP a potom raspustio četu jer je prvo komandir a zatim i kompletna četa odbila da ide na sprečavanje održavanja mitinga u Korenici kojeg je organizovao Rade Čubrilo. Naknadno je puk. Ševo pred VP izjavio da nije naredio da četa razbija miting čime je sprečio rasformiranje čete i svu odgovornost svalio na OB. Ovakav gest ČVP naišao je na odobravanje kod ostalih pripadnika 15.K i stanovništva.

2. Decembra 1994.g. OB 15.K su dovezli u komandu novo m/v marke "Volvo" kao ratni plen. Načelnik OB p.puk. Borić tada iznosi da je to vozilo za komandanta korpusa puk. Ševu i vozilo predaje njegovom vozaču Tankosiću posle čega mu se gubi svaki trag. Poslednji događaji aktuelizirali su taj slučaj pa se

2.

pronose glasine da je to m/v puk. Ševo prodao a pojedinci otvoreno pitaju OB gde je to vozilo i zašto se ne traga za istim.

Nisu nam poznati drugi detalji o nestanku ovog vozila.

3. U Korenici i okolini otvoreno se priča kako je bivši komandant 103. lbr Andrija Petrović kupovao ukradena vozila UNPROFOR-a vojnim finansijskim sredstvima uz znanje k-danta korpusa puk. Ševe. Ovo je tačno, pre par meseci su preduzete odgovarajuće mere organa gonjenja ali sada dobija novu dimenziju.

4. Potpukovnik Borić je bez konsultacije sa OB GŠ SVK smenio i isterao iz službe OB 50.pbr vodnika Kovača i 70.pbr vodnika Obradovića čime je prekoračio svoja ovlašćenja pošto u službu prima i iz iste udaljava samo komandant SVK na predlog OB GŠ. Istovremeno OB 103. pbr, poručnik Indjić Zdravko, loše izvršava zadatke pa je dobar deo jedinica 15.K operativno nepokriven.

5. Preko Radio Korenice u dva navrata su po čitavo veće emitovane čestitke upućene načelniku OB od strane ženskih osoba sumnjivog morala čime se takodje narušava ugled OB.

6. Bilo je više predloga da se 37.pb predislocira iz L.P. Sela ali to komandant korpusa nije dozvoljavao. Posle opisanih događaja šire se glasine kako komandant to nije učinio jer se i sam bavi švercom, a ovi mu pomažu.

Smatramo da p.puk. Borić u ovu akciju nije ušao iz materijalnih pobuda već da je izvođenju site pristupio naivno i neprofesionalno što je za posledicu imalo nanošenje ljage organima bezbednosti i PVL uopšte. Takodje smo mišljeno da isti nije smeo ići u ovu akciju bez znanja Pomoćnika komandanta za poslove bezbednosti što je suprotno propisima i principima koji regulišu rad službe.

Potpukovnik PETAR BORIĆ nema više moralni kredibilitet da obavlja sadašnju dužnost. Poznavajući ga već duži niz godina (još iz 3.A iz Skoplja) i njegovog opredelenja za trajni ostanak u Krajini smatram da nebi pristao napustiti SB, a pogotovu ne povratak u VJ jer stalno govori da u VJ ga mogu vratiti samo u mrtvačkom sanduku.

U poslednje vrijeme p.pukovnik BORIĆ izuzev fizičkog prisustva sastancima Kolegija komandanta korpusa i "vozikanja" po teritoriji ne doprinosi uopšte radu SB. Nekoliko puta pokušao sam mu ukazati na slabosti na što je veoma emotivno i nekontrolisano reagovao. Odgovorno tvrdim da više šteti nego što doprinosi funkcionisanju bezbjednosti u korpusu i u z/o.

Dana 01.06.1995. godine detaljno sam o slučaju upoznao kadrovski savjet odeljenja bezbjednosti GŠ SVK i tom prilikom odlučili sledeće:

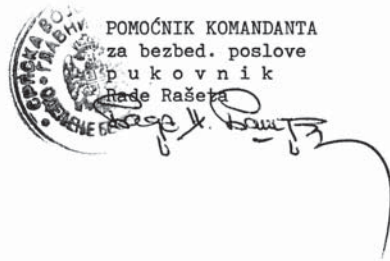
Prvo, da sa Borićem ponovo razgovara Pomoćnik Komandanta za poslove bezbjednosti na okolnosti do sada učinjenih propusta, da mu ukaže na štetnost posledičnog stanja i ponudi mu premještaj u baranjsku diviziju 11. K sa ciljem lične rehabilitacije i koliko-toliko ublažavanja kompromitacije SB na teritoriji ličke regije.

3.

Drugo, ukoliko ne pristane na ove ustupke sa slučajem ću upoznati Komandanta SVK sa predlogom, da ću pokrenuti postupak udaljavanja iz OB i ustupiti ga na raspolaganje komandovanju.

Ovo smatramo jedino ispravnim rješenjem koje objektivno u ovim uslovima možemo primjeniti. Svakim drugim potezom mogli bi samo više naneti štete njemu (Boriću) kao ličnosti ili SB u cjelini.

RNR, DR/MT

Prilozi:

1. Akt SUP-a Korenica MUP-u RSK
2. Izveštaj načelnika OB 15.K p.puk. Borića

SRPSKA
 ГЛАВНИ ШТАБ
 Одељење безбедности
 Шп. Бр. 33-226
 26.07. 1995 год

Realizacija zadataka
 iz OA "Mač-1" .-

PRESEDNIKU RSK

Početkom mjeseca jula o. g. Komanda GŠ SVK napisala je direktivu o izvodenju operacije "Mač" a koja se odnosi na aktivna dejstva prema 5. K. sa ciljem potpunog njegovog slamanja. Operacija "Mač" trebala je po planu otpočeti dana 15.07. u ranim jutarnjim časovima.

U operaciji su angažovane snage Komande "Pauk" , deo snaga 21. i 39. K i KSJ.

U sklopu operacije (u toku njenih priprema) Komandant SVK je odlučio da upotrebom bioloških sredstava metodom čovanja artikala široke potrošnje (brašno, šećer, ulje, tečni deterdženti za pranja posuda) ilegalnom trgovino m proda 5. K. i time izazove masovnija oboljenja boraca i njihovo izbacivanje iz stroja.

Inkubacija traje od 5-7 dana. [⊕] Sredstvo je u obliku praška koje se proizvodi u R. Srpskoj. Ako se uzme u većim količinama i zavisno od otpornosti organizma mogu nastupiti smrtonosne posledice. Inače pri normalnoj upotrebi izaziva stomachne bolesti, proliv, glavobolju i grčeve u stomaku.

Zaključno sa danom 22. 07. 1995. godine nismo registrovali slučajeve oboljenja.

Obezbedenje artikala za prodaju 5.K. i ubrizgavanje u iste sredstva za onespobljavanje žive sile vršio je ObC iz obavještajne uprave GŠ VJ, lociran u Topuskom u kojoj akciji su učestvovali pukovnik ZIMONJA NIKOLA i potpukovnik KRKOVIĆ MILAN, uz angažovanje privatnog Biznismena NIŠEVIĆ NENADA iz Gline.

Zadatak OB GŠ SVK je bio, da sačini plan Kontraobavještajnog obezbjeđenja operacije ("Mač - 1"), a zatim punktovnim i patrolnim praćenjem konvoja angažovanjem VP i OB na operativnom pokrivanju akcije obezbjedimo prelazak granice u Ličkom Petrovom Selu i povratak Konvoja u bazu.

U Konvoju je bilo pet šlepera sa prikolicama. Pokret je bio iz Gline dana 12.07. u 18.00 časova , a granicu u Ličkom Petrovom Selu trebalo je preći između 21.30 - 22.000 časova.

[⊕] Normalna doza isprobana je ilegalnom prebježu ustaške vojske MARJANOVIĆ GORANU, ubrizgavanjem u tekući obrok a za koga ne znaju humanitarne međunarodne organizacije. Za tri dana javili su se gore navedeni simptomi koji su trajali 6 dana.

Pružena mu je ljekarska pomoć što je vjerovatno umanjilo dužinu trajanja reakcije.

- 2 -

Kako NIŠEVIĆ NENAD te večeri nije mogao stupiti u kontakt radi dogovora sa PkPO u 5. K. izvjesnim ŠANTIĆEM, to je ulazak KONVOJ morao biti odgođen za naredni dan 13.07.1995. godine.

Prema izavi NIŠEVIĆA neko je akciju omeo i osporio iz Beograda, a pošto je vršeno ometanje veza na području C. Krajine; to NIŠEVIĆ nije mogao mobitelom stupiti u vezu sa ŠANTIĆEM.

KONVOJ je smješten da prenoći i predani u RO drvne industrije u Korenici, a njegov ulazak u C. Krajinu planiran je za dan 13.07.1995. godine između 22.00 - 23.00 časa na istom prelazu, a povratak oko 04.00 dana 14.07.

Prelazak Konvoja u C. Krajinu izvršen je bez problema.

Međutim pri povratku vozila i vozača kao i Niševića sa devizama (oko 06.00 č.) bili su uočeni od strane jedinica koja obezbjeđuje granični prelaz. Usledila je intervencija nekoliko pijanih boraca, čak otvarali i vatru što je alarmiralo ostale borce pa i mještane sela (L.P. Selo) i započinjše njihovo međusobno, organizovanje da bi presreli Konvoj, pretresli ga i ustanovili ko to ilegalno trguje sa 5.K.

Pošto je situacija oko graničnog prelaza postojala sve ozbiljnija sa mogućnošću prerastanja u oružani sukob, pukovnik Zimonja je otišao kod generala Ševe Steve i p.pukovnika Borića Petra da ličnom intervencijom i linijom komandovanja otklone nastale posledice i Konvoju omoguće ulazak u RSK. Dugo je trajalo ubedivanje, smirivanje razjarene grupe boraca i građana, te legendiranja prelaska Konvoja, tako da je isti sa vozačima i Niševićem pušten oko 13.00 časova.

Šleperi su produžili za Glinu, a Nišević sa devizama, Zimonjom i Krkovićem dolaze kod mene i p.pukovnika Kneževića Mihaajla u objektu adaptiranom za potrebe OB na Plitvicama.

Nišević je u prostoriju gdje smo bili svi zajedno okupljeni doneo punu akt tašnu deviza i sve izvadio na stol i otpočeo da ih razvrstava kome koliko pripada.
Najviše je bilo stranih DeM u apoenima od 1.000 i 500 i više hiljada austrijskih šilinga.

++

Potpukovnik Knežević i ja bili smo ujedno angažovani na operativnom pokrivanju članova EZ koji su boravili na Plitvicama 14/15 07., a Kneževića sam planski doveo jer ga ne podnosi Zimonja i Krković.

- 3 -

Iznenaden količinom deviza shvatio sam da je u igri ponovno šverc a ne akcija u okviru planirane operacije prema 5 K., to sam nastojao isto prpratiti što verodostojnije jer je bilo nemoguće sve to uočeno dokumentovati.

Na papirima koje je Nišević vodio, pisani su hemisžkom olovkom . Izvedena je specifikacija koštanja prodane robe, tako da je na jednom papiru saldo iznosio 1.237.000 DeM, a na drugom 1.000.000 DeM. Dakle ukupna vrednost prodane robe iznosila je 2.237.000 DeM.

Iz razgovora sa pukovnikom Zimonjom, njih je sva roba koštala 50.000 DeM. Ovo mi je saopštio kada su nastale bile komplikacije dali će uspjeti robu prodati 5.K govoreći da SVK nema osnova da nadoknadi štetu od navedene sume ako propadne (ovo zbog toga što je roba "zatrovana").

Nišević je odvajuci DeM u novim apoenima (izbrojao i ostavio na stranu 37.000 DeM) došao u verbalni duel sa potpukovnikom Krkovićem zašto ovaj to čini? izdvaja u novim apoenima. Nišević je odgovorio, da mu je gazda izričito podvukao da moraju biti nove DeM. Krković je odreagovao riječima: " Pa šta ako je general, neka i on traži mjesto gdje će ih zamjeniti. Daj mu deo u šilinzima". Nišević je odgovorio da tako mora biti, a pukovnik Zimonja je odmah na presavijenom papiru A-4 napisao ime generala Mrkšića, stavio 37.000 Dem u isti spakovao u svoju tašnu uz obavezu da će mu ih on predati.

Interesantno je bilo da sam se ja i Knežević tu pojavili po prvi put i da se oni u opšte toga nisu ustručavali.

U međuvremenu , dok su devize brojane i razbrojavane, potpukovnik Krković je u par navrata potencirao nagradivanja nas učesnika akcije sa 2-3.000 DeM što će general Mrkšić odobriti. U vezi predloga Krkovića, Zimonja i Nišević su ošutili, ja sam odmah odreagovao da ovo ne smatram trgovinom i da u tome ne želim učestvovati, već "ozbiljnim" zadatkom u čemu me je podržao i potpukovnik Knežević i od toga se odustalo. Poslije toga u razgovor se umješao Nišević i rekao da smo ja i Knežević u pravu i da ako treba, za nas posebno može propustiti jedan šleper pa da zaradu podjelimo međusobno, što smo apriori odbili.

Iskoristio sam momenat i sa Niševićem sam porazgovarao na ove okolnosti. Interesantno je da sam sa imenovanim prvi put bio u kontaktu, a da je otvoreno nastupio prema meni. Radi se o dosta otvorenom čovjeku svojih 35 godina, koji se kreće isključivo u visokom društvu. Poziva se na Lilića i Miloševića da znaju za njega , te SUP-a i RSDB Srbije. Rekao je, da je u ilegalnoj trgovini najbolje prolazno kada mu je odobrenje davao B. Mikelić (oko 12. puta) a prolaz obezbjeđivao MUP i RSDB Krajiine na Kordunu i Baniji. Kako je granicu preuzela Vojska, sada izuzetno teško ide. Kaže, da se ovim poslom intenzivno bavi od 1992. godine, kada je započeo sa M. Martićem i da je poslije toga promjenio više gazda.

Od pomenute sume deviza u kasu GŠ SVK ući će oko 400.000 DeM što još nije okončano jer su marke u stazim apoenima i predate su u Beograd radi zamjene, te poslije toga dostaviti ćemo vam dokumentaciju.

Dana 18.07. kada sam na IKM GŠ SVK na Slunju referisao generalu M. Mrkšiću, pre početka referisanja upitao me je da li me je zvao Aco Dimitrijević u vezi dolaska konvoja? Kada sam mu odgovorio da nije, rekao mi je zvati će te sigurno jer je to neko već provalio u Beogradu i pogrešno interpretirao.

Zaključak je jesan. Ovaj konvoj kao i mnogi do sada imali su krajnji cilj materijalne koristi pojedinaca u što je bez sumnje uključen i Komandant SVK general M. Mrkšić.

- 4 -

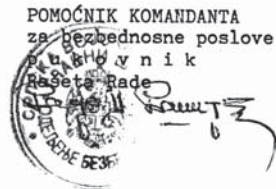
General Mrkšić je bliska rodbinska veza pukovniku N. Zimonji i navodno je Mrkšić Zimonju doveo preko pukovnika Krge načelnika Obavještajne Uprave pod legendom da na teritoriji Korduna (svi se sada pitaju zašto je baš izabran Kordun-Topusko) formira ObC, a u stvari da pod tom legendom organizuje i lično rukovodi švercom robe sa 5 K. Koliko je OB GŠ SVK poznato, a o tome daleko više može reći potpukovnik Knežević Mihajlo, ovaj ObC nije ni izdaleka opravdao svoje postojanje.

Ima razmišljanja (podatak je pouzdan) da je Mrkšić obećavao pukovniku Krgi dovođenje u RSK i postavljanje na genralski položaj, jer Krga to u SRJ neće moći dobiti obzirom da je sa ovih prostora i da nije učestvovao u ratnim dejstvima.

Dana 21.07. 1995. godine pukovnik Zimonja i potpukovnik Krković su napustili RSK i vratili se u VJ.

Informaciju Vam dostavljamo radi upoznavanja i operativnog korištenja. Molimo na zaštitu tajnosti sadržaja obzirom na visoke ličnosti i nedozvoljene poslove sa kojima su se bavili.

RNR / MM

ОДОБРАВАМ
КОМАНДАНТ
генерал-пуковник
Миле Мркшић

П Л А Н

контраобавештајног обезбеђења операције "Мач - 1"

- јул 1995 -

1. ЦИЉ.

= Комбинованом применом метода рада ОБ СВК обезбедити потпуну контраобавештајну и физичку заштиту конвоја на релацији Глина - Личко Петрово Село и уласка у Цазинску Крајину ради наношења стратешког удара јединицама и командама 5.К биолошким оружјем методом тровања артикала широке потрошње које путем илегалне трговине испоручити 5.К.

= Након инкубације и појаве дизентерије исто интензивно користити у психолошко-пропагандном плану које уклопити у план пласирања дезинформација и података у оквиру операције "Мач".

2. ВРЕМЕ ИЗВОЂЕЊА.

= Од 11 - 13. 07. 1995. године, а након тога план "Мач - 1" уклапа се у план КО обезбеђења операције "Мач".

3. МЕСТО ИЗВОЂЕЊА.

= На релацији Глина - Личко Петрово Село - Јапанска кривина и обрнуто.

П Л А Н
Контраобавештајног обезбеђења акције 'Мач - 1'

Ред. број	ЗАДАТАК	НОСИЛАЦ	САРАЂУЈЕ	ВРЕМЕ ИЗВРШЕЊА	ПРИМЕДБА
1	2	3	4	5	6
1.	Припрема лица ради упућивања на контакт у з/о 5.К, обезбеђење проласка и уласка у Цазинску Крајину и договор око продаје артикала	ОБ Центар Топуско	ОБ 15. К	10.07. 09,00-13,00	
2.	Радни састанак на Плитвицама и договор задатака око реализације акције на нивоу ОБ ПШ СВК и Оавештајног одељена.	пук. Зимоња Никола	ОБ ПШ СВК ОБ. одељ. ПШ	11.07. 10,00-12,00	
3.	Израда плана контраобавештајног обезбеђења, упућивање телеграма извршиоцима - учесницима активности	ОБ ПШ СВК	Обав. одељ. ПШ СВК	11.07.	
4.	Патролно и пунктовно обезбеђење конвоја на релацији Глина- Личко Петрово Село - Јапанска кривина	Патрола 21. ЧВП	ОБЦ Топуско	12.07. 18,00-21,30	
5.	Пропуштање конвоја на Јапанској кривини у Цазинску Крајину: - не вршити контролу возача и возила, - ангажовање сарадника, - ангажовање пункта ВП 15.К, - одстранити непотребно задржавање лица на пункту у периоду од 20,00 ч па надаље, - скидање регистарских таблица у Грабовцу.	ОБ 15. К	Орган из ОБЦ Топуско	21,30 12.07. до 03,00 13.07.	
6.	Прихватање возила и возача по повратку из Ц. Крајине, обезбеђење несметаног преласка границе и одвођење до Глине: - ангажовање сарадника, органа ВП и војно-полицијских патрола по дубини, - постављање регистарских таблица на возила у Грабовцу.	ОБ 15. К и патрола ВП 21.К	Обавештајни орган из ОБЦ Топуско	13.07. од 03,00 до 06,00	

9

Foto galerija

Dževad Jogunčić, predsjednik Organizacionog odbora simpozija

Dvorana sa gostima simpozija

Radno predsjedništvo Eldin Karić, dr. sc. Elvira Islamović i dr. sc. Zlatko Hasanbegović

Izložba o 60 godina Cazinske bune u holu Islamskog centra

Nermin Ogrješević, načelnik općine Cazin

Dvorana sa sudionicima i gostima simpozija

*Radno predsjedništvo mr. Fikret Midžić i
dr. sc. Fahrudin Novalić*

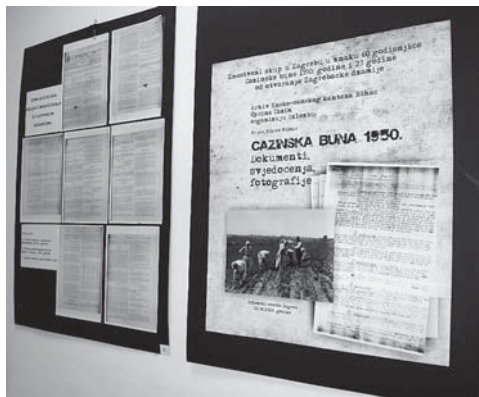
*Rasprava o izložbi dokumenata o
Cazinskoj buni*

Hasan ef. Makić muftija bihački

Gosti i sudionici simpozija

Postavka izložbe u holu Islamskog centra

Dr. sc. Vera Kržišnik Bukić

Dvorana sa gostima i sudionicima simpozija

*Razmjena darova Mirsad Srebreniković -
mr. sc. Fikret Midžić*

Akademik Enes Karić

*Razmjena darova
dr. sc. Sead Berberović – mr. sc. Fikret Midžić*

Dr. sc. Filip Škiljan

Dr. sc. Ismet Bušatlić

Dr. sc. Šaćir Filandra

Dr. sc. Elvira Islamović

Dr. sc. Izet Šabotić

Dr. sc. Edin Mutapčić

Dr. sc. Nermin Veladžić

Sead Muhamedagić

Dr. sc. Zlatko Hasanbegović

Mr. sc. Fikret Midžić

Dr. sc. Esad Zgodić

Dr. sc. Senadin Lavić

Dr. sc. Denis Bećirović

Dr. sc. Adnan Jahić

Hase Ćoralić

Ahmet Čović

Dr. sc. Adib Dozić

Mr. sc. Alaga Dervišević

Dr. sc. Nikica Barić

Mr. sc. Admir Mulaosmanović

Dr. sc. Jakša Raguč

Mr. sc. Smail Kličić

Mirsad Srebreniković predsjednik Međžlisa Zagreb i dopredsjednik organizacionog odbora simpozija

Mr. sc. Ahmet Čović sa kćerkom u biblioteci Islamskog centra

Članovi organizacijskog odbora Mirsad Srebreniković, Junuz Idriži i dr. sc. Zlatko Hasanbegović

Dr. sc. Nevzet Veladžić, dr. Aida Alemić, dr. sc. Aziz Hasanović, Ahmet Ikanović

*Hajrudin Muhamedagić potpisuje knjige
poslije promocije*

Kratki odmor u pauzi simpozija

*Organizatori simpozija Samir Avdagić i
Zijad Mehulić*

Predah uz razgovor u pauzi simpozija

Predah na tarasi u pauzi simpozija

Promocija knjiga Hajrudina Muhamedagića

Sudionici simpozija u biblioteci Islamskog centra

Bošnjačka nacionalna zajednica za
Grad Zagreb i Zagrebačku županiju
i
Islamska zajednica u Hrvatskoj
Medžlis Islamske zajednice Zagreb

imaju čast i zadovoljstvo pozvati Vas na:

**tribinu “Dr. Sulejman Mašović” sa promocijom knjiga:
“Fenomen i prokletstvo krajiškog mentaliteta”
“Prihvat izbjeglica iz Hrvatske u Velikoj Kladuši 1991. – 1995.”
autora Hajrudina Muhamedagića.**

Promotori: dr. sc. Zlatko Hasanbegović i dr. sc. Filip Škiljan

Urednik tribine: mr. sc. Mirza ef. Mešić

Moderator: Dževad Jogunčić

u četvrtak, 22. 04. 2010. u 18:30 sati, ISLAMSKI CENTAR ZAGREB, Gavellina 40

Imamo čast i zadovoljstvo pozvati Vas na:

**otvorenje izložbe iz fundusa
Arhiva Unsko-sanskog kantona iz Bihaća, autora mr. sc. Fikreta Midžića
“Cazinska buna 1950. godine – dokumenti, svjedočenja i fotografije”**

u četvrtak, 22. 04. 2010. u 19:30 sati

ISLAMSKI CENTAR ZAGREB

Gavellina 40

**Bošnjačka nacionalna zajednica za
Grad Zagreb i Zagrebačku županiju**

i

**Islamska zajednica u Hrvatskoj
Medžlis islamske zajednice Zagreb**

XV Simpozij

CAZINSKA KRAJINA U XX STOLJEĆU

- POLITIKA, LJUDI, DOGAĐAJI ... -

**Zagreb
23. i 24. travnja 2010.
9. i 10. džumade-l-ula 1431.**

Islamski centar Zagreb
"Kongresna dvorana"
Gavellina 40

**Petak, 23. travnja 2010.
9. džumade-l-ula 1431.**

• 17:00 sati •

Svečano otvorenje i pozdravni govori

• 17:15 – 19:45 sati •

Dr. sc. Vera Kržišnik-Bukić
Institut za narodnostna vprašanja, Ljubljana
**Cazinska buna 1950. kao simbolna
koordinata društvenih zbivanja na
Cazinskoj krajini u XX stoljeću**

Akademik prof. dr. sc. Enes Karić
Fakultet islamskih nauka, Sarajevo
**Reformatorsko djelovanje reisa
Džemaludina ef. Čauševića u
vjersko-prosvjetnom životu**

Dr. sc. Filip Škiljan, Zagreb
**Svakodnevni život obitelji u Cazinskoj
krajini u prvoj polovici XX. stoljeća**

Prof. dr. sc. Ismet Bušatlić
Fakultet islamskih nauka, Sarajevo
**Bihaćke muftije i njihov značaj
u Cazinskoj krajini**

Prof. dr. sc. Šaćir Filandra
Fakultet političkih nauka, Sarajevo
**Regionalizam i partikularizam u
političkom mišljenju Bošnjaka**

Prof. dr. sc. Mujo Demirović
Pravni fakultet, Bihać
**Hamdija Pozderac – državnost i
nacionalnost BiH**

Subota, 24. travnja 2010.
10. džumade-l-ula 1431.

• 10:00 – 12:40 sati •

Doc. dr. sc. Elvira Islamović
Pedagoška akademija, Bihać
**Školstvo i obrazovanje na području
okruga Bihać za vrijeme austrougarske
uprave**

Doc. dr. sc. Adnan Jahić
Filozofski fakultet, Tuzla
**Vjerske i kulturne prilike Bošnjaka
Cazinske krajine u monarhističkoj
Jugoslaviji (1918. – 1941.)**

Doc. dr. sc. Edin Mutapčić
Pravni fakultet, Tuzla
**Agrarni odnosi u bihaćkom kraju u
periodu Kraljevine SHS (1918. – 1929.)**

Prof. dr. sc. Nevzet Veladžić
Pravni fakultet, Bihać
**Društveno-političke dimenzije djelovanja
reisa Džemaludina ef. Čauševića**

Sead Muhamedagić, prof., Zagreb
Jezične osobitosti Cazinske krajine

Dr. sc. Zlatko Hasanbegović
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
**Huska Miljković i vlasti Nezavisne
Države Hrvatske**

Mr. sc. Fikret Midžić
Arhiv Unsko-sanskog kantona, Bihać
**Cazinska krajina i muslimanska milicija
Huske Miljkovića**

Subota, 24. travnja 2010.
10. džumade-l-ula 1431.

• 14:30 – 19:40 sati •

Dr. sc. Denis Bećirović, Tuzla
**Protukomunističke grupe i organizacije
u BiH prije izbijanja Cazinske bune
(1948. – 1950.) – historijski kontekst,
aktivnosti, hapšenja i suđenja**

Doc. dr. sc. Izet Šabotić
Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla
**Cazinska buna u svjetlu novih
historijskih izvora**

Hase Čoralić, dipl.inž., Cazin
**Cazinska buna 1950. – svjedočenje
sudionika**

Dokumentarna reportaža-film:
**“Cazinska buna”, trajanje 20 minuta.
Autori Mirza Sadiković i Dika Bejdić**

Mr. sc. Ahmet Čović, Zenica
**Cazinska buna – stradanje obitelji
Ale Čovića – svjedočenje**

Prof. dr. sc. Senadin Lavić
Fakultet političkih nauka, Sarajevo
**Narod pod opsadom, kontinuirano
stigmatiziranje i nepriznavanje Bošnjaka**

Prof. dr. Esad Zgodić
Fakultet političkih nauka Sarajevo
**Ekskomunikacija Hamdije Pozderca
u kontekstu dekadencije partije**

Prof. dr. sc. Adib Dozić
Filozofski fakultet, Tuzla
**Bosanskohercegovačka državotvornost u
spisateljskom opusu Hamdije Pozderca**

Mr. sc. Alaga Dervišević
Institut za istraživanje zločina, Sarajevo
**Nurija i Hamdija Pozderac –
najistaknutije političke ličnosti
Cazinske krajine i Bosne i Hercegovine**

Dr. sc. Nikica Barić
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
**Bihaćko-cazinska krajina u
vojno-političkim planovima
Hrvatske i Srbije 1992. – 1995.**

Dr. sc. Jakša Raguž
Hrvatski institut za povijest, Zagreb
**Operacija “Mač” – primjer vođenja
specijalnog rata Srpske vojske Krajine
protiv Cazinske krajine**

Mr. sc. Admir Mulaosmanović
Institut za istoriju, Sarajevo
**Politički kontekst formiranja
Autonomne pokrajine Zapadna Bosna**

Mr. sc. Smail Kličić
BZK Preporod, Bihać
**Međubošnjački sukob u Bosanskoj
krajini**

• 19:20 – 19:50 sati •

Dr. sc. Fahrudin Novalić, Zagreb

Dr. sc. Zlatko Hasanbegović
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Mr. sc. Alija Hodžić
Institut za društvena istraživanja, Zagreb

Dr. sc. Dino Mujadžević
Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Mr. sc. Mirza ef. Mešić
Medžlis IZ Zagreb

Rasprava i završna riječ

ORGANIZACIJSKI ODBOR

Dževad Jogunčić, dipl. inž. – predsjednik.

Mirsad Srebreniković, dipl. iur.

prof. dr. sc. Sead Berberović

dr. stom. Merzuk Žunić

dr. sc. Zlatko Hasanbegović

dr. sc. Fahrudin Novalić

mr. sc. Mirza Mešić

mr. sc. Alija Hodžić

Dino Mujadžević, prof.

Muhamed Imeri

Fahrudin Mujkanović

Arslan Muslić

Adnan Omanović, dipl. iur.

Junuz Idrizi

dr. med. Gzim Redepi

Nazim Halidović

Amela Handanović

Azra Omanović, dipl. inž.

Eldin Karić, prof.

Avdo Imširević, prof.

Samir Avdagić

hafiz Aziz ef. Alili

Sami Ališan

Lejla Tataragić

Znastveni skup u Zagrebu u znaku 60 godišnjice
Cazinske bune 1950. godine i 23 godine
od otvaranja zagrebacke džamije

Arhiv Unsko-sanskog kantona BiHac
Općina Cazin
organizuju izložbu:

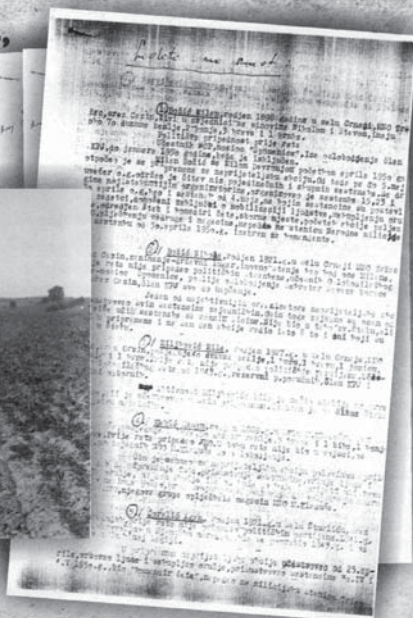
Mr. sci. Fikret Midžić

CAZINSKA BUNA 1950.

Dokumenti,
svjedočenja,
fotografije

Islamski centar Zagreb
22.04.2010. godine

BOSNA I HERCEGOVINA • FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE • UNSKO-SANSKI KANTON
OPCINA CAZIN I ARHIV UNSKO-SANSKOG KANTONA

Znanstveni skup u Zagrebu u znaku 60 godišnjice
Cazinske bune 1990. godine i 23 godine
od otvaranja zagrebacke džamije

Islamski centar Zagreb
22.04.2010. godine

Uputa suradnicima

Časopis Bošnjačke nacionalne zajednice za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju “Bošnjačka pismohrana” bavi se povjesnim, kulturnim i društvenim pitanjima vezanim uz život Bošnjaka u Hrvatskoj. “Bošnjačka pismohrana” objavljuje znanstvene, stručne i istraživačke radove, intervjuje, prijevode, recenzije, prikaze i osvrte o različitim aspektima bošnjačkog života u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u prošlosti i danas. Pozivamo vas na suradnju.

Radovi se mogu poslati ili osobno donijeti na adresu:

Bošnjačka nacionalna zajednice za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju
(za Redakciju “Bošnjačka pismohrana”)
Ilica 54, 10 000 Zagreb

e-mail: bnzh@zg.htnet.hr (redakcija)

e-mail: bosnjacka.nacional.zajednica.hrvatske@zg.t-com.hr (redakcija)

e-mail: filipbeg@yahoo.com. (glavni urednik)

S obzirom na ritam objavljivanja “Bošnjačke pismohrane” prikupljanje radova nije vremenski ograničeno. Radovi se ne vraćaju.

Vaši prilozi značajni su u promicanju bošnjačke kulture i tradicije u Hrvatskoj. Zato vas pozivamo da nam se pridružite.

Redakcija